

31058
v. 11
7-10. + 1 db. n.

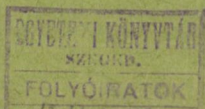
SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

AVÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
DOMANOVSKY SÁNDOR, HAJNAL ISTVÁN
ÉS WELLMANN IMRE

LXXVI. ÉVF. 1–3. SZÁM, 1942 JAN.—MÁRC.
KIADJA A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
BUDAPEST

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

Zeitschrift der Ungarischen Historischen Gesellschaft

Revue de la Société Historique Hongroise

Megjelenik évente négyszer és egy pótfüzetben

Szerkesztőség: Budapest VIII., Múzeum-körút 6., Bölcsészettkar.

Kiadóhivatal: Budapest I., Bécsikapu-tér 4., Országos Levéltár.

A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

A „Századok“ (négy szám) előfizetési díja évi 16 P. A Magyar Történelmi Társulat tagjai a tagdíj (évi 10 P) fejében tagilletményként kapják.

Postatakarékpénztári csekk száma: 1099.

A Magyar Történelmi Társulat pénztárnokának, Balassa Nándor m. kir. belügyminisztériumi számvetőségi főtanácsosnak lakáscíme:

Budapest VIII., Szentkirályi-utca 28.

TARTALOM.

	Lap
HAJNAL ISTVÁN: <i>A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről</i>	1
GUOTH KÁLMÁN: <i>Egy forrás két történet szemlélet tükrében</i>	43
SZIKLAY LÁSZLÓ: <i>Egy felvidéki családi emlékkönyv a XIX. század elejéről</i>	65

Történeti irodalom.

MITTEIS, HEINRICH: <i>Die deutsche Königswahl. Ihre Rechtsgrundlagen bis zur goldenen Bulle.</i> Ism.: Bónis György	86
JOÓ TIBOR: <i>Magyar nacionalizmus.</i> Ism.: Baráth Tibor	88
GÁLDI LÁSZLÓ és MAKKAJ LÁSZLÓ (szerk.): <i>A románok története, különös tekintettel az erdélyi románokra.</i> Ism.: Maksay Ferenc	93
MALASCHOFSKY, ALFRED: <i>Einflüsse des Hirtenlebens auf die Entwicklung von Volk und Staat in Rumänien.</i> Ism.: Elekes Lajos	100
A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve, szerk.: Miskolczy Gyula, IX. évf. Ism.: Komoróczy György	105
TRANSYLVANUS: <i>Ordeal in Transylvania.</i> Ism.: Rónai András	108

Szemle.

	Lap		Lap
Franz, G.: <i>Bücherkunde z. Gesch. d. deutschen Beuern-tums. (Wellmann I.)</i>	112	Babinger, F. (hrsg.): <i>Hildebrandt's Gesandtschaftsreise nach Siebenbürgen. (Benda K.)</i>	119
Rörig, F.: <i>Ursachen u. Auswirkungen d. deutschen Partikularismus. (Istványi G.)</i>	113	Szabó I. (kiad.): <i>Gr. Esterházy Antal levelei feleségéhez. (Csapodi Cs.)</i>	120
Gruenberg, L.: <i>Die deutsche Südstgrenze. (Kring M.)</i>	114	Szauder J.: <i>Faludi udvari embere. (Tóth L.)</i>	120
Szabó I.: <i>A magyar parasztság története. (Bertlász J.)</i>	117	Pálffy J.: <i>Magyarországi és erdélyi urak. S. a. rend. Szabó T. A. (Kosáry D.)</i>	121
Delmár E.: <i>Középkori magyar emlékek Svájcban. (Ifj. Vayer L.)</i>	117	Raichle, W.: <i>Das ungarische Zeitungswesen. (Dezsényi B.)</i>	121
Hocks, E.: <i>Pius II. u. d. Halbmond. (Barta I.)</i>	118	Hlaváts, E.: <i>Német bábjátékosaink. (M. Császár E.)</i>	122
Kelényi B. O.: <i>Egy magyar humanista glosszái. (Kardos T.)</i>	119		

Tárca.

HÁNDEL BÉLA: <i>Volt-e párhuzam az angol és a magyar alkotmány fejlődése között a középkorban?</i>	123
--	-----

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
KÖZLÖNYE

A VALASZTMÁNY MEGBÍZÁSÁBÓL SZERKESZTI

DOMANOVSKY SÁNDOR, HAJNAL ISTVÁN,
WELLMANN IMRE

LXXVI. ÉVFOLYAM
1942

BUDAPEST 1942
KIADJA A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

51593

A kiadásért felelős: Domanovszky Sándor.

42.222. — K. M. Egyetemi Nyomda, Budapest. (F.: Thiering Richárd.)

T A R T A L O M

	Lap
BARANYAI LIPÓT: <i>Emlékezés Klebelsberg Kunó grófra</i>	259—271
DEÉR JÓZSEF: <i>A szentistváni Intelmek kérdéséhez</i>	435—452
DOMANOVSKY SÁNDOR: <i>Emlékezés gróf Klebelsberg Kunó elnök-ségére</i>	384—406
GUOTH KÁLMÁN: <i>Egy forrás két történet szemlélet tükrében</i>	43—64
HAJNAL ISTVÁN: <i>A kis nemzetek történetírásának munkaközös-ségéről</i>	1—42, 133—165
HÓMAN BÁLINT: <i>Elnöki megnyitó beszéd (I.)</i>	129—132
HÓMAN BÁLINT: <i>Elnöki megnyitó beszéd (II.)</i>	377—383
MÁLYUSZ ELEMÉR: <i>A magyar köznemesség kialakulása</i>	272—305, 407—434
MEZŐSI KÁROLY: <i>A fegyverjog (jus armorum) megváltása a töröktől visszafoglalt területeken</i>	179—195
NÉMETH GYULA: <i>A kunok neve és eredete</i>	166—178
SZIKLAY LÁSZLÓ: <i>Egy felvidéki családi emlékkönyv a XIX. század elejéről</i>	65—85
UNGÁR LÁSZLÓ: <i>Szemponatok a magyar polgári osztály kialakulásának vizsgálatához</i>	306—328

Történeti irodalom

<i>Angyal Dávid</i> , ld. 108. l.	
<i>Aubin, Hermann: Von Raum und Grenzen des deutschen Volkes. Ism.: Kring Miklós</i>	459
<i>Bajza József</i> , ld. Tóth László	
<i>Bálint Sándor</i> , ld. 476. l.	
<i>Baráth Tibor: Magyar történet. Ism.: Komoróczy György</i>	329
<i>Baráth Tibor: Az új Magyarország történetírása. Ism.: Hajnal István</i>	453
<i>Berlász Jenő</i> , ld. 105. l.	
<i>Csóka Lajos</i> , ld. 106. l.	
<i>Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400 p. Christum. Curante Emerico Lukinich et adiuvante Ladislao Gáldi ediderunt Antonius Fekete Nagy et Ladislaus Makkai. Ism.: Elekes Lajos</i>	206

	Lap
<i>Eckhardt Sándor</i> (szerk.): Úr és paraszt a magyar élet egységében. <i>Ism.: Guoth Kálmán</i>	472
<i>Eckhart Ferenc</i> : A szentkorona eszme története. <i>Ism.: Deér József</i>	201
<i>Elekes Lajos</i> , ld. 95. l.	
<i>Erdei Ferenc</i> : A magyar paraszttársadalom. <i>Ism.: Hajnal István</i>	358
Évkönyve, A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet —, szerk.: <i>Miskolczy Gyula</i> . IX. évf. <i>Ism.: Komoróczy György</i>	105
<i>Fekete Nagy Antal</i> , ld. Documenta.	
<i>Franz, Günther</i> : Der dreissigjährige Krieg und das deutsche Volk. <i>Ism.: Szabó István</i>	214
<i>Gáldi László és Makkai László</i> (szerk.): A románok története, különös tekintettel az erdélyi románokra. <i>Ism.: Maksay Ferenc</i>	93
<i>Gáldi László</i> , ld. Documenta	
<i>Gáldi László</i> , ld. még 94, 96, 97. l.	
<i>Jóó Tibor</i> : Magyar nacionalizmus. <i>Ism.: Baráth Tibor</i>	88
<i>Juhász István</i> , ld. 96. l.	
<i>Keresztury Dezső</i> , ld. 478. l.	
Klebelsberg Kunó gr. Magyar Történetkutató Intézet, ld. Évkönyve	
<i>Kodály Zoltán</i> , ld. 477. l.	
<i>Kósa János</i> , ld. 107. l.	
<i>Lortz, Joseph</i> : Die Reformation in Deutschland, I—II. k. <i>Ism.: Révész Imre</i>	350
<i>Lukinich Imre</i> , ld. Documenta	
<i>Makkai László</i> , ld. Documenta	
<i>Makkai László</i> , ld. <i>Gáldi László</i>	
<i>Makkai László</i> , ld. még 94, 98. l.	
<i>Malaschofsky, Alfred</i> : Einflüsse des Hirtenlebens auf die Entwicklung von Volk und Staat in Rumänien. <i>Ism.: Elekes Lajos</i>	100
<i>Mendöl Tibor</i> , ld. 475. l.	
<i>Miskolczy Gyula</i> , ld. Évkönyve	
<i>Mitteis, Heinrich</i> : Die deutsche Königswahl. Ihre Rechtsgrundlagen bis zur Goldenen Bulle. <i>Ism.: Bónis György</i>	86
<i>Mitteis, Heinrich</i> : Der Staat des hohen Mittelalters. <i>Ism.: Váczy Péter</i>	199
Nemzeti Színház, A — százéves története, ld. <i>Pukánszkyne Kádár Jolán</i>	
<i>Ortutay Gyula</i> , ld. 477. l.	
<i>Polónyi Nóra</i> , ld. 98. l.	
<i>Pukánszkyne Kádár Jolán</i> : A Nemzeti Színház százéves története, I. és II. (Iratok a Nemzeti Színház történetéhez) k. <i>Ism.: M. Császár Edit</i>	218
<i>Ritter, Gerhard</i> : Machtstaat und Utopie. <i>Ism.: Guoth Kálmán</i>	344
Románok története, A —, ld. <i>Gáldi László</i>	

<i>Sinkovics István</i> , ld. 473. l.	
<i>Someșan, Laurian</i> : Le passé de la Transylvanie et le facteur géographique. <i>Ism.: Elekes Lajos</i>	331
<i>Szabó István</i> , ld. 474. l.	
<i>Tóth András</i> , ld. 97. l.	
<i>Tóth László</i> (s. a. rend. és bev.): <i>Bajza József</i> : A horvát kérdés. <i>Ism.: Hadrovics László</i>	355
<i>Tóth Zoltán</i> , ld. 97. l.	
<i>Transylvanus</i> : Ordeal in Transylvania. <i>Ism.: Rónai András</i>	108
Úr és paraszt a magyar élet egységében, ld. <i>Eckhardt Sándor</i>	
<i>Valjavec, Fritz</i> : Der deutsche Kultureinfluss im nahen Südosten, I. k. <i>Ism.: Csapodi Csaba</i>	463
<i>Veress Endre</i> : Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai. <i>Ism.: Gerézy Rabán</i>	338
<i>Viski Károly</i> , ld. 476. l.	
<i>Waas, Adolf</i> : Herrschaft und Staat im deutschen Frühmittelalter. <i>Ism.: Bónis György</i>	196

Szemle

<i>Babinger, Franz</i> (hrsg.): Conrad Jacob Hildebrandt's Dreifache Schwedische Gesandtschaftsreise nach Siebenbürgen, der Ukraine und Constantinopel. <i>Ism.: Benda Kálmán</i>	119
<i>Bacsinszky Tivadar</i> : Orosz-ruszin kapcsolatok a XIX. század közepén. <i>Ism.: Harsár Miklós</i>	370
<i>Bán János</i> : Sopron újkori egyháztörténete. <i>Ism.: Pásztor Lajos</i>	373
<i>Bíró Sándor</i> : A Tribuna és a magyarországi román közvélemény. <i>Ism.: Tóth Zoltán</i>	242
<i>Bogyai Tamás</i> , ld. 484. l.	
<i>Botár Imre</i> : Szolnok települési, népesedési és gazdasági viszonyai a XVIII. században. <i>Ism.: Kring Miklós</i>	365
<i>Böhle, Cilly</i> : Die Idee der Wirtschaftsverfassung im deutschen Merkantilismus. <i>Ism.: Berlász Jenő</i>	237
<i>Byzantinische Zeitschrift</i> . <i>Ism.: Moravcsik Gyula</i>	375
<i>Csizmadia Andor</i> : A magyar városi jog. <i>Ism.: Degré Alajos</i> ...	233
<i>Delmár Emil</i> : Középkori magyar emlékek Svájcban. <i>Ism.: ifj. Vayer Lajos</i>	117
<i>Dezsényi Béla</i> : A magyar hírlapirodalom első százada. <i>Ism.: Baráth Tibor</i>	240
<i>Dezsényi Béla</i> , ld. még 485. l.	
<i>Divéky Adorján</i> , ld. 481. l.	
<i>ifj. Entz Géza</i> , ld. 485. l.	
<i>Erdélyi László</i> : A mohácsi vész nemzedéke. <i>Ism.: Sinkovics István</i>	489
<i>Erdélyi László</i> , ld. még <i>Szerémi György</i>	
<i>gr. Esterházy Antal</i> , ld. <i>Szabó István</i>	
<i>Ferdinándy Mihály</i> , ld. 484. l.	
<i>Franz, Günther</i> (hrsg.): Bücherkunde zur Geschichte des deutschen Bauerntums. <i>Ism.: Wellmann Imre</i>	112
<i>Franz, Günther</i> : Deutsches Bauerntum, I—II. k. <i>Ism.: Wellmann Imre</i>	482
<i>Fügedi Erik</i> , ld. 481. l.	
<i>Gábríel Asztrik</i> : Magyarországi Jakab „eretneksége“ a XIII. századi Franciaországban. <i>Ism.: Purkusz László</i>	487

<i>Galla Ferenc</i> , ld. 484. 1.	
<i>Gogolák Lajos</i> , ld. 481. és 482. 1.	
<i>Gruenberg, L.</i> : Die deutsche Südostgrenze. Ism.: <i>Kring Miklós</i>	114
<i>Gunda Béla</i> , ld. 482. 1.	
<i>Gyalui Farkas</i> (s. a. rend.): Mezőkövesdi Ujfalvi Sándor Emlék- iratai. Ism.: <i>Kosáry Domokos</i>	368
<i>Hadrovics László</i> , ld. 481. 1.	
<i>Harsany, Z.</i> : La cour de Léopold, duc de Lorraine et de Bar. Ism.: <i>Holub József</i>	364
<i>Hartung, Fritz</i> : Volk und Staat in der deutschen Geschichte. Ism.: <i>Komoróczy György</i>	488
<i>Házi Jenő</i> , vitéz: Sopron középkori egyháztörténete. Ism.: <i>Pásztor Lajos</i>	373
<i>Hiltebrandt, Conrad Jacob</i> , ld. <i>Babinger, Franz</i>	
<i>Hlaváts Elinor</i> : Német bábjátékosaink. Ism.: <i>M. Császár Edit</i>	122
<i>Hocks, Else</i> : Pius II. und der Halbmond. Ism.: <i>Barta István</i>	118
<i>Horváth Henrik</i> : Középkori budai fejek. Ism.: <i>ifj. Vayer Lajos</i>	487
<i>Kádár Zoltán</i> , ld. 484. 1.	
<i>Kelényi B. Ottó</i> : Egy magyar humanista glosszái Erasmus „Adagia“-jához. Ism.: <i>Kardos Tibor</i>	119
<i>Kemény Gábor</i> : Ez a föld Magyarország. Ism.: <i>Tóth László</i>	495
<i>Ketelsen, Bruno</i> , ld. <i>Wenzel, Hermann</i>	
<i>Klekner Tibor</i> , ld. <i>Nagy J. Győző</i>	
<i>Knieza István</i> , ld. 480. és 481. 1.	
<i>Kriek, Ernst</i> : Der Mensch in der Geschichte. Ism.: <i>Ravasz János</i>	227
<i>Kumorovitz L. Bernát</i> : A szfragisztika multja. Ism.: <i>Farkas</i> <i>László</i>	361
<i>Lades, Hans</i> : Die Nationalitätenfrage im Karpathenraum. Der österreichische Ordnungsversuch 1848/49. Ism.: <i>Benda</i> <i>Kálmán</i>	492
<i>Lukinich Imre</i> , ld. 481. 1.	
<i>Lutz, Andreas</i> : Die ersten deutschen Siedler in Ungarn nach der Türkenherrschaft. Ism.: <i>Bakács István János</i>	239
Magyarság és szlávok, A—, ld. <i>Szekfü Gyula</i>	
<i>Marton Ernő</i> : A magyar zsidóság családfája. Ism.: <i>Török Pál</i>	485
<i>März, Josef</i> : Josef II. Kaiser und Siedlungspolitik. Ism.: <i>Benda Kálmán</i>	367
<i>Müller, Johannes</i> : Zacharias Geizkofler. Ism.: <i>Sinkovics István</i>	236
<i>Nagy J. Győző</i> — <i>Klekner Tibor</i> : A két Althann váci püspöksége. Ism.: <i>Bakács István János</i>	491
<i>Németh László</i> , ld. 484. 1.	
<i>Németh Sámuel</i> : A soproni evangélikus líceum küzdelme a magyar tannyelvért a Bach-korszakban. Ism.: <i>Farkas</i> <i>László</i>	245
<i>Osváth Ferenc</i> : A nagykőrösi református tanítóképzőintézet története, I. Ism.: <i>Csóka J. Lajos</i>	374
<i>Pákay Zsolt</i> , ld. 485. 1.	
<i>Pálffy János</i> , ld. <i>Szabó T. Attila</i>	
<i>Palotay Gertrud</i> : Oszmán-török elemek a magyar hímzésben. Ism.: <i>Balogh Jolán</i>	362
<i>Pigler Andor</i> : Bogdány Jakab. Ism.: <i>ifj. Vayer Lajos</i>	363
<i>Raichle, Walter</i> : Das ungarische Zeitungswesen. Ism.: <i>Dezsényi</i> <i>Béla</i>	121
Regnum. Egyháztörténeti évkönyv 1940—1941. Ism.: <i>Pásztor</i> <i>Lajos</i>	484
<i>gr. Révay József</i> : Kisnemesek Tajnán. Ism.: <i>Guoth Kálmán</i>	248

<i>Ronneberger, Franz</i> : Bismarck und Südosteuropa. <i>Ism.: Kosáry Domokos</i>	494
<i>Rörig, Fritz</i> : Ursachen und Auswirkungen des deutschen Partikularismus. <i>Ism.: Istványi Géza</i>	113
<i>Salacz Gábor</i> , ld. 485. 1.	
<i>Schmidt János</i> : Német telepesek bevándorlása Heszenből Tolna—Baranya—Somogyba a XVIII. század első felében. <i>Ism.: Bakács István János</i>	239
<i>Sebestyén Béla</i> : A magyar királyok tartózkodási helyei. <i>Ism.: Holub József</i>	361
<i>Szabó István</i> (s. a. rend. és bev.): Galanthai és fraknoi gróf Esterházy Antal levelei feleségéhez, gróf Nigrelli Mária Annához. <i>Ism.: Csapodi Csaba</i>	120
<i>Szabó István</i> : A magyar parasztság története. <i>Ism.: Berlász Jenő</i>	117
<i>Szabó T. Attila</i> (s. a. rend.): <i>Pálffy János</i> : Magyarországi és erdélyi urak. <i>Ism.: Kosáry Domokos</i>	121
<i>Szauder József</i> : Faludi udvari embere. <i>Ism.: Tóth László</i>	120
<i>Szekfü Gyula</i> (szerk.): A magyarság és a szlávok. <i>Ism.: Fekete Nagy Antal</i>	480
<i>Szerémi György</i> : A mohácsi vész kora. Ford.: Erdélyi László. <i>Ism.: Sinkovics István</i>	489
<i>Thim József</i> , ld. 482. 1.	
<i>Timon Béla, vitéz</i> : Irányelvek a hadtörténelem és a hadtörténetírás tudományos műveléséhez. <i>Ism.: Komoróczy György</i>	230
<i>Tonelli Sándor</i> : Tisza István utolsó útja. <i>Ism.: Török Pál</i>	245
<i>Trócsányi Zoltán</i> , ld. 481. 1.	
<i>Ujfalvi Sándor, mezőkövesdi</i> , ld. <i>Gyalui Farkas</i>	
<i>Vanyó Tihamér O. S. B.</i> : A plébániatörténetírás módszertana. <i>Ism.: Holub József</i>	478, 484
<i>Vendel István, vitéz</i> : Szekszárd megyei város monográfiája. <i>Ism.: Fekete Nagy Antal</i>	371
<i>Verbényi László</i> : A soproni rajziskola története. <i>Ism.: Csóka J. Lajos</i>	491
<i>Wackernagel, Rudolf</i> : Geschichte des Elsass. <i>Ism.: Párdányi Miklós</i>	246
<i>Weidlein János</i> : A tolnamegyei német telepítések. <i>Ism.: Bakács István János</i>	239
<i>Wenzel, Hermann und Ketelsen, Bruno</i> : Flur, Dorf und Haus im Grenzkirchspiel Medelby. <i>Ism.: Berlász Jenő</i>	496
<i>Zatschek, Heinz</i> : Wie das erste Reich der Deutschen entstand. <i>Ism.: Fekete Nagy Antal</i>	232
<i>Zsirai Miklós</i> , ld. 481. 1.	

Tárca

vitéz nagybányai Horthy István, Magyarország kormányzó-helyettese †	257
HÄNDEL BÉLA: Volt-e párhuzam az angol és a magyar alkotmány fejlődése között a középkorban?	123

	Lap
IVÁNKA ENDRE: Szent Gellért Deliberatio-ja	497
LUKINICH IMRE: Jelentés a Magyar Történelmi Társulat 1941. évi működéséről	250
Hivatalos értesítő	253

Pótfüzet

<i>Magyar történeti bibliográfia az 1941. évről</i>	501
---	-----

A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről.

I. közlemény.

A most folyó háborút megelőző években az európai kis nemzetek egy közös kiadványsorozatot indítottak meg, amelyben valamely világnyelven ismertették legújabb történeti irodalmukat. A cél az volt, hogy a kicsinyelterjedtségű nyelveken megjelent irodalom ne maradjon hozzáférhetetlen, felhasználatlan a nemzetközi tudomány számára. Az a kérdés merült fel tehát, hogy milyen új eredmények, adatok érdeklík elsősorban az általános európai fejlődést vizsgáló történet-tudományt? Milyen szempontokhoz igazodjunk a kis nemzetek történetírásának kivonatos ismertetéseiben? Milyen eredményeikre van leginkább szüksége az általános fejlődéskutatásnak?

A kiadvány kapcsán tehát az európai fejlődéstörténet alapvető módszerének problémája került előtérbe. Oly szempontokra volt szükség, amelyek körül csoportosíthatók, amelyek szerint kiválogatandók a kis nemzetek történetírásának eredményei. A kis nemzetek távoli övezetben környezik a központi nagy tömböket, mindegyikük külön sajátos fejlődéssel. Például a magyarnak és a norvégnak fejlődésszerkezete alig is hasonlítható össze egymással. Mit nyújthatnak mégis, közöset, az európai fejlődéstörténet számára?

De éppen ezek a nagy különbségek az izgalmasak és tanulságosak: mert mégiscsak egyetlen nagy közös fejlődésszerkezet jelenségei. A nagy eltérésekben a közös vonásokat megtalálni: ez magának az általános fejlődésnek a lényegéhez való közeledés.

Ilyen szempontból a kis nemzetek története olyan eredményekkel szolgálhat, amelyeket a nagy központi kultúrtömbök történetéből nehezen lehet kibontakoztatni. Olyan módszertani lehetőségekről van itt szó, amelyeknek kidolgozása a kis nemzetek történetírásának sajátos feladata az európai tudományban. Ezzel a feladattal akarunk a következőkben foglalkozni.

*

Az említett kiadvány közelről érdekelt bennünket, magyarokat is; de tervezete és sorsa jellemző az egész európai modern kultúrszerkezetre is. Amióta a nemzeti kultúra öncélúsága mindenütt diadalra jutott, minden ellenkező szólam mellett is egyre kevésbé érezzük az Okcicens régi kultúrszervezetének egységét. A tudományos felszerelkedés óriásira tártult arányai között kevés a tervszerű, módszeres munka kultúrkörünk fejlődésének közös, mély alapokon való magyarázatára, világhódító termékenységének konkrét alapokból való megértésére. Az egyes nemzetek született belső kvalitásainak elméletéhez fordulunk, s a nemzeti közvélemények méginkább e misztikus vagy biológiai magyarázat felé sodorják a tudományt. A kisebb nemzetek szenvednek ettől leginkább, homályban marad a fejlődésük, aránylag is kevésbé érvényesülő jelen munkájuk multjukat a nagy nemzetek történetének elmosódott, érdektelen függvényévé teszi.

Egyes idegennyelvű összefoglaló kiadványok, vagy esetlegesen megjelent idegennyelvű részlettanulmányok csak kevésbé kapcsolhatják bele a kisnép történetében jelentkező vizsgálati anyagot az általános feldolgozásokba. A külföldi tudós ezekben az összefoglalásokban már egy-egy írónak egyéni felfogását kapja, nem pedig eredeti kutatásanyagot. Érdekes megfigyelni, hogy az ilyen feldolgozásokból aránylag milyen kevésbé használják fel külföldön a hazai írók kész elméleti eredményeit, s mily szívesen ragadnak meg ezzel szemben egyes konkrét adatokat, tények egyszerű közlését, eredeti források ismertetését, mindazt, amiből a kisnép fejlődésének valamely vonása elmélettől mentesen egy pillanatra is előmutatkozik. Magukhoz az eredeti forrásokhoz nyulni túlsok lenne az idegen tudós számára, még a kiadott latinnyelvű szövegeket is nehezen tudná értékelni; a kész feldolgozás pedig túlkeves saját eredeti kutató szempontjai számára. Valami a kettő között kellene, nyers tények, s mégis kiválogatottak. A kis nemzet tudósa e tekintetben talán előnyösebb helyzetben is van, mert egy-két világnyelv birtokában a nyugati fejlődés adathalmazára rendelkezésre állhat, ha körülményei az idegen könyvtárak használatát megengedik, s azonkívül ismeri a szélső kultúrsávból legalább saját hazájának történetét is. Ezért csaknem úgy áll a dolog, hogy a kisnépek történetírása inkább megszokta a nagy, átfogó összefüggések keresését; viszont erősen a nyugati elméletek hatása alatt. És ha saját nemzeti forrásanyagán ez elméleteket tovább is képezi, úgy nincs meg a kellő rezonancia kísérletei számára a világirodalomban.

A kis nemzetek kiadványának tervét egy svájci tudós (H. Nabholz) vetette fel 1931-ben Budapesten, a Comité Inter-

national des Sciences Historiques ülésén. Ez a Komité a történettudomány nemzetközi szervezetének orgánuma volt, a világ 44 tagállamának képviselőivel, Párisban állandó titkársággal. A szervezet keretei között állandó bizottságok foglalkoztak egyes közös érdekű kérdésekkel (levéltárügy, történeti demográfia, rendi gyűlések, alkotmányok, banktörténet stb.). 1938-ban pl. bizottság alakult a kölcsönös vádaskodás kiküszöbölésére a német és a francia történeti tankönyvekből. Az évnegyedes „Bulletin of the International Committee of Historical Sciences“ (1938-ban a X. kötet) beszámolókat közölt a szervezet munkájáról. Az ötvenként tartott nemzetközi történetzkongresszusok előadásainak kivonatai külön kötetekben jelentek meg, érdekes, változatos áttekintést nyújtván az egyes problémák kutatásának állásáról, újak felvetődéséről világszerte. 1926-tól kezdve, mindig pár évet összefoglalva, hatalmas kötetekben adta ki a Komité a történetirodalom közös bibliográfiáját, nem nemzetek szerinti, hanem közös tárgyi beosztásban (International Bibliography of Historical Sciences). Kiadta a világon megjelenő történeti érdekű folyóiratok jegyzékét, számra mintegy 2100-ét. Egyes kérdésekről is adott ki könyvészetet (pl. gyarmattörténet, nagy utazások-felfedezések stb.). A bizottságok munkájával kapcsolatban összefoglaló áttekintéseket is egyes kérdésekről (rendi gyűlések, középkori korporációk, modern alkotmányok, nemzetiség, közbankok történetéről stb.).

Az érdeklődés a nemzetközi szervezet iránt eleven volt, de nem hathatós. A kongresszusok nagyarányúak voltak, a kiadványok azonban kevésbé terjedtek. Az évnegyedes Bulletin-nek alig volt párszáz előfizetője, s ezek jórésze is, persze, hivatalbói. A Rockefeller-alap ideiglenes támogatásából s az egyes kormányok által fizetett tagsági díjakból élt a szervezet. Ezen nem kell csodálkozni, hiszen minden szellemtudománynak hasonló az egzisztenciája. De, amennyire áttekinthető, a szakirodalom is kevésbé használta ezeket a nemzetközi kiadványokat; minden szakma és minden nemzet, sőt minden tudós is külön alakítja ki saját céljaira a kutatás felszerelkedését.

A kevésbé elterjedt nyelvek történetének világnyelveken való ismertetésére szánt kiadványok szerkesztését A. Friis dán tudós vállalta A. E. Christensen segítségével. A tervszerint a részvevő nemzetek megbízottai közös megegyezéssel válogatnák ki azokat a fontosabb műveket, amiket teljes egészükben lefordítva adnának ki; ezenkívül közös periódikus kiadványokban ismertetnék kivonatossan az 1926. évtől megjelent irodalmat tárgyi s nem nemzetek szerinti csoportosítás-

ban. Nem a munkák eredeti tudományos értéke döntene a kiválogatásnál, hanem tartalmuk nemzetközi használhatósága. A kivonatok nem méltatást adnának, hanem tárgyi közléseket és módszerek ismertetését.

A tervet az érdekeltek általános helyeslése fogadta; a kivitel nehézségeivel megismerkedvén, már csak Norvégia, Svédország, Dánia, Finnország, Lengyelország és Magyarország jelentette be feltétlen csatlakozását. Oroszország is, de önálló alapokon. Hollandia, Jugoszlávia, Görögország készségét jelentette, mielőtt az anyagi alapokat a célra előteremti.

A jelentősebb művek teljesszövegű kiadásáról pénzhány miatt hamarosan le kellett mondani. A közös periódikus kiadvány helyett is meg kellett elégedni azzal, hogy az egyes nemzetek kivonatos ismertetései külön jelenjenek meg, mégpedig a nemzetközi Komité Bulletin-jeinek egy-egy terjedelmes füzeteként. Először a magyar kiadvány jelent meg (No. 30., 1936 márc., 1—185. l.), aztán a dánoké (No. 38., 1938 jan., 1—92. l.), majd egy füzetben a norvégoké-svédeké (No. 41., 1938 okt., 741—795., 796—861. l.). E füzetek az 1926—32. évek irodalmát ismertették. A skandinávok és a magyarok folytatták a következő évkörök feldolgozását is; a magyaroké már nyomdára készen is állott, amikor a háborús események végét szakították ez akciónak.

Nem kell külön hangsúlyoznunk a vállalkozásnak fontosságát magyar szempontokból. Történeti fejlődésünk, kultúrszerepünk állandó nemzetközi ismertetéséről volt szó, mégpedig nemzetközi tudományos fórumon és oly kicsiny nemzetekkel is közösségben, amelyekéhez hasonló nyugati „bennfentességre” mi, sajnos, sohasem tudtunk elérkezni. Közoktatásügyi minisztériumunkat hála illeti az anyagiak rendelkezésre bocsátásáért, a munkatársakat pedig önzetlen, névtelen munkájukért.¹ A magyar kiadvány, a tervezettől némileg eltérve, lehető teljes felsorolást adott irodalmunkról, megemlítvén világnyelven megjelent magyar történeti munkákat is. A dánok, norvégek, svédek erősebben válogattak, mert hiszen az ő irodalmukat a miénknél állandóbban számon tartják a külföldi szaktudományok. De azért a kivonatok az ő kiadványaikban sem mondanak többet a mieinknél. Nagyobb munkákról is legfeljebb pároldalnyi ismertetések; nem adnak többet a szokásos folyóiratbeli megemlékezések-

¹ A francia nyelven készült magyar kiadványnak végleges sajtó alá rendezése és a párisi nemzetközi Komité különös segítségének kieszközlése Baráth Tibor egyet. tanárnak, akkor a Komité segédtitkárának érdeme.

nél. A nemzetközileg használható konkrét tények, adatok ki-
válogatása nem sikerült. Úgy gondoljuk, igen szükséges lenne
ez ismertető kiadványok továbbfolytatása, ha a világviszo-
nyok egyszer még azt megengednék. Ezzel pótolnánk azt, ami
a világnyelven író nemzetek előnye: folyóirataik gyorsan és
hiány nélkül ismertetik az újonnan megjelent munkákat.
A franciáknak pl. mintegy 700 történeti érdekű folyóiratuk
van, gyakran terjedelmük felerésze ismertetés. Szükséges
lenne azonban, hogy a kis nemzetek valóban közös kötetek-
ben adják ki periódikus ismertetéseiket, mert csak ily módon
válhatnának azok külföldön általánosan használt segédeszkö-
zökké. E periódikus kiadványok mellett azonban szükség
lenne olyanokra is, amelyekben a kis nemzetek a maguk fejlő-
désszerkezetének főbb vonásait ismertetnék, mégpedig alap-
vető közös szempontokból. Ezek a szempontok egyúttal az
európai fejlődésszerkezet alapvető tényei lennének, a szélső
nemzeti kultúrák távlatából felismerve.

*

Nem az lenne a feladat, hogy a kis nemzetek tudósai most
már kölcsönösen elmélyedjenek egymás népének történetébe.
Nem sokat tanulhatnának egymástól, hiszen ami valamennyi-
jük fejlődésében közös, az többnyire nyugatról való.
Mindegyiknek épp az lenne a feladata, hogy kutassa, miként
és miért variálódnak a hazai fejlődésben a nyugati formák,
eredmények. A magunk részéről sem mélyülhettünk el a szélső
nemzetek történetébe, csak futó vázlatokig érhattünk el tisz-
tán egyes módszeres szempontok felvetésének céljából. Átte-
kintésünket is nagyjából csak a középkorra korlátozzuk, a hű-
bériség és a rendiség korszakaiból kíséreljük meg felvázolni az
egyes társadalmak fejlődésszerkezetét.

A holland, flamand, portugál — s vegyük hozzájuk a nem
„kisnyelvű“ svájceit is — a nagy nemzeti tömbök között he-
lyezkednek el, közöttük változatos átmeneteket alkotva.
A balkáni népek és az oroszok a kereszténységnek egy külön
kultúrköréhez tartoznak. A dán, norvég, svéd, finn, eszt, lett,
litván, lengyel, cseh, szlovák, magyar és horvát népek teljesen
a latin Okeidenshez csatlakoznak, egymásközt többnyire csak
laza szerkezeti összefüggéssel. Oly szélső övezet, amelynek
talajából kellő távlattal tekinthetünk bele a nyugati kultúra
magasszerkezetébe — és egyúttal a másik határon túl élesen
elkülönülő görögkeleti kultúra szerkezetébe is.

Ez az övezet aránylag későn zárkózott fel a Nyugathoz,
de azután kétségtelenül végigcsinálta annak minden jelentő-
sebb átalakulását. A sokféle nemzeti egyéniségben ez adja

meg az egységesnek nevezhető vonásokat. Magától értetődő, hogy a nyugati szerkezeti változások mindenütt az illető nemzeti kultúrtalaj szerint módosulva érvényesültek. Így történt ez az Okcident központi kultúrtömbjeiben is. De vajjon megelégedhetünk-e ezzel a majdnem semmit sem mondó megálapítással? Nem juthatnánk-e mégis törvényszerűségekig, amelyek a változatokat közös, mélyebb szempontokból magyaráznák? S így egyúttal az egész nyugati fejlődés, sőt egyáltalán minden társadalomfejlődés törvényszerűségeinek felismerésére vezethetnénk?

Közismert, hogy mennyire nem tudott igazi módszeres eredményeket elérni az a kutatás, amely csupán a teljességükben szemlélt és megfogalmazott társadalomképleteket akarta egymással összehasonlítani. Mint például nemzeteket, népeket, egyéni típusokként kezelve. Jellemvonásaik szerint módosítják az idegen „hatásokat”; de ez még nem törvényszerűség, csak a történeti folyamat jellemzése. Ugyanez a hiba minden más társadalomalakulás vizsgálatánál is, amit elkészült képzetnek, szinte testet öltött s lélektől eltöltött lénynek fogalmazunk meg. Az „állam” fogalmában tény leg van valami közös, a primitív hordától a nyugateurópai államformáig; de a roppant eltérések magyarázatára csak szerkezetiségük vizsgálata, s nem a jellemvonások kiemelése vezethet. A hűbériségnek, rendiségnek európaikívüli s európai fogalmi is igen eltérők, holott vannak közös vonásaik. De még Európán, az Okcidenten belül is, nemzet, állam, hűbériség, rendiség: igen változatos képletek. Még az olyan egyértelműnek látszó képződményeket is, mint pl. a nemesség, a parasztság, a papság, a polgárság, alig lehet fogalmilag úgy meghatározni, hogy eltéréseiket a jellemvonások halmazával ne kelljen kísérnünk. Még az olyan kicsiny, s oly zártcélúnak látszó képlet, mint a középkori céh is, kicsúszik az egységes fogalmi meghatározás alól, sokféle funkcionális változatosságában. Ami mindezen társadalmi fogalmakban közösnek marad, az csaknem hasznavehetetlen általánosság; a sajátos jellemvonások felsorolását pedig legfeljebb csak a filozófiai-morális értékelés tudományában lehet törvényszerű összefüggésekbe rendszerezni. S ezenkívül is minden képlet örök változásban lévő, minden fogalom csak átfolyik a meghatározás pillanatán. Belső értelmében lehet két képlet azonos; s rövid idő múlva eltérnek útjaik a fejlődésben. Azonos elvi lényeggel lehet pl. az egyik állam, nemesség vagy város a termékeny fejlődés üzeme, a másik minden fejlődés elnyomója.

A társadalomképletek szubsztanciális kezelése tehát csődöt mondott. Aképletek nem létező lények, egységes belső érte-

lemmel, hanem az emberi társulás módszereinek többé-kevésbé bonyolult összefüggésekbe való szerkesztődései. A képlet kialakulása nem közvetlenül valamely emberi lelkületből vagy célból kiindulva megy végbe, hanem a módszerekből és struktúrákból, amiket a megelőző fejlődés hátrahagyott. Az emberi akarat szabad s óriási átalakításokra képes, utólag mégis kitűnik, hogy az átalakulás csakis a történeti-társadalmi módszerek egy fejlődésfokának érvényesítése. A forradalmak végeredményképen sohasem azokra a problémákra felelnek, amelyekért az emberek küzdöttek, hanem a társulás módszereinek fejlődésében bekövetkezett válságokra.

Ilyesféle gondolatokra készítet bennünket az európai fejlődés végeláthatatlan változatainak áttekintése. Egyszerűbb, s főként összehasonlíthatóbb tényeket kell a fejlődéskutatásnak vizsgálat alá vennie; olyanokat, amelyek nem kívánnak szubjektív értékelést. Jobb az ellenkező véglet: a társadalom-struktúráknak mint lélektelen szerkezeteknek vizsgálata és összehasonlítása. A prehistória és az archeológia is azért lettek nemzetközibb tudományokká minden más történeti studiumnál, mert konkrét, technizált forrásanyaggal kényszerültek dolgozni. Pedig végeredményképen ez a két tudomány is a teljes emberi-társadalmi életre kíváncsi. A mult emberöltők „pozitivistá” történetírása megkísérelte a konkrét tényeknek-formáknak jegyzéklését, de nem hitt egységes szerkezeti összefüggésükben, minden alakulásban önálló tényezőt, erőt látott, amely lökésszerűen hat a másikra. A szellem-történet ezzel szemben valami lelkületet, központi energiát keresett, amely megteremt és hajtja a szerkezetet. A mi fel fogásunk szerint a társadalmi szerkezetiségnek összefüggő, üzemi működésben való rekonstruálása az egyedüli mód arra, hogy a fejlődést és az azt megélő és mozgató emberi életet megismerjük.

Ilyen szempontokból nézve a szélső övezet történetének egyszerű, közismert tényei is új értelmet kaphatnak. Egyik ilyen tény a szélső nemzetek egyidejű, csaknem ugyanazon emberöltőben végbemenő csatlakozása a latin Okcidenthez. Merőben különböző népfajták, politikai és társadalomszerkezetek, kultúrák; s a kereszténységre áttérésük mégis végleges felzárkózást jelent a latin kultúrkörhöz. Ahhoz a társadalmi-politikai szervezethez, amely az előző generációkban gyöngének bizonyult a szélső pogány népek szervezetével szemben, keresztül-kasul járták-rabolták ezeknek harcias vállalkozásai. Most egyszerre elcsitulnak, megállapodnak a szélső népek; a nyugati kultúrformák érintésére most lesznek „kicsiny nemzetekké”, de valóban nemzetekké.

Az igaz valóságérzék elfogadhatja-e e tények végső magyarázatául a nyugati politikai, vagy a vallásos-egyházi alakulások hirtelen expanzív szerveződését? Vagy szabad-e egyszerűen szellemi-elvi hódításnak felfogni e terjeszkedést?

Honnan való a hűbériségből széttagolt Okcidentnek ez a mélyenjáró hódító hulláma? Mert hiszen más vallások is mutatnak ily hirtelen expanziókat, de itt éppen a Nyugat győzedelmeskedik, amelynek addig a hatalmi-szervezeti gyöngeség a jellemzője, s ahol a német birodalom új szerepe is csak folytatása az addigi hiábavaló kísérleteknek, hogy a kultúrkört bármiféle politikával egységesítsék. Az Iszlám vallási-politikai szervezetének hódításával szemben az Okcident ezután is a különfejlődések változatos talaja maradt.

A szélső népek egyidejű áttérése kétségtelenül az Okcident fejlődésének valami új fázisát jelzi, talán minden más megfigyelhető egykorú jelenségnél kézzelfoghatóbban. A fejlődésszerkezet belsejében valami éretté vált, általános érvényűvé, hordozható, átvehető kultúrformává; expanzióra képessé, a nélkül, hogy hatalom vitte volna. A nyugati államok fegyvere sehol sem szerepel e terjeszkedésben, de még a politikai meggondolás is inkább csak az áttérő fejedelmek meggyőzésében.

Kultúrformák aránylag tiszta terjedése ez. De milyen formáké? Nyilván nem azoké, amiknek átvételét a fejedelmek elsősorban kívánatosnak tartották, uralmi szervezetük kiépítésére. Egyházi, kormányzati központosítás az ő céljuk; erre használják fel a nyugatról jött módszereket. Átmenetileg mindenütt nagykirályságok alakulnak, néhol ismét nagy expanzív erővel. De ez csak átmenet; végül nem a fejedelmek koncepciói győzedelmeskednek, hanem maguk a kultúrmód-szerek, amelyeket így szerettek volna felhasználni. Észrevétlen munkájukkal ezek alakítják át igazában az új társadalmakat.

A középkor első félezerévének fejlődésében kétségtelenül a hűbériesség kialakulása a legmélyebb folyamat. Ez a társadalmosodás lényege; minden más, amit nagy uralkodók s birodalmaik megszerveztek, csak felszíni, ember-tervezte átmeneti alakulás e mellett.

De a szélső, új népeknél a hűbériség kifejezesezett formái alig szerepelnek; későbbi fejlődésük folyamán sem. Mi lenne tehát az, ami nyugateurópaivá tette mégis társadalomtalajukat? Annyira eltérően szomszédaiktól, a görög-kelethez csatlakozott népektől? Átalakulás nemcsak felső szervezetükben, kormányzatukban, felsőbb rétegekben, vagy intellektuáлизmusukban, hanem lent, népi talajukban is;

Lehetetlen ki nem éreznünk a bensőségesebb együttest a Nyugattal. Megmagyarázhatatlanul, megfogalmazhatatlanul kell ennek maradnia? Vagy sokféle okkal-tényezővel, hatással agyonmagyarázotttnak? S így a fejlődéstudomány számára alapvetőbb törvényszerűség sohasem bontakozhatik ki e problémából?

Bizonyára a hűbériség folyamatának mélyén rejlik az alapvetően közös társadalmi módszer. Csakhogy a hűbériség kész, teljes képlete helyett a folyamatot véghezvitt módszereket kell vizsgálnunk. Nem elveket, lelki vagy érdekbeli tényezőket; hanem egyszerűen azt, hogy a mindig örök emberi lelkiség mily történetileg kialakult módszerekhez jutott el, hogy velük a középkor hűbéri társadalmát felépíthesse.

*

Nem akarjuk itt a nyugati hűbériséget értelmezni; ezt már sokan elvégezték, elveit kibontakoztatták. A nélkül, hogy magának a valóságos társadalomstruktúrának építkezését megmagyarázhatták volna. A nyugati hűbériségnek mint az egész társadalmat átható szerkezetiségnek nyilván ezért nincs is összefoglaló leírása.

Ismét kellő távlatokba kell helyezkednünk, s egyszerű tényekből egyszerű dolgokat megértenünk.

Ilyen közismert tény a nyugathoz csatlakozó új társadalmak határozott elkülönülése a görögkelettel szemben. Együttal mélyebb fejlődésük emennek sekélyebb társadalomszerkezetével szemben. Különösen a magyar fejlődésben szembetűnő ez. A távolból újonnan ideérkezett nép; déli szomszéda az akkor még ragyogó Bizánc, éppen történetének egy átmeneti lendületében. A balkáni szlávokat már teljesen a maga politikai, egyházi formái alá dolgozta, röviddel előbb meg a magyar földön túl a morvákig kísérletezett, az oroszoknál pedig éppen a magyarok áttéréseivel egyidejűen vert véglegesen gyökeret. Csodálnivaló, hogy a magyarság nem hozzá csatlakozott, de még csak komolyabb verseny sem zavarta meg a latin nyugathoz való zárkózását. Ifjú társadalmának határai véglegesen elzárták a bizánci expanziót északi szomszédsága felé, az csak egy szűkebb folyosón, a még csak évszázadok múlva kiformalódó románság vándorútján, tarthatta az összefüggést új hódításterületével, jövőendő hatalmas utódaival, az orosz társadalommal.

Mi lehetett az oka a bizánci fejlődés terméketlenségének a nyugatival szemben? Nem finom analízisek kellenek a megokoláshoz, hanem egyszerű, kézzelfogható tények. Bizánc

merev formalizmusa nem tény, csak jellemvonás, aminek egyéb jellemvonások élesen ellenmondanak. Mert az élet ott sokkal fürgébb, változatosabb, mint nyugaton; nagy elhatározásokkal, új s új tudatos szerkezkedésekkel.¹ Az antik kultúrának ősbib területe magánál Itáliánál is, mégpedig a Földközi-medence más ősi kultúrterületeivel szomszédságban és nem az euráziai kultúröv legvégső nyúlványán, az Óceán partjain végződve, mint a latin kultúrvidékek. Éppen ezt hozzák fel okul: a keleti társadalom- s kultúrformák hatoltak be a bizánci életbe s bomlasztották azt. De miért nem történt fordítva, miért nem az emberi művelődés élén járó Bizánc alakította át a Keletet? Ha aztán az arab expanzió östromolta falait: ez is már csak következménye, s nem oka Bizánc belső hanyatlásának.

Ha éppen akajuk, mindent megtalálhatunk itt, amit modern szempontokból a fejlődés elvi biztosítékának szokás emlegetni. Zseniális jogalkotás, a római jognak itt készült összefoglalása és rendszerezése, az egyén, a tulajdon és az állam viszonyának következetes kidolgozásával. Az államigazgatásnak modern tagozódása, a belügy, külügy, pénzügy, hadügy, az igazságszolgáltatás külön szervezeteivel. Állami hivatalnokképzés, államosított felsőbb iskolázás; már az általános oktatáskötelezettségnek gondolata is felmerült. Elvben a polgárság képviseleti részesedése a közügyekben, amit azonban háttérbe szorított az államnak szinte szent öncélúsága, — újkori államelméleteink kialakulására is nagy hatással. E mellett mégis a közvéleménynek gyakran döntő érvényesülése. A városi élet vezetőszerpe. Nagy közüzemek, raktárak, vámpolitika. Általános hadkötelezettség. Technika, az akkori világ egynemely csodás újításával; tudatosan is alkalmazva idegenek bámulatbaejtésére. A tudományok eredményeinek szervezett gyűjtése. Az állam és az egyház belső összefüggése, csaknem a nemzetegyház jellegével. A keresztény tanok szubtilis kidolgozása, a nyugati egyházat messze felülmúlva; maga az egyházszervezet is korábbi és tökéletesebb a nyugatinál. A papságnak népvezető szerepe, még gazdaságilag is; a népnyelvnek korai uralomrajutása az egyházban.

¹ Újabbban erősen hangsúlyozzák ezt. V. ö. Ch. Diehl: *Byzance. Grandeur et décadence* (1920). — Egyébként a bizánci fejlődésre vonatkozólag: L. Brentano: *Die byzantinische Volkswirtschaft*. Schmollers Jahrbuch 41., 1917. — F. Fuchs: *Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter* (1926). — J. Matl: *Entwicklung und Charakter der nationalen Kulturideologie bei den Südslaven*. Résumé des Communications présentées au Congrès (Varsovie 1933), II. 222. 1.

E mellett a fejlődésnek kétségtelen belső összefüggése a nyugatival; sőt. az új s új fordulatok itt mintha élesebb, következetesebb megfogalmazásban jelentkeznének. A hűbériség a katonai-anyagi erők adminisztrációjának célszerű felosztása, az állam szolgálatára. A nagybirtok alapvető képződménnyé válik, a dolgozó népnek kollektív célokra, közéletmezésre, adóztatásra való szervezésével. Ugyanígy az ipari termelés társadalmának testületi szabályozása is. A szellemi kultúra egyes jelenségeiben is bizonyos egyöntetűség a nyugattal; róneszánsz, a karolinginak megfelelően, még az írásreformot illetőleg is; az iskolázásnak a trivium-quadrivium tananyagára helyezése. Majd rendiségféle, nagycsaládok kialakulásával, amit azonban állandóan s célszerűen felfrissít az állami közigazgatás tagjainak felemelése, rangfokozása. Még a középkorvégi róneszánsz is kétségtelenül együttes jelensége a nyugatinak.

Miben állapítható meg tehát mégis a bizánci és a nyugati fejlődés lényeges különbsége? Erős lelkiületi különbség; nevezhetnők az előbbi racionális, az utóbbit irracionális fejlődésszerkezetnek. De ebből még semmit sem állapíthatnánk meg a típuskülönbség okát illetőleg. Mert honnan ez a két különböző lelkiség? A fejlődés kérdéseire nem szabad az emberi lélek, a filozófia vagy a pszichológia fogalmaival közelednünk, valami meghatározással, amely bűvös kulcsként egyszerre minden titkot megnyit, s minden vonatkozásában megértet velünk. Magának a képződménynek konkrét tényeire kell irányítanunk vizsgálatunkat.

Ha tehát a két kultúrkör építkező módszereire vetünk egy átfogó tekintetet, úgy Bizáncnál szembeűnő a társadalmi összefüggéseknek célszerű, értelemszerű kezelése. Minden kicsiny feladatot, alakulást a hasonló értelműekkel ugyanazon szervezetbe foglalnak; hadügyet, ipart stb. egy-egy külön szervezetbe. Ily általános szempontok mellett az emberi élet egyéb tényei elmosódnak, a „magánélethez“ tartoznak. A forrásanyag, amelyet ez a kultúra ránk hagyott, általában véve „irodalomnak“ nevezhető: jogi, politikai, taktikai, vallásos, filozófiai stb. tanok, feldolgozások, az élvezetre szánt szépirodalom mellett. A természettudomány csak azt jegyzi fel a természet jelenségeiből, aminek valami haszra, kára, vagy valami lelki hatása van az emberre. Egyébként a jelenség vagy a természetanyag semmitmondó az akkori tudomány számára. Ugyanez áll a társadalom tényeire is. A földbirtok, a földműves- vagy kézműveslét csak mint a társadalmat mozgóató erők összetevője érdekel, leszámítva esetleg költői érdekességeiket.

Ezzel szemben bámulatosan primitív a nyugati középkor forrásanyaga. Első felében egyáltalán ritka az írás, igazi „irodalomról“ nem is lehet beszélni. De az aránylag gyér nyomokból és a középkor második felében hirtelen sokasodó írásanyagból visszafelé következtetve, meg lehet állapítani, hogy mit és miként tartottak megörökítésre méltónak az emberek. Az eseményeket politikai, a háborúkat taktikai tanulság nélkül, évről-évre sorolják fel, csupán, mert megtörténtek. Áradást, aszályt, viharokat, csak azért, mert emlékeztetescsnek tartják. Földbirtok-határokat, hogy tudják, hol s merre fekszenek, de a területnagyság, a haszon, a jövedelem nélkül. Parasztnéveket, társadalmi állapotuk megjelölésével. Kézművesekét, foglalkozásukkal. Összefoglalóan földesúri és városi társadalomképleteket, nem értékelvén belső szerkezetüket, csak megerősítve, biztosítva azokat, „minden jogaikkal és szokásaikkal“. Mindent elismervén a maga sajátos alakulásában, s nem igazítván célszerű szempontokhoz; az embereknek kell igazodniuk a változatos képződményekhez.

Bármily spirituális beállítottságú is a fejlődésnek modern vizsgálója, meg kell engednie, hogy ezek a lényeges különbségek, amik a két kultúrkör forrásanyagából az első pillantásra kiütözköznek. S nem oly módszerek ezek Nyugaton, amik csupán a koraközépkor kezdetlegességéből következnének; mert hiszen a késői középkor is így folytatja, csak egyre bővülő, bonyoluló fogalmakkal, a rendszerezés azután sem általános célszerű szempontok szerint folyik, hanem az egymással rokon képződmények, társadalomformák egybe-sorakoztatásával. Mint a kezdődő, de világhódító jövőnek induló természettudomány is csak önmagukért sorolja fel a jelenségek és anyagok sokaságát. Még a középkor végén sem arra valók a megsokasodott terminusteknikusok, hogy valamely társadalomképlet belső üzemét teljességgel kifejezzék, értékeljék. Hogy ne sértsék az alakulás sajátosságait, óvatosan, fegyelmezetten körülírják, egyébként pedig hivatkoznak a „szokásokra“, amiket ott benn mindenki ismer és elismer, a kívülről jövőnek azonban beléjük kell élnie magát, hogy megismerje őket. Ez a módszer tehát nem az írásbeli fogalmazás kezdetlegessége, hanem magának a társadalomképződésnek módszere. Az írásos megfogalmazás csak továbbképzzi a régi módszereket, amelyek a társadalomalakulásokon dolgoztak, s amelyek az írásfogalmak alatt eztán is, csak az újkorban lassan visszaszorulva, dolgoznak. Dolgoznak emberi kifejezés módok sokféleségén, amelyekkel az alakulásokat nem egyes szempontokból, érdekből akarják kezelni,

hanem teljes valóságukban elismerni. Együttesen ezeket a kifejezés módokat a szokásszerűség néven foglalhatjuk össze; okszerű kifejtés helyett a megszokottnak elismerése. Ezzel a módszerrel alakult ki a koraközépkor társadalmá; a szokásszerűség lassankint még azt a kevés gyakorlati írás-használatot is kiszorította, ami az antik időkben a felszínen maradt, úgy, hogy a X. század a Nyugaton az „írás ellen való reakció” kora.

A bizánci fejlődés kétségtelenül az antiknak folytatása; nincsen olyan mély törés, új alapvetés, mint Nyugaton. A túléllett, mechanikussá vált antik szerkezet itt a végsőig követte saját belső törvényeit. A császári trónra a „legalkalmasabbat” emelték, elvont magasságokba, kábitó formákba, szertartásokkal körülvéve. A hivatalnokságot vizsgarendszer képezte ki, pontosan meghatározott címek, rangfokozatok irányították ambícióját. Egyébként az államkormányzat nagymértékben a palota kegyenceinek kezében volt. A főiskolák tanárai is a címek, rangok részesei, másrészt azonban a tanítás a régi irodalom formális, elméleti boncolgatásánál maradt. A tudomány is; a nyugatra látogató bizánci tudósok csodálkoznak, hogy itt a régi könyvekből új eredményeket hozó új irodalmat is tudnak teremteni. A teológusok csodálkoznak, hogy e tudományra előkészítésül nyugaton világi tudományokat tanítanak. Irodalmi-egyházi nyelvvé a nemzeti nyelv lett, s idővel mégis holt nyelvvé, laikusok számára érthetatlenné. Az iparban, kereskedelemben Bizánc területén a XII. századtól olaszok szorítják ki a merev módszerekkel dolgozó hazai szakembereket. Minden téren sivár formalizmus, holott időnként nagy, erőszakos átfordulások mutatták az emberi akarat s felismerés erejét, — hogy egy-két generáció múlva az újítás is elvont formasággá váljék. Felül a légürben működő mechanizmus, alul a szervesetlen ösztönösség. A városokban csödületek hajtották végre a nép-akaratot, Konstantinápolyban a hippodrom közönsége császárokat tett le s emelt trónra. A vidéken nagy feudális családok vezették lázadásra népüket. A papság a nép között élt, s mégis külön elvont hivatásként, nagy kolostortelepeiből ragyogó formákkal, boldogító elvekkel fanatizálva a híveket. A világi papságnak szerepe jelentéktelen a szerzetesség mellett, nincs igazi plébániaszervezet. A kolostorokból kiszorult szerzetes-tömegek politikai izgatása, rablóbandákba való összeverődése, fent pedig a patriarchának s a főpapságnak az államkormányzattal való versengése következett a nemzetegyház oly racionális alapelvéből. Végül pedig a nemzetegységből a sokféle nemzetiség, még a görögség körében is erős nyelvi külön-

ségekkel, de keleti népelemek beszívargásával is. A korán betódult szlávság felvette a bizánci formákat, majd elvesztette politikai önállóságát is, de nem következett új szintézis. új kultúrnemzetek kiképződése. mint nyugaton, a latin formák alatt. A szláv nép a nagycsalád ösztönös képletébe vonult vissza. foglalkozások, életformák szerint való tagozódás nélkül.

Fent hajszálfinom elvek, formák. lent mind elhagyottabb alaktalanság: így változott át ez az ősi kultúrterület „Balkánná“.

Kétségtelen, hogy az a belső tagozódás hiányzott itt, amit nyugaton a világ tényeinek érdektől mentes egyszerű elismerése, kifejezése hozott meg. A célszerűen gondolkodó ember, az okszerűen működő társadalomszervezet nem tudott megállani oly természeti, emberi, társadalmi tényeknél, amelyeket nem lehetett valami már kialakult szempontból hasznosítani. Vagyis az élet teljességének tapasztalata helyett csak azt tudta belőle észrevenni, amit máris valami szempont alá, a társadalomnak valami már kiképződött célszerű szervezete alá sorakoztathatott. A csupasz „racionalizmus“, ami Bizáncnak és az egész közelkeletnek ősi kultúrterületét mind sivárabbá tette, nem az emberi lelkület valamiféle belső átalakulásának, hanem a túlrejt antik kultúrszerkezet következetes folytonosságának következménye. Sivár racionalizmus akkor lesz úrrá emberen és társadalmon, ha nem kényszerül igazodni oly tényekhez, amiknek önmagukban „nincs semmi hasznuk. értelmük“. Tökéletesen és simán hasznosít mindent, aminek megragadására készen vannak az eszközei, szempontjai, munkaszervezetei; de semmiféle új elv, semmi tudós munka sem képes a társadalomfejlődés meglévő elemei módszerein változtatni. A merev formalizmus mindig az üres racionalizmusnak következménye. a legkezdetlegesebb és a legkulturáltabb társadalmaknál egyaránt ez tesz úrrá elvont eszméket, babonákat, s ezzel voltaképpen az ösztönös, „természetes“ életet engedi szabadjárá.

A nyugati társadalom azonban mintha megállott volna a természeti környezet minden kicsiny, sajátos változatánál. igazodott a szomszédságban alakuló egzisztenciák minden szemléletesen tapasztalható életnyilvánulásához. Amiben nem volt semmi érdekkölcsönösség, az tán annál erősebb alapja lett a szomszédságviszonynak, amely az emberi lét szemléletes nyilvánulásait méltányolta. Nem a munka hasznát például, hanem magának a munkának formáját, s az egész életnek ezzel kapcsolatos magatartását. Sokféle, változatos, okszerűen, elvszerűen kifejezhetlen társadalomképlet kelet-

kezett így; mély tagozódás, alulról felfelé, mert hiszen a nagyobbak, erősebbek, a szervező gondolatok kénytelenek a természeti környezetet alakító kicsiny életnek „irracionális” képződményeit elismerni, gondolni, a maguk életvitelével is hozzájuk igazodni, a célszerűség szempontjai helyett közvetlen, szemléletes kölcsönösségbe beállani.

*

A nyugati hűbériesség kifejezett elvei, formái alig találhatók meg a latin Okcidens szélő, új népeinek társadalmában. S mégis feltűnően éles, határozott az elkülönülés Bizánccal, s az onnan terjedő görögkeleti kultúrával szemben. Az első írásos emlékek ugyanazt a kicsinyes, naív társadalomkezelést mutatják, ami a Nyugatot jellemzi. Nagy birtokok adományozásánál is kicsiny egzisztenciák, változatos állapotok felsorolását, szűkszavúan, csak mintegy emlékeztetésül a szólas alapján úgy is kétségtelen tényekre. A társadalomvezetés idővel kénytelen a változatos tényeket mind részletesebben regisztrálni, hiszen alig kezelhetők azok másként, mint egyszerű tudomásulvételük, leírásuk által. Az oklevelek, „privilegiumok”, azaz a valóságos alakulásoknak külön sajátoságaikban való elismerése, egyre szaporodnak. Ami nincs meg az antik forrásanyagban, s ami feltűnően hiányzik a görögkeleti kultúrákban is: a középkori okleveles anyag egyre növekvő tömege, — az a Nyugathoz hasonlóan a leglényegesebb emléke a szélő kis nemzetek egykori társadalomszervezetének is.

Tehát nem jogelvek és kész társadalomképletek átvétele a szélő nemzetek nyugatias fejlődésének alapja, hanem a társadalmosodás elemi módszereinek befogadása. A szélő nemzetek fejlődése arra utal bennünket, hogy az Okcidens fejlődésszerkezetének lényegét ilyen elemi, alapvető módszerek érvényesülésében keressük.

„Hűbériség”: láttuk, lehet igen racionális fogalom is, érdekkölcsönösség rendszere, olyankor, amikor a központi mechanizmus nem képes arra, hogy közvetlenül lenyúljon a társadalom minden távoli részéhez s közvetítők beiktatásával akarja kivenni a maga hasznát azokból. De az Okcidensen másként történt a részek ily szétforgácsolódása, mint a bizánci kultúrkörben. Tervszerűség, célszerűség nélkül egészen újfajta alakulások jelentkeztek a széles alsó társadaloméletben s évszázadok alatt lassankint nyomultak fölfelé, lettek úrrá végül a legfelső vezetésben is.

A nyugati hűbériség sajátos társadalomképző módszereiről nincsenek közvetlen forrásaink, leírásaink. A szokás-

szerűségnek szerepét csak a kései jogalkotásokból és okleveles gyakorlatból lehetne kielemeznünk, valamint az egyes társadalomképletek belső szerkezetéből. Mindezen emlékekből csak visszafelé következtethetünk a középkor első felének sokévszázados folyamatára, amely a szokásképződés írástalan módszereivel ment végbe. Épp ellenkezőleg: a koraközépkorból többnyire olyan jelenségekről vannak írásaink, amelyek tudatos, racionális alakítások, mintegy küzdelemben a szokásszerűség elhatalmasodása ellen, célszerű szervezetek, intézmények létesítéséről, amelyeket aztán jeltelen, írástalan folyamat fordít át céljukkal épp ellentétes értelemre, szerepre, szervezetre.

A szélső nemzetek körében nem a nagykirályság, vagy a várszervezet, vagy magának az új egyháznak nyugati mintára való bevezetése volt az alapvető újítás. Valóság, hogy ezek a szervezetek váltották fel, bontották szét a pogány nemzetségi-törzsi kötelékeket; de ez önmagában nem tette volna még „európaivá“ fejlődésüket. Sőt. — mint a későbbi jelenségek mindenütt változatosan mutatják — ily hatalmi szervezetek alól idővel újra felnyomulhattak volna a régi társadalomkötelékek, a királyi szervezethez alkalmazkodva, vele alkudozó szövethatásban. Mert a törzsszervezet sem más, mint érdekközösség, a vérségi kötelék fikciójával; az állam hatalmi érdekeibe be lehetett volna ideig-óráig iktatni őket. Ámde a királyság és az egyház szervezetével együtt az új, nem a pusztá célszerűségre szánt módszerek is megkezdtek működni az új területeken.

Mi volt tehát az az alapvető módszer a nyugati hűbériségben, amelynek vizsgálatára utal bennünket a szélső nemzetek belső alakulása a kereszténység felvétele után?

A nyugati hűbérjog a csupasz érdekkölcsönösségnél mélyebb viszonyt jelent: ez már régóta hangsúlyozott jellemvonás. De éppen a kölcsönös hűségnek ez a lelkülete marad megfoghatatlan, reális értékben, struktúrájában, kialakulásában megmagyarázhatatlan. Újabban a jogtörténet igyekszik az egykori elvi s gyakorlati szabályozások értelmét ilyen irányban elmélyíteni, s ezzel a lelki motívumok légies bizonytalanságaiból a konkrét társadalmi szerkezet felé közeledni. Csakhogy éppen a hűbériség „klasszikus“ korában, a rendi tagozódás előtti koraközépkorban, aránylag igen kevés az emlék a társadalom széles alsó rétegeiben végbement folyamatról; azonkívül pedig maga a hűbérjog, mint jogrendszer, már bizonyos elvonatkozás, elvi megfogalmazás, s mint ilyennek, nem sok érzéke van a mindennapi élet kicsiny tömegjelenségei iránt, amelyek végeredményképen a felsőbb, politikailag

számottevőbb rétegek hűbériségét is kialakították. De még ez a forrásanyag is módot ad arra, hogy a nyugati hűbériség értelmét a kölcsönös közvetlen érdekeken kívüli társadalmi tényekben keressük. Mitteis jogtörténeti munkája¹, amely a rendiség előtti Európa különböző területeinek hűbérjogait vizsgálja, a hűbéri hűségben a „tartós viszonyt“ látja lényegesnek; a hűbéres szerepe: saját teljesítményképességének megőrzése, a hűbér tárgyának megfelelő kezelése által is. Eredetileg nem is a szolgáltatásokra tekintettel; eredetileg inkább negatív a kötelezettség, a hűbéresnek nem valami számítható, kikötött haszon miatt van értéke, hanem önmagában, a maga kiművelt, meggyökerezett, sokoldalúan teljesítőképes foglalatossága, állapota által. Amikor, általában a IX. századtól, megszabott kötelezettségekkel kezdett ez kialakulni, a hűbéresnek akkor is egyenesen kötelessége, hogy önálló megfontolással, bírálattal, esetleg ellenszegüléssel is fogadja a rendelkezéseket; felelősségteljes kötelesség ez, urának és sajátmagának szociális állapotát, jövőjét szem előtt tartva. Mitteis részben a katonáskodásnak önálló elhatározásra nevelő hatását látja az ilyen elvekben; de, úgy hisszük, sokkal mélyebb folyamatot fejeznek azok ki: a kialakult életvitelnek, foglalatosságnak elismerését, a szokásszerűség konkrét módszereihez kényszerülő alkalmazkodást, az ösztönös érdek visszaszorítását, az együttélés generációkra szóló hosszúlejáratú érdekeivel szemben. Nem a hűséggel szabályoz, mert hiszen ki is tudná az ilyen megfoghatatlan elvet konkrét esetekre alkalmazni? A szokásszerű struktúra a lényeges, e nélkül minden pillanatban vad zűrzavarrá válhatna a legszebb hűséglelkület. A legjellemzőbb a hűségviszonyban mégis az, hogy eredetileg inkább csak személyes volt, dologi kapcsolat, hűbérjavadalom nélkül, általában egymás jólétének biztosításával. S ha korán, már a IX. századtól, általánosodik is a hűbérviszonynak dologi megalapozása, ez a fejlődés eredeti területein, Közép-Franciaországban, kevésbbé vonatkozik anyagi, tárgyi javadalmakra, a föld, vagy más hasznosítható tárgy hűbéri birtoklására, hanem legalábbis ilyen fontosságú valamely állandó funkciónak, foglalatosságnak a hűbéres birtoklása is. Tehát a hivatalnoki funkcióé is; de egyébként is szinte határtalan alkalmazhatóság mindenféle foglalatosságra, mint pl. egy gabonarakta kezelésére, postálovak állítása, stb. Még a pénzületek kötésére szóló megbíztatás is hűbérviszonnyá alakulhat. De a földbirtoknál is inkább maga a foglalatosság a hűbér dologi alapja, mint

¹ H. Mitteis: *Lehnrecht und Staatsgewalt* (1933).

a hasznosítható földtulajdon. Különösen Franciaországban igen fejlett tanok keletkeztek arról, hogy milyen esetekben állapítható meg a hűbérkötelesség megsértése a birtok hibás kezelése folytán; hogy a művelésfajta, vagy a föld népének szervezete milyen esetekben, módokon változtatható. Hűbérviszony tárgya lehet valamely erőd is, de a várnak egy falrészlete, tornya, kapuja is. Ebben benne van az épület fenntartásának, de egyúttal a hűbérfelek közötti méltányos erőviszonyoknak szabályozása is. És a hűbérviszony nem jelenti a két fél kapcsolatának kizárólagosságát; korán jelentkezik egyazon személynek több hűbérúr alá tartozása: ugyanazon foglalatosságnak többféle kapcsolódása. A hűbérúr jogszolgáltatása a felek közötti viszony objektív megítélésére kényszerül, annyira, hogy saját bírósága előtt sajátmaga is szerepelhet panaszkodó félként. Nem is egyéni, szubjektív hűséglelkületről van szó; már korán átadhatja az úr hűbéresét más úr alá, csak a hűbéres hátránya nélkül. A személyek változhatnak, ha a hűbérviszony ugyanaz marad. Hasonló mozgékonyságú a hűbéres helyzete is: átadhatja másnak hűbérét, az úr beleegyezésével.

Mindebből végezetül a foglalatosságok, életformák elismerése domborodik ki, belső életegész üzemüknek biztosítása a lényegüktől idegen beavatkozások ellen. Nem elvi szempontok, még a Nagy Károly előírta hűségeskü sem elvont államhűséget, hanem begyökerezett, „magánjogi” természetű kapcsolatokhoz való ragaszkodást kíván. A hűbérviszony öröklődő, ha az utódok megújítják fogadalmukat; mégpedig az elsőszülöttség jogán öröklődő; de az elsőszülöttnak csak bizonyos felsőszégszerepet ad testvérei fölött. A családüzem egészének ez a tradicionális folytonossága a hűbériesség alakítása, szemben a testvérek közötti okszerű osztozkodással.

A társadalomélet felszínéről kiszedett vonások ezek. Hiszen ami alul van, az nem számít mindig kifejezetten hűbérjognak, bár francia földön polgár és paraszt később sincs feltétlenül kizárva hűbérjavadalom birtoklásából. De még a kifejezett jogrendszerre is jellemző, hogy a szűkebb jogforrás érvényesül a tágabbal szemben: az életközeli alakult szokás a távolibb elméleti igényrel szemben. Kétségtelen, hogy a hűbérjog elvei önmagukban értelmetlenek, végrehajthatatlanok; a széles alsó társadalom, a családüzem, foglalatosságok változatos alakulásai adják a konkrét struktúrát hozzájuk. Ezeknek egymáshoz való viszonya a felső jogrendszer kialakítója. Francia földön magában a jogrendszerben is mindig megtartja fontosságát a szertartás. A forma; nem elég a hasznos kölcsönviszonynak elismerése,

vagy felmondása, hanem a homagium, az investitúra, a hűségeskü, vagy a mindezekből való szertartásos feloldás szükséges. E formák szimbólumok, de utalnak az egész társadalomélet alapvető tényére, az egész életvitel szemléletes formáinak megbecsülésére. A volt római rabszolga, aki generációk óta dolgozik ura földjén, munkája, élete formáit, eszközeit, módszereit végezetül is „hűbéries” birtokába veszi. Állapota, elnevezése szolgai marad, s a rabszolgaság mégis eltűnik, mert sokoldalúan szabályozott viszonyra alakul. A paraszt nem marad a nagybirtok munkása; a természetes környezet, amelyen dolgozik, s amelyet otthonosan kiformált, hűbérvizony tárgyává lesz. A kézművesség munkamódszerei ugyancsak biztosított állapotra alakulnak. Ugyanilyen állapotra a földesúri pap hivatása is, a plébánia az úr földén is saját funkciók, foglalatosságok hűbéries önállóságát jelenti. Még az úr szolgálatában álló hivatalnok hivatása is; az úrtól függ, de társadalmát igazgató foglalatosságának, objektív módszereinek épségbentartásával.

A történetirodalomban ma már mind gyakrabban találkozni megjegyzésekkel a hűbériségnek alapvető szerepéről a modern jogállam kialakításában. Ezenkívül különösképen a modern hiteljog kialakulásában veszik észre a hűbériség szerepét: a nemfizető adós teljes, következetes kiszolgáltatása helyett teljesítőképességének, foglalatosságának megóvását, a hitelező érdekében is. Ma már „racionális” szabályozás ez, — de eredetét annak köszönheti, hogy az antik „racionális”, — bosszúálló kiszolgáltatás helyett az élet, a munka „irracionalis” oldalai is érvényesültek. A modern „szakzszerűség” általában ily képződmény, a pillanatnyilag haszonnal ellentétben álló, de az emberi lét teljéhez tartozó életanyagnak kötelező formákban való kifejeződése.

A szokásszerűségnek társadalomstruktúrát képező szerepe térítette el a nyugati fejlődést az érett antik kultúr-szerkezet végzetes következetességétől. Ez a társadalom-struktúra hiányzik Bizáncban; ezért dolgozik a kultúr-mechanizmus mind vékonyabb, elvontabb életanyaggal, mind nagyobb kihagyásokkal.

De magában a nyugati fejlődésben is tapasztalható e megállapítás igazsága. A hűbériség legmélyebb fejlődés-területe Közép-Franciaország; később is, még az újkor jórészen át is, a szokásjog legszívósabb érvényesülésével. Bármily irányban távolodunk is e középfrancia mélyszerkezettől, annál „racionálisabb” a hűbériség. Már a német területen is aránylag erősen a dologi kapcsolaton a hangsúly a hűbérvizonyban, az anyagi hűbértárgyon, amelyből mindkét fél

hasznát remélhet. A hivatásnak, a foglalatosságnak nincs tehát olyan izmos belső szerkezete, hogy önmagában is elismerésre, alkalmazkodásra kényszeríthetné a társadalomélet nyersebb erőit. A hűbéres szolgálat egyoldalúbb, pozitív esetekre korlátozott; a közigazgatásra kevésbé alakulnak ki társadalmiasan szakszerű, s ezért az erők játékával szemben önállóbb hivatások. Különösen a legfelsőbb szervezetig, a birodalmi alkotmányig nem tud felhatolni a szokásszerűség e kristályozódásfolyamata, — míg a francia királyság két-évszázadnyi territoriális széttöredezése után éppen a hűbérjog szerves összefüggése, adminisztratív alkalmazhatósága miatt egy új adminisztratív állam kialakításán dolgozhatott.

A szokásszerű módszertől kifejezett életanyag feldolgozása: Európa további fejlődéstörténete, egészen a legújabb korszakokig. A nyugati hűbériség az alapszerkezet, amely szerint alakul ki a rendiség, majd az abszolutizmus társadalma is, mindenütt változatos különbségekkel. Nem a hűbériség önmagában, hanem a társadalmosodás alapvető módszere, a szokásszerűség, hozza fel az élet mélységeit a kultúr-szerkezetbe.

E módszerek vizsgálata lenne tehát a fejlődéskutatás alapvető feladata. Minden későbbi társadalomalakulásban is ezeknek szerepét, az „irracionális“ strukturális tagozódást kellene rekonstruálni, szemben az élet rövidlejárátú érdekeinek érvényesülésével, ami mindig kevesebb ellenállásra talál az elvi, racionális szabályozásban, mint a szokásszerűen meg-alapozott intézményekben, képződményekben.

Azonban a szokás önmagában még nem termékeny módszer; a fejlődés legfőbb akadálya, megcsontosítója is lehet. Ma már általánosan csak ezt a szerepét látjuk. Babonás szokásokat termel ki az ausztráliai horda is, alattuk folyik ösztönös, strukturálatlan, történetietlen élete. A szokásszerűség csak akkor termékeny, ha az élet semmi oldalán sem hagy nyílást a csupasz közvetlen érdek érvényesülésére; ha szokás szokáshoz igazodik, generációk életén, sokféle eseményein átvonulva, a tartósat, az emberi lét teljével minden viszontagság közt összeegyeztethetőt kifejezve.

Miként történhetett ez a korai középkorban, az antik bukása után? Ez az európai kultúrkezdetnek problémája: s egyúttal talán minden igazán új kultúrkezdetnek problémája is. A mi feladatunk ezúttal csak az, hogy az összehasonlító fejlődéskutatás számára általános, közös alapokat találjunk a társadalmosodás általános, elemi módszereinek felismerése által. Annyi azonban világos, hogy a kultúrkezdet problémáját nem oldhatjuk meg semmiféle filozófiai kérdéstevéssel, sajátos

lelkiségek valamiként való felbukkantatásával; sem pedig morális vagy jogi elvek bonyolult kölcsönhatásával. Az újnak születése mindig a régi társadalomstruktúrák belső fejlődéstörvényeiből következik. A fejlődéstudomány sosem adhat választ az emberiség sorsának végső nagy kérdéseire. De, ha konkrét fejlődésmódszerek vizsgálatánál marad, gazdagíthatja, öntudatosíthatja ismereteinket a társadalom életéről, sőt egészen át is alakíthatja a ma általános elképzeléseket, amelyek naív racionalizmussal mindenütt az eleven erők működését, élő nemzedékek küzdelmeit látják, s igen kevésbé strukturákat, amelyek az erők játékát tartós érvényű formákkal megfékezik, generációk életét, munkáját szerves folytonosságra készítik.¹

*

A Krisztus utáni első évezred vége a franciáknál a hűbéri fejedelemségekre széttöredezés, a németeknél ellenben birodalomalakulás. A kereszténységnek a szélső nemzetekre való kiterjedése mégis arra figyelmeztet, hogy nem maga a birodalmi és egyházi expanzió a korszak fejlődésének lényeges eseménye, hanem az, hogy a nyugati társadalmosodás módszerei most már valamiként „hordozhatókká”, átültethetőkké váltak. A „kulturterjedés” problémája ez; a szélső nemzetek fejlődése e problémának elsőrendű, változatos kísérleti anyaga.

Akárhogyan is küzdünk ellene, a kereszténység terjedésében lényegében ma is csak elveknek, érdekeknek előnyomulását látjuk. Holott az erőknek ilyen érvényesülése csak üres mozgás, az elvek elfogadtatnak, az élet a régi maradhat. Az új, keresztény királyi kormányzatok, papságok mit hoztak magukkal, ami nem elv volt, nem cél és lelkesedés, hanem módszer? Mi volt az, ami Nyugaton már általánossá, magától értetődővé vált ez időben, aminek átalakító szerepe mellett eltörpül minden céltudatosan létesített szervezetnek a jelentősége?

A kereszténységben, itt, a szélső vidékek számára, a merőben új s különös a társadalomigazgatásnak valami addig ismeretlen passzív módszere lehetett. A királyok nem ezt akarták, hanem inkább az erők központosítását. Bizonyára úgy hitték, hogy a társadalom addigi érdekszövevényeit, a törzseket, nemzetségeket — széjjelbontja az új rendszer, hogy aztán állammá lehessen egyesíteni mindent. Így is történt, — de aztán egy-két generáció, s ugyanaz a módszer,

¹ V. ö.: Hajnal I.: Történelem és szociológia. Századok 1939.

ami a leszármazáskötelékeket széjjelbontotta, bontja meg a királyi uralmi szervezeteket is.

A külföldi lovag és pap térítő működésének nem lehetett nagy közvetlen hatása; számuk is korlátozott, megjelenésük nyelvük idegen. Nehéz elképzelni, miként fogott volna szélesebb körökben tanításuk. Kevés kivétellel igen kezdetleges átképzés lehetett az, amit az új társadalmakban tudatosan végezhettek. Inkább csak magatartásuk hathatott. A nyugati lovag nem akarhatta a hűbéres földesuraság egész nyugati mélyszerkezetét átültetni, sőt talán szívesen is vette, hogy új hazájátán nem korlátozták a földbirtokban felfelé és lefelé hűbéries kölcsönösségek. De a lovagi állapotnak minden gondja, szokása, foglalatossága nyugaton már általánosult forma volt, már a helyi viszonyokon felülemelkedett nevelés tárgya is. A lovag tehát bármennyire is szeretné kiaknázni az újonnan csatlakozott területeken a föld és nép anyagi s katonai lehetőségeit, mégis szokásos környezetet kíván, azokra a tán kicsiny egzisztenciákra figyel, amelyeknek foglalatossága, állapota bizonyos folytonosságot, állandóságot mutat. Tehát a törzsi-nemzetségi érdekcsoportosulások mozgalmai között valami megszokott helyzetet akar a maga számára. Inkább a föld otthonos művelését, mint vándorló, vadászó, legeltető kihasználását, inkább a szerény, de állandóbb kölcsönösséget a helyi társadalommal, mint a nyugtalan szövetkezést az addig hangadó és a közös érdekekben mindig közvetlen hasznokra ösztönző elemekkel. Nem éppen a tervszerűbb, szakszerűbb gazdálkodás az új földesúr célja, hanem a megszokott, otthonos elhelyezkedés. Az új módszernek éppen e passzivitás adja meg mély szociális vonzóerejét. Semmit sem szervez át tudatosan, s épp innen észrevétlen átalakító hatása. Bármennyire is hiányzik minden hűbéri tagozódás, egyes családok szerepe némiképen állandósul a földesúrral való kapcsolataikban; e családok mintegy „szakértői“ mindannak, ami a helyi társadalomviszonyokban szokássá emelkedett. Hozzájuk fordulnak azok is, akik tán a régi, „szabadabb“ életet élik tovább és talán vagyonban, tekintélyben sokkal nagyobbak is náluk. A földcsúrral tartósabb kölcsönösségbe jutottak helyzete kötöttebb, állapotuk, tán földhasználatuk, foglalatosságuk is éppen e tartós kölcsönösség függvénye, — de ez a függés nem a haszonváró kölcsönösségé, hanem az úrnak és alattvalójának szokásszerűvé lett elhelyezkedése egymással szemben. A társadalom kijegeceződéseknek sarkpontjai a kialakuló „jobbágys“-állapotok; körülöttük mindinkább a földesuraság megoldozatlan tágas tájaira húzódnak el a szabadnak maradt népelemek. A nélkül,

hogy bántanak, kényszerítenék ezeket, mégis mindinkább eljelentéktelenedik szerepük, tömegükben is mind kevesebb, elmosódottabb a szociális hatásuk. Sok helyütt még évszázadok mulva sincs semmi „földesuraság“, szabad elemek leszármazáskötelékei élnek egy-egy nagyobb területen; de az igazi társadalomépítés ott folyik, ahol a szokásszerű kölcsönös igazodás meggyökeresedett, bármilyen kötöttnék és sokszor szegényesnek is tűnjék fel a szabad népelemekkel szemben e települések népének helyzete.

Természetes azonban, hogy az idegen lovag ily közvetlen szerepe csak kivételes és ritka; a „belső kolonizálást“ túlnyomóan a hazai vezetőréteg végzi el. Nem az idegen úri élet formáinak külsőleges utánzása a döntő, hanem az, ami önkéntelenül is átragad róla: a mozgalmas, kalandos tervkovácsolások helyett, a népnek érdekközösségekbe való vezérlése helyett bizonyos figyelem másoknak, kicsinyeknek jelentéktelen, de állandóbb foglalatosságai iránt, amely foglalatosságokban, társadalmias közvetítő szerepükben meg lehet bízni, rájuk lehet hagyatkozni, gyors hasznokra szövetkezés helyett a velük való tartós kölcsönösségben szilárd, generációkra szóló úri életet alapítani. Ezt a módszert érezhették ki a pogány vezetőrétegek nemcsak az idegen lovagokkal való közvetlen érintkezésükben, hanem a Nyugattal való minden találkozásukban is; hiszen ott minden falu s minden város lakójának az élete is az ilyen szokásszerű igazodáson alapult. És itt kell kiemelnünk a helyről-helyre, vidékről-vidékre, népek szomszédságára való terjedés nagy szerepét is a kultúrártvételekben. Döntő jelentőségű lehet ez, — de éppen a bizánci kultúrkör szerepe mutatja, hogy nem mindenkor döntő jelentőségű. Bizánc a kész formákat, elveket, az egész felső kultúrszerkezetet akarta rárakni a szomszéd népekre; s ezért mindenütt, ahol átvették, a magas kultúrszerkezet alatt elárvultan, magárahagyottan, ösztönös módszerek szerint élt maga a nép. A nyugati hűbériség ellenben nem magas kultúrszerkezet, hanem a kicsiny élet kölcsönös igazodásának módszere. Amikor ez a módszer Nyugaton kilépett szűkebb helyi, sajátos, nehezen felfogható értelméből és általános életformává, magatartássá lett, akkor lett alkalmassá szociális térhódításra.)

Szerepel azonban egy másik társadalomréteg is e kultúrhódításban, amely rétegnek jelentősége tán minden másénál mélyebb, átalakítóbb. Az Egyházat, a papságot szándékosan nem nevezzük itt „szervezetnek“, mert ez az elnevezés valami öncélú apparátus működését hangsúlyozná, a politikával szövetkezett vallásos tanok térhódítását. Nehéz elképzelni,

hogy miként alakíthatta volna át az egyház csak ilyen alapokon, módszerekkel az új társadalmakat. A szertartások, külsőségek hatottak? Vagy a tanítások? Mindezekben Bizánc ekkor még hatásosabb volt a nyugati egyháznál. A szélső, új nemzeteknél is nagy a szerepe a kolostori térítésnek, s buzgó szentek működésének, — de lehet-e kultúrfordulatokat lelkes, meggyőző érvelésekől magyarázni? Az új területeken, nyugati módra, a plébániaegyház vált lényegessé, a bizánci kolostori egyháztípussal szemben. Bármily magas szellemi kultúra hordozója is a kolostor Nyugaton is, mégis csak a plébániarendszer az egyház társadalmiasságának s ezzel fejlődésképeességének a széles alapja. Azok a népek, amelyek a nyugati egyházhoz csatlakoztak, de a plébániával szemben a kolostor tartotta meg a vezetést — mint pl. a skótok, írek, — kezdeti világraszóló kultúrsikerek után egyházi fejlődésükben megakadtak. Az új nemzeteknél a kolostori településekhez képest aránylag észrevétlenül, s mégis sokkal általánosabban gyökerezett meg a plébániaszervezet, — mintegy figyelmeztetve arra, hogy a nyugati egyház fejlődésének mégis csak ez a lényege. Minél mélyebb a hűbériség, annál lényegesebb a plébániának a szerepe. A világi közigazgatás kerületi beosztása, de bizonyos értelemben hivatalnoksága is a plébániaszervezetből képződött ki, s nem a kolostori rendszerből. A plébániát az új területeken a központi hatalom vezette ugyan be a püspökséggel együtt, de nyilvánvaló, hogy a hűbériességhez tartozó intézmény volt és a földesurasághoz hasonlóan a nyugati hűbériesség alapvető módszerei alakították ki. A Meroving—Karoling korszakok nagyarányú szekularizációi, az úgynevezett „magán-egyházak“ általánosulása kétségtelenül a mélyebb, elemibb értelemben vett hűbéri szokásszerű módszereknek következményei. A szélső királyságokban sem maradt a plébánia a központi politikai s egyházi szervezet racionális alkatrésze. Miként is lehet elképzelni a papság szerepét az új egyházak kialakulásában? A vidéki papság általában még évszázadokig írástudatlan a Nyugaton is; teológiai képzettsége alig több, mint amit a szertartások begyakorlásával összefüggésben szerzett, valószínűleg többnyire az apától fiúra szálló családi hivatásban. De egyáltalán, a nyugati egyházban az egész középkoron át háttérbe szorult a papok speciális teológiai képzése, még magasabb iskolázásuk is, a kiváltságosak kivételével, a gyakorlati „retorikai“ tanulmányokból állott. Az új, szélső területeken tehát bizonyára csak valami egyszerű liturgikus képzettség volt szükséges az átlagos papi hivatáshoz. Miként mélyülhet el mégis a kereszténység és a papság társadalmat

nevelő munkája? Amit kétségbevonni nem lehet; a későbbi fejlődés tanúsága szerint sokkal gyökeresebb, áthatóbb volt, mint a görög kereszténységben. Csakis a papi hivatásnak a hűbériességbe beletagozódó működése magyarázhatja ezt. Bármilyen paraszti papcsalád is, a helyi társadalom szokásainak őre, gondozója, megszentelője. Csak ez lehet a képzettség lényege, amelyre nyugati mintára tanították. És talán éppen ebben rejlik a nyugati társadalmosodás módszereinek expanzív ereje: rászoktatják az új papot, hogy álljon félre az érdekek játékából, ne csatlakozzék sem az erősebbek hatalmához, sem a gyöngébbek tömegéhez, hanem szent formákkal ismerje el mindazt, ami tartós, hangtalan megállapodás az emberek között, a foglalatosságokat és azoknak kölcsönösségét. Ha a kicsiny exisztencia valamiként gyökeret vert, ha bárhol, bárki földjén vagy bárki megbízásából generációkon át valami munkát végzett, az a pap gondozása alatt kétségbevonhatatlan „kondícióvá” izmosodott. Nem az individuális érvényesülést szolgálja tehát a pap hivatása, hanem az exisztenciák tartós viszonyát egymáshoz, jogelvek nélkül, az együttélés közeli tapasztalatainak alapján. Bármily kezdetleges is a papnak szellemi felszerelkedése, a helyi viszonyoknak ő az objektív szakembere. Nem elvont tudás kell ehhez, hanem valami fegyelmezettség, amilérzékenyen tartózkodik az érdekeltségekhez való csatlakozástól, s csak azt ismeri el, nyilatkoztatja ki, amit tapasztalati tényként megállapíthat. Kezdetleges műveltségével is magasabbrendű, intellektuális munkát végez az életvitelnek, a szokásoknak ily állandó közeli megfigyelésével, megértésével, szentesítésével. Nem is kell kivételes erkölcsi emelkedettség ahhoz, hogy tárgyilagos magatartását megőrizze, mert hiszen ő nem ítélkezett, hanem a vitanélküli szokásos tényeket kísérte, segítette sokféle formájú kifejezésre. Ezek a kifejezett szokások alkották azonban mindinkább a világi közigazgatás bíraskodásának joganyagát is. (A plébánia ily módon mindenütt a helyi társadalom objektív adminisztrációjának intézménye, a nép és a felsőség között képződött hivatás, azaz voltaképen hűbéri képződmény.) Ekkor már nyugaton annyira szilárd belső üzennel, hogy a patrónus úrtól nem is a javadalmat, a földet kérvényezte a plébániára pályázó pap, hanem magát a plébánosi hivatalt. A szélső, új társadalmakban szinte az egyedüli igazi hűbéries „beneficium”, azaz megalapozott hivatás, ami önmagában, önálló társadalmias működésével szolgálja meg fenntartását az úrnak, s nem a javadalomért cserében az úr érdeke szerint igazodó szolgáltatásokkal. Kényszernélküli szociális hatása oly tényeket tesz a társadalomszervezet sarkpontjaivá, ame-

lyek pár generációval előbb még az érdekek hullámlásának észrevétlen játékaik voltak.

*

A szélső nemzetek történetírása mindenütt alapos vizsgálat alá vette a kérdést, hogy jelentkezett-e náluk a hűbériség és milyen mértékben, értelemben; igazi nyugatias hűbéri jogrendszert sehol sem tudott megállapítani. De ezekkel kapcsolatban, amennyire a gyér forrásanyag megengedte, finom árnyalatokkal elemezte a kereszténység első két évszázadában jelentkező társadalomrétegződéseket.

Magyarországon általában véve valamivel kivehetőbbek a hűbériséghez hasonló alakulások, mint a lengyel társadalomban.¹ Nyugati német szomszédaink ugyanis a hűbérfejlődésnek haladottabb fokán állottak, mint a lengyelekkel szomszédos német területek. Ámde ezzel szemben a magyarság új nép volt Európában. Kétségtelen, hogy nem sekélyszervezetű nomád nép; a had népe mögött volt egy jól struktúrált szabad magyar derékréteg, amely állandó munkaszervezetként szerepelt békében és háborúban.² Mégis a nyugati kultúrfejlődés egyik alapvető feltételére utal a magyarságnak aránylag gyors és mély beleilleszkedése az új társadalomszervezetbe: anyugatrómai birodalom Magyarország jelentékeny részét is átdolgozta a maga szerkezetével, s e szerkezet maradványai itt is a nyugatihoz hasonló szerepet vittek a betelepült népek társadalomformálásában. A rómaiak s más népek is eltűntek innen, de a kultúrtáj formái tovább hatottak, alkalmazkodásra késztették a magyarságot is. Jellemző, hogy a régi Dácia vidékein átmenetileg a bizánci kereszténység terjedt el: tudjuk, hogy itt a nyugatrómai uralom alatt is erősen hellenisztikus színezete volt a kultúrvezetésnek.³

A nyugati „hatás” természetesen már jóval a kereszténységre térés előtt is megkezdte átalakító munkáját, de a győzelmes behatolás a többi szélső nemzet áttérésével egyidejűleg következett be, ami nyilván a nyugati módszerek kimerülését, „hordozhatóvá válását” bizonyítja. A törzsi és nemzetségszervezeteket megbontják a királyság szervezetei; de e tudatos munkánál még inkább a szokásszerűségnek minden érdekszervezetet széttagoló érvényesülése. Mert magát a királyi várszervezetet is ez a nyugatias tagozódás bontja meg

¹ Ez Mitteis véleménye is. — Egyébként a magyar fejlődést illetően ld. Hóman Bálint, Mályusz Elemér, Váczy Péter munkáit.

² Ld. újabban Dománovszky S., Deér J. és Tóth Z. tanulmányait: Magyar Művelődéstörténet, I. k.

³ Fischer E.: A dáciai viaszostáblák okleveles gyakorlata. Szentpétery-Emlékkönyv (1938).

az első két évszázad folyamán. Mint például az oklevelezés is eleinte mesterségesen átültetett forma, azután eltűnik, hogy később ismét nyugati módon, de a magyar viszonyokhoz idomulva gyökerezze meg. Azzal, hogy az első királyok „patrimonialis” uralmat vittek, jellemezhetjük az államszemléletet, de a belső társadalomfejlődést nem magyarázzuk meg. (Nincs hűbériség: a királyok hűbéri feltételek nélkül adományozták a birtokokat. Ez azonban tán éppen annyit jelent, hogy az ő elképzelésük szerint az adományozott feltétel nélkül, amikor csak szükséges, köteles minden szolgálatra. Tehát nem a földesúri állapot, foglalatosság szabályozott, szokászerű viszonya az uralkodóval, hanem az érdekek és erők változatosságainak kitett lekötöttség, amit az eleven hálá elmúltával a királyi hatalom csak kényszerrel érvényesíthet.) Ezt mutatná az adományoknak minden hűbérjogi kikötéstől mentes megfogalmazása. A valóságban azonban azt látjuk, hogy pár generáció múlva egy mérvadó réteg körvonalai bontakoznak ki „miles”, „familiaris”, majd „serviens” néven; nem határozott szolgálati viszonyban, valamiféle tágabb értelmű alkalmazottként, de nem is teljesen magántulajdonjogi birtokosként; valami a kettő között, a nyugati értelmű lovag elmosódottabb jelentkezéséeként. Inkább készenlét a szolgálatra, nemcsak a katonáskodásra, hanem a közügyekben, társadalomigazgatásban kialakult tartósabb szerepre is. Nyilván nem egyöntetű, racionálisan megszervezett szerep. feladatok, hanem helyi változatossággal kiképződött kondíciók, társadalmias vezetőhelyzetek, amelyekre a király hagyatkozhat, önmagukban rejlik funkciójuk akkor is, ha a kormányzatnak nincs is különös szolgálataikra szüksége. Az eredetileg legalsó fokokig ható királyi közigazgatás-bíráskodás ily módon bizonyos mértékig a helyi társadalomképződmények, a beléjük ágyazódó, generációkon át elismerésre jutott mérvadó családok, földesuraságok szokásszerűen szabályozott feladatává lett. A nagybirtokos urak alatt, népük igazgatására, hasonlóképpen kialakultak ilyen kondíciók nemcsak azokból, akik alkalmazottaik voltak, vagy másvalamiért földet kaptak tőlük, hanem olyan szabad családokból is, amelyek szinte észrevétlenül kerültek velük tartós kölcsönöségbe generációk folyamán. A tagozódás e mérvadó réteg alatt lefelé is folytatódik, familiárisok, jobbágyok, egyes foglalkozások tarka változatosságában. De azok a tisztségek-alkalmazások is, amelyek eredetileg egyenesen a királyi szervezet javadalmazott megbízottai voltak, idővel társadalmias tartalmakkal teltek meg. A várispán már mindinkább megyéjének képviselője fölfelé is, tisztség-birtokát nem különböztetik meg már

élesen magánbirtokától, amely viszont elveszti rideg magántulajdon-jellegét, a társadalomigazgatás gondjai terhelik. A királyi várjobbágy javadalma és feladatköre szintén állandó családi üzenimé alakul, s mégsem magántulajdonná, hanem az alsó nép irányítására kiképződött társadalmias állapottá. A „jobbágyság“ eredetileg ilyen vezetőszerép lehetett; sokféle fokozattal, helyileg változó értelemmel úgy a királyi, mint a földesúri birtokokon. Némikép tán a francia „majorshoz“ hasonlítható az eredete. Eleinte az úr megbízottja a föld népének helyi igazgatására, aztán javadalomföldével együtt önálló, az úr és a nép között elhelyezkedő hűbéries réteg. A magyar jobbágy bizonyára jórészt az a család, amelyet állandósult foglalatossága, életvitele alkalmassá tesz arra, hogy az úr helyi kérdésekben hozzáforduljon, s másrészt a helyi társadalomszervezetet is képviselje az úrral szemben; ezért földhasználatára idővel meggyökeresedett joggá válik. Ő a megtelepülésnek, a belső kolonizációnak szakembere; életformájának általánosulása: a kultúrtársadalom legszelebb alsó építkezése. A nagyobbak közülük idővel a nemességbe emelkedhettek fel, a kisebbek leszorultak a későbbi értelemben vett jobbágysorsba, — de még mindig, a legújabb korig is, az ő szokásszerűen biztosított, szabályozott foglalatosságuk az alapja a magyar történelmi társadalomszerkezetnek, szemben a kötetlen, szabadon szerződő, de idővel épp ezért a gazdasági erők játékvá lett, jórészt cseléd- és napszámossorba jutott népelemekkel. De még e rétegeken alul is, a rabszolgánép állapotában is hasonló átalakulás mutatkozik; személyük tulajdonjogi kiszolgáltatottsága megszűnik formális felszabadítás nélkül is. Az Okcidentus társadalomképző módszereinek következménye ez, a szélső nemzeteknél is általános jelenség: az állandósult foglalatosság tapasztalati ténye, szokásszerű elismerése győzedelmeskedik a racionális érdeken és jogelven.

A királyi várbirtok és a magánbirtok racionális szervezete tehát önmagába roskad a szokásszerű állapotok kiképződése következtében. Alig van nyoma e folyamatnak, de a változatos, új társadalomtagozódás másként nem magyarázható. Mi is támasztaná alá a sokféle kisebb-nagyobb kondíciót; a királysággal, a nagyurakkal szemben szinte érthetetlenül kiemelkedő körvonalaikat? És az ősi nemzetségszervezetekkel szemben való érvényesülésüket? Az első jobbágynevek, amiket az oklevelek említenek, túlnyomóan magyar nevek; a leszármazáskötelékekből szakította ki tehát őket a társadalom-átalakulás, bizonyítva a szokásszerűség nagy szociális erejét. A nemzetség, a törzs csak fiktív társadalomkötelék, valójá-

ban érdekszervezet. Alapvető egysége most a kis család lesz, amiben a vérségi összetartozás tudatát az életvitelnek, a hagyományozásnak, nevelésnek közös üzeme erősíti meg. A szomszédságos viszony, a foglalatosságok kölcsönös egybeilleszkedése által, legyőzi a távolibb vérségi kapcsolatokat. Életformák illeszkednek egymásba az ösztönös egybeverődés helyett, ami például a bizánci kultúrkör délszlávjainak nagycsaládjai-ban általánosul. A magyar társadalomban még erősebben elmosódik a nemzetségszervezet, mint a lengyelben, de még a skandináv társadalmaknál is erősebben. Új problémákat ad ez fel; a nemzetségszervezet sem egyértelmű fogalom. A magyarázat ismét nem valami vérségi-lelkület elemzése útján keresendő, hanem ismét csak a nemzetség társadalomképletét felépítő módszerek vizsgálatával.

Ugyanilyen feltűnő sajátossága a magyar fejlődésnek a partikuláris társadalomalakulások aránylag gyenge jelentkezése; a lengyeleknél, de a skandinávoknál is aránylag erősebb az egyes vidékek külön történeti szerveződése. És a lengyel partikulárizmusnak mégis alig van köze a nyugatias hűbér-séghez. Tehát a partikulárizmus is csak külsőlegesen fogalom, eltérő lényeges formák rejtőzhetnek alatta. A francia és a német hűbérvidékek elkülfönülése sem érthető meg tehát külsőlegesen, az érdekek mechanizmusával magyarázva.

A magyar hűbériségnélküli hűbériességről adott rajzunk csak hozzávetőleges elképzelés, a források beható ismerete nélkül; de célunk csupán az, hogy a vizsgálatot valami közös, minden fejlődésben azonos természetű elemi társadalomképző módszerekre irányítsuk. Még inkább mentegelnünk kell magunkat e céllal akkor, amikor a lengyel és a skandináv népek „hűbéries“ fejlődéséről szólunk, hiszen itt még az irodalmi feldolgozásokat is csak igen felületesen használhattuk.

*A lengyel fejlődésben*¹ kifejezettebb, tartósabb a leszármazáskötélékek szerepe, egyébként azonban a hűbériség-rendiség a magyarhoz sok tekintetben hasonlóan alakult.

¹ D. Halecki: La Pologne de 963 à 1914 (Paris 1933). — S. Kutrzeba: Grundriss der polnischen Verfassungsgeschichte (Berlin 1912). — J. Rutkowski: Histoire économique de la Pologne avant les partages (Paris 1927). — La Pologne au VIIe Congrès International des Sciences Historiques, Varsovie 1933. (Gyűjteményes munka; főként Z. Wojciechowski és K. Tymieniecki tanulmányai.) — H. F. Schmid: Lebenswesen und slavische Rechtsordnung. Résumé des Communications présentées au Congrès (Varsovie 1933), 19. l. — K. Maleczynski: Abendländische Einflüsse auf die polnische Urkunde des XII—XIV. Jhs. Résumé des Communications présentées au Congrès (Zürich 1938), I. 51. l. — W. Semkowicz: Der polnisch-schlesische Adel bis zum Ende des XIV. Jhs. (Uo. 135. l.) — C. Tie-

A kereszténység előtti korban a társadalomnak alapegysége a kevésszámú családból álló rokonságcsoporthoz (nemzetiség, gens, rod), úgy látszik, a rokonságon kívül más megfelelő helyzetű családok betársulásával is, amint azt a helyileg kialakult érdekközösség kívánta. Valószínűleg nem generációkon át azonos, tartós együttes tehát. A tendencia az, hogy a szervezet lehetőleg erőre kapjon és más hasonló csoportok fölé emelkedjék. közös várnak és kultusznak birtokában felsőségre jusson fölöttük. Az ilyen együttes azután szétágaazhat, azaz egyes családcsoportok kiválva, a távolabbi környék gyöngébb együtteseihez illeszkedhetnek rá, de eredeti nemzetszövetkezésükkel sokáig érdekkapcsolatban, kölcsönös támogatással, s viszont kölcsönös örökléssel is. Ily módon sajátos, messze kiágazó leszármazáskapcsolatok hálózattá válnak, a leszármazásban azonban nem a család, hanem az állítólag egykor közös rokonságegyüttes a lényeges. Az öröklésjog is e szerint igazodik. A fegyver, eszköz, majd más ingatlan is magántulajdon, de a föld, azaz inkább a terület, amely fölött az együttes a maga érdekeit érvényesítheti, közös tulajdon. Tehát szabálytalan, változatos rétegződések egymás mellett, s egymás fölött; az erőre kapott rokonság tulajdonképpen elválik a földtől, annak közvetlen művelésétől, amit az alulmaradt csoportok végeznek el, a felsőbbek táplálására, hasznára is. Tehát egyik leszármazáskötél sem teljes „munkaszervezet“, a természet talajából kiemelkedve s önmagát igazgatva. Bizonyára innen való a rabszolgaságnak aránylag nagy elterjedése is, hiszen minden rokonsággötél igyekszik alávetett munkával dolgoztatni.

Szívós módszere ez a társadalomképződésnek, egyes vonásaiban végigvonul az egész középkori, sőt újkorelejei lengyel fejlődésen is. A szokásnak ereje, szerepe jelentős mindebben; a vezetőcsoportok elismertetését jórészt a megszokás biztosítja, s nem folyton érvényesülő hatalmuk, kényszerük. Felsőbbséges életvitelük, katonai és igazgató szerepük, s ezzel kapcsolatosan kialakult hagyományos nevelésük tartja fenn e rétegződéseket, érdekközösségüket óvó szövetkezésük mellett. Mégis nyilvánvaló, hogy ennek a társadalomképződésnek

mienecki: Les origines de l'asservissement des paysans en Pologne. (Uo. II., 312. l.) — W. Hajnosz: Die Frage der Unfreiheit u. der Sklaverei bei den Westslaven im späteren MA. (Uo. 319. l.) — R. Grodecki: Bäuerliche Freiheit in Polen im MA. (Uo. 320. l.) — Z. Wojciechowski: L'État corporatif en Pologne du XIIIe au XVIIIe siècle. (Uo. 298. l.) — Bezák M.: A középkori magyar okleveles gyakorlat a cseh és lengyel okleveles gyakorlattal (Budapest 1939).

nem a szokásszerűség az alapvető módszere. Szomszéd a szomszédban nem a napi munka, az egész életvitel szemléletesen tapasztalható formaképződéseit nézi, hanem igyekszik együttesben maradni rokonságával és más családokkal, hogy a többi ily csoportosulással szemben érdekközösségként érvényesüljön. Hiányzanak a lengyel középkorból olyan történeti-társadalmi előzmények, amelyek az ilyen érdekcsoportosulásokat megakadályoznák: hiányzik az antik kultúrszervezetnek előkészítő munkája.

A leszármazáskötélékek szívóssága tehát a nyugati fejlődés lényeges feltételére irányítja a tekintetet: egy megelőző magas kultúrszerkezet előkészítő működésére. Az antik kultúra racionális jogi-gazdasági-politikai elvei szerint különültek el Galliában az egymás mellett élő egzisztenciák, s amikor e magas kultúrszervezet túléretten mechanikussá vált, azaz amikor a későrcmai birodalom jogot, gazdaságot, közigazgatást elvont közcélokra beállított kényszerszervezetekként alkalmazott, az alsó társadalomélet magárahagyottan a szomszédságos életközeli tapasztalat alapján kezdett egymáshoz igazodni, a legalávetettebb rabszolgát is szemlélhető, megszokott foglalatossága szerint elismerni. A nélkül, hogy helyzetén elvből változtatott volna, generációk folyamán megszokott életvitelét, munkaalkalmát, a földhöz viszonyát, foglalatosságának egész anyagi-szellemi felszerelkedését létének kétségbevonhatatlan alapjaként méltányolni. A lengyel fejlődésben ellenben nem iktat be egy sokévszázados megelőző folyamat ily éles különbségeket az egymás mellett élők között, itt nincsenek antik elvek, amik a birodalom hanyatlásának idején s még azon túl is szétszilánkolnák a társadalmat, s megakadályoznák az együttélőket abban, hogy „vérségi” kötélekekbe, azaz másfajta, kezdetlegesebb érdekközösségekbe csoportosuljanak. Észrevétlen folyamattal, mert hiszen az antik úr a paraszttal s rabszolgával szemben még a koraközépkor egy részén át is tartotta elvi elkülönülését, nyugaton mégis a kölcsönös megszokás vált a társadalomképződés alapjává; az antiktól érintetlen vidékeken ellenben a szokásszerűség csak kísérője az érdekek hullámlásának. A kis család, amely az életformának, munkafelszerelkezésnek, hagyományozásnak tartós üzeme, nem válhatott itt a társadalomszervezet alapvető egységévé. Nincs oly mindent szabályozó szokásszerűség, amely a közvetlenebb, nyersebb érdek egyoldalúsága helyett az emberi lét szemléletes teljességét érvényesítette volna, elismert formákkal struktúrát támasztott volna az „irracionális” emberi igények alá is. Csak az érdek egyes közös szempontjait szerelte fel szívós

tartósságra az emberek közti viszonyulásokban. Elhagyott, kihagyásokkal működő szerkezetiség; az életből, a munkából nem érdekli mindaz, ami annak formáit, módszereit gazdagítja, hanem csak a közvetlenül hasznosítható teljesítmény. Míg a tiszta szokásszerűség az életanyag teljes és mindig új formákat teremtő feldolgozása, s ennek folytán állandó belső struktúrálódás, fejlődés, addig a hiányosan, egyoldalúan működő szokás az érdekközösségeket erősíti és mintegy elrekeszeli a fejlődés útjait. Nem a szokás állítja meg, rögzíti meg a fejlődést, hanem a nyers érdek, amely a szokást nem engedi az élet minden területén érvényesülni.

Mindezt azonban inkább a görög kelethez csatlakozott szlávssággal kapcsolatban kellett volna elmondanunk. Az északi szlávsság nyugati népei nyilvánvalóan régóta bizonyos belsőbb közösséget tartottak a nyugatias társadalomformákkal; a kereszténységre térés után a lengyelek is alapos „hűbéries” átképzésen mentek át. A fejlődésvizsgálat számára talán nem is egészen helyénvaló, ha általában a „szláv nemzetségszervezet” nevével jelöli Európa középkori zónájának jellemző társadalomformáját. „Nemzetség”, „törzs”: oly fogalmak, amiket amúgy is hajlandók vagyunk valami természetes, fajiságból folyó sajátosságokkal egybekapcsolni. A „szlávsság” népi-nyelvi fogalma ugyancsak megállíthatja a fejlődésvizsgálatot homályos fajiságmagyarázatoknál. Ezzel szemben talán fel lehetne vetni a kérdést, hogy a „szláv leszármazáskötelék” nem-e valami olyan struktúrálódás, ami lényegében mindenütt a mély kultúrovezeteket kísérő belsőbb, kontinentális övezetnek jellemzője? A nemzetség- és törzsszervezet szociológiai magyarázata, azt hisszük, túlságosan csak a kész képleteket elemzi-értelmezi, belső építkezésük alapvető, konkrét módszereinek vizsgálata helyett.

A csehek, morvák, tótok szinte teljesen kivetkőztek a szláv társadalomformákból; a lengyelek is élesen elkülönültek attól; csak a mechanikus természetlenséggel működő bizánci kultúrszervezet alá került szláv népek tartották meg ősi ösztönös-racionális alakulásait.

A kereszténységre tért fejedelmi hatalom a lengyeleknél is központosító szervezésre akarta felhasználni a nyugati módszereket, az egyes vidékekből, amelyek bizonyos törzsi egységet alkottak, várkerületeket létesített; a törzsfő, a sztarosza és a nemzetgyűlés helyett szolgálatviszonyra alapította az uralmat. De hamarosan itt is mutatkoztak a nyugati módszereknek „irracionális” hatásai. A nemzetségtagból, másrészt pedig a fejedelmet szolgáló tisztségből a magyarhoz hasonló miles-típus alakult ki, karöltve a plébániaegyház

meggyökerezésével. Mintha a magyarnál élesebben helyezkedett volna ez a lengyel „lovag” a kivételes jogokat biztosító „immunitas” alapjaira: az alatta élő népet az államhatalommal szemben saját rendelkezése alá vonva. A papságot illetőleg meg talán nagyobb a jelentősége a kolostornak, mint a magyar fejlődésben; idegen, német szerzetesek, sokáig idegenből egészítve ki együttesüket, merevebb, felsőségesebb elkülönüléssel rendezkedtek be az egyházszervezetben. De azért a népi rétegekben is általános az átalakulás; változatos állapotok, foglalatosságok domborodnak ki, a rabszolgaság elmosódik, a későbbi parasztság sokféle helyzetű típusa már a XIII. század elején kiformalódott. A lengyel „hűbéri szokásszerűségnek” e munkáját azonban, a magyarhoz hasonlóan, inkább a későbbi századok rendi alakulásaiból lehet visszafelé következtetve vizsgálni, mint a kereszténységnek első, forrásszegény századaiból.

A magyar és lengyel „hűbériség” példája arra tanít, hogy az Okcidents e szélső területein a szokásszerűség nem tudta az életformákat önmagukban, az eleven érdektől megtisztítva kidolgozni. Hivatások, hivatalok nem a maguk önálló struktúrájára alapozódtak, társadalmias szakszerűségekre, hanem csak a birtok és az érdekszövetség segítségével, tehát a szakszerű hivatástól idegen szempontok belevegyülésével tudták fenntartani magukat. Az igazi hűbériségben a hűbérviszony tárgya a szakszerű hivatás, amely egyetlen hűbérúr alatt is sokfelé szolgál, a társadalom bizonyos közszükségleteit elégíti ki. A magyar és lengyel hűbériség ezzel szemben a leg-erősebb érdekfél, az uralkodói hatalom felé tekint, tőle származtatja le vagyonát is. („Közjogi” természetű a hűbériség; elmosódó, elméleti, „szimbolikus”. Nyugaton ezzel szemben személytől személyre, családi hivatástól családi hivatásra szóló, úgyhogy csak lépcsőzetes hierarchia által ér fel a királyig. A különbséget nem a tudatos jogelvek érvényesülése adja, hanem a nyugati szokásszerűségnek izmosabb, az élet tapasztalati szemléletességéhez közelebb, mélyebb szerepe.¹

A skandináv népeket² szintén nem járta át az antik kultúra — és mégis bensőbb alkatrészei az Okcidents fejlődés-

¹ V. ö.: H. F. Schmid: *Lebenswesen und slavische Rechtsordnung*. (Résumés, 1933. II. 19.) — Váczy P.: A királyi szerviensek és a patrimoniális királyság. Századok 1927.

² J. Paul: *Nordische Geschichte* (Breslau 1925). — O. A. Johnsen: *Norwegische Wirtschaftsgeschichte* (Jena 1939). — A. Nielsen: *Dänische Wirtschaftsgeschichte* (Jena 1933). — R. Svanström: C. T. Palmstierna: *A short History of Sweden* (Oxford 1934). — C. Grünberg: *Die wunderbaren Schicksale des schwedischen Volkes*

szerkezetének, mint a lengyel vagy akár a magyar társadalom. Pedig igazán peremvidékek, északra tőlük nincs már semmi sem többé, másutt is tengerek választják el a középkori hűbértársadalmaktól. Természeti adottságai is eléggé mostohák.

Nem csupán fejlődésük későbbi nyugatias vonásai miatt szokás e nemzeteket az Okcidens szorosabb tartozékainak tekinteni, hanem ősi, kereszténység-előtti kulturájuknál fogva is. Bizonyos mértékben bennök látjuk az őseredeti európai stuktúra maradványait. Igaz, hogy elsősorban a germán őskultúráét. De másrészt: a germánságnak tágas kontinentális vidékekre kiszakadt részei kétségtelenül nagymértékben levetkőzték ez északi stuktúrát, szervezetük közeledett a nomád törzsszervezet felé. A fajisággal tehát nem lehet szétbonthatlanul összekötni az ősi skandináv társadalom- és kulturformákat. Annál kevésbbé, mert az ifjabb kőkorban végbement bevándorlás nem tiszta germán-ságot, hanem fajilag kevert népet hozott ide. Valószínűbb az, hogy más népfajták, azonos körülmények között, a skandináv vidékeken meggyökerезve, ugyanolyan formát lépezttek volna ki társadalmuk számára, mint amilyenek között itt a germánok éltek. A faji sajátosságnál egyszerűbb, elemibb magyarázatra van tehát szükségünk, olyanra, ami minden nép fejlődésszerkezetére alkalmazható, tehát a fejlődéskutatásnak általános szempontjául szolgálhat.

A skandináv történet ismét a nyugati fejlődés olyan alapvető tényeire utal, amelyeket magából a nyugati mélyszerkezetből nehéz lenne kiolvasni. Arra, hogy a kontinens tengerhez közeli övezetében már az antik előtt is meg volt dolgozva a talaj, ami azután az antik, majd a középkori kultúrképződményeknek továbbvonulását meghatározta. Skandinávia annak az övezetnek végső darabja, amelyen Ázsia, Afrika, Európa tengerhez szorult társadalmi az összes mélykultúrákat kifejlesztették — mint ahogyan Amerikában is a hasonló kontinensszéli övezet volt a kultúrvonulat talaja. A skandináv népek a kontinens szélein egymásratorlódtott társadalmak sorsában osztoztak, a konti-

(München 1938). — O. Montelius: *Kulturgeschichte Schwedens bis zum XI. Jh.* — E. Bull: *Vergleichende Studien über die Kulturverhältnisse des Bauerntums* (Oslo 1930). — H. Koht: *Vereinigte Königreiche des späteren Mittelalters. Résumé des Communications présentées au Congrès* (Varsovie 1933), I. 119. l. — K. Oestberg: *Forschungen in der nordischen Rechtsgeschichte und in dem geltenden Volksrechte* (Bauernrechte). Uo. I. 325. l. — P. Törne: *Die Ausbreitung abendländischer Bildung nach den nordischen Ländern im MA.* Uo. (Zürich 1938), I. 112. l.

nens belsejének tág lehetőségei helyett, expanzív társadalomképző módszerei helyett ősidóktól kezdve szomszédságos, szokásszerű módszerekkel való építkezésre kényszerültek. Antik megdolgozás híján, amilyen Galliában, a szokásszerűség teljes, következetes érvényesülésére s ezáltal a nyugatias hűbériségre vezetett, az a szokásszerűség érvényesült itt tovább is, ami nagyjából e világövezetben mindenütt a magaskultúrák hatása előtt — értve mindig a legelemibb alapokat, a sokféle helyi változat s fokozat alatt. A kultúrvonulásnak ez a ténye kétségbevonhatatlan, s más közös, alapvető magyarázatot számára alig lehet találni.

Milyen volt tehát Skandinávia őstörténetében ez a szokásszerűség? Mennyiben teremtett a kontinens belscjétől eltérő struktúrákat? Miként fogadta be a nyugatról érkező kultúrvonulást, a hűbériséget? Olyan kérdések ezek, amelyek az Okcident fejlődésszerkezetének belsejébe nyitnak távlatokat.

„Őseredeti“ fejlődés: tulajdonképen azért tartja meg e hírt a skandináv társadalom, mert sajátos módon a középkoron, sőt az újkoron át is paraszttársadalomnak nézték, s a paraszti életformák ma is szívósabban élnek, mint bármely más társadalomban. Az egyedüli fejlődés — az Alpok vidékeit leszámítva — ahol a rendiségben is érvényesült a parasztság, az akkori Európának nagy bámulatára. A parasztság, mint az európai fejlődésnek eredeti alapja: ez a probléma kapcsolódik össze a skandináv őskor kérdésével. Valóban, a nyugati középkor a paraszttársadalomból indult ki, még vezetőrétegek is jóideig ennek életformáit élték — éles ellentétben az antiknak városokon alapuló kultúrájával. A tengermenti kultúróvezet, a kultúrvonulásnak ez az ősidóktól fogva megdolgozott talaja, a szokásszerűség, a parasztság: struktúrájuk vizsgálata egy s ugyanazon feladat.

A földhöz, természethez tapadó élet még nem parasztság. Nem az az ausztráliai horda, sem az afrikai négertörzs; de nem lehet nomád-parasztságról sem beszélni. Még az is furcsán hat, ha görög parasztságot emlegetünk, sőt a római agrártársadalomra sem egészen illik ez a fogalom. Arab vagy török parasztságot sem igen szokás emlegetni. Orosz vagy oláh parasztról is inkább csak mint újkori alakulásról lehet beszélni. De a mai Amerikában sincs parasztság, a legkisebb farmer-rétegre sem illik ez az elnevezés. Másrészt például természetes, ha már az ősi Kínában, Indiában is parasztságról szólunk. Nem a természethez való alkalmazkodás a parasztság lényege, a természet előnyeinek kihasználása, a hátrányai ellen való védekezés; s nem is azonos a letelepült földműve-

léssel, amint az antik agrármunkás vagy az amerikai farmer példája is mutatja. A skandináv nép ezzel szemben parasztság volt, ha a hegytetőkön állattenyésztés, az erdőben a fának megdolgozása is volt foglalkozása, sőt akkor is, ha tengeren is élt, halászáttal vagy kereskedelemmel.

A legújabb időkig úgy képzelték, hogy a parasztság lényege az önálló kisbirtokosság, demokratikus autonómiával; így képzelték el az ősi skandináv társadalmakat is. Ma már tudjuk, hogy ez az ősi parasztság is a bonyolult különbségek, kölcsönösségek, kötöttségek társadalma volt.¹ Nem az elvi szabadság, önállóság és az érdekek társulása tette parasztsággá, hanem a szokásszerűség, amely az élet minden részletét kidolgozta és a szomszédságokat szétbonthatatlanul egymásba illesztette. Az ősi skandináv parasztság hegyeken elszórt udvarai is hosszú folyamattal kiképződött szokások által tagozódtak be egymásba. Minden kicsiny gazdaság sokoldalú „üzem”; az élet- és munkaformák sokoldalúságát azonban csak a kölcsönös egybeilleszkedés biztosíthatta. Egyik ily üzem sem teljesen azonos a másikkal, a természeti talajnak és a történeti hagyományozásnak különbségei mindegyiket valamiféle, tán alig észrevehető speciális szerepre alakították ki, amely specialitás közreműködésére épült fel minden más kisüzem belső tagozódása is. Nemcsak a gazdasági munkára, hanem az élet minden viszonyára értendő ez; az egyik családban talán a fának-kőnek célszerű és művészi megmunkálása, a másikkban talán bizonyos mesélőképeség hagyományos kiképződése az elismert és méltányolt specifikum — a nélkül, hogy teljesen ez adná meg létük alapjait. Nincs ebben a kölcsönösségben semmi elvszerű, semmi jogilag megfogalmazható; minden beleilleszkedést és minden külön kis formát az életközeli szemléletességből kialakult szokások támasztanak alá. Kezdetlegességében is igazi mélystruktúra, szemben például a szlávtság leszármazáskötelékeivel. A parasztság nem természetállapot, hanem mély kultúrképződmény. Kialakulása nem a természethez való alkalmazkodás, hanem a szociális szférában végbement folyamat. Épp azért kell megmaradnia a természettel való közvetlen elbánás módszereinél, mert teljes szokásszerűség; nem tarthatja fenn magát semmi olyan forma és foglalatosság, ami elvont egyoldalúsággal akarná kiszolgálni és hasznosítani a többiekét. Például olyan kereskedő, akit csak a csereüzlet kötne közönségéhez, és nem szomszédságosan tapasztalható életformái, amelyek bennső kölcsönösséget tartanak a természetanyagokkal dolgozó többi foglalatossággal is. A parasztság tehát nem a természeti talajhoz kötött réteg, hanem

maga köti magához a természetet, kidolgozza és az emberi társadalomszervezetbe építi be annak anyagát és jelenségeit. Nem ijedt alkalmazkodás az elemekhez, s nem is csupán ügyes kihasználásuk. hanem megragadása, tartós formákban való kifejezése az ember testi-lelki magatartásának a természet jelenségeivel szemben. Ez teszi otthonná a települést; a racionális modern gazdálkodással ellentétben.

De nem csupán a változatos, hagyományos „család-üzemek“ ily kölcsönös egymásbailleszkedéséről volt szó ez ősi társadalomban, hanem alárendeltségekről, függésvizonyokról is. A nagyparaszt gazdaságában szokásszerűen kötött a szolgának állapota, viszont a gazdát is köti a szolga hagyományos igénye megszokott foglalatosságára. De még tovább is; a nagygazda üzeméhez szokásos kapcsolatok kötik a környék egyes családait is. Tehát függésvizonyok, amelyeket egyes élő nemzedékek tán terheseknek, igazságtalanoknak is érezhetnek, de amelyeknek társadalmat biztosító intézményessége tán a következő nemzedékeket végzetes megpróbáltatásoktól óvja meg. A nagyparaszt nem is egyedül nagyobb birtokával emelkedik ki a többiek közül, hanem a környék szokásjogait, egymásbailleszkedő tagozódását betetőző szociális szerepével. A nyugati hűbéres „földesuraság“ képletének alapvető formája ez!

Az északi pogány törzsszervezetben a vérségi elvnél lényegesebb a környék hasonló szokásokkal élő közösségeinek egyesülése; ezért kevésbé érvényesül egyes felülkerekedett nemzetségek messze szétágazó érdekszövetsége. A törzs tehát teljes munkaszervezet és adminisztratív együttes; a törzsfőnökök, s fölöttük a kicsiny „királyok“ is inkább mint szakértő vezetők jelentkeznek a népmondákban, a nagygazdákhhoz hasonlóan a föld, erdő, víz szabályozott megmunkálására felügyelve. A törzs gyűlésein nemcsak a közvetlen közös érdekekről határoznak, hanem a mindennapos munka apró részleteiben is eligazítják a társadalmat, például a művelendő föld változásának, az állattartásnak, a legeltetésnek, a trágyázásnak, az erdő- és vízhasználatnak kérdéseiben. Ezt a szokásoktól kialakított társadalmias szakszerűséget a „törvényember“ őrzi meg a pillanat érdekhullámzásaival szemben. Évenként elrecitálja a gyűlés előtt a helyi szokások szövegét. A kicsiny életformák erejét érvényesíti ez; a gyűlésezés nem a tömegegyenlőség alapján áll, a nagyobbak tekintélye vezet, de ezek is a szokások adminisztratív képviselői.

A gondosan egybeilleszkedő parasztfoglalatosságok tartós biztosítása a módszereknek részletekben való tökéletesedését

támogatja, minden gyengéd kezdeményezést is, közvetlen hasznuk nélkül is. Jellemző, hogy idegen társadalmak formái, eszközei milyen nehezen hatolhatnak be ide; csak akkor, amikor az otthonos szokásokra, munkaszervezetre már átdolgozódtak. Nem özönlik be ide csere és zsákmányolás útján az idegen áru, ami a kontinentális nomádtársadalmak lelőhelyeiből ma is oly bőven felszínre kerül. A vaskorszak is nehezen tör utat, csak akkor, amikor nem idegen árúban terjed, hanem amikor a paraszti üzem már ért a helyi vasércек feldolgozásához.

A gyakorlati munka nem válik külön az élet lelki-szellemi oldalaitól, a szokásszerűség életteljes összefüggésében fejez ki mindent. A parasztművészetnek gazdag formái kísérik a mindennapos foglalatosságokat. A hagyományozásnak szilárd közkeletű módszerei alakulnak ki, a felnőtt nemzedék a maga életformáit erősíti meg az ifjakat nevelő szerepével, s ezzel a kiscsaládot tartósüzemmé képzi ki, a rokonsággal való vérségi összefüggés elméletével szemben. A paraszttellektualizmusból sajátos népköltészet virágozik ki, amely szívesen időzik a mindennapos élet és munka részleteinél is. Az írás, amely sok nomád népnél is megtalálható, itt nem áll meg varázslatos vagy politikai alkalmazásánál, lézengő írás-ügyeskedők kezében, hanem az ősökrol való megemlékezés mellett gyakorlatias feljegyzésekre is használják, sőt a síremlékek is szívesen ábrázolnak mesterségbeli szerszámokat is.

Izmos szokásszerűség tehát, mélyen strukturált paraszttársadalom — s mégsem az a fejlődésképes talaj, amiből az Okcidens középkori társadalma kialakult. Skandinávia mégiscsak a szélső társadalmakhoz tartozik annyiban, hogy az alulról végbemenő szerves építkezés bizonyos fokon megakadt. Ezért a skandináv nemzetek története is a szélsőségek közt játszódik, a lengyelhez és magyarhoz hasonlóan. Időnkint egész Európát fenyegető félelmetes erejű expanziók — a vikingek, normannok, Nagy Kanut, majd később Gusztáv Adolf, XII. Károly hódításai a legfeltűnőbb példák erre; jelentéktelenségre süllyedésekkel váltakozva. A parasztság konzerválódott, de kevésbé termelt ki magából felsőbb életformákat, a nyugatihoz hasonlóan, — pedig az igazi mély szokásszerűségnek ez a természetes fejlődésmenete. Ilyen szempontból is meg kell tehát vizsgálnunk az ősi skandináv társadalomszervezet, s tanulságokat levonnunk arra nézve, hogy miben különbözhetett tőle az Okcidens oly fejlődésképesnek bizonyult koraközépkori társadalma, szokásszerűsége.

A szokásszerű társadalomképző módszerek nyilvánvalóan mégsem jutottak kizárólagos érvényesülésre a skandináv népeknél. A társadalmak feltorlódásának övezete, amely végigvonul a nagy kontinensek szélein, mégsem bontja szét annyira az ösztönösebb népi kötelékeket, hogy az emberek kénytelenek lennének a tiszta szomszédságos szokásképződés alapján egymáshoz igazodni. Az ilyen tökéletes szétszilánkolásra egyes magaskultúráknak szerkezeti hatásai szükségesek. Az antik előzmények hiányoztak a skandináv fejlődésben.

Ezért maradhatott itt meg mégis a leszármazáskötélék, a törzsszervezet is. A nyugati hűbéres szokásszerűséget a kereszténység átvételével a többi szélső nemzettel egyidőben s hozzájuk hasonlóan eleinte központi hatalmi szervezet kiépítésére akarják felhasználni a nagykirályságok; a törzsszervezet erőteljesebb és tartósabb ellenállást fejt ki, mint a magyaroknál s lengyeleknél. Mert a törzsszervezet itt mélyebb munka- és kultúrszervezet amazokénál. Olyan szervezet, amelyben néha felülkerekedik a messze vidékeket egyesítő érdekszövetség, hódító kirajzásaival félemlíti meg a kontinens hűbéries társadalmait; de nemcsak hódítani és zsákmányolni tud, hanem tartósabb szervezeteket is létesíteni a messze idegenben, a magyar és lengyel expanziókkal ellentétben. A királyság itt is racionalis közigazgatási-katonai kerületeket (herred) állít a törzsszervezetek ellen; és p'ebániaegyházzal is dolgozik azok felbontásán. De itt az ősi és az újban rokon kultúrmódszerek állottak egymással szemben. A törzs tagjai, nagyok és kicsinyek is, ősi szokásszerű kölcsönösségben is állottak egymással. A nyugati hűbéries módszerek tehát nem annyira átvételek, mint a lengyeleknél-magyaroknál; kénytelenek az itt talált népi „hűbériességgel” egybeolvadni. Valami különleges „északi hűbériség” alakul ki idővel. A keleti szélső nemzeteknél a hűbériség határozott formák nélküli, a vezetőrétegek szokásszerű társadalomigazgató állapotuk helyett inkább a földbirtokon és az érdekközösségen alapuló erejüket érvényesítik, fel az uralkodó felé pedig csak valami általános „közjogias” kötelezettséget ismernek el. A skandináv hűbériség ellenben erősebben érvényesíti a szokásszerű adminisztratív szerepet is; valami sajátos bizonytalan körvonalú lépcsőzetes tagozódás alakul ki alulról felfelé ennek alapján, a nélkül, hogy a nyugati hűbérhierarchia formáit venné fel.

A szokásszerű tagozódás sokoldalú, önmagát kielégítő munkaszervezetté tette a skandináv parasztságot; de mégis valamivel több volt ez mint parasztság, nem tisztán a szoká-

sokra hagyatkozott, hanem az általuk kiképződött foglalatosságoknak szokásokat megbentő, hasznos érdekek szerint való alkalmazására is. Érdesen számító korai paraszttellettualizmus alakult ki, ez vitte hirtelen szövetkezésekkel messzi vállalkozásokra is a társadalmat. Ez akadályozta meg, hogy a szokásszerű társadalomigazgatás idővel magasabb képződmények, hivatások formáiban egyesüljön. Nem engedte, hogy nagyobb földesuraságok épüljenek ki föléje. Még a magasabb egyházi szervezetek, a püspökség és érsekség is nehezen állapodtak meg, mert kevésbé támasztották őket alá földesúri-adminisztratív funkciók. Nem adta magát és földét a közszabad tömegesen a földesuraság alá, mint nyugaton, ahol az életformák megőrzésének teljes bizalmával tehettk ezt, s ahol különösen az egyházi földbirtok, de minden más antik eredetű latifundium is merőben új szervezetté alakult ki, ridg tulajdonjog-jellegét elvesztette s inkább csak az adminisztratív jogok összeségét jelentette. Igaz, hogy viszent nem alakult ki a lengyel-magyarhoz hasonló nagybirtok sem, amiben a gazdaságilag-hatalmilag erősebbnek joga érvényesült, az adminisztratív szerepet háttérbe szorítva. Skandináviában a paraszt-feletti hűbértagozódásnak alapja kevésbé a földesuraságnak életteljes képlete, inkább valami elvontabb, a paraszti lét ktől idegenebb adminisztratív funkció, elsősorban a pénzügyekkel kapcsolatban; e felsőbb rétegek nem a helyi fejlődésből váltak ki, sőt különösen Norvégiában évszázadokon át idegen nemzetbeliekből kerültek ki, idegen kultúrát telepítve a norvég parasztlultúra fölé.

Különösen a norvég parasztság öltött fel mindinkább valami archaikus jelleget, makacs elzárkózással fölfelé. Mert egyrészt ez a legmélyebb struktúra az északi parasztságok közül, megállhat önmagában is; míg a svéd és dán parasztság inkább elviselte az erősebbek érdekegyüttesének föléje való telepedését, később a nemesség formájában. Másrészt a norvég parasztság sem tudott sokoldalú életformáiból új hivatásrétegeket kiválasztani, amelyek Nyugaton éppen azért mély, társadalmias szakszerűségek, mert kézművesi vagy intellektuális módszereik az életközeli szokásokból nőttek ki.

A leszármazáskötelékek, a gyűlésező autonómiák csak jelzik azt, hogy az ősi skandináv társadalom mégsem a legteljesebb értelemben vett parasztság. Más európai vidéken is van analógiájuk, olyan területeken, amelyeket nagyobb hegyvidékek tesznek hasonlónak nagy kontinensek tengermenti övezetéhez: a hegység zárja el itten a lehetőséget az

expanzív érdektársulásra. teszi kényszerre a szokásszerű kölcsönösséget. Mostoha körülmények között is aránylag mélyen, sokoldalúan tagozott paraszttársadalmak alakultak ki például az Alpok népeinél, vagy például a Kárpátok székelyeinél. S mégsem teljesértelmű parasztságok; erre túlságos sok az eleven érdekszerűség, ami az egyesek s közösségek igazodását irányítja. A szokásokat együttes érdekek igazítják, hajlítgatják; a foglalatosságnak valamely módszere nem jelent generációkon át szilárd életformát, nem egészen önmagáért méltányolják, hanem hasznát keresik. Ezért nem mélyülhet el, nem dolgozódhat ki újabb s újabb részleteiben, vonatkozásaiban. Az Okcidentus parasztsága a kísérletező készséget önmagában is megbecsülte, s mint az emberi képesség mindenkit érdeklő, felemelő formáját már morális jelentőségénél fogva is, haszonváras nélkül is beillesztette szokásszerű együttesébe. A természet anyagával való elbánás sohasem mélyült volna el a békés folytonosság nélkül, a kedvtelő-alkotó foglalatosságnak ilyen szokásszerű elismerése nélkül, amely elismerés a kezdődő kézműves-specializálódás létalapjait biztosította. A skandináv parasztkézművesség ezzel szemben meglehetősen a kölcsönös haszonra bízott foglalatosság maradt; s ezért kevésbé a helyi környezetből lassankint kiválasztódó, hanem inkább mozgó hivatás. A vasfeldolgozás is megmaradt a szinte a föld felszínén termő, könnyen felhasználható vasércnél. Az áruk cseréje sem marad a termelő munkával szoros összefüggésben, mozgalmas, sokszor parasztkereskedelem alakul ki szárazföldön és tengeren. A paraszttellektuáлизmus józan számíttással dönt a gyakorlati és szellemi kérdésekről, még papságát is a maga érdekkörében tartja, nem engedi maga fölé nőni, mint a tárgyilagos adminisztráció szakhivatását. A közvetlenebb érdekek ez a belejátszása teszi lehetlenné a szokásformák tiszta egymásbailleszkedését, kölcsönös egymást fejlesztő támogatásukat, általános szabályozássá alakulásukat. Az Izlandra korán kirajzott és ott önmagába zárkózott skandináv nép sorsa a legfeltűnőbb bizonyítéka ennek: igazi koravén kultúra, már bölcsőjében is okoskodó, számítécan megfogalmazott társadalmi szervezet, paraszttellektuáлизmusának korai fölénye idővel merev megrögződéssé változott.

E fejtegetéseknek célja, azonban nem a társadalomfejlődések rajza; csak annak kimutatása, hogy miként lehetséges mindennemű fejlődést közös, elemi módszerekre visz-

szavezetni. Ez elemi módszert a szokásszerűségben találtuk meg. Igen általános fogalom; de konkrét, megragadható, vizsgálható, összehasonlítható módszere a társadalomképződésnek. Szerepe örök, a legkezdetlegesebb és a legmagasabb kultúrában is állandóan működik. Vizsgálható a jelenben is, s nem csupán népi, hanem a felsőbb, elvontabb, racionálisabb rétegek körében is. Nagy kultúrák megindulásánál azonban kétségtelenül alapvető a szokásszerűség szerepe, az elvi, érdekszerű, racionális társulás-módszerekkel szemben. Vizsgálatának sokféle módja lehet: történeti, etnográfiai, szociológiai. A szokást kifejező formák végtelenül változatosak: szövegek, szertartások, illemformák, s más konvenciók, de ide tartozik tulajdonképpen a munkának és az életnek minden formája, mindegyikből kiolvasható az, hogy mennyi benne az ösztönös érdek, s mennyi a megszokás momentuma.

A lényeges azonban az, hogy a szokások vizsgálata ne maradjon a részletek nél, hanem az illető kultúrfejlődés egészére nézve mutassa ki belső összefüggéseiket. Azt, hogy miként alapozták meg azt, s hogy miként haladnak az elvi feldolgozás felé, ami nagyszerű eredményeket hoz, de egyúttal mindig az élet közeli, teljes, szemléletes tapasztalaton alapuló kölcsönösségének visszaszorításával, s ezáltal a kultúr-szerkezet fokozatos elvonatkozásával, mechanizálódásával. Ez a sorsa minden társadalomfejlődésnek.

Miért is ne neveznők nevükön a konkrét módszereket, amelyek a társadalomszervezeteket kialakítják? Miért keresünk sajátos lelkeségeket, szellemiségeket, mint a kultúr-szerkezet hajtóerőit? Olyasféle ez, mint ha a gőzgép kialakulásának vizsgálatánál csakis a gőz fizikai sajátosságait vizsgálnánk, s nem a gépszerkezetet, ami e sajátosságokat mindinkább hasznos munkára kényszerítette. A szokásszerűség konkrét forma, módszer, történeti fejlődéssel. konkrét vizsgálatra alkalmasan.

De mégsem célszerű az, hogy a kis nemzetek fejlődés-kutatása a szokásszerűség vizsgálatán kezdje közös összehasonlító munkáját. Sokféle és bonyolult formák, kifejeződések, összefüggések nehezítik meg az összehasonlítást; de főként éppen azon régibb korszakoknak forrásszegénysége, amely korszakokban a szokásszerűség alapvető szerepet játszott. Ezért a későbbi, rendi fejlődésben keresünk oly közös elemi társadalomképző módszereket, amelyeket konkrét jelentkezésükben megragadhatunk és amelyeket a vizsgálat számára első kiindulásul felhasználhatunk.

Hajnal István.

Egy forrás két történet szemlélet tükrében.

A magyar történeti irodalom problémákban ugyancsak bővelkedő területén P. mester munkáján kívül alig van még egy olyan sokat vitatott mű, mint a Szent István nevéhez kapcsolódó „Institutio morum ad Emericum ducem”. Igaz, a viták ez utóbbival kapcsolatban soha nem éleződtek annyira ki, mint P. mester munkája körül. Szívósság és a végső megállapítások óriási különbségei tekintetében azonban méltán állítható az Intelmek körül lefolyt harc a fordulatokban ugyancsak bővelkedő Anonymus-kérdés mellé.

Pedig az Intelmek ismerteté válásától kezdve századokon át úgy látszott: e mű szerzője és vele együtt keletkezésének kora is vita tárgyát soha nem képezheti. Első kiadója, Zsámboki János t. i. a szöveg hagyományozásnak megfelelően mint Szent István törvényeinek első könyvét tette közzé Bonfini kiadásának függelékében 1581-ben.¹ Így tehát magától értetődőnek látszott, hogy a mű szerzője maga Szent István. S ez a vélemény uralkodott — a kétségnek még árnyéka sem merült fel — egészen a XVIII. század végéig. Kovachich Márton György volt az első — tudtunkkal —, aki nem Szent Istvánban látta a szerzőt: véleménye szerint az Intelmeket valamilyik tanult pap írta meg a nagy király egyenes parancsára.² A probléma ezzel felvetődött, s a vita alig pár évtized múlva már a másik végletbe lendült. Engel ugyanis figyelemreméltóan látszó érvekkel utalt arra a lehetőségre, hogy az Intelmeket talán csak századokkal később fogalmazták meg Szent István koránál. Lehetetlen — írja —, hogy István valósággal korholta légyen fiát, neveltjét és egyetlen reménységét. A

¹ „Decretorum seu articulorum aliquot priscorum Ungariae regum... ad contextum Bonifinii illustrandum forique Pannonici usum necessariorum liber” című mű.

² „...Dederit nempe S. Stephanus doctiori alicui sacerdoti aut monacho in mandatis, ut aliquas probe vivendi regnandique regulas Emerico, filio et successori, ut tum existimabat, suo usui futuras conscribat... Vestigia comitiorum apud Hungaros (Budae 1790), I. k. 23. l.

Szentháromságtan túlságos hangoztatása is szemet szűrt neki. Szerinte erre csak a XII. századtól lehetett szükség akkor, mikor a scholasztikusok felléptével a nyugati egyházban is megindultak a Szentháromságtan körül a viták. A király teljes függését az egyháztól, az egyháziak kivételét a világi bíráskodás alól mind olyan jelenségnek tartja, melyek csak VII. Gergellyel vonultak be az egyházpolitikába.¹ Engel érveivel az egész század folyamán nem szállt szembe senki. A legnagyobbak is, mint Toldy, Horváth Mihály, Szalay, Marczali minden bizonyítás és fenntartás nélkül vallották, hogy a mű nemcsak István korából származik, hanem egyenesen a nagy király alkotása.² Engel felfogását a század végén Mátyás Flórián újtotta föl, és annak érveit alaposan megtoldotta saját észrevételeivel. Ezek közül említést érdemel ama különbségek megfigyelése, amelyek Szent István, Szent László és Kálmán törvényei meg az Intelmek között fennállanak az egyháziak felett való bíráskodás tekintetében.³ A helyes út megtalálására e két végtet között — a jelekből ítélve — egyedül Pauler lett volna képes az akkori nemzedékben. Ő azonban megelégedett egy odavetett — bár kétségtelenül nagyon helyes — megjegyzéssel.⁴ Az egész kérdés felgöngyölítése így másokra maradt: nem kis kárára a kérdés rendezésének, az ellentétek feloldásának.

E nehéz feladatra először Békefi Remig vállalkozott nagyon is tiszteletreméltó elhatározásból: „Most, a magyar királyság és kereszténység kilencszázados évfordulóján nemcsak tudományos feladat, hanem hazafias kötelesség és a kegyelet dolga is egyúttal, hogy a feleletet e kérdésekre megadjuk“ — írja rögtön tanulmánya elején.⁵ Úgy látjuk azonban, hogy e nagyon is nemes indokolás túlment a megengedett határokon: nemcsak ösztönzésként szolgált a kutatás megindításánál, hanem azoknak végső eredményét is befolyásolta, s így eleve feltételezett álláspontot eredményezett.

Még sokkal nagyobb hiba volt azonban ennél az, hogy Békefi sem volt ment attól a század végén szinte általánosnak mondható, néha még ma is fel-felbukkanó magyarságszemlé-

¹ J. Chr. Engel: Geschichte des ungrischen Reichs (Wien 1813), I. k. 132—33. l.

² Toldy Ferenc: A magyar nemzet irodalomtörténete, I. k. 64. l. — Horváth Mihály: Magyarország történelme, I. k. 244—45. l. — Szalay László: Magyarország története, I. k. 86—88. l. — Szilágyi Sándor (szerk.): A magyar nemzet története, I. k. 301. l.

³ M. Florianus: Fontes domesticci (Pécs 1881), I. k. 224—25. l.

⁴ Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt (Budapest 1899), I. k. 384. l., 37. jz.

⁵ Századok 1901. 922. s. köv. l.

lettől, mely kétségtelenül meglévő nyugati kapcsolatainkat eltúlozva, a magyarság szellemi értékeit egyszerűen Nyugat kisugárzásának, halvány visszfényének tartotta. Jérszben ennek tulajdonítható, hogy Békefi a felvetődött kérdésekre nem a hazai történeti körülményekben kereste a választ — amint hogy ott kellett volna keresnie végső fokon, ha csak nem tartotta stílusgyakorlatnak az Intelmeket —, hanem Nyugattal kísérelte meg minden kétség eloszlatását. Végső megállapítása szerint: „Ezen forrásokból (t. i. a nyugatiakból) — miként a fentebbi részletes egybevetés mutatja — Szent István intelmeinek legnagyobb részét össze lehet állítani vagy szószerinti szövegben, vagy csak tartalmilag és a gondolatok szempontjából. *Más szóval: Szent István intelmeinek forrásait a fenti idézetekben kimerítettem.*“¹

Önkéntelenül adódik a kérdés: mi köze akkor Szent Istvánnak az Intelmekhez, ha legnagyobb részük nyugati forrásokból való, s hozzá még nem is ő állította össze (Békefi szerint Szent Gellért a szerző). Erre a kétségtelenül súlyos kérdésre csak úgy adhatunk választ, ha részletesen megvizsgáljuk: mennyiben helyesek és elfogadhatók a Békefi által kimutatott „szószerinti, vagy csak tartalmi és gondolati“ egyezések az Intelmek és a forrásként megjelölt nyugati munkák között?

Itt jutottunk el a módszer kérdéséhez. Békefi e tekintetben is határozottan kifejezi álláspontját: „Már előre jelzem, hogy az egyes helyek párhuzamba állításának nemcsak a szószerinti, hanem a tárgyi, esetleg csak a gondolati egyezés is alapjául szolgált.“² Ez a módszertani elv azonban rendkívül tág és határolatlan: két szövegben akár hosszabb részek szószerinti egyezése esetén sem szabad mindig az illető szövegek közvetlen kapcsolatára, összefüggésére következtetni. Erre rögtön Békefi legelső szövegösszehasonlításával kapcsolatban rávilágíthatunk: egybevetette t. i. az „In nomine domini nostri Iesu Christi“ és az „In nomine sanctae Trinitatis et individuae Unitatis“ *invocatio verbalis*-t a frank capitulárákkal.³ Az elsőre számtalan szóról-szóra való egyezést talált, de a másodikra is sok esetben majdnem tökéletes hasonmásra bukkant. Azonban már maga a sok felsorolt és még felsorolható példa is mutatja — s ezt neki is észre kellett volna vennie —, hogy állandó, stereotip formákkal állt szemben; így — még ha szóról-szóra egyeznek is a szövegek, ennek alapján nemcsak

¹ Uo. 970. l.

² Uo. 933. l.

³ Uo. 933--34. l.

következtetést, hanem feltevést sem lehet megkockáztatni. Mindkét kifejezés ugyanis állandó, az egész nyugati kultúrterületen általánosan használt oklevélformula.¹ S ma már tudjuk azt is, hogy e két formula: „In nomine sanctae Trinitatis et individuae Unitatis“ és az „In nomine sanctae et individue Unitatis“ egyidőben nem igen fordul elő: ez utóbbit váltja fel az előbbi a XII. századtól kezdve, bizonyos szempontból tehát éppen korjelölő különbség van közöttük.²

Még sikamlósabb terület módszertani szempontból a „tárgyi és a gondolati egyezés“. A pusztá egyezés, vagy éppen csak hasonlóság önmagában véve még nem jelent semmit. Értéke, használhatósága attól függ: vajjon az illető gondolat állandó, szinte köznapi használatú, vagy csak ritkábban előforduló szellemi tartozéka-e annak a bizonyos kornak?! Az Egyház védelme, a Szentháromság tan megtartása pl. a középkorban újból és újból felbukkanó, száz és száz munkában feltűnő gondolat: itt tehát a „tárgyi és gondolati egyezés“ nem mond semmit. Ilyen esetben még *ezen felül* valami egyéni fogalmazásbeli sajátosságnak kell előfordulnia azokban a szövegekben, melyeket egymással kapcsolatba hozunk. Békefi azonban e tekintetben is csak a „tényt“, a gondolati hasonlóság „tényét“ kereste, s ennek alapján következtetett az illető szövegek összefüggésére. Íme egy példa:

Intelmek:

„Si aliquando infra invenitur potentiam, quod absit, qui hanc collationem Sanctae Trinitatis dividere vel minuere sive augere conabuntur“... (§ 5.)

Symbolum sancti Athanasii:

Neque confundentes personas, neque substantiam separantes. Alia est enim persona Patris, alia Filii, alia Spiritus Sancti. Sed Patris et Filii et Spiritus Sancti una est divinitas, aequalis gloria, coaeterna maiestas... Quia sicut singillatim unamquamque personam Deum ac Dominum confiteri christiana veritate compellimur, ita tres Deos aut Dominos dicere catholica religione prohibe-

¹ Ezt neki is tudnia kellett volna, hiszen ekkor már megjelent Bresslau és Giry összefoglaló oklevéltani munkája (Handbuch der Urkundenlehre, 1889, ill. Manuel de diplomatique, 1894).

² Erben—Schmitz—Redlich: Urkundenlehre (Below—Meinecke-féle Handbuch 1907), 306. s. köv. l., s. főként Szentpétery: Magyar oklevéltan, 38. l.

mur . . . Unus ergo Pater, non tres Patres, unus filius, non tres Filii; unus Spiritus Sanctus, non tres Spiritus Sancti. Et in hac Trinitate nihil prius aut posterius, nihil maius, aut minus; sed totae tres personae coaeternae sibi sunt et coaequales.

Hasonlítási alapul azonban legtöbbször egy-egy *általános* latin kifejezést, vagy éppen csak egy közhasználatú latin szót használt.

Intelmek:

me non piget (Praefatio § 1.).

contra invisibiles et visibiles legitime dimicare poteris inimicos (§ 3.).

Sine enim illis non constituantur reges, nec principantur (§ 3.).

Reges patientes regnant, impatientes autem tyrannisant (§ 5.).

. . . Non te piget visitare infirmum (Jéz. Sirák fia 7. f. 39. v.).

„Dimicaverunt *contra* Agareos“ (Krónika I. k. 5. f. 19. v.) . . . „convenerunt . . . ut . . . *contra* Israel dimicarent“ (Bírák k. 20. f. 14. v.).

Si vere me *regem* vos *constituitis*, venite (Bírák k. 9. f. 15. v.). Et *constitui* super vos *regem* (kir. I. k. 12. f. 1. v.). — . . . *populum* meum, super quem *constitui* te *regem*.

. . . „apud veteres inter *regem* et *tyrannum* nulla *discretio erat*“ . . . Iam postea in usum accidit tyrannos vocari pessimos atque improbos reges luxuriosae dominationis cupiditatem et crudelissimam dominationem in populis exercentes (S. Isidori Etymolog. Lib. IX. Migne: Patrolog. T. LXXXII. 344. l.).

Mint a fenti példákból látható, az összehasonlított szövegeknek semmi köze nincs egymáshoz: a *me non piget, amicum Dei, regem constituere* s a *clima, dimicare contra aliquem* kifeje-

zések és szavak közkeletűek, tehát nem bizonyítanak semmit. A *rex* és *tyrannus* között vont párhuzam is általános a középkori irodalomban. Hasonlóan nem lehet építeni semmit az olyan összehasonlításokra sem, melyekben egy-egy olyan szó, vagy kifejezés az egyezés, mint *praeravicator* (935. l.), *gubernare* (949. l.), *segregare* (950. l.), *gloriosa . . . corona* és *corona glorie* (952. l.), *servitutem redigere* (954. l.), *votum* (958. l.), *detrimentum pati* (960. l.), *rex regum* (954. l.), *pius, misericors* (965. l.), *incassum* (966. l.), *humilis* (967. l.) etc.¹

Békefi ugyan leszögezte rögtön módszertani elvének közlése után, hogy „az egybehasonlított helyek hasonlóságára nézve nem szabad több kíváncsisággal föllépni. mint amennyit az egybevetett szöveg megenged és megkövetel”.² Ezt a rendkívül fontos, nagyon is szükséges óvatosságot azonban éppen ő maga nem tartotta meg: különben nem vonta volna le azt a végső következtetést, hogy — Szent István intelmeinek legnagyobb részét össze lehet állítani vagy szószerinti szövegben, vagy csak tartalmilag és a gondolatok alapján idegen forrásokból.

Annál meglepőbb, hogy e megállapítása után váratlan fordulattal Gellért püspök „Deliberatio“-jával veti össze az Intelmek szövegét. S jellemzően összehasonlításai tényleges értékére, itt is tud egyezéseket megállapítani, mégpedig olyan mértékben, hogy ezek alapján kimondja: minden valószínűség a mellett szól, hogy az Intelmek szerzője Szent Gellért püspök lehetett. Hangsúlyoznunk sem kell talán, hogy az egybevetések elejétől végig túlzottak, erőltetettek, tévesek. Indítékot rá nem az észrevett egyezések adtak, hanem az a közismert tény, hogy Gellért volt Imre herceg nevelője. Az egymás mellé állított többsoros szövegekben legtöbbször itt is csak egy-egy, mégpedig közhasználatú szó, mint *exterminator*, *heresiarcha*, *regula*, *hebetudo* (986. l.), *dominus*, *plenitudo* (987. l.) közös. Az egyező kifejezések legtöbbje általánosan használt bibliai *reminiscentia* (*vita comite*, *scutum fidei*, *galea salutis*, *rex regum*). ezt éppen maga Békefi állapította meg tanulmánya első felében. Az pedig, hogy a *fateor* igének az Intelmekben és a „Deliberatióban” egyaránt „mondok” a jelentése, egészen természetes: használata ebben az értelemben általános a klasszikus kor után következő évezredben.³

¹ Ld. Du Cange: *Glossarium mediae et infimae Latinitatis* s. v. *piget*, *constituere*, *clima*, *dimicare*, etc. A zárójelben lévő számok a Századok 1901-i évfolyamának megfelelő lapszámjai.

² Századok 1901, 933. l.

³ V. ö. Du Cange: i. m. a megfelelő szavaknál.

De előfordul itt is, hogy az összehasonlított szövegeknek semmi köze nincs egymáshoz, még ismétlődő, átmenetre használt mondat esetében sem.

Intelmek:

His ita peractis redeamus
ad propositum (Praefatio).

Deliberatio:

„Hoc vero discursu rever-
tamur ad nostra“ és „Hoc
autem in fronte de talibus
supervacue quaerentium iac-
tato, redeamus ad nostra“.

Ilyen módszertani eljárással a szövegegyezések tetszés szerint a végletekig halmozhatók, s játszi könnyedséggel lehetne kimutatni akár azt is, hogy az Institutio morum szerzője minden középkori írótól kölcsönözött, s minden sora, még a kötőszók is nyugati forrásokból való átvételek. Valójában pedig ezek a vélt egyezések természetes következményei annak, hogy az Intelmeket szerzőjük latinul, mégpedig a középkor általános latin szokincsével fogalmazta meg. Így tehát a felhozott példák, összehasonlítások éppen az ellenkezőjét bizonyítják annak, mint amit Békefi akart velük igazolni: azt mutatják t. i., hogy az Intelmeknek sem a frank capitulárekhoz, sem a felhozott zsinati határozatokhoz, sem Gellért „Deliberatio“-jához nincs semmi közük. Ez Békefi tanulmányának negatív eredménye. Valódi, tényleges értéknek tehát csak a lényegesebb irodalom összefoglalása, a bibliai és a szűkebb értelemben vett egyházi iratokból való helyek kiválogatása marad.

Elfoglaltak és igazságtalanok lennénk azonban a magyar mult kutatóinak e tiszteletreméltó és nagy érdemeket szerzett tagjával szemben, ha tanulmányának minden fogyatékosságát egyéni hibájául rónánk föl. Történetszemléletének, módszerének egyoldalúsága, túlzásai — mint fennebb már utaltunk rá — kor- és nemzedékjelenségek voltak, szabadulni tőlük sokszor még a legnagyobbaknak sem sikerült. A fennebb taglalt tanulmányt e tekintetben éppen jellegzetesnek lehetne mondani, az ú. n. „magyar pozitívizmus“ többé-kevésbbé átlagos típusának.¹ Hangyaszigalommal gyűjtötte ez az

¹ Baráth Tibornak kétségtelenül igaza van abban, hogy történetírásunk e korszakát nem nevezhetjük pozitívizmusnak — eredeti Comte-i értelemben. (Szentpétery Emlékkönyv, 1938. I. s. köv. I. Erre már Szekfű is rámutatott: ld. Magyar történet, V. k. 528. I.). Az általa ajánlott „naturalizmus“ szóhoz azonban már annyiféle értelem tapadt, hogy használata nem igen csökkentené a zavart és a félreértéseket. Az e korszak történetírásának felfejtésére irányuló kutatások különben is még meglehetősen kezdeti állapotban vannak

irány „az egyes tüneményeket, vagyis eseményeket“, nem okoskodott, nem ítélkezett, hanem előadta a megállapított tényeket.¹ Így történhetett meg például — mint láttuk —, hogy közkeletű szavak egyezéséből két mű közvetlen kapcsolatára következtetett. E szemléletben a mult darabokra hullott, az egyes életjelenségek elszigetelődtek egymástól, összefüggéseik elmosódtak, s a „tények“ így sokszor jelentés nélküli adattömeggé váltak. Az irány belefűlt az anyagba, nem tudván azt a lélek, a szellem rendező, jelentéstadó fényébe emelni. Így utólag visszapillantva tehát egészen természetes az a szellemi forradalomnak is beillő változás, mely a magyar történettudományban az 1910-es években egyre nagyobb méretekben kezdett jelentkezni.² A pozitivizmus azonban minden hibája és fogyatkozása ellenére is betöltötte a maga hivatását: anyaggyűjtésével idáálló örökséget, szilárd alapot adott utódjának, sok tekintetben ellenpólusának — a szellemtörténeti iránynak.

Ez a történetiszemlélet éppen azon a ponton ragadta meg, és folytatta a történeti világ felépítését, ahol a pozitivizmus megrekedt. Az emberi élet minden megnyilvánulását lényegében a lélek, a szellem irányítja — hirdették ennek az iránynak filozófiai megalapozói; a történeti valóság tehát az emberi szellem kisugárzásának következménye, s így az egyes „tények“ — származzanak bár az élet legkülönbözőbb területeiről — a legszorosabban összefüggnek egymással.

Óriási lehetőségeket nyújtott ez a felfogás az átfogó szintézisekre. S a magyar tudósgárda színe-java ki is aknáztta az adott lehetőségeket. Itt azonban ismét kísértett a véglet — éppen ellenkező irányban, mint a pozitivizmus esetében. Mivel a mult szellemének, lelkiségének rekonstrukciója csak a kutató szellemi világán keresztül történhetett, attól kellett tartani, hogy erősen szubjektívvé válik az irány: a vizsgáló alany

(Thienemann Tivadar: A pozitivizmus és a magyar történettudományok. Minerva I. évf. 7. s. köv. l., Nagy József: A pozitivizmus kezdetei. Minerva V. évf. 177. s. köv. l., Istványi Géza: Szellemtörténet, neopozitivizmus, új történeti realizmus. Prot. Szemle 1938, 118. s. köv. l.): sem az előző korszakok öröksége, sem a Sikk-eliskolával való kapcsolataink, sem Pauler gyakorlata, hatása, Comte-tól való eltérései nincsenek tisztázva egykorú tanulmányok részletes elemzésével. Mindaddig pedig, míg ez meg nem történik, jobb megmaradni a már sajátos értelemet nyert pozitivizmus kifejezés használatánál: legfeljebb a „magyar“ jelző elétételével jelezhetjük, hogy nem teljesen Comte értelmében vett pozitivizmust értünk rajta.

¹ Pauler kifejezései: Századok 1871, 640—41. l.

² W. Dilthey-nek, a szellemtörténeti irány egyik megalapozójának életművét 1912-ben ismertette Kornis Gyula a Történeti Szemlében (581. s. köv. l.).

önmagát keresi és találja majd meg a multban, s az „adatok“ közül csak azok kapnak értelmet és jelentést, melyek e tekintetben használhatónak bizonyulnak. E szinte észrevétlenül kísértő nagy veszélyeket csak fokozott és állandó éberséggel lehetett volna elkerülni. S ma már látjuk: ez nem mindig és nem mindenkinek sikerült.

A harmincas évek elcjétől kezdve folyóiratainkat lapozgatva önkéntelenül is szcmmünkbe tűnik, hogy a szövegben itt-ott már valósággal grandiózus távlatok, elképzélések peregnék egymás után, viszont az anyag, melyre szerzőjük építette őket — tiszteletreméltó kivételektől eltekintve —, egyre nagyobb arányokban csökken. Ezekben az évezredekett átfogó és összekapcsoló szemléletekben a tények a maguk egyszerű, szürke mivoltukban láthatatlan pontokká zsugorodtak, s legfeljebb akkor részesültek a megemlézés tiszteletében idézés formájában, ha a nagyvonalú elképzélést támogatták. A reakció tehát az anyagban ragadt pozitívizmusra szinte természet-tudományi módon és pontossággal bekövetkezett.

Ebben a korban jelentek meg Balogh József — kétségtelenül még a jobbak közé számító — tanulmányai az Intelmekkel kapcsolatban. A korhangulat hatása alól azonban — sajnos, ezt kell megállapítanunk — ő sem tudta kivonni magát. Első tanulmányának elcjén ugyan azt ígérte, hogy az Intelmeket „nemcsak történetkritikai, hanem végre egyszer filológiai módszerrel is“ megközelíti.¹ Pár sorral lejjebb azonban már látszik, hogy ez a „filológiai módszer“ Békefi eljárásával szemben a másik végletet képviseli: „Nemcsak a könyv frazeológiáját s annak egyes elemeit tettem vizsgálat tárgyává, és nem értem be azzal, hogy szóserint való átvételeket nyomozzak“ (ilyeneket nem is igen nyomozott). „Arra törekedtem, hogy az *Intelmekek gondolatmenetét és eszmekörét ragadjam meg, s ezen az úton határooljam el későbbi korok államelméleti felfogásától.*“² A szövegfilológiából ezzel „szellemfilológia“ lett, még talán fokozottabb mértékben kiteve ama veszélyeknek, amelyek Békefi „gondolati egyezéseit“ is értéktelenekké tették.

Módszertani elve egyenesen mintaszerű: „Azt, ami az Intelmekben valóban a XI. század szelleme, esetleg magyar és szentistváni elem — s ez a feladat — csak igen gondos elemzés útján sikerül majd felkutatni. De hogy az individualisnak tekinthető vonásokat felkutathassuk, elsőbben arra volna

¹ Nemzet és nemzetköziség Szt. István Intelmeiben. Irodalom-történeti Közlemények 1927, 1—10. l.

² Uo. 1—2. l.

szükség, hogy azt, ami az *Institutio morum*ban általános nyugati hagyomány, századok szellemi közkincese — szóval ami egyszerűen műfaji közhely, elkülönítsük a magyarországi író gondolatától.¹ Programja szerint e munka elvégzése után pedig úgy akarja tekinteni az *Intelmekeket*, mint „Szent István politikai testamentumát“. A célkitűzés világos és szép: kiválogatni a szövegből mindazt, ami műfaji hagyomány, vagy átvétel, s a megmaradt, eredeti részeket vizsgálni a történeti valóságban.

E feladat első részének elvégzésében Balogh abból a helyes megállapításból indult ki, hogy az *Institutio morum* királytükör, tehát ennek a világirodalmi műfajnak a kereteiben kell keresni eszmei háttérét, forrásait. Így tér rá a Karoling-kori királytükör-irodalom tüzetes vizsgálatára, illetőleg ennek eszmei gyökereire.² Színes stílussal állítja az *Intelmekeket* a *renovatio Romae*, a császári- és Sótér-eszme végtelen távlatába. Szemléletes képet rajzol a középkor király-eszményéről, amint az a görögség és rómaiság, majd a keresztény világ irodalmában kikristályosodott: a *rex pius, iustus, pacificus, patiens, clemens* alakjáról. Ezután sorra veszi mindazokat a munkákat, melyek e királykép kialakításához hozzájárultak (sevillai Isidorus munkái, *De duodecim abusivis saeculi*, a Kathwulf-levél, *Proverbia Graecorum*, majd a Karoling-kori tükörirodalom főalakjai: Smaragdus, Jonas, Hincmarus, Sedilius Scotus, Dhuoda „*Liber manualis*“-a etc.).

Szerinte a magyar *Institutio morum* szerzője ezekből a mintákból merítette műveltségét, ösztönzését. Ebből az anyagból alkotta meg a középkor eszményi uralkodójának „tükörképét“, amely az államalapító István király eszménye is lett.

E véleményét azonban — a középkori viszonyokat figyelembe véve — még valószínűnek sem tarthatjuk. A középkori ember olvasási és érdeklődési köre sokkal szűkebb volt annál, mintsem ezt a meglehetősen terjedelmes és szétszórta irodalmat összegyűjtötte és áttanulmányozta volna. Szinte azt mondhatnók: egy mai tudós eljárásának visszavetítése ez a középkor egészen más viszonyai közé.

Támogatja ezt a megállapítást az a kétségtelen tény is, hogy Balogh egyetlen elfogadható, sajátos egyezést sem tudott találni az *Intelmek* és e forrásként megjelölt munkák között. Pedig a középkori író állásfoglalása forrásával szemben kétségtelenné teszi, hogy ezek ismeretének nyomának kellene lennie magában a szövegben is: az átvétel ugyanis akkor rendszerint

¹ Uo. 2. 1.

² *Minerva* 1930, 129—164. 1. és 1931. 39. 51., 106—114. 1.

sokkal kötöttebb formában történt, mint ma, sokszor pedig szószерint való egyezés formájában mutatkozott. Legtöbbször együtt járt ezzel a forrás megnevezése is. Ma ezt néha tudatosan szokták mellőzni, akkor azonban valósággal dicsőség-számba ment. Gondoljunk csak pl. — hogy a hazaiaknál maradjunk — Kézaira, vagy vizsgáljuk meg ebből a szempontból magát az *Institutio morumot*. Mindazokon a helyeken, ahol tényleges átvétel van, alig egy-két eset kivételével, mindig ott találjuk a forrás valamilyen formában való megjelölését.¹ Lehetetlennek kell tartanunk azt, hogy ha olyan széles irodalom felett rendelkezett volna, mint amilyennek Békefi és az utána következő kutatók feltűntették, annak a szövegben semmi nyoma ne legyen, egyetlen író sem említsen, holott különben rendszeresen hivatkozik forrásaira. Ebből pedig következik: az *Intelme*k írója nem igen ismerhetett ilyen királytükör-jellegű munkákat. Ami hasonlóság közte és a Karoling-kor királytükör-írói között van, az nem átvétel, hanem a kor általános szellemi közkincese. Olyan egyezések, mint a *rex* és *tyrannus* között vont párhuzam, éppen ezt bizonyítják. Közhelyek voltak ezek nemcsak a nyugati, hanem az egész keleti hasonló jellegű irodalom terén is.²

A tökéletes király — *rex pius, iustus pacificus* etc. — általános vonásai valóban megegyeznek az *Intelme*kben és a Balogh által tárgyalt irodalomban. Azonban ennek a megállapításnak sincs különösebb ereje az *Intelme*k és a Karoling-kor *speculumainak* összefüggését, sem pedig az *Intelme*k önállóságát illetően. Elszemélytelenedett vonások, általános „topos”-ok ezek, természetes következményei a keresztény ethika egyetemleges alkalmazásának, érvényének a középkori irodalom egész területén.

¹ ... per os Salomonis (Praefatio), ... nam apostolus dicit ... sicut Athanasius dicit ... (cap. I.), Ipse enim dominus dixit Petro: ... iuxta ewangelii preceptum ... (cap. II.), per David deificum regem (cap. III.), David rex atque propheta dicit ... et idem alibi ... Paulus apostolus loquitur ... et dominus in ewangelio ... (cap. V.); et David psallit ... (cap. VII.), Tu autem fili mi, quotienscumque ad templum dei curris, ut deum adores cum Salomone, filio regis et ipse semper rex dicas (cap. IX.). Szentpétery: *Scriptores rerum Hungaricarum*, II. 619—627. l.

² Photios írja Michael bolgár fejedelemhez: Οἱ μὲν γὰρ τύραννοι τὰ κοινὰ τῶν ἀδικημάτων καὶ τὰ εἰς ἀλλήλους πολλὰκις ὑπερορῶσι, πικρῶς δὲ τὰ εἰς ἑαυτοὺς ἐξετάζονσι· βασιλεὺς δὲ ἐστὶ καὶ ἀρχὴς ἐννοιωτάτης ἐργον, τὰ μὲν εἰς ἑαυτὸν φιλανθρωπῶς φέρειν, τὰ δὲ εἰς κοινὰ καὶ εἰς ἀλλήλους δικαίως εὐθετεῖν καὶ διεξάγειν. Ὁ ἀρχὴ τοίνυν τῶν ὑπὸ κῶν, μὴ πεποιθὼς τυραννίδι, ἀλλὰ τῇ τῶν ἀρ(ο)μένων εὐνοίᾳ. Εὐνοία γὰρ μείζων ἀρχῆς βᾶθρον καὶ ἀσφαλέστερον ἢ φόβος. Migne: *Patrologia Graeca*. 102. k. 672. l. V. ö. még Theophylaktos hasonló jellegű iratának megfelelő részét: Migne. i. m. 126. k. 269—270. l.

Döntő fontosságú bizonyítékokat nyújtanak ebből a szempontból a bizánci irodalom hasonló jellegű termékei. A királytükör-irodalom ott már századokkal a Karoling-kori publicisztika megindulása előtt kezdetét vette Agapetosnak Justinianus császárhoz intézett iratával. Tehát a műfaj Keleten nem nyugati ösztönzésre jött létre. A VIII. században kirobbant vallási ellentétek végleg megszüntették még azt a kevés kapcsolatot is, mely Nyugat és Kelet között addig megvolt. Nyugaton beköszöntött a „Graeca non leguntur” korszaka, következésképpen feltételezni sem lehet többé, hogy Bizánc hatással lehetett a nyugati tükör-irodalomra. Ezt különben Bernheim tanulmánya is kétségtelenné teszi, kimutatva, hogy a nyugati speculum-ág teljesen Szent Ágoston eszméinek hajtása.¹ Viszont bizonyos az is, hogy Nyugat sem hathatott ebben az időben a görög kultúrkörre.² Ennek ellenére a Nagy Basilius nevéhez fűződő, körülbelül a Karoling-kori publicisztikával egyidejűn keletkezett királytükörből ugyanaz a királyeszmény bontakozik ki, mint a nyugatiakból, vagy a magyar *Institutio morum*-ból.³ S közel 500 év múlva a Bécsi Képes Krónikában még mindig ez a *rex pius, iustus, pacificus, misericors* áll előttünk szembeállítva a tyrannussal.⁴

¹ E. Bernheim: Politische Begriffe des Mittelalters im Lichte der Anschauungen Augustins. Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1897. 1—23. l.

² Moravcsik Gyula egyet. ny. r. tanár úr szíves szóbeli közlése.

³ Basilius is a keresztény hithez való ragaszkodást (περί πίστεως), a papok tiszteletét (περί τιμῆς ιερῶν, az igazságos ítélkezést (περί κρίσεως καὶ ἀνταποδόσεως, περί δικαιοσύνης), a jó tanácsok megfogadását (περί συναναστροφῆς χρησιμῶν ἀνδρῶν, περί βουλῆς, περί φίλων), a szülők iránt való tiszteletet (περί τιμῆς γονέων), s a keresztény erények gyakorlását köti fia lelkére (περί ἀρετῆς, περί τῆς τῶν τρόπων ὁρετῆς, περί ἐλεημοσύνης, περί σωφροσύνης, περί ἀνδρείας, καὶ φρόνησεως, περί ταπεινοφροσύνης, περί τρόπων τοῦ βίου καὶ λόγου, κ. τ. α.). Migne: Pathologia Graeca, 107. k. 22. s. köv. l.

⁴ „Reges regnant”, qui habent *iustitie* equitatem, *sapientie* claritatem, *patientie* tranquillitatem et *misericordie* pietatem... *Misericordia* et veritas custodiunt regem et roboratur *clementia* tronus eius... *Rex sapiens et misericors* stabilimentum populi est et dissipat impios, subiectos *populos a tyrannis eripiendo*. Quod bene impletur in regibus Hungarie, qui cunctos tyrannos debellando *populos Hungarie in pulchritudine pacis* et in requie opulenta sedere procurarunt... Szentpétery: Scriptores, I. 242. l. — Az egész rész láthatóan Salamon Példabeszédei alapján készült (Karoling hatásokat feltételezni itt már egyenesen nevetséges lenne!), a *rex pius, iustus, pacificus, clemens* schema tehát nem a Karoling-kor sajátos terméke, hanem már a Bibliában kialakult királyképlet. Ez a magyarázata annak, hogy Nyugaton és Keleten egymástól függetlenül megtalálható ugyanabban a korban.

Úgy véljük, mindez elég bizonyosság arra, hogy ez a királyeszmény századok gyakorlatában egyénhez, helyhez, időhöz többé nem köthető képletté merevedett: keret lett, mely be nemcsak a Karoling-kor írói illesztették bele mondani-
valójukat, hanem előző és későbbi századok államfilozófusai is egészen Petrarcaig és Machiavelli-ig; ez volt az a fogalmi váz, mely krónikások és legendaírók,¹ oklevélszerkesztő kancellárok és notariusok² szeme előtt királyeszményként ott lebegett — később egészen megváltozott körülmények között is. Az a tény tehát, hogy e királyeszmény-váz két vagy több munkában azonos, koránt sem elegendő bizonyíték közvetlen kapcsolatuk igazolására. Így nem fogadhatjuk el egyéb bizonyítékok híján azt sem, hogy az *Institutio morum* és a Karoling-kori *speculum*-irodalom között közvetlen kapcsolat lenne.

Azt azonban természetesen el kell ismernünk, hogy e királyeszmény-vcnások a műfaji hagyományhoz tartoznak, s így olyan taglalásnál, mely az Intelmek egyedi vonásait vizsgálja, nem vehetők figyelembe. Balogh munkája tehát nem volt hiábavaló. Célját azonban mégsem érte el: nem sikerült elkülönítenie „a műfajban és a műfaj hagyományaiban gyökerező elemeket azoktól, melyek hihetőleg az Intelmek szerzőjének egyéni és magyar tapasztalataiból folytak“.

Pedig kiindulási pontja kiválóan alkalmas volt erre, hiszen ő volt az első, aki — nagyon helyesen — királytükörként kezelte az Intelmeket, s műfajának megfelelő környezetben vette vizsgálat alá. Eredeti és helyes szempontját azonban nem tudta kellő mértékkel alkalmazni. Az ő összehasonlító módszerre is rendkívül tág és határolatlan. Sokszor egészen felszínes, mindennapi gondolatok egyezése alapján is kapcsolatot állapított meg két munka között. Az *Institutio morum* tartalmából így a sajátos, egyéni vonások is szinte teljesen beleolvadtak a Karoling-kori publicisztikába, s a többi forrásként felhozott munkákba. Így született meg az a lehangoló,

¹ Szentpéter: *Scriptores*, II. 385. l. ... *Erat vir iste fidelis, és u. o. 387. l. ... tantis igitur misericordie et pietatis brachiis Christi pauperes ... amplexabatur, quod nullus umquam hospes ... tristis abscessit* (*Legenda Maior*) ... — ... *iudicium et iustitiam* tartotta szem előtt mindig iuxta illud Salamonis (*Legenda Minor*, uo. 394. l.).

² *Regum est proprium facere iusticiam et invigilare remediis subiectorum. Cum enim eos in pace conservamus, cum eorum scandala removemus, nos in ipsorum quiete quiescimus et fovemur.* (Wenzel: Árpádkori új okmánytár, II. 178. l.) — *Regie serenitatis clementia universos, pie in Christo viventes, protegere consuevit.* (Fejér: *Codex diplomaticus*, II. 325. l.) — *Regia pietas singulorum merita tenetur inspicere oculo pietatis.* (Fejér. i. m. IV/2. 203. l.)

de egyszersmind téves végső következtetés, hogy „... csak kompozíció és stílus mutatnak itt bizonyos önállóságot, minden egyéb régi, minden hagyomány, minden európai közkinés Szent István Intelmeiben”.¹

Egyedül a „Quis Graecos reget” rész látszott előtte érthetetlenek: sehogy sem fért bele az Institutio morum-nak ez az annyira jellegzetes elve abba az univerzalisztikus képbe, amit Balogh olyan megjelenítő erővel festett oda háttérül. S e grandiózus háttér valósággal elbűvölte őt magát is. Szinte el sem tudta már képzelni ő sem, hogy az Intelmek szerzője akár egy mondatot is le tudott volna önállóan írni. A hospes-fejezettel kapcsolatban pl., mivel nyugati forrásaiban nem talált rá kielégítő magyarázatot, azt a feltevést kockáztatta meg, hogy e rész sorai a „Secretum Secretorum” című 815 körül keletkezett szír szöveggyűjteményből valók. Azt természetesen nem tehetette föl, hogy az Intelmek szerzője járatos lett volna a szír nyelvben, viszont a szír szöveget csak a XII. században fordították le latinra. Balogh tehát feltételezett egy korábbi fordítást, holott erre semmi nyom nincs az egész európai írásterületen. A feltevés nem jogosult, annál kevésbé, mert Kmoskó Mihály szakvéleménye szerint a szír szöveggyűjtemény hatása nem közvetlen az Intelmekben.²

A „gyenge és törekeny az egynyelvű ország” elve szerinte Sallustius Catilina-jára megy vissza. Ez azonban nyilván erőltetett értelmezése a szövegnek. Sallustius nem abban látja Róma nagyságának titkát, hogy alapításakor különböző fajú népek kerültek össze, hanem éppen azon csodálkozik, hogy — mintegy ennek ellenére — olyan gyorsan összeolvadtak és rendezett államot alkottak.³ A „regnum ... inbecille” kifejezés olyan formában, mint az a Bellum Jugurthinum X. fejezetében megvan, semmivel sem jelent többet, mint azt, hogy az Institutio morum szerzője ismerte e két szót. Ugyanígy erőltetett az Intelmek másik jellegzetes részének visszavitele „sallustiusi gyökerekre”; Adherbal kétségbeesésében kéri a

¹ Irodalomtört. Közlemények i. évf. 3. l.

² Magyar Nyelv 1931, 163. l.

³ Egyszerűen idézem a helyet: Urbem Romam, sicuti ego accepi, condidere atque habuere Troiani, qui Aenea duce profugi sedibus incertis vagabantur, cumque eis Aborigines, genus hominum agreste, sine legibus, sine imperio, liberum atque solutum. hi postquam in una moenia convenire, dispari genere, dissimili lingua, alii alio more viventes, incredibile memoratu est quam facile coalescerint: ita brevi multitudo dispersa atque vaga concordia civitas facta est. (Bellum Catilinae, VI. c. Ed. Teubneriana, ed. A. Eussner 1908.) — A két helyben csak a római nép *eredetének ténye* közös, ez pedig általánosan ismeretes lehetett tankönyvként használt munkákból is.

római senatus és rajta keresztül egy idegen nép támogatását, az Intelmek pedig azt kötik a leendő uralkodó lelkére, hogy saját országa főurait tekintse apáinak, testvéreinek, mert azok a királyság fő támaszai. Egyezés sem a gondolatban, sem a szövegben nincs, legfeljebb az előadás módjában.

Tanulmányai végén hangsúlyozza ugyan Balogh: „a mű részletes elemzése lesz hivatva kimutatni, hogy itt vázlatosan ismertetett anyagából valójában mit alkotott“ az Intelmek szerzője. Azonban úgy véljük: ha „... csak kompozíció és stílus mutatnak itt bizonyos önállóságot, minden egyéb régi. minden hagyomány, minden európai közkincs Szent István Intelmeiben“, akkor ennek az elemzésnek nemcsak értelme. hanem tárgya sem lenne. Nincs tehát semmi meglepő abban. hogy „a részletes elemzésre“ mindmáig nem került sor, s így a kitérőt cél második része: az Intelmeknek mint Szent István politikai testamentumának vizsgálata elmaradt. Hogyan is kereshetnők akkor az Intelmekben Szent István gondolatait. terveit, „szellemi hozzájárulását“, ha nem ő írta, s ha nem tőle származik — még szellemileg sem — egyetlen sora sem a munkának, hanem olyan tág és szétágazó irodalomból való, melyet ő kétségtávol nem ismert?! Sehogy.

Balogh tehát, ha egészen más úton-módon is, oda jutott, ahová Békefi három évtizeddel előtte: az Intelmek legnagyobb része összeállítható nyugati források alapján. benne minden európai közkincs. Ebből az erősen túlzó megállapításból azonban — mint láttuk — csak annyi fogadható el a tárgyilagoss kritika világánál, hogy az Intelmek szerzője merített a Bibliából és a szűkebb értelemben vett egyházi iratokból; az európai közkincszet a „rex-schema“ képviseli nála. Az Intelmek igazi lényegét pedig koránt sem ez a váz alkotja, hanem az a tartalom. mellyel ezt a keretet mondhatni megtöltötte a szerző. E mű viszonya a forrásaiként megjelölt munkához tehát nem alá-, hanem mellérendelt: nem belőlük merített, hanem abból az egyetemes keresztény szellemiségből, amely annyira rányomta bélyegét az egész középkori irodalom minden lapjára. Mindennél meggyőzőbb bizonyosság erre éppen a sok látszólagos egyezés és hatás: vannak már olyan helyei a munkának, melyekről kimutatták, hogy egyszerre több forrásból is merítette a szerző. Ez a furcsa helyzet egyrészt azt mutatja, hogy a kutatók módszere hibás és elnagyolt volt. másrészt pedig éppen arra figyelmeztet, hogy az Institutio morum a forrásként emlegetett munkák egyikéhez sem áll közelebb, mint egy azonos alaphangú, célú és műfajú munka áll a másikhoz ugyanazon korban.

Ebből az óriási negatívumból, hogy az Intelmek egyes részei nem a frank capituláreből, a nyugati királytűkrökből, vagy Sallustius munkáiból vannak összeröva, ériási pozitívum következik: az, hogy a magyar Institutio morum — bármilyen mélyen gyökerezik is a középkor eszme- és gondolatvilágában, nem kompiláció, hanem önálló alkotás. S ez a megállapítás nagyon is szilárd alapokon nyugszik, hiszen az egyes kutatók már átvizsgálták szinte mindazokat a munkákat, melyek „hatás“ tekintetében számba jöhetnek.

Magától értetődően ez az „önálló alkotás“-megjelölés nem azt akarja jelenteni, hogy az Intelmek minden sorából, vagy akár fejezetéből is különleges magyar állapotok rajzolód-nak ki. A keresztény erények gyakorlására vonatkozó részek például ilyen szempontból nem sokat mondanak: nagyobb részben feloldódnak a kereszténység egyetemes lelki világában. Az Egyház és állam viszonyára vonatkozó fejezetek is sok ponton érintkeznek még az „egyetemessel“, azzal a nagy harccal, melyet pápaság és császárság századokon át olyan szívósan folytatott egymás ellen a szellem fegyvereivel és karddal egyaránt. Itt azonban már sok helyütt előbukkanak a sorok közül az egykorú történeti állapotok egyház és állam viszonyát illetően. Még sokkal fokozottabb mértékben áll ez azokra a fejezetekre, melyek király és társadalom viszonyát tárgyalják, s érték és önállóság tekintetében mintegy velejét képezik a munkának.

Kutatóink azonban ezt nem vették észre azért, mert a priori nyugatról való átvételnek tartották úgyszólván az egész munkát. Az egyes részek szinte csak annyiban érdekelték őket, amennyiben nyugati forrásokban megtalálhatók voltak. Így éppen ezek az egykori történeti való-ságra vonatkozó fejezetek maradtak háttérben, vagy változ-tak átvételekké más részek sokszor tévesen megállapított erős nyugati kapcsolatainak súlya alatt.

Hogy e mű vizsgálata ilyen erősen nyugatias fordulatot vett, abban bizonyára része volt Engel és Mátyás Flórián kellemetlen kérdéseinek is. Békefinek velük szemben egyetlen fegyvere volt: a nyugatról való átvétel bizonygatása. A fen-tiekből azonban látható, hogy ez az irány már végigjárta a maga útját a nélkül, hogy a kérdést nyugvópontra tudta volna vinni. Nincs tehát más lehetőség többé: önálló irodalmi alkotásként kell vizsgálni ezt a munkát, s kifejtetni a kor- és irodalmi köntösből a benne finom tollal megrajzolt történeti valóságot. Így kapunk talán választ azokra a kérdésekre is, melyeket még Engel és Mátyás Flórián tett fel, s mindmáig válasz nélkül maradtak. Kitérni e kérdések elől egészen

főlöszleg: hiszen együttesen sem elég erősek annak bizonyítására, hogy az Intelmek nem Szent István korában keletkeztek. E tekintetben döntő fordulatot csak a Nagyobb Legenda és az Intelmek viszonyának egészen más megvilágításba való helyezése eredményezhet.

Egy ponton azonban — ez utóbbi megállapításunk ellenére — hozzá kell nyulnunk az Intelmek mai szövegéhez: nevezetesen a VIII. fejezethez. S e vizsgálódás különösen érdekes lesz. Egyrészt azért, mert azok, akik tagadták, hogy az Intelmek Szent István korában keletkeztek volna, e részből vették legerősebb, ugyancsak meggondolkoztató érvüket. Másrészt pedig e fejezettel kapcsolatban felvetődött kérdések megoldásain világosan szemlélhetjük majd — mintegy keresztmetszetben — ama kutatók apriori állásfoglalását, akik az egész munkát nyugati átvételnek, valami szellemi „hospes“-nek tekintették magyar földön.

Már Engel rámutatott arra,¹ hogy e fejezetnek az „előző királyok“ követésére utaló mondata sehogy sem illik bele abba a munkába, melyet az *első* magyar király alkotott, vagy legalább is az ő „szellemi hozzájárulásával“ alkottak. Hogyan ajánlhatta volna az *első* magyar király az „előző királyok“ követését fiának? — kérdezte nem egészen alaptalanul. Békefi igyekezett feloldani az ellentétet: az előző királyokon idegen királyokat kell értenünk — mondotta — annál is inkább, mert az Intelmek tetemes része idegen forrásokból, nevezetesen a frank capitulárékból való átvétel: István tehát azokra az idegen királyokra céloz, akik ezeket a törvényeket megalkották, melyeket ő maga is követett.²

Fennebb azonban láttuk, hogy Békefi megállapításai nem nyugodtak szilárd alapokon. De ettől eltekintve is, egy ilyen egyszerű odavetéssel akkor sem lehetne elintézni a kérdést, ha a Békefi által megállapított összefüggések valóban fennállának az Intelmek és a frank capitulárek között. Végleges választ e tekintetben csak maga az Intelmek szövege adhat. Ilyen szempontból pedig mindmáig nem vizsgálta meg senki.

Közben azonban — ha csak évtizedek múlva is — teljes egészében kibontakozott az a kérdés, melyet tulajdonképpen e különös rész takart. Balogh József nagyon helyesen mutatott rá arra, hogy az Intelmek VI. és VIII. fejezete között már nem is ellentét, hanem egyenesen szakadék van tartalmi, eszmei szempontból.³ A VI. fejezetben t. i. István azt hang-

¹ I. m. i. h.

² Századok 1901, 971. l.

³ Irodalomtört. Közlemények i. évf. 3. s. köv. l.

súlyozza, hogy „az egy nyelvű és egy erkölcsű ország gyenge és törékeny”: a VIII. fejezetben pedig arra figyelmezteti fiát: „Nehéz lesz megtartanod e vidék királyságát, ha nem követed az előző királyok rendelkezéseit. Ki kormányozhatná görög ember létére a latinokat görög szokások, s latin ember létére a görögöket latin szokások szerint? Senki.” Az előbbi részben tehát egy supranacionális elv — Balogh kifejezésével „nemzetköziség” — nyert megfogalmazást, utóbbiban pedig határozottan nemzeti. A „nemzetköziséget” természetesnek tartja Balogh az Intelmekben. Szerinte nyugatról jött pap fogalmazta meg e munkát: ez az akkor általános európai felfogást hozta magával, s adott itt nálunk kifejezést neki annál is inkább, mert a keresztény papságnak, s általában az idegeneknek — tehát az írónak is — „védekeznie kellett a homogén nemzeti ellenállással szemben”. Nyugaton t. i. a fajkülönbség e korban „soha nem jelentkezett gyűlölet képében. Faji gyűlölet, s a hazaszeretet e kor emberétől idegenek” Ezt vetíti elénk az Intelmek szerzője, aki „hihetőleg először találta magát szemközt zárt egységet alkotó öntudatos nyelvi és faji csoporttal”. „A kereszténység meghonosulása Magyarországon ennek az egységnek látnivaló bomlását jelenti: a művelt, tanult, polgáriasult és hasznos mesterségekben járatos idegen elem felülkerekedését. Ezek az advena-k méltán érezhették magukat minden áldás terjesztőinek”... „Mikor tehát az Intelmek szerzője mintaképeinek fonalán a vendégszeretet sztereotip parancsához ér, igazolja az új programot.” A nemzeti elvet, a VIII. fejezetet azonban sehogy sem tudta Balogh beilleszteni a korba, s végül is arra a megállapításra jutott: ez minden valószínűség szerint magának Szent Istvánnak az agyából pattant ki.¹

A probléma felállítása, az éles ellentét észlelése rendkívül finom megfigyelésre vall: a megoldásba azonban már hibák csúsztak be, mert az eszmék magasságában járó szellemtörténeti módszer nem tudott leereszkedni a szöveg valóságáig. Pedig e kérdésben is, miként az előző királyok követésének eivében is egyedül az Intelmek szövege lehet peröntő.

E célból induljunk ki Szent István nagyobbik legendájának abból a részéből, melynek alapján ma is — annyi kérdés és támadás ellenére — „szentistváninak” tartjuk az Intelmeket: a 15. fejezetből. Ebben ezeket olvassuk fiának, Imrének nevelésével kapcsolatban: „Ipse quoque paterne dilectionis ardore compunctus libellum de institutione morum

¹ Uo.

constituit, in quo fideliter et amicabiliter verbis eum admonitionis spiritualis alloquitur instruens, qualiter ante omnia debeat observare fidem catholicam, confirmare statum ecclesiasticum, honorem impendere dignitati pontificum, principes et milites diligere, iudicium observare, patientiam in cunctis actibus habere, hospites benigne suscipere, benignius nutrire, sine consilio nichil agere, maiores suos ante oculos semper habere et ad exemplum statuere, orationis officium frequentare, pietatem et misericordiam cum ceteris virtutibus possidere“.¹ Mint látjuk: az 1083 előtt kelt legenda² arról értesít bennünket, hogy István erkölcsi intelmeket írt fiához: utána pedig fel is sorolja e mű fejezetcímeit, bizonyságul arra, hogy ilyen munka valóban létezett. Ha összehasonlítjuk e tíz fejezetcímet a ma ismeretes Intelmek fejezetcímeivel, azt látjuk, hogy mindenben megegyeznek, kivéve a VIII. fejezetet: a legenda „maiores suos ante oculos semper habere et ad exemplum prebere“ kifejezése helyén az Intelmekben „De executione filiorum“ áll.³ S ez a különbség annál feltűnőbb, mert rögtön a fejezet legelső kifejezéséből — Executio maiorum — arra lehet következtetni, hogy az, aki e címváltoztatást végrehajtotta, ismerhette az Intelmeknek a nagyobbik legendában fenntartott címét. A továbbiakban azonban ennek ellenére következetesen nem használja a „maiores“ szót: helyette mindig *antecessores reges*-ről beszél. Ez pedig nagyon is lényeges különbség: a *maiores*, ősök kifejezését nyugodtan használhatta az Intelmek szerzője, az „*antecessores reges*“-t azonban bajosan — lévén Szent István — a *rex primus*.

S ezt a különbséget nemcsak mi látjuk így ma, közel ezer év távlatából, hanem úgy látta ezt — talán még élesebben — a közel egykorú magyar irodalom is. Anonymus nemcsak Árpádot, Zsoltot, Taksonyt nevezi *dux*-nak, hanem a megkeresztelkedett Gézát is: „Dux vero Thocsun genuit filium nomine Geysam, quintum ducem Hungariae“.⁴ Alig pár sorral alább pedig ezt írja: „Sed iste Thonuzoba vixit usque ad tempora sancti regis Stephani, nepotis ducis Tocsun“.⁵ Hasonlóan éles megkülönböztetést tett e tekintetben Kézai is. A fejedelmeket és vezéreket *capitaneus* és *dux*

¹ Szentpétery: *Scriptores*, II. 391. l.

² Varjú Elemér megállapítása: Szent István király legendái (1928).

³ Szentpétery: *Scriptores*, II. 626. l.

⁴ Uo. I. 116. l.

⁵ Uo. 116—117. l.

szóval felváltva jelöli.¹ A *rex* szót azonban csak Szent Istvánra alkalmazza: „Geicha *dux* divino praemonitus oraculo genuit sanctum *regem* Stephanum“ — írja a 43. fejezetben.² Ami talán még fontosabb: hasonlóan pontos megkülönböztetést tesznek Szent István legendái is a vezérek és királyok között: „Erat tunc *princeps* quartus ab illo, qui ingressioni Hungarorum in Pannoniam *dux primus* fuit nomine Geiza...“ írja éppen a Nagyobb Legenda.³ Sőt még magát Istvánt is „*princeps Christianissimus*“-ként emlegeti a koronázás előtt.⁴

Mindezekből világosan következik, hogy az egész magyar irodalmi közdutatban mélyen benne élt a pogány kor uralkodója, a *dux* és a keresztény kor *rex*-e között lévő különbség. Az Intelmek eredeti megfogalmazója tehát, mikor — a Nagyobb Legenda tudósítása szerint — a *maiores* szót használta, ezt tudatosan tette. Viszont az Intelmek ma ismert szövegében ismételtlen és következetesen „*antecessores reges*“-t találunk ebben a fejezetben a *dux*, *princeps*, vagy akár *maiores* helyett, holott az első sorban erősen visszacseng ez az utóbbi kifejezés, amely a Nagyobb Legenda szerint hozzátartozott az eredeti címhez. Tekintve a *dux*, *princeps* és *rex* éles megkülönböztetését, sőt szembeállítását, azt kell következtetnünk: a *maiores* helyettesítése az *antecessores reges* kifejezéssel tudatosan történt. Egyszersmind ugyanilyen okokból bizonyos az is, hogy a változtató az *antecessores reges* kitéltet nem a Szent István előtt élt pogány magyar uralkodókra értette.

Maradna tehát Békefi feltevése, az t. i., hogy az „előző királyokon“ idegen királyokat kell értenünk. Ennek azonban az egész fejezet hangja, tartalma, kifejezései élesen ellenmondanak: minden sor atyák és fiúk, szülők és gyermekek viszonyáról beszél: az *antecessores reges* és az *antecessores patres* kifejezése felváltva fordul elő, s az atya önmagát állítja különösen követendő példaként fia elé. S végül, de nem utolsó sorban: hogyan buzdíhatta volna az a király fiát idegen királyok utánzására, aki azt hangsúlyozza éppen ebben a fejezetben, hogy minden országot és népet saját erkölcei, szokásai szerint kell kormányozni?! Sehogy!

¹ Uo. 166—167. l.

² Uo. 172. l.

³ Uo. II. 378. l.

⁴ Uo. 383. l. Egyedül a Legenda Minor kivétel e tekintetben: Géza fejedelmet is királynak nevezi. Ennek oka az lehetett, hogy a legenda szerzője nem ismerte talán eléggé a helyzetet, s Gézát, mint keresztény uralkodót már a királyok közé számította.

Kétségtelen tehát: az Intelmek mai szövegében a VIII. fejezet címe lényegileg különbözik a Nagyobb Legendában olvasható, hihetően az eredetinek megfelelő címfelsorolástól. A változtatás nem lehet véletlen, mert a változtató az ősök követése helyett az egész fejezetben állandóan az előző királyok követéséről beszél — bár tudnia kellett, hogy a Szent István előtt élt uralkodókat nem illeti meg a *rex* elnevezés. Tartalmi szempontból sem illeszthető bele az egész fejezet Szent István korába: lehetetlen, hogy az első keresztény király ilyen nyomatékosan, szinte követelősen tanácsolta volna fiának a pogány uralkodók követését: hiszen a kereszténység akkor élet-halál harcot vívott a pogánysággal, s a két világ tűz és vízként állott egymással szemben. Végül pedig a „*Quis Grecus reget...*” részben olyan elvet tartalmaz, mely csak századokkal később vonult be a politikába, s Balogh József helyes meglátása szerint éles ellentétben áll az Intelmek *hospes*-fejezetével és az egész munka sok tekintetben univerzalisztikus jellegével. Végül pedig kétségtelen, hogy az *antecessores reges* nem vonatkozhatik a szövegben idegen királyokra.

Mindezekből világos, hogy későbbi betoldással, helyesebben szövegcserevel állunk szemben. Miért, hogyan történetelt ez — erre szeretnénk még néhány megjegyzéssel rávilágítani.

Valamelyik későbbi királyunk okulására felhasználhatták a Szent István nevéhez fűződő Intelmeket ama nagy tisztelet miatt, melyben első királyunk egész történelmünk folyamán részesült. Egy pontban azonban — az elődök követésének elvében — nem találhatták elég hangsúlyozottnak. A pogány ősök követését, mint fennebb már utaltunk rá — Szent István érthető okokból nem túlságosan köthette fia lelkére. Erre következtethetünk a Nagyobb Legenda címfelsorolásából is, mely csak „szem előtt tartást” emleget — korántsem kötelező formában. Ez Szent István korában érthető. Sőt azt kell mondanunk: talán csak az általános keresztény felfogás erős, szinte kényszerítő nyomására kerülhetett egy ilyen rész az eredeti Intelmekbe. Később azonban az előző királyok rendelkezéseinek megtartása — de akkor is csak a királyoké! — valósággal törvénné vált, amint azt számtalan oklevelünk hangsúlyozza.¹ Ekkor már jobban ki

¹ Íme néhány példa a sok közül: *Regie sublimitatis interest, et equitas suadet naturalis, ut qui sua statuta a suis successoribus desiderat observari, ipse quoque suorum predecessorum sanctiones pari stabilitate studeat conservari, ut nulla vetustate dissolvantur.*

kellett emelni az ilyen nevelési tárgyú munkában is az előző *királyok* követését, mint kellett egykor a pogány ősökét. Így kerülhetett e fejezet az eredeti helyére: ezért változott meg a címe, ezért emleget *maiores* helyett *antecessores reges*-t, s ezért nem illik bele tartalmilag az egész rész sem az Intelmekbe, sem Szent István korába.

Guoth Kálmán.

que succedentium sibi regum autoritas stabilitate perpetua decreverit roborare. (Wenzel: Árpádkori új okmt. VI. 313. l.) Látható, hogy a *predecessores* szó csak királyokra érthető. V. ö. még Wenzel, i. m. I. 97. l., VI. 348. l., továbbá Fejér, i. m. III./1. 176. l. — Cum ea, quae regia confert, vel confirmat auctoritas, *regum imperatrix*, salva semper et inconcussa permanere debeant in posterum (Fejér, i. m. III./2. 418—19. l.) etc.

Egy felvidéki családi emlékkönyv a XIX. század elejéről.

A XVIII—XIX. század fordulóján, amikor a diadalmasan feltörő nemzeti eszme új útra tereli Magyarország szellemét, hazánkban egész életünkre kiható változásoknak vagyunk tanúi. A patrióta érzés addigi táplálója, a *hungarus rendi-nemesi öntudat*, mely az ország társadalmában faji származásra való tekintet nélkül egyenrangú tagnak tekintett minden nemest, a modern nemzeti gondolat hatása folytán fokozatosan *nemzeti öntudattá* alakult át. Minél erősebb hazánk vezetőrétegének patriotizmusában a *modern nemzeti* vonás, annál gyümölcsözőbb ez a romantikus-nacionális öntudat is az ország fejlődése és a magyarság szellemi megerősödése szempontjából. Fölösleges itt most részletesen kifejtenünk, hogy mindaz, ami a XIX. század első évtizedeiben Magyarország kulturális, gazdasági, politikai fejlődését elősegítette, hogy az a lázas ütemű tevékenység, mely a nevezett korban pótolni igyekezett viharos történelmünk évszázados mulasztásait, elsősorban a mindinkább erősödő nemzeti öntudatnak köszönhető. Mégis meg kell állapítanunk, hogy a hungarus-patrióta érzésnek aránylag gyors átalakulása a XIX. század értelmében vett nemzeti öntudattá az ország fejlődésében tragikus következményekkel is járt. Az ország egyéb nemzetei, egyelőre elsősorban a szlávok, differenciálódtak a közös patriotizmustól s élesen szembefordultak azzal a magyarsággal, mellyel a rendi nemesség szellemi közösségében teljes összhangban éltek. Így alakult ki a magyarság s a szellemtörténeti szempontból vele rokon lelkületű népek között az az áldatlan ellentét, mely XIX. századi politikai- és szellemtörténetünkre egyaránt jellemző s amely mind a mai napig nem szűnt meg. A nyugati romantikus-demokratikus színezetű nemzeti eszme egyaránt hatott a magyarság és a nemzetiségek szellemi továbbfejlődésére, a közös hagyományokból a magyarság s Magyarország kis nemzetei egyaránt táplálkoztak, a nemzeti eszme, amelynek e korban patetikus színezete, szenvedé-

lyessége európaszerte közismert, mégis messze sodorta tőlünk azokat a népeket, melyekkel mind a mai napig nehezen találjuk meg az újra-egyesülés alapjait.

A romantikus nemzeti öntudat két alappillére: a történelem földidézése és a népiesség elve, mint irodalmi-művészeti és politikai program. Mind a magyarság, mind a nemzetiségek erre a két alappillérre építik föl modern értelemben vett nemzetiségi önállóságuk építményét. Természetes, hogy a rendi Magyarországon játszott államalkotó szerep biztosította a magyarságnak, hogy a maga nemzeti öntudatát hamarabb kifejleszthesse, mint a többi kis nemzet a Kárpátok alján: sokkal könnyebben meg tudta találni hagyományaitól modern nemzeti életéhez az egyenes utat, mint a szlovákok, szerbek, horvátok, románok, rutének stb. De még valami más is: a magyarság a nyugati romantikus-demokratikus nemzeti eszmét sokkal hamarabb tudta átalakítani a maga arcára azzal, hogy a szülőföldhöz való ragaszkodással állította a rendi Magyarország eszméjének a helyébe a nemzeti Magyarország gondolatát. A nemzetiségek kezdetben elzárkóznak a földhöz való ragaszkodás gondolatától: a Herderből kiinduló¹ s a szlovák Kollár Jánosban megtestesülő *szláv közösségi eszme*, amely a hungarus-nemzetiségeknek legnagyobb tömbjét, a szlávokat keríti hatalmába a XIX. század első évtizedeiben, sokkal kevésbé megfogható, hazán, szülőföldön felül álló s a közös nyelvre és vélt közös kultúrára alapozott nemzeti gondolatot hoz a rendi patriotizmus helyébe,² s ezzel késlelteti az egyes hazai nemzetiségeknél a gyors társadalmi és szellemi kibontakozást. Ennek a következménye, hogy az a hazai nemesség, amelynek tagjai között kétségtelenül igen sok volt a nem-magyar fajiságú elem, éppen a realisabb, megfoghatóbb s a rendi Magyarországot nemzeti állammá építeni akaró magyar nemzeti eszmében látta meg a rendi patriotizmus egyenes folytatását és szinte maradék nélkül csatlakozott a magyar nemzeti küzdelmekhez. Mint az addigi közélet vezetőrétege, a XIX. század első évtizedeiben is kezében tartotta a politikai és

¹ A gondolatmenetet v. ö. szerző tanulmányával: Közvéleményünk és a nemzetiségi kérdés (kny. a Láthatár X. évf. I. sz.-ból), 7—13. l. — Rolf Schierenberger: Der politische Herder (Graz 1932). — Josef Matzl: Die Bedeutung der deutschen Romantik für das nationale Erwachen der Slawen. Deutsche Hefte für Volksforschung 4. 1934. I.

² Johann Kollár: Über die literarische Wechselseitigkeit zwischen den verschiedenen Stämmen und Mundarten der Slawischen Nation (Leipzig² 1844).

szellemi vezetést, s a hazai viszonyokra alkalmazva a romantikus-demokratikus eszmevilágot, a modern Magyarország megteremtésében hatalmas szerepet játszott. Ezért nem csodálkozhatunk azon, hogy a századforduló, sőt, a reformkor nagy fellendülésében, mind a politikai, mind a szellemi élet terén, a magyar nemesi osztály játssza a főszerepet s ezért vált történelmi igazsággá a paradoxonnak látszó tény, hogy a demokrácia élharcosai nálunk annak a nemesi rendnek a tagjai, amelynek sokszor a saját ősei által felállított intézmények ellen kellett harcolnia. A nagy ellenfél: a Habsburg-ház ügyesen meg tudta találni különösképen a pánszláv álmaikban ringatódzó szláv nemzetiségeinkkel a kapcsolatot. Történelmi szempontból talán csodálkozhatnánk rajta, hogy a nemzetiségek, a kultúrpánszlávizmus „kölcsonosság”-elméletének megteremtőjével, Kollár Jánossal az élen, inkább vonzódtak a Habsburg-házhoz, mint a velük közös hagyományokból táplálkozó magyarsághoz. — ebben azonban a kor sajátos viszonyai között nem utolsó szerepet játszott az a körülmény is, hogy — mint említettem — a vezetőréteg: a nemesi rend a magyar nemzeti eszméhez csatlakozott.¹ Kollár János, de a szlovákság és az egyéb magyarországi nemzetiségek többi írója is, túlhevített szenvedéllyel ostromozzák az „odrodilí synové”-t, az „elfajzott fiakat”, akiken természetesen, a legtöbb esetben éppen a nemesség fiait értették. Igaz, Kollár János Németországban fedezi föl, hogy a régi szlávok közül mily sokan csatlakoztak egyéb nemzetekhez, s lírai-epikus költeményének, a Slávy dcéra-nak előhangjában a tény emlegetésének határozottan németellenes íze van.² de már a költemény „Acheron” című énekéből, ahol a szlávság „ellenségei”-re mér büntetést Dante Poklának a szellemében és a szenvedélyes nacionalizmus mértékével, nyilvánvaló, hogy főkeserűsége: a szláv fajiságú s a magyar nemzeti eszméhez csatlakozott nemesség „elpártolása”. S a XIX. század egész szlovák irodalmán végigvonul ez a panasz-motívum: Kollártól Vajanský-ig, de még azóta is, csaknem valamennyi szlovák író szemrehányást tesz a nemességeknek azért, mert a magyarsághoz „pártolt”, — természetesen mindenütt úgy állítva be a dolgot, hogy az „elpártolás” a magyarság erőszakos elnemzetlenítő törekvéseinek köszönhető.

*

¹ V. ö. a szerző tanulmányával: Az asszimiláció kérdéséről. Láthatár IX. 10.

² Ján Kollár: Slávy dcéra (Pest 1832). Předzpěv.

Az emlékkönyv, amelyről szólni akarok, *Pongrácz Imrétől* ered, a XIX. század elejéről; pontos címe: „*Res Memorabiles per Emericum Pongrácz S. C. et R. A. Majestatis Consiliarium. et I. Cottus Lyptoviensis Ordin. Vice Comitem collectae et Anno 1810 ac sequentibus. horis a negotiis vacuis conscriptae. Tomus II^{us}*“.¹

A *szentmiklósi és óvári Pongrácz-család* Liptó vármegye egyik legrégibb ősi családja. „Első tudható őse Hauk Palkó. ki 1230-ban kapta II. András királytól adományban Magyarfalut.“² Nagy Iván több forrást idéz a család őseivel kapcsolatban, amelyeknek alapján valószínűnek tartja, hogy cseh eredetű volt. A továbbiakban, a család történetének ismertetése folyamán, kimutatja, hogy az hogyan keveredett a régi Felsőmagyarország egyéb családjaival; hogyan ágazott szét s szerepelt évszázadokon keresztül elsősorban Liptó vármegye közeletében. Úgy érezzük tehát, a fent említett könyvecske nagyszerű alkalom arra, hogy a bevezető szavainkban fölvetett problémát megvilágítsuk, annál is inkább, mert — mint látni fogjuk — igen becses adatokat találhatunk benne a család szellemi fejlődésének szempontjából.

A könyvecske *tartalmi* szempontból meglehetősen változatos. A benne följegyzett cikkeket nagy általánosságban mégis két nagy csoportra oszthatjuk: 1. közérdekű cikkekre, amelyek sajátos beállítottsága folytán érdekelhették másolójukat, az emlékkönyv tulajdonosát, Pongrácz Imrét;³ 2. krónikaszerű följegyzésekre, amelyek időrendben mutatják be a család kiemelkedőbb eseményeit (születések, halálozások, házasságok, és í. t.) öt nemzedéken keresztül, 1571-től 1810-ig.

Nyelvi szempontból a könyv érdekes képet nyújt. Egy francia glosszát⁴ leszámítva négy nyelvvel találkozunk benne: a latinnal, a némettel, a szlovákkal és a magyarral. Ha az egyes cikkek nyelvét tartalmukkal is összevetjük, akkor azt kell megállapítanunk, hogy az egésznek a hivatalos, mondhatnám: irodalmi nyelve a latin. A rendi Magyarország összekötő kapcsot jelentő kifejezőmódja ez, amelyet Pongrácz Imre nemcsak akkor használ, mikor szóról-szóra lemásolja a valóban latinul megjelent rendeleteket, törvényeket, értekezéseket stb., hanem — akárcsak ősei — akkor is, amikor a bizalmas, egyéni följegyzéseiben hivatalosan akar

¹ 8° alakú, 480 lapból álló kézirat, Rugonfalvi Kiss István debreceni egyetemi tanár úr birtokában.

² Nagy Iván: Magyarország családai (Pest 1862), IX. k. 401. l.

³ 1792-ben Liptó vármegye másodalispánja, utóbb királyi tanácsos. (Uo. IX. 435. l.)

⁴ „VeuX d'un solit pour la réunion des cult.“ — 379. l.

kifejezni valamit. (Fejezetek címe, keresztelések, temetések időpontja stb.) A nemesség még a magyar nemzeti eszme virágzásának első évtizedeiben is benne él a latinitásban, az állami, hivatalos élet kulturális alapjának érzi. Igen fontos tény ez s megmagyarázza, történészeink miért tekintik ma is a latinságot kulturális multunk egyik fő tényezőjének.

Német szöveget általában kétféle indokból találunk a könyvben: németül szólnak benne a lemásolt császári rendeletek s azok az értekezések, amelyeket nyilván aktualitásuk, közérdekük miatt másolt bele a könyv összeállítója. Német nyelven egy sort sem találunk azokban a fejezetekben, amelyek a család belső, lelki képét nyújtják: nyilvánvaló tehát, hogy használata nem mutat egyébre, mint arra, hogy a bécsi udvar hivatalos nyelvét használni kellett akkor, amikor a közéletben szükség volt rá, illetőleg, ha kül- vagy belföldi munkákból, folyóiratokból kellett átvenni a közérdekű értesítéseket.

A könyv szlovák- és magyar nyelvűségének már egészen más a jelentősége. Ezzel a két nyelvvel a könyvnek — mondhatnók — hivatalos részében nem találkozunk: viszont a család bizalmas följegyzéseit, az 1571-től vezetett családi krónikát, végrendeletet, stb. csaknem kizárólag szlovákul és magyarul írták. Ez a körülmény igen sokat mond: amíg a latin a tudomány, az irodalom, az államvezetés nyelve hosszú évszázadokon keresztül, a felsőmagyarországi nemesség magyarul és szlovákul beszél magánéletében, e kettőt tekinthetjük vulgáris, illetőleg anyanyelvének.

A könyvecske szlovák nyelve az a Liptóban is használatos közép-szlovák nyelvjárás, melyből a XIX. század közepén a modern szlovák irodalom nyelve is kialakult. Az első pillantásra szembetűnik az is, hogy igen erős a králicei biblia cseh nyelvének a hatása: a visszahatónévmás „se“ alakban, a „jménem“ szerű szóalakok, a „prosinec“ hónap-elnevezés (december) stb. igazolják ezt. Ezen nem szabad csodálkoznunk. A králicei biblia nyelve a protestáns szlovák liturgiáé is: fontos tényezője azoknak a hagyományoknak, melyeket általában protestáns szlovák irodalmi hagyományoknak nevezünk.¹

Viszont ebből igen nagy tévedés volna azt a következtetést levonnunk, hogy az evangélikus vallású Pongrácz-család magánélete kizárólag a szlovák protestantizmus

¹ V. ö. a szerző tanulmányával: Die Entwicklung der slovakischen Literatur. Ungarische Jahrbücher XXI. 1—3. 105. 1.

hagyományaiban gyökeredzik. Sőt! A családi feljegyzések nyelvi szempontból nagyon is vegyesek, a szlovák és a magyar nyelv itt-ott érdekesen keveredik egymással. E keveredés szemléltetésére ide iktatunk ugyanannak a nemzedéknek a följegyzéseiből két egymásután következő mondatot:

„Anno 1706 meghalt szerelmes drága asszonyom anyám. Gradeczi Stansith Horváth Anna, néhai Pongrácz Péter atyámuramnak özvegye.“

S rögtön utána a feleség följegyzése férje haláláról:

„Anno 1725 die 15 februarii okole sedmej hodine ranej povolal milý pán Buh mého uprimného tovariše...“

Nyilvánvaló, hogy a két nyelv egyforma mértékben, egyaránt a család vulgáris-, illetőleg anyanyelve volt. Érdekes az is, hogy az első két ősnak, Pongrácz Máténak¹ és Péternek² a följegyzései (1571–1657) tiszta szlovák nyelven szólnak, az unoka, Boldizsár³ már vegyesen használja a magyart és a szlovákot (mint ahogyan az előbb be is mutatuk), Márton, Boldizsár fia⁴ jegyzetei szintén vegyes nyelvezetűek (1698–1750), míg a krónikában szereplő utolsó családtag, a tulajdonos, Imre, már csak magyarul ír. Fokozatos haladás van tehát a tiszta szlováknyelvűségből a tiszta magyar nyelvűség felé. Világos már e vázlatos fejtegetésből is, hogy ez a fejlődés nem összeütközések, válságok, nem a két nyelv, illetőleg kultúra harcának az eredménye. Ha az volna, Imre, a magyar nemzeti gondolat hordozója, semmi esetre sem másolta volna le őseinek szlováknyelvű följegyzéseit a maguk eredeti mivoltában s az átmenet idejében a családnak ugyanazon tagja nem írt volna egyszerre a két nyelven. A rendi Magyarország öntudata nem ösmerte az itt élő nemzetiségeknek különbségeit, még kevésbé politikai ellentéteit, ezeknek a krónika íróinak idejében még nyomuk sincs. Az kétségtelen, hogy minél jobban közeledünk a XIX. század felé, a bizalmas följegyzésekben a magyar nyelvűség annál uralkodóbbá válik s már a XVIII. század második felében csak magyar nyelvű följegyzésekkel találkozunk. A hungarus-öntudat átalakult nemzeti öntudattá; ezt a kötetnek egyetlen közérdekű nem-latin és nem-német nyelven írt közleménye: az Akadémiáról szóló följegyzése is bizonyítja:

¹ Lehoczky szerint 1621–34 táján hajnácskői kapitány. Nagy Iván, i. m. IX. 435. l.

² „... 1680-ban Liptó-várnegye alispánságát viselte...“ Uo.

³ „... ki katonai pályára adta magát, 1724-ben mint kapitány említettik.“ Uo.

⁴ A családja következő őse, öt gyermeke volt. Uo.

„Generosa et patriotica oblata pro eruditae societatis hungaricae stabili fundo deservientia, consistunt usque 1-am junii 1831 ex sequentibus capitalibus monetae conventionalis.“ (Következik az aláírók névsora, magyar keresztnévvel, címmel; s a megajánlott összegekkel.) Aztán:

„Ezekhez fog járulni: az ifjú király, V-ik Ferdinándnak, öfelségének ajándéka. Sándor István hagyománya 10.000 fr. Pálffy Ferenc gróf ajánlása, élete folytaig évenként 400 forint. És így a nagy lelkek áldozatai, a rég óhajtott magyar tudós társaságot végre megalapították, a nemzet pártfogásától függ, azt örökíteni is, s újabb adakozások által oly karba tenni, melyben céljaihoz képest lennie kell. Egyfelől nagyobb munkásság, másfelől valódi részvétel, ami egyik lehetetlen volt, együtt fogják teljesíteni a kor kívánságát.“

„A kor kívánsága . . .“ hogy magát a könyvet idézzük, a Pongrácz-családot is, mint a rendi Magyarországnak csaknem valamennyi nemzetségét, a modern magyar nemzeti eszméhez láncolta.

*

A könyv *tartalma* talán még gazdagabb tanulságokkal szolgál. Mint mondtam, általában kétféle följegyzésekkel találkozunk benne: 1. közérdekű cikkekkkel, amelyek nyilván tárgyuknál fogva érdekelték Pongrácz Imrét; 2. a család történetére vonatkozó bizalmas megjegyzésekkel.

A közérdekű cikkek főmotívuma: a protestáns egyház helyzete és kérdései:

Fragmentum iuris ecclesiastici evangelicorum utriusque confessionis in Hungaria ex legibus, et benignis resolutionibus regis erutum ministros ecclesiae concernens opera reverendissimi domini Danielis Crudy, districtus Cisdanubiani superattendentis concinnatum et manu Emerici Pongrácz de Szentmiklós et Óvár, Sacrae Cesareae et Regiae Apostolicae Maiestatis consilarii, ac I. Cottus Liptoviensis ordinarii vicecomitis transcriptum anno 1810. (Szövege általában latin, közben több császári rendeletet közöl németül.) — Descriptio generalis conventus societatis Bibliacae in regno Magnae Britanniae existentis. Londini, die 2. maii 1810 celebrati. (Németül, közben egy observatio latinul.) — Intimatum excelsi consilii, ad instantiam baronis Michaelis Brigido episcopis Scepusiensis, in puncto denegati clero curato Liptoviensi, in sedibus restauratoriis iure suffragii querulantis, die 5 martii anno 1816., no. 6761. emanatum. (Latinul.) — Excelsi consilii locumtenentialis regii intimatum in merito suffragiorum clero curato admittendorum, die 14. januarii 1817. emanatum. (Latinul.) — Repraesentatio evangelicorum praevio in obiecto Suae Maiestati Sanctissimae via comitatus Liptoviensis, die 4 julii 1817 submissa. — Stand der Protestanten in Ungarn, im Jahr 1817. (Az egész németül.)

A vallás kérdései azonban nemcsak a közélet, illetőleg az egyházpolitika szempontjából érdeklik a családot: a könyveske 10. fejezete maró megjegyzéseket tartalmaz a jezsuitákról és erősen emlékeztet a vallásháborúk csipkelődő,

gúnyolódó, sőt nem egyszer goromba vitairataira: „*Politische Maximen und Grundregeln, des berühmten Jesuiten Ordens, welche nach dessen Aufhebung von seinen Gliedern und Anhang, genau und getreu befolgt werden.*“ (Németül. utána egy observatio latinul.)

Ez a vallásos öntudat nem áll meg az ország határain. hanem a külfölddel is megtalálja a maga szellemi kapcsolatait: „*Exaltatio religionis seu spiritus verae religionis illuminatorum et Jesu Christi. Metaphysico-politico-theologico dissertatio pro religione et unione omnium christiani nominis per J. C. Mulhusiae. Typis Joan Rister et soc. 1817.*“ Erősen protestáns szellemű írás ez, amely általános teológiai kérdések tisztázása után a keresztyénség egyesítési lehetőségeiről értekezik s megállapítja, hogy ennek nincsenek meg a kellő feltételei. Érdekesekek és jellemzőek a pápaságról, stb. tett megjegyzései. Latinnyelvű értekezés másolata: az egyes főbb kérdések tartalma glosszázva (talán a másoló Pongrácz Imre munkája?). Az említett francia mondat ebben az értekezésben található s az értekezés elszázi származása folytán érthető.

Erős protestáns öntudattal van tehát dolgunk, amelynek hosszú évszázadokon keresztül kellett kifejlődnie. Természetes, hogy ez nem a kérdés felekezeti szempontjából érdekel bennünket, hanem elsősorban azért, mert tudni szeretnők: hogyan viszonyul a család szellemtörténeti szempontból a magyar protestantizmus, illetőleg a szlovák protestáns irodalmi hagyományok fejlődéséhez. Ebből a szempontból igen érdekes megvizsgálnunk Pongrácz Imre testvérének, Pongrácz Boldizsárnak¹ a munkásságát. Négy munkát írt

¹ „Az evang. vallás küzdelmeiben nyomós részt vett.“ Nagy Iván, i. m. IX. k. 435. l. — „... tanult 1737-től 1749-ig a nagypalugyai, löcsei, oszgyáni és pozsonyi ág. ev. iskolákban; azután ügyvédi gyakorlatokon volt Jeszenák Pálnál Pozsonyban és Jeszenák Jánosnál Pesten. 1752 végén Debreczenbe költözött, hol a kerületi táblánál ügyvéd volt 1756 végéig; ezután pedig 1775-ig Pesten a hétszemélyes tábla mellett ügyészkedett. Miután már 1772-ben Pest-, Pilis- és Solt megyék táblabírája lett, az ügyvédségtől megvált és a megyei törvényszéken működött. 1781-ben a posta s kereskedelmi utak és dunai töltések főigazgatójává neveztetett ki. Az 1790. és 1792-ik országgyűlésre Pest-, Pilis- és Solt-vármegyék követül küldték; ezen alkalommal II. Ferencz császár őt aranysarkantyús vitézzé ültette. 1796-ban még élt, hol Péterin (Pest m.) otthonában, hol Szücsiben (Heves m.) unokáinál töltvén idejét. Munkái: *Amadea Kreutzberga pobožná Přemisslowánj na každý den celého roku v njchž se věrny Ewanglický Křestán* ... Pozsony, 1783. Rézmetszettel. - 2. *Az embernek e világi életben legszükségesebb és leghasznosabb mesterség.* Az az a legnagyobb Krisztusnak e földön megtalálása, melyet igaz felebaráti

és jelentetett meg nyomtatásban: az első három teológiai jellegű, az utolsó nemzeti, illetőleg nemzetpolitikai vonatkozású. A három teológiai munka cseh-, magyar-, illetőleg latinnyelvűsége nagyszerűen kifejezi, hogy a család a hungarus-latinitás mellett benne él Magyarország mindkét protestáns hagyományában. sőt, azt hiszem, nem vagyunk merészek, ha azt mondjuk, hogy a kettőt egynek érzi, nem lát közöttük lényeges (értsd: nemzeti) különbséget. Ez a tény azért fontos, mert hiszen — mint közismert — a szlovák nemzeti öntudat íróinak nagy része is a szlovák protestáns irodalmi hagyományokban találta meg lelki alapját,¹ az említett hagyományok tehát nem jelentették föltétlenül a hungarus-eszmétől való differenciálódás idejében a nemzeti hovátartozandóságot is: mindössze lelki alapot adtak, inkább világnézeti, mint nemzeti szempontból. Amíg a XIX. század nagyrészt népi vagy polgári (tanítók, papok gyermekei) származású szlovák írói a protestáns szlovák irodalmi hagyományoktól a pánszlávizmus, vagy később az önálló szlovák irodalmiság eszméjéhez jutottak el, addig a nemesi család a bevezetőmben már ismertetett okoknál fogva ugyanebben a korban a magyar nemzeti eszme harcosa, a magyar küzdelmek részese lett. Ennek bizonyítéka Pongrácz Boldizsár negyedik munkája, a beszéd, amelyet 1787-ben, tehát kevéssel vallásos munkáinak megjelenése után, Pest vármegye közgyűlésén mondott el. A beszéd indító oka: II. József a török elleni hadjárat folytatásának céljaira újoncokat kíván a vármegyéktől, elrendeli tehát a megyegyűlések összehívását. A két-három év óta hallgatásra kényszerült vármegyék arra használták fel ezt az alkalmat, hogy . . . a nemzet sérelmeit és kívánságait az uralkodó előtt egész őszinteséggel és tartalék nélkül föltárják. Pongrácz sem beszél a kormány említett rende-

szertetből közönséggé tenni kívánt. Pest, 1783. — 3. *Novum tentamen unionis amore boni publici susceptum*. Ratisbonae (Regensburg), 1784. — 4. *Ö Felsége* tulajdon rendeléséből 1787-ik esztendőben tartott generális gyűléseknek alkalmatosságával . . . Pest vármegyében okt. negyedik napján a T. státusokhoz való beszéde. Hely n. Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái, X. k. 1389—1390. — V. ö.: Petrik Géza: Magyarország bibliographiája, 1712—1860. III. k. 120. l. — Amadeus Kreutzberg (1657—1742), családi nevén Philipp Balthasar Sinold, régi hesseni nemescsalád szülötte, kora társadalmi és egyházi életében nagy szerepet vitt. Ld. Constantin Grosse: Die alten Tröster, ein Wegweiser in die Erbauungsliteratur der evang.-luth. Kirche des 16. bis 18. Jh. (Hermannsburg 1900), 427—430. l.

¹ V. ö.: A szlovák romantika pánszláv jellege. Apollo I. 385—407. l.; Sládkovič András. Debreceni Szemle 1940 dec.; Hviezdoslav. Egyetemes Philologiai Közlöny 1938, 10—12. füz. c. tanulmányaimmal.

téről, hanem a kedvező alkalommal élve, fájdalmát fejezi ki a felett, hogy a megyék ősi intézményét megbénították működésében. Végül figyelmezteti a kormányt, hogy „... ha ezután is szabad nem leszen a nemzetnek azt, a mi a szíven van, alázatos remonstrációk által ő felsége kegyes szíve eleibe vinni, a máris szerencsétlenül csirázni kezdett, mind a fejedelemnek, mind az országnak egyaránt mindenkor olyan káros dissidenczia és idegenség mindkét részről gyökeret fog verni és mindig növekedni.”¹ Nyilvánvaló, hogy a beszédben még megtalálhatók a nemesség rendi gondolkodásmódjának a nyomai, de nyilvánvaló az is, hogy a kettős protestáns hagyományokból: a magyarból és szlovákból kiinduló Pongrácz Boldizsár patriotizmusa a nemzeti eszme felbukkanásakor magyar nemzeti öntudattá fejlődött.

A nem-vallásos vonatkozású közérdekű cikkek meglehetősen vegyesen vannak összeválogatva, viszont bemutatják, hogy egyházának kérdésein kívül még mi érdekelte Pongrácz Imrét. Európa politikai helyzetéből is kapunk ízelítőt: „*Principia politica aularum et cabinetorum principum regnantium, post revolutionem gallicanam anno 1789 erumpentem adoptanda.*“ (Németül.) — „*Übersicht der Einkünfte und der Staats-Schulden der Hauptmächte, mit Ende des 1819. Jahres.*“ (Kimutatás a nagyobb államok anyagi állapotáról. Németül; utána latinul: *Observatio. Frequentia bella. et magnus perpetuae militiae numerus. causa sunt passivorum horum debitorum.*) — A pénzügyi kérdésekről általában véve sok megjegyzést találunk, amit az ország akkori helyzete magyaráz; a vallási sérelmek mellett a pénzügyiek szerepelnek leginkább a nemesség tiltakozásaiban.

A közérdekű cikkek között tárgyánál fogva egyedül áll a Jettin (Jettim) József ösztöndíjalapításáról szóló híradás: „*Nobilis Josephus Jettin*”² Graeci non uniti ritus rascianus, nullo prorsus haerede relicto, sequentem piam foundationem pro vere pauperibus absque discrimine religionis status et conditionis constituit executorem huius dispositionis illustrissimum dominum Nikolaum Dvornikovits, septemvirum denominando, utpote...“ (Kimutatás az ösztöndíj felhasználásáról; latinul.) Azt mutatja ez a közlemény, hogy a család protestantizmusa nem türelmetlen; általánosabb szemponto-

¹ A beszéd ismertetését s az idézeteket ld. Ballagi Géza: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig (Budapest 1888), 255—256. l.

² Jettim József 1800-ban I. Ferenc királytól kapta címeres levelét. Nagy Iván, i. m. V. k. 344. l.

kat alkalmaz. ha országos jelentőségű dologról van szó. Azonban mindabból, amit ilyen vonatkozásban latin és német nyelven kapunk. nem világlik ki eléggé állításunk igazolása: vajjon valóban maradék nélkül a modern magyar nemzeti gondolathoz csatlakozott-e Pongrácz Imre a XIX. század elején? A vallási és pénzügyi sérelmek megállapítása és az ellenük való tiltakozás önmagában véve ezt még nem igazolja. De az utolsó cikk. a Magyar Tudományos Akadémia áldozatkész alapítóinak a följegyzése és az azt követő lelkesedő megjegyzés már igen sokat mond. annál is inkább. mert az adakozók névsorából kiviláglik: hogy ez nem családi. még kevésbbé egyéni hiúságból került bele a könyvbe. hanem egyszerűen azért. mert. mint a rendi nemesség tagja. a Pongrácz-család is tevékeny részese lett a nemzeti Magyarorszáért folytatott küzdelmeknek. Maga a család is ugyanazt a pályát futotta be ebben az időben. mint már említett kiemelkedő alakja. a könyv szerzőjének testvére: Boldizsár.

Igen tanulságosak a család bizalmas följegyzései is: az öt nemzedék születési és halálozási krónikája. Kitűnik belőle. hogy a család valóban hű kifejezője a felsőmagyarországi nemesség lelki arcának: fejlődése folyamán azokkal a családokkal keveredett. amelyek magukban hordozták a hungarus-rendi öntudatot s amelyek a nemzeti gondolat diadalra-jutásának idején annak előharcosai lettek. Éppen ezért ideiktatom a krónika szövegének fontosabb részeit:

Connotationes antenatorum meorum, libro arithmetico per Henricum Helth anno 1541 conscripto insertae, cuius Henrici Helth campso-ris dantiscani, soepius Cracoviae comereiorum causa residentis filia Margaretha Helth fuit consors Friderici Pongrácz in sexu masculino deficientis.

Az első ős. akinek följegyzései megmaradtak. Pongrácz Máté, a XVI—XVII. század vitéz katonája (ld. fent 70. l. l. jegyzet):

Imo. Notationes Matthaei, filii Petri Pongrácz, anno 1571. ex Sophia Szent-Ivány progeniti, qui Matthaeus fuit supremus capitaneus et commendans arcis Hajnácskő, eandemque usque ad expugnationem per Turcas factam rexit; primam uxorem habuit Annam Horváth, relictam Sigismundi Lórántffy viduam, cum qua nullas proles genuit, de secunda autem uxore sequentia proprio pugno adnotavit.

Anno 1626. die 25 januarii, bolo mi veselia s Bán Annou¹...

¹ A nádasdi Bánn-, illetőleg Baán-család: „régí nemes család. mely a Szent-Iványi, Szmracsányi s több családdal az Aba nemzetből bizonyos Bogomértől eredeztetik . . . Tagjai viseltek megyei hivatalkat. Ősi lakhelye Liptó-vármegye”. Nagy Iván, i. m. I. k. 154. l.

Muj syn *Pongrácz Petro* narodil sa roku 1628, die 10. januarii noctu o sedmej hodine na znamený rybách; kmotrovia Horváth János, Szent-Ivány Menyhárt, Csemiczky János a Mihály. Szmretsány Péter. Kmotry: Pongrácz Pallugyayho žena, Abaffy Erzsébet, Pongrácz Ulianna a Zmesskall Helena . . .

Anno 1630 die 8. octobris popołudni po jednej hodine, na znamený jednorozca, křstil som ju die 27. novembris *Annicškou*. Kmotrovia pán Mihály Sto-Jánsky, pán Zmesskáll Jób, pán Kubinyi Mátyás, a pán farár sto-mikulášsky Tobiáš Benedicty; kmotry Vlk Mártonová, Bán Jánová, pani Zmesskallovej. Dcéra Petroczka, a pána Jána Paluczského dcéra. *Notandum*: haec Anna Pongrácz nupsit Valentino Potturnay . . .

Mortuus est Matthaeus Pongrácz anno 1634, cuius vexillum supra sacristiam in ecclesia r. catholica olim apensum, exhibet effigiem ipsius Matthaei Pongrácz vestitu splendido hungarico, aureis fimbriis exornato indutum, sub cruce Christi flectentem, continetque sequentes inscriptiones quidem in una facie sunt insignia gentilitia familiae Pongraczianae cum inscriptione: Insignia generosi domini Matthaei Pongrácz de Szent Miklós qui multos annos principibus in Transsilvania, nec non in Valachia serviens adstrictus honeste vixit: sac. caes. regiaeque Maiestatis supremus capitaneus, in arce Hajnászkő existens, eandem fideliter rexit. Moestissima eius coniunx generosa domina Anna Bán de Nádas, amore mariti, erigi curavit. Vixit annis 63., decessit 22. januarii 1634. (Ezután latin versorok.)

Mint mondtam. Máténak e följegyzései a hivatalos és ünnepélyes helyek latinsága mellett tisztán szlováknyelvűek. De a keresztpák és keresztanyák névsora, a díszmagyarban eltemetett család fő alakja jól igazolják, amit már a nyelvkérdéssel kapcsolatban mondtam: ellentét a magyarság és szlovákság között egyáltalán nincsen. Benedikt Tóbiásnak, a lipótszentmiklósi evangélikus lelkésznek koma-szerepe pedig azt is megmutatja, hol kell a králicei biblia hatásának okát keresnünk . . .

Pongrácz Péter következik a sorban (a XVII. század második fele):

*Ido. Sequuntur notationes Petri, filii praejati Matthaei Pongrácz: Anno 1655 die 31 mensis januarii bolo mi veselia s urodzenou Annou Horváth Stansith de Gradez.*¹

Anno 1657 na nový rok, narodil se moj syn, *Boldis Pongrácz* . . .

¹ A gradecezi Stansith Horváth-család, mint a legtöbb Horváth-névű, . . . kétségtelenül Horvátországból veszi eredetét és ámbár Magyarországon csak a XVI. század közepén, I. Ferdinánd korában lép föl, eredetét bizonyos 1264-ben élt Gáltól hozza le . . . — A nemzedékrendi tábla tanúsága szerint Anna Horváth Boldizsárnak, Szepes vármegye alispánjának és Kiss Katának a leánya. . . „A családfa első táblázata . . . melynek elejéről, sajnos, hogy évek lemaradtak . . . mutatja, hogy a család ősi neve Stansith volt, melyet azonban csak a XVI. században élhetett Miklósnál látunk először feljegyezve . . .” Nagy Iván, i. m. V. k. 141, 145—7. l.

Anno 1634 zomrela pani Maria Tarnóczy, Pongrácz Benedíka manželka, který bol syn Pongrácz Piterov, a vlastný brat Pongrácz Mátyása kapitánya hajnácsköskeho. Iste Benedictus defecit in sexu masculino.

Anno 1665 die 12 martii narodil se moj syn, kterému jméno *Emericus* . . .

Anno 1657 mortua est *Magdalena Helth*, annorum nonaginta, vidua Friderici condam Pongrácz, cuius duo filii Joannes et Octavianus, in sexu masculino defecerunt.

A szlováknyelvűségnek a magyar kultúrával és a magyar vitézi életformával való érdekes együttélésére mutat Péter apjának. Máténak sajátos emlegetése.

Boldizsár. az emlékkönyv tulajdonosának nagyapja. már magyarul ír:

III°. *Sequuntur praenotationes Balthasaris, filii Petri, filii Matthaei Pongrácz.*

Anno 1698 die 9 mensis februarii: Istennek ő szent felségének kegyelmes rendeléséből és a keresztény szentegyháznak engedelmséből, házasodtam az én kedves feleségemmel, nemzetes *Reviczky Éva*¹ asszonnyal; kiirt Istennek drágalátos szent neve dicsértessék, úgy, hogy legyen lelkemnek üdvességére. Amen . . .

Anno 1702 die 1 novembris, circa horam 6-am matutinam, Isten ő szent fölsége megáldotta minket, itt, andrásfalusi házunknál egy fiu magzattal, kit kereszteltettünk nagypalugyai templomban, az ő neve *Pongrácz Márton*. Vivat.

Anno 1706, die 29 augusti, az Urísten megáldott minket egy és két óra közt egy leány magzattal, kit megkereszteltettünk szentmiklósi templomban, az ő neve *Pongrácz Mária*. Vivat. Haec nupsit Nicolao Csemiczky in Szikszó residenti.

Anno 1706 meghalt szerelmes drága asszonyom anyám, *Gradeczi Stansith Horváth Anna*, néhai Pongrácz Péter atyámuramnak özvegye.

Csak Boldizsár hitvесе, a fentebb említett Reviczky Éva asszony fűzi e rész végéhez a maga szlováknyelvű feljegyzéseit; ura haláláról szól benne:

Anno 1725, die februarii okole sedmej hodine-ranej, povolal milý Pán Buh mého úprimného tovariše *Pongrácz Boldizsára* tohoto plačlivého údoli, kterému nech dá milý Pán Buh veselé z mrtvých vstání.

Nagyon érdekes és jellemző végül a Boldizsár jegyzeteinek végén közölt latin megjegyzés a család e tagjának katonai életéről:

Observandum. Balthasar iste Pongrácz, educabatur in comitis Stephani Thököly de Késmárk, illis temporibus celeberrima et ditis-

¹ A revisnyeí Reviczky-család „Árva megye legrégibb családai-nak egyike. Gyöke Hotimér (vagy Hocimir), aki fia halála miatt fáj-dalmának enyhítéséül IV. László királytól 1272-ben Árva megyében fekvő kicsi, de kies fekvésénél s Nagyfalú, Alsó-Kubin és Árva vára . . . szomszédos voltánál fogva kedvező helyzetű *Revisnye* nevű két ekényi földet kapta. Uo. IX. k. 724. l.

sima in partibus regni superioribus aula, et sub revolutione Emerici Thököly, in eiusdem exercitu, exposit autem sub revolutione Francisci principis Rákóczy, in exercitu caesareo-regio, et quidem tam hinc quam ibi, in qualitate actualis equestris capitanei, editis compluribus heroicis actibus militabat.

Még érdekesebb és a család kevertnyelvűségére igen jellemző Mártonnak. Imre édesapjának a krónikája a XVIII. század közepéről. Hol szlovákul, hol magyarul írta jegyzeteit. ami. természetesen, azt mutatja — mint ahogy már többször említettem is —, hogy a család a két nyelvet teljesen egyformán beszélte. Érdekes, hogy magyarul Rhédey Mária Erzsébettel¹ való házasságáról számol be, ez mintha azt mutatná, hogy a két nyelv fluktuálására az egyes családok sajátos életviszonyai, beállítottsága, fajisága stb. is hatással volt. Mint elődei, a gyermekek keresztnévét ő is hol magyarul, hol szlovákul közli:

IV^{to}. *Sequuntur praenotationes Martini, filii Balthasaris, filii Petri, filii Matthaei Pongrácz.*

Anno 1727. die 24. decembris narodil se syn *Pongrácz Gáspárovi*, kterému jméno *Melchior*, a kterému krstily vo Vel'kej Paludzi, v artikúlárskom kostole. Notandum: *Melchior* iste *Pongrácz* anno 1775. die 16. decembris, in reditu ex Szent-Miklós, ita infelicitex ex trahis quibus vehebatur, dum equis raptare observasset exiliit, et excedit, ut cervice fracto, intra paucas horas mori debuerit, relicto unico matris ubera tunc sugiente filiolo Casparo; qui mala educatione accepta, potui ac aliis multifariis vitiis, se totum dedit, et pessumdati avi sui haud contemnendis acquisitionibus, haereditarioque bono suo, maxima in parte impignorato, anno 1817. masculo haerede nullo sed duntaxat tribus filiabus, et uxore vidua Magdalena Szent-Ivány relictiis, mortuus est.

Anno 1730. die 4. junii megesküdtem, úgy mint Szentháromság napján. toporezi artikúláris templomban, az én kedves jegyesemmel, nemzetes *Rhédey Mária Erzsébet leányasszonnyal*, aki árva lévén Ujházy János úrnál, mint legközelebb való atyafinál, Holomiczon neveltetett; oh, irgalmasságnak nagy hatalmú uram, teljes Szentháromság Istenem, ezt a mi házasságunkat, ajánlom a te szent kezeidben, légyen a Te szent áldásod rajtunk, most és mind örökkön örökké. Amen.

Anno 1728. die 22. octobris, megholt *Pongrácz Imre*, néhai *Pongrácz Péternek* fia, és *Pongrácz Boldizsárnak* testvéröccse, ki is 9-ik január 1729. Nagy-Palugyán eltemettetett.

Anno 1731. die 8. novembris, Andrásfalva, narodil se nám syn, kterého sme dali dne 11-ho v Paludzi krstif *Boldizsár Mártonom*.²

¹ A kis-rhédei gróf és nemes Rhédey-család „Aba nemzetségéből (genus) ered. Első megtelepedési helye Heves vármegyében Rhéde helység, honnan is nevét vevé . . .” Nagy Iván, i. m. IX. k. 742. l.

² Imrének, a könyveske tulajdonosának testvére, ld. fent 72. l. jegyzet.

Anno 1733. die 19. februarii circa horam 7-am matutinam, nardila se nám dcéra sub signo tauri, na samu Zuzannu, kterú sme dali die 22-da v Paludzi krstíť *Zuzannou Kristinou* . . .

Anno 1736. die 14-ta februarii narodil se nám syn, a to sub signo piscium, kterého die 16-a dali sme v Paludzi krstíť *Gáborom*.

Anno 1738. die 27-a februarii - hora 10-a vespertina, sub signo geminum narodil se nám syn, kterého sme dali krstíť die 1-a martii v Paludzi *Mihályom*.

Anno 1740., die 12-a martii, okolo hodine jednej ranej, moju pani matku, milú *Reviczky Evu*, pán Buh z tohoto sveta povolal, ktorú som dal v Paludzi do hrobu Akayčinho dne 20-ho predčrečo mesice statečne a poradne pochovať. Requiescat in sancta pace.

Anno 1740., die 26-a aprilis, hora 11-a noctis, sub signo tauri, narodila se nám dcéra, kterú die 28-a v Paludzi krstili *Rosaliou* . . .

Anno 1748., die 5-a januarii, circa horam 2-am noctis, sub signo piscium, narodil se nám syn, na Prybiline, kterého sme v Hybiach dali krstíť *Imrichom*.¹

Anno 1750., die 14-a maii, circa horam 4-tam pomeridianam, sub signo Virginis, narodil se nám syn, kterého krstili die 17-a v Paludzi *Jánosom*.

S végül a krónika tulajdonosának, Imrének, tisztán magyarnyelvű följegyzései következnek:

Vto. Sequuntur connotationes Emerici, filii Martini, filii Balthasaris, filii Matthaei condam Pongrácz.

1754-ik esztendőben, május havának 20-kán, legelőször elköldetem iskolába Nagypalugyára, onnét pedig Benedekfalvára, azután Lőcsére, onnan Késmárkra, utoljára Pozsonyba.

1765 esztendőben augusztus hatodikán, elmentem kedves szülein parancsolatjából, mint kadét, Brünnbe, Morvaországban, gróf Siskovits magyar gyalog regimenthez, melyben is, lépcsőnként grenadiros fel-hadnagyságra felmentem, és ezen idő alatt, nemesak Brünnben, hanem Prágában és egy esztendeig Bécsben garnizonban voltam.

1770. esztendőben 28-ik októberben, kegyes szívű és nagy érdemű asszonyom anyám, *Mária Elisabetha Rhédey*, szent és példás életének 56 esztendejében, ez árnyék világból kiszóllított, és 11-ik novemberben nagypalugyai templomban tisztességesen eltemtetett.

1772. esztendőben elbúcsuzván rend szerint és végsőképen a nemes regimenttől, és a hadi szolgálatból, hazajöttem és 28-ik májusban *Anna Dorothea Johnny* asszonnyal,² néhai Pottornyay János volt kapitánynak özvegyével copuláltattam.

1773. esztendőben die 24 martii, az Űristen megáldván bennünket egy fiúval, kit hibbei articularis templomban *Tamásnak* kereszteltettem.

¹ A könyvecske másolója és tulajdonosa. Ld. fent 68. l. 3. jz.

² A jamniki Jóhny-család: „Szepes vármegye nemes családja, mely azon megyei Jamnik helységről írja előnevét s annak egyrészen birtokosa. Neve kiejtés szerint Jóninak hangzik“. Nagy Iván, i. m. V. k. 346. l. — „A család a XVII. század végén tűnik fel, amidőn élt Jóhny Tóbiás, kinek benedekfalvi Dettrich Margittól fia János Iglón született és Hálában és Jénában is járt 1716-ban az akadémiákon; haza jövéen, bár hites ügyvéd volt, a bányászatnak adá magát . . .“ Uo. 347. l.

Notandum: Akkori időben csak három templom volt evangélikusoknak Liptó-vármegyében; úgymint: Nagypalugyán, Hibbin és Bocabányán; a prédikátoroknak pedig, említett három helységekből, nagy büntetés alatt meg volt tiltva, semminémű ministeriális funkciókat másutt tenni.

1773. esztendőben die 17 maii, megholt kedves s drága uram atyám, *Pongrácz Márton*, és 24-a eiusdem mensis, nagypalugyai templomban tisztességesen eltemettetett, hét élő gyermeket és elég szép, többnyire saját fáradságai által a drágalátos feleségével, mivel mind a ketten szorgalmatos gazdák voltak, keresett substantiát maga után hagyván.

1776. esztendőben, februarius 17-ik napján, meghalálozott kedves s drága és igen jó szívű feleségem, *Anna Dorothea Johnny*, kit szent-péteri katholika eklézsiában, Potturnya familiának kriptájában, die 22 februarii, keresztény szokás szerint eltemettem.

1783. die 17. augusti, második házasságra lépven *Potturnayay Rosa* kisasszonnyal,¹ Girálton, Sáros-vármegyében, Pottornay András és Szirmay Anna lakozó lányával, ahol is copuláltattam.

1774. die 16 septembris, született első feleségemtől Johnny Dorotheától, kis leánykámot hibbei templomban *Antonia Elisabethának* kereszteltem.

1784. die 17 septembris, az Úristen megáldotta második házasságomat egy leánykával; aki kedves ipam Potturnay András uram kerekreíti házában e világra jöven. ottan *Anna Elisabethának* pápista pap által megkereszteltetett.

1786-ik esztendőben die 16 julii: Isten ő szent felsége megáldotta példás és szerencsés házasságunkat egy fiú magzattal; kit, mivel Andrásfalván született, Verbice-szt. miklósi evangélikus templomban *András Györgynek* kereszteltem.

1786. esztendőben: felséges második József római császár és magyar király engemet *nemes Ungvár-vármegyében második alispánnak*, különös decretuma által kegyelmesen kinevezni méltóztatott.

1786. esztendőben die 18 novembris megholt az én becsülhetetlen napamasszony, *Szirmay Anna*, ama héres Szirmay Tamásnak (aki 1741. esztendőben egy magyar gyalog regementet saját költségén felállította) egyetlen egy leánya, mely tisztességesen Girálton eltemettetett.

1787. esztendőben, die 18. aprilis, az én nagyreménységű és oskolákban mások felett szorgalmasan tanuló *Tamás fiam* Andrásfalván megholt, és szentmiklósi cinterenben eltemettetett.

1787. Felséges császári és királyi parancsolatjából, Liptó és Árva egyesült vármegyékben *második viceispán* hivatalban, Ungvár-vármegyéből általtéttem.

1789. die 6 januarii, kedves bátyám, *Pongrácz Gábor*, gróf Sámuel Gyulay magyar gyalog regimentében főhadnagy (azaz Obrist Lieutenant) Gradiskán török háború alatt megholt s ott is eltemettetett.

1790. esztendőben, felséges második József császárunknak s királyunknak halála után, a régi ország-kormányzásnak módja, és belső rendtartások visszaállítatván, onnat fogva tehát minden vármegyében, az restaurációk régi szokás szerint, tartattatván, én is *második alispánnak*, egyenlő státusoknak akarattal, választattam.

¹ „Pottornay család. Liptó vármegyei és régi nemes család, mely mint itt a 408. lapon látható, a Pongrácz, Szent-Ivány stb. családdal egy közös törzsből ered“. Uo. IX. k. 466. l.

1792. esztendőben férjhez adtam legnagyobbik leányomat, *Antóniát*, Bajtsy Farkashoz, gecelfalvai Bajtsy Gábor és Kuksz Charitas fiához.

1797. die 19. februarii, drága s kedves bátyám, *Pongrácz Boldizsár*, Pest városában megholt és Péteri nevű falujában, ahol evangélika eklézsiát fundálta vala, eltemettetett; egyetlen egy leányát, akit Földváry Károlyhoz férjhez adta, és sok szép akvizíciót maga után hagyván; engemet is sokszor, ameddig élt, segítette.

1800. esztendőben, die 2. januarii --- kedves bátyám, *Pongrácz Mihály*, felséges királyi herceg Ferdinánd magyar gyalog regimentnek ezeres kapitánya (Oberster) Pozsony városában meghalálozott; maga után özvegy feleséget, de semminémű maradékot nem hagyván.

1802. die 16. julii: megholt nagyérdemű s kedves ipam, *Pottornyay András uram*, 79 esztendő korában, Girálton, ahol el is temettetett; négy leányt, úgymint Szulyovszky Sándornét, Szirmay Péternét, Pongrácz Imrénét és Szirmay Pálnét maga után hagyván; a három fia pedig, tudniillik Imre, Tamás és Péter, fiú magzati nélkül kiholtanak.

1807-ik esztendőben, választattam tettes Liptó vármegyei státusoknak és rendeknek közakarattal és egyenlő voksokkal *első alispánnak*.

1808-ik esztendőben: ő felsége, ausztriai császár s magyar király, I. Ferenc, méltóztatott engemet, *császári s királyi tanácsos titulussal*, minden taksa nélkül, kegyelmesen megtisztelni.

1810-ik esztendőben die 12. április: megholt kedves néném, *Pongrácz Rosalia*, Dobsinán, Gömör vármegyében; aki először férjnél volt Baán Józsefnél, azután pedig Szontogh Gáspárnál.

1811. die 21. április: az én szerelmes s kegyes szívű feleségem, *Pottornyay Rosa*, szentmiklósi residentionalis házunkban megholt, és ottan tisztességesen eltemettetett, mindenkor szorgalmatosan és bölcsen gazdálkodván.

1812. Kedves leányom, *Pongrácz Anna*, copuláltatott *Nádassy Baán Boldizsárral*, Baán János és Berzeviczy Klára asszonynak idősbik fiával.

1812-ik esztendőben die 10. augusti: súlyos és hosszú betegség által, nagyon megerőtelenedvén, és hátra lévő életemnek kevés napjaimat csendességben eltölteni kívánván, *viceispányi hivatalomból végsőképen elbúcsúztam*; a kevés jószágomat is, ezelőtt fél esztendővel egyetlenegy fiamnak, Andrásnak, általadtam.

1812. die 15. octobris: kedves fiam, Pongrácz András, copuláltatott Berzéken, nemes Zemplin vármegyében *Jósa Theresiával*, Pankottay Jósa Antal úrnak idősbik leányával.

1813. megholt kedves vejem, *Nádassy Baán Boldizsár*, és ottan Nádasfalván tisztességesen eltemettetett.

1816. die 5. junii: elment kedves *András fiam*, feleségével együtt Berzékre lakni, ahol nagyérdemű ipája, Jósa Antal úr. minekutána a második leánya, Susanna, véletlenül gyermekágyba meghalálozott, az ottan lévő possessoriumot nékiek általadni méltóztatott.

1816. esztendőben: kedves leányom, *Anna*, elment másodszor férjhez fancesalyi Joób Fridericushoz, néhai gróf St-Julien magyar gyalogregimentben lévő kapitányhoz.

1816. die 20. decembris, megholt Szentpéteren kedves néném, *Pongrácz Krisztina*, néhai Kiszelly Lászlónak özvegye, 84 esztendő korában, és ottan tisztességesen eltemettetett.

1818. esztendőben 8-ik novembris meghalt Szentmiklóson *Pongrácz Kristóf*, néhai Pongrácz Péternek, néhai Pongrácz Imrének

90 esztendőskorában. Baán Kristinát feleséget. Ferdinándot fiát, és leányát Josephát maga után hagyván.

1820-ik esztendőben, januarius hónapnak 19 napján reggeli 6 órakor kiszólitotta az Úristen András fiának házastársát, *Pankottay Jósá Theresiát*, ebből a világból, itten, Andrásfalván, maga után egy leánykát, Susannát és egy fiúcskát, Tamást, árvaságban hagyván; ki fiának jelen nem létében Szentmiklóson tisztességesen eltemetett.

1821. esztendőben, 31 januárii, megholt kedves testvéröcsém. *Pongrácz János*, Ungvár-vármegyében, 71 esztendőskorában, két fiát, Miklóst és Gedeont maga után hagyván.

Bőven idéztem e feljegyzéseket, hogy kitűnjék, mennyire nem külsőségesen elsajátított, hanem mélyen a családi hagyományokban gyökerező magyar nyelvhasználatról és magyar gondolkodásmódról van szó. Azt hiszem, fölösleges itt most részletesen bemutatnom, hogy Pongrácz Imre s utódai ereiben a magyaron kívül milyen más hungarus-nemzetek vére folyt, a lényeg: — éppen kevertvérűsége folytán a család hű kifejezője a felsőmagyarországi nemes családok típusának s ebből a szempontból igen fontos, amit a modern magyar nemzeti eszméhez való csatlakozásáról mind nyelvi, mind pedig tartalmi szempontból már elmondottunk.

A család tagjai tevékeny részt vettek az ország közéletében, előkelő megyei és katonai tisztségeket viseltek, irodalommal is foglalkoztak és mint már láttuk, vallásos meggyőződésükért is kitartással harcoltak. Ebből a szempontból igen fontos adalék, hogy mind Imre, mind pedig Boldizsár, a két Pongrácz-ivadék, akiknek iskoláztatásáról adatok kerültek birtokunkba, azokat az evangélikus iskolákat látogatta, amelyek ebben az időben már a szlovák nemzeti gondolatnak is melegágyai voltak.¹ Itt főleg Pozsonyra gondolok, a pozsonyi evangélikus líceumra. Imre közli testvérének, Jánosnak² a végrendeletét. Ennek szövegéből kitűnik, hogy a család szívében viselte a pozsonyi iskola ügyét. Miután meghatározza a majorátus örökösödési sorrendjét, így folytatja: „... ha pedig ez a linea egészen kihalna. emlétett majoratus négy luteránus oskolára, úgymint pozsonyira, kismárkira, eperjesére és szentmiklósiira Liptó vármegyében, egyaránt szálljon, hogy annak interesséből a professoroknak fizetések a proportione nagyobbittasson.“

Mint köztudomású, a pozsonyi líceumon a XVIII. század végén megindult a mozgalom a szlovák nyelv és

¹ Mint láttuk, Imre a nagypalugyai, benedekfalvi, lőcsei és pozsonyi (ld. az emlékkönyv 315. l. t.); Boldizsár pedig a nagypalugyai, lőcsei, osgyáni és pozsonyi iskolát látogatta. (Szinyei, i. m. X. k. 1389.)

² Id. Imre följegyzéseinek utolsó bekezdését.

irodalom tanszékéért s 1801-től kedve a szlovákok irodalmi egyesületet is alapítottak az iskola mellett.¹ Ha a Pongrácz-család, amelynek az elmondottak alapján megvoltak a kapcsolatai a szlovák protestáns irodalmi hagyományokkal, nem követte volna a hazai nemesség e korbéli általános útját s nem csatlakozott volna fenntartás nélkül a magyar nemzeti gondolathoz, a család fentemlített két tagja minden bizonnyal azt a szellemi képet mutatta volna pozsonyi tanulmányai után, mint a szlovák nemzeti eszme későbbi harcosai, akik ugyanazokból a hagyományokból kiindulva ugyanannak az iskolának a hatására mégis más utat követtek mint ők. Már céloztam egyszer rá, itt meg egészen világos: a nemzeti eszme korában a kettészakadásnak elsősorban *társadalmi jellege* van; a szlovák nemzeti eszme harcosai majdnem kivétel nélkül népi, illetőleg kispolgári származásúak. Talán mondanom sem kell, mennyire összefügg ez a Herderből táplálkozó pánszláv eszmék népiességével, a naiv-népi jövőt formáló erejébe vetett hitével.

De lássuk az említett végrendelet más vonatkozásban érdekes szakaszait. A jellemzően latinnyelvű cím, amellyel a végrendelet a krónika szövegébe beleilleszkedik, bemutatja, hogy a család egy-egy ága a Felvidék keleti részére is eljutott: „Testamentum germani fratris mei Joannis Pongrácz, Szobrancini in I. Comitatu Ungvariensi die 31. januarii 1821 mortui, ibidemque penes tertiam suam consortem Annam Szirmay sepulti.“ A végrendelet szövegéből igen jellemző a kiragadott két szakasz:

„Elsőben is, az árnyékvilágból kimúlásom után, bönös lelkemet bönöseken ingyen könyörülő irgalmas szent Istennek áldott kezében ajánlom, kiben egyedül teljes bizodalomomat egész életemben helyeztettem; bönös testemet pedig, az közönséges anyának, a földnek gyomrában jövődő feltámadásék ajánlom, és hogy meghidegedett testem sokáig föld szényen ne tartasson, hanem hova hamarább pompa nélkül keresztényi szokás szerint eltemettessen, akarom.“ „Másodszor: Mivel az nagyobbik fiam, Miklós, akit én nagy költséggel és fáradsággal felneveltem, s kitanítottam, azután pedig felséges királyunknak. I-ső Ferencnek kegyességéből, csupán csak az én híven tett szolgálattomat és érdemeimet ő felsége tekéntvén, tettes herceg Eszterházy Miklós magyar gyalog regimentben mindjárt mint főhadnagy résolváltatott, és én őtet azonnal Pestre, ahol a regiment kvártélyozott, felvittem, egészen felequipiroztam, és a hónapi főhadnagy gázsához (ámbar azt is én fizettem, mivel csak supernumerarius főhadnagynak, gázszi nélkül résolválta őtet őfelsége) még a ruházaton felől minden

¹ Spolek literatúry slovenské. — Ld. többek között: Jozef Koreň: Ilustrované dejiny slovenskej literatúry (Eperjes 1928), 37. l., Markusovszky Sámuel: A pozsonyi ág. hitv. evang. lyceum története. (Pozsony 1896), 457—464. l.

hónapra, mint culogot 10 forint resolváltam, és ilyformán oly státusban, mint kapitányt, helyeztettem, mivel mondom, ezen fiam férce téven az én atyai intéseimet, tanácsaimat, rossz életre adta magát és nemcsak sok adósságot, kit én egynéhányszor kifizettem, tett; de utoljára lopásra es vetemedett; amint is ellopván bizonyos Flux Károlytól, akit magához quartélyban befogadta, feltörvén kufferét, 370 Ríftot készpénzben, és 27 Ríftot portékában 17-ik január, 1804. esztendőben infamiter cassiroztatott, és 4 esztendei rabságra éltetett, de generalisától ő hercegségtől familiánknak tekintetért három esztendő néki relaxáltatott... kijöven árestomból, ámbár jobbulását reménylettem, melyet szentül megígért, mégis mindjár Pozsonyban, ahol Szontagh kapitány öcsémnél rabságból kijöven, egy ideig tartózkodott, újra lopást téven, emlétett Szontagh kapitány mint közkatonát Vukassovits magyar gyalog-regimenthez assentiroztatta, ahol strázsamesterségre avancsiroztán, adjutans adjunctusnak rendeltetett. de ott is valamit vétkezvén compániához mint strázsamester visszaköldetett, és így a maga rossz viseletével nemcsak egész szerencsét elrontotta, de familiámnak és nékem is, nagy gyalázatot tett és az én atyai szívemet annyira megkeserítette, hogy azólta soha állandó egészségem nincsen. Ámbár ugyan azután az 1809-ik esztendőben, kiütvén újra franciával a háború, alhadnagyságra avancsirozott, és én őtet az atyafiáknak, de főképen kedves Imre bátyám consiliariusnak interpositiójára atyai kegyelmemben oly conditioval visszavettem, és néki az előbbeni vétkeket megengedtem, hogy hírem és engedelmem nélkül a hadi életet elhadni és quietálni ne merészeljen; de ő férce téven az én atyai kegyességemet, és parancsolatomat, nem csak hírem és engedelmem nélkül simpliciter quietált, hanem azon felől meg is házasodott, és csak akkor tudtomra adta, mikor már öszveesküdt feleségével, következőesképen engem újra annyira megszomorított, és megbántotta, hogy szívemre véven ezen gaz cselekedeteit és megbetegedtem, és oly súlyos betegségben estem, hogy kevésben mult, hogy életemtől meg nem fosztattam, sőt, most sem szűnek engemet mindenképen keseríteni és megbántani."

E sorok a család XIX. század elején élt tagjainak *lelkületéről* is pontos képet nyújtanak: érdekes kettősség, érdekes ellentétek lappanganak e lelkület mélyén. Egyfelől az a mély vallásosság ötlík szemünkbe, melyről a már sokszor emlegetett protestáns hagyományokkal kapcsolatban megemlékeztünk. Úgy érezzük, hogy a végrendelet bevezető szavai nem a konvenciók frázisai csupán, hanem mélyen átérzett vallomásnak számíthatnak, a reformkor nemességének áldozatkészsége, hatalmas önfeláldozása ilyen fennkölt, nemes érzületből származhatott. Másfelől azonban a család más tagjainak a züllöttsége olyan nagy, hogy megrendíti az olvasót. Pongrácz Máté, az „első nemzedék” feje, a XVII. században a törökkel hadakozott, Imre és János nagyapja, az említett züllött fiú dédszüloje, Thököly harcaiban vett részt: — a XVIII. század első kétharmadának „nyugalmas” éve a Pongrácz-családban is azokkal a következményekkel jártak, mint általában az egész nemzet életében. A tétlenségre kárhoztatott közéletben elharapódzó léhaság

példája: a tolvaj fiú. — de a Bécsben dáridózó, udvarházaiban hűt-felejtő nemesség élete alján már a „hanyatlás“ éveiben is ott csírázott a reformkor nagy teljesítményeinek lelki alapja: János mély vallásossága, morális érzékenysége, Imre lelkesedése az áldozatkészségért.

*

A szentmiklósi és óvári Pongrácz-család krónikája igen szépen igazolja: hogyan lett Magyarország rendi gondolkodású nemességéből a modern magyar nemzeti gondolat előharcosa. De igazolja azt is, hogy Kollár János „elfajzott fiai“ nem erőszakkal, hanem Hungária történelmi fejlődésének törvényszerűségei szerint váltak a magyar nemzeti gondolat harcosaivá.

Sziklay László.

Történeti irodalom.

Mitteis, Heinrich: *Die deutsche Königswahl. Ihre Rechtsgrundlagen bis zur Goldenen Bulle.* Baden bei Wien (1938). Rudolf M. Rohrer. 8° 208 l.

A német alkotmánytörténet kiváló művelője, kinek munkáit már több ízben ismertette folyóiratunk (1938 : 356, 1939 : 494. s köv. l.), most a német királyválasztás jogelveit tárta fel a királyság kezdeteitől 1356-ig. A tárgynak, mint a szerző is jól tudja, terjedelmes irodalma van és új források felfedezése nem indokolná az új feldolgozást. Számára azonban a téma érdekessége ellenállhatatlan vonzóerőt jelentett, számunkra pedig a jogi szempontokra olyan gondosan ügyelő auktor fejtegetései mégannyi megelőző vélemény után is értékesek.

A királyválasztás tárgyalása előtt néhány oldalon kiterjeszkedik M. a trónbetöltés anyagi jogára is, hiszen ez határozza meg am azt. Szerinte sem a választás, sem az örökösödés nem tekinthető kizáró jellegű alapelvnek, hanem kiegészítik egymást: nincs teljesen és tökéletesen szabad választás, de nincs trónbetöltés választás nélkül sem. Ebből következik, hogy az utód kijelölésétől a látszólag szabad választásig számtalan fokozata lehet a trónbetöltésnek, ezekben azonban egyaránt érvényesül a vérségi jog és a kiválasztás elve. Az 1198-i kettős választás előtt, amely M. tárgyalásában éles határvonalat jelent, minden trónbetöltésben ez a két gondolat jelenik meg. Választás mindig volt, az örökösödés gondolata legfeljebb csak mint ennek motívuma szerepelt. A fiú kijelölésében ez a motívum természetesen annyira megerősödött, hogy vele szemben csak elfogadás volt lehetséges. A trónbetöltésben mégis mindig a nemzeti meggyőződés jutott érvényre, s ez az aktus lefolyását is meghatározta.

A trónbetöltés folyamata, az 1198 előtti királyválasztás ugyanis M. szerint nem egyetlen cselekmény, hanem hosszabb időre, esetleg évekre kihúzódó, egymásba kapcsolódó cselekvések láncolata. Ilyen részaktusok a választás, egyesek utólagos hozzájárulása, a világi trónraemelés, az egyházi felkenés és koronázás, a jelvények átvétele, de maga a hatalom valóságos megszerzése is. Ebben a folyamatban tehát az egyházi és világi részeket nem lehet élesen megkülönböztetni egymástól, csak két momentumot: a személy kiválasztását (Wahl) és az alkalmasság megvizsgálása után a végső elismerést (Kur). A trónbetöltés jogának egységét a cselekményekben részvevőknek az a kötelessége biztosította, hogy

az uralkodó, az egyházi főméltóságok, vagy a tekintélyesebb világi főurak döntéséhez alkalmazkodjanak (Folgepflicht). A kötelesség megtagadói igazukat csak az Isten ítéletében kereshették, tehát fegyverhez nyulhattak. Ebben az eljárásban M. messzemenő hasonlóságot fedez fel az ősi germán ítélethozatal módjával és szabályaival.

A nagy fordulatot különböző tényezők készítették elő. Mindekenelőtt a Hohenstaufok sokszor méltatott birodalmi eszméje, amely az országnak valódi állammá alakítására törekedett (Verstaatung des Reiches); de nem kevésbé a törzsi fejedelmeknek lassú átváltozása területek urává, s az ebből származó törekvésük a királyválasztás monopóliummá tételére. Ezeknek a korbeli jogtudomány szolgáltatott eszközöket, s ez a tudomány természetesen a kánonjog volt. Az 1198-i kettős választás rendkívüli jelentősége éppen abban áll, hogy az eddig hagyományos, személyekhez nem kötött, folyamatos trónraemelés nagyrészből a pápai döntés folytán átalakult zárt, helyhez és időhöz kötött jogügyletté, amelyben a kánonjog szabályai érvényesültek és csak egyesek vehettek részt. Nem a többségi elv megjelenésében, hanem az addigi felemelésnek szigorúan eljáráshoz kötött választássá való átalakulásában látja M. a kánonjog alakító hatását. Ezzel a királyválasztási jog első tételei is létrejöttek.

Az első korszak vége felé már szükségesnek látják a választásnál a három rajnai érsek és a rajnai palotagrófi jelenlétét; a kettős választás pápai ítéletei már nélkülözhetetlennek mondják közreműködésüket, de még mindig nem adnak alanyi választójogot. Ebben az irányban a Sachsenspiegelnek volt döntő jelentősége. Eike már hat választó részvételét követelte meg, s az erre való jogosultságot birodalmi méltóságaikkal indokolta. Az ő kötelességüknek mondotta az összes birodalmi fejedelmek akaratának egybehangzó kinyilatkoztatását. De az ő elképzelésében is a Folgepflicht biztosította az egységet.

Csak hogy a Sachsenspiegel közjoga sohasem érvényesült teljesen. A hat választó közreműködését sehol sem fogták fel nélkülözhetetlennek, a cseh királynak pedig Eike ellenére is megadta a választójogot a fejlődés. A Sachsenspiegel után is megmaradt a XII. század közepétől érvényesülő *négyes szám*, de most már csak az ott említett hat (illetve a csehvel hét) fejedelemnek volt joga arra, hogy e „quorum“ összeállításánál tekintetbe jöhessen. Ez a választókollégium lezárásának igazi értelme. A hetes szám megállapítását arra vezeti vissza M., hogy ezáltal két négyes csoport alakulása, tehát két érvényes választás létrejött ki volt zárva. Azonban a „quorum“ még nem többségi határozat, legfeljebb burkoltan. A választás egyhangúságát kifelé 1273-tól kezdve a kánoni electio per unum bevezetése biztosította: a Kur szavait egy szószóló mondotta el, a többiek közösen erősítették meg.

A fejlődés utolsó állomását jelzi a többségi elv nyílt megjelenése az 1338-i rhensi határozatban és az Aranybullában. Eddig ugyanis a választás mindig in concordia történt, ha határozatra képes „quorum“ jött létre: a kisebbségben maradt három választó

véleménye nem számított. Most már többségi határozatra van szükség és a 4 : 3 arány szintén discordia. A kisebbségnek nem kell a többséghez alkalmazkodnia, hogy a külső concordia helyreálljon (Folgepflicht), hanem leszavaztatva, alá kell vetnie magát a nem egyhangú döntésnek (Unterwerfungspflicht).

M. gondolatmenetének folyamán még számos jelentős megállapítással találkozunk, de ezeket itt nem ismertethetjük. Csak arra a feltűnő megkülönböztetésre hívjuk fel a figyelmet, amit Ficker nyomán az imperium kettős jelentése között tesz. Ez kapcsolja össze az eddig tárgyalt királyválasztás tanát a császárválasztással. M. szerint ugyanis a megválasztott német király *már császár is* abban az értelemben, hogy a birodalomban és társországaiban az egyes tartományok fölött áll és ilyen jogokat is gyakorol. Így az imperium szó a XII. században világi értelemmel is rendelkezik. Ennek az elnyeréséhez nem kell pápai megerősítés; a misztikus imperiumot, a respublica christiana főségét azonban csak a római út és a pápai koronázás adja.

Nem foglalkozhatunk itt azzal a kérdéssel sem, mennyiben helytállóak M. eredményei. A német kritika több ponton kétségbevonta az itt ismertetett megállapítások helyességét; így Weizsäcker az alkalmazkodási kötelezettség fennállását és a négyes szám XII. századi kialakulását (ZRG. Germ. Abt. 59. 1939, 394. s. köv. l.), R. Holtzmann pedig ugyancsak a négy választóra vonatkozó tételt és az 1198-i választás korszakos jelentőségét (HZ. 160. 1939, 564. s. köv. l.). Az utóbbi már 1077-ben felismeri a kánonjog elveinek érvényesülését a germánjogi hagyományok rovására, s ennek megfelelően a választóvonalat is ott húzza meg. De e vitatott részletektől eltekintve, magunk is bizvást mondhatjuk M. művét Weizsäckerrel az utóbbi évek egyik legfigyelemreméltóbb könyvének, amelyet a jogi szempontokat értékelő historikus csak tanulsággal fogathat.

Bónis György (Kolozsvár).

Joó Tibor: Magyar nacionalizmus. Budapest 1941. Athenaeum. 8° 348 l.

Ez a könyv „többévi kutatómunka és töprengés eredménye“ és magában foglalja azokat az eredményeket, melyeket a szerző ebben a tárgykörben eddig elért (341. l.). Egy tudós és közíró sokévi munkásságának zárókövéről bírálatot mondani hálátlan feladat. A tárgykör azonban, amellyel foglalkozik, annyira közelről érinti nemzetünk minden tagját, problémái annyira a tegnap és holnap problémái, hogy a hozzászólást, miként a szerző könyve megírását, kötelességnek érezzük.

J. művének célja az, hogy kimutassa: „mi volt ezer éven át a magyar nacionalizmus és minek kell lennie“ (13. l.). Nacionalizmuson ért „olyan szellemi magatartást — ha tetszik, világnézeti állásfoglalást —, mely értékrendszere középpontjába a nemzetet helyezi és legfőbb feladatának a nemzet szolgálatát tűzi ki“ (287. l.), másszóval olyan törekvést, melynek „végső és általános célja a nemzeti lényeg, a nemzetiség őrzése és erősítése“ (12. l.). Hogy e világos célkitűzés és fogalmi meghatározás ellenére mégsem

találunk a munkában bővebb fejtegetéseket arról, milyen állást foglalt el az újkori magyar nacionalizmus például a nemzetiségekkel vagy a háború után a nemzetiszocialista eszmehullámmal szemben, ennek magyarázata az, hogy szerző a „magyar nacionalizmus” kifejezés értelmét megszűkíti. Alatta csak a régi magyar nacionalizmust és annak a XVIII. század végéig élt különféle formáit érti; ami viszont ezután következett, már *idegen* nacionalizmusnak nevezi, tehát fogalmilag tárgyköréből kirekeszti. Ez magyarázza meg továbbá azt, hogy az idegen nacionalizmus korszakát tárgyaló fejezetben is főleg azokról beszél, „akik hősiesség, erőfeszítéssel iparkodtak útját állani a sorsnak”, kiemelve egyúttal „azokat a pontokat, ahol elvált az a hagyományos iránytól” (182. l.). Bizonyára az írás publicisztikai célzata követeli ezt a megszorító műveletet. A szerző ugyanis arra törekszik, hogy a világ folyamatban lévő új elrendezésével kapcsolatban állásfoglalásra bírja olvasóját az új nemzetfogalom elvetése és a régi helyreállítása érdekében. Ezt az elkülönítést azonban történeti szempontból nem tartjuk szerencsésnek, hiszen a nyugateurópai nacionalizmus sem a maga merevségében nyert Magyarországon alkalmazást, nem csinált az előtte kialakult értékekből *tabula rasa*-t, hanem éppen úgy magyarrá lett, „akklimatizálódott”, mint bármely más nyugateurópai szellemi áramlat, a kereszténység, a barokk, vagy a liberalizmus. Ennyit a probléma beállításáról.

A tanulmány azokon a szakirodalomban ismert dolgozatokon épül föl, melyeket a szerzőn kívül Deér József, Balogh József, Szekfű Gyula, Benda Kálmán és mások írtak. Mályusz Elemér ugyancsak alapvető tanulmányának eredményei elutasításban részesülnek, mert „ezt a felfogást az adatok nem támogatják” (107. l.). Elutasítja J. a magyar nemzeti szellemre vonatkozó újabb irodalmat is, „mert koncepciójának kialakulására csak negatív hatással volt” (348. l.). A könyv jelentőségét ezek szerint nem új adatok feltárásában, hanem a meglévők csoportosítási módjában, illetőleg megrostálásában, másszóval a koncepcióban és a hangsúlyok elhelyezésében kell keresnünk.

A munka első felében a régi nemzetfogalom kerül bemutatásra. Ennek lényege az, hogy a nemzetfogalom népeletti (166. l.), nincs magyar jellege. Benne az „etnikum csak másodrendű”; „a magyar nemzet merő szellem. Hit és eltökéltség” (165. l.). Abba „nem lehet beleszületni: csak vállalni *lehet* és vállalni *kell*” (89., 113. l.). Ennek megfelelően erősen hangsúlyozza: „Magyarország sok nép hazája, nemcsak a magyaré” (109. l. és másutt.). „E régi magyar nemzet . . . nem volt elnyomója egyetlen népnek sem s kapuit mindig tárva tartotta azok előtt, kik oda be akartak vonulni, népiségük feladását sem kívánta cserébe” (178. l.). A dunatáji népek életében ez a korszak a boldog béke korszaka, az igazi *pax hungarica*, az örök ideál.

A tételt ilyen mereven megfogalmazni nem szabad, legalább is történeti szempontból nem. Mert a magyar állam és nemzet magyar jellegét már csak azért sem tagadhatjuk, mert ezt az államot és nemzetet az ország túlnyomó többségét kitevő

magyar etnikumú lakosság fiai szervezték meg és tartották vállakon. Ők szervezték meg az államot és nemzetet olyanná, amilyen volt, és ez különbözött minden más európai államtól és nemzettől. És éppen Mályusz Elemér figyelmenbe nem vett tanulmányában találhatunk adatokat arra, hogy az államhatalom és a magyarság között a kapcsolatok az államszervezés után sem hiányoztak. Ha ez így van, ami nem kétséges, nyilvánvaló, hogy *ebben az eredetiségben egy nép — a magyar nép — saját géniusza bontakozott ki, nem pedig valami „népfölötti” szellem.* De ha annyira népieleti volna s nem egy népé, mért nevezi szerző mégis *magyar nemzetfogalomnak?* Hiszen akkor egy földrajzi fogalom jobban tükrözné a valóságot!

Ha a történet nem egyéb, mint a szellem megvalósulása az anyagban és a külső (objektív) világ szerepe ehhez képest alárendelt jelentőségű, nem kényszerítő erejű (292. l.), akkor nemcsak a magyar nemzet, hanem minden nemzet „merő szellem, hit és eltökéltség”, amit csak „vállalni lehet”. Elvileg így nem is volna különbség magyar és más nemzetfogalom között. A teljes igazság az, hogy amint a föld, a klíma, a gyökerek munkája mind kifejezésre és érvényesülésre jut a gyümölcs ízében, ugyanúgy *benne van a nemzetben az azt hordozó nép minden szellemi és biológiai sajátossága.*

A szerző gyönyörű tűzijátékot űz dialektikájával, ezt késősegesen elismerjük, de tételének merev fogalmazását nem írhatjuk alá. *Az államnak és nemzetnek, s így a magyar történetnek az újkori nacionalizmus jelentkezése előtt is magyar jellege volt, s szinte érthetetlennek tartjuk, hogy ezt vitatni is lehet.*

J. könyvének második felében azt a tételt bizonyítja, hogy a XVIII. század második felében hazánkba betörő nyugateurópai nacionalizmus, mely önmagában véve is erkölcstelen és pusztító, „elhomályosította a nemzet öntudatát, meghamisította lényegét s ezzel megtörte erejét” (179. l.). Első kibontakozása „szörnyű zuhanásban zárult le 1849-ben, majd vaskövetkezetességgel jött 1918” (180. l.).

Hogy a nemzet öntudata „elhomályosult”, ez csak a régi nemzetfogalom álláspontjáról igaz. Hiszen egyébként köztudomású, hogy az egyes népek éppen a nyugateurópai nemzetfogalom segítségével ébredtek világos öntudatra, ezzel találtak rá sajátos én-jükre. Azt sem mondhatjuk ezzel kapcsolatban, hogy ez a nemzetfogalom a magyarság erejét „megtörte” volna. A magyarság erejét még a régi nemzetfogalom idejében megtörte (sajnos, részben éppen a hozzá való hosszas ragaszkodás következtében) a török ellen folytatott évszázados küzdelem, úgyannyira, hogy a XVIII. század végén, az új nemzetfogalom beköszöntésekor, népünk majdnem a végső pusztulás előtt állott. Csak két lehetőség közt választhatott: vagy ragaszkodik továbbra is a régi nemzetfogalomhoz s akkor elpusztul, kitöröltetik a történelemből, vagy felveszi az új nemzetfogalmat s vele együtt hősi küzdelmet vállal történeti jogaiért. A magyarság ez utóbbit cselekedte és az új nemzetfogalom segítségével az utolsó órában minden erejét

önmaga javára fordítva, újra felfelé kezdett emelkedni, és a XIX. század közepére annyira meggyarapította szellemi és biológiai erőit, hogy immár régi hivatását igényelhetette a Dunamedencében. Ha tehát az új nemzetfogalom lelkileg szétrombolta a régi Hungáriát, testileg megmentette a magyar népet, mely erejét összeszedve, politikai hatalmát új formában ismét kiterjesztette a régi Hungáriára. *Nem helyénvaló tehát arról beszélni, hogy erőnket az új nacionalizmus megtörte volna. Éppen ellenkező dolog történt!*

Ezek után az is világos, hogy *okozatilag* nem hozható kapcsolatba az új nemzetfogalom meghonosodásával sem 1849, sem 1918. Még csak azt sem mondhatjuk nyugodt lelkiismerettel, hogy az ország felosztására a *lehetőséget* ez adta meg, hiszen a szétosztott Magyarország helyett 1919-ben az új nemzetfogalom szempontjából rosszabb Közép-Európát teremtettek. Ha ez létrejöhetett, Nagy-Magyarország is élhetett volna tovább. De félszáz oldallal hátrább szerző is megcáfolja önmagát, „határozottan” állítván, hogy „az ország húsz év előtti szerencsétlenségének korántsem nemzetiségi politikánk volt az oka. Oka az volt, hogy a vesztes oldalon állottunk és a forradalom végzetes hatására határainkon sem állottunk meg fegyverrel a kézben... Bárminő nemzetiségi politikát is követünk, ez az imperializmus nem irgalmaz” (238. l.). Ilyen körülmények között tehát *sem okot, sem lehetőséget, hanem csupán ürügyet szolgáltatott felosztásunkra az új nemzetfogalom elterjedése.*

Figyelembevéve e két bekezdésben elmondottakat és azt, hogy az új nacionalizmus nem semmisítette meg a régi értékeket, továbbá, hogy a „nép”, „nemzet” s „állam” összefüggésben áll egymással a régi nacionalizmus idején is, s most csak bensőbbé váltak a kapcsolatok, *nem állíthatjuk, hogy az új nacionalizmus ránk nézve „különösen végzetes” (181. l.) lett volna.*

A továbbiakban részletkérdésekkel foglalkozunk. Elvi síkon kiemeljük: ha a szerzőnek nem volna egyoldalú szellemtörténeti felfogása, akkor bizonyára az a gondolata sem támad, hogy a magyarság ugor ágától elvitassa az „előmagyarok” megnevezést, amit Hóman Bálint adott nekik, és az „igazi ősmagyarokat” (82. l.) a törökségben keresse. Mert szellemtörténeti magatartása miatt nem veszi észre az ugor ág biológiai és nyelvi örökségét, melyről azt vallja, hogy annak „a nemzet lényegére, szellemére semmi döntő jelentősége nincs. Elavult nyelvészeti formalizmus ez a felfogás” (82. l.). És ha átlátná, hogy a magyarság már a honfoglalás idején külön biológiai eggyeddé, népegyéniséggé alakult, akkor az ilyen analízis meddőségét is megértené, mert az egész kérdés kronológiai problémává zsugorodik össze.

Történeti szempontból azzal sem érthetünk egyet, hogy az újkori nacionalizmust mint „bomlásterméket” szemlélteti olvasójával (25. l.). Ez csak az érem egyik oldala, a negatív oldal, s csak a megelőző kor szemüvegén át nézve igaz, mint ezt később maga is bevallja (131. l.). Az érem másik, pozitív oldala az, hogy itt nemcsak bomlástermékkel, hanem egy új világnézet fontos ágának megvalósulásával állunk szemben, amire a történelemnek

inkább kell figyelnie. Persze, aki publicisztikai célt tűz maga elé, annak a másik oldal fontosabb lehet.

Azt sem írhatjuk alá, hogy az új nacionalizmus „visszahatásként lángolt fel II. József németesítő törekvéseire” (26., 182. l.). II. József híres nyelvrendelete, mely itt elsősorban tekintetbe veendő, 1784-ben kelt. Az újkori nacionalizmus elterjedése viszont ekkor már javában folyt s Bessenyei 1778-ban megírt „Magyarság” című röpiratában, amit a szerző említ, már elég világosan kifejezésre jutott. Különben is, ha nem lettünk volna már átítatva az újkori nacionalizmus akkori fokától, hanem a szerző régi magyar nemzetfogalma szerint a nyelv-faj komplexum iránt teljesen érzéketlenek lettünk volna, akkor a germanizálásnak nem is tudtunk volna ezen a síkon ellenszegülni, hanem benne kizárólag alkotmányjogi sérelmet láttunk volna. II. József németesítő törekvése nem okként felfogható cselekedet, ami reakciót szülhet, hanem csak „alkalom” volt meglévő érzések világosabb kifejezésére. Különben más helyen J. is azt mondja, hogy az új nacionalizmus nem visszahatás eredménye (189. l.).

Ha így áll is a dolog, mégsem mondhatjuk, hogy az 1790/91. évi országgyűlés „alapelve” a nyelvi asszimiláció gondolata (190. l.). Ennek az országgyűlésnek alapelve a társadalmi szerződés gondolata és a vele kapcsolatos szabadság-egyenlőség tan, amit az egykorú röpiratok százával igazolnak és amit megírt már Concha Győző és Mályusz Elemér is. A szerző később e tekintetben is megcáfolja önmagát, állítván, hogy „a legtúlzóbb magyar sovínisza sem gondolt ekkor komolyan az asszimilációra” (196. l.). Viszont a *pax hungarica* és a *gens hungarica* már ekkor véget ért, nem pedig 1848-ban (230. l.).

Hibáztatjuk, hogy a könyvben a felvilágosodás, a romantika és a liberalizmus korában élő magyar nacionalizmus fejtegetése hiányos és összefolyó. De ez abban leli magyarázatát, hogy számbelileg gazdag irodalmunkban nincs könyv, amely itt világos utat mutatna. Itt, mint a szerző helyesen mutat rá (342. l.), eredeti kutatásokat kell végezni. Talán ezzel magyarázható az az aránytalanság is, hogy amíg Széchenyi Istvánnal több mint egy íven keresztül foglalkozik (212–230. l.), addig Keményre, Eötvösre és Deákra együttvéve is csak pár lapot juttat (231–237. l.), noha Eötvös „a nemzet eszméjére vonatkozó egész irodalomban a legmélyebb filozófiájú és legmagasabb szempontú” író (231. l.). Bizonyára ennek tulajdonítható, hogy — a szerző szerint — 1867 után „a magyar nacionalizmus történetéről vajmi keveset mondhatunk. Ettől kezdve csak nemzetiségi kérdés van. Nacionalizmusunk nem fejlődik, megmerevül” (237. l.). Ezt sem írhatjuk alá, hiszen a századfordulótól kezdve ismét nagy irodalma van a magyar nacionalizmusnak éppen a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatban, amikor a nyugatos, wilsoni, turáni, fajvédő és nemzeti-szocialista eszmék egymásután érintik szellőjükkel a magyar gondolkodást. Ez utóbbi kérdésnek „rövid úton való elintézése” (v. ö. 57. l. is), úgy látszik, abból a „nemes értelemben vett publicisztikai célzatból” (344. l.) történik, amely minden áron a régi

nacionalizmus piedesztálra állítását és az új nacionalizmus ledöntését igyekszik indokolni.

Mindezeket figyelembevéve, megérti a szerző, ha olvasója nem hajlandó elfogadni szuggesztíóját: hogy hagyjuk el az erkölcsi szempontból úgyszólván elítélendő (59. l.) nyugateurópai nacionalizmust, válasszuk szét a nép-nemzet-állam együttest és a Dunamedence népeinek nagyobb boldogságára semlegesítsük a magyar államhatalmat. Ez a gondolat, a történetkritikai háttér nélkül, pusztán a politikai tudomány szempontjából is csak utópia — veszedelmes utópia, aminek megvalósítása a nemzetre súlyos károkkal járhatna.

Baráth Tibor (Kolozsvár).

A románok története, különös tekintettel az erdélyi románokra. Írta *Elekes Lajos, Gáldi László, Juhász István, Makkai László, Polónyi Nóra, Tóth András és Tóth Zoltán*. Szerk. *Gáldi László és Makkai László*. (A Magyar Történelmi Társulat Könyvei, VI.) Budapest é. n. 8° 428 l., 9 térkép és 20 kép.

Egyetlen nemzetiségünk öntudatraébredése sem érintett annyi magyar érdeket, mint a románé: másrészt a román tudományosság szokatlanul korán állott nemzeti aspirációinak szolgálatába. Mindez múlhatatlanul szükségessé tette, hogy a román történetnek nálunk is komoly szakértői nevelődjenek, már abban a korban, mikor — a kiegyezés után — hivatalos politikánk és tájékoztalan közvéleményünk egyaránt a nyugodt magabizás jóindulatú közönyével kezelte nemzetiségeinket. Tudósaink közül valóban akadt egynéhány, aki alapvető, máig használható művet írt a románságról, sőt egyikük, Hunfalvy Pál, az akkori tudomány minden eszközével felszerelve, teljes román történetet akart adni. Már az az ó halála miatt félbeszakadt oláh történet is kötelez bennünket arra, hogy ma, félszáz év elteltével, jóval kedvezőbb tudományos munkaviszonyok között, mostani tudásanyagunkat összefoglaljuk.

Hunfalvy számos kitéréssel, idézetekkel, forráskritikai fejtegetésekkel telezsúfolt alapos műve megfelelt kora követelményeinek. A közben eltelt félszázad azonban, a fellendült román történetírás, nyelvészet s más tudománysszakok jóvoltából, nemcsak számos új részleteredményt hozott, melyek az egykori képbe mind beledolgozandók, hanem igényeinket is megváltoztatta az ilyen összefoglaló művek irányában. Részletes politikai és külön fejezetbe zárt művelődési eseménytörténet helyett ma minden történetsszemlélet hívei az összefüggéseket keresik, kicsiny adatokból az egész életet, felső és alsó rétegek teljes sorsát szeretnék megmutatni. Ahogy Lukinich Imre írja előszavában, a „tőlünk lélekben, izlésben és gondolkozásban annyira különböző román nép” egészének multjára kíváncsiak. Végül, 1918 eseményei után e kérdések iránt társadalmunk is jóval nagyobb érdeklődést és tisztább ítélőképességet mutat, ideje tehát, hogy a nagyközönséget is minden dologban tájékoztassuk. E feladatok megoldására „A románok története” szerzői vállalkoztak s könyvükben nagy

szakértelemmel, lelkiismeretességgel iparkodtak minden követelménynek eleget tenni.

A román népi egység címben is kifejezésre jutó elismerése mellett külön fejezetek szólnak korszakonként a magyar államkereten belül s azon kívül élő románságról.

Bevezetőül az őstörténet kitűnő összefoglalását, *Gáldi László* munkáját kapjuk. Ismerteti a Balkán-félsziget első, forrásokban említett, népileg meghatározható (trák-illír) lakóit, a steppei népek, görögök és kelták különböző erősségű hatását e területen, Róma két hullámban lefolyt, kezdetben katonai célú, de erős romanizációval is járó hódítóakcióját, majd a dák nagyhatalom kibontakozását, összeütközését Rómával s a vereség utáni első teljes lakosságcserét. Ez utóbbi, valamint a dáciai romanizmus kevert volta, kicsi ellenállóképessége és a harmadik században történt teljes feladása-átköltöztetése — a román tudomány állításaival szemben — már igazolódott. Elég világosan áll előttünk az őstrománság balkáni kifejlődése is. A romanizmus központja Nis, majd Úszküb vidéke, itt történik — G. nyelvészeti következtetései szerint délolasz papok útján — a kereszténység felvétele, s talán éppen az egyházszervezet a magva az ősróman népalakulásnak; az a réteg azonban, melyre a legnagyobb hatással volt, a városi rómaiság, teljesen elpusztult, elszlávosodott s mai szomszéd-népünk őseit csak a vidék albánnal, majd szlávval együttélő római pásztoraiban lehet keresni. A szlávok beköltöztetével, közbeékelődésével az ősróman közösség megbomlik és egyes részei különböző irányokban útrakerlek.

Az északi románság sorsát *Makkai László*, e korszak forrásainak egyik kiadója tárgyalja, attól az időtől (kb. a X—XI. századtól) kezdve, mikor ennek a Duna jobbpartján élő néprésznek egyes elemei lassan türk népszervezetekkel lépnek kapcsolatba és később az egész csoport északra tolódik. Valamivel utóbb, a XIII. század elején, a Kárpátmedencében is feltűnnek¹, hogy törökfajú vezetőik alatt egyrésztük hamarosan a magyar Fehér megye határórszervezetébe² kapcsolódják. De magyarság törte előttük az utat s gyökereztetett meg európaias formákat a Kárpátok déli-keleti lejtőin, magyarság alkotta köztük az első telepeket itthon is, sőt — tegyük hozzá M. előadásához — az első hegyi erdőket is magyarság irtotta előttük. Nem kétséges t. i., hogy valahányszor csökkentek a régi gazdálkodási formák lehetőségei, népünk képes volt azokat lassan módosítani, — így tanulta meg a nagyállattartó magyar a földművelést, így szokott rá a legtermékenyebb földek fogyta után gyengébb talajra, fátlan vagy ritkás tájak után sűrűbb erdők kivágására — s így hágott fel dombvidékeink kihasználása után patakvölgyeken keresztül az alacsonyabb he-

¹ Az 1206-os (helyesen 1205—6 vagy 1208—9: Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia, 10. l.) visszakövetkeztetett évszámot jó lett volna pontosabban megmagyarázni.

² V. ö. Iezkovits E.: Az erdélyi Fehér megye a középkorban (Budapest 1939).

gyekre is. Nem állíthatjuk tehát, hogy a hegyvidék betelepítésére alkalmatlan lett volna (40. l.), legfeljebb azt, hogy a pásztorkodó románság a magasabb hegyeken időben megelőzte s így ezekből a magyar végkép kiszorult.

A románok a pásztoreléttel együttjáró primitív szervezetüket beköltözésükkor megőrizték — megmaradt pl. adórendszerük —, de magasabb egységeik alkotásánál mindig a magyar közigazgatásnak, településeik alakulásában a magyar falurendnek volt döntő szerepe. Ám ki kell ugyanakkor emelnünk, hogy magyar és román község településforma, gazdálkodás, műveltség dolgában sokáig gyökeres különbségeket mutat még s hogy — miként helytörténeti irodalmunk bizonyítja — a kettőnek lélekszamarányát is keletkezésük százados időeltolódása határozza meg, az első tehát nemcsak szervezettség, de nyers népi erő dolgában is nagy fölényben volt. Hogy a különböző típusú magyar földrajzi nevek (52. l.) mennyiben prioritás és mennyiben kultúrhatás bizonyosságai, azt még részletes kutatásoknak kell eldönteniök. Itthoni kedvező helyzetünkkel szemben a magyar vérvesztések s a hűbéresek önállósági törekvései királyainkat a Kárpátokon túli kapcsolatok fokozatos lazítására kényszerítették. A népi terjeszkedés megáll, a magyar tisztviselők utódai pedig hűbéres román vajdák lesznek. Erősen megnő ugyanekkor az erdélyi románság száma is. Az északról és délről feltorló hullámok mindegyikében, úgy hisszük, nagyobb szerepe volt a kívülről jötteknek — északon pl. a Drágfi-ősökek együtt beözönlő áradatnak —, mint M. előadásából gondolhatnánk; a kezdeti idők kisszámú kiváltságos elemei korántsem voltak annyian, hogy a szaporodó magánbirtokokat hosszasan táplálhatták volna. Középkori románjaink gyarapodása hosszú folyamat, számukat állandó szívargások duzzasztják. Érdekes az északi és déli eredetű románok társadalmi-népi különbsége, hátterében megannyi más ok között a rutén keveredéssel. E két réteg szétválasztásában néprajzi, antropológiai és nyelvjárástanulmányoktól még sokat várhatunk.

Az ortodox románság egyházi élete a középkorban meglehetősen zavartalanul folyhatott, hiszen szervezkedésüknek, templomalapításaiknak a katolikus egyház sem állta útját, mellyel pedig a térítések miatt kisebb súrlódások előfordultak. A királyi kormányzat ugyanakkor türelmes viselkedésével ortodox papok nemességét is lehetővé tette. Erőszakos magyarosítás helyett a magyar nemestársadalom korszerű, magasabbrendű európai formái vonzották a lassan emelkedő kenézcsaládokat s azok szívesen cserélték föl nyelvüket, népi közösségüket érte, — másutt sokszáz nemesfamilia folytathatta változatlanul régi életét. Nem erőszakolta az Anjou-politika a balkáni ortodoxok hozzánkkapcsolását sem, látva, hogy azok mindjobban Bizánc felé fordulnak.

Elekes Lajos a vajdaságok XIV—XVII. századi történetét nagyrészt korábbi, új utakat taposó, a forrásokhoz visszatérő munkái alapján írta meg. A fejlettebb vajdasági élet kezdeteit ma már elég világosan ismerjük: előbb a Baszarába-féle havaselvi magyar hűbérállam terjeszkedik ki területileg és lesz függetlenné.

más támogatók segítségével, majd Moldva követi ugyanezen az úton. Társadalomszervezet és belső intézmények azonban nem tudnak lépést tartani a gyors államalakulással; részben még a vajdai udvar sem. A lassan diplomáciaivá csökkenő magyar kapcsolatokkal szemben a török ereje most rendkívül megnő. Egy-két vajda a magyar szentkorona- és bástyaeszmén keresztül látszólag bekapcsolódik ugyan még Európa kultúrközösségébe, de nincs erejük, hogy életüket is annak szenteljék. E korban alakul ki bizánci, türk és nyugateurópai hatásokból előtapogatózva a román művelődés egyéni arca: nyugateurópai vonásokat, fejlettebb gazdasági életet, jogi szervezetet magyarok és lengyelek vittek belé. A legmagasabb rétegeknek azonban, a lovagi életforma külsőségeinek meghonosítása körül, egyedül magyarok mutattak példát, s a nép, legalul, ismét csak magyaroktól sajátította el a helyhezszokott élet alapvető fogalmait. Ortodox szervezkedés és délszláv kultúra mégis fokozatosan kiszorította, eljelentéktelennítette Nyugat-Európa itt meggyökerezett formáit.

A következő korszak fokozódó török nyomás bélyegeit viseli. A szultán nyers, kizsákmányoló hűbéruraságát össze sem lehet hasonlítani magyar királyainkéval. Minthogy pedig itt fejletlen államszervezetet talál, mely nem tud neki ellenállni, a vajdák uralma lassanként látszólagossá válik. Töröktől ideszabadított idegen vezetőrétegek módosítják a társadalom természetes alakulását, míg lent felforgató, koldusbotra juttató pusztítások végzik el feladatukat. Társadalmi osztódás, jobbágy- és kiváltságos kisenemesi rétegek megszilárdulása legalább 300 évvel maradt el a mi hasonló jelenségeink mögött és a továbbfejlődés így is más, balkáni irányba torkollott.

Juhász István az erdélyi fejedelemség társadalmában keresi meg a románok helyét. Annak, hogy e kései jövevény jobbágyságból nem lett negyedik nemzet, csak a rendiségben lehet okát találni, hiszen néhányan kiváltságos főúrrá is emelkedhettek s Báthory Gábor a pópák felszabadításával különösen nagy lehetőségeket nyitott meg előttük. Egyháztörténeti vonatkozásban, ugyancsak J. előzetes munkájának termékeként, többet kapunk. Megtudjuk, hogyan fáradozott Erdély protestáns barokk egyházpolitikája az ortodoxia megtérítésén, előbb reformatori román püspökség felállításával, majd a református püspök fennhatóságának románokra való kiterjesztésével kísérletezve. Akcióival a román művelődés ügyét segítette elő legjobban, bár megértésre, ugyancsak hitelvi okokból, nem találhatott.

A XVIII. század vajdasági történetét a kor román kultúrkapcsolatainak alapos ismerője, *Gáldi László* mutatja be: görög vajdák, a porta bizalmas hívei kerülnek ebben az időben egymás után trónra, főtörekvésük pénzszerzés és nacionalista céljaik előbbrevitele. Újra megkísérlik, egyelőre nem sok sikerrel, hogy országaik előtt szélesebb külpolitikai távlatokat nyissanak. Bizánc erősödő hatása az egyházi életben a görög liturgia terjedését hozza magával, de alig mélyíti a hitéletet. Nyelvben, művelődésben, életstílusban idegen felsőosztályok alakulnak, a jobbágy-

néptől való távolságuk nagyobb mint valaha. Akad ugyan tagjaik közt sok nagyműveltségű, sőt alkotó tehetség is — a vajdai udvarokba tudós-, írókörök tömörülnek —, olaszos kultúrájuk pedig Európához is közelebbsegíti hazájukat, de igazi felvilágosodást már nem ültetnek át: korszerű iskoláztatás és románnyelvű világi nyomdatermékek hiányát kéziratoknak, külföldről hozott nyomtatványoknak kell pótolni, a fontosabb iparcikkek Magyarországon vagy ottani németeknél készülnek, majdnem minden kereskedelmi ág Európát járó, művelt görögök kezén van. Kíméletlen az adópolitika, erősödik miatta a kivándorlás s a nép felemeltetésének minden reménye nélkül éli középkori életét.

Erdély XVIII. századi románságáról egyik hosszabb, gondos forrástanulmányokra épült értekezése alapján *Tóth András* ad kerek képet. 1691 után katolikus egyházi fórumok veszik át a reformátusok addigi vezetés szerepét és, számos nehézség ellenére, hamarosan létrejön az egyházi unió is. Ettől fogva románjaink két külön felekezete hosszú ideig külön úton keresi boldogulását. Az egyesültek, már külföldet járó papjaik révén is, közelebb állnak Nyugat-Európához. Micu-Klein Ince, első nagy püspökük, tudatosan, központi irányítással neveli a szellemi elitet s hitsorsosai vezetőrétegének a rendiségben akar politikai jogokat szerezni. Az ortodox egyház viszont, mivel nem számíthat hivatalos elismertetésre, mindinkább külföldi agitációk hálójába kerül, míg Bécs végül, jobb belátásra térve, fel nem állítja a szerbekétől független román görög keleti püspökséget. Ekkorra azonban közös érdekek az egyesülteket és ortodoxokat ismét közel hozták már egymáshoz s együttes fellépésüket semmi sem gátolhatta meg. Vezető papréteget leszámítva, a XVIII. századi Erdély egész románsága igen primitív anyagi és szellemi színvonalon él. Hosszú évtizedek kellenek ahhoz, hogy a szociális elégtelenség érzését vezetőik nemzetiségi síkra tudják áttenni.

Az újjászülető román szellem bölcsője magyar földön; Erdélyben keresendő: ezeket a szellemi alapokat *Gáldi László*, ittélő románságunk XIX. századi sorsát *Tóth Zoltán* rajzolja meg. Románjaink történeti tudatuk alapjait korszerű magyar és szász tudományos művekből vették át — a fegyvert rövidesen ellenünk fordítva —, tőlünk tanulták el a racionalista nyelvtökéletesítés európai divatját s nagy hatással volt íróikra az akkori magyar szépirodalom is. Európai művelődési javak elterjesztése körül ebben az időben a felvilágosult bécsi kormányzat és az unitus egyház iskolapolitikája fáradozott. De átjutottak azok a Kárpáton túli országokba is, sőt ott érték csak el igazi kiteljesedésüket.

A kor erdélyi román társadalmának és nemzetiségi mozgalmainak megismeréséhez a román történetírás életrajzai-korrajzai alig segíthetnek hozzá, T.-nak Janesó Benedek és Szekfű Gyula feldolgozásaiából kellett kiindulnia. Előadását a századforduló viszonyainak leírásával kezdi: míg a felvilágosult magyar rendiség az oláhokat még magyarul szerette volna kiművelni, közben a román felvilágosodás hatása alatt vezetőrétegüknek már egységes nemzettudata alakult s ettől fogva magyar és román sors végkép

elvált egymástól. Időnként történik ugyan közeledés az ő oldalukról is — igazi rokonszenv a magyar reformnacionalizmus irányában, érdekszövetség a bécsi udvarral szemben —, ám csakhamar követi ezeket a sajtóval, párttal, agitátorokkal, bécsi, sőt vajdasági támogatással rendelkező vezetőség valamilyen ellenünk irányuló lépése. Kialakult államnacionalizmusuk ellene van az uniónak, a nyelvtörvénynek, forradalmat szít 48-ban s Kossuthék jóindulatú békítőkísérletei hamarosan megtörnek ellenállásán. (Pedig a 48-as jobbágytörvényből is román parasztok húzták Erdélyben a legtöbb hasznót.) 1860 utáni önállósági próbálkozásaik azonban még koraiaknak bizonyulnak, államvezetésre alkalmas románokat akkor, számottevő középosztály híján, alig is lehetett volna találni. A kiegyezés utáni idők „regáti” orientáció jegyében telnek el; gyakorlatilag a passzivistá álláspont győz s a román aktivitás helyi gyűlésekre, kulturális, gazdasági, egyházi építésre szorítkozik. Magyar népünknek ezeken keresztül szenvedett tragikus veszteségeit persze kormány és közvélemény — ha egyáltalán felfigyelt rájuk — elhanyagolhatónak érezte.

Az utolsó másfél évszázad, a román „újkor” kárpátokontúli történetének négy fejezetet szentel a könyv; közülök hármat *Makkai László*, egyet *Polónyi Nóra* írt. Kettőben — főképp P. egy korábbi hosszabb értekezése, M. több kisebb cikke s más munkák nyomán — a század vége óta idekapcsolódó Erdélyről is hallunk, míg a megelőzők, Xenopolra támaszkodva, havaselti-moldvai esemény- és művelődéstörténetet adnak. Alig több mint száz éve, hogy a szabadságeszme balkáni térhódítása és Vladimirescu fölkelése a régi rendet először mozgatta meg. A nacionalizmus és a reformgondolatok közvetlen forrásai a görögség és Magyarország, később Páris, legerősebb oszlopuk pedig a kisbojárság; szilárd alap ugyan, de az előhaladás mégis a világpolitika, főleg az orosz-török hatalmi viszonyok függvénye, — a Regulamentul Organic reformjai is orosz nyomásra születtek. A román irodalmi, tudományos, művészeti élet felvirágzását s a liberális párt előretörését azonban már senki sem akadályozhatja. Liberalizmus és romantika jelzik egyben — e földön első alkalommal — a Nyugat-Európa vérkeringésébe való igazi bekapcsolódást, ha még nem is széles réteg számára. A forradalom kudarca sem jelent visszahúzást, sőt ez a nemzedék ismerteti csak meg magát igazában a Nyugattal és készíti elő a két vajdaság szellemi egységét, majd az unió külpolitikai előfeltételeit is. Cuza Sándor jóindulatú nemzeti reformpolitikája a parlamentarizmus gyengeségén és a közszellemen bukik meg, s bár a viszonyok Károly alatt sem javulnak, a szerencsés külpolitikai állás meghozza Románia függetlenségét. Az új királyság orientációja Monarchiánk irányába fordul, de az őszinte együttműködést — mint már előbb, Cuza magyar kapcsolatai idején — Erdély problémája lehetetlenné teszi. Románjaink most teljes egységben, nyugaton és itthon is több-kevesebb nyíltsággal küzdenek elcsatoltatásukért. Bukarest a „Liga culturală”-val s a liberális párttal hátuk mögött áll, de a virágzó nép-nemzeti, majd politikai irányba tért szépirodalom, a népi kultúra propagá-

lőja, magában is nagy vonzó-összetartó erő számukra. Románia politikai akcióképességét csak rövid időre gátolják forradalomban kirobbant szociális zavarai. Lassú közeledése az ententehatalmakhoz, világháborús szereplése és a legutolsó húsz év eseményei valamennyiünk előtt ismereteseek. Utóbbiakról — az új állam belső ellentéteiről, az új nacionalizmusról és Károly király próbálkozásáról — M. ad igen érdekes összefoglalót.

Az egyes összefoglalások értékét, látjuk, elsősorban az előzetes munka minősége szabja meg, ettől függ, hol kaphatunk olyan eredményeket, amilyenekre, mint előljáróban mondtuk, ma szükségünk van és hol gyengébbeket. A román őstörténetnek pl. nálunk kitűnő nyelvész- és régész-szakemberei vannak, az erdélyi románság csaknem minden történeti korszakára jutott magyar kutató — legalább forráskiadó —, sőt egyik fiatal erőnknek a vajdaságok régibb történetéről is sikerült, a román történetírás színvonalán túl, európai nivójú feldolgozást adni. De már Havas-elve és Moldva újkori sorsát sokhelyt csak Xenopol, vagy legfeljebb Iorga, Giurescu szintéziseiből ismerjük. Ezért — és nem a szerzők hibájából — van, hogy „A románok történetének” megfelelő legújabbkori részei ma sem tudnak többet adni az események egymásutánjának regényes leírásánál, majd külön a magaskultúra jelenségeinek ismertetésénél. Hallunk egy-egy szellemi áramlat elterjedéséről, a tudomány, irodalom nyomdatermékeiről, kibontakozik előttünk az államigazgatás, az egyházszervezet képe, vannak fejezetek az iparról, kereskedelemről, de a társadalmi viszonyokról már csak röviden értesülünk; megtudjuk, hogy a magas és mély rétegek nagy távolságra álltak egymástól s az alsók műveletlenek, babonások, szegények voltak, sok adót kellett fizetniök. Ám éppen e rétegek életformáját nem lehet csak az államigazgatáshoz s a magasműveltség javaihoz való viszonyukban néznünk; a történetnek itt még igen sok ábrázolnivalója marad. Ha ebben az irányban is lesznek, főleg gazdaság-, társadalom-, településtörténeti előmunkálatok, bizonyára teljesebb, összedolgozottabb képeket kaphatunk majd e jelenleg mostohán kezelt korok román életéről is.

Másfelől éppen a könyv ifjú (pár esztendő alatt szinte a földből kinőtt) tudós munkaközössége volt az, mely a legsürgősebb feladatokat már elvégezte. Alig van köztük harminc éven felüli — ez a legutóbbi évek egyetemi nemzedékének szomszéd népeink felé forduló érdeklődését is jelzi —, mégis valamennyien hosszabb, gondos munka gyümölcsét használhatták már fel összefoglalóik megírásához. Közös vállalkozásuk — e felől a munka világos felépítése is bizonyossá tesz — nem volt helytelen: sokkal jobban bevált, mintha egyetlen szerző fogott volna a megírásához, egységesebb szempontokkal, de kevesebb hozzáértéssel. Nincs zökkenő az egymáshoz kapcsolódó korok közt és az ellenmondásokat is sikerült elsimítaniok.

„A románok története” a nagyközönség útbaigazításában és tudományos tájékozódásunk gyarapításában egyaránt megtette kötelességét. Hasonló történeti munkát más nemzetiségeinkről is csak örömmel üdvözölhetnénk.

Maksay Ferenc.

Malaschofsky, Alfred: Einflüsse des Hirtenlebens auf die Entwicklung von Volk und Staat in Rumänien. Südostdeutsche Forschungen III/4. 1939, 810—822. 1.

Népfejlődés és népi életformák lényegbevágó kapcsolatát első pillantásra fel kell ismernie mindenkinek, aki nyitott szemmel figyeli a történet mélyén meghúzódó erők bonyolult összefüggéseit. Ezeknek az összefüggéseknek ismeretében sokkal teljesebb, gyakran egészen új képet formálhatunk egyes népek, társadalmak életének gyökereiről, fejlődésük alapvetően fontos vonásairól. Mégis, aránylag ritkák az olyan tanulmányok, amelyek már címükben ilyenféle összefüggések vizsgálatát ígérik. S ha akad egy-két efajta vállalkozás, az a forrásanyag szétszórtsága s a szempontok kialakulatlansága miatt többnyire csak részben, vagy egyáltalán nem vezet kézzelfogható eredményre. M. cikke már csak ezért is fokozott érdeklődésre tarthat számot, mint egyike a népfejlődés és népi életformák benső összefüggéseit kutató, ritka feldolgozó-soknak. Nem ad — nem is adhat — teljes áttekintést a tárgyhoz tartozó óriási kérdéshalmazról, amelynek megismerésében, mint helyesen mondja, egyelőre a kezdet kezdetén tartunk. Célja csak annyi, hogy felvesse a problémát: minő hatása volt a pásztori életformának a román néptalaj kiterjesztésére s a modern román politikai világkép kialakítására. Itt sem önálló forrásmunka, hanem kizárólag az irodalom alapján dolgozik, elsősorban a román néprajzi és helynévtörténeti kutatások eredményeit használva. Azonban így is figyelemreméltó szempontokat vet fel, s helyeslő vagy tagadó értelemben, de mindenképen gondolatokat ébreszt: másrészt tárgya több vonatkozásban közvetlenül érinti a magyarságot, megérdemli tehát, hogy terjedelméhez képest szokatlanul behatóan foglalkozunk vele.

M. abból a megállapításból indul ki, hogy a pásztorkodás Európa egyetlen népének életében sem játszott olyan szerepet, mint a románokéban. A germán-latin világban ez a foglalkozási ág háttérbe szorult, s az állam és társadalom alapvetését paraszti katonaelemek végezték el. A román fejlődésben ezzel szemben a pásztorság egészen a legutóbbi időkig alapvetően fontos volt, nemcsak mint foglalkozás, gazdálkodási forma, hanem mint társadalomképző, létformáló erő is. A román fejlődés legegényibb. mással össze nem hasonlítható sajátossága M. szerint éppen az, hogy lényegét s lefolyását a pásztori életforma követelményei szabták meg. Sajnos, érdekes megállapítását nem próbálja társadalomtörténeti érvekkel támogatni, s így semmit sem látunk abból, ami fejlődéstörténelmi szempontból a legérdekesebb lenne: mi volt a pásztorság szerepe a korai román társadalom felépítésében. Nem vizsgálja azt sem, hogy maga a pásztorság hogyan, miből fejlődött, milyen állatok tartására, milyen növényi zónák látogatására volt berendezve. Pedig ezeknek a kérdéseknek előzetes feltárása nélkül a pásztorkultúrák lényegét nem lehet megérteni. M. előadásában szó sincs arról, milyen utat járt meg a román pásztor, milyen ismereteket szerzett, milyen műműveltségű népekkel érintkezett, honnan tanulta azt, amit tudott. Holott ezeket az

adatokat ismerve, az olvasó talán egészen másképp ítélné meg a későbbi fejleményeket. Így azonban teljes tájékozatlanságban lévén, kénytelen egyszerűen tudomásul venni M. szellemes, de olykor nem egészen kifogástalan megállapításait.

A román pásztorkodás ezek szerint, kialakult állapotában, két merőben elütő jellegű mozgáshoz kapcsolódott. Az egyik mozgástípus a téli és nyári legelőknek az erdélyi hegyek s a környező síkságok közt egészen a legutóbbi időkig szokásban volt rendszeres, évről-évre megújuló váltogatása, a másik az a keletről nyugatra irányuló, több hullámból összetett, különböző népi megmozdulásokkal kapcsolatos áramlat, amelyet a XIV—XVI. század folyamán az Északi-Kárpátok vidékén megfigyelhetünk. Az egyik tehát többé-kevésbé állandó jellegű, rendszeresen ismétlődő, tájhoz kötött mozgás, a másik szabadabb és rendszeretlenebb, nagyjából egy irányban ható áramlás, kétségkívül annak a nagy megmozdulásnak része, amelyet a szakirodalom vlach vándorlás néven emleget, a nélkül azonban, hogy okait, lefolyását, népi és kulturális jelentőségét pontosan meghatározná. Ezeket a körülményeket M. sem kutatja, sőt úgy látszik, egyáltalán nem veszi észre a kárpáti vlachok s a Magyarország más részein velük egyidejűleg felbukkanó, hasonló nevű és foglalkozású népcsoportok kapcsolatait egymással s az északi Balkán népi életének török-kori változásaival. De még a kárpáti vlachok történetének egyik legjellegzetesebb vonását is figyelmen kívül hagyja: újkoreleji nagymértékű elszaporodásukat. Előadásából csak az tűnik ki, hogy a vlachok a XIV—XVI. század közt megszállták az Északi-Kárpátokat, s egyes hullámaik egészen Morvaországig eljutottak; kérdés azonban, előnyomulásuk milyen ütemben történt. Annál figyelemreméltóbb az, amit a megszállás módjáról ír. E szerint a vlachok mindenütt a hegyi legelővidéket árasztották el, amely előttük csak egészen gyéren, vagy egyáltalán nem volt kihasználva; így a hegyipásztori életformák elterjesztése ezen a tájon az ő hatással kapcsolatos. Terjeszkedésük emléke — M. szerint — világosan fennmaradt a helynevekben, mégpedig jellegzetes módon elsősorban a hegyi legelőzóna fontos tájegységeinek, a hegyeknek, s csak igen ritkán településeknek neveiben. Ezek a helynévi emlékek a hegyvidék lábánál mind északi, mind déli irányban meggyérülnek, majd hamarosan egészen megszűnnek, annak jeléül, hogy itt a vlachság más, korábban megszállt népelemekre bukkant.

Kérdés mármost, hogy az Északi-Kárpátokban nyugatra áramló vlach tömeg milyen népelemekből tevődött össze. Román részen azt állítják, hogy túlnyomó többsége románfajú volt. Ez ellen szólnak azok a magyar és lengyel részről kiemelt tények, hogy a vlach név nem szükségszerűen jelent román néphez tartozó egyént, hanem esetleg csak pásztort, egy bizonyos életforma, sajátos műveltség hordozóját, másrészt, hogy a kárpáti vlach mozgások szemmellátható kapcsolatban voltak a ruténok népi megmozdulásaival. M. a ruténokra nincs tekintettel, mondván, hogy a kérdésnek ez a része egyelőre egészen zavaros, a vlach név jelentés-

változásáról pedig úgy véli, hogy az éppen a román álláspontot erősíti: a vlach kifejezés, amely eredetileg a románfajúak jelölésére szolgált, nem kaphatott volna általános, „pásztor“ értelmet, ha az ilyen foglalkozású, így nevezett elemek közt a románok túlnyomó többségben nem lettek volna. Felelő, hogy ez az érvelés legfeljebb a vlach név jelentésváltozásának kezdeti időszakára nézve állhat meg, az pedig nyilván jóval korábban volt, mint ahogy a vlachok az Északi-Kárpátokban szerepelni kezdenek. A középkor végén már teljesen kialakult ez a szóhasználat, s a vlachok első szerepléseikor gyakran illették ezzel a névvel kétségtávolan nemromán népi elemeket is. Semmiképpen sem helyes tehát az a feltevés, hogy a XVI. században az egész északi hegyvidéket elárasztó vlach tömegben mindig románok keresendők; a részletes kutatás itt éppúgy ellenkező eredményre vezet, mint az újkor elején Magyarország más részein felbukkanó, s tekintélyes részükből török elől menekülő balkáni szlávokból összeverődött „vlachok“ esetében. Igaz, hogy a román szakirodalom helynevek tömegét vonultatja fel annak igazolására, hogy az Északi-Kárpátok vlachjai románfajúak voltak, legalább is románul beszéltek, azonban a magyar kutatások több konkrét esettel kapcsolatban kimutatták, hogy ezeket az állításokat nagyon óvatosan kell kezelni és semmiesetre sem szabad annyira készpénznek venni, mint M. teszi.

A pásztorkodás másik főformáját, az erdélyi hegyek s a környező síkságok közt szokásos legelőváltogatást illetőleg teljesen a román szakirodalom alapján állva, felteszi, hogy ez a gazdálkodási forma már a magyar honfoglalás idején megvolt. — szerinte a legrégebb magyar források románokat említenek a Tisza síkságán (!) — noha „jobb“ adatok, mint írja, csak a XV. századtól kezdve állnak rendelkezésünkre. A valóság, amit a rendelkezésre álló forrásanyagból világosan megállapíthatunk, az, hogy a románság csak a középkor vége felé vert gyökeret Erdélyben, korábban tehát itteni kétlegelősz gazdálkodásának kialakult formájáról sem lehet szó. A forrásokból kinyomozható, későbbi állapotban a nyári legelők négy nagy centrum körül sűrűsödnek, többé-kevésbé szoros kapcsolatban a környező síkságokon fekvő téli legelőterületekkel. Ez utóbbiak nagy ívben övezik a Kárpátokat s főleg délkeleti irányban nyúlnak messze. A téli és nyári legelők közt bonyolult úthálózat fejlődött ki, amelyen évről-évre megismétlődött a nyájak hatalmas vándorútja. A szebenvidéki Kárpátoktól Oltenia, Besszarábia, Dobrudzsa síkságaira hajtották az állatokat, a brassókönyéki hegyekből a Prut és Dâmbovița közti alacsony vidékre, a Căliman-hegységből Moldvába vagy a Szamos-völgybe, a hátszegvidéki hegyekből s a Temes forrásainak tájáról pedig a temesi síkságra. Ez a berendezkedés a település intenzíválódása, s az államhatárok legújabbkori megmerevedése következtében fokozatosan felhomlott, addig azonban igen nagy jelentősége volt, amit M. XVIII. századi vámjegyzékek adataival próbál érzékelteni: 1786-ban például félmillió juhot hajtottak Erdélyből Oláhországba, nem számítva az egyéb marhákat s a vám megkerülésével kijuttatott állatokat. Természetes szerinte, hogy e rendszer

megszűnte katasztrófálisan hatott arra a néptömegre, amely ilyen foglalkozást űözött. Egy része, elvesztvén megélhetési forrását, Erdélyben lett jobbágy, a többség azonban kívándorolt Romániába, s munkásnak, kereskedőnek állva iparkodott magát fenntartani. Észak-Erdélyből már a XV. század óta állandó román kivándorlás folyt Moldva felé (?); a legelőváltogató gazdálkodás felbomlása során aztán egész Romániát elárasztják a hajléktalan pásztorok, s ezzel kapcsolatos a vajdaságok távoli, addig gyéren lakott vagy lakatlan részeinek benépesülése, így a Bărăgan-steppée s a brăilai síkságé a XIX. század elején, s a román népelem nagyméretű térnyerése e tájak bulgár-tatár-török népkeverékével szemben.

M. előadása sajátos keveréke a jónak és rossznak. Mentségére sietünk megjegyezni, hogy a rosszért csak annyiban felelős, hogy román forrásait nem próbálta más oldalról ellenőrizni; ezt azonban nem egykönnyen tehetne volna, hiszen ezeknek a magyarságot is közvetlenül érintő kérdéseknek máig sincs magyar szempontú, egységes feldolgozása, a magyar részkutatások, helytörténeti monografiák eredményeit pedig külföldön, sajnos, nem ismerik eléggé. Annyi bizonyos, hogy a most kiadott „Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia“ okleveleit, vagy akár csak jegyzetanyagát ismerve, M. egészen más eredményre jutott volna a románság magyarországi elterjedését, s az erdélyi kétlegelő hegyipásztorság kialakulási idejét illetőleg. Az is kétségtelen, hogy a magyar és román források ismeretében másképen vélekedne a vándorpásztorság megszűntével kapcsolatos népi és népesedési eseményekről, főleg a román tömegek állítólagos kivándorlásáról. Tény, hogy a XVIII. század folyamán Magyarországról sok jobbágy vándorolt ki Románia területére, s ezek között nemcsak magyarok, hanem románok is voltak, de helyettük még többen vándoroltak be, tisztán románajkú népcsoportok. Tény az is, hogy azt a pásztorelemet, melyet a vándorlási lehetőségek fokozatos csökkenése a legújabb korban letelepülésre kényszerített, nem lehet erdélyi kivándorlónak tekinteni. Lehet ugyan, hogy egy részüknek nyári szállásai a Kárpátokban voltak, téli szállásaik azonban túlnyomórészt román területen; állandó megtelepüléskor pedig a téli szállás helye lévén a mértékadó minden pásztornépnél, természetes, hogy ezek is ott vertek tanyát. A legújabbkori települők egy tekintélyes része egyébként abból a „vagabundus“, „umblând“ elemből tevődött össze, amely a vajdaságokban állandó lakhely és foglalkozás nélkül, bizonytalanul imbolygott a lakott és lakatlan helyek közt, időnként nagy rajokat bocsátott át Erdélybe, s mindenütt komoly gondokat okozott a fejlettebb gazdálkodási és közigazgatási formák közt élő lakosságnak. Ezeknek természetesen még annyi közülük sem volt Erdélyhez, mint nyári legelőre rendszeresen a Kárpátokba járó testvéreiknek. Kétségtelen, s ezt M. cikke nagyon jól is érzékelteti, hogy ezeknek a nyugtalan elemeknek a lecsapódása sokat jelentett a román népi és gazdasági élet szempontjából: ezt a jelenséget azonban a szűkebben értett

román terület társadalmának történetébe kell beillesztenünk, mert ahhoz tartozik, s csak akkor tudjuk helyesen értékelni.

Még súlyosabb ellenvetéseket kell tennünk M. tanulmányának befejező részével szemben, ahol a pásztori életformának a román néptalaj kiterjesztésére és a politikai gondolkodás alakítására gyakorolt hatásáról akar számot adni. Helyes az a megállapítása, hogy a Kárpátokban mutakozó, XIV—XVI. századi nyugatra vándorlás népi szempontból csak vérvesztést jelentett, a román elemek ott nem maradtak fenn, hanem elvetsztek az idegen népek tömegében. Kulturális hatásuk sem volt olyan, hogy abból a népi öntudat tőkét kovácsolhatna. A kétfelőlős pásztorság viszont annál jelentősebb volt: M. némi túlzással azt mondja, egyenesen ennek köszönhető, hogy a románság megőrizte népi egysége tudatát. Való igaz, hogy életformájának sajátossága nagymértékben hozzájárult népi egyéniségének fenntartásához. Nagyon figyelemreméltó az az észrevétel is, hogy a mostani román néptest határa egyezik a téli szállások övezetével, s kétségtelen, hogy a szélső területeken a pásztorok lassú letelepülése nagyon megerősítette a román néptalajt. Dobrudzsában úgyszólván szemünk előtt, a legújabb időkben játszódott le ez a folyamat, a táj népi képét egészen megváltoztatva a románság javára. Annál helytelenebb azonban a végső következtetés, amelyet M. nyilván lendületes befejezésül szánt cikke végére. Megállapítja, hogy a román pásztor egységnek érezte azt a területet, amelyen téli és nyári legelői feküdtek, s ez az évszázados „térélmény” kísért a trianoni Nagyrománia politikai „egységében”, amely homlok-egyenest ellenkezik a Kárpátmedence geopolitikai egységéről szóló, Közép-Európában általánosan elterjedt — M. szerint „épolyan” jogos, de más térélményre támaszkodó — eszmékkel. Ez az első pillantásra tetszetős ötlet valójában súlyos tévedés, nincs más alapja, mint az a román részről gyakran ismételt törekvés, hogy az Erdélyt övező síkságokat „Ergänzungsraum”-nak, Nagy-Romániát pedig nemcsak politikai, hanem tágabb földrajzi értelemben is egységnek tüntessék fel. A román pásztor talán valóban egységnek érezte azt a területet, amelyen nyájait télen és nyáron át rendszeresen legeltette. Ez a „térélmény” azonban sohasem Nagy-Románia egészét, hanem csak egy kis töredékét öleli fel, például a brassói hegyeket s az alattuk elterülő Dâmbovitá-völgyet, vagy más hasonló, esetleg még kisebb egységeket. Ezért van, hogy tőre-nak, országnak is egy-egy ilyen kis területet mondott, egységes politikai térfogalmi nem voltak¹ és a nép jórészenek talán még ma sincsenek.

M. cikkében tehát súlyos hibákat fedeztünk fel, s végső következtetéseit, amelyeknek kedvéért tanulmányát írta, nem fogadhatjuk el. Azonban ennek ellenére el kell ismernünk, hogy értékes munkát végzett: felvetett egy igen érdekes szempontot s nem egészen az ő hibája, hogy ezt nem tudta teljes pontossággal

¹ V. ö. Moldován Gergely fejtegetését: A románság balkáni eredetéhez. Erdélyi Múzeum 1899. 65. l.

érvényesíteni. Mint említettük, a népfejlődés és népi életformák kapcsolatainak kutatásában Közép-Európa szakemberei a kezdet kezdetén állnak. Különösen így van román vonatkozásban, ahol még a történetkutatásnak kevésbé új szempontjai sem érvényesültek kellőképpen, s a fejlődésnek elemi adatszerű tényeit sem látjuk tisztán. Mindenesetre nagyon érdekes munka volna M. szempontjait érvényesítve s tovább fejlesztve, adatszerűen megvizsgálni a pásztori életforma jelentőségét a román nép történetében. Másrészt az sem volna haszontalan, ha magyar szempontból próbálnók ábrázolni a román pásztorkodás magyarországi vonatkozásait, s az ezzel kapcsolatos egyéb problémákat, beleértve a vlach vándorlás homályos kérdéseit. Mert, bár M. eredményei nem mindenben helyesek, annyi kétségtelenül kitérnek belőlük, hogy ezekkel a kérdésekkel érdemes foglalkozni, magyar szakembereknek is. Nemcsak román vagy magyar, hanem általános kelet európai történelmi szempontból is figyelemreméltó volna továbbá foglalkozni azzal a kérdéssel, minő hatást gyakoroltak a pásztorságnak különböző — lovas, hegyi, erdei — formái, valamint más életformák Kelet-Európa népeinek s kultúrtájainak fejlődésére. Kétségtelen, hogy ilyenirányú kutatások sokban kibővítenék jelenlegi ismereteinket. S kétségtelen az is, hogy mindezeket a kutatásokat magyar szakembereknek kellene elvégezniök, vagy legalább elindítaniuk s módszerét tisztázniuk, mert az életformák átfogó, népi ellentéteket áthidaló ereje talán egy nép, egy táj sorsában sem olyan alapvetően fontos, mint nálunk, a Kárpátok medencéjében. **Elekes Lajos.**

A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve.

Károlyi Árpád és Angyal Dávid közreműködésével szerk.: *Miskolczy Gyula*. IX. évf. Budapest 1939. 8° 8, 238 l.

A bécsi Évkönyv legutóbbi kötete Magyarország XVIII. és részben XIX. századi történelméből meríti tárgyát. Valamennyi tanulmányra jellemző a tárgyilagosság s az adott részletek teljes megvilágítására való törekvés. Ez a kötet is megmutatja: mily nélkülözhetetlen feladatot teljesít az Évkönyv, amikor helyet ad olyan részlettanulmányoknak, melyek önmagukban alig jelenhetnének meg, de amelyek nélkül a további kutatás megállana.

Az első értekezés, *Berlusz Jenő* tollából, *A Mária Terézia-kori erdélyi kivándorlások szociális hátterére* vet világosságot. Nagy érdeme, hogy az erdélyi társadalmi viszonyokkal, azoknak a magyarországi fejlődéssel való kapcsolataival, a bécsi kormánypolitikának erdélyi vonatkozásaival a legalaposabban ismerttet meg. Feltárja az egész székely társadalom helyzetét és alakulását, s rávilágít az okokra, melyek a székelységet a XVI. század óta állandó hullámmásban tartották s amelyek következtében kiváltságos elemeinek egy része jobbhágyosorba süllyedt. Szinte megdöbbentő a kép, melyet a kormánypolitikának az erdélyi társadalom helyzetével szemben tanúsított nemtörődömségéről rajzol. „A rendi társadalom fiktív kiegyensúlyozottsága mögött komoly gazdasági-szociális betegségek lappangtak“, s ezt a betegséget

sem a kormányzó tényezők nem ismerték fel kellő időben, sem az erdélyi társadalom. Érthető, ha ilyen körülmények között a legjobban elhanyagolt társadalmi réteg, a szegényebb és már jobbágysorba süllyedt székely kiváltságos elemek a rendi társadalom túlkapásaival szemben a kivándorlásokban kerestek menedéket. Egy ismeretlen szerzőnek 1768-ból való emlékirata szerint a székely társadalom kivándorlását és ezzel a legértékesebb emberanyag lassú elfogyását mindenekelőtt a robotrendszer hátrányai idézték elő. „A földesúri önkény teljes hatalommal uralkodik az egész jobbágycsalád fölött“, s ez a székelyeket sújtja leginkább, mert az oláhok türelmesebbek lévén, alacsonyabb kultúrszínvonalon kevésbé érzik elnyomatásukat. A telkek nagysága nem áll arányban a szolgáltatások mértékével, ami a jobbágyság eladósodására, majd kivándorlására vezet. A nemesi javak szétforgácsolódása is a jobbágytelkeket csökkenti, mert a nemesség és a mágnáscsaládok ezek kisajátításával segítenek elaprózott birtokaik állapotán. Elősegíti a kivándorlást az igazságszolgáltatás rendezetlensége, a szabad költözködés korlátozása, továbbá az is, hogy Erdélyben a jobbágy irtás útján nem szerezhethet magánbirtokot, ellentétben a magyarországi és középeurópai viszonyokkal. S végül a százság is bűnös abban, hogy a jobbágyság kivándorol, mert kiváltságai révén elzárja benépesíthetetlen területeitől a magyar és székely jobbágyságot. Ha a kormány ezeket az alapokat megszünteti — folytatja az ismeretlen szerző — s „a jobbágy megfelelő jómódba kerül, önmagától fel fog ébredni benne az anyaföldhöz ragaszkodás elfásult érzése s meggyökeresedik lelkében az igazság és a jog iránti szilárd bizalom“. Az emlékirat — mint B. nagyértékű tanulmányából megtudjuk — 1769-ben az államtanács elé került, de „az erdélyi élet bonyolult organizmusát nem ismerő bécsi államférfiak óvatossága... megpecsételte sorsát“. E helyett az erdélyi úrbéri viszonyokat az 1769-ben Bizonyos punctumok név alatt kiadott rendelet szabályozta, melynek „minden vonásán meglátszik, hogy rendi gondolkodás szülte“. S ez volt az oka annak is, hogy Erdély úrbéri kérdéseit még II. József sem tudta megoldani.

A második tanulmányt: *Die erste Zeitabschnitt staatlicher Organisation des öffentlichen Unterrichtswesens in Ungarn* (1760—1791), Csóka Lajos írta. Eddigi munkásságának alaposságával, tárgyyszeretetével és a vonatkozó irodalom teljes felhasználásával ismerteti a közoktatásügy XVIII. század-végi állapotát. A felkutatott levéltári anyag értékesítése munkájának különös lendületet és bizonyító erőt ad; örömmel üdvözljük Fináczy Ernő nagy könyvének anyagából hiányzó új szempontjait. Bemutatja a XVIII. századot megelőző jezsuita oktatás egyoldalúságát, a „Fundus studiorum“ átütő jelentőségét. A közoktatás államosítása terén három fejlődési fokot különböztet meg: 1. az állami beavatkozás kezdete a jezsuita rend feloszlataáig; 2. Mária Terézia törekvései az egész monarchiára érvényes egységes közoktatási szabályok kidolgozása érdekében; 3. József reformjai s azok végrehajtásának teljes csődje. Ebben a keretben ismerteti a Studienkommission

felállítását 1759-ben, majd átalakulását. A magyar hatóságok az önálló magyar tanügyi irányítás mellett foglaltak állást, ami átmenetileg meg is valósult azzal, hogy 1776-ban a Studienkommission elnöke a judex curiae lett. Ez a rendi megoldás azonban nem szolgálta tanügy állampolitikai érdekű rendezésének elvét, s ezért 1783-ban megszűnt az önállóság, az említett bizottság beleolvadt a Studienhofkommissionba, melynek magyar előadója a kancellár lett. Cs. a központi szervezeten kívül ismerteti a közép- és alsófokú iskolák szervezetét, az 1784-ben felállított Oberdirektion-ok feladatát, beosztását, amelyek mellett a felsőfokú oktatás ellenőrzését az Universitätsmagistrat gyakorolta. 1791-ben végleg megszűntek a különféle udvari tanulmányi bizottságok és az egész oktatásügy a cseh-osztrák kancellárián keresztül az uralkodó kezében összpontosult.

A harmadik értekezés szerzője *Kósa János*, címe: *A budapesti selyemipar kialakulása*: olyan kérdést tár föl, amellyel mindeztideig nem foglalkozott behatóan a magyar történettudomány. A selyemtermelés fellendülése a Mária Terézia intézkedéseiben 1762 óta mind erősebben mutatókozó merkantilista, ipartámogató politikának volt a következménye. Magyarországon persze csak azok az iparágak részesülhettek támogatásban, amelyek nem jelentettek veszélyt az osztrák iparra nézve. Ezek közé tartozott a selyemipar is. K. ismerteti ezzel kapcsolatban a magyarországi selyemtermelés történetét, az első kísérletek sikertelenségét, majd Sollenghi munkásságát, amely lehetővé tette, hogy a Magyarországon termelt selyembubókat hazai iparosok dolgozzák föl. A kezdet nehézségeinek leküzdése után már vonzotta az ország a vállalkozó iparosokat. Így telepedett meg s alapította 1776-ban fátyol- és selyemgyárat Pesten Valero István és Tamás, majd Höpfinger és Beywinkler. Az állam 1783-ban törvényhatóságonként megszervezte a selyemtenyésztési felügyelő intézményét; II. József maga rendelte el 1787-ben, hogy a Magyarországon készült selymet vámmentesen vihessék az örökös tartományokba. A selyemtermelés és -feldolgozás nagy mértékben nőtt, s bár utóbbi nagyrészt az örökös tartományokban folyt, maga a termelés a magyar gazdasági élet vérkeringését élénkítette. A továbbiakban K. ismerteti a különféle gyárak alakulását, helyzetét, alkalmazottaik viszonyait s azokat a körülményeket, melyek a magyar ipar fellendüléséhez vezettek volna, ha Ferenc kormánya nem szorítja háttérbe a magyarországi termelést, s ha arisztokráciánk nem húzódozik attól, hogy tőkéjével a termelés rendelkezésére álljon. „II. József halála az ipar és kereskedelemre nézve valóságos veszteség volt... Ferenc hosszúra nyúló évei alatt a bizonytalanság, kapkodás és határozatlanság jellemezte az állami iparpolitikát. A forradalomtól való örökös rettegés olyan intézkedésekre ragadtatta a kormányzatot, amelyeket még a dédelgetett osztrák ipar is hátrányosnak talált... Megtorpant a vállalkozó kedv és a fejlődés... vesztetett”. S ez teszi érthetővé, hogy a magyar ipar a XIX. században nem mutatta azt a lendületet, mely egész Európát magával ragadta.

A negyedik tanulmány, *Angyal David: Die Regierung Franz Josephs I. in den Jahren des ungarischen Freiheitskampfes* c. értekezése a történetírás régi mesterének nagy elmélyedéséről, tökéletes tárgyismeretéről és lebilincselő előadói készségéről tesz újabb tanúságot. Az 1848. évi olmutzi napokkal kezdű és Haynau bukásával végző események ábrázolását; közben lejátszódik az a tragédia, mely nemzetünket legnagyobbjaitól fosztotta meg. Megismerjük az udvar személyi intrikáit, a vezető osztrák és aulikus magyar társadalom álláspontját a magyar szabadságmozgalommal szemben, Schwarzenberg herceg centralizmusát, az akkori katonapolitikusok kérlelhetetlen gyűlöletét, általában azt a világot, mellyel az azonkori magyar társadalom kibékülni nem tudott. A-nak nagy érdeme, hogy lényeges új adatok nélkül is újszerűvé tudja tenni előadását, már ismert emlékirattöredékekkel újrafesti azt a képet, mely témájánál fogva is magával ragadja az olvasót.

Komoróczy György (Kassa).

Transylvanus: Ordeal in Transylvania. Journal of Central European Affairs, 1941. ápr. 18—27. l.

A párisi környéki békekonferenciákon szerzett rossz tapasztalatok után az Északamerikai Egyesült Államok politikusai és közvéleménye is egy darabig hátat fordítottak Európának. A 20-as évek közepétől kezdve, s különösen a 30-as években azonban mind több és több amerikai tudós, író, újságíró, diplomata utazgatta be Európát és gyűjtögetett újabb tapasztalatokat az óvilági kontinensről. Amerikában is mind többet foglalkoztak európai dolgokkal s ezt az érdeklődést főiskolák és egyetemek előadásai, a folyóirat- és könyvtermelés is híven mutatták. Közvetlenül a második világháború kirobbanása előtt Közép-Európa területének és népeinek az európai történet szempontjából való fontosságára is ráeszméltek amerikai körökben.

Ezt az érdeklődést használták ki a párisi környéki békeszerződésekkel életrehívott közép- és keleteurópai államok arra, hogy jóhiszemű amerikaiakkal együtt folyóiratot indítsanak a közép-európai kérdések tárgyalására. 1940 nyarán magyarországi írók és szakemberek is kaptak felhívást a folyóirat szerkesztésében való részvételre. Ebben a szerkesztők hangsúlyozták, hogy tárgyalagos helyzetismertető anyagot kívánnak adni, a vitás kérdésekben pedig az ellentétes álláspontoknak egyaránt helyet biztosítanak. Sajnos, a szerkesztőknek ez a helyes elvi felfogása a gyakorlatban a közeli munkatársak világos befolyása alatt hajótörést szenvedett és az 1941 áprilisában megjelent első szám nem amerikai, hanem tősgyökeres cseh munka.

A testes és jókiállítású kötet vezércikkét az új Közép-Európáról Benes Eduard írta, a többi szerző Josef Hanč cseh-szlovák külügyi tisztviselő, Friedrich Engel-Janosi osztrák-magyar emigráns, Otokar Odložilik prágai tanár, Samuel König galíciai szociológus, Ernst Karlo Winter osztrák emigráns, Joseph S. Roucek cseh tanár stb. Erdély új helyzetéről a bécsi döntőbírósaági ítélet után Transylvanus álnév alatt ír cikket egy

erdélyi származású román politikai író, amint azt a munkatársak ismertetéséből olvassuk. Erről a tanulmányról kívánunk az alábbiakban részletesebben beszámolni.

A cikk azzal kezdődik, hogy amikor a nyugati hódító letépette Hollandiát, Belgiumot és Franciaországot, keleten egy bitorló megrabolta Romániát keleti tartományától, Besszarábiától. Ezt követőleg az európai események rákényszerítették Romániára az 1940 aug. 30-i döntőbíróági ítéletet, mely „Európa egyik gyermekét” kettévágta. Az ítélet — a szerző szerint — nem végleges, abba sem a magyarok, sem a románok nem nyugodtak bele. A románok nem hagyhatják — így ír a szerző — fajtestvéreik nagy tömegét elveszni, a magyarok sem mondhatnak le 1918-ban elvesztett kisebbségeik visszacsatolásáról és arról, hogy újra „polyglot” államot alakítsanak Budapest uralma alatt. A döntésnek Magyarország a nyertese és abból Románia került ki vesztesként, az a 13 millió román, amelyik sokat veszített életjogaiból és idegen nyelven beszélők uralma alá került vissza. Ezeknek az emberi léleknek a sorsa nyomja a tanulmány szerzőjének szívét.

E hangulatos beállítással szemben szegezzük le a következő tényeket: Magyarország nem nyert a bécsi döntésből, amikor visszaszerezte kisebb felét annak a területnek, mely ezer évig az övé volt és 20 évig Romániáé. Magyarország nem a román kisebbséget kívánja vissza, amikor Erdélyt visszaköveteli, hanem elsősorban az ottani — igen súlyos üldöztetést szenvedő — magyarságot. Azt a két millió magyart, akiket a szerző nem említ és akiknek hősi kitartása őrizte meg a magyarságnak népi jogát Erdélyre az elvitathatatlan történelmi jog és gazdasági szükség-szerűség mellett. Romániában a döntés után még mindig körülbelül annyi magyar maradt, mint amennyi románt visszacsatoltak az anyaországhoz. E tekintetben sem lehet nyertesről vagy vesztesről beszélni. A 13 millió román balsorsát úgy állítja be a szerző, mintha mind idegen rabságba jutottak volna. Pedig a 13 millió román ma is — a bécsi döntés után — több területet tart saját uralma alatt, mint a körülbelül ugyanolyan lélekszámú magyarság.

A 13 millió román sorsa — mint emberi sors — fáj a szerzőnek, de nem fáj az ugyanannyi magyar ember sorsa. Magyarország 1918. évi szétdarabolásakor 3 és félszer annyi magyart kényszerítettek idegen uralom alá, mint amennyi román most visszatért a régi hazájába. Hol tehát az igazságtalanság? Ki a vesztes fél?

Ezután elrémítő képet fest a cikkíró Magyarország szociális viszonyairól Málnási Ödön és Illyés Gyula megállapításait idézve. Ezzel szemben Románia a szociális haladás országa. Nemcsak földet adtak az erdélyi román parasztoknak a világháború után (a magyar birtokokból), hanem politikai hatalomhoz is juttatták őket saját tartományukban. Iskolák százait építették fel nekik. Igaz, hogy a közigazgatás rossz volt — mondja a szerző —, a fejletlenség, korrupció, pártharc általános, de a kisember azért boldogult és reménye lehetett egy jobb jövőben.

A szerzőnek van valamelyes igaza; a román paraszt Erdélyben földet kapott a magyar birtokokból. De ha általános emberi

szempontok vezetik a szerzőt — mint hangsúlyozza — miért nem említi fel, hogy a magyar nincstelen parasztok tömegeit ugyanitt kisemmizték. S a román paraszt is mennyi földet kapott? Az Erdélyben kisajátított 3·1 millió kat. holdból 630.000 kat. holdat, vagyis 20%-ot, ha hisni lehet a román hivatalos statisztikának. Ennél jóval többet vettek állami tulajdonba, állami rezervába és fordítottak egyéb — nem kisember- — célokra (810.000 kat. holdat, 26%-ot). A többi kisajátított terület erdő és legelő volt, amelyet addig is használtak a parasztok.

Ami a román kormányzat által felállított iskolák százait illeti, ahhoz tudni kell, hogy a román kormányok jóval több magyar iskolát zártak be, mint amennyi új román iskolát létesítettek. Tudni kell azt, hogy az új román iskolákat rendszerint magyar községekbe helyezték, nem tanítás, hanem románosítás céljából. Így 1935-ben 452 olyan község volt Erdélyben (meg tudjuk pontosan mind nevezni őket), ahol a román lakosság száma nem indokolta a román iskolaalapítást (200 főn aluli román lakos), és 79 olyan község, ahol egyetlen román sem lakott s ahová mégis román iskolákat állított az adózók pénzén a román állam. Ugyanakkor 418 olyan község volt Erdélyben, ahol magyar tanításhelyű iskola egyáltalán nem volt, pedig a tanköteles korú gyermekek száma a 40-et meghaladta. E községek közül 265 volt olyan, ahol a magyar lakosság száma 500 és 6000 között váltakozott. A román kormányzat tehát nem ott alapított iskolákat, ahol szükség volt rá és nem a románoknak állított iskolákat azért, hogy művelődjenek, hanem a magyaroknak román iskolákat azért, hogy románosodjanak.

Még egy dologra kell a cikkíró figyelmét az erdélyi iskola-kérdéssel kapcsolatban felhívunk. A román kormányok az új elemi iskolák százait állították fel Erdélyben (mint láttuk, főleg ott, ahol nem volt rájuk szükség), a magyar kormányok azonban az iskolák ezreit. Így román tanítási nyelvű elemi iskolát nem kevesebb mint 2786-ot adott át Erdélyben 1918-ban a magyar állam a román államnak.

Elmondja a szerző, hogy a szegény román paraszt többször is megpróbálta a magyar uralom alatt felemelni a fejét és javítani sorsán; 1437-ben, 1514-ben és 1784-ben néplázadásokban tört ki elégedetlensége a magyar kiváltságos földbirtokos osztály elnyomása ellen. Az elnyomás bizonyítására II. József császár utileveleit idézi.

Magyarország ezeréves történetében voltak parasztmozgalmak és felkelések, mint minden más európai nép történetében is, amelynek parasztsága volt. (Ipari országokban később ipari forradalmak voltak, s részben ezeknek köszönhető, hogy most Észak-Amerikában angol nyelvű folyóiratokat szerkesztenek és európai kultúra van.) E mozgalmakban a parasztság elégedetlen rétege nemzetiségi különbség nélkül vett részt. Ezek tehát nem az elnyomott románság megmozdulásai voltak. Ha valahol különös elnyomást szenvedett a románság, ez a román fejedelemségek területe volt. Román részről lehet legkevésbé kifogásolni a magyar-

országi szociális állapotokat, ezek ma is és mindig messze magasan állottak a romániaiak felett. Magyarországon 1514-ben tényleg volt parasztlázadás, máshol is ezidőtájt Európában, de Romániában még 1907-ben is tízezer parasztot gyilkoltak meg egy parasztlázadás leverésekor, akkor, amikor már Európában máshol (talán Oroszországot kivéve) ilyen dolgokra nem kerülhetett sor.

E vegyes politikai és történelmi elmefuttatás után a cikk második része a népi viszonyokkal foglalkozik és statisztikákat ad Erdélyről. Egyesig menő pontossággal megállapítja a románok számát Erdélyben 1714—16-ra (443.020), 1733-ra (441.465), 1750-re (537.722), 1760—1762-re (777.170) és 1786—87-re (1,048.416) vonatkozólag. Ez utóbbi időre teljes nemzetiségi statisztikát is ad Erdélyről a következőképen:

Roumanians.....	1,048.416	66·5%
Hungarians	341.058	21·6%
Saxons	188.041	11·7%

E helyen nem kell hangsúlyoznunk, hogy e kínosan pontos adatoknak mi a megbízhatóságuk. Ezután ismerteti a magyar népszámlálások eredményeit 1869—1910-ig és az elszakított Erdély nemzetiségi megoszlását. Itt az 1,664.296 magyar lakosnak arányszámát „tévedésből“ 21·62%-nak jelöli meg 32% helyett. Beszél azután az 1918. évi gyulafehérvári „egyhangú“ népszavazásról, nem említve meg, hogy a magyarok és németek nem voltak ott és nem szavaztak. Ismerteti az 1930. évi román népszámlálás eredményeit Erdélyt illetőleg. Itt sem adja azonban ennek a népszámlálásnak „anyanyelvi“ adatait, mely szerint Erdély területén 1,483.000 magyart találtak (26·7%-ot), hanem az „etnikai eredet“ szerinti adatokat adja (1,353.288). Mindenestre érdekes megállapítani, hogy az 1930. évi román népszámlálásnak az „etnikai eredet“ önkényes magyarázatával készült kedvezőtlen eredményei is nagyobb arányszámú magyart tüntetnek fel, mint amennyit a román történelmi statisztikusok 1787-re vonatkozólag megállapítottak. Talán az 1930. évi román statisztika is a magyarok javára csal? Vagy ennyivel erősebben szaporodtak a magyarok Erdélyben?

Erdély etnográfiai térképét is bemutatja a cikk. A román szerkesztésű és általában igen hamis és durva kivitelű térképek között ez a jobbak közé tartozik. Hamisítás azonban van benne bőven és módszere sem megfelelő. Olyan területen mint Erdély, ahol az egyes vidékek lakottságának mértéke között igen nagy különbségek vannak, a nemzetiségi térképnek ezekre a különbségekre tekintettel kell lennie. Tehát a népsűrűséget is fel kell tüntetnie a nemzetiségi jelleg mellett, vagy legalábbis a lakatlan területeket fehéren kell hagynia. Ez a térkép azonban a románok egyhangú színével festi be az egész déli Kárpátokat, tekintet nélkül, hogy románok, németek vagy magyarok laknak alatta. De a románok színével festi be még a Székelyföld keleti és déli határhegyeinek jórészét is. Magát a Székelyföldet is megtarkítja román szigetekkel, holott olyan tiszta etnikumú össze-

függő nagy terület, mint a Székelyföld, nincs sehol máshol Erdélyben.

A tanulmány végén a kettévágott Erdély részeinek külön-külön nemzetiségi statisztikáját találjuk. Természetesen itt is az 1930. évi román népszámlálás „etnikai eredet” szerinti adatai szerepelnek. Ezek szerint 49·07% román és 38·16% magyart mutat ki a szerző. Az 1930. évi román anyanyelvi statisztika ugyanezen a területen 48·7% román és 42·1% magyart talált, abszolút számban 1.164.672 román és 1.007.145 magyart. Viszont az 1910. évi magyar statisztika eredményei szerint Erdély visszacsatolt részén a lakosság többsége magyar. Összevetve ezeket az adatokat megállapíthatjuk, hogy körülbelül fele-fele arányban oszlik meg a magyar és román népesség Erdély visszacsatolt területén. Nincs tehát kiáltó igazságtalanságról szó még etnikai szempontból sem, különösen, ha meggondoljuk, hogy az erdélyi románok régi hazájuknak keretei közé kerültek vissza, amely őseiknek otthont, menedéket és kenyeret adott.

Befejezésül szóljunk a cikk mottójáról, mely hatni akar az amerikai érzékeny lelkekre: „An immortal nation has been punished for the sins of an ephemeral generation.” Elégge találó ez a mottó. Az a generáció, melyet bűnösnek nevez, ugyanaz, amely tulajdonképpen „létrehozta” — természetesen nem a saját erejéből — Nagy-Romániát. Ez a generáció valóban bűnös volt, amikor a román népet egy európai nagy kataklizma véletlen esélyében megrészegülve belelódította egy számára teljesíthetetlen feladatba. Ezért a lelkiismeretlen játékért bűnhődni kellett a népnek. Bűnhődött is, de már 1920 óta. Csak éppen az a generáció, azaz e nemzedék hangadó vezetőrétege nem bűnhődött, amely pedig azt leginkább megérdemelné. Ez ma is vígan él, hatalmon van és újabb bűnökre készül.

Rónai András.

Szemle.

Bücherkunde zur Geschichte des deutschen Bauerntums. Hrsg. von Günther Franz. (Der Forschungsdienst, Sonderheft 9.) Neudamm und Berlin 1938. J. Neumann. 8° 97 l. — Komoly és rokonszenves bizonyosága a parasztság iránt napjainkban általánosan — mindenekelőtt Németországban — megnyilatkozó érdeklődésnek. A „vér és föld új nemességének” ez a sűrű emlegetése és magasztalása, hozzáértők és avatatlanok, jószándékúak és jelszöpolitikusok részéről egyaránt, joggal készíthet óvatosságra. Mint minden többé-kevésbé „időszerű” jelenségnél, itt is bizonyos fokig túlhajtott dologgal állunk szemben; nem lehet elégge hangoztatni, hogy a parasztsággal való foglalkozást — kivált nálunk — csak szilárd történeti megalapozás terelheti egészségesebb és gyümölcsözőbb utakra. Az ilyen elmélyüléshez, a problémák valóban gyökeres feltárásához semmi sem adhat biztosabb kiindulópontot a F.-éhoz hasonló könyvészeti összeállításnál. Bár a munka ajánlása — szól a szerkesztő testvérenek, „nemzet-ségük paraszti hagyományai megőrzőjének” — mindjárt elüljáróban

aktuális alaphangot üt meg, maga a címanyag a pontosság és szakszerűség soha nem változó szempontjai szerint jött létre. A szerkesztő munkatársával együtt rajta volt, hogy csak olyan könyvek és folyóirat-cikkek címe kerüljön az összeállításba, amelyek mind megfordultak a kezükben — követendő példa minden bibliográfus számára! Gondos munkájuknak az eredménye is tiszteletreméltó: 1422 tételben, a „Dahlmann—Waitz“ beosztása szerint, több mint kétszerannyi tanulmány könyvészeti adatai sorakoznak fel előttünk. A gyűjtés 1936-ig halad, s addig igyekszik felölelni az egész irodalmat (nem is igen hiányzik fontosabb cím, s túlzott szerénykedésnek hat, nem is helyeselhető, amit az előszó mond: hogy az összeállítás nem is *törekszik* teljességre); újabban megjelent munkákra — nem egészen indokolható módon — csak esetenként terjed ki. De következtetlenséget, apróbb hiányokat egykép ment a praktikus cél: a szerkesztő, kicsiny közösségnek minél hamarabb termő munkájával, csupán első indítást, eligazítót akart adni a német parasztság történetének kutatói, elsősorban nem szakképzett historikusok kezébe. Ezt a célt szolgálja a fontosabb címek tipográfiai kiemelése s a hozzájuk, sajnos, csak itt-ott fűzött néhány értékelő megjegyzés is; hogy objektívek, s megállják helyüket, arról biztosít F.-nak, a tárgykör egyik legkitűnőbb ismerőjének személye. Ugyancsak mondhatjuk a parasztságtörténet elhatárolásáról, hiszen — mint a szerkesztő helyesen jegyzi meg — minden kiválogatás önkényes. A hibaforrások lehetőségét ennyiben is csökkenti F. nagy körültekintése, a széles szemhatár: összeállítása a szorosan vett parasztságtörténeti irodalmon felül a vele kapcsolódó általános történeti, továbbá mezőgazdaságtörténeti, néprajzi, fajismereti, család- és népességtörténeti, településtani, alkotmány-, jog- és gazdaságtörténeti munkákat is magában foglalja. Ha így a kört néha túlságosan tágasnak érezzük is, mi, akiknek nemhogy a történet egy-egy ágát felölölő szakkibibliográfiánk, de átfogó „Dahlmann—Waitz“-unk sincsen, csak irigykedve tekinthetünk F., „kísérlet“-nek mondott igen hasznos vállalkozására.

Wellmann Imre.

Rörig, Fritz: Ursachen und Auswirkungen des deutschen Partikularismus. (Recht und Staat in Geschichte und Gegenwart, 120.) Tübingen 1937. J. C. B. Mohr. 8° 42 l. — A berlini egyetem professzorának Karlsruhe-ban elhangzott, kissé kibővített előadását tartalmazza ez a füzet. Rövidség kedvéért a probléma részletes feldolgozásába nem hatol be, nagy vonásokban fölvázolt gondolatmenete azonban igen értékes: A német partikularizmus semmiesetre sem magyarázható földrajzi, geopolitikai adottságokkal, hiszen hasonló adottságok más országokban éppen nem vezettek hasonló eredményekre. A kialakult német részfejedelemségek nem is a régi német törzsi területek utódai, javarészek a törzsi szállásterületekre való tekintet nélkül sokszor merőben dinasztikus érdekekből születtek meg. — A német partikularizmus okait R. — szerintünk igen helyesen — a német társadalomfejlődésben találja meg. A hűbériség centrifugális erői a Karoling birodalom két nagy utódállamában, Németországban éppúgy, mint Franciaországban, territoriumokká szaggatták az államot. A francia királyság azonban pompásan kiépített bürokráciája segítségével meg tudta akasztani a területiális fejlődést és apránként erősen központosított államot szervezett meg. De a német birodalomban hiányzott a központi, császári bürokrácia. A császárok állandóan Németországtól távol itáliai hadjáratokkal, olasz ügyek intézésével voltak elfoglalva. Nem alakultak ki erős, hivataloszerű központi kormánysszervek, sőt ilyeneket az egyes területiális fejedel-

mek építettek ki a maguk területein. Így egy-egy erőskezü uralkodó erőszakkal össze tudta ugyan fogni ideig-óráig az egész birodalom erejét, ám azt nem lehetett megakadályozni, hogy az egyes terri-toriumok jól megszervezett kormányzszerveikre támaszkodva mind jobban függetlenítsék magukat az egész birodalom érdekeit képviselő császárságtól s végül is önálló, öncélú államokká fejlődjenek. R. elő-adásának második részében a német partikularizmus káros követ-kezményeiről beszél, a birodalmi határ lassú összezsugorodásáról, a nyugat-német népi területek állandó csökkenéséről. **Istványi Géza.**

Gruenberg, L.: Die deutsche Südgrenze. (Die Grenzen des Reiches, Bd. 1.) Leipzig—Berlin 1941. Teubner. 8° VIII, 199 l. — Nagyszabásúnak látszó vállalkozás első köteteként jelent meg G. könyve. Tárgyánál fogva a sorozatnak éppen ez az első kötete érdekel bennünket a legjobban, hiszen a Németbirodalom délkeleti határá-nak jókora darabja egyszersmind a magyar királyság határa is. De mint tudományos probléma is egyike az érdekesebbeknek: vizs-gálni, hogyan alakult az emberek élete népek, kultúrák, államok érintkezési pontjain. A határok fogalmában sok a humánnum és ennél-fogva sok a historikum is. Mindig ott és akkor jelennek meg, ahol és amikor emberi közösségek életük egyéni, sajátképeni, másoktól elütő vonásait akarták kifejezésre juttatni és biztosítani. Természetük-ben rejlik, hogy magában álló emberi közösség a magasabbrendű, átfogóbb értelmű határ fogalmát nem ismerheti. Két, életét tudatosan élő, céljait ismerő közösség harcából születnek meg a határoknak századokon át változó formái. Ha határokról beszélünk, akkor rend-szerint a mai megjelenésükben szinte közvetlenül érzékelhető állam-határookra gondolunk. Az államhatár hosszú történeti fejlődés ered-ménye. Elemei a népi élet legrégibb korszakában, annak ősi formáival együtt alakulnak; gazdasági, hadászati, társadalmi, kulturális erők formálják őket tovább, hogy maradandó képződményekké politikai küzdelmek tüzeiben érlelődjenek.

Az államhatárok történetének vizsgálatában még a kezdet kezdetén tartunk, s így örömmel kell üdvözlönnünk minden olyan kísérletet, amely e kérdés sokrétű problematikáját feltárni igyekszik. A kritikus ilyen esetben még az elhibázottnak tartott koncepciót is méltánylással fogadja, ha a megbírált munka akár adataival, akár beállítással ellenmondást vált ki, gondolatokat ébreszt s további elmélyülésre ösztönöz. Attól a könyvtől azonban, amelyik ilyen, problémában gazdag tárgyat ellaposít, az elismerésnek minden formáját köteles megtagadni. A tudományos ítélet mérlege a kutató-kezdő hiányát a tévedésnél is súlyosabb hibának mutatja.

G. könyvének elolvasása után azt kell mondanunk, hogy túlságosan sokat vár tőle az, aki a határproblémának akár egyoldali megvilágítását is keresi művében. Nem csupán a problémát nem látja meg a szerző, hanem voltaképpen nem is a határokkal foglalkozik. Közel kétszáz lapon azt vizsgálja, hogy miképpen tudta érvényesíteni a németiség a délkeleteurópai térben politikai akaratát. Eleinte még gondol a szerző arra, hogy a határokról kell írnia, később azonban teljesen belemerül a német népiségért vívott küzdelemnek leírásába és mintegy csak függelékképpen illoszti egy-egy hosszabb fejezet végére a határokról szóló részt. Ezt az elcsúszást a politikai, népi és kultu-rális határok megkülönböztetésének elve sem menti. A fogalmak előzetes, logikai tisztázásának hiányában éppen itt találjuk a leg-nagyobb zavart. Előadásából soha sem tűnik ki elég világosan, hogy melyik határfogalommal dolgozik éppen. A tudományos probléma-

érzek teljes hiánya már ilyen egyszerű külsőségekben is, mint az olvashatóság, megbosszulja magát. Nem is lenne érdemes bővebben foglalkozni a munkával, ha előszavában, amelyet a középkori történet ismert művelője, H. Lüpke írt, olyan megállapításokra nem bukkannánk, amelyek módszertani szempontból figyelemreméltóan magyarrázzák a könyv beállítottságát és sok megállapítását. Lüpke ugyanis aggodalmaskodva veti fel a kérdést, vajjon nem korai-e már most, amikor még folyik a küzdelem a német nép szabadságáért és életéért s amikor még nem lehet tudni, hogy hol húzódnak majd a jövőbeni Németbirodalom határai, visszapillantani a birodalmi határok történetére; nem kellene-e megvárni az időpontot, amikor Hitler ezt az ezeresztendő s küzdelmet befejezi, hosszú időkre állandósítja a határokat és csak azután, az így elért új álláspontról tartani szemlét a múlt felett.

Ez a kutatási célokat kitűző elmefuttatás kétségtelenül újszerű. De abban a módban is, ahogyan G. a német történelem néhány alakját és esemény sorát beállítja, szintén van újszerű, ha a szónak nem is eredetiséget jelentő értelmében. Ez a szemléletmód ugyanis ma már a régibb történészgárda körében is szerzett magának híveket. A szemléletmód ellen nem tennénk kifogást, ha azt nem tapasztalnók, hogy egyoldalúan alkalmazza mértékét G. Mert akkor, ha a német-ségre így kedvezőbb, nem egyszer használja a régi, más értékelési eszményeket követő német történetírás skémáit. Így maradnak a X. századi magyarok továbbra is rablók, akiknek vad portyázásai nyomán rettenetes és förtelmes volt a pusztulás (26. l.). A szerző Babenbergeri Frigyes eljárását IV. Bélával szemben együttműködésnek nevezi (42. l.). A török idők alatt Európa bástyája Ázsia ellen Bécs és az Ostmark — G. megítélése szerint (65. és 71. l.). A nem egyenlő mérték alkalmazásának következménye, hogy ez az erősen népi beállítottságú író egy szóval sem emlékezik meg azokról a hallatlan s — mint a következmények igazolták — pótolhatatlan veszteségekről, amelyeket a magyarság népi állománya szenvedett el a török háborúk korában. Míg Savoyai Jenőt, török politikája alapján, minden idők egyik legnagyobb államférfiának nevezi, addig Zrinyi neve elő sem fordul G. könyvében (72. l.), sőt nem minden él nélküli említi, hogy az 1529-ben Bécs ellen induló ázsiai seregek Zápolyai Magyarországnak voltak szövetségesei, megfélemlítve arról, hogy a magyarság mereven szembeszállt a király és délszláv származású környezete törökbarátságával (65. l.). A török-megszállta területek nagy nyomorúságáról szólva azon kesereg, hogy a németek kulturális teljesítményei mind megsemmisültek (81. l.). A monarchia kormányában a kiegyezés után sok volt ugyan a német, de jellemes ember — G. szerint — nem akadt köztük: politikai pályájukat népiségük feláldozásával futották meg (127. l.). G. szemléletében a német népi érdek egyet jelent a történelmi igazsággal. Csak így magyarázhatjuk meg azt, amit a soproni népszavazásról ír: a népszavazás „rég bevált magyar hagyomány szerint... a lakosság jogainak szemérmetlen semmibevevésével és kíméletlen terrorizálásával“ folyt le (157. l.). E súlyosabb tárgyi tévedéseken túl kisebbek is szép számmal akadnak az alapjában elhibázott könyvben. Úgy véli a szerző, hogy a római Savaria helyén fejlődött „Steinamanger“-ben a VIII. és IX. század fordulóján „a németek száma igen jelentékeny volt“ (15. l.; melleleg arra is kíváncsiak volnánk, hogy milyen egykorú forrásból veszi a Steinamanger nevet? V. ö. Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums, I. k. 672. l., Klebel térképe: Westungarn im 9. Jahrhundert). Amit III. Ottóról ír, teljesen elavult (28. l.); kitűnik

belőle, hogy sejtelmec sínes a császár történeti szerepét átértékelő legújabb német irodalomról. Pedig mennyi hasznát vehette volna az ő szemlélete Brackmann elsietett megállapításainak! Sopront, Szombathelyt, Esztergomot, Székesfehérvárt, Budát és Pestet már a XII. század derekán teljesen németnek látja (41. l.). Tévedésen alapszik az is, amit Bethlen Gábor politikai sikereiről mond (Bethlent különben — szerinte — a pozsonyi országgyűlés „Fürst von Ungarn“-ná választotta. Neki az erdélyi fejedelmek következetesen vajdák). A szerző modern, népi szemlélete a Habsburgok megítélésében jut a legerőteljesebben kifejezésre. Jellemzésükre a „pfäffisch“, „von jesuitischen Beichtvätern abhängig“ jelzőket találja a legalkalmasabbnak. A horvát-magyar kiegyezéssel kapcsolatban a magyarok horvátországi politikáját „Vergewaltigungspolitik“-nak mondja (141. l.). Bármennyire tiszteljük is a szerző magas eszményeit, mégis kifejezésre kell juttatnunk gyanakvásunkat, hogy nem ismeri e kérdés forrásait, de még a kisebbségi politikának Európában annak idején szokásos formáit sem. G. szerint a nyugatmagyarországi kérdésben a franciák magyarbarát, az olaszok magyarellenes álláspontot foglaltak el (157. l.). Meg kell említenünk azt is, hogy a Trianonban elszakított magyarok számát csak két és félmillióra teszi (165. l.).

G. könyvének előadásmódja és szempontjai arra vallanak, hogy a sorozat, amelyben megjelent, az olvasóközönség szélesebb rétegeinek érdeklődését kívánja kielégíteni. Azt lehetne mondani, hogy ilyen könyvvel szemben nem egészen méltányos tudományos munkák megítélésénél szokásos mértéket alkalmazni. Két okból is szükségesnek láttuk azonban, hogy G. művét komoly bírálat tárgyává tegyük. Az egyik az, hogy címe nem jelöli meg pontosan a könyv tárgyát. Érdekes tudományos probléma vizsgálatát ígéri s e helyett jólismert politikai küzdelmek hosszas, sokszor unalmas előadását kapjuk tőle. Munkája azok közé a könyvek közé tartozik, melyek a helyett, hogy közelebb vinnének egy-egy kérdést a megoldáshoz, még az érdeklődést is lelehasztják irántuk. De azért sem lehetünk el tévedései mellett szótlantul, mert erről a tárgyról előreláthatóan hosszabb ideig az ő könyvéből meríti tudását a németiség. Számunkra pedig nem közömbös dolog tudni, hogy történelmünk európai problémáit miképpen ítéli meg szomszédaink. Szeretném felhívni azokat, elsősorban a gimnáziumi tanárok figyelmét, akiknek a magyarság történetiszemléletének kialakításában szerepük van, hogy nemzeti szempontból mennyire fontos nyomon követni a nagy nemzetek felfogásának, szempontjainak minden változását. Történeti szerepünket úgy tudjuk velük megértetni, ha pontosan ismerjük az ő nézeteiket saját nemzetük multjának eseményeiről. Az időnként náluk is bekövetkező újraértékeléseket figyelembe kell vennünk, mert különben érvelésünkkel éppen az ellenkezőjét érjük el annak, amit akartunk. Milyen szívesen emlegetjük például, hogy Magyarország 1278-ban Habsburgi Rudolfnak nyújtott segítségével nagy szolgálatokat tett a birodalomnak. Az újszempontú német történetírás pedig, így G. könyve is — miután megállapította, hogy Ottokár ereiben német vér folyt, hogy számtalan német falut és várost alapított, hogy a partikularista, cseh vidéki nemesség a német parasztok támogatása miatt gyűlölte őt — a dümkruti esatát, amelyben Ottokár elesett, a németiség egyik legsúlyosabb katasztrófájának minősíti. Ezzel ugyanis — szerinte — hosszú évszázadokra hiúsult meg Délkelet-Európa német vezetése alatt való egyesítésének lehetősége. Az efféle szemléleti változásokat idejében kell megismertetnünk hazai közvéleményünkkel és különösen arra kell vigyáznunk, hogy a fiatal

nemzedék ebben a vonatkozásban is a valóságnak megfelelő képet alkothasson magának. Csak így vetközhettük le magatartásunk állandó, egészségesnek éppen nem mondható, defenzív jellegét.

Kring Miklós.

Szabó István: A magyar parasztság története. (Kincsestár. A Magyar Szemle Társaság Kis Könyvtára, 8. sz.) Budapest 1940. Magyar Szemle. 16° 80 l. — Értelmiségünk régóta szükségét érezte egy világos, irodalmi fogalmazású, de szakszerű magyar parasztságtörténetnek. A történelmi materializmus szemléletének alkalmazásával a századfordulón készült, mindmáig egyetlen nagyobbszabású idevágó monográfia ugyanis a középeurópai világnézet éles fordulása folytán teljesen hitelét veszítette, következésképpen az az erőteljes történelmi érdeklődés, melyet a népi irányzatnak és a szociális reformmozgalomnak a harmincas években irodalmi, társadalmi és politikai síkon történt feltörése keltett, nem nyerhetett kielégítést. Ezt az intellektuális hiányérzetet Sz. műve most jórészt megszüntette. A könyvnek azonban mégsem ez a konjunkturális szükségletfedezés ad különös jelentőséget, hanem az az eléggé nem méltányolható kulturális hatás, melyet a megnyilatkozó érdeklődés kihasználásával széles körben kifejtett. Az elmúlt évtizedben megújult és elmélyült társadalomtörténeti szakirodalom eredményeinek, részben saját kutatásainak rendkívül ügyes összefoglalásával Sz. a magyar parasztság történeti sorsának eseményeiről, életének fejlődéséről, a paraszttársadalom történelemformáló szerepéről olyan plasztikus képet rajzol, amelynek megismerése által értelmiségünk szegényes történelmi műveltsége igen értékes elemekkel gyarapodhatik, s a közvélemény megtisztulhat a romantikus történelmi-szociográfiai esszéirodalom elburjánzott tévtanaitól. Mindezen túlmenően meg kell állapítanunk azt is, hogy a jeles kis munka a szakemberek részéről is komoly figyelmet érdemel. A parasztságtörténet egy-két homályos pontjának (főképp a cselédréteg kialakulásának) feltárása, egyes korok történéseinek (pl. az úrbérrendezés komplexumának) igen világos értelmezése, terminológiai kérdések tisztázása, a jelenségek sokoldalú (jogi, gazdasági, szociológiai, pszichológiai) szemlélése, néhány erősen meggyökeresedett alaptalan teóriának (pl. az 1351-i kilencedtörvény naív interpretációinak, az 1514-i parasztlázadás igazolatlan okainak, általában az erőszakolt külföldi analógiáknak) határozott kiküszöbölése, a sokrétű anyagnak célszerű csoportosítása, a szemléletes, színes, de mindig józan előadás, úgyszintén a megoldásra váró hatalmas problémaszövedék biztoskezü megmutatása rendkívül tanulságos és elismerésre méltó.

Berlász Jenő.

Delmár Emil: Középkori magyar emlékek Svájcban. Budapest, 1941. 4° 46 l., 14 t. — A magyar műgyűjtés érdemes egyénisége értékes eredményekkel gazdagította a magyar történeti és művészeti emlékek anyagát. Az utolsó Árpád Svájcba jutott özvegyének, Ágnes királynénak és leányának, Erzsébetnek, a tőssi apácának nyomában járt kegyeletes kutatással. A már másoktól közzétett emlékek — III. Endre házioltárkája, az ún. Ágnes-ruha — ismertetését teljessé teszi. A még érdemben fel nem dolgozott emlékeket: a községföldeni kolostorból a berni múzeumba került magyar címeres zászlókat (legrégibb fennmaradt zászlóinkat), az ugyanezt az utat tett antependiumot, a községföldeni templom magyar címeres és Szent Erzsébet-alakos üvegablakait, III. Endre és Ágnes képével ékes ablakainak XVI. századi miniatura-másolatait, a templom magyar címeres

faragott kőveit, a zürichi múzeum két ugyanesak magyar címeres üvegablakát, az engelbergi kolostor pluvialéját és az Engelbergből a St. Gallen-i múzeumba került két antependiumot, valamint a sarneni kolostorban őrzött Ágnes-ruha rávarrott arany-ezüst csecsebecseit kimerítően teszi közzé. A himzésekben a kolostorok mecénásának, Ágnes királynénak mesteri munkáit feltételezi. Erzsébetnek a zürichi múzeumban őrzött sírkövét meggyőző módon szarkofágsír fedelének tartja. Andreas de Benciis de Gualdo kalocsai érsekből lett sioni püspöknek, Zsigmond zsinati diplomatájának a sioni székesegyházban felfedezett sírköve alkalmat ad arra, hogy a nagy főpaprak és külföldre került magyar kíséretének sorsát ismertesse. D. írásának olvasása közben a magyar mult külföldi emlékeit kutató multszázadi úttörőkre emlékezünk, kik kis mozaikkövekből állították össze a magyar szellem európai szerepének ragyogó képét. Megkapó kis kuriózum: a sarneni kolostorban ma is, mint már hatszáz esztendeje minden évben bemutatják az Árpádház utolsó aranyágacsájának. III. Endrénék lelkiüdvéért az özvegyétől rendelt szentmisét. A műgyűjtőhöz méltó előkelő kiállítású kötetet az emlékek tökéletes képei emelik.

Ifj. Vayer Lajos.

Hocks, Else: Pius II. und der Halbmond. Freiburg i. Br. 1941. Herder. 8° VIII. 229 l. 4 t. — H. könyve nem lép fel szigorúan tudományos igényekkel, a felsorolt forrásmunkák száma meglehetősen gyér, előadásmódja is inkább könnyed, elbeszélő, az olvasó mégis megelégedetten teszi le a kezéből. Az alapos, de talán fárasztó tudományos felépítésért kárpótolja a mozgalmas, színes, sokszor drámai eleven-ségű előadás, az események és jellemzések helyes arányú váltakozása. A felszínen mozog H. könyve, a nélkül, hogy felületessé válnék, és nagyon alkalmas arra, hogy a történettudományt a súlyosabb formák-tól irtózó olvasóközönség körében népszerűsítse.

A probléma, amelyet feldolgoz, a magyar szakkörök előtt részleteiben is eléggé ismeretes. A török veszedelem elhárításában első-sorban Magyarország volt az érdekelt fél, érdeklődéssel kerestük tehát, hogyan látja a szerző Magyarország szerepét a török ellen vívott harcokban, annál is inkább, mert újabb külföldi történeti munkákban gyakran megvan a hajlandóság ennek a szerepnek a lekicsinylésére. Elismeréssel kell megállapítanunk, hogy a könyv teljes mértékben kidomborítja a magyar védőbástya-szerep jelentőségét, a korszak magyar szereplőiről — Hunyadiról, Mátyásról — helyes portrét rajzol, küzdelmeiknek, győzelmeiknek fontosságát elismeri, sőt pl. Mátyás politikáját kissé idealizálja is. Hasonló tárgyvilágossággal ítéli meg az európai fejedelmek viselkedését is, önző, kiesinyes, ingadozó, megbízhatatlan magatartásukat, szöszegéseiket s azt a bűnös nemtörődömséget, amellyel a magyarság és a pápa erőfeszítéseit nézik. Különösen sikerült III. Frigyes képe: a nagy császárnak ez a méltatlan utóda csak akkor ébred fel tunya tehetetlenségéből, ha háza hatalmának gyarapításáról van szó. Királyok, főpapok, hadvezérek, humanisták, fanatikus szerzetesek kavargognak a színen, a mozgalmas cselekmény középpontjában pedig ott áll II. Pius, aki a középkor és a renaissance határán humanista lelkiülettel egy középkori gondolatért, az európai kereszténység összefogásáért harcol. A fejlődésnek azonban ő sem állhat az útjába, a nemzet-államokra bomlott Európa fejedelmeit már csak a saját céljaik érdeklik, a közösségért egyik sem hajlandó harcbanállni. Ebben rejlik II. Pius tragédiája is. Erőfeszítéseiben elmegy a legvégsőkig, súlyosan beteg testtel maga száll hajóra, hogy az ellenség ellen vonulva

felrázza Európát, azonban meghal és halálával összeomlik életműve, a török elleni közös európai hadivállalkozás is.

Egy-két tévedést leszámítva (ilyen pl. az, hogy a nikápolyi csatában a keresztény lovagseregek vezéréként Nagy Lajost említ) sikerült munka H. könyve, magyar szempontból is kifogástalannak tekinthető és méltóképen ábrázolja a nagy humanista pápa egyéniségét és életművét.

Barta István.

Kelényi B. Ottó: Egy magyar humanista glosszái Erasmus „Adagia“-jához. (Tanulmányok, kiadja a Fővárosi Könyvtár, XIII.) Budapest é. n. 8° 99 l. — Budapest multjának ismert kutatója ezúttal egy jelentős irodalom- és művelődéstörténeti forrás felfedezéséről számol be, amelynek kevés összefüggése van a főváros multjával, de annál nagyobb az egyetemes jelentősége. Pelei Tamás gyulafehérvári kanonok 1515-ben Budán jártában megvette Erasmus Adagia-jának 1508-i velencei kiadását és magával vitte Gyulafehérvárra. Éveken keresztül ebbe a könyvbe jegyezte az egyes Adagiákhoz mindazt, ami életkörülményeiből, emlékeiből olvastukra föllevenedett. A bejegyzések jelentősége éppen abban áll, hogy meg tudjuk általa mérni a Mohács előtti másfél évtizedben a humanizmus terjedésének fokát, a művelődési és társadalmi viszonyokat. Közvetlen közel visz emberekhez és azok lelki világához. Pelei Tamás zsörtölődő, keserű vidéki papi férfi. Ítéletei ennek felelnek meg: a bejegyzések forrásértéke annál nagyobb, mert puritán embertől származnak. K. nagy munkát végzett a bevezetésben Pelei Tamás gyulafehérvári környezetről és glosszáiról adott beszámolóval. Csak sajnálhatjuk, hogy nem jutott hely a Pelei által idézett auktorok szövegeinek ismertetésére, az általa használt kiadások és szöveggyűjtemények megállapítására és több, evvel összefüggő kérdésre. De a latin és magyar nyelvű glosszák csoportosítása jól áttekinthető és tárgyalásuk kitűnő, bennük az irodalomtörténet elsőrangú forrást nyert a további kutató munka számára.

Kardos Tibor.

Conrad Jacob Hildebrandt's Dreifache Schwedische Gesandtschaftsreise nach Siebenbürgen, der Ukraine und Constantinopel (1656—1658). Nach der Stettiner Handschrift herausgegeben und erläutert von **Franz Babinger.** Leiden 1937. 8° 259 l. — Hildebrandt Stettin mellett egy kis faluban volt lutheránus lelkész. Előkelő, származására nézve délnémet család sarja, teológiát végzett, művelt, széles látókörű fiatalember volt. Szűkebb hazája a westfáliai békével Svédországhoz került, s a politikával soha nem foglalkozó fiatal pap ismeretése révén került a lengyelek elleni szövetség nyelbeütésére Erdélybe, II. Rákóczi Györgyhez induló svéd követségbe kísérőnek. Útjáról naplót vezetett; hazaérkezve olvasmányaival kiegészítette jegyzeteit s rendszeres egészbe foglalta. A politikai, diplomáciai tárgyalásokkal nem törődött, de annál élesebb szemmel nézegette útjában a vidéket, annak népét. Végigutazta a Felvidéket, a Hajduságot, Váradon át ment Kolozsvárra, majd Gyulafehérvárra, innen a szászok, oláhok és székelyek földjére, s útközben mindent megfigyelt, mindkivel szövege elegyedett. A szokásos és sablonos jellemzéseken túlmenve tapasztalatait, az élő valóságot írja meg, s összefoglalóan és külön-külön is ismerteti Erdély népeinek multját, jelenét, szokásait, viseletét, társadalmi, vallási és gazdasági életét. Részletesen beszél az útjába eső nagyobb városokról, Lőcséről, Sárospatakról, Váradról, Kolozsvárról, Brassórról, hogy csak a fontosabbakat említsük. Érdeklődése a felszín alá hatol, a szellemi élettel is foglalkozik, s a társadalom belső problémáit is meglátja. Figyelme mindenre kiterjed, és művelt-

sége elég nagy hozzá, hogy ítéletet is mondhasson a dolgokról. Azok közül a ritka utazók közül való, akik nemesak magukat jellemzik azzal, amit mondanak, és meglátnak. Az egykori irodalomból ugyan ő is sok ostobaságot vesz át, így Tröstler „Das Alt- und Neu-Teutsche Dacia“ (Nürnberg 1666) c. művéből, főként az erdélyi nemzetek multjára vonatkozólag, azonban ez legkevésbé sem rontja le tapasztalatainak értékét. Munkája felbecsülhetetlenül értékes magyar művelődéstörténeti szempontból. A naplót B. mindenre ügyelő pompás jegyzetei kísérik.

Benda Kálmán.

Galanthai és fraknói gróf Esterházy Antal levelei feleségéhez, gróf Nigrelli Mária Annához 1701—1706. Nyomtatás alá rendezte, jegyzetekkel ellátta és a bevezetést írta: Szabó István. Budapest 1940. Sárkány ny. 8° 160 (2) l., 6 t. — Újkori történetünkben kevés családnak jutott olyan nagy szerep, mint az Esterházyaknak. Annál sajnálatosabb, hogy a családra vonatkozó páratlan értékű és bőségu forrásanyagból eddig csak elenyészően csekély töredék látott napvilágot. Ebben a tekintetben tehát örömmel kell üdvözölni ezt a kis kötetet, amely gróf Esterházy Móríc kezdeményezésére és Sz. gondozásában II. Rákóczi Ferenc híres tábornokának 68 levelét közli. Esterházy Antal Miklós nádornak, a család tulajdonképeni megalapítójának volt az unokája, egyéniségében azonban igen-igen messze szakadt attól. A nádor hatalmas és gazdag-lelkiségű, erős és megingathatatlan egyéniségével ellentétben a császári ezredes, majd kuruc generális jellege meglehetősen kevés szálból szövődött s nagyatyja föltétlen egyenessége és minden áron való kitartása helyett előre megrendezett elfogattatással csatlakozott Rákócziékhoz. Az egyéniség egyszerűségében található annak az oka, hogy a közölt levelek nem sok újat adnak a kutatás számára. Inkább csak a Rákóczi-felkelés néhány kisebb jelentőségű részletkérdésének, csaták körülményeinek tisztázásához, valamint Esterházy Antal emberi vonásainak közelebbi megismeréséhez járulnak hozzá s néhány jellemző adattal gyarapítják a kor arisztokráciájának életéről való ismereteinket. Az eseménytörténeti részletkérdéseket Sz. nagy szorgalommal összeállított, igen részletes, sokszor talán túlságosan is részletes jegyzeteléssel világítja meg. A magyarázatokat mindenkor ezek a levelekhez csatolt jegyzetek közlik, éppen ezért a kiadvány bevezetése inkább csak család-történeti vonatkozásokat és egészen rövidre fogott életrajzt tartalmaz. A levelek közlése 1702-től kezdve kronológiai sorrendben történik; a három időrendben első, 1701-ből származó levelet, amelyeknél a címzett teljes bizonyossággal nem volt azonosítható, a függelék tartalmazza.

Csapodi Csaba.

Szauder József: Faludi udvari embere. Pécs 1941. 8° 66 l. — A magyar barokk irodalom történetében eddig is előkelő hely illette meg Faludi Ferencet, de a magyar történetírás eddig kevés figyelemre méltatta a magyar barokk szellemnek ezt a jellegzetes kifejezőjét. Sz. most érdekes és eredményes kísérletet tesz Faludi barokk szellemiségének határozott körvonalazására. Megállapítja, hogy mit köszönhetett Rómának és az olasz irodalmi hatásnak. Igen érdekes, hogy későbbi munkáiban már mennyire kifejezésre jut a barokk szellem hanyatlásának tudata. Ekkor fordul érdeklődése a hanyatló spanyol barokk világ filozófusa, Gracian (1601—1658) felé, akinek főművét, az *Oraculo Manuelt*, Schopenhauer ültette át német nyelvre. A spanyol „desengaño“ józan életbölcselete és racionalizmusa Faludi átdolgozásában lengi át a hanyatló magyar barokkvilágot is, a nélkül, hogy a barokk társadalom felbomlását feltartóztatni képes lett volna.

Sz. szellemesen mutatja ki Gracian közvetlen és közvetett hatását Faludi műveiben. Érdekes és mélyen járó tanulmánya pedig jelentős fejezet a magyar barokk szellem történetéhez. Csupán munkájának stílusa, ahogy mondanivalóit megfogalmazza, árulja el a kezdő írórt. Előadása sokszor nyers, itt-ott túlságosan sokat tesz fel az olvasóról, ezért olykor úgy hat, mintha érdekes és értékes jegyzeteit adta volna nyomdába minden irodalmi feldolgozás nélkül.

Tóth László (Kolozsvár).

Pálffy János: Magyarországi és erdélyi urak. Sajtó alá rendezte: Szabó T. Attila. Budapest 1939. Révai. 8° 328 l. — A műfaj, amelynek keretében ez a figyelőszemű és egyeneslelkű erdélyi úr, 48-as képviselőházunk alelnöke, ítéletet mond ismerős kortársairól, a maga idejében eléggé általános volt. Ilyen nem is annyira életrajz-, mint jellemzés-gyűjteménnyel többen kísérleteztek a szabadságharc után. Ami Pálffy János emlékezéseit a többi hasonló jellegű munkánál és számos egyéb 48-as emlékiratnál is többé, mélyebbé és maradandóbbá teszi, az nem pusztán a szerző egykori hivatalos szerepe (pl. a honvédelmi bizottmánynak is tagja volt), hanem a határozott elvi alap, melyre ítéleteit építi, és az az élénk ítélőerő és tiszta stílus, amely jellemzéseit végig érdekes olvasmánnyá emeli. Pálffy, mint annyi kortársa, szintén azon elmélkedik, hogy miért és hogyan buktunk el, és erre a választ abban találja meg, hogy a 48-as minisztérium túlságosan engedékeny volt, hagyta Kossuthot improvizálni és nem állta erőlesen útját a politikai józanságot nélkülöző radikalizmusnak. Görgéyt — akiről egyébként tévesen azt hiszi, hogy már Komáromnál fegyverletételt ajánlott az oroszoknak — szintén azért ítéli el elsősorban, hogy nem tudta magát politikai diktátori szerepre elhatározni, elszalasztotta az alkalmat és nem ragadta ki az ügyeket Kossuth és a debreceni kormány kezéből. Helyesen látja Pálffy, hogy nem a függetlenségi nyilatkozat idézte elő az orosz intervenciót, de azt ennek ellenére a nemzet méltóságához nem illő, „gyermekes hetvenkedésnek” tartja. Úgy látja, hogy a kor „egyetlen jelleme” Batthyány Lajos volt, az ő alakját nagy szimpátiával írja le, személyes élmények nyomán. Kossuth, akit hosszan jellemez, szerinte nemzeti hibáinkat személyesítette meg, azért tudott a nemzetre ekkora hatással lenni, bár alulról, szegény sorból került fel. Pálffy néha meglep szigorú ítéletével, így különösen Kemény Zsigmond esetében, de sokszor igen találó vonásokkal jellemez. A Madarász- és Csernátóni-féle emberek, a mozgalmas idők szülöttei és a „forradalmi áradat” által fölvetett flamingók, a hangosak és helyezkedők, talán egyetlen emlékiratban sem lépnek eléink olyan tragikomikus, emberi együttesben, mint ahogy Pálffy eleveníti meg őket. Pálffy nem volt az akciók, a tömeg és a népszerűség embere, konzervatív hajlamú, de figyelő tekintete mögött a nemzeti reformért őszintén aggódó lélek élt. Kortársai nagyrésztől megkülönbözteti, hogy saját énjét és tetteit nem állítja előtérbe, önmagáról szerényen, mondhatni szemérmesen ír. Az ötvenes években készült, még elnagyoltabb vonásaiban is figyelemreméltó, de eszónak maradt emlékezősekhez Szabó T. Attila írt igen érdemes bevezetést. Sajnos, a kiadó jónéhány rövidebb és kevesebbet mondó jellemzést kihagyatott a kiadásból, amely ilymódon kiegészítésre szoruló forrásközlés maradt.

Kosáry Domokos.

Raichle, Walter: Das ungarische Zeitungswesen. Seine Entwicklung bis zum Jahre 1938. Diss. Berlin (1939). Walter de Gruyter. 8° 4, 152 l. — R. értekezése kimagaslik a magyar sajtó idegennyelvű ismertetései közül: úttörő feladatot vállal, először alkalmazza hírlap-

irodalmunkra a modern, főleg Németországban kialakult publicisztikai tudomány új módszereit. Ez a módszer nem történeti, hanem sztatikus: egy korszak vizsgálatát állítja műve középpontjába, mégpedig a legújabb korszakét, a világháború utáni évek magyar sajtójának kialakulását. Közben az időszaki sajtó terén is mélyreható változások mentek végbe; ezért vált R. dolgozata teljes egészében történetivé. Könyvének első része a magyar sajtó történetének rövid, de alapos összefoglalása 1705-től 1920-ig. Hét korszakot különböztet meg: a kezdet éveit az 1780 előtt megindult latin és német újságokkal, a magyarnyelvű sajtó kialakulását 1780-tól 1840-ig, a politikai hírlapírás fellendülésének időszakát 1849-ig, az abszolutizmus, majd a kiegyezés előkészítésének éveit, a dualizmus korát, végül a világháború és a forradalmak periódusát. Ahelyett, hogy a maguk egészében helytálló megállapításait egyes részleteikben vita tárgyává tennénk, csak arra a tévedésére mutatunk rá, hogy a magyar cenzuráról szóló fejtegetéseit kizárólag osztrák forrásokra alapítja, Wiesner és Srbik munkáira; sajnos, a magyar cenzúra tudományosnak nevezhető feldolgozása még hiányzik, különösen a hírlapcenzúráé, de annyit tudunk, hogy -- R. felfogásával ellentétben -- kifejlődése és működése lényegesen másképp alakult, mint Ausztriában. A magyar kormányhatóságok csak ellenállás után és változtatások árán fogadták el az osztrák birodalomra szóló érvennyel kiadott könyv- és hírlapvizsgálati utasításokat, eljárásuk enyhébb volt a birodalminál több szabadságot engedett. R. forráshiányból származó néhány tévedése nem írható kizárólag a részletkutatás hiányosságának rovására: hibájául kell felrónunk, hogy néhány alapvető kiadvány, így Viszota Gyulának és Angyal Dávidnak újkori történetünk forrásai között megjelent nagyszabású feldolgozásai elkerülték figyelmét.

A dolgozat második része kizárólag a külföldi olvasónak szól: Magyarországnak a világháború utáni politikai és gazdasági viszonyait világítja meg, hogy ezzel érthetővé tegye harmadik és legfontosabb fejezetét. Csonka-Magyarország sajtóviszonyainak ismertetését. Részletesen elemzi az újságokra vonatkozó statisztikai adatokat -- jegyezzük meg, hogy az első résszel ellentétben, ahol csak a szoros értelemben vett hírlapokkal foglalkozik, itt a folyóiratokra is kiterjeszti figyelmét --, a lapok külső kiállításának sajátosságait, a redakciós rész összeállítását, feldolgozását és elosztását a különböző rovatok közt, a hírlapkiadás gazdasági kérdéseit, a zsidóság szerepét, az állam és egyéb közületek, valamint a magánérdekeltségek befolyását az újságok tartalmára, az újságírói és kiadói szervezeteket, a magyar sajtójog fejlődését és rendszerét, végül a budapesti és a vidéki sajtó legfontosabb orgánumait, valamint a német népszerű hírlapjait. Kritikus szemmel elemzi sajtóviszonyainkat, de el kell ismernünk, hogy sok érdekes összefüggésre világít rá új és a magyar sajtóra eddig nem alkalmazott szempontjaival. Adatainak egy része -- ezek forrásait nem mindig jelöli meg -- nyilvánvalóan személyes érzésselől származik s a korszak jövődő történetírója számára forrásmunkává avatja könyvét. Általában komoly elmélyülés, Magyarország és sajtója iránti őszinte rokonszenv alapuló beható érdeklődés jellemzi, ami egyben értékes bizonyítéka a német tudomány érdeklődésének hazai hírlapirodalmunk iránt.

Dezsényi Béla.

Hlaváts Elinor: Német bábjátékosaink. (Német néprajzi tanulmányok, 3.) Budapest 1940. 8° 143 l. — Érdeklődéssel vettük kezünkbe a pesti egyetem német nyelvészeti és néprajzi intézetének szorgalmas munkáiról tanúszkodó kiadványát. Megfigyelésünk szerint a pesti

gyermek számára a bábjáték nemrégiben még a „vurstli“ fogalmával, a körhintával és a barlangvasúttal volt azonos, művészibb formáit nem ismerhette. Öntudatlan gyönyörűséggel lelte örömét az egyszerű mutatványokban, nem is sejtve, hogy Vitéz László jövevény nálunk, s a bábjátékos, akinek kissé idegenszerű hangsúlyozása összhangban látszott lenni a kis színház titokzatos félhomályával, német származású. H. értekezése során, amikor megállapítja, hogy „a bábjáték apró, mozgatható vagy álló emberi alakok színjátéka“, megjegyzi azt is, hogy rendezéséhez aprólékosság, türelem kell s hogy magyar népi körökben éppen ezért sohasem volt népszerű. Betlehemes bábjáték akad ugyan egyes magyar vidékeken is, magyar népi talajból sarjadt bábjátékos azonban, aki apró figuráival bejárta volna az országot s világi magyar színjátékokkal szórakoztatta volna közönségét, nem volt. Jóllehet a bábjáték mindenütt népi eredetű és látszólagos nemzetközi rokonvonásai ellenére is önállóan alakult ki egy-egy nemzeti kultúrán belül (már Gregor nagy összefoglaló színészettörténeti műve rámutat arra, hogy pl. az indiai bábjáték, bármennyire hasonlít is a klasszikus ókor bábszínházához, független attól), igazi virágzását az újabb korban olasz és német területen érte el. Különösen kedveztek neki a zord idők, mert „egyszerű eszközökkel dolgozik, olesó és bárhol meg tud élni“ (24. l.). Magyarországon a török és olasz árnyjáték mellett hovatovább a német bábjáték jutott nagyobb jelentőséghez. A vásárokat járó artisták, képmutogatók rendjéből kerültek ki az apró színházukkal vándorló bábjátékosok is. Dél-német mesekincessel, német nyelven mulattatták közönségüket s csak a XIX. században kezdenek magyarrá válni, mint a ma is virágzó Hincz-familia és Glasenappék. Míg nálunk ilyenformán semmi nemzeti jelentősége nincs a bábszínháznak, addig a cseh és morva nyelvterületen a bábjátékosok a „nemzet napszámosai“, a cseh-morva nemzeti öntudat és kultúrkinés buzgó apostolai. A megszállott Felvidék magyar óvodáiba és elemi iskoláiba az ő közvetítésükkal próbált cseh érzést belopni Prága. Hazafias odaadásuk feltehetőleg ma sem csökkent. Újabb törekvések hazánkban is népszerűsíteni akarják a bábjátékot, részben ugyancsak nemzetnevelő céllal.

M. Császár Edit.

Tárca.

Volt-e párhuzam az angol és a magyar alkotmány fejlődése között a középkorban?

Az angol és a magyar alkotmányfejlődés régóta megfigyelt hasonlóságának megmagyarázására néhány évvel ezelőtt újabb kísérlet történt. Fest Sándor „Magna Carta — Aranybulla“ című cikkében (Budapesti Szemle 1934) azt a nézetét fejtette ki, hogy a kettő közötti hasonlóság angol és magyar érintkezések eredménye és ennek kiinduló pontja III. Bélának Margit ifjabb angol királynéval kötött házassága volt. Újabb cikkében¹ pedig nem kevesebbet kísérel meg, mint hogy a magyar alkotmány

¹ Párhuzam az angol és magyar alkotmány fejlődése között a XIII. században. Budapesti Szemle 1941 aug.

XIII. századi fejlődését az ugyanakkor Angliában lejártszódó események hatásával magyarázza meg.

Cikke elején rámutat arra, hogy az 1790–91. évi országgyűlés óta divatba jött nálunk az angol és a magyar alkotmány fejlődésének összehasonlítása. Ezzel kapcsolatban felveti a kérdést, hogy „nem a véletlen műve-e a középkori angol és magyar alkotmányos felfogás közötti hasonlóság?” Majd megállapítja, hogy „ha a Nyugat nagy koreszméi utat találtak ide, magyar földre, akkor ezeknek az eszméknek voltak közvetítői. Vagy az iskolázott, művelt magyar ember hozta külföldről, vagy idekerült idegeneknek köszönhattük az új gondolatot. Mindkét esetben személyes érintkezés alapján terjedt el az új eszme vagy felfogás”. (107. l.) Fest szerint tehát csak az angolok és magyarok közötti személyes érintkezés lehet magyarázata a két alkotmány XIII. századbéli hasonló jelenségeinek. Ezután kitér az analógiákra, idézi IV. Béla 1267. évi decretumának 8. cikkét, a Kun László alatt felbukkanó „parlamentum publicum” kifejezést, végül III. András 1298. évi „tanáctörvény”-ét, s mindegyiknek angol megfelelőjét felsorolja. Hogy kellő magyarázatát adja e hasonlóságoknak, kutatni kezdi a személyes kapcsolatokat angolok és magyarok között. Ezeket pedig az Anjouk nápoly – szicíliai királyságának udvarában találja meg. (118. l.) Anjou Károly fia, Sánta Károly, elvette V. István magyar király leányát, Máriát. Az Anjouk és Aragónia között kitört viszálykodásba pedig I. Edward angol király is többször beleszólt. Megállapítja, hogy Sánta Károlynak és Máriának az angol udvarral szoros rokoni és baráti kapcsolatai voltak. (116. l.) Tehát „mindenesetre meg volt a lehetősége annak, hogy a nápolyi udvarban megfordult magyar urak tekintete, figyelme Anglia és az angliai események felé is forduljon”. (116. l.) Mint fontos tényre, arra hívja fel a figyelmet, hogy Montforti Simonnak a fiát, Guyt, apja halála után Anjou Károly vette udvarába és ezért Mária királyné környezetében „épp eleget hallhattak atyjának, Simon of Montfortnak, az angol alkotmányért vívott küzdelmeiről” (117. l.).

Csak közbevetőleg jegyzem meg, hogy a XIII. század eseményeivel kapcsolatban elhamarkodott dolog az „alkotmányért vívott küzdelem”-ről beszélni. Ilyen kifejezés használata arra mutat, hogy Fest felfogása szerint tudatos alkotmányjogi teóriák körül folyt a harc. Erről pedig akkor még szó sincs, hanem csak pillanatnyi hűbérjogi sérelmek orvoslásáról. A későbbi századok alkotmányjogi teoretikusai azonban ezeket az eseményeket használták fel elméleteik támogatására; így nyerték azok tudatos alkotmányjogi törekvések színezetét. Maga Maitland állapította meg, hogy az alkotmányjogot szinte lehetetlen elhatárolni a középkorban. De, ha így van, hogyan küzdhettek Montforti Simon és társai az „angol alkotmányért”?

Fest maga is érzi, hogy ezzel nem lehet a XIII. századbéli magyarországi fejlődést megmagyarázni (120. l.). „Erőteljesebb” tényezőt keres tehát az angol alkotmányjogi eszmék közvetítője gyanánt és ezt a domonkos-rendben találja meg (121. l.). A domon-

kosok ugyanis „capitulum generale”-ikat majdnem minden évben más-más országban tartották meg, s így felfogása szerint e nagykáptalanokon szerezhettek tudomást az egyes országokban lejátszódó eseményekről a mindenfelől összeeseregő szervezetek (131. l.). Különös jelentőséget tulajdonít ezek alapján annak, hogy a nagykáptalant 1254-ben és 1273-ban Magyarországon tartották (132–133. l.). Az 1254. év húsvétjára hívták össze Angliában az országgyűlést, „amelybe az egyes megyék két-két nemes embert voltak kötelesek küldeni. A Budára gyülekező angol domonkosok erről a nagyjelentőségű újításról ... többet is tudhattak” (132. l.). Szerinte IV. Béla 1267-ben valószínűleg „angol példaadás után indult, amikor ... elrendeli ... , hogy a megyék 2–3 nemeset küldjenek országos gyűlésre” (133. l.). Ezt azonban maga is „nagyon ingatag alapon nyugvó konkluzió”-nak nevezi.

Herzog József a „Turul” 1940-i évf.-ban megjelent cikkében, amelyben Skóciai Margit származásával foglalkozott, illetve Fest e kérdésről írott dolgozatának eredményeit cáfolta meg, rámutatott arra, hogy Fest nemcsak helytelenül értelmezte a forrásokat, hanem történelmi tévedések áldozata is lett. Ugyan-ezeket a hibákat követi el most is. Alapvető történelmi tévedése abban áll, hogy minden intézményt, mely némi analógiát mutat valamely nyugati állam kialakuló, fejlődésben lévő intézményével, csak úgy tud felfogni, mint amely ez utóbbinak hatása alatt jött létre. Például, amikor egymás mellé állítja IV. Béla 1267. évi decretumának 8. cikkét és a Westminsterbe 1254-ben összehívott angol királyi tanácsot, ahova megyénként néhány lovagnak is el kellett jönnie, akkor az 1267. évi decretumot, amely szerint ezentúl vármegyéenként két-három nemes köteles megjelenni a feliérvári törvényt napokon, csak úgy tudja magyarázni, mint az angol példa utánzását. Ugyanígy a Kun László idejében felbukkanó „parlamentum publicum” kifejezésében is angol hatást vél felfedezni. Az a kérdés, hogy az alkotmány milyen tényezők hatása alatt jön létre és változtatja alakját, egyáltalában nem foglalkoztatja. Ma pedig már szinte közhelyként hangzik az a megállapítás, hogy minden alkotmány kora gazdasági, társadalmi viszonyainak a függvénye.

A XIII. században kezdődik nálunk a királyi patrimonium széthullása és az oligarchikus nagybirtokok kialakulása. Ezzel párhuzamosan halad a királyi serviensek törekvése, hogy szokás útján szerzett jogaikat kifejezetten elismertessék a királlyal. Ha ezt a nálunk kialakuló új gazdasági-társadalmi rendet, illetve ezeket az új birtokviszonyokat nem is önti szilárdan meghatározott formába a hűbériség olyan rendje, amilyen Angliában kialakult, a gazdasági-társadalmi alapok nálunk is kezdenek hasonlítani az angol viszonyokhoz. Természetes tehát, hogy az alkotmány terén is hasonló törekvések fognak mutatkozni, mert e fejlődési fokon minden társadalom, vagy annak legalább is egy rétege, igyekezni fog befolyást biztosítani a maga számára az ország ügyeinek intézésében. Ezt Fest nem figyelni meg: azt sem, hogy az a társadalmi rend, melyhez a magyarországi a XIII. században

kezd hasonlítani, Angliában már legalább két évszázad óta fennállott. Ott tehát a XIII. századi események annak a következményei, hogy a király már meglévő jogrendet sértett meg, míg nálunk a társadalom feltörekvő elemei a XIII. században új jog- és alkotmányrendet akarnak teremteni.

Fest azzal is foglalkozik, hogy az Aquinói Szt. Tamás hirdette új államfelfogás, amely szerint az államhatalom igazi hordozója a „communitas“, utat talált hozzánk is. Ennek legpregnansabb bizonyítékát Kézai Simon krónikájában látja. Szerinte tehát Kézai a „népfelség“ elvét kifejezetten nyugati hatás alatt és nyugati szellemben hirdeti és ennek bizonyítására hivatkozik Váczy Péternek a Károlyi-Emlékkönyvben Kézairól írt cikkére. Váczy azonban konkluzióképen azt állapítja meg, hogy Kézai elmélete nem illik bele hiánytalanul a XIII. század államelméletébe, hanem specifikus magyar vonásokat mutat. (Károlyi-Emlékkönyv, 562–63. l.)

Fest az alkotmány szellemi alapjairól is téves felfogást vall. A XIII. századbeli hazai politikai törekvések szellemi alapjait nem az angol „alkotmányos eszmék“ szolgáltatták, hanem az egyetemes keresztény világnézet. Ez a világnézet volt mind az angol, mind a magyar alkotmány szellemi alapja, más nem is lehetett, mert mindkét ország a nyugati keresztény kultúrközösségbe tartozott. Fest ezt nem látja, s ezért veti fel mintegy csodálkozva azt a kérdést, hogy „nem a véletlen műve-e a középkori angol és magyar alkotmányos felfogás közötti hasonlóság?“ (106. l.). De ki akarja küszöbölni a véletlent és ezt akként cselekszi, hogy az egyetemes keresztény világnézet hatását mellőzve a magyarországi alkotmányjogi jelenségeket egyenesen az angol „eszmék“ hatásának tulajdonítja.

Deér József „Pogány magyarság – keresztény magyarság“ című munkájában részletesen foglalkozik a középkori magyar alkotmány szellemi alapjaival. Kifejti, hogy Szt. István megkoronázásától kezdve a koraközépkori királyeszmé és a keresztény politikai világnézet képezte az alkotmány szellemi alapjait. Ennek lényege az volt, hogy a király nem rendelkezik korlátlan hatalommal, mert ő is alá van vetve az isteni eredetű törvények és a vallás parancsainak. E világnézet ideálja tehát nem az abszolutisztikus, hanem a korlátolt monarchia volt. Ezt jelképezte a koronázásnál az „acclamatio“ (I. m. 149. l.). Természetes tehát, hogy a keresztény hit és politikai világnézet elterjedése és mind mélyebb átélése alkotta a XIII. században a gazdasági-társadalmi fejlődés által követelt és megteremtett új helyzet elméleti alapját és e világnézet ennek egyben igazolásául is szolgált. Ez kifejezésre jut különösen abban, hogy az alattvalóknak jogukban volt az engedelmisséget megtagadni, ha a király megsértette az isteni törvényt vagy az alattvalók hagyományszentelte jogát. A XIII. századbeli magyar alkotmány egyes intézményei tehát a hazai fejlődés és a koraközépkori keresztény világnézet együttes munkájának eredményeképpen jöttek létre és nem mint Fest gondolja az angol események és intézmények hatása alatt.

Fest szemléletmódja az angol történelmet illetően is hibás. Elsősorban abban, hogy a XIII. századi angliai eseményeket a mai értelemben vett, tudatos alkotmányjogi eszmék működésének eredményeként fogja fel. Erre lehet következtetni kifejezéseiből: „az új idea győzelme“, „a nagy modern eszmék“, „az alkotmányos szabadságért folytatott küzdelem“ stb. (111. l.). E kifejezéseknek a XIII. századbeli eseményekre való alkalmazása anakronizmus. A középkori állami és társadalmi rend nagyon távol állott a mai értelemben vett „alkotmányos szabadság“-tól. A XIII. században nyugaton még csak egy államformát ismernek és ez a hűbéri állam. Ha mutatkoznak is a hanyatlás egyes jelei, még nincs új államforma, melynek érdekében a hűbéri államot akár átalakítani, akár megsemmisíteni akarnák. Az „alkotmányos szabadságért“ való küzdelem tehát nem jelent mást, mint törekvést arra, hogy a hűbéri állam mérlege a nagybirtokos bárói osztály javára és a királyi hatalom hátrányára billenjen. Új gondolatokról itt még szó sem volt; az egész küzdelem csak a hűbériség keretei között a hűbériség mérlegének ide vagy oda billentése körül folyt, s az eszközök és az intézmények is, amelyekkel a harcot folytatták, hűbéri jellegűek voltak.

Érdekes átlapozni Trevelyan, Maitland és Mitteis munkáit abból a szempontból, hogyan látják a XIII. századbeli angliai eseményeket.

Fest szerint Montforti Simonnak köszönhető a „képviselési“ rendszer meghonosítása 1265-ben (124. l.). Ezzel szemben Mitteis megállapítja, hogy két-három lovagnak meghívása már 1258 előtt is többször előfordult. Az ügyek érdemleges elintézésénél szavuk nem volt. A „képviselési“ elvet pedig a központi hatalom honosította meg és nem a társadalomból kiinduló forradalmi mozgalom. Nem tudatos alkotmányjogi teóriák körül folyt a harc.¹ Trevelyan hasonló értelemben nyilatkozik „Geschichte Englands“ című munkájának első kötetében.²

Fest másik tévedése abban áll, hogy szerinte „az a makacs küzdelem, mely körülbelül fél évszázadig ide-oda hullámozott, végre is a parlamentarizmusnak, mint az angol alkotmány legszilárdabb biztosítékának, győzelmével végződött“ (111. l.). Vajjon lehet-e a XIII. században „parlamentarizmusról“ beszélni? Mit jelentett a parlament szó a XIII. század Angliájában? Mitteis szerint a „parlament“ szó megjelenése nem jelent új korszakot az angol alkotmány történetében.³ Chrimes kimutatja, hogy a „parlament“ szó alatt még a XV. században is elsősorban bíróságot értettek.⁴ Elhamarkodott dolog tehát a XIII. században „parlamentarizmusról“ beszélni. A király és a parlament közötti küzdelem még nem dőlt el a XIII. század

¹ Der Staat des hohen Mittelalters (Weimar 1940), 438-39. l.

² 2. kiad. München und Berlin 1936, 198-99. l.

³ I. m. 438. l.

⁴ English constitutional ideas in the XV-th century (Cambridge 1936), 70. l.

végén és nem is végződhetett a parlament győzelmével, mert a főhatalom még nem volt az övé.⁵

Nyilvánvaló tehát, hogy a XIII. századi Angliában sem voltak még tudatos alkotmányjogi eszmék, s így szó sem lehet arról, hogy ilyen eszmék a magyar alkotmány fejlődésére hatással lettek volna.⁶ Fest különben is egész dolgozatában csak epizód-szerű személyes angol-magyar érintkezéseket sorol föl, s a domonkosokkal kapcsolatban egy adatot sem hoz fel arra vonatkozólag, hogy ezek valóban „alkotmányos eszméket” cseréltek volna ki egymás között. Azok az angol-magyar érintkezések, amelyeknek a magyar alkotmány fejlődése szempontjából olyan nagy fontosságot tulajdonít, legjobb esetben csak mint a XIII. századi magyar vezetőréteg nyugati műveltségi forrásai jöhetnek tekintetbe, de semmiesetre sem lehettek az alkotmányfejlődés megindítói. A Nyugatról — így tehát Angliából is — jövő eszmék ugyanis korántsem voltak még annyira tudatosak és olyan intenzitásúak, hogy egymagukban meg tudtak volna honosítani olyan alkotmányjogi berendezéseket, amelyeknek Magyarországon még nem voltak meg a gazdasági és társadalmi alapjai és amelyek a patrimonális királyság szellemével homlokegyenest ellenkeztek. Hogy a magyar alkotmány levetkőzze patrimonális jellegét és megtegye első habozó lépéseit a rendi alkotmány felé, azt csak egy roppant erős gazdasági-társadalmi fejlődés tudta keresztülvinni és nem egy-két, csupán teoretikus jelentőségű, teljesen át nem értett eszme.

Festnek a magyar alkotmány történetére vonatkozó egyetlen forrása Timon Ákos munkája. Az újabb történeti kutatások azonban ennek a munkának jóformán már minden eredményét megdöntötték, különösen azokat, amelyek a magyar alkotmány kialakulását és történetét a misztikus „közjogi géniusszal” magyarázták. Ha ma egy alkotmánytörténeti kérdést Timon munkájának a segítségével és az ő szellemében igyekszünk megoldani, az nem sok eredménnyel kecsegtet, amire bizonyíték Fest dolgozata is.

Händel Béla.

⁵ Maitland: English constitutional history (Cambridge 1931). 76. l.

⁶ Coucha is rámutatott arra, hogy felesleges és nem helytálló dolog az angol és a magyar alkotmány rokonságát kutatni, mert a hasonlatosságnak legfeljebb csak külső jeleivel találkozhatunk. (Hatvan év tudományos mozgalmak között. Budapest 1928, 213—14. l.)

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
Zeitschrift der Ungarischen Historischen Gesellschaft
Revue de la Société Historique Hongroise

Megjelenik évente négyszer és egy pótfüzetben

Szerkesztőség: Budapest VIII, Múzeum-körút 6., Bölcsészettkar.

Kiadóhivatal: Budapest I, Bécsikapu-tér 4., Országos Levéltár.

A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

A „Századok“ (négy szám) előfizetési díja évi 16 P. A Magyar Történelmi Társulat tagjai a tagdíj (évi 10 P) fejében tagilletményként kapják.

Postatakarékpénztári csekk számla száma: 1099.

A Magyar Történelmi Társulat pénztárnokának, Balassa Nándor m. kir. belügyminisztériumi számvevő-ségi főtanácsosnak lakáscíme:
 Budapest VIII, Szentkirályi-utca 28.

TARTALOM.

	Lap
HÓMAN BALINT: <i>Elnöki megnyitó beszéd</i>	129
HAJNAL ISTVÁN: <i>A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről</i> <i>(II., befejező közlemény)</i>	133
NÉMETH GYULA: <i>A kunok nyelve és eredete</i>	166
MEZŐSI KÁROLY: <i>A fegyverjog (jus armorum) megváltása a töröktől</i> <i>visszafoglalt területeken</i>	179

Történeti irodalom.

WAAS, ADOLF: <i>Herrschaft und Staat im deutschen Frühmittelalter.</i> Ism.: Bónis György	196
MITTEIS, HEINRICH: <i>Der Staat des hohen Mittelalters.</i> Ism.: Váczy Péter	199
ECKHART FERENC: <i>A szentkorona eszmé története.</i> Ism.: Deér József	201
Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia. Ed. ANTONIUS FEKETE NAGY et LADISLAUS MAKKAJ. Ism.: Elekes Lajos	206
FRANZ, GÜNTHER: <i>Der dreissigjährige Krieg und das deutsche Volk.</i> Ism.: Szabó István	214
A Nemzeti Színház százéves története, I.—II. k. Írta, ill. szerk. és közléteszi PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR JOLÁN. Ism.: M. Császár Edit	218

Szemle.

	Lap		Lap
Krieck, E.: <i>Der Mensch i. d.</i> <i>Gesch. (Ravasz J.)</i>	227	Schmidt J.: <i>Német telepések be-</i> <i>vándorlása Tolna—Baranya</i> <i>Somogyba. (Bakács I. J.)</i> ..	239
v. Timon B.: <i>Irányelvek a had-</i> <i>tört. műveléséhez. (Komo-</i> <i>róczy Gy.)</i>	230	Dezsényi B.: <i>A magyar hirlap-</i> <i>irodalom első százada. (Ba-</i> <i>ráth T.)</i>	240
Zatschek, H.: <i>Wie d. erste Reich</i> <i>d. Deutschen entstand. (Fekete</i> <i>Nagy A.)</i>	232	Bíró S.: <i>A Tribuna és a ma-</i> <i>gyarországi román közvéle-</i> <i>mény. (Tóth Z.)</i>	242
Csizmadia A.: <i>A magyar városi</i> <i>jog. (Degré A.)</i>	233	Németh S.: <i>A soproni ev. liceum</i> <i>küzdelme a magyar tan-</i> <i>nyelvért. (Farkas L.)</i>	245
Müller, J.: <i>Z. Geizkofler. (Sin-</i> <i>kovics I.)</i>	236	Tonelli S.: <i>Tisza István utolsó</i> <i>útja. (Török P.)</i>	245
Böhle, C.: <i>Die Idee d. Wirt-</i> <i>schaftsverb. im dt. Merkan-</i> <i>tilismus. (Berlász J.)</i>	237	Wackernagel, R.: <i>Gesch. d. El-</i> <i>sass (Párdányi M.)</i>	246
Weidlein J.: <i>A tolnamegyei né-</i> <i>met telepítések. (Bakács I. J.)</i>	239	Gr. Révay J.: <i>Kisnemesek Taj-</i> <i>nán. (Guoth K.)</i>	248
Lutz, A.: <i>Die ersten Siedler in</i> <i>Ungarn nach d. Türkenherr-</i> <i>schaft. (Bakács I. J.)</i>	239		

31000

111

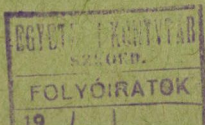
SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

AVÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
DOMANOVSKY SÁNDOR, HAJNAL ISTVÁN
ÉS WELLMANN IMRE

LXXVI. ÉVF. 4-6. SZÁM, 1942 ÁPR.—JÚN.
KIADJA A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
BUDAPEST

Magyar Művelődéstörténet

Régóta nélkülözünk egy olyan átfogó, a magyar műveltség minden területéről világos képet nyújtó művelődéstörténetet, amely bevilágít a magyar szellemiség minden ágának történeti fejlődésébe. Ezt a hiányt pótolja most a Magyar Történelmi Társulat. Az első magyar Művelődéstörténet 5 kötete bemutatja a magyar kultúra egész történetét.

Ez a hatalmas munka korszakonként tárgyalja a társadalmi fejlődés, a település, a társadalmi élet, a fő- és középnemesség, a jobbság, a vallásos élet, az irodalom és a művészet, az egészségügy, a hadviselés kérdéseit.

A Magyar Művelődéstörténetet a Magyar Történelmi Társulat megbízásából Domanovszky Sándor, Balanyi György, Mályusz Elemér, Szentpétery Imre és Varju Elemér szerkeszti. Egy-egy kötet terjedelme kb. 40 ív, amelyhez még átlag 20 színes melléklet és 500 kép járul.

A hatalmas műnek eddig négy kötete jelent meg. Az előfizetés feltételeiről felvilágosítást nyújt a Magyar Történelmi Társulat Művelődéstörténetének Kiadóhivatala, Budapest V, Vadász-u. 16.

A Magyar Történelmi Társulat Könyveinek eddigi kötetei

GYALÓKAY JENŐ: Az erdélyi hadjárat 1849 nyarán

MISKOLCZY GYULA: A „kamarilla” a reformkorban

FARKAS GYULA: Az asszimiláció kora a magyar irodalomban

BARTONIEK EMMA: A magyar királykoronázások története

TOLNAI GÁBOR: Régi magyar főurak

A románok története, szerk.: GÁLDI LÁSZLÓ és MAKKAI LÁSZLÓ

KARDOS TIBOR: Középkori kultúra, középkori költészet

Legújabbban megjelent:

SZABÓ ISTVÁN:

A MAGYARSÁG ÉLETRAJZA

Az első kísérlet a magyar néptörténet problémáinak átfogó rendszerezésére. A honfoglalás korától kezdve tárgyalja hazánk népi viszonyait, a magyar településterület kialakulását, kiszélesedését, majd csökkenését, a magyar népesség lendülő-hanyatló sorsát, az ország területén talált és később beköltözött más népelemek viszonyait és kapcsolatait a magyar államhatalommal és a magyarsággal, a népkeveredést és az asszimilációt.

A FRANKLIN-TÁRSULAT kiadása

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖNYVEIT a Társulat tagjai 25%-os kedvezményrel rendelhetik meg a titkári hivatalban (Budapest I, Bécsikapu-tér 4.)

A

MAGYARORSZÁG ÚJABBKORI TÖRTÉNETÉNEK FORRÁSAI

c. sorozat legújabb kötete

PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR JOLÁN

A NEMZETI SZÍNHÁZ SZÁZÉVES TÖRTÉNETE, I. KÖTET

A Nemzeti Színház történetének 1937-ig terjedő első tudományos feldolgozása a teljes levéltári anyag s az időszaki sajtó kritikai felhasználásával. A tudományos apparátus ellenére nem száraz adattömeg, hanem széles kortörténeti keretbe állítva, élvezhető formában adja a művészi teljesítmény méltatását s tárja fel a színház hatását a közvéleményre és jelentőségét zenei életünk kialakítása, a magyar nyelv művelése és drámairodalmunk megteremtése terén.

A közel 600 oldalas kötet *bolti ára 25 pengő*. A Magyar Történelmi Társulat tagjai a titkári hivatalban (Budapest I, Bécsikapu-tér 4) *18 pengős kedvezményes áron* szerezhetik meg.

A MAGYARORSZÁG ÚJABBKORI TÖRTÉNETÉNEK FORRÁSAI című sorozatban megjelentek

Gávai GAAL JENŐ *emlékiratai*

Élmények és tanulságok *címmel*

A tudós professzor, több nagy Széchenyi-tanulmány és számos más jelentős történeti monográfia szerzője, éles szemmel figyelte meg a kiegyezés idejétől a világháború utáni konszolidációig eltelt majd háromnegyedszázados korszak eseményeit, szereplőit és sokoldalú, tárgyilagos képet ad róluk lelkiismeretes gonddal készült emlékirataiban. A komoly történeti forrásértékkel bíró, adatokban és megállapításokban gazdag visszaemlékezésekhez VÍG ALBERT írt bevezető tanulmányt. A sajtó alá rendezés munkáját LUKINICH IMRE végezte.

A több mint 900 oldalra terjedő kötet *bolti ára 25 pengő*. A Magyar Történelmi Társulat tagjai a titkári hivatalban (Budapest I, Bécsikapu-tér 4) *kedvezményes áron, 18 pengőért* szerezhetik meg.

Elnöki megnyitó beszéd.

A Magyar Történelmi Társulat 1942 június 11-én tartott évi rendes közgyűlésén mondotta Hóman Bálint elnök.

A Magyar Történelmi Társulat életének második félszázadát 1917-ben a háború tombolása közepette kezdte meg.

Akkor gróf Klebelsberg Kunó azzal a megállapítással kezdte meg elnöki megnyitóbeszédét, hogy „a nehéz időkben a közhangulat nálunk komoly, de nem szomorú. A végtelen háborúk és a történelmi csapások nemzete klasszikus korát éli megint, melyben egész nagyságában bontakozik ki a vihar-edzett magyar génusz. Nyugodtan és derűsen nézünk a jövőbe, mert történetünkben tudjuk, hogy a megpróbáltatások, sőt a katasztrófák minálunk tüneményes fejlődésnek, csodás fellendülésnek kiindulópontjai voltak. Az egészséges nemzet lelke mintegy varázsütésre megtelt alkotási vágygal és tetterővel s így követi a dülást és a rombolást a termékeny munka időszaka!”

Most, huszonöt év multán, Társulatunk ismét fegyverzaj közepette lép át a harmadik negyedszázadba, s mi újra úgy érezzük, komoly elszántsággal és felfokozott erővel kell munkánkat folytatnunk, hogy a nagy küzdelem eldőlte után új lendülettel indulhassunk el a felfelé vezető úton. A nehézségek azonban ma sokkal nagyobbak, mint negyedszázad előtt voltak. Régi politikai, társadalmi, gazdasági rendszerek elhanyaglása és újaknak a kialakulása, régi és új eszmék, irányok, áramlatok vetélkedése, a világ minden népét fegyverbe szólító véres harc közepette kell a tájékozódást keresnünk új magaslatoakra vezető új utak felé. Súlyos és szinte megoldhatatlannak látszó problémák merednek elénk. Új

feladatok megoldása és új kötelességek teljesítése hárul reánk. A legutóbbi években különféle alkalommal tartott s így a Magyar Történelmi Társulat közgyűlésein elhangzott beszédeimben is sokszor szóltam már e problémákról, a sorsfordító időkben felmerült nemzetpolitikai kérdésekről s az ezek megoldása során reánk háruló kötelességekről. Ma mégis erre a tárgyra térek újra vissza, mert úgy vélem, a magyar történettudomány művelőinek kötelességük ezekkel a kérdésekkel állandóan foglalkozniuk és nemzetnevelő munkásságukkal azok megoldását előmozdítaniuk.

Az európai történetnek — megítélésem szerint — a népvándorlás és a nyomán járó államalakulások kora óta nem volt a mienkhez hasonlóan mozgalmas korszaka. Azóta sem léptek működésbe oly hatalmas világformáló erők, mint épp a mi napjainkban. Gigászi küzdelem folyik körülöttünk s itt a haza földjén is eszmék és áramlatok, irányok és rendszerek, népek és nemzetek között, s ebben a nagy küzdelemben csak az a nép, az a nemzet, az az állam tud majd helytállani, amelyik lelkiileg teljesen felkészülve s az erkölcsi és értelmi erők teljességével felfegyverkezve száll versenybe. Nemzeti életünk jövőendő biztonságát, népünk zavartalan boldogulását, magyar céljaink megvalósulását mi is csak erőink felfokozásával, egyesítésével, teljes felhasználásával, a magyar művelődés tartalmának kimélyítésével és színvonalának emelésével biztosíthatjuk.

A nemzeti művelődés alapja azonban — mint néhány nap előtt Szegeden is mondtam — a fejlődésre képes nemzeti tudomány. Az eszmék és irányzatok küzdelme nyomán keletkezett tétovaság és bizonytalanság, tájékozatlanság és ingadozás, erkölcsi és bizalmi válság közepette csak a napi áramlatokon felülemelkedő tudomány folyamatos művelésével biztosíthatjuk a haladás állandóságát és terelhetjük a fejlődést helyes irányba.

A tudomány és különösképen a történettudomány természetesen hatása alatt áll a kor egyetemes eszmevilágának. Ismeretanyaga, tartalma, célkitűzései bővülnek, szelleme, szempontjai s velük módszerei is módosulnak a kor érdeklődé-

sének irányához és eszmei törekvéseinek tartalmához képest. A tudósoknak is szem előtt kell tartaniuk a politikai és társadalmi életben irányadó eszméket és törekvéseket. A tudomány művelésében érvényesíteniük kell a felmerült új értékes szempontokat. Az új szellem, az új szempontok, az új módszer azonban korántsem jelenthetik a régiek teljes elejtését, a folytonosság megszakítását. Elhanyagolt, avagy mellőzött kutatási területek feltárásáért nem áldozhatjuk fel a régóta sikeresen munkált területek továbbművelését. Más nemzetek tudományában netán korszakos fordulópontot jelölő célkitűzéseket, szempontokat, módszereket nem ültethetünk át kritika nélkül a magyar tudomány talajába. A biológiai és geopolitikai tényezők működésének fokozottabb figyelembevétele mellett sem hanyagolhatjuk el a szellemi és erkölcsi történetformáló tényezők működésének további vizsgálatát. A népiségtörténet, helyesebben néptörténet szempontjainak érvényesítése nem lehet kizárólagos; semmiesetre sem járhat együtt a nemzettörténeti és államtörténeti szempontok irányító szerepének megtagadásával, aminthogy például a szellemtörténeti módszer és szempontok alkalmazása sem jelentette a megelőző korszakban uralkodó materiális szempontoknak teljes mellőzését.

A tudomány haladásának, a tudományos munka eredményességének fontos előfeltétele a folytonosság. Bármily tetszetős és politikai értelemben népszerű jelszavakért sem vethetjük el magunktól a tudomány művelésében kipróbált és bevált szempontokat és módszereket és különösképen óvakodnunk kell a tudomány sajátos nemzeti szempontjainak és célkitűzéseinek elhanyagolásától. Többször elmondottam már, hogy — meggyőződésem szerint — a tudomány éppúgy, mint a művészet vagy általában a kultúra nemzetközi, mert eredményei az egész emberiség tulajdonába tartoznak, de ez a nemzetközi tudomány a nemzeti tudományok különálló individuumainak összetétele, aminthogy a nemzeti tudomány is a tudósok egyéni munkásságának eredője. Amint az egyén munkásságának megvannak a maga sajátos egyéni vonásai, úgy az egyes nemzetek tudományosságának is vannak másutt

mindenütt ismeretlen, sajátos nemzeti vonásai, ami nemcsak a céltűzés irányában és a feldolgozás szellemében, hanem a formában és módszerben is megnyilvánul. A tudománynak ezt a nemzeti jellegét, ami egyben a faji vérmérséklet és jellem, a népi életszemlélet és gondolkodásmód, a nemzeti eszmevilág és műveltség kifejezője, nemcsak a nemzeti művelődés, hanem az egyetemes művelődés érdekében is meg kell őriznünk.

Éppígy ragaszkodnunk kell azokhoz az erkölcsi elvekhez, amelyeket a magyar tudomány művelői mindenkor szemük előtt tartottak. A tudomány anyaga, tartalma, szempontjai, céltűzése és módszerei változhatnak, de a tudományos munkát irányító erkölcsi szemlélet állandó kell, hogy legyen. Az attól való eltérés a tudomány csődjéhez vezetne. A magyar történet-tudomány művelői is ragaszkodnak ahhoz a minden idegen — akár politikai, akár egyéni — szemponttól mentes tisztult erkölcsi felfogáshoz, melyet elődeink s mink magunk is mindenkor vallottunk s amely erkölcsi felfogásnak tisztelete adta meg a létalapját hetvenötesztendő Társulatunk működésének is.

A Magyar Történelmi Társulat LXXVI. évi közgyűlését megnyitom.

A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről.

II., befejező közlemény.

Mint a hűbériség, úgy a rendiség fogalmát is azért nem sikerült mindezideig általános érvénnyel megmagyarázni, mert belső értelmét keresték, célját és lelkületét, — nem pedig a társadalomképző módszereket, amiknek alkalmazása fejlődésbeli kényszerűség volt, szemben az eleven örök emberi lelkeséggel, életfolyással.

Az orosz társadalomfejlődés,¹ a bizáncinak utóda, a középkor végétől éles rendi tagozódást mutat, a nemesség és papság uralmával, intézményesen elkülönített városlakossággal. Ha az egyes rendekre kiosztott funkciókat nézzük, kétségtelenül logikusabb, célszerűbb, értelemszerűbb a szerepük, mint a nyugati rendiségben. A nemes katonáskodik és igazgat, a parasztmunka eredményeit közvetítve ezáltal az állam felé; a papság ugyancsak birtokainak parasztságából él és vallásos hatalmával szorosan az államérdek szolgálatában áll; a városlakót egyenesen beszervezi és kötelezi az állam az iparra, kereskedelemre. Mindezek ellenére azonban mégiscsak vonakodva szoktunk beszélni orosz rendiségről, mert az a nyugati rendiséghez fűződő képzeleteinkkel talán csak a legújabb korszakokban egyeztethető össze, akkor, amikor már a nyugati társadalomfejlődés is kivetkőzött régi mély irracionális formáiból és már benne is inkább csak a vékony racionális érdek tartotta fenn a rendi tagozódásokat. Addig még a lengyel és a magyar rendiség is legbenső lényegében különböző az orosztól, bármily szélsőséges tagjai is a nyugati rendi társadalomszerkezetnek.

Az orosz példa arra utasítja a fejlődésvizsgálatot, hogy a rendi társadalomalakulás magyarázatát se keresse célszerű, tudatos szerveződésekben, legkevésbé pedig az állam érdekeinek és a rendi érdekeknek ellentéteiben és kölcsönösségei-

¹ K. Stählin: Geschichte Russlands von den Anfängen bis zur Gegenwart (1923). — W. Kliutschewskij: Geschichte Russlands. Hrsg. von F. Braun u. R. Walter (1925).

ben. Mert ez az érdekkölcsönösség éppen az orosz rendiség jellemzője. Figyelmeztet arra is, hogy az elvi elkülönülés ott a legélesebb, legkérlelhetetlenebb, ahol a társadalom az eleven érdek törvényeinek enged. (Az üres racionalizmus és az ösztönös érdek: határfogalmak. Együttesen dolgoznak a társadalomrétegek éles elvi elkülönítésén és az elkülönítés makacs elvi megrögzítésén. Ahol a társadalomstruktúrát nem dolgozta át mélyen a szokásszerűség, ott nincs kellő ellenálló-képesség az erősebbek érdekével szemben, teljes alávetettségén s uralmon alapuló rétegződés keletkezik, a felülkerekedettek szövethoznak egymással és együtt az államhatalommal, hogy az alulmaradtak munkáját használhassák.)

Az orosz fejlődés feltűnő példája azonban mégiscsak bizonyítja azt is, hogy a nyugati rendiség kialakulása is bizonyos fordulat a fejlődésben; az életközeli, tapasztalati, szemléletes módszerek mellett új, elvonatkozottabb, elvi alapokat érvényesítő módszerek lépnek működésbe. Gyenge, sekélyes struktúrájú társadalmaknál egyszerű a fordulat: az erősebb joga érvényesül: e célra nem szükséges semmi különös intellektuális felszerelkedés. A nyugati fejlődésben azonban minden kicsiny társadalomképlet, minden családuzem sokoldalú, életteli képződmény, az irracionális-emberinek izmos, szokásszerű érvényesülésével, s egymásközt is bonyolult illeszkedésekkel. Itt mélységes életanyagot kell feldolgozni, hogy a tisztán szokásszerű-hűbéries társadalom a rendi tagozódásra fordulhasson át.

Mert idővel minden fejlődésnek át kell fordulnia a tapasztalati, szemléletes szomszédságviszonyokról az általánosabb rétegződésre, amint a szűkebb körben kialakult formák általánosabb összefüggésekbe sorakoznak. Ha a szokásszerűség mély és sokoldalú, akkor az életteli formáktól való „elvonatkozásnak” ez a folyamata rendiség kialakulására vezet. A családi üzem, amely az életformák, foglalatosságok hagyományos üzeme, közösséget vállal más hasonló családi állapotokkal. A rendiségbe beleszületnek az emberek; de nem csupán a születést tartja meg őket ottan, hanem a családnak társadalmiasan „szakszerű” üzeme. A „szakszerűség” még nem modern értelmű, még a „társadalmiasságon” van a hangsúly: még nem célszerűség a szakmunka lényege, hanem a társadalmi környezetbe való beilleszkedés; érdekkölcsönösség helyett az élet sokoldalú, irracionális igényeinek kölcsönös kielégítése. A kézműves például még nem csupán szükségleteket elégít ki, hanem a helyi társadalomélet emberi önrizetét, a léleknek és a természetanyagnak kísérletező-művészi kapcsolatait is szolgálja. Ugyanígy társadalmias a szerepe a pap-

ságnak és a nemességnek is. Mindegyik rend még szétbontatlan összefüggésekben él a természet talaján dolgozó parasztsággal. A rendi életformáknak egymással való kapcsolódása, s a különböző rendi formáknak egymástól való elkülönülése mélységes összefüggések feldolgozását kívánja: sajátos intellektualizmusnak kell kialakulnia, hogy ez az elvonatkozás végbemehessen. A születésnek elve alapvető szemponttá válik, de az életforma hagyományozása és gyakorlása a lényeges; a születés inkább csak azért, mert a család a hagyományozásnak legtermészetesebb üzeme.

Ezért nem lehet nyugateurópai fogalmak szerinti rendiségnek nevezni minden társadalmat, amelyben születésrétegek helyezkednek el egymás fölött; másrészt olyanokat sem, amelyekben a katonai, papi rétegek, vagy a vagyon szerint kialakult rétegek a családüzemek folytonossága nélkül különülnek el egymástól, mindegyik érdekszövetségben a magához hasonlókkal. (A nyugateurópai rendiség nem megrögződés, hanem örökös belső mozgás, fejlődés, a társadalomviszonyoknak egyre fokozódó szakszerű intellektuális feldolgozódása.)

Az orosz rendiség kétségtelenül a nyugati társadalomtalajjal való összefüggésben alakult ki, mint már az az érdekel átítatott rendi rétegződés is, amit elég zavaros körvonalakban a későközépkori bizánci társadalomban tapasztalhatni. De az orosz alakulás a részletekre nézve is igen tanulságos, a fejlődéstudományt általános törvényszerűségekre figyelmezteti. A későközépkori orosz rendiség, ugyanis nem az első rendi elvonatkozás az orosz történetben, hanem csak a nyugati összefüggések következtében végső győzelme egy már többször megismétlődött folyamatnak. A kievi korszakban a fejedelem tulajdonképpen a harcos-kereskedő kíséretre támaszkodva uralkodott a városból a vidéken. Bizonyára elevenebb, s főként gazdagabb, ragyogóbb kultúrélet, mint a korabeli magyar vagy lengyel társadalmakban, de pár generáció multán a harcias kereskedővállalkozások rétege rokonságok érdekszövetségévé vált, szétosztódva a kievi fejedelmi rokonsághól kikerült részfejedelemségekben, a parasztság és a rabszolgák nyakán élősködve. Bonyolult genealógiák támasztják alá ezt a félig-meddig nemességnek nevezhető, mind merevebbé váló érdekközösséget. Pedig a görögkeleti papság, az intellektuálizmus képviselője, eleven irodalmat fejlesztett ki, már a XI. században következetes fordító tevékenységgel, a szláv irodalmi nyelv kialakításával. De maga a metropolita mondta ekkor: ne az ország szokásait kövessétek, hanem az egyház törvényeit. Az életközeli méltányosság helyett elvont elgondolások: különös, de a magas elviség enge-

dékenyebb az ösztönös érdekek szemben, mint az életviszonyokat szinte öntudatlanul kifejező szokásszerűség. A magas papi állásokat lehetőleg bizánci görögök tartották kezükben, akik itt szerzett vagyonukat hazaküldték. Az értelmiség egyéb rétegei is a maguk pyerészkedésének éltek, a „görög“ név, amelyet általában alkalmaztak reájuk, a szlávoknál már ekkor kezdte felvenni a „városi csirkefogó“ értelmét. A köznép eredetileg mind szabad volt, leszámítva természetesen a rabszolgák tömegeit; de a XII. században a fejedelmekkel érdekközösségben álló rétegek elnyomása alól tömegesen vándorolt ki a parasztság a galíciai, wolhyniai területekre. A kievi társadalomszervezet ekkor már kiélte önmagát, lassanként csak kegyeleti központja maradt már az újonnan formálódó belső orosz fejedelemségeknek.

Ezek a fejedelemségek, a susdalinak vezetése alatt, ugyancsak hamar megjárták a túlélettségnak ezt az útját. Kereskedőkre és papságra támaszkodva ugyancsak valamineké „városias“ érdekszervezetten kezdték, ugyancsak végtelen genealógiai osztódásokkal, amelyekben azonban már mégis csak a fiúöröklés számított, nem pedig az egész rokonság öröklésjoga. De ez az osztódás is a leszámazók érdekközösségét jelzi, s nem a családlüzem hagyományos folytonosságát a legidősebb fiú vezetése alatt. Végül már vannak fejedelmek egyetlen falu fölötti uralommal is. A politikai felsőség körülbelül tulajdonjogot is jelent. Külsőleg igen hasonlít a részfejedelemségek rendszere, élén a hatalmasabb nagyfejedelmekkel, a nyugati hűbérfejedelemségekhez. „Semmiesetre sem nyugati átvétel — mondja a modern történetíró¹ —, de a hasonlóság magyarázata valószínűleg a közös árja eredetben rejlik.“ Az ilyen magyarázatok állják el az utat a társadalomfejlődés módszereinek általánososérvényű vizsgálata elől. A gyorsan fejlődő nyugattal bizonyos összefüggésben már haladottabb felszerelkedéssel dolgozott itt az intellektualizmus, de a szokásokat elnyomó érdekszerűség nem engedte a hagyományos, életközeli viszonyok érvényesülését, kicsiny és nagy kondíciók szilárd kidolgozódását. Minden családtag érdekfél egymással szemben, igénnyel az osztózkodásra; s viszont mégis szívós érdekközösségben a rokonsággal, az alávetett népen való uralmuk fenntartására. A kisfejedelmekhez sorakoztak a nagyobbak udvarában hirtokuk és hivataluk révén szerepet játszó családok is, gyakran rabszolga-eredettel is, de udvari tisztségük által elhatalmasodva. Az orosz nemességben mindvégig nagy volt a szerepe a fejedelem

¹ Stählin, i. m.

kegyeit kereső, a rezidenciális nemességnek, a vidékivel szemben. Az így kialakult bojárság alatt sorakozott a kisebb birtokosok, katonák, hivatalnokok rétege, amely idővel a köznemesség jellegét vette fel. Aki egyszer úr volt, az ura, birtokosa, bírja, igazgatója is lett a földtulajdonán élő vagy tiszttségére bízott népnek is. Az egész nemességet együttesen a „szolgálok“ rendjének nevezték, szemben az adózókéval s az ezek alatt sorakozó nemszabadokéval. A nemesek valamennyien a fejedelem szolgálói, s hogy e szolgálat hathatós legyen, népük erejének kihasználásában nem korlátozták őket. Elvben a kölcsönös érdek, megegyezés az alap, a fejedelemtől, a bojároktól kezdve le a parasztokig. A nyugaton sehol sem hangsúlyozzák annyira a kölcsönös szerződés elvét, mint az orosz társadalmakban. A bojár elvben otthagyhatta urát, más fejedelemhez állhat birtokával együtt, ha érdekeiben megsértik. A paraszt viszonyát urához, szabadköltözködésének jogát ugyancsak szerződéses állapotnak tekintik a törvények. A paraszt elvben mind szabad, sőt önkormányzattal is rendelkezik. A nemesség bonyolult, pedáns genealogiai rangsor szerint jogosult az állam ügyeiben való részvételre, hivatalnoki, katonai állásokra; ha sérelmet szenved, együttesen fenyegetődzik, hogy elvonul, átáll más fejedelemhez.

Tehát élesebb elvi biztosítékok, mint a nyugati rendiségben — és mégsem, azaz épp ezért nem szerves, mély, egymást kölcsönösen kiegészítő rétegeződés. Rövidesen megismétlődött a Susdal vezetése alatt álló fejedelemségekben is a kievikorszak fejlődése; a parasztság elnyomásán felépített merev rendiség és állam elvesztette életképességét. A feltörő Moszkva vezetése alatt új rendiség képződött ki a középkor végén, az előzőkéhez hasonló módokon, bár ismét a nyugati fejlődésből felületesen áthatoló haladottabb intellektuális technikával. Itt is szabad a parasztság, de itt is kidolgozatlan, tagolatlan közösségekben élt eredetileg. Ezt az ősi „mir“-szervezetet, amely szabadok önkormányzata, de inkább a közös érdeké, munkáé, s nem a hagyományos családüzemek egymásbailleszkedő üzeméé — felbontja a rendi elvonatkozás folyamata. Mint már előbb is, a rabszolgaság teljes jogtalansága enyhül, állapota a parasztság állapotához közeledik; viszont a paraszt már a XV. században nem tulajdonosa földjének, költözését akadályozzák, majd törvényesen is tiltják. A régi „mir“ racionális formában jelenik meg újra: tagjai együttesen felelősek egymás bűneiért, kötelezettségeikért, adójukért, s ezért kölcsönösen féltékenyen vigyáznak arra, hogy valamelyikük ki ne szabadulhasson, ki ne emel-

kedjék a közös kötöttségből. Így alakítja át a régi mir-autonómiát az érdes érdek az újkori európai parasztság legmaradibb, legkötöttebb szervezetévé. Végül teljesen az úrra bízzák a paraszt sorsát; a kultúrtechniká háladtával egyre növekszik kiszolgáltatottsága, el is adhatják, cserélhetik őt, családjától elszakítva is. A városlakosságot fiskális-uralmi szempontokból ipari, kereskedelmi kényszerszolgáltatásra szervezik. De a bojárságot sem védik jogaiiban a genealógiai rangsorozás könyvei. Szabad elvonulásuk joga elvben még fennáll, de kockáztatják, hogy nyelvöket kitépeti a nagyfejedelem, ha felszólalnak. Minden földbirtok szolgáltat-kötelessé válik, a szó szoros értelmében, a nemesúr katonai, közigazgatási és pénzügyi kötelezettségeivel. Az állam ennek fejében nemcsak a parasztság, hanem nagymértékben a város-lakosság kihasználását is a nemesúrra hagyja. A fejedelmi székhely nemessége meg-megújuló hullámokban szerez nagybirtokokat s ezzel is akadályozza a vidéki úr és a paraszt között méltányos kölcsönösség kialakulását.

„Szolgáló” nemesség: egykor mintegy pártszervezete a fejedelemlennek, akinek katonai, pénzügyi szolgálata teszi úrrá a pártot is a nép felett. Később a dumában, a fejedelem tanácsában, ülnek a bojárok és egyes kisebb nemesi fokozatok; de a sokszor veszekedésben, sőt fegyveres ellenállásban is kitörő érdekelletűük idővel alázatos alkalmazkodássá válik. Nyoma sincs a nyugati rendi képviselők szabályozott jogainak, ügymenetének; mert a дума tagjai nem rendi-társadalomüzemeket képviselnek, hanem csak a maguk érdekközösségét. Följük nő tehát a központi hatalom, minden érdekszervezetnek összefoglalója.) A szolgálat nem szabályozódott szokásszerű kölcsönösséggel, mint nyugaton, ahol emielfogva a földesúri vagy városi társadalomszervezet belső „szakszerű” fejlődése jelenti az uralkodónak, az államnak gyarapodását. Az orosz nemesség szolgálata nyers érdekközösségből indult ki, a hatalmasabb, tehát az uralkodó a maga érdekei szerint használja, megengedvén, hogy a nemesség a terheket továbbhárítsa a dolgozó rétegekre.

Könnyedén és gyorsan fordult át tehát mindig az orosz fejlődés a rendi elvonatkozásra — minthogy nem kellett mély szokásszerűséget feldolgoznia. De éppen ezért nem is lehet itt igazi nyugatias rendi tagozódásról beszélni. A fejlődésre nézve ez annyit jelent, hogy az emberi létnek és a társadalom-életnek mély irracionális igényei, méltányosságai, amiket csak az életközeli szokásszerűség fejezhet ki, nem juthatnak általános érvényre a hirtelen kitágult társadalom- és kultúr-szervezetben.

Mert ebben rejlik la rendi elvonatkozás folyamatának fejlődéstani jelentősége: olyan fejlődésfok, amelyben az addig szűk, helyi érvénnyel, sajátos helyi formákkal, szokásokkal kifejeződött módszerek általánosabb kapcsolatot találnak egymással. Ami szabályozódás addig csak a helyben belenevelkedettek számára volt érthető, az most belső értelmében kibontakozik sajátos formáiból és kölcsönösen termékenyíti, gazdagítja egymást más vidékek, társadalomképletek hasonló szabályozódásával. Hirtelen haladás, a kultúr-módszerek általánosulása, beleértve a foglalkozások gyakorlati módszereinek, eszközeinek általánosulását is. Még a legkezdetlegesebb rendiség is az élet általános szintjének emelkedését hozza, a társadalomüzem bizonyos egységesülését, az előbbi, szomszédságos tapasztalaton alapuló fejlődés helyett. Mint ahogyan később a rendiségből kibontakozó osztálytársadalom is kivonja, elvonatkoztatja a rendi életformákból a bennök rejlő szakszerű-rationális elemeket, a különböző hasznos célokra alakult célszervezetekbe osztja be az embereket, s ezzel hirtelen megnöveli a társadalom teljesítőképességét, emeli az élet általános színvonalát. De másrészt a rendiség, mint később az osztálytársadalom is, elvonatkozás az emberi lét eletteljes egészét érvényesítő társadalomalakulástól. Tökéletesebb módszereket hoz, amennyiben eleven, önálló gondolkodással, következetességgel fejti ki mindazt az eredményt, amit az addigi fejlődés csak a helyi viszonyokra alkalmazhatóan hozott létre. Például körülírt joggá emeli a városnak és a vidéknek szokásszerű viszonyát az áruk cseréjét illetőleg. Vagy pl. a földesúri malom helyzetét a környék társadalmában. Ezzel lehetővé teszi a mesterséges városalapításokat, vagy a malom állítását a kiszámíthatóan előnyös helyeken. Másrészt azonban elvonatkozás: sok mindent elhagy az ilyen mesterséges szabályozás, ami talán bensőségesebb kölcsönösség volt a falu és a város, a malom és az érdekelt közönség között; a kultúreredmény és az emberi élet most már egy fokkal idegenebbül állanak egymással szemben. Gazdag, sokoldalú, mély szokásszerűségnek kellett előzőleg kifejlődnie, hogy a rendiségnek újonnan kitáruló társadalom- és kultúrszerkezete ne nőjön az emberek nyakára, ne váljék öncélúvá, a gyors eredmények kedvéért az alsó tömeget megnyomorítójává.

Azt hisszük, így kell felfognunk a rendiség fejlődéstani jelentőségét, — s csak akkor lehet így felfognunk, ha ezt a társadalomalakulást nem valami új szellem létesítményének tekintjük, hanem a szerkezetiség belső törvényszerűségeiből magyarázzuk. Az orosz fejlődés élénken illusztrálja ezt a

törvényszerűséget: sekélyesebb társadalomszerkezetben gyorsabb, felületesebb, élesebb a rendi elvonatkozás. Miért is ne magyarázzuk egyes népek fejlődését magából a kultúrszerkezetből, minden népre általánosan alkalmazható törvényszerűségekből? Nem a szláv fajta született lelkisége az elmaradottság oka, hanem a történeti-szociális struktúrát éli meg az emberiség ezen része, azzal a lelkiséggel, amellyel e struktúrát minden más népfaj is megélné.

A rendi elvonatkozás azonban a nemesség és a papság mellett újszerű társadalomrétegek kialakulásával jár együtt. Ami addig a személyies érintkezés, együttélés műve volt, az a társadalomszabályozódás most már kész, általános fogalmakkal dolgozott. A családi hagyományozás, a szomszédságos együttnevelkedés helyett az életnek, foglalatosságnak most már általánosultabb formái bizonyos intézményes oktatást kezdenek kialakítani. Nem csupán olyasmit, amit „iskolának” nevezünk; a lovagi élet, vagy a kézművesmesterség is kialakítja a családi hagyományozás kereteit áttörő nevelérendszerét. A nevelés módszereinek ez az elvonatkozó általánosulása talán a legjellemzőbb jelensége a rendi fejlődésnek. Természetesen nem a nevelés alakítja át rendiséggé a szokás-szerű társadalmat; de nem is a rendiség képezi ki tudatosan a maga céljaira a nevelés új rendszerét. Hanem mind együttesen a társadalommódszerek új fejlődésfokának eredménye. Ahol előzőleg mély szokásszerűség dolgozott, ott a rendi oktatásrendszer és az iskola súlyos, sokoldalú feladatra nevel és a kialakuló értelmiségi rétegeket mély társadalomszolgálatra kötelezi. Sekélyesebb társadalmakban azonban az új „szellemi” fegyverekkel felszerelt intellektuáлизmus a maga érdekeit néző, az erősebbhez csatlakozó törtető réteggé válik, — az elvonatkozó társadalomigazgatásból az alsóbb tömeget rideg kihasználása következik. Az intellektuáлизmus tehát nem szellem, hanem sajátos társadalomszerkezet, sajátos történettel, mindig az illető nép egész társadalomszerkezetének megfelelően kialakulva. Az intellektuális réteg ezért mintegy átforduló sarka a társadalomszerkezet elvonatkozásának a rendi rétegeződés felé; struktúrája, szerepe az egész társadalom szerkezetére mélyen jellemző. Sőt még tovább is. A társadalomszerveződés minden módszere között az intellektuális módszerek a legelvonatkozottabbak; pusztán oktatással, életközeli tapasztalatok nélkül átültethetők, eltanulhatók. Mihelyt ily elkülönült oktatásanyag és iskolázás alakul ki, idegenbe átvive felülről, kívülről hat a társadalomszervezetre, siettetni az elvonatkozás folyamatát. Ilyen értelemben tehát az intellektuáлизmus nemcsak együttes képződ-

ménye a rendi társadalomszervezetnek, hanem többé-kevésbé indító, hajtó oka is. Mélyen szokásszerű társadalmak viszonyainak átdolgozására hosszan, sokoldalúan képzett és mélyen tagozott, mindenfajta foglalatosságot, életformát szakszerűen kezelő intellektuáлизmus szükséges; sekélyebb társadalomszervezeteket azonban felületes képzettség-réteg is, nyers intellektuális technika is kiforgathat amúgy is elmosódott, az érdekerőktől áthatott régi szokásaiból.

A középkori orosz intellektuáлизmus kialakulása és szerepe tehát mély tanulságokkal szolgálhat az európai rendi elvonatkozás belső természetét illetőleg. Kétségtelen, hogy van valami köze a nyugati intellektuáлизmusnak korabeli kialakulásához, holott ismét nem átvétel, hanem csak bizonyos önkénytelen együttes menetelés az oly erőteljesen jelentkező nyugati kultúrváltozással. A görögkeleti egyház eredetileg nem volt hivatva arra, hogy a világi társadalom szerkezetébe bensőleg bekapcsolódjék. Bizánchan antik módra világi értelmiség dolgozott, az egyház, racionális elkülönüléssel, csak a vallásnak a szociális szervezete. Mint láttuk, finom, elvont teológiai elvekkel uralkodott a társadalmon, amely elvszerűség, mint minden elvszerűség minden más téren is, az egyház saját érdekének szolgálatát is jelentette, szövetségben az államérdekkel. Ezért nem izmosodott meg a plébánia-rendszer, a világi alsó papság csak tanulatlan alacsonyrendű képviselője a kolostoregyház teológiájának és hatalmának. Az oroszoknál azonban már a késeibb kievi korszaktól kezdve jelentkezik a „djak“ képzettségtípusa, nyilvánvalóan halvány árnyéka a nyugati „clerc“ típusának: egyházi ember, gyakorlatias írásképzettséggel. Míg azonban nyugaton a klerikus képzettsége és hivatása még évszázadokig benső kapcsolatban marad az egyházzal, az orosz dják hamar „elvilágiasodik“, kiszóródik az élethe, azaz urak, hatalmasok szolgálatába. Nem csoda, hiszen itt is, mint nyugaton, lényegében a világi papság neveltje; az orosz világi „fekete“ papság azonban alsórendű, műveletlen réteg, nem pedig, nyugati módra, a helyi szokásszerűséget objektív gonddal kezelő, kifejező, megszentelő hivatás. Egyes világi papok a liturgikus oktatással kapcsolatban tanítják a betűk ismeretére a hozzájuk vetődött növendékeket, akik azután a nagyok környezetébe férkőzve a pénzügy és az igazgatás intím tanácsadóivá lesznek, végtelen dühére és megvetésére a tanácsban szereplő előkelő családoknak. A moszkvai korszakban már központi hivatalnoktestületek alakulnak ki a nagyfejedelem udvarában, „prikázok“ a különféle ügyekre; de még sokáig inkább az intellektuális technika szolgálai kezelői, s nem biztosított

helyzetű, szabályozott, méltó szerepű hivatalnokságok. Még az újkorban sem alakult ki rendszeres, fokozatosan felépülő iskolázásuk. Pedig hatalmuk mind nagyobb. ők szállítják a fejedelemnek a társadalomból kikényszeríthető erőket, s maguknak a működésük közben kiuzsorázható gazdagságot. Ők bujtogatják a fejedelmeket „reformokra“, a társadalom igényeire való tekintet nélkül a deszpota központosítás erőszakos, sokszor az örültségig fantasztikus módszereire. Az orosz intellektuális elvonatkozott, racionális ideológiájának első képviselője ez a dják-réteg; kialakulása és szerepe az egész társadalomszerkezet sekély racionalizmusának jelensége.

Csak annyiban foglalkozunk itt e sajátos orosz intellektuális réteg keletkezésével, amennyiben szempontokat szolgáltat a nyugati intellektuális megítélésére. Tanulságos lenne a djákság helyzetének és működésének közelebbi megismerése az összehasonlítás céljaira. Kezdenünk kellene mindenekelőtt azon emlékek vizsgálatán, amelyek az ő kezük alól kerültek ki: azaz íráshasználatuk összehasonlításán a nyugati klerikus írásbeliségével. Az elvek, gondolatok helyett a gyakorlati kivitel megismerésén. Annyi bizonyos, hogy a többnyire nyershangú, ösztönösen fogalmazott központi rendelkezéseken kívül igen kevés az olyan írás, amely csupán a kisebb-nagyobb társadalomképletek kialakult szervezetét örökíti meg s biztosítja; nincs nyugatias értelemben vett „oklevelezés“. Az intellektuális technika önmaga célszerű szempontjait követi, s nem a társadalomélet méltányosságaiból veszi anyagát. Ezzel szemben korai és a magyarhoz, lengyelhez képest nagyarányú az összefoglaló törvényhozás, amely — mint a genealógiai rangsorolás is — a központ érdekeiből nézve igyekszik szabályozni, összefogni a társadalmat. Úgy az államszervezet működésére, mint a rendi elvonatkozás egyoldalú, éles folyamatára nézve a dják írásbeliség vizsgálata lenne a fejlődéskutatásnak első feladata: konkrét, összehasonlítható módszerekről van itt szó, amely módszerekből azonban az egész társadalomkép tükröződik vissza.

*

Úgy a magyar, mint a lengyel fejlődésben már a rendiség körvonalainak jelentkezése előtt megkezdődik az új nyugatias klerikustípusnak szereplése. Nem annyit jelent ez, hogy ez az egyelőre szórványos képzettségréteg ültette volna át ide a rendiséget. Az itteni társadalomtalaj egyébként is még szorosabban együttmozgott a nyugatival, mint az oroszé. S azonkívül a belső fejlődés önmagában is kétségtelenül

a rendi elvonatkozás felé vezetett, külső hatás nélkül is. sőt bizonyára hirtelenebbül, mint nyugaton, mert a sekélyesebb szokásszerűség miatt itt nincsenek oly mély feltételei a társadalom átrétegződésének. De a klerikusrétegnek, az intellektuálisizmusnak itt kialakuló helyzete, szerepe jellemző az egész társadalomszervezetre; s igen tanulságos az egész nyugati fejlődés megértésére is.

Talán ez új klerikusságnak íráshasználata mutatja a legtokéletesebben és legszemléltetőbben a latin Okcident kultúregységét. Ha valamikor, késői korokban, Európa elmúlt kultúrájára messze távlatokból fognak visszatekinteni, az egységes kultúrszerkezet kialakulásának minden másnál érzékelhetőbb jelét az íráshasználat egységében fogják megtalálni. Nem csupán annyiban, hogy idegenül elkülönül tőle a görögkeleti kultúrkör írása; hanem a latin klerikus-íráshasználat pontosan, fegyelmezetten egységes formáiban is, amelyek az írás-intellektuálisizmus egységes képzettségére, szervezetére mutatnak.

A szélső, kis nemzetek fejletlenebb kultúrüzeme semmiesetre sem termelhette ki önmagából ezt a nyugatival annyira egyező tökéletes íráshasználatot. Megjelenése, s aztán állandó termékeny alkalmazása e szélső vidékeken a nyugati fejlődésnek egyik legfontosabb jelenségére mutat: az intellektuálisizmusnak átszerveződésére; olyan tényre, amit csak a kis nemzetek távlatából lehet alapvető fontosságában felismerni. Csak innen látható igazán, mennyire felülmulta már a nyugati fejlődés a régi szokásszerű helyi alakulásokat; s hogy másrészt mégis milyen mélyen gyökerezett a régi fejlődésben az új, intézményes intellektuálisizmus. Bizonyítja, hogy a rendi elvonatkozás nem érdeken alapuló uralmi rétegződés volt, hanem az életformáknak súlyos gonddal, érzékeny tárgyias fegyelmezettséggel, intellektuális szakszerűséggel való egybeoldozása.

Az új klerikus-típus ugyanis, amelyik a XII. századtól kezdve a szélső nemzeteknél is megjelenik, nem csupán a nyugatival egyező írásformákat s alapjában azonos oklevéles gyakorlatot, fogalmazókészséget hoz magával, hanem megbecsült, szilárd, szabályozott hivatást is. Uralkodók környezetében is megőrzi méltó helyzetét, önállóságát; szabályozott működésével ellensúlya is a hatalomnak, objektív szakszerűségével a széles társadalom igényeinek, szervezetének képviselője. Inkább tárgyias megfogalmazója mindannak, ami már alulról kialakult, mint a hatalomnak intellektuális, technikai eszköze. Igen jellemző már az is, hogy ezt a nagyjából idegenben szerzett képzettséget nem

idegen klerikusok hozzák magukkal a szélső vidékekre, hanem hazaiak vonulnak ki hosszú tanulóévekre a nyugati iskolaközpontokba. És e központokból nem idegen intézményeket, jogalkotásokat hoznak haza, hogy itt erőszakosan átültessék azokat, hanem oly egységes intellektuális módszereket, amelyek acélos hajlékonysággal a társadalom végtelen változatosságainak kifejezésére alkalmasak.

Minden igazi kultúrfejlődés lényegére mutat ez: a forma, az eszköz, a gondolat, az intézmény ne váljék öncélúvá, hanem maradjon meg tiszta módszernek, érzékeny gonddal az emberi lét életégész igényeivel szemben. Ez az új klerikus-ság egységének, általános elterjedésének, a nyugati intellektualizmus s vele az írásbeliség fejlődésképességének legmélyebb alapja.

Arra utalja ez a fejlődésvizsgálatot, hogy a nyugati klerikus-intellektualizmus kialakulásában ne keressen egyoldalú államérdeket, de egyáltalán semmiféle érdeket sem, hanem egyszerűen a társadalomszervezet érettségének bizonyos fokát lássa mögötte. Ne maradjon meg a kutatás az antik írás-intellektualizmusból való levezetésnél, mert a klerikus egészen új, sajátos módokon él az antiktól átvett felszerelkedéssel. Ne magyarázza az iskolázást és a klerikus állapotát csupán az egyházi szervezet fejlődéséből sem, — hanem épp ellenkezőleg, a klerikus szerepe figyelmeztesse arra, hogy a nyugati egyház minden más kultúra vallásrétegénél mélyebben a társadalomszervezethez való alkalmazkodásának, s az így kiképződött tárgyas adminisztratív hivatásának köszönhette fejlődésképességét.

Ha ily módon vennénk alapos vizsgálat alá a nyugati klerikusság kialakulását, s nem vágnánk el minden magyarázatot, például a „vallásosság erejének“ oly könnyen alkalmazott szólamával, — úgy megvilágosodnék, hogy miért találjuk meg nyugaton az új képzettség e képviselőjét kezdettől fogva nemcsak a fejedelmek, vagy egyházfők udvarában, hanem a vidéki földesúr, lovag környezetében is, sőt az egyszerű kézművességek testületeiben is. Mert oly társadalmat képzett ki a szokásszerűség, amelyben senki sem elkülönült egyén, de amelyben a közösség sem racionális érdekegyüttes, — hanem mindenki sokoldalúan beilleszkedett tagja a maga társadalomképletének, s a legkisebb társadalomképlet is bonyolult organizmus. A pap volt a koraközépkorban a szokások objektív kezelője, — s most, amikor a szokásszerű formák általánosabb kifejeződésre jutnak, a klerikus csak folytatja régi szerepét. Most már írásos fogalmazással is, — az iskola azonban, amely az egyház felügyelete alatt e célra kialakult,

nem avatkozik bele felforgató módon az életbe, hanem csak kifejezőkészségre nevel, tiszta módszerre, a társadalomalakulások szolgálatára. A klerikusnak nem kizárólagos feladata az írásbafoglalás, hanem az objektív megbízhatóság is, a társadalomszerkezet belső ismeretével. Helyzete még a fejedelmekkel szemben is szokásszerű, hűbéries; foglalatossága, életformája az ő egzisztenciájának szabályozott, biztosított alapja. Alulról fölfelé egymásután kristályosodnak ki a különböző klerikushivatások, nem racionális módon, nem speciális célokra reszortszerűen elkülönülve, hanem irracionális, történeti fejlődéssel, közigazgatási, bírói, pénzügyi s más feladatokat együttesen, életegészükben kezelve, úgy, amint mindezt minden társadalomképlet önmagában egyesítette. Tulajdonképpen a szokásszerű hűbériség folytatódott, elvonatkozottabb, általánosabb kifejezőmódzerekkel, amely módszerek közül a leglényegesebb a klerikushivatal intézményes munkája volt.

Ez a hajlékony objektív módszer tette alkalmassá a XII. századtól kialakuló nagy nyugati iskolaközpontokat arra, hogy az egész kultúrkör klerikusságának egységes oktatóüzemei legyenek. Ezért jelenik meg az új klerikus a szélső területeken is, ezért gyökerezhetik meg mindenütt a leg-sajátosabb társadalomtalajban is. Nem kényszeríti ki a rendi fejlődést, hanem szabályozza, megóvjá mindazt, ami a belső fejlődésben objektív megfigyelése szerint elismerendő alakulás, bármily gyönge is legyen az a központi vagy a nagyúri hatalom érdekeivel szemben.

De a szélső vidékek fejlődése tanulságos a nyugati rendi átalakulásra nézve mindabban is, amiben különbözik tőle, s ami épp ezért magát a klerikushivatást is idővel a nyugattól eltérő módokon fejleszti tovább.

Minél távolabb a szokásszerű fejlődés francia mélyszerkezetétől, annál kevésbé kényszerül a rendi elvonatkozás mélyebb társadalomviszonyok feldolgozására. A rendiség annál inkább politikai természetűvé lesz, ellentétben a központi vidékek társadalmias rendiségével. Áll ez már a németalföldi s angol, de a spanyol, olasz fejlődésre is.

A szélső kis nemzeteknél még élesebb a rendiség politikai természete. A *magyar társadalom* már a XIII. században általános mozgást, átalakulást mutat. Megkezdődik a földbirtoknak a szokásszerű összefüggésekből való kiválása, a terület tulajdonjogi kikerekítésére való törekvés. Minden kondíció ilyen elvont tulajdonjoggá szeretné átmagyarázni a föld használatára való szokásszerű igényeit. De általában is, minden kondíció szeretné felsőbbbségi rendelkezéssjogra átértelmezni régi szokásszerűen elismert vezetőszerpét a

helyi társadalomban. Mindenki, akinek szolgálatát ily helyi vezetőszerepénél fogva igénybe szokta venni a királyi közigazgatás, most felül akart kerülni a vonalon, amit a kiváltságolt réteg vont maga és az alulmaradtak, a földön munkálkodók közé. Ami addig a társadalmias vezetőszerep szokásosan elismert járuléka, a közszolgáltatásoktól való mentesség — az most elvi kiváltsággá lett. Minthogy nem voltak változatos, sokoldalúan kidolgozott családi állapotok és szomszédságos viszonyok, az átalakulás könnyen végigszaladt a társadalmon, az elv elejtette a gyöngén megalapozott tényeket, az alsó társadalom szokásos igényeit. Érdekegyüttesség kötötte össze a felülkerekedetteket, elvi közönségben szorították le a népies észrevétlenséggel alakult paraszti kondíciókat, elmosták sokoldalú foglalatosságait a termelésnek egységes szolgáltatásokra való beállítással. Személyről-személyre szóló, életközeli felsőségviszonyok híján, tehát lépcsőzetes hűbériség híján minden kiváltságolt közvetlenül a király „serviensévé“ akart lenni, az egyetlen és azonos nemesség elvével. A nyugatival szemben feltűnő nagyszámú nemesség keletkezett, nem annyira a szilárd, generációkon át kiképződött magasabb életformák és foglalatosságok alapján, mint inkább az érdekközösségek tömegmozgalma által. Egyúttal természetszerűleg a nagyurak, nagybirtokok ellen is irányult ez a mozgalom, mert azok ugyancsak racionális tulajdont és rendelkezést kívántak a maguk területén, az alattuk kialakult serviens-réteg kiváltságolásának megakadályozásával. Főként a nemesi lét alsó határain mozgó tömegek szervezkedése a főurak ellen hozta létre 1222-ben a magyar „alkotmányosság“ első okmányát, az „Aranybullát“. De természetes, hogy az erők e küzdelmében a nagyok érdekegyüttese maradt felül, a nagybirtokot nem tagolta szét, mint nyugaton, az alsóbb lépcsőzetekben rajta kiképződött nemesség birtokjoga. Az országkormányzatban a nagyméltóságok és a főpapok, főurak tanácsa maradt a döntő, a nemestömegek időnkint való összehívásával, megkérdezésével. Idővel a felső- és alsóházra tagolt rendi képviselet fejlődött ki ebből, a felsőházban a főpapokkal, főnemességekkel, az alsóházban az alsó papsággal, nemességgel, városokkal, míg a nyugati hűbériség vidékein nem a nagyobbak és a kisebbek elkülönülésével, hanem a nemesi, papi, polgári életforma alapján a háromkúriás képviselet képződött ki. Azonban nyugaton a politikai képviseletnek csak kiegészítő szerepe volt a hűbéri-rendi társadalomszerkezetet valójában képviselő szakszerű hivatalnokság mellett. Nyugaton a régi hűbérvidékek adminisz-

trációján alapult a közigazgatás; Magyarországon, s általában a szélső nemzeteknél, a régi királyi közigazgatási kerületek nemességének képviselője s választott tisztségei vették át a vidéki élet vezetését.

Másképp azonban a rendi elvonatkozás a magyar társadalomban is kétségtelenül az élet színvonalának emelkedését hozta, a nemesség fogalma társadalmias kötelezettségeket is általánosított. Mert hiszen mégsem az lett nemesség, aki csupán a nép munkáját, termelését szállította a fejedelmeknek, mint az oroszoknál, hanem az, akinek családját bizonyos megszokott vezetőszerop emelte ki a többiekből. Nem pusztán „szolgálóréteg” tehát, a fejedelem udvari és vidéki szolgálóinak érdekközössége, amely az oroszoknál rokonsági kapcsolatokba szervezkedett az óriásgenealógiák által. Igaz, a XIII. században átmenetileg a magyar társadalomban is megújult a régi nemzetségek kötelekeire való hivatkozás — bizonyítva, hogy az elvi elvonatkozás mennyire határos az ösztönös erőknek érdekközösségben való előtörésével. De a magyar leszármazáskötelek ez új érvényesülésének végül csak az „ösiség” néven ismeretes öröklésjog lett a következménye, nem vált a nemesi kiválasztódás alapjává, a kiscsalád üzemével szemben. A kismemesség tömegének képviselője a nyugatinál sekélyesebb fejlődésre mutat; viszont az oroszokkal szemben bizonyítja azt, hogy volt szerves kapcsolata, támasza az alsó társadalomban is, annak érdekeit-gondjait is képviselte, mert egyébként nem képzelhető el az ilyen nemesdemokráciának fennmaradása. A helyi szokások még az újkor jórészen át is szabályozták úr és paraszt viszonyát, gyakran még a racionális elképzelésű országos törvényekkel ellentétben is. Bizonyos népi-hűbéri formák is kimutathatók paraszt és úr között. Az újkori racionális jog és pénzgazdaság itt is lejjebb szorította a parasztságot, de kivált a történeti parasztüzem, a jobbágyság megtartotta szilárd körvonalait, nem engedte a korlátlan kihasználást, s szó sem volt a parasztnak orosz módra való áruba-bocsátásáról. De magának a nemességnek körében is kimutatható bizonyos „társadalmias-szakszerű” tagozódás: „familiaris” néven a kisebb nemes teljes úri mivoltának megtartásával szolgálja a főurat, mint a birtok társadalmának igazgatója, s egyúttal a főúrral szemben képviselője is. Egyúttal pedig a parasztságból kiválasztódhatott a városi életnek valami sajátos magyar típusa is, a nyugati átültetésből származott várostípus mellett. Különösen a nyersanyag közvetlen feldolgozását végző kézművességek és a terményes állatkereskedelem e magyar városiaság szakszerű alapja.

Azonban ebben a városszervezetben is a lakók érdekszövetsége, a kiváltságolt önkormányzat a lényeges, ellentétben a franciával, amely kevésbé igyekszik szabadulni hűbérura alól, mert bonyolult szervezete amúgyis mély, szakszerű adminisztrációt alakított ki a hűbérviszonyokból.

A magyar rendi elvonatkozás nyugatias módszereinek érvényesítésében kétségtelenül jelentős szerepe volt az új klerikusságnak, amely idővel a nyugatias iskolázás rendszerét is áttelepítette ide. Az országkormányzatban, a főpapi és főúri udvarokban ez a klerikusság a XIII. században teljes nyugatias felszerelkedéssel lép előnk; s a társadalom tagozódása elég mély arra, hogy különösen a királyi udvarban egyre növekvő és speciálizálódó hivatalnokságot alakítson ki. A nagyméltóságok és a főúri tanács működése objektív szerkezetet kap ily módon, nem lehet úrrá rajta a pillanatnyi érdek, a társadalom racionális kihasználása. A magyar klerikus írása a XIII. században a nyugati, francia központok írásával szinte évtizedről-évtizedre azonos formaváltozásokat mutat. Minthogy ezek az egyező írásformák a közbenső, német vidékeken is minden változásaikban csaknem egyidejűleg azonosak, nyilvánvaló, hogy a legnyugatibb, a francia iskolák közvetlen vezetése alakítja, fejleszti tovább őket, ez iskolákban sajátítja el eleinte minden nemzet magasabbképzettségű klerikusa az írásfogalmazást. Döntőfontosságú tény ez a latin Okcident kulturszervezetének egységére nézve. Másrészt azonban nyilvánvaló, hogy a klerikus az írás és fogalmazás készségében mély, sokoldalúan átdolgozott intelligenciát hoz magával nyugatról, nem pedig merev ismeretanyagot. Valószínű, hogy már a nyugati iskola kereteiben is sajátos hazai anyagon gyakorolja magát, erre mutat a francia egyetemnek tagozódása számos, szinte célszerű tanítóüzemre. A magyar klerikus fegyelmezett, pontos, de a hazai viszonyokhoz illő fogalmakkal dolgozik elejétől fogva. A királyi udvar hivatalnok-tagozódása is a magyar viszonyok szükségletei szerint megy végbe, nem pedig üresen átvett idegen mintákra. Ez a fegyelmezettség, s mégis képesség a sajátos viszonyokhoz való alkalmazkodásra a nyugati intellektuális mus leglényegesebb sajátosságára figyelmeztet.

Természetes, hogy a magyar klerikusság már a központi kormányzatban sem tudott oly önálló hivatalnoksággá alakulni, mint a franciáknál. Az egyházi rendből lassankint itt is kivált, sajátos világi hivatássá lett, de nem szoríthatta ki a főúri méltóságok szerepét a kormányzatból, hanem részben a király személyéhez, részben a nagyméltóságokhoz

csatlakozott szakszerű üzemekre osztódott. Mert a magyar társadalom egyes képletei kevésbé termeltek ki alulról fölfelé szakszerű intellektuális hivatásokat, míg a francia államhivatalnokság ez alsó admirisztrációval összefüggésben, azt betetőzve alakította ki óriásszervezetét. A magyar földesuraság nem oly bonyolult szokásszerű képződmény, mint a francia; nincs szüksége mindinkább elmélyülő, tagozódó kleriküs hivatásokra, amelyeknek önállóságát éppen társadalmias szakszerűségük biztosítja. Még az országos méltóságok vidéki bírói-közigazgatási funkciójára is jellemző a helyi vezetőtársadalom gyűlésező közreműködése, bár kimutatható, hogy ezt a nyers „közéleti” módszert mint szorítja hátrább az ügyek szakszerűbb intézése, az írásbeliség fokozódó bevonásával.

Mindezekből megérthető a magyar írásintellektualizmusnak egyik legfeltűnőbb eltérése a nyugatitól: a földesuraság nem oly mély, bonyolult képlet, hogy csak objektív adminisztrációval lehessen ellátni igazgatását, tehát a nemesnek nem fejlődik ki a nyugati lovaghoz hasonlóan önálló, hiteles erejű oklevelezési gyakorlata az alája tartozó társadalom ügyeiben. Minthogy pedig a közigazgatási hatóságok is nagymértékben a képviselletekből erednek és nem szakszerű önállóságon alapuló hivatalnokságok, az ügyek objektív szakszerű, közhitелű megvizsgálására és oklevélbe foglalására nem alkalmasak. E célra tehát sajátos magyar képződmény, a „hiteles hely” intézménye szolgált: maguk az egyházi testületek, a káptalanok és konventek szerepelnek, szakképzett tagjaikkal, mint az általuk megvizsgált tények objektív írásfoglalói; hozzájuk fordul a központi kormányzat, a bíróság és a vidéki közigazgatás és az ő jogi formákba öntött írásos ténymegállapításuk, hiteles bizonyosságuk alapján foglalkoznak aztán tovább a kérdéses ügyekkel. Magánosok ügyeiben pedig körülbelül a közjegyző szerepét viszi a hiteles hely.

A szakképzett klerikusság ily módon inkább a nagy kormányzati-társadalmi központokban gyökeredzik meg. A vidéki közigazgatást nagyjából a nemesi vagy városi érdekképviseltek választott tisztviselőik viszik, a szakszerű szempontokat elmosó érdekkiegyenlítéssel. Ezért itt, mint egyáltalán a magánosok szolgálatában is, inkább az írásfogalmazást mélyebb képzettség és hivatásos megalapozódás nélkül elsajátított „litteratus”, magyarul „diák”-réteg veszi át idővel. Elnevezésének eredete azonos a görögkeleti djákéval, s valóban szabályozatlan, némiképp illegitím színezettű képzettség, szabad elszegődéssel urakhoz és testületek-

hez. De mégis a nyugati intellektualizmus tanítványa, tárgyas, hiteles fórumok működéséhez kell alkalmazkodnia — mint ahogyan a nyugaton idővel megsokasodott, kicsiny iskolákból kikerült írásos hivatásoknak is. E diákság hozzájárul a magyar írásnyelv kialakításához a középkor végén; de az igazi hiteles írásnyelv, a hivatal és a tudomány nyelve nagymértékben a latin maradt, egészen a XIX. századig. Egyébként pedig a kialakuló magyar intellektuális réteg kevésbé fonódott bele a gyakorlati foglalatosságok társadalomképleteibe, az ipar, kereskedelem testületeibe, mint a nyugati klerikusság. A nemesi vezetéshez csatlakozva képzettségét bizonyos úri elküönüléssel, a kiváltságosokhoz tartozandóság fölényével igyekezett lefelé érvényesíteni. Aki egyszer tanult pályára szánta magát, jogász vagy pap akart lenni; a kisebb iskolázásnak, amely a gyakorlati hivatásokkal kapcsolatban nyugaton mind nagyobb arányokban elterjedt, itt nem voltak meg a kellő társadalmias feltételei.

*

A *lengyel társadalomban* ugyancsak a XII. századból jelenik meg az új klerikusság a fejedelmi udvarokban. Minth a magyarnál is külsőségesebben terjednek eztán a nyugati jogfogalmak; megkezdődik a földesurásoknak „immunitással“ való kiváltságolása. A XIII. században még csak egyes kiválasztottaké, aztán általános mozgalommá válik, felülkerekedett rétegek elvi kiváltságává, holott nyugaton az immunitás az olyan társadalomképletek kiváltsága, amelyeknek mély belső üzeme át tudja venni és szakszerűen teljesíteni a közfeladatokat. A lengyeleknél idővel nem csupán a némileg is kiemelkedő helyzetű családok jutnak be a kiváltságoltak közé, hanem ezek magukkal viszik rokonai érdekközösségüket is. Csodálatosképpen fel-támadnak újra, más formák között, a régi nemzetség-kötelékek; egykori „jelszávaik“ új heraldikai formák kíséretében ismét szerephez jutnak, a nyugatiaktól eltérő sajátos racionális jelzőcímerekké alakulnak. Egyetlen nemesi elv foglalja egybe a nagy- és kisbirtokost, a parasztsággal szemben. A nemzetséghez való állítólagos tartozás jóideig önmagában is nemesít, elégséges a nemzetség tagjainak tanúsága. A vidéki nemesi gyűlésezésekből teljhatalmú országos képviselet fejlődik ki. A nemesi bíraskodás teljesen elzárja az államtól a parasztot, amelynek útja a magyar földesúri bíraskodásban is, különösen a középkorban, nyitva maradt fölfelé. A nyugati nemességnek is legszebb dísze a bírói hatóság, de a szabályozott, szakszerű társadalomigazgatás értelmében. Ugyanazon elv, s a fejlődésre nézve mégis teljesen

ellentétes értelemben: az egyik helyen az alsó élet teljes kiszolgáltatottsága, a másikon pedig az alsó élet joga a maga életformáinak szakszerű kezelésére. Hasonló vonásokat mutat a német jognak a XIII. századi német kolonizációval kapcsolatos elterjedése is Lengyelországban. A magyarországi német települések zárt szervezetek maradtak; a lengyel főúri telepítők ellenben az idegen kolóniák példájára a német jogot külsőlegesen átvitték a maguk lengyel parasztságára is, azaz vállalkozóknak kiadva munkaközösséggé egyesítették a telepítéseket, amelyek így átmenetileg jobb hasznot jelentettek, de elvesztették szokásszerű biztonságuknak, foglalatosságuk nyugodt kiképződésének utolsó alapjait is.

A rendi elvonatkozás folyamata tehát a magyarnál is élesebb. De azért a lengyel lényegében a nyugathoz csatlakozott társadalom maradt, idegenül az oroszsal szemben. A lengyel nemesdemokrácia élénk ellentét a nyugati, aránylag kisszámú nemesi réteggel szemben, amelynek minden tagja egy-egy mélyebb társadalomüzem betetőzője. Az orosz nemesség aránylag kisebbszámú a lengyelnél, s ennyiben hasonlóbb lenne a nyugatihoz. De bármennyire sem lényege a nyugati nemességnek az érdekképviselő, ez a képviselő mégis csak akkor állandósulhat, ha az alávetett társadalom gondozásának kötelezettségét is magában foglalja. Leszorítva bár, de a lengyel parasztság a nemesi rétegződés alatt is mégis csak parasztság maradt, a földön való foglalatosság-nak, a családi üzem folytonosságának biztosításával. Az oroszsal ellentétben a rabszolgaság is teljesen eltűnt, beolvadt a parasztságba, miután a rendi elvonatkozás általánosította a nyugati szokásszerűségben kifejlődött társadalmi mód-szereket.

Igazi városiasság azonban a lengyel társadalomban sem keletkezhetett, a nemesség itt a magyarnál erősebben avatkozott be, a maga kiváltságait kihasználva, a kezdődő kézművességbe, kereskedelembe, akadályozván ezzel szakszerű kiképződésüket. Az ilyen érdek-rétegződésen alapuló társadalomban találtak helyet maguknak a zsidóság tömegei, kíméletlen érdekközösséget takaró vérségi közösségek, érdes antik-orientális racionális kultúrájukkal. Őr és paraszt megtúrta őket, mert időnkint hasznukat vehette, míg például a belső-orosz vidékek még nyersebb, ösztönösebb társadalomszervezetében a zsidóság számító-nyerészkedő népe kevésbé helyezkedhetett el, mint a nyugatiasabb biztonságot nyújtó lengyel társadalomban.

Egyébként Kis-Lengyelországban mélyebb, szilárdabb a társadalomtagozódás, mint a nagylengyel vagy a mazóviai

vidékeken. Kis-Lengyelországban, a krakkói központban jelentkezik szilárdabb, nyugatiasabb intézményességgel az új klerikus-intellektuálizmus is. Eleinte túlnyomóan a szerzetesség körében szerepel, a XII. századból csaknem kizárólag kolostorokat illető oklevelek maradtak fenn; de aztán a részfejedelmek udvarában állandó szerepre jut a kancellár, klerikus-nótáriusok segédletével. Tehát nyugati képzettségű, méltó helyzetű alkalmazottak, ellentétben az orosz prikázdiáksággal. De azért ez a klerikusság a magyarnál is kevésbé fejlődött ki a társadalom érdek-erőin felülálló objektív hivatássá. A lengyel klerikus oklevele is a legtökéletesebb egyidejű nyugati formákat mutatja a XIII. században, de az oklevélnek önálló bizonyító ereje később fejlődik ki, mint a magyar gyakorlatban.¹ A lengyel közélet inkább gyűlésekkel, tanúkkal bizonyít, csaknem pártot szervez minden magánügy elintézésére is. Az oklevelek hitelét is sokáig a bennük felsorolt tanúk biztosítják, s nem az oklevelet kiállító fórum szakszerű megbízhatósága. A tanúk felsorolása megmarad a lengyel oklevelekben akkor is, amikor az már az egész európai gyakorlatból eltűnt, a klerikusság objektív szerepének általános elismerése folytán. A kancellár nyugaton az udvari, majd az állami klerikus-hivatalnokság feje, az iratok hiteles kiadmányozója; a lengyel kancellár még a XIII. században is csak tanúként szerepel az oklevelekben. Nehezen is alakul ki szabályozott ügymenet, megállapodott okleveles gyakorlat a fejedelmi udvarokban, pedig Magyarországon már a XIII. század elején állandósulnak az oklevelezés formái. A lengyeleknél a legtökéletesebb modern írások mellett még a XIII. század fejedelmi oklevelei között is vannak kezdetleges írókezektől valók. Bár az oklevelek száma az 1240-es évektől, mint Magyarországon is, hirtelen arányokban növekszik, a kormányzatnál nyilván elég rendszertelenül, alkalmilag vették igénybe a klerikusok munkáját, sokáig nem alakult belőlük szilárd szervezetű hivatalnoktestület. Egyáltalán, valami „közéleti” jelleg jellemzi a lengyel oklevelet, objektív ténymegállapítás helyett tanúkra hivatkozás, szubjektív bizonykodás. Még a XIII. század okleveleiben is szubjektív hangon szól a fejedelmi rendelkezés, megemlíti intézkedésének körülményeit, a jelenlevők tanúságát, a hírnök nevét, aki a rendelkezést valami közönség, vagy miséről távozó nép előtt kihirdette. A nyilvános konszenzusnak nagyobb az ereje e társadalomban, mint az

¹ Ld. Bezsák M. i. munkáját. — S. Krzyżanowski: *Monumenta Poloniae Palaeographica* (1907—10); u. az: *Album palaeographicum* (ed. 3. 1936).

objektív szakszerűségnek. A magyar „hiteles helyhez“ hasonló objektív oklevelező intézmény sem alakult ki, szerepét, úgy látszik, némikép a „várbíróságok“ viszik, amelyekben azonban nemesi rendelkezés kiszolgálója az írásos alkalmazott. Minthogy nem alakult ki szilárdan megalapozott, az egyház nevelésén felnőtt világi intellektuáлизmus, a nemzeti nyelv itt sem tudta kiszorítani a latin nyelvet a hivatalos használatból. Egyenetlen intellektuáлизmus: egyrészt Krakkó a keleteurópai vidékek nagy iskolaközpontjává lett, s a lengyel latin műveltség közvetítette a nyugati műveltséget az oroszokhoz is, másrészt pedig az érdekszövetségeken alapuló rendiség a klerikust is nagymértékben úrhoz-párthoz elszegődött alkalmazottnak hagyta, kevésbé alakított ki belőle tárgyiasan-megbízhatóan működő intellektuáлизmust.

*

A *skandináv társadalmak* rendi alakulása lényegesen eltér a magvartól, lengyeltől; mélyebb, nyugatiasabb, a mély, szokásszerű előzményeknek megfelelően. Minthogy minden családüzem csak bizonyos szokásszerű, életközeli társadalomvezetés által emelkedhetik ki a többiek közül, kifejezett hűbérjogok nélkül is lépcsőzetes nemesi hierarchia körvonalai alakulnak ki. A XIII. század norvég intellektuáлизmusa igyekszik is e fokozatoknak nyugati fogalmakba öntésére. A „lendmann“, az ősi főnöksalád nagybirtokos leszármazottja bárói rangot kap a klerikus-törvényfogalmazás szerint; alatta a középnemesség lovagi címet, s ezalatt sorakoznak a kisebb családok, kialakulatlanabb nemesi jogokkal. A nemesi kiváltság általánosulása azonban nem mehet végbe elvi élességgel, az alsó társadalommal való szerves összefüggés következményeként a nemes csak azon birtokán élhet kiváltságaival, ahol úri udvarát tartja, azaz ahol az alájatartozó népi szervezet tényleges gondozója. Nem is keletkezik itt tömeges kisenemesség, a norvég nemesszaládok számát a XIV. században 300-ra teszik. Itt is állandósul a rendi képviselet, de nyugatias módon, három kúriában, kicsinyek és nagyok együtt a maguk egyházi, nemesi, polgári életformájához tartozókkal.

De lemm a parasztságban is folytatódik ez a tagozódás. Mint a nyugati parasztságban is; itt azonban kifejezettebben, képviseleti rendszerrel is támogatva. Az ősi nagyparasztiüzemek itt az „Odel-jog“ magasabb rétegében egyesülnek; mégpedig a nemzetség-kötélékek érvényesülésével, a rokonság öröklésével és elővásárlás-jogával. De azért a szomszédságban elfoglalt társadalmi helyzettől is függ az Odel-jog; ha a

családüzem leromlik, megszűnhetik kiváltsága. Ha idegen kézre jut valamely ilyen birtok, csak generációk múltán illeti meg az új tulajdonost az Odel-jog, akkor, amikor a szomszédság elismerését a vezetőszererepre kiérdemelte. Az Odel-gazda csak a „kerítésen belüli” művelt földnek tulajdonosa, a külső területeken, a közföldeken, legelőkön, erdőkön hagyományosan kialakult foglalatosságok, részesedések jogával, hasonlóan más szokásszerűen kiképződött paraszthelyekhez; de nagyobb arányai, kiemelkedő szerepe a szomszédság bonyolult egymásbailleszkedésének vezetőjévé teszik. A nemességgel együtt bizonyos lovagi életformákban vesz részt a katonáskodásban is („Rossdienste des Adels und des Odels”). De a rendi képviselőben is részesedik, mint általában, határozatlan körvonalakban, az egész skandináv parasztság is, egész Európa csodálatára időnkint egy negyedik kúriát alakítván. A norvég Odel-réteg alatt sorakoznak a szabad birtokos- és bérlőparasztok. A rabszolgaságot a szokásszerű viszonyok elvi általánosítása itt is véglegesen eltűntette. A parasztság helyi képviselőket is alakított; ezt a „thing”-et azonban nem az egyenlő tagok szavazó demokráciája, hanem a hagyományosan elismert családok tekintélye vezeti. Az alsóbb, helyi thing-ben való részvételtől a nemességet kizárták, viszont a vidékiek magasabb thing-jeibe és az országos rendi gyűlésbe küldött képviselők kiválasztásához a közvetlen felsőségű nemességgel való megegyezés volt szükséges. A nemesnek semmi joga a paraszt személyére, tehát nincs valóságos függésvizony, még annyira sem, mint nyugaton; a parasztmunkát is csak a thing közvetítésével, tehát inkább csak közérdekű célokra, vehette a nemes igénybe. A vagyonbecslés, adókiivetés is a thing küldötteinek közreműködésével történt.

A rendi elvonatkozás tehát itten nem az erősebbek érdekgyűjtésének felülkerekedése, hanem inkább a szokásszerű vezető életformák egymásra találása. A jövő századok története mégis szélsőségek hirtelen váltakozásait mutatja; a felsőbb rétegek érdekszövetségeit, majd erős királyságot az alsóbb rétegekkel szövetségben; egyszer köztársaság, máskor teljes abszolutizmus. Különösen a svédeknel néha magas eszmékért, máskor kialkudott bérért háborús nagyvállalkozásokká egyesítik így a társadalom erőit. Időnkint mindhárom skandináv országot egyetlen hatalmi szervezetté egyesíti a határokon átnyúló rendi érdekközösség; ilyen expanzív birodalmi egyesülés jellemző egyébként a középkorvégi magyar-lengyel fejlődésre is. De a békemunkát is mintha a nyugatinál élesebb felső vállalkozás-szervezetek jellemeznék, különösen a nyersanyag, a fa és a vasérc európai kereskedelmi

kihasználásával, otthoni szakszerű feldolgozó hivatások kialakítása helyett. A parasztságot függésvizonyba kényszeríteni nem tudják, de gazdaságilag leszorítják ezek a vállalkozó érdekközösségek. A norvégeknél nagyjából eltűnik a szokás-szerűség alapjaiból kiképződött régi nemesség is, helyette új, többnyire dán nemesszaládók veszik át a felső vezetést, különösen a pénzügyi közigazgatással kapcsolatban; sajátos módon mégis valami hűbéries színeződéssel, azaz a kezükre bízott vidékek méltányos adminisztrációjának gondjai mélyítik el szerepüket, teszik azt meglehetősen önállóvá, szakszerűvé az uralkodó és a rendiség esetleges nyers érdekeivel szemben. E sajátos „északi hűbériségben“ a nyugati adminisztratív hivatalnokság szakszerű elemei rejlenek, de a szakszerű foglalatosságok nem tudtak, mint nyugaton, a nemesi vezetéstől elkülönült intellektuális hivatásokká alakulni.

Ezzel a felsőbb rendi rétegeződéssel szemben mintha egy másik, külön rendi elvonatkozás alakította volna ki magában a parasztságban az egymásra helyeződő rétegeket. Meglehetősen zárt világ, fölfelé az érdekek állandó alkujával. Az érdek-elemek, amelyek a tiszta szokásszerűséget az ősi társadalomban sem engedték kizárólagos szerepre, a „rendi“ elvonatkozás által most erősebben előtérbe léptek, a vérségi elv új érvényesülése a nagyparasztság körében is ennek következménye. A paraszti életnek, különösen a nagyparasztnak és szolgájának hagyományos viszonyait ridegebb érdek-kölcsönösség váltotta fel, racionálisabb tulajdonjog és munkabér sorvasztotta el a kisember foglalatosságát, a családja helyzetét biztosító irracionális egybeilleszkedéseket. Az északi történetírás a középkor végén a parasztság általános hanyatlásáról számol be, főként a nagy járványok pusztításával magyarázván ezt. A parasztság középkorvégi válsága azonban európai jelenség, s nézetünk szerint a régi biztos társadalomkötelékek bomlásával magyarázandó. A magyar-lengyel társadalomban a paraszt elvi, jogi leszorítása, az északi társadalmakban a parasztság nyughatlan mozgó elemmé változása követte a rendi elvonatkozás végső kiteljesedését.

A kis nemzetek e szélsőséges fejlődése ismét a paraszti társadalomszervezet általános, súlyos problémájára irányítja a fejlődéstudományt. A francia parasztság is mélyre süllyedt a kultúrszervezet oly hatalmasan kitáruló újkori arányaihoz és eredményeihez viszonyítva. De ez a parasztság egyre nagyoabarányú rétegeket termelt ki közben önmagából, a városi és intellektuális hivatásokra: voltaképpen új, magasabb életformák, foglalatosságok között éltek tovább a parasztszaládók nagy részének leszármazottai. A paraszti szokás-

szerűség feldolgozása tovább is állandó elmélyülésre készítette a felsőbb hivatásokat; a rendi rétegeződés tehát szerves volt, társadalmias, nem pedig tisztán elvi-érdekbeli elkülönülés. A nemes továbbra is csak úgy tarthatta meg életformáját, ha az alsó élet egyre bonyolódó adminisztrációjának gondját szakhivatalnokságra bízta, amely lassankint állami óriáshivatalnoksággá olvadt össze. És inkább itt rejlik, s nem annyira a nemesi uralomban, a parasztság újkori tragédiája: az európai magasabb kultúrtechnika, az írás, a pénz és egyéb módszerek és a velük dolgozó hivatások, intézmények mégsem voltak alkalmasak arra, hogy a természet talajával közvetlenül foglalatosskodó életformákat irracionális teljükben érvényesítsék, továbbfejlesszék. Elvont módszerek, amelyek mindinkább az állam elvont céljainak és a gazdasági érdekeknek vonzóerejébe kerültek. Mindazonáltal a francia parasztság megtartotta helyét a maga földjén mindmáig is, míg a szélső társadalmak újkori új feudalizmusa nagybirtokokat alakított rovására, majd pedig a kapitalista birtokszerzésnek áldozatává tette.

A norvég parasztság ezzel szemben kevésbé választott ki önmagából magasabb hivatásrétegeket, minthogy a kézműves-foglalatosságok kiképződésére túlságosan racionális szervezete nem engedett kellő folytonosságot, a közvetlenebb haszon céljainál mélyebb biztonságot. Szerencséjük után járó paraszttömegek mozogtak a középkor végétől országszerte, a nélkül, hogy igazi városiasságot tudtak volna teremteni. A városi vezető polgárság is jóideig idegen bevándorlott volt. Másrészt azonban az ősi fejlődés mégis sokoldalúbb készségeket fejlesztett ki a parasztban, semhogy egyszerű tömegbér munkássággá változzék. A törvényhozás megkísérelte, hogy a munkáshiány miatt helyhez kösse, de a paraszti életformának, foglalatosságnak sokoldalúsága, földművességben, iparban, hajózásban is érvényesülő készségei ezt eleve is lehetetlenné tették. A föld teljes gazdasági mobilizációját is megakadályozta a vidéknek mégis ellenállóképes szervezete, s ebben, úgy látszik, jelentős a szerepe az Odel-jognak is. Minthogy a mozgó parasztrétegek pedig nagyjából képesek voltak ellátni az ipar, kereskedelem alsóbb szükségleteit is, elhárították ezáltal a kapitalizmus rideg beavatkozását. A legújabbkori fejlődés skandináv parasztdemokráciájának tehát mély történeti tradíciója van — bár épp ez a demokrácia ellenkezik a parasztság igazi lényegével.

A skandináv klerikusságról a rendelkezésünkre állott összefoglaló irodalom alapján csak általános vonásokat emelhetünk itt ki. Itt is a XII. századtól jelentkezik ez az új típus,

a magyarral-lengyelrel, s egyúttal a nyugatival, a franciával egyező formákban.¹ De mintha itt aránylag nehezebben gyökereznék meg, mintha aránylag későn kezdődnék az okleveles gyakorlat is. Dániában például még a XIII. században is kevés a királyi kancelláriából kiadott oklevél, s ezeket is jórészt az oklevelet nyerő felek klerikusai állították ki. De ennek oka talán inkább az lehet, hogy a királyi udvar nem olyan egyedüli központ, mint Magyarországon, hanem a hűbéri képleteknek is megvoltak a maguk klerikus-szakemberei. Ezzel szemben a dán kancelláriától már a XIII. század első feléből országos birtokkataszterek maradtak fenn. Az északi klerikus-írásbeliség — ha ugyan helyesen ítéljük meg a tudomásunkra jutott szórványos említéseket — talán aránylag inkább általános összeírásokat és törvényszövegeket hagyott hátra e korai időkből maga után, mint esetről-esetre kiállított okleveleket. Már a XII. században és a XIII. századnak elején valamennyi skandináv nép, Izlandot is beleértve, írásbafoglalta az egyes vidékeken érvényes törvényszövegeket. A XIII. század végén pedig a királyi törvényhozás, a svédek-nél, norvégoknál csaknem azonos években, igyekezett írásban megfogalmazni a megindult rendi elvonatkozás folytán keletkezett új társadalomviszonyokat. Mint ahogyan Angliában, de Magyarországon is az általános európai társadalmi hullámvérés eredménye a Magna Charta és az Aranybulla törvényhozása, — természetesen igen eltérő tartalommal és mélységgel. Az északi nemzeteknél bizonyára az ősi népi törvényhozás az alapja az ilyen összefoglaló szövegezéseknek; a paraszt-intellektualizmus korán megkezdte mindannak racionálisabb megfogalmazását, ami szokásszerű forma és szabályozás az élet kicsiny viszonyaiban kialakult. Ha igaz az a sejtelmünk, hogy az ilyen összefoglaló szövegezések mellett maga az okleveles gyakorlat aránylag vonakodva indult meg, úgy ez bizonyára annak a jele, hogy az ősi paraszt-intellektualizmus továbbra is ellátta a széles társadalom ilyenfajta igényeit. Szinte úgy tűnik fel, hogy a felsőbb rendi rétegeződés mellett, amit az új klerikusság öntött jogi fogalmakba, önmagában megállott egy alsóbb rendi társadalom is, külön sajátos intellektualizmussal. A papnak valóban még sokáig konkurense a lagmann, a törvényember. A plébániák eleinte erősen a helyi parasztautonómiák hatása alá kerültek, csak a XII. század végétől kezdenek szilárdabban beletagolódni a püspökség kereteibe. De még a püspök is megosztja egyideig

¹ Hildebrand — Börtzell — Wieselgren: Svenska skriftprof (Stockholm 1894).

társadalomigazgató szerepét az előkelőbb törvényemberrel. A magyar-lengyel klerikus inkább „úriemberré” akart lenni, a nemesi érdekközösséghez szegődni; a skandináv pap sokáig parasztpap maradt, s az új klerikusság bizonyos mértékben alkalmazkodott az alulról kifejlődött munkamódszerekhez. De idővel meglehetősen elvált az új klerikusság ettől az alsó élettől. Mert hiszen itt számító elzárkózással intézte a parasztságot a maga ügyeit; a pappal való viszony is így jelentkezik a néptörvényekben, alkudozó érdekkölcsönösséggel, zsugori árszabásokkal a papi funkciók díjazásában. A parasztnak ez elzárkózását fölfelé épp az tette lehetővé, hogy saját intellektuáлизmussal is rendelkezett. „Mi parasztok”, — érvel a királlyal szemben a thing-en az előkelő törvényember, aki pedig intellektuális készségben paraszti neve ellenére is bizonyára magasabban állott az akkori európai átlagnemesnél. De ez az értelmiség nem fejlődésképes, nem tagozódhat szakszerű hivatásokra, minthogy a rendi elvonatkozás folytán még érdekszerűbbé vált paraszti együttesek képviselője volt. A felsőbb rétegekkel szemben mintegy külön cirkulációban folyt az alsó társadalom gazdasági élete. Kulturális élete is; előzőleg szinte irodalmi nyelvvé és a jogalkotás nyelvvé is lett a norvég népi nyelv, most az elzárkózás ismét a parasztság körébe zárta el. A felsőbb rétegek országokon átnyúló érdekközössége idegen kultúrnyelvet fogadott be, mégpedig Dániából, ahol a klerikus-intellektuáлизmus erősebb gyökeret vert, jórészt onnan vándoroltak be az új klerikusság, az új intellektuáлизmus szakhivatásai is. a hazaiak háttérbe szorításával. A norvég nyelv csak a XIX. században vált újra képzettségnyelvvé, igaz, hogy ősi multjánál fogva akkor hirtelen eredeti termékenységgel.

*

Mindezen fejlődésmagyarázatainkban bizonyára sok az eléggé felületes ismereteken alapuló spekuláció, — de célunk csak az volt, hogy a társadalomszerkezet általános, közös konkrét módszereire mutassunk rá, szemben a sajátos lelki-ségeken, vagy népjellemeken alapuló fejlődésmagyarázatokkal. Oly konkrét módszerekre, amelyek összehasonlíthatók, s amelyeknek egybeszerkesztődő üzemiessége mélységre, tagozottságra is lemérhető. Nem a régi pozitívizmus módján felsorakoztatott kultúr-adatokról van szó, külön a jog, gazdaság, művészet stb. köréből, hiszen az ilyen elkülönítésnek alapja is az az elképzelés volt, hogy az emberi élet minden egyes testi-lelki szükséglete külön teremti meg a maga céljaira alkalmas módszereket, eszközöket, hogy aztán a jog, gazdaság, művészet és más egyéb szükségleteknek kultúreredményei

kölcsönös hatással fejlesszék egymást. Ezzel szemben a fejlődéskutatásnak alapvető s felbontatlan egységben kell megragadnia a múlt életet, azaz a minden kultúrnyilvánulás alapjául szolgáló módszereket kell vizsgálnia. Oly elemi módszereket, amelyek a társadalmat teremtő munkára képes szervezetekké alakítják.

Ilyen módszernek jelöltük meg a szokásszerűséget, amely az Okeidens társadalomszervezetét a koraközépkorban kialakította. A szokásszerűség vizsgálata azonban, mint kifejtettük, a közvetlen történeti emlékek gyér és átformálódott anyaga miatt igen bonyolult feladat lenne. A szokásszerű társadalomképződést aztán a középkor derekán a rendi elvonatkozás folyamata szakította meg, ha nem is tüntette el teljesen. Belső szerkezeti átalakulás ez a fordulat, nem pedig új erőknek eseményyszerű fellépése. A régi szokásszerűségből, nem pedig valami különös szellemi áramlat folytán, képződik ki az új intellektuális módszer, aminek az írásbeliség az általános, elemi eszköze. Az írásbeliség, éppúgy, mint a szokásszerűség, nem önmagában működő erő, nem valami önállóan ható tényező, hanem a meglévő társadalomstruktúrába beleszövődő kifejezőmódszer. Az új intellektuáлизmusnak, amely a módszert kezeli, sajátos történeti szerkezetisége van, az egész társadalomszerkezettel belső összefüggésben. Vannak kultúrák, amelyekben az írás nem is válhatott általános kifejezőmódszerré, a társadalomszervezet sekélyesebb kiképződése folytán. A középkori iskoláztatás, a klerikus képzettsége, társadalmi helyzete, hivatásszervezete, de egyúttal az egész társadalom tagozódása, az emberek egymáshoz való viszonyának természete: az írásbeliség szerepe, fejlődésképesége benső összefüggésben áll mindezzel. De épp ezért az írásbeliség szerepéből következtetni lehet visszafelé, a koraközépkor szokásszerűségére is, s egyúttal értelmezni lehet belőle a következő későközépkori s újkori fejlődést is.

Ha arról van szó, hogy az egész Okeidens kultúrszerkezetének alapjául szolgált elemi, konkrét módszereket találjunk, s e módszerek működését lehető nagy távlatokból, a szélső kicsiny nemzetek fejlődéséből vizsgáljuk, úgy kiindulásul az írásbeliség vizsgálatát tartjuk a leginkább célravezetőnek, gyakorlatilag legkivihetőbbnek. Nem mint egyoldalú iskolatörténeti, vagy művelődéstörténeti problémát, hanem mint történeti-szociológiai problémát. Nem egyes intézmények hordozzák az írásbeliséget, hanem az egész társadalomstruktúra. Az írásos emlékek tartalmi jelentőségétől egyelőre eltekintve magát az írásemlék formáját, keletkezését, az író ember helyzetét, képzettségét, s így az

írást intellektualizmus belső szerkezetét kell vizsgálnunk s összehasonlítani Európában különböző vidékein.

Aránylag kevés figyelmet fordított eddig erre a történetírás. Sőt, mintha az események eleven megjelenítése céljából szükségesnek is tartaná a forrásanyagok külső jelentkezésének elmosását, eltüntetését az olvasó szeme elől. Az oklevéltan speciális segédtudománynak számít, megállapításait nem foglalják össze, nem értékesítik a kultúrfejlődés szempontjaiból. Eredményeit a hazai történetkritikai segédletnek tekintik; s ezért csak a nyugati nagy nemzetek világnyelven megjelent oklevéltani munkáihoz férhet hozzá a nemzetközi kutatás, de e munkák fejlődéstani értelmezése is nehéz feladat. A kicsiny nemzetek történetírásában pedig az oklevéltan valósággal belső házi kérdés marad. Szinte csak véletlenül akadni egy-egy jellemző adatra az írásbeliséget illetőleg a kis nemzetek világnyelven is megjelent történetirodalmában. Az orosz, sőt a lengyel és a skandináv középkori íráshasználat arányairól, módjairól, természetéről még megközelítő képet sem alkothat magának a szomszéd ország történetírója sem. Pedig már az írásbeliség arányaira, az oklevelek számára vonatkozó egyes adatok is hirtelen elmélyítik, jótékonyan konkretizálják elképzelésünket az illető társadalom belső szerkezetéről.¹

A kis nemzetek írásbeliségének vizsgálata különleges jelentőségű az egész európai kultúrszerkezet megítélésének szempontjából. Itt állapíthatók meg a nyugati írásbeliség terjedésének, elmélyülésének végső határai. Itt a terjedésnek módjai, feltételei; a formák közössége s a fejlődésbeli változások közössége, tehát a kultúrterjedésnek üteme. A kultúrközvetítésre szolgáló intézmények, hivatások így módon határozott körvonalakat nyernek, működésük konkrét megnyilvánulásaiban bontakozik ki. Másrészt pedig a módosulások, amelyeken az írásbeliség a különböző szerkezetű távoli társadalmakban átesik, következtetésekre adnak alkalmat e közös kultúrmódszer belső természetére, a nyugati intellektualizmus szerkezetére, társadalomképző szerepére vonat-

¹ Az írásemlékeknek az „írásbeliség” szociológiai jelentősége szempontjából való vizsgálatáról: Hajnal I.: Írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés. Károlyi-Emlékkönyv (Budapest 1933), 183—214. l. és: Le Rôle social de l'Écriture et l'Évolution européenne. Revue de l'Institut de Sociologie Solvay, Bruxelles 1934, I—II. (Különnyomattal.) — Szilágyi L.: Oklevéltan és általános történet. Szentpétery-Emlékkönyv (Budapest 1938), 454—474. l. — Istványi G.: A magyar nyelvű írásbeliség kialakulása (Budapest 1934), és: A generalis congregatio. Levéltári Közlemények 1939, 1940—41. — Guoth K.: Az okleveles bizonyítás kifejlődése Magyarországon (Budapest 1936).

közölg is. Végül pedig a szélső nemzetek írásbeliségének összehasonlítása a szomszédos görögkelet idegen természetű írásbeliségével a két kultúrkör belső különbségeit érzékelteti.

Úgy hisszük tehát, hogy a kis nemzetek közös munkájának elsősorban ezzel a feladattal kellene foglalkoznia, ha alapvető, s mégis konkrét módon összehasonlítható eredményekkel akar szolgálni a nemzetközi fejlődéskutatás számára. Az írásbeliség és az intellektualizmus szerkezete lenne az a kezdeti váz, amellyel aztán a bonyolultabb társadalomalakulások konkrét formáit is összefüggésbe hozhatnánk.

De magát az írásbeliség vizsgálatát is a lehető legegyszerűbb feladatokon kellene kezdeni a kis nemzetek közös vállalkozásában, őrizkedve az elsietett elméleti következtetésektől. Hiszen már az is jelentős eredmény lenne és tisztázóan hatna a középkori kultúregységről és kultúr-különbségekről alkotott fogalmainkra, ha az egyes szélső nemzetek írásemlékeiről számszerű összeállításokat kapnánk, legalábbis az új klerikusképzettség terjedésének, a rendi elvonatkozás megindulásának első századaiból. A továbbiakban lehetne aztán képet adni az íráshasználat formáiról, intenzitásáról, természetéről, majd pedig a klerikusság helyzetéről, szervezetéről, iskoláztatásáról; s az intellektualizmus ily vizsgálatán át lehetne haladni a mélyebb szociális összefüggések feldolgozása felé.

Közös munkaprogramm szerint, de minden nemzet külön végeznie el a munkát a maga területén, mindegyik igyekezőn oly szempontokat érvényesíteni, amelyek az eredményeket, összeállításokat a nyugati írásbeliséggel való összehasonlításra minél alkalmasabbá teszik. Az egyes feladatok lehető egyszerűek legyenek, ne kívánjanak nagy munkaszervezetet. A közös vállalkozásban közös füzetekben jelenjenek meg az egyes összeállítások, nem nagy igényekkel, de gyakorlatilag felhasználhatóan, hozzáférhetően, érthetően minden idegen nemzet és minden történeti tudományág számára. Így remélhető, hogy a közös kiadvány önmaga erejéből és jövedelméből tarthatja fenn magát.

Megkíséreljük közelebbről is részletezni az első kiadványok tervezetét, úgy, amint az előttünk egyelőre célszerűnek és kérésztülvihetőnek látszik:

1. Számszerű áttekintés az egyes kis nemzeteknek a XII—XIII. századból fennmaradt okleveles emlékeiről. Lehetőleg évről-évre való kimutatással, hogy a terjedés üteméről nemzetközileg összehasonlítható képet adjunk. Bizonyára nem egyszerű térbeli terjedésről van szó; vannak hirtelen mennyiségbeli növekedések, — s ha ezek minden

szélső nemzetnél közősek, úgy az egész nyugati klerikusság belső szerveződésének, szerepének új fázisait jelzik.

Ezt a statisztikát idővel ki lehetne terjeszteni a középkor késeibb századaira is.

2. Ugyancsak ilyen egyelőre nyers statisztika részletezhetné az oklevelek számát az oklevelet kiadó fórumok és az oklevelet nyerő felek szerint. Ez az írás társadalmias szerepének összehasonlító megítélésére szolgálhatna kezdő alapul.

3. Más kiadványok az íráshasználat külső formáiról adhatnának összehasonlító áttekintést. Kétségtelen a klerikusság írás- és oklevélformáinak nagymérvű egyezése az Okcident egymástól legtávolabbi vidékein is. Az írásformák fegyelmezett vonásaiban aránylag csekély az egyeníségnek a szerepe. S mégis egyidőben s ugyanazon helyen különböző ily fegyelmezett írások jelentkeznek; nyilvánvaló, hogy nem az illető fórum kebelében nyerték az írók képzettségüket. Másrészt, ha ugyanazon helyen többféle írás szerepel is, egyes írások viszont annyira egyezők távoli, más nemzetbeli klerikus-írással, hogy szinte azonos kézírásoknak tűnnek fel. Az oklevél-írással folytonos fejlődést mutatnak, szemben a kódexírás nagyobb állandóságával. A mesteri fegyelmezettség mellett is évtizedről-évtizedre folyamatosabb az írás technikája, új formákat képezve ki. Húsz-harminc év különbsége az első pillanatra szembetűnik ez írásokon. Nyugaton egymásbaolvad ez a kép; a szélső területeken azonban szinte magyarázatlanul váltja fel az új formák divatja a régieket. A magyar oklevélírás fejlődésének összehasonlítása a franciával kétségtelenül mutatja, hogy az új formák lényegükben azonosan és csaknem egyidejűleg jelentkeznek e távoli vidékeken. Arra következtethetni ebből, hogy a magyar klerikusság elitje közvetlen a nyugati nagy iskolákban szerezte meg írásképzettségét; de egyúttal ezek a nagy iskolák vezették jóideig a közbelső német vidékek klerikusképzését is, mint-hogy írásaik az egész területen ugyanazon s egyidejűen változó formákat mutatják.

Kétségtelenül bizonyossá lenne a nagy nyugati iskolák eme közvetlen szerepe akkor, ha a XII.—XIII. század skandináv, lengyel, magyar írásdivatjait fakszimilékben egymásmellé állíthatnánk. Azok az írásmutatványok, amelyek alapján a svéd és lengyel írásokat a magyarokéval összehasonlíthattuk, valószínűvé teszik, hogy a szélső nemzeteknél évtizedről-évtizedre találhatni oly írásokat, amelyek egymásközt szinte azonosaknak tűnhetnek fel. Kiválogatásuk és közlésük egy kisebb kiadványban ma már anyagilag sem lenne nehéz feladat. Nem aprólékos paleográfiai sajátosságokról

van szó, hanem az írásnak közösen iskolázott, egyezően fejlődő kezeléséről.

Futólagos tekintettel is kivehetők az írásformák alapján az Okcidens egyes nagy vidékeinek összefüggései az egyes nagy nyugati iskola-vidékek működésével. A kontinens törzsén az íráshasználat francia típusa uralkodik, ebből származik az angol típus, az angol egyetemi élet kifejlődésével. Szembetűnően idegenebb terület a spanyol, valamint az olasz egyetemi oktatás hatásterülete. A nélkül azonban, hogy az írás technikai fejlődésében ezáltal megbomlanék az Okcidens egysége.

A faksimile-kiadvány erre vonatkozólag is bemutatna példákat. Az Okcidens intellektuális struktúrájának egysége mellett a részek belső üzemi tagozódását is mutatná ezzel. De bizonyára az egyes nagy oktatóközpontok belső üzemére is lehetne következtetni az írások összehasonlításával. Ugyanazon helyen egymástól eltérő írások távoleső vidékeken szinte azonos írásokkal párosíthatók: nem vezetnek az ilyen egyező íráscsoportok vissza pl. a párisi egyetem egyes „Natio“-ira, egyes kollégiumaira, magistèreire? A francia írásokkal való egybevetés hihetőleg ilyen eredményeket hozhatna. A francia egyetem szervezete igazi európai képződmény: hosszú, kemény fegyelmezettség, s mégis hajlékonyság. Oly csoportokra, kurzusokra oszlás, amelyek mindegyike alkalmazkodik hallgatóságához is, származóhelyük igényeihez; mély pszihikai átgyúrás az oktatás, de nem töri bele a tanítványt egy idegen, merev rendszerbe.

Tehát a szélső vidékek írásformái váratlan új betekintést adhatnak a nyugati intellektuális üzemiességbe is.¹ Az okleve-

¹ A nagy nyugati iskolaközpontok kezdő üzeméről aránylag elmosódottan tájékoztatnak a források, s a kutatás az eddigi módszerekkel kevésbé tud behatolni működésük gyakorlati, konkrét részleteibe. A kutatás mai állásáról áttekintés: Jean Bonnerot: *L'ancienne Université de Paris, centre international d'études*. (Bulletin, N. 5. 1928, 661. l.) — Újabban az „egyetemi“ tankönyvírásokról: Jean Destrez: *La „pecia“ dans les manuscrits universitaires du XIIIe et du XIVe siècle* (Paris 1936). — Magyar kísérletek az oklevéles gyakorlat és a francia egyetemi képzettség összefüggéseinek kimutatására: Hajnal I.: *Írástörténet az írásbeliség feljúlulása korából* (Budapest 1921). — Perényi J.: *A francia iskolák hatása a magyar oklevéles gyakorlat kialakulására* (Budapest 1938). — A magyar oklevéltan egyébként általánosan igyekszik érvényesíteni a nyugati iskolázás gondolatából következő módszereket. Ld. Szentpétery I.: *Magyar oklevéltan* (Budapest 1930) és: *Történelmi segédtudományok. A magyar történetírás új útjai* (Budapest 1931), 321. l. — Részletkérdésre vonatkozólag igen termékenyen használta fel a magyar oklevélfogalmazás formáinak a franciákig terjedő vizsgálatát: Szilágyi L.:

lek egyéb különbségeinek s a pecséteknek összehasonlítása támogathatja az ilyen irányú vizsgálatokat. Természetesen nem a paleográfia és diplomatika összes eredményeinek felsorakoztatásáról van szó, hanem egyelőre csak a feltűnően megegyező formák és változások kiemeléséről. Olyanokról, amelyek a klerikus-képzettség és hivatás alapvető egységét bizonyítják az Okeidensen.

4. Ugyanígy lehetne vizsgálni az oklevelek belső sajátosságait, a fogalmazás formáit is. Itt is mindenütt a sokféleség, s mégis a távoli vidékeken is az ismétlődés jellemzi e századok gyakorlatát. Egyes területek külön vizsgálata alig vezet valami eredményre; a nyugatiakat a szélső vidékekkel összehasonlítva azonban szintén divatszzerű áramlatok bortakoznak ki. A szélső területeken fellépő gondolatok, formulák arra mutathatnak, hogy a francia gyakorlatból mi jegecesedett ki általános tananyagká a klerikus-képzés központjain. A vizsgálat tehát az intellektuális képzettség „szellemét“ is gyakorlati alapokon ragadhatja meg.

5. A programm mindeddig valóban az írásművek anyagának összehasonlításánál maradt. De eztán sem hagyhatja el a konkrét formákat. A klerikus szilárd képzettségű és világlátott szakember, de nem mindent átalakító szellemi erőforrás. Az írásban fogalmazott gondolatok szelleménél is fontosabban a formák és szervezetek, amelyek közt a klerikus munka érvényesült. A szélső területeken vázolandók a klerikus-hivatásnak eme formái: a kancelláriák szervezete, a klerikusok elhelyezkedésének módja, szakszerűségüknek szerepe a társadalomerők játékában, a hivatalnokság és az intellektuális hivatások kialakulásának kezdő fázisai, szabályozódásai. Bármily változatos is mindez a különböző vidékeken, s arányokban is eltérő, mégis kiemelhetők oly megegyezések, amelyek az általános fejlődés lényeges vonásaira utalnak. Vannak egyes konkrét részletek és formák, amelyek jelentkezésnek összehasonlító vizsgálata önmagában is értékes eredményeket hozhat. Ilyen például a „magister“ címnek feltűnése és terjedése, kétségtelenül a francia típusú klerikus-képzettséggel összefüggésben.

6. A XIII. század végén már a szélső vidékeken is megkezdődik a klerikus hivatás élesebb határainak elmosódása. Az írásbeliséget magához vonja a köznapi élet, miután a klerikusképzettség megbízható szakszerűségével, szabályo-

Az Anonymus-kérdés revíziója. Századok 1937. 1—54., 136—202. l. — A magyar középkori iskolázás és irodalom francia egyetemi összefüggéseiről új részleteket hoztak Gábor Asztrik különböző tanulmányai.

zott hivatásával, a társadalomstruktúrához való idomulásával, már valóban „társadalmiassá“ tette az intellektualizmusnak eme módszerét. Az írás már nem lehet ügyeskedők eszköze, ellenőrzött képzettség és munka felel érte. Mindenütt keletkeznek helyi iskolák, a nagy nyugati iskolák szervezetének vetületeként. Keletkeznek a mindennapi életbe szétszóródó szakhivatások is. Maguk az írásformák sem mutatják már a régi mesteri fegyelmet. Ez új iskolázásnak és írásbeliségnek is van azonban konkrét struktúrája; megegyező vonásainak kimutatása az Okcident egész fejlődésére jellemző lehet. A szakszerűség érvényesülése a társadalom érdekerőinek mozgalmával szemben: ez a fejlődésvizsgálat alapvető szempontja. Államszervezetben, hivatalnokságban, gazdasági, politikai, szellemi mozgalmakban egyaránt.

Ezzel azonban már komplex jelenségekre térünk át, vizsgálatuk már a későbbi feladatok közé tartozik. De bármily bonyolult is legyen valamely jelenség, bármily hatalmas is valamely mozgalom, sohasem szabad az akkor élt emberek közvetlen szellemi-anyagi erőkitöréseinek felfognunk azokat. Bonyolult képződmények, nagy átalakulások csak strukturális folyamatok eredményei lehetnek. A kis nemzetek történetírása csak úgy érvényesülhet a nemzetközi tudományban, ha e konkrét struktúra megismeréséhez szolgáltat sajátos szempontokat és módszereket.

Hajnal István.

A kunok neve és eredete.

Sokat beszéltünk mostanában arról, hogy milyen bonyolult egy-egy török nép kialakulásának a története és hogy mennyire megnehezíti a kutatást az a körülmény, hogy e területen történeti feljegyzéseink nincsenek; a legtöbb esetben többé-kevésbé megokolt történeti feltevések mellett a népnevek igazítanak útbá bennünket, amelyek ha nem beszélnek is világosan, bizonyos kapcsolatokra a legtöbb esetben rámutatnak.

Így vagyunk a kun nép kialakulásának kérdésével is. Itt is elsősorban a népnevek tanúbizonyságára vagyunk utalva. De ebben a tekintetben aztán nem panaszkodhatunk: a kunok legalább is hét néven szerepelnek a régi korban.

Neveik közül először is kiemelem a *qipčaq* nevet. Így nevezik a kunokat elsősorban a mohamedán források, de megtaláljuk e nevet európai forrásban is. E név történeti értékelésénél két körülményt kell figyelembe venni: először azt, hogy az Oroszországban megjelenő kunokra az első történeti adataink az 1050 utáni évekből vannak, *qifčax* nevű török nép pedig már a IX. század közepetáján szerepel egy nevezetes arab írónál, Ibn Chordādhbeh-nál. Mivel a IX. századi kipcsakokról semmi okunk sincs feltenni, hogy azonosak a XI. században megjelenő kunokkal, ennél fogva azt kell gondolnunk, hogy a *qipčaq* név a kunokhoz későbbi időben, politikai kapcsolat vagy más hasonló körülmény következtében került.

Találunk azután a kunokra vonatkozólag egy sajátosságos névcsoportot, amelynek nyelvi és történeti magyarázatát akarom a következőkben kifejteni.

Régóta ismeretes dolog, hogy a kunokat különféle nyelvekben oly névvel jelölik, amelynek 'sápadt, sárgás, fákó' a jelentése.

Az orosz krónikák a kunokat rendszeren polovcinak nevezik. Ezt a nevet régebben az orosz *pole* 'mező, szántó föld' szóval egyeztetették¹ és úgy gondolták, hogy a név annyit jelent,

¹ Hammer: Gesch. d. Goldenen Horde in Kiptschak (1840), 18. l.

mint 'pusztalakó'. Kunik azután az orosz *polóvij* 'fakó, szalmasárga, halványsárga' szóval egyeztetette a nevet,¹ s kétségtelenül ez a helyes magyarázat; a tudományos irodalomban ma általában mindenki ezen a véleményen van.²

Német forrásokban a kunok a *valwen* (*valewen*) nevet viselik,³ mely latinosítva *valvi*, *falones* (Freisingi Ottó), *falani* (Rubruck), *phalagi* (Viterbói Gottfried) alakban is előfordul. A valwen nevet Zeuss úgy magyarázta,⁴ hogy a *fal* 'mező' szóval függ össze, amely pl. a *Westfalen* névben is előfordul. Ez azonban hangtani okokból nem fogadható el, mert a *Westfalen* névben levő *fal* régebbi *falh*, *falah* alakokra megy vissza és élesen különbözik a *falw*, ófelnémet *falo* szótól.⁵ A valwe világosan nem egyéb, mint a mai *falb* 'fakó', tehát ugyanazt jelenti, amit az orosz *polovec*.

De találunk egy örmény író is, aki hasonló névvel nevezi a kunokat. Ez az író Edesszai Máté, aki *χarteš* néven említi a kunokat (1050—51-i eseményekkel kapcsolatban), ez a név pedig az örményben tulajdonképpen azt jelenti, hogy 'világos, világos színű, szőke, lencsínű, fakó'.⁶ Edesszai Máté illető helye történeti szempontból sem érdektelen: „... a kígyók népe felvonult és leverte a fakókat, és a fakók felvonultak és megverték az úzokat és besenyőket.”

Ezek a tények — mint mondtam — már rég ismeretese a tudományos kutatásban. Arra vonatkozólag is többféle vélemény van, hogy milyen körülménynek tulajdonítható e nevek keletkezése.

A vélemények közül egyelőre csak Melich Jánosét említem, mert ennek következő mondanivalóm szempontjából fontossága van. Melich János azt a gondolatot vetette fel fent idézett értekezésében, hogy ezek a szint jelölő nevek valami török népnévnek a fordításai.⁷ Ez a gondolat helyes, csak annyiban tartom módosítandónak, hogy talán nem fordításról, hanem egyszerűen megfelelésről van szó. A követ-

¹ Dorn: Kaspij (1875). Dopolnenie III-e. 387. l. j.

² Rasovskij: Sem. Kond. VII, 9. l. 22. j. (A különnyomat lap-számait idézem.) V. ö. Melich, Nyelvt. Közl. XXXIII, 49. l.

³ Zeuss: Die Deutschen und die Nachbarstämme, 744—45. l., Marquart: Komanen, 29, 173. s köv. l.

⁴ I. m. 390. l. j.; 744. l.

⁵ Marquart: Kom. 175. l.

⁶ Bedrossian klasszikus örmény szótára (Velenice 1875—79, 278. l.) szerint 'fair, light, flaxen; fallow'. H. v. Mžík professzor közlése (Bécs). Rasovskij: Sem. Kond. VIII, 36. l. 75. j. Dulaurier a magyarokra vonatkoztatta a nevet (ld. Rasovskij i. h.). Marquart: Kom. 54—55. l.

⁷ Hasonló véleményt nyilvánított Sobolevskij, ld. Rasovskij: Sem. Kond. VII, 9. l. 22. j.

kezőkben t. i. azt akarom bizonyítani, hogy a kunoknak saját nevei, a *qūn* és *quman* nevek ugyanazt jelentik, mint az imént tárgyalt *polovci*, *falben* és *zarťesť* nevek.

Mielőtt erre a magyarázatra rátérnék, előbb ismertetem a *qūn* és *quman* nevek eredetére vonatkozó régebbi elméleteket.

A *qūn* nevet ezelőtt rendszeren a *hun* névvel egyeztetették és különféle módokon — többnyire igen kalandosan — magyarázták.¹ A *qūn* ~ *hun* egyeztetést régebben én is elfogadtam azzal a magyarázattal együtt, hogy e nevek a török *kūn* 'nép', mongol *kūmūn* 'ember' stb. szavakkal vannak összefüggésben.

A *quman* nevet régebben főleg két kaukázusi folyónévvel egyeztetették, amelyek e névhez véletlenül hasonlítanak. E két folyónév *Kuma* és *Kuban*. A *Kuma* névvel egyeztetette Adelung,² Zeuss,³ Bretschneider,⁴ a *Kuban* névvel D'Ohsson.⁵ Gyárfás István a *quman* névhez tartozónak gondolt még egy csomó ókori nép- és városnevet és mindezt szintén a *Kuma*-folyó nevétől származtatta.⁶ A *quman* névnek a *Kuban* és *Kuma* folyónevekkel való egyeztetése nyelvileg nem kifogásolható, azonban a folyónevekkel összefüggő nevek a török népnevek között egészen különleges csoportot alkotnak és arra sincsen semmi okunk, hogy a kunokat akár a *Kuban*, akár a *Kuma* folyóval szorosabb kapcsolatba hozzuk.

Vannak azután másféle magyarázatok is. Egy orosz történész, Ilovajskij,⁷ a török *qum* 'homok' szóra gondolt (1876). Vámbéry⁸ azt hitte, hogy a *quman* név a *qūn* névből keletkezett latinos végződéssel; szerinte a szó eredeti alakja *cunanus* volna.

Golubovskij, a kunok oroszországi történetének kitűnő írója azt a kérdést veti fel, vajjon nem a török *kūn* 'nap' és a *-men* képző összetétele-e a *quman* név.⁹ „A honfoglaló magyarság kialakulása“ című munkámban (141—42. l.) én

¹ A régi magyarázatokat ld. Gyárfásnál: A jász-kunok tört. I, 258. s köv. l. (Klaproth, Grimm, Kollár, Hanusch, Erdman, Ottrokocsi, Jászay, Czuczor—Fogarasi); Vámbéry: A magyarok eredete (kis kiadás), 419. l., Németh: A honf. magy. kial. 141. s köv. l.

² Mithridates I (1806), 479. l.

³ I. m. 744. l.,

⁴ Mediaeval Res. I, 70. l. 829. j.

⁵ Hist. des Mongols I (1852), 338—39. l.

⁶ I. m. I, 266. s köv. l.

⁷ Ld. Golubovskij: Peč. Torki Pol. 40. l. j.

⁸ A magy. er. 97. l.

⁹ Peč. Torki Pol. 40. l. j. (1884).

is annak a véleménynek adtam kifejezést, hogy a névben a török *-man*, *-men* képző lappang, a név alapszavául pedig a *qūn* népnevet tettem fel.

Vizsgáljuk most közelebbről a *qūn* és *quman* népneveket. A *kun* név Magyarországon és bizonyos keleti írónál fordul elő. Magyarországon gyakori a név latinositott *Cuni* formája is. Ez a név nem a magyar nyelvben keletkezett, nem magyar szó, nem is egy harmadik néptől kapták a magyarok, ez a kunoknak saját neve. Nyelvtörténeti szempontból csak annyit mondhatunk e névről, hogy a magyarban nem változott. Eredeti alakja *kun* vagy *kún*. Ma a magyarban általában — a Nagyikunszágon és a Kiskunszágon is — rövid *u*-val mondják, de némelyek hosszú *ú*-val is ejtik. A névnek mohamedán forrásokban előforduló alakjával egyelőre szűkségtelen foglalkoznunk, erről majd később lesz szó. Most csak annyit jegyezz meg, hogy a mohamedán írónál feljegyzett alak pontosan megegyezik a magyar alakkal, *ū* hangja hosszú, amit a szó etymológiája is meg fog erősíteni.

Ami a *quman* nevet illeti, ez a különféle forrásokban részint *u*-val, részint *o*-val fordul elő, de úgy látszik, hogy az *u*-s alak az eredeti. Az orosz krónikák, amelyeknek a tanúsága ebben a kérdésben különösen fontos, кумани, куманы alakban adják a nevet (a Laurentius-kéziratban: кумани рекше половци 'kumánok, azaz polovcok').¹ Az orosz krónikákban a *qoman* forma nem fordul elő. Viszont a bizánciaknál rendszeren Κομάνοι (Kománoi) a név alakja és ritkábban találkozunk a Κομάνοι (Kománoi, Koumánoi) formával.² A latin emlékek a kunokat általában *Cumani*-nak nevezik, de a *Comani* alak sem ritka.³ Magyarországon (Erdélyben), Romániában és Jugoszláviában gyakran előfordul e név, mint személy- és helynév, részint *Koman*, részint *Kuman* alakban.⁴

Török területen is megőrződött a *quman* név. Számos hely-, folyó- és személynévünk van kisázsiai, azerbajdzsáni, turkomán, kirgiz, özbeg és altaji területen, amelyek ide tartoznak. A név alakja a törökségnél ma általában *quman*, de a kirgizeknél találunk két esetben *qoman* alakot is.⁵

¹ Az adatokat összeállította Kossányi Béla A honf. magy. kial. című munkámban (142—43. l.).

² Az adatokat összeállította Moravesik Gyula, i. m. 143—44. l.

³ Gyárfás: A jász-kunok tört., oklevelek.

⁴ L. Rásonyi Nagy: Valacho-Turcica, 22—23. (Forschungsarbeiten, Coll. Hung. Berlin, 1927.)

⁵ Rásonyi Nagy László, MNy. XXVII, 315. l., Belleten (a Török Tört. Társ. folyóirata) III, 416. l.

Különösen fontos, hogy népnévben is megőrződött a *quman* név, mégpedig egy altajvidéki török törzs nevében. E név *qumandī*-nak hangzik, a népnevekben gyakran előforduló *-di* < *-li* képzővel. A kumandik egyik nemzetsége tisztán is megőrizte a *quman* népnevet: e törzs neve *quban*.¹

Ezek a *qūn* és *quman* névre vonatkozó adatok. Ami mármost a magyarázatot illeti, az a véleményem, hogy e két népnév két török melléknévből származik, mégpedig a *qū* és *quba* 'fakó, sápadt' mellékevekből, amelyek a török nyelvemlékekben és a mai nyelvekben a következő adatokkal vannak képviselve:

altaji, teleut. szagaj, kacsinc, kirgiz (Radloff) *qū* 'sápadt, sárgás, sárgásbarna, fakó'; (kirgiz) 'fehér hajú, öreg, fufangos'; (altaji) 'kiszáradt fa'. lebed (Radloff) *qō* 'sápadt', karacsáj (Pröhle) *q'ū* 'száraz, kiaszott, elszáradt, kiszáradt', Codex Cumanicus *kuv* (olv. *qū*) 'sápadt, száraz' (58r; 60r 10). Ezek az alakok régebbi **qub* alakra mennek vissza.

Van azután a **qub* melléknévnek *-a* képzős² származéka is, amely szintén több helyen előfordul:

Kāšgarī—Brockelmann (XI. sz. második fele) *quba* 'a vörös és sárga közt levő szín'; Abū Hayyān (1300—) *quba* 'porszínű'; teleut, sór, szojon (Radl.) *quba* 'sápadt, fehéresszürke'; küerik (Radl.) *qūa* 'sápadt'; karacsáj (Pröhle) *q'uba* 'halvány'; kumük (Németh) *quba giĵik* 'szarvas'; kazáni *qobā* 'fakó, sápadt', *qūa* 'barna', sötétvörös' (Radl.).

A szó a mongolban is megvan: „mong. irodalmi nyelv *xuwa* 'világos sárga, szalmasárga, sápadt'“ (Vladimircov: Sravn. Gramm. 210. l.), Kowalewski *qu-a* '(cheveux) jaune-blanchâtre', khalkha (Vlad.) *xuwā* 'világos sárga, szalmasárga, sápadt', kalmük (Ramstedt) *xō* 'halvány sárga, izabellaszínű (ló, gyapjú, haj)', bait (Vlad.) *xō* 'világos sárga, szalmasárga, sápadt', nyugati khalkha (Vlad.) *xō* ~ *xuwā* ua. A mandzsuban: *quva* 'világos sárga' (Zacharov, 285. l.).

A **qub*, *qū* szónak más származékai is vannak:

teleut, *qubayar* 'sápadtas', altaji, szagaj *qubaqai* 'sápadt, világos' teleut *quaqgai* 'vérvörös', jakut (Böhtlingk) *kubarxai* 'sápadt, sápadt szín'. Igei származékok: alt., tel., sór *qubar-*

¹ Radloff: Phon. XXVII. Rásonyi Nagy László, MNy. XXVII, 315. Másképp Aristov, Živaja Starina 1896, 279. l. Szerinte a *qumandī* népnév a *Qū* folyó nevével függ össze; a *qū* törökül 'hattyút' jelent s a folyót az oroszok *Lebed'*-nek nevezik, ami szintén 'hattyút' jelent. E folyó mellett laknak azok a tatárok, akik *qū-kiši*-nek (*kiši* 'ember') nevezik magukat (Radloff: Aus Sibirien I, 212. l.). A kumandik ennek a népnek a szomszédságában élnek, szintén a *Lebed-folyó* vidékén.

² V. ö. Körösi Csoma-Archivum III, 108. l.

‘elsápadni, megsápadni’, karaim *quwar-* ‘elsápadni’, kazáni *qobâr-* ‘elsápadni, megbarnulni’, *qûar-* (küerik) ‘elsápadni’, (kir.) ‘elfonnyadni, megöregedni’.¹

A *qû* és *quba* melléknevekből vannak képezve a *qûn* és *quman* nevek, denominális *-n* képzővel. (Kevésbbé valószínű, hogy a *quman* alak a *qû* alapszóból *-man* képzővel — v. ö. *türk-mân*, *qara-man*, *Kög-mân* — keletkezett volna.)

Ami a *quman* alak *m* hangját illeti, a tárgyalt *quba* melléknév *b*-jével szemben. erre vonatkozólag azt mondhatjuk, hogy ez egyike a leggyakoribb török hangváltozásoknak, különösen a *b . n* hangcsoportban. Íme néhány példa:

sór, leb. szag. küer. tarancsi *alban* ‘adó, szolgáltatás’ ~ alt. *alman* ua. (< mong.);

sór, szag. *agsiban* ‘fehéres’ ~ kaz. tel. *agsıman* ua.;

kacs. kojbal *erbân* ‘öröm’ ~ kir. *ermân* ua.;

keletturkesztáni *tâbân* ‘nagy tű’ ~ (Codex Cum. *temen*; kaz. *čaban* (*čaman*) ‘rest (ló)’ ~ CC. *čaman* ‘rest’.

A két utolsó példa azt is mutatja, hogy eredeti *b . n* hangcsoportnak magában a kunban is *m . n* felel meg. Különb. *aquman* név *quban* alakban is előfordul, mint mondtam, az altajvidéki kumandi-tatároknál. Ezeknek egy nemzetiségét *quban*-nak nevezik és a *qumandî* név is előfordul *qubandî* alakban.² (A *-dî* végzet az *osmanlı* név *-lı* képzőjével azonos.)

Mindebből világos, hogy a *quman* népnévnek eredetileg ugyanaz a jelentése, mint a fent tárgyalt orosz, német és örmény neveknek, t. i. ‘sápadt, sárgás, fakó’.³

¹ KCsa. III, 99—100 l.

² Rásonyi Nagy László, MNy. XXVII, 315. l.

³ Van még egy név, mely talán szintén idetartozik. Šarafazzamân —Muhammad-i ‘Auñi tudósításában, mellyel alább részletesen fogunk foglalkozni, azt olvassuk, hogy a qûn-okat a qâj-ok megtámadták és elűzték legelőikről. Erre a qûn-ok a tudósítás szerint az egyébként ismeretlen Sâri országba vonultak (Šarafazzamân: al-Šârija), Sâri lakói pedig a turkománok országába húzódtak. Mármost a *Sâri* azonos lehet a török *sarî* (ç) ‘sárga’ szóval (a Šarafazzamânnál található alak a név mongol eredetét mutatná), itt tehát a jelentés tekintetében újra a *polovci* név megfelelője van előttünk. Barthold azonban még tovább megy (v. ö. Minorsky, Ac. Inscr. CR. 1937, 321. l.), amennyiben hajlandó a Sâri nevet a kunokkal összefüggésbe hozni. (Marquartnak a kunokról szóló műve ismertetésében, mely német fordításban megvan Marquart Wehrot und Arang-jának előszavában: 34*. l. Ebben a fordításban azonban a minket most érdeklő mondatban — a 6. sorban alulról — kimaradt a „nur ein zufälliges Zusammentreffen“ kifejezés előtt a „kaum“ szó. Az orosz mondatot közli Rasovskij, Sem. Kond. VIII, 35.) — Ezzel a nézettel szemben hangsúlyozom, hogy a Bêrûni és Šarafazzamân—‘Auñi tudósításában szereplő qûn nevet nem igen lehet elválasztani a kunoktól és hogy

Nyelvileg tehát így van a dolog, de most felvetődik egy nehezebb kérdés, az t. i., hogy mi a történeti háttére ennek az elnevezésnek.

Arra gondolhatnánk, hogy ez a név a haj színét jelöli. Ezt a véleményt képviseli Pelliot¹ mellett a kunok legújabb, érdemes történetírója, Rasovskij is Polovei című munkájában.² Rasovskij idézi Al 'Umarī tudósítását,³ aki a következőket mondja: „A kipesaki törökök (azaz a kunok) különböznek a többi törököktől őszinteségükkel, vitézségükkel, a futásban való könnyűségükkel, természetük szépségével, vonásaik szabályosságával és nemes tulajdonságaikkal“. Azután kiemeli Rasovskij bizonyos orosz, keleti és magyar források adatait, amelyek a kun nők szépségéről szólnak. De főbizonyítéka a kunok szőkehajúságára vonatkozólag egy kínai tudósítás, amelyet Bretschneider nyomán⁴ egész terjedelmében idézek: „A Kang mu című kínai évkönyvek az 1237. évre vonatkozólag azt állítják Kin-es'a-ról (azaz Kipsakról), hogy ez az ország 30.000 li távolságra van Kínától. Nyáron az éjtszakák itt rendkívül rövidek; amint a nap lement, nemsokára mindjárt fel is kel. Kitűnő lovaik vannak és a jómódú nép nagyszámú lovakat legeltet. Ügyesek a bőr és érc feldolgozásában. Kék szeműk és vörös hajuk van.“

Ezeknek az adatoknak az alapján nem érthetünk egyet Rasovskij-val abban, hogy a kunok szőkehajúak voltak.

Először is már általában teljesen valószínűtlen, hogy a kunok általában határozottan szőke vagy éppen lenszőke hajú nép lettek volna, illetőleg, hogy ez a tulajdonságuk oly feltűnő lett volna, hogy a népek e szerint nevezték volna őket el. A kunok kétségtelenül többféle népelemből állottak; szőke emberek bizonyára voltak közöttük, de az nem tehető fel, hogy egészben szőke faj benyomását tették.

Ami a kunok szépségére vonatkozó tudósításokat illeti, ezeknek a szőkeséghez természetesen semmi köze, de nem igen van értéke a kínai tudósításnak sem, amely a kipsakiak vöröshajú voltát említi, mert ez a tudósítás világosan nem a kunokra vagy legalább is nemcsak a kunokra, hanem más keleteurópai népekre is vonatkozik, amint már ezt Marquart

ez a név is 'sápadt, sárgás' jelentésű. Szerintem nem valószínű, hogy a qūn névtől el kellene tekintenünk és a qūn-nak nevezett néppel szemben a *sārī* nevű néppel kellene azonosítanunk a kunokat, bár földrajzi körülmények inkább e mellett szólnak (v. ö. még Edesszai Máté fent tárgyalt helyét is).

¹ A propos des Comans 10. Journal As. 1920 : I, 134. l.

² Sem. Kond. VII, 14—17. l.

³ Marquart: Kom. 137. l.

⁴ Med. Res. II, 72. l.

is megjegyezte.¹ A fehér éjtszakák említése valamivel északibb tájra mutat, mint a kunok területe, és az a nép, amely az ércék és a bőr megmunkálásával kiválik, nem igen lehetett a kun.

Azután azt is tudjuk, hogy kunok nagy számmal települtek le Magyarországon, de semmit sem tudunk arról, hogy kun vidékeken feltűnő nyoma volna egy szőke fajnak.² Bartucz Lajos és Fehér Miklós kutatásai szerint³ a nagykunoknak 9%-a szőke, a kiskunoknak pedig csak 3%-a. A nagykunoknál kékesszürke szeme van 27%-nak, a kiskunoknál több mint 40%-nak. Ezeknek az adatoknak a történeti felhasználásánál természetesen tekintetbe kell venni a más fajokkal való erős keveredést — egyáltalában antropológiai kutatások népiségtörténeti alap nélkül történetileg értéktelenek —, mégis egészen valószínűtlen, hogy egy eredetileg szőke népnél a szőke elem ilyen csekély számmal legyen képviselve. Lenszőke fajról meg ezeken a területeken kétségtelenül nem lehet beszélni. Bartucz Lajosnak az a véleménye, hogy a kunoknál ugyanazokat a faji elemeket látjuk, amelyeket a honfoglaló magyaroknál.

Ezek a nehézségeken talán lehetne segíteni azzal a feltevessel, hogy a kunoknak csak egy része — esetleg a vezető törzse — volt világosszőke hajú s ez a szőke elem lassanként eltűnt. Hogy azonban a tárgyalt nevek nem a kunok hajszínére vonatkoznak, azt egyéb körülmények is bizonyítják. Vizsgáljuk meg először is e nevek jelentéseit.

Különösen fontos a *quman* név tanúsága. Mint fent láttuk, ennek a névnek a köznyelvi megfelelői azt jelentik, hogy 'vöröses sárga, porszínű, sápadt, fehéres szürke, halvány, fakó'. Ezek a megjelölések aligha vonatkoznak a haj színére.

Az orosz *polovij*, *polovoj* szó sem jelent tulajdonképpen 'szőkét', hanem 'fakót, szalmasárgát, halvány sárgát, izabellaszínűt', az orosz emlékekben 'fehéres, sárgás fehér, érett' a szó jelentése.⁴ (Pawlowsky, Dahl.)

A középelnémet *val(-wes)* szó jelentése 'sápadt, színehagyott, halvány, hervadt, sárga, szőkè, fakó' (Lexer), a szó tehát 'szőke' jelentésben is előfordul, de nem szükséges feltétlenül erre a jelentésre gondolnunk, és látni is fogjuk, hogy a németek sem szőkét értettek ez esetben a *Falwe* szón.

¹ Kom. 79., 140—41. l.

² A moldvai csángók kun eredete nincs bebizonyítva.

³ A kunok 700 éves betelepedésének emlékére rendezett Jász-Kun Kongresszus (Budapest 1939), 70. l.

⁴ Melich, NyK. XXXIII, 50. l.

Rasovskij sem egyszerűen 'szőkének' értelmezi általában e neveket, hanem 'halványsárgának, szalmasárgának',¹ tehát olyan színmegjelölést ad, amely esetleg vonatkozhatik hajszínre, de egyáltalában nem kell feltétlenül hajszínre vonatkoztatni és hogy ez valóban így van, azt bizonyítja az a körülmény, hogy a kunoknál lenszőke fajnak a nyomai nem találhatók.

Azt hiszem azonban, hogy ez általános meggondolásokon kívül pozitív bizonyítékaink is vannak annak a kérdésnek az eldöntésénél, hogy mi tulajdonképpen a *quman* = *qūn* = *polovci* = *Falben* = *χarteš* név jelentése.

Elsősorban figyelembe veendő, hogy a *Falwen* nevet egy kortárs, Brémai Ádám, latinra fordította. Az illető hely, melyet először Marquart hozott kapcsolatba a kunokkal,² a következőképpen hangzik: „Ibi sunt homines pallidi, virides et macrobii, quos appellant Husos“. (Brémai Ádám tehát összekeveri a kunokat az úzokkal.) A *Falwe* név e szerint annyit jelent, mint 'pallidus, viridis'. Azután nem hagyható figyelmen kívül a kérdés eldöntésénél az, hogy a *qūn* és *quman* nevek alapszava, a *qū* melléknév, a Codex Cumanicus-ban 'bleuch' szóval van fordítva. Végül azt is láttuk, hogy a *qū* melléknév legtöbb származékának a jelentésében a 'sápadt' jelentés mutatkozik; a mongol és mandzsú megfelelők jelentése 'világos sárga'.

A név tehát aligha vonatkozhatik a haj színére. Sokat beszéltek régebben és újabban arról, hogy volt egy szőke, világosszemű belsőázsiai faj, de hogy a kunok ehhez tartoztak volna, a fentiek alapján nem tarthatjuk valószínűnek.

Arra is lehetne gondolni, hogy a név a kunok kedvelt lószínére vonatkozik, de ennek a feltevésnek ellenmond az örmény *χarteš* és a kun *kuv* jelentése, Brémai Ádám fordítása és egyéb körülmények.

A név véleményem szerint az arcszínre vonatkozik, amit már Marquart és Minorsky is lehetségesnek tartott;³ a nevet 'sápadt, sárgás' szavakkal fordíthatjuk.

Ez a megoldás az első pillantásra részint kielégítő, részint ellenmondásra kész. Kielégítő azért, mert vele érthetővé válik, hogy miért nevezték csaknem az összes szomszédok a saját nyelvükből vett azonos jelentésű névvel a kunokat. Egy népnek feltűnő, a megszokottól eltérő, sárgás arcszíne alkalmas arra, hogy általános megnevezésének

¹ Sem. Kond. VII, 9. l.

² Kom. 29—30, 173. l.

³ Marquart: Kom. 55, 175. l. Minorsky: Ac. Inscr. CR. 1937, 321. l.

alapjául szolgáljon. Másrészt azonban ellenmondásra késztet ez a megoldás. Azt látjuk ugyanis, hogy a kunok önmagukat is így nevezték és hogy egy nép önmagát ilyen vagy hasonló módon nevezze, az nem volna példátlan, de mégsem egészen természetes, és nem is tudunk arról semmit, hogy a kunoknak sápadt, sárgás arcuk lett volna.

Ezeket az ellenvetésekkel azonban eloszlatják bizonyos történeti tények, amelyek a kun nép kialakulásának az idejébe tartoznak. Ez a kialakulás, mint bevezetésemben is említettem, meglehetősen bonyolult.

A kérdéssel az utóbbi időben sokan foglalkoztak. Egy fentebb már többször idézett nagyon tudós és értékes, de a legnagyobb mértékben zavaros munkában, amelynek címe „Über das Volkstum der Komanen“, Marquart tárgyalta először tudományosan a kérdést. E munka 1914-ben jelent meg.¹ Marquart művéről nálunk Miskolczy Gyula írt a Történeti Szemle 1918-i kötetében, hozzáfűzve Marquart fejtegetéseinek a tárgyra vonatkozó magyar kutatások ismertetését. Külföldön két nagyobb jelentőségű ismertetés jelent meg a munkáról, az egyik Pelliot-tól, a másik Bartholdtól. Pelliot² arra mutatott rá, hogy Marquart munkájának a sinológiai része elhibázott, Barthold³ pedig főleg azokról a hiányokról beszél, amelyek Marquart művében a mohamedán források felhasználásában mutatkoznak. Újabban Rasovskij⁴ tárgyalta a kunok eredetének kérdését, jól áttekinthető módon és helyes kritikával, s mostanában jelent meg Minorskynak is egy igen fontos közleménye a kunok őstörténetére vonatkozólag, amelyről mindjárt bővebben lesz szó.

Marquart könyvének bírálói számos hibára és hiányra rámutattak, néhány becses adalékot is szolgáltatottak a kérdés megoldásához, de lényegében még ma is azon a ponton vagyunk, amelyen Marquart könyvének megjelenésénél voltunk.

Marquart szerint a kunoknak a főtömegét természetesen törökök alkotják, s ebben mindenki egyetért vele. A törökség egy északibb, szibériai ágáról van itt szó, amely nyelvileg különbözött a délibb területeken különösen fontos szerepet játszó oguz törököktől, a turkománok és oszmánlik őseitől. Ez az északibb törökség, melyet legalkalmasabban kipsak-

¹ A következő kötetben: Bang—Marquart: Osttürkische Dialektstudien. Abh. Gött. Ph. N. F. XIII (1914).

² Journal As. 1920. I.

³ Russkij Istoriceskij Žurnal VII (1921), 138—56. l. Németül: Marquart: Wehrot und Arang, 29*, s. köv. l.

⁴ Seminarium Kondakovianum VII—VIII.

nak nevezhetünk, később Kelet-Európába nyomult. Hozzájuk tartozik a kunokon kívül Nyugat-Szibéria és Kelet-Európa törökségének legnagyobb része, így a volgai tatárok és a baskiok is.

Marquart munkájának legfontosabb eredménye az, hogy ennél a török népnél, a kunoknál, háromszoros mongol beolvadással kell számolnunk.

Először: a kunok *m. rqa* és *qūn* néven mint keletázsiai nép szerepelnek bizonyos mohamedán forrásokban, amelyekről mindjárt bővebben lesz szó. A *m. rqua* nevet, mely valószínűleg a nép eredeti neve, Marquart megtalálni véli mongol népekről szóló kínai feljegyzésekben.

A második és harmadik mongol beolvasás feltevése azzal a ténnyel áll összefüggésben, hogy a kunokat a mohamedán források kipsaknak nevezik.

A második feltevés mohamedán források tudósításain alapszik, amelyek szerint a kipsakok a kimekektől váltak el, a kimekeknek az eredetét pedig Gardīzī mongol jövevényekkel hozza összefüggésbe.

Végül a harmadik feltevést kínai feljegyzések támogatják, amelyek arról szólnak, hogy a kipsakoknak az uralkodó nemzetsége 1120 körül vándorolt ki Mandzsuriából.

Marquart feltevései nem találtak általános helyeslésre. Barthold az elsőt és a harmadikat határozottan elutasítja¹ (a másodikat igen nehéz megfogni), Pelliot² azonban egy kínai tudósítás alapján szilárdul meg van győződve arról, hogy a harmadik feltevés helyes. Ez alkalommal én csak az első feltevéssel fogok foglalkozni.

Ennek az alapja eredetileg Al Bērūnīnak egy tudósítása,³ amely a XI. század első feléből való, körülbelül 50 évvel korábbi időből, mint ahogy a kunok Európában megjelennek. Szükségesnek tartom megjegyezni, hogy ez a forrás elsőrangú. A tudósítás azt mondja, hogy a *qūn* nevű nép (a *qajī*-val együtt) a törökség legkeletibb ágához tartozik. Ezt az adatot először Marquart használta fel. Marquart talált egy másik idevonatkozó tudósítást is, amely Moḥammed-i 'Aufīnāl olvasható és az 1228 körüli időből származik. Ez az író azt mondja, hogy van egy *m. rqa* nevű török nép, amelyet *qūn*-nak neveznek és ez a nép Qitā-ból, tehát Mandzsuriából származik.

¹ 12 Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasien (1935), 115. l.

² JA. 1920 : I, 149—50. l.

³ Jāqūtnāl, I, 29. l. L. Marquart: Kom. 39. l.

A *qūn* قون olvasat hitelességét Barthold és Minorsky kétségbe vonták. Azt a népet, melyet ez a név jelöl, Minorsky a *qūrī* قوری néppel azonosította, mely Rašīdaddīn szerint a Bajkál-tó közelében lakik (a Hudūd és Gardīzī ezen a környéken egy *fūrī* قوری nevű népről beszélnek); ezt a feltevést az a körülmény is erősítette, hogy a *qūn* név 'Aufinál *qri* قری változatot is mutat.¹ Barthold arról beszél, hogy Bērūnī és 'Aufī sok kéziratában a *qūn* helyén a *fūrī* név található. Szerinte nagyon valószínű, hogy az utóbbi változat a hiteles² (mely *qūrī*-nak is olvasható). (A *fūrī* nevet Barthold a *bōri* 'farkas' szóval egyezteti.)

Legújabbban azonban megkerült 'Aufī tudósításának eredeti forrása. Ez a forrás a Tabā'i' al hajawān („Az állatok természete“) című munka, melyet 1120 körül írt Šarafazzamān Tāhir, a szeldzsukidák egy udvari orvosa. A művet mostanában fedezték fel Indiában, Delhiben és amint már erre fentebb céloztam, Minorsky adott róla rövid leírást „Une nouvelle source musulmane sur l'Asie Centrale au XIe siècle“ címen, a francia Académie des Inscriptions et des Belles Lettres 1937-i értesítőjében. Ebben a munkában a *qūn* قون és *fūrī* قوری népek pontosan meg vannak különböztetve egymástól. Kétségtelen tehát — ez most már a Minorsky álláspontja is —, hogy valóban volt egy *m. rqa* nevű nép, melyet *qūn*-nak is neveztek és hogy ez Kelet-Ázsiából vándorolt ki. Erős, jól megszervezett és magasabb kultúrájú nép lehetett ez a keletázsiai törzs; Šarafazzamān azt mondja róluk, hogy nesztorianus keresztyének voltak.

Megjegyzendő még, hogy a *qūn* név (a *qarqār* = **qirqiz* és *qāj* névvel együtt) újabbban egy 1150 körüli időből való szír térképen is előkerült.³

Az elmondottak alapján a szóbanlevő történeti folyamatot a következőkép rekonstruálhatjuk.

Volt egy sárga arcszínű keletázsiai törzs, amelynek *m. rqa* volt az eredeti neve. Ez a törzs nyugatra vonult és összeköttetésbe jutott török népekkel. Ezekről kapta eredeti *m. rqa* neve mellett a 'sápadt, sárga arcú' jelentésű *quman*, *qūn* nevet. Belsőázsiai és szibériai vándorlása folyamán ez a nép egy hatalmas törzs-szövetség fejévé lett, amely tőle kapta *qūn*, *quman* nevét. A sárga arcszínű faj azután las-

¹ Minorsky: Hudūd, 283—86. l.

² 12 Vorlesungen 115. l., ld. még Wehrot und Arang, 33*. l., 63. j. Rasovskij, Sem. Kond. VIII, 20. l. 11. j.

³ Minorsky: Hudūd, 182. l.

sanként beleolvadt a kun törzs-szövetség törökfajú törzseibe.¹

Bárhogyan is van a dolog, szerintem annyi kétségtelennek látszik,

1. hogy a kunoknak saját nevei, a *quman* és *qūn* jelentés tekintetében megfelelnek a *polovci*, *Falben* és *χarteš* neveknek,

2. hogy mindezen neveknek 'sápadt, sárgás' a tulajdonképeni jelentése, és

3. hogy van egy *qūn* nevű török nép, mely mandzsúriai eredetű.

Hogy azután ez a mandzsúriai eredetű *qūn* nevű török nép független volna a mi kunjainktól, akiket általában a 'sápadt, sárgás' névvel neveztek, azt nem gondolom valószínűnek.

Németh Gyula.

¹ Itt arra lehetne gondolni, hogy hasonló módon fel lehetne tenni a kunok eredeti szöke voltát is. Az elmondottak alapján azonban világos, miért tartom éppen a fenti feltevést helyesnek.

A fegyverjog (jus armorum) megváltása a töröktől visszafoglalt területeken.

Az osztrák hatalompolitika a töröktől visszafoglalt területeket is igyekezett felhasználni abszolútisztikus rendszerének erősítésére. A bécsi kormány szemében nem magyar országrész volt a felszabadított terület, hanem *új szerzemény* — *neo-acquisita*. Kialakult a bécsi udvarban az a megrendíthetetlen és jogosnak vélt álláspont, hogy a császár az ország visszafoglalt részét, mint igazságos fegyverekkel szerzett területet, nem köteles visszaadni a magyaroknak. Ez a sokszor hangoztatott tétel a sarkpontja mindazoknak az intézkedéseknek, melyeket a bécsi udvar a felszabadított részeken két évtized alatt megvalósított. Voltak olyan intézkedései, melyeket maga is ideiglenes jellegűeknek mondott, s amelyek a háborús idők rendkívüli helyzetével magyarázhatók. Főtörekvése kétségtelenül a sikeres hadviselés biztosítására irányult: egyes feladatok megvalósítására a háborús időket alkalmatlannak tartotta, s ezért ezek megoldását a béke megkötése utáni évekre halasztotta. A gazdasági ügyek rendezését a bécsi kormány általában később óhajtotta elvégezni, mert ami jövedelem a kizsákmányolt országban megfogható volt, azt a kamarai igazgatás révén a császári hadsereg ellátására igyekezett biztosítani.¹

A *birtokjog* rendezésére is alkalmatlannak vélték a háborús éveket, ez azonban nem akadályozta meg a bécsi udvart abban, hogy jövedelemszerzés céljából időközben egyes birtokokat el ne adjon. Gondja volt arra, hogy csak a jogukat kellőképpen igazolni tudók kapják vissza régi birtokaikat, hogy ily módon is mennél nagyobb legyen az a földterület, mely eladás révén a császár javára hasznosítható.

Már az első tanácskozásokon, melyeken a bécsi udvar az új szerzeményekről remélhető jövedelmeket számbavette

¹ A felszabadító háborúk korának osztrák törekvéseire v. ö. Theodor Mayer: *Verwaltungsreform in Ungarn nach der Türkenzeit* (Wien und Leipzig 1911) c. munkáját. — A töröktől visszafoglalt területen követett bécsi birtokpolitikát nagyobb tanulmányban dolgozom fel, ennek egy részlete ez a dolgozat.

és a követendő birtokpolitika alapelveiben megállapodott, leszögezték, hogy *a régi tulajdonosoknak sem ingyen engedik át birtokaikat*, hanem bizonyos ellenszolgáltatás fejében.¹ Ezt a felfogásukat arra alapították, s a magyar birtokosoknak is nyíltan tudomásukra hozták, hogy a császár az új szerzeményeken fekvő „a háború jogán és igazságos fegyverekkel szerzett, vérrel felszabadított földeket legkevésbé sem lenne köteles visszaadni.”² Ha mégis visszaadja, mint ahogy ezt *magasabb érdekből* a neo-acquista berendezési tervében is ajánlották I. Lipótnak, csupán *királyi jószágból és kegyességből* teszi.³ A birtokjog törvényes igazolásán, közterhek, adók elvállalásán és külön hűségeskün kívül tehát a magyar földbirtokosoknak a hangoztatott magas kegyelem ellenére még *váltásdíjat* is kellett fizetniök, hogy ezáltal hozzájáruljanak a császár mérhetetlen háborús kiadásainak fedezéséhez. Ezt a birtokváltásigot nevezték *fegyverjognak*, *jus armorum*-nak vagy *jus neo-acquisticinek*. Megfizetése után véglegesen elismerte a bécsi udvar a magyar földbirtokosok tulajdonjogát.

Mindjárt a felszabadító háborúk kezdetén számítottak az udvari kamarában arra, hogy a magyar földesurak hamarosan jelentkezni fognak birtokaikért. Az 1684. évi tanácskozásokon szóba került már az a kérdés, hogy *visszaadják-e ezeknek birtokaikat*. Intrikának, enyhe magyar kifejezéssel szólva: fondorkodásnak nevezi a bécsi kamara a magyaroknak azt a törekvését, hogy régi tulajdonukat vissza akarják szerezni. Hogy pedig *még idejében elejét vegyék a magyar rendek vagy érdekelték, egyháziak és világiak eme fondorkodásának*, kik a birtokokat, mint amelyek régtől fogva őket illetik, ismét maguknak szeretnék megszerezni, egyszerűen mindjárt tudtukra kellene adni — mondja a kamara tanácsának javaslata —, hogy jelenleg az egészet a háborúra fordítják, s ő császári felsége csak *a béke megkötése után* hoz kegyessége és jósága szerint további határozatot.⁴

¹ Az új szerzemények tárgyában folyt első tárgyalásokról ld. H. Pálffy Ilona: A kamarai igazgatás bevezetése a töröktől visszafoglalt területeken. Domanovszky-Emlékkönyv (Budapest 1937).

² A birtokok eladása és a birtokjog igazolása tárgyában 1690 aug. 11-én kiadott császári és királyi rendeletben: „licet hae jure belli, et justitia armorum acquisitae, nec non sanguine vindicatae terrae restitutioni minime sunt obnoxiae.” O. L. (=Országos Levéltár), Kamarai lt. Neoacquist. No. 1.

³ Kollonics Einrichtungswerkjében: „Zu . . . höheren Interesse in solche restitution ex pura Clementia et Munificencia Regia allergnedigst willigen.” Bécsi Nationalbibliothek, Kéziratgyűjtemény 8344. sz.

⁴ „Damit auch der intriga von denn Hungar. Ständen oder Particularn, so Geist, als Weldlichen, die Sich der Güter, als Ihnen

Amint még hangoztatja, azoktól, akik a török időben is megmaradtak földjeik birtokában, nem akarja birtokjogukat elvitatni. a birtokok utódaikra a leszármazás jogán visszaszállnak, háborús időben azonban a császár jogosan fordíthat minden jövedelmet a hadviselés céljára. A birtokjog végleges rendezését tehát a háború utáni időkre kívánták halasztani.

A fegyverjog megváltására valóban csak a karlócai békét követő években. 1702—1703-ban került általában sor, de az ekkor jus armorumnak nevezett váltságdíjjal már mindjárt a felszabadító háborúk kezdetén is találkozunk. Így az Esztergom és Érsekújvár körüli ingatlanokra nézve az udvari kamara már 1685-ben azt az utasítást adta Werlein kamarai felügyelőnek, hogy azoknak, akik a török uralom előtt is jogos tulajdonosai voltak a házaknak, telkeknek, birtokoknak, s ezt igazolni tudják, ingatlanaikat adja vissza. *de bizonyos tűrhető térítmény ellenében, a háborús költségekre.*¹ Ezeknek a birtokosoknak igazoló okmányaikat is a kamarai felügyelőnél kellett bemutatniok. Mindez azonban még Buda visszafoglalása előtt volt és csupán Esztergom és Újvár házaira, telkeire, a városok körüli birtokokra vonatkozott.

Az új szerzeményekre kiküldött első bizottság vezetőjének, báró Belchamps Károly udvari kamarai tanácsosnak is az volt a javaslata, hogy mivel Újvárt karddal foglalták el, a jelentkezőknek ne ingyen adják a telkeket.² Az udvari kamara helyesnek találta ezt a javaslatot, mivel sok pénzbe került a vár visszafoglalása. Mikép az újonnan jelentkező lakosoktól bizonyos tűrhető árat kívánt az udvari kamara a házakért és telkekért, úgy a régi birtokosoknak is pénzzel kellett megváltaniok ingatlanaikat.

A jus armorum megfizettetésére az egész neo-acquistán csak azután került sor, hogy a gazdátlanak ítélt birtokok javarészét az udvari kamara eladta, a régi tulajdonosok pedig a bécsi commissio neoacquistica előtt igazolták birtokjogukat. A fegyverjog címén régen kilátásba helyezett vált-

ab antiquo zueständig, wider anmassen möchten, zeitlich vorgebautt werde, wehren alle nur gleich simpliciter dahin zu weisen, dass *derzeit* das Totum pro Bellico gewidmet sey und Euer Kay. May. facta Pace, nach dero Clemenz und Güte, Sich schon weiters allergnädigst zu resolwieren wissen werde," HKA. (= Bécsi Hofkammerarchiv), 1684 júl. 24-én tartott tanácsülés (Üng. Hoffinanz aug. 29. alatt).

¹ „gegen einem leidentlichen Abtrag für die Kriegsunkosten." HKA. Üng. Hoffinanz 1685 nov. 3.

² „weillen die Vöstung durch das Schwert erobert, die Gründt nicht so gar umbsonst gegeben werden sollen." Uo. 1685 aug. 25., szept. 22.

ságdíj beszedése tehát utolsó pénzszerzési lehetőségnek kínálkozott a rendes jövedelmeken kívül. 1702-ben kezdődtek meg a tárgyalások a bécsi udvarban a magyar birtokosokkal, vármegyékkel és városokkal a fegyverjog, német nevén: Waffen Recht megfizetésére vonatkozólag.

Kezdetben *egyes birtokosokkal* tárgyalt a bécsi udvar a fegyverjog nagyságáról és a megfizetés módozatairól. Így az első, akinck az új szerzeményeken fekvő birtokai után váltságdíjat kellett fizetnie, herceg Esterházy Pál nádor volt. A felszabadító háborúk korában Esterházy igen eredményesen gyarapította vagyonát, s az udvari kamarának is az volt a véleménye róla, hogy csaknem az egész neo-acquisticára igényt tart. Esterházy nádor azonban nem készpénzben rótta le a *jus armorumot*, hanem azáltal, hogy lemondott Simontornya kastélyra és mezővárosra vonatkozó tulajdonjogáról. Az udvari kamara ugyanis Simontornyát 40.000 forintért eladta Styrum grófnak, de a birtokjog igazolása során a neo-acquistica commissio e kastélyt és várost is Esterházy herceg és családja tulajdonának ismerte el. Esterházy nádor tehát visszakövetelhetne volna Simontornya kastélyt és mezővárost, de annak fejében, hogy az udvari kamara az új szerzeményeken fekvő többi birtokai után elengedi a *jus armorumot*, lemondott róluk. A 40.000 forintért eladott Simontornya kastély és város ellenében az udvari kamara 400.000 forint értékben megváltottnak ismerte el 1702-ben Esterházy nádornak és örökösének új szerzeményi birtokait. Kitűnik ebből az is, hogy *jus armorum* címén a birtokok értékének 10 százalékát számították fel. A nádorral kötött megállapodás alkalmával felsorolják azokat a helységeket is, melyekre nézve a fegyverjogot kiegyenlítettnek tekintik, feltéve, hogy ezek értéke nem haladja meg a 400.000 forintot.¹

Az Esterházy nádorral kötött megegyezéskor kifejezte az udvari kamara azt a szándékát, hogy a császár javára a *jövőben az új szerzeményeken elterülő összes földek birtokosaitól megköveteli a jus armorumot*. A fegyverjog megfizetéséről valóban csakhamar a tárgyalások sorozata indult meg a bécsi udvar és egyes magyar birtokosok között. Így gróf Keglevich Zsigmond a Csongrád megyében fekvő Bőd, Algyő, Ság, Héked, Szent-Péter és Mindszent birtokokért jelentkezett, melyeket régebben ő bírt, de utóbb — szerinte — Schlick tábornok eltulajdonított. A csongrádi uradalmat ugyanis az udvari

¹ E helységek: Ozora, Tamási, Koppány, Simontornya (a kastély és a mezőváros kivételével), Kaposvár és a Zsigmond király 1421-ben kelt adománylevele szerint ide tartozó 90 község. (HKA. Ung. Hofmann 1702 márc. 14.)

kamara eladta Schlick tábornoknak és ebből támadt a birtokviszály.¹ Az udvari kamara Keglevich panaszára az udvari haditanács közbejárását kérte és egyúttal felszólította a budai kamarai igazgatóságot e birtokok leírására és felbecsülésére, minthogy Keglevich gróffal a fegyverjog kérdésében tárgyalást kezdtek.²

Feltűnő, hogy a jus armorum megfizetése céljából egyes birtokosok milyen készségesen jelentkeztek az udvari kamaránál. Nyilván azért, hogy a kamarával történt megállapodás és a fegyverjog lerovása révén földjeikre vonatkozó tulajdonjogukat vitathatatlaná tegyék, véglegesen elismertessék. Érdekes példa erre Ujvári Imre magyar udvari kancelláriai lajstromozó és becsüs Acsa és Alcsut fejérmegyei falvakra vonatkozó birtokjogának tisztázása. E két falut a nádor adományozta neki 1701-ben, az udvari kamara nagy felháborodására. Úgy látták ugyanis Bécsben, hogy Esterházy nádor túllépte hatáskörét, mert 32 jobbágyteleknél nagyobb birtokot nem adományozhatott volna, másrészt pedig e falvak az új szerzeményeken fekszenek, s itt kizárólag az udvari kamara intézkedhetik. Felhívták tehát a magyar udvari kancelláriát, hogy a nádor adományát hatálytalanítsa és a falvakat a fiscus javára újból foglalja le.³ Ezután jelentkezett Ujváry Imre az udvari kamaránál, és tekintélyes összeget ajánlott fel a fegyverjog lerovására. Az udvari kamarát most már nem aggasztotta a kérdés, hogy jogtalan volt-e a nádor birtokadományozása az új szerzeményeken, hanem csupán az, vajjon nem lépte-e túl a jobbágytelkek számát tekintve hatáskörét olyképen, hogy a fél, negyed és nyolcad telkeket egész telkekbe vonták össze, vagyis nem volt-e túlságosan értékes az adomány. A budai adminisztrációtól bekérte tehát a két község részletes leírását, becslését. E szerint lakosaik azt vallották, hogy a török időben keresztény földesuruk nem volt, s valamennyien armalisták, címeres nemesek. Másrészt azonban a pesti pálos atyák a török kiűzése után bejelentették birtokigényüket a két községre. Különben Acsa 27 egész telekből állt (illetőleg 14 egész, 6 háromnegyedes, 13 fél és 6 negyed telekből), továbbá lakott még benne egy házas és két házatlan zsellér. Alcsut 13 egész telekre volt számítható (4 egész, 6 háromnegyedes, 4 fél, 10 negyed telek), s lakott még ott három házas jobbágy. Alcsutot a becslés idejében Kurz budai kamarai igazgató

¹ V. ö. Kovács Katalin: Csongrád város a XVIII. században (Budapest 1929).

² HKA. Ung. Hoffinanz 1702 márc. 25.

³ Uo. 1701 aug. 31.

bérelte. A birtokjog kérdése tehát még tisztázatlan volt, midőn a bécsi udvar már tárgyalásba bocsátkozott a jus armorum megfizetéséről.¹ Ilyen körülmények között érthető, hogy a nádor által megadományozott Ujváry Imre meg akart egyezni az udvari kamarával a jus armorumra vonatkozólag, mert ennek megfizetésétől egyben birtokjogának megerősítését remélte. Meg is állapodtak szokatlanul magas összegű jus armorumban. A két község értéke ugyanis a budai kamarai adminisztráció becslése szerint a legmagasabb kulccsal számítva is 24.673 frt és 50 dénár volt. Ujváry pedig a bécsi udvari fizető-hivatalnál Accsa és Alcsut fegyverjoga címén 5000 forintot fizetett le. Ez 20%-nál nagyobb vagyonszármazásnak felel meg, holott, amint láttuk, Esterházy nádor új szerzeményi birtokainál 10%-ban számították a jus armorum összegét. Aki azonban jól megfizette a jus armorumot, annak megerősítették tulajdonjogát, akkor is, ha tisztázatlanok és bizonytalanok voltak a birtokjog körülményei. Vagyis itt is érvényesült az az elv, melyet a birtokok eladására vonatkozólag kifejezett a bécsi udvar: aki többet fizet, annak több a joga. Miután Ujváry lefizette az 5000 forintot, az udvari kamara intézkedett a magyar udvari kancelláriánál, hogy állítsa ki számára a két községről szóló adománylevelet. Ez férfi ágon való örökösödési jogra szóljon, ha azonban a férfiág kihalna, a nőági örökösödést újabb 10.000 forint összeggel kell megváltani.²

Több más földbirtokossal is közvetlenül, személyesen tárgyalt és kötött megállapodást az udvari kamara a jus armorumra vonatkozólag. Így Tiszavárkony-pusztát Péli Nagy Andrásnak és feleségének, Duló Zsuzsannának adták át mind a férfi, mind a női ágon való örökösödés jogával, miután „a királyi jogot a fegyverjoggal együtt” 1000 forintot megfizették.³ A pusztát átadása ügyében az udvari kamara rendeletet is küldött a budai kamarai igazgatóságnak. Balog János Tabajd faluért és Doboz (Fejér m.) nemesi kúriájáért szintén 1000 frt jus armorumot fizetett készpénzben az udvari fizetőhivatalnál (Hofzahlamt). Erről is értesítették a budai kamarai adminisztrációt, meghagyva, hogy Tabajd és Doboz után fegyverjog címén már semmit se kérjen.⁴ A Koháry-család 3600 frt jus armorummal váltotta

¹ HKA. Ung. Hoffin. 1702 ápr. 12.

² Uo. 1702 aug. 9.

³ HKA. Ung. Hoffin. 1702 júl. 15.

⁴ Uo. 1702 szept. 2.: „... in puncto Juris Armorum ... weithers nicht mehr anhalten sollen.”

meg pestmegyei birtokait.¹ Kezdarich Mihály soproni polgármester és felesége különböző helyeken, Zala, Somogy, Tolna, Veszprém és Pozsega megyékben fekvő birtokok, összesen 45 lakott és lakatlan falu után 2000 frt jus armorumot fizetett.² Olykor különös méltánylást tanúsított az udvari kamara. Így Pest-Pilis-Solt megye esküdt jegyzőjének, Suppan Istvánnak, a budai kamari igazgatóság iránt tanúsított előzékenysége és hasznos szolgálatai jutalmazásául, a neki örökös jogon átadott Babon, Bankháza és Szunyog puszták után a különben is csak 200 forintba rúgó valamennyi jus regiumot elengedte.³

A jus armorum kérdésében az egyes felekkel külön-külön való tárgyalás alkalmatlan és terhes volt az udvari kamara számára. Már az 1702. év elején *egyetemleges megoldás* tervéről értesülünk. Ekkor Bezerédi István pápai kapitánynak *örökös jogon, de a jus armorum függőben hagyásával* engedték még át Szekcső kastélyt és Görcsön falut minden tartozékaikkal, *míg a császár a fegyverjog megváltásáról általában nem határoz.*⁴ Ilyen egyetemleges megoldásra már néhány hónap múlva sor került.

1702 augusztusában *külön udvari kamarai bizottságot létesítettek* a jus armorum kérdésének végleges elintézésére. Ennek az volt a véleménye, hogy sokkal előnyösebb, ha a császár a *megyékkel folytat általánytárgyalást*, mint ha a jus armorumot mindenkitől egyenként szedik be. A külön-külön való tárgyaláshoz ugyanis szükség lenne minden birtok leírására és felbecslésére, ez pedig csak sok év alatt történhetné meg, és nagy költségbe kerülne.⁵ Átalányösszegben való megállapodás esetén viszont a megyék azonnal vagy rövid időn belül megfizetnék a jus armorumot. Nyilvánvaló tehát, hogy az udvari kamarát a kényelmesebb eljárás és a gyorsabb pénzszerzés lehetősége indította arra, hogy a fegyverjog megváltása (redemptio juris armorum) ügyében „átalánytárgyalásokat” kezdjen a vármegyékkel. Hangoz-

¹ Boedyn, Apote, Marchaza, Akaszto, Vacs, Gyal, Tapjoság falvakat. (Üo. 1702 okt. 1.)

² Üo. 1702 dec. 8.

³ Üo. 1703 ápr. 17.

⁴ „Jure Haereditario ... das Jus Armorum aber noch in Suspensio zu lassen.“ Üo. 1702 márc. 11.

⁵ HKA. Ung. Hoffin. 1702 aug. 20. „... ratione Juris Armorum, mit denen Comitaten Pauschhandlungen zu pflegen, Euer Kay. May. vihl vorträglichlicher, als solches bey jedtwedern in particulari einzuholen denn es müßte per Consequens eines jedtwederen Güetter in particulari beschriben, und geschezet werden, welches vihl Jahr, anbey auch vihl Uncosten erfordern würdte.“

tatták még, hogy az egyes felekkel való tárgyalás azért is nehéz és költséges lenne, mert ezeket Bécsbe kellene idézni. E téren pedig bizonyára kiábrándítólag hatottak a bécsi udvarra azok a tapasztalatok, melyeket a birtokjog igazolása ügyében létesített bécsi neoacquistica commissio működése közben szereztek. Itt már ekkor évek óta húzódtak a tárgyalások, és a sok tisztázatlan körülmény miatt nehéz volt a jogszolgáltatás. A bécsi udvar tehát nem akart magára vállalni még egy másik, a neoacquistica commissio feladatánál is terhesebbnek látszó feladatot. Ezért javasolta a könnyebb megoldást: a *vármegyékkel* általában való megegyezést, s ehhez megnyerte Lipót császár „placet“-jét is.

Pest-Pilis-Solt vármegye volt az első, mellyel az udvari kamara a *jus armorum*nak egy összegben történő megváltására nézve megegyezett. A hármass vármegye meghatalmazott küldöttével, Nedeczky Sándorral folytatott tárgyalások alapján 30.000 forint fegyverdíjban állapodtak meg, oly feltétellel, hogy ezt az összeget a megye néhány napon belül lefizetik. Kikötötte még a bécsi kamara, hogy hozzá kimutatást küldjenek fel arról, névszerint ki és mekkora összeget fizetett a birtokosok közül *jus armorum* címén. Második pontként hangsúlyozta, hogy a *jus armorum* alatt nem értendő a *jus fiscale*, hanem a *fiscus* jogainak felkutatását a királyi kamarának mindenképen fenntartja. E szerint tehát, ha valaki egy birtok után a *jus armorum*ot megfizette, még nem lett jogos tulajdonosa a birtoknak, hanem csak akkor, ha jogát a királyi *fiscus* is elismerte. Viszont azonban a megegyezés harmadik pontja szerint a feltételes birtokosok, akik most a *jus armorum*ot megfizetik, a feltételes birtokokból (*ex bonis hypotheticatis*) nem űzhetők ki, s náluk a beiktatási összeggel a fegyverjogot már kiegyenlítettnek tekintik. Vagyis a birtokban történő végleges megerősítés alkalmával a beiktatási összegben kívül nem kell még *jus armorum*ot is fizetniök.

A Pest-Pilis-Solt vármegyével kötött megállapodáskor leszögezték még, hogy a megyében fekvő *egyházi birtokok mentesülnek a jus armorum megfizetésétől*. Ugyancsak *nem fizetnek fegyverváltást azok a birtokosok sem, akik a közelmúlt években vettek vagy adományul kaptak birtokokat Pest-Pilis-Solt megyében, mint új szerzeményen*. Ilyen birtokosok: Savoyai Jenő, Salm herceg, Stahremberg gróf, Sinzendorf gróf, Krapff udvari kamarai tanácsos és a Paksy-család. Ezeknek ugyanis a *jus armorum*ot már előzőleg elengedték. Az udvari kamara elégedetten állapította meg, hogy mivel így a hármass vármegyének mintegy a fele nem fizet fegyver-

váltságot. a 30.000 forinttal Pest-Pilis-Solt megye birtokosai jól megfizetik a jus armorumot. s többet nem is lennének képesek fizetni.¹ A teher valóban súlyos volt; láthatjuk ezt abból, hogy a vármegye a megállapodás ellenére vonakodva teljesítette a fizetést. Nemhogy néhány napon belül, de még két és fél hónap múlva sem tett eleget kötelezettségének. Ennek következtében az udvari kamara figyelmeztető rendeletet küldött Pest-Pilis-Solt megye előljáróihoz. emlékeztetve őket arra, hogy a jus armorum befizetésének határideje már régen elmúlt. Felszólítja a megyét, hogy haladéktalanul fizesse meg az összeget, „nehogy más eszközökhöz kelljen folyamodni.”²

Az új szerzeményeken fekvő többi vármegyével is Pest-Pilis-Solt megyéhez hasonló módon kötött megállapodást az udvari kamara a jus armorum megfizetésére vonatkozólag. Így már 1702-ben Fejér megye 15.000 forinttal. Somogy megye pedig 12.000 forinttal váltotta meg a fegyverjogot. A Fejér vármegyével történt megegyezéskor a császár elé terjesztett javaslatban hivatkozott is az udvari kamara arra, hogy miután Pest-Pilis-Solt megyével a jus armorumra vonatkozólag létrejött az egyesség, az új szerzeményeken fekvő többi vármegyével is az ily módon való tárgyalást határozta el. Miután az udvari kamarai bizottság a kamara részéről az ügyet megfontolta és Fejér megye kiküldöttei is beleegyeztek, 15.000 forintban állapodtak meg. Ez az egyesség is, mint a többi valamennyi. Lipót császár és király jóváhagyásával vált érvényessé.³ A megyékkel kötött megegyezés után a kamara utasította az udvari fizetőhivatalt a kialakított összegek bevételezésére. A budai kamarai adminisztrációnak is elrendelte, hogy miután Somogy megye a jus armorumot megváltotta, az e megyében lakó felektől, családoktól a jövőben semmit se követeljen. Bár Somogy megye is a legnagyobb vármegyék közé tartozik a neo-acquistán, a fegyverjogot azért válthatta meg aránylag kisebb összegen, mert a császár e megye területén is előzőleg már nagy uradalmakat adományozott.⁴

A jus armorum megfizetése a felszabadító háborúk óta a kamarai igazgatóság által élvezett bizonyos földesúri jövedelmek teljes visszaadását eredményezte. E jövedelmektől a budai kamarai adminisztráció nehezen vált meg. Az

¹ HKA. Ung. Hoffin. 1702 aug. 30.

² „ne alia media adhibere oporteat.” HKA. Ung. Hoffin. 1702 okt. 15.

³ Ugyanazon a napon kelt megállapodásban.

⁴ Uo. 1703 dec. 8.

udvari kamara kénytelen volt ismételten felszólítani a budai kamarai igazgatóságot, hogy miután Somogy megye a jus armorumot megváltotta, a malmokat, vámokat és minden telket vissza kell engedni a földesurak tulajdonába. A földesurakat illeti ezután a kilenced is. A kamara pénzből épített malmok és vámházak költségét azonban a földesurak kötelesek megfizetni a kincstárnak.¹

1703-ban az új szerzeményeken fekvő többi megyékkal is egymásután létrejött a megegyezés a fegyverjog megváltására vonatkozólag. Heves és Külsőszolnok törvényesen egyesített megyék 12.000 forintot ajánlottak meg és ezt az udvari kamara el is fogadta.² Nógrád megyével 8000 forintban és 1200 pozsonyi mérő gabonában, Borsod megyével pedig 6000 forintban és 300 mérő gabonában egyezett meg az udvari kamara.³ Hont megye a fegyverjogot 6000 forinttal váltotta meg. Ebből 3400 forintot hajlandó volt nyugta ellenében mindjárt befizetni a császári udvari fizetőhivatalnak, a fennmaradó 2600 forintra nézve pedig az udvari kamara megengedte, hogy azt Selmechányán fizesse be.⁴ A pénztelen idők jele, hogy több megye inkább természetben kívánta leróni a jus armorum egy részét. Hont megye is szívesebben fizette meg gabonában fennmaradt tartozását. Az udvari kamara a legfelső katonai élelmezőhivatalt utasította, hogy azt a gabonamennyiséget, melyet Nógrád és Hont megye a jus armorum címén már befizetett összegben kívül még beszolgáltatni köteles, éspedig: Nógrád megye 1200, Hont megye pedig 800 pozsonyi mérőt, a budai élelmezési intéző útján bevételezze és róluk elismervényt adasson.⁵ Borsod megye is később az egész 6000 forint készpénz helyett 160 pár marhát ajánlott fel az udvari kamarának, párját 25 tallérban számítva. Az udvari kamara örömmel fogadta ezt az ajánlatot, mert szerinte az ökrök párja most nem 25, hanem 45 tallért ér (ennyit fizettek akkor Berthermann Sámuel marhakereskedőnek, Oppenheimer zsidó mellett a császári sereg másik nagy szállítójának), és ily módon néhány ezer forinttal több pénz folyik be a császári kincstárba. Az ökrök párját 45 forinttal számítva, valóban 3200 tallérral (4800 frt) túlfizette Borsod megye a megállapodás összegét, vagyis 6000 frt helyett 10.800 forintra emelkedett jus armoruma. Lehet, hogy a megye lakosai nem voltak annyira tájékozottak az árviszo-

¹ HKA. Ung. Hoffinanz 1703 márc. 9.

² Uo. 1703 febr. 3.

³ Uo. 1703 máj. 31.

⁴ Uo. 1703 jún. 2.

⁵ Uo. 1703 júl. 30.

nyokról, hogy veszteségüket fel tudták volna mérni, de minden bizonnyal még magasabb kulcs szerint is könnyebbségükre esett a jus armorumnak természetben való megváltása, mintha készpénzt kellett volna fizetniök. A bécsi udvar mindenestre igyekezett a maga javára kihasználni ezt a körülményt. A marhákat átvette a császári katonaság számára. Értéküket mint átfutó összeget olymódon számoltatta el, hogy a császári udvari számvevősnél bevételként elkönyvelték, s egyidejűleg az udvari hadipénztár javára kiadásba vették.¹

Magánosokon és a vármegyéken kívül *néhány város* is fizetett jus armorumot. Ennek ellenében a császár visszaadta nekik régi kiváltságaikat. Így Pásztó kiváltságos mezőváros 2000 forint jus armorumot fizetett. Felmutatta Zsigmond királytól 1407-ben nyert privilégiumát, melyet Mátyás és Ulászló király, majd 1699-ben I. Lipót is megerősített. Ennek ellenére bizonyos földesurak igényt támasztottak Pásztóra. A jus armorum megfizetése révén ezekkel szemben a város hathatós védelmet remélt. Az udvari kamara értesítette is a fegyverjog megváltása után a magyar kamarát, hogy Pásztót „császári pártfogásba vették“;² felhívta tehát, hogy a királyi fiscus is fogja pártját a városnak, és a következő nyolcados, rövid vagy rendkívüli törvényszéken a királyi jogügyek igazgatója által képviseltesse Pásztó város érdekeit.

Miként a vármegyékkel való megegyezés révén a jus armorum mennél rövidebb úton való, gyors behajtására törekedett a bécsi udvar, úgy *több szabad királyi város kiküldötteivel is közös tárgyalást kezdett a fegyverváltás nagysága tárgyában.* A felszabadult négy szabad királyi város: Buda, Pest, Esztergom és Székesfehérvár megbizottaival meg is állapodott az udvari kamara, hogy 20.000 forint jus armorumot fizetnek. Ennek fejében visszakapják régi jogaikat, kiváltságaikat, a többi szabad királyi városok sorába lépnek, smiként azok, mentesülnek a harmincad megfizetése alól. A budai kamarai igazgatóságot egyidejűleg rendeletben értesítették a városok kiváltságainak visszaadásáról. Megparancsolták neki, hogy a révpenzt, telekkönyvet, bányajogot, halászatot, sörfőzést stb. jövedelmeket a városoknak haladéktalanul engedje át.³ A magyar kamarához intézett értesítés szerint *a négy szabad királyi város újszerzeményi jellegét is megszüntetik a fegyver-*

¹ HKA. Ung. Hoffinanz 1703 aug. 12.

² „in die Kay. protection genohmen worden“. Uo. 1703 okt. 6. és nov. 13.

³ HKA. Ung. Hoffinanz 1703 szept. 19.

váltság megfizetése következtében, s a városokat a magyar királyságba kebelezzik vissza.¹ A négy városnak a megállapodás értelmében a pénzt a császári hadsereg főpénztárába kellett befizetnie. Arról még külön intézkedett az udvari kamara, hogy a városokat a jövőben adóval, vámmal ne terheljék meg, s polgári- és bűnügyekben a bíraskodás jogát megkapják.² A magyar kancelláriát is felhívták a privilégiumok megerősítő leveleinek kiállítására.³

Mielőtt azonban a négy város a jus armorumot megfizette s ennek fejében kiváltságait visszakapta volna, megkezdődött a nemzet fegyveres ellenállása. *Rákóczi szabadságharca*. Az udvari kamara már 1704-ben hatálytalanította előző rendeleteit, melyekben a városok kiváltságait elismerte, sőt arra utasította a budai kamarai adminisztrációt, hogy a bányajogot, telekkönyvet, révpénzt, halászatot, a sörfőzés jövedelmét stb. ne engedje át a városoknak, hanem ezeket továbbra is maga szedje be. Az előző rendelet érvénytelenítését azzal indokolta meg, hogy a négy város nem fizette be a 20.000 forintot, de különben is a megváltozott körülmények, a kitört súlyos háború és zendülés közepette, az elszenvedett sok kár miatt a jövedelmekre a császárnak is szüksége van.⁴ Viszont a jelenlegi háború idején a városok is nehezen tudnák megfizetni a 20.000 forintot, véli az udvari kamara. Úgy látszik, már a városok részéről is érezhető volt az ellenállás, mert az udvari kamara a haditanács útján a katonai parancsnokságok támogatását kérte a jövedelmek további beszedéhez, ha valamely város előljárósága vagy lakossága ellene szegülne ez újabb rendelkezésnek.

A több évig tartó háborúskodás miatt csak jóval később került sor a városok fegyverjogának megfizetésére. Nem is egyszerre fizették be a váltságot, hanem külön-külön, és amennyire a pénzben szűk idők lehetővé tették. Így Buda városa a ráeső 8600 forintból előbb 4000-et fizetett meg, majd a fennmaradó 4600 forint felének befizetésére 1705 karácsonyáig, mások felének letörlesztésére pedig az 1706. év nagypéntekéig kapott haladékokat. A jus armorum megfizetése után az udvari kamara Buda város privilégiumainak megerősítéséül a már említett jövedelmeket a budai kamarai igazgatóság által visszaadatta.⁵

¹ „Inclito Hungarico Regno incorporentur.“ Uo. 1703 okt. 6.

² Uo. 1703 nov. 7.

³ Uo. 1703 szept. 19.

⁴ HKA. Ung. Hoffinanz 1704 aug. 29.: „bey iezo veränderten rerum statu, und inmittels hervor gebrochenen sehr schweren Kriegs- und Rebellions empörungen...“

⁵ Uo. 1705 okt. 13 és 1708 ápr. 19.

Pest és Buda összesen 15.000 forintot fizetett jus armorum címén; úgy, hogy Pestre 6400 forint jutott a megállapított 20.000 forintból, Esztergomra és Székesfehérvárra pedig 5000. Buda és Pest, miután a 15.000 forintot megfizette, kísérletet tett arra, hogy e jus armorum révén megszerezze magának „Óbudát, vagyis az úgynevezett Nyulak Szigetét“. Az udvari kamarának 1709-ben kelt határozata szerint azonban a kapott kiváltság és kamarai oltalom nem vonatkozik Óbudára vagy a Nyulak Szigetére.¹ A mai Margitsziget ugyanis, mint az udvari kamarának a fizetőhivatal jelentette, nem volt a fiscus tulajdona, a kamara csak ideiglenesen élvezte. Erre tehát a jus armorum hatálya nem terjedhetett ki, hanem meghagyták a pozsonyi apácakolostor birtokában. Az óbudai uradalom birtokosa viszont, mint tudjuk, már a Buda visszafoglalása utáni évektől fogva a Zichy-család volt. Pestnek és Budának az a törekvése tehát, hogy Óbudát vagy a Margitszigetet a fegyverjog megváltási összegével magának megszerezze, nem járt sikerrel.

A budai kamarai igazgatóság igen fájlalta jövedelmeinek megfogyatkozását. Rákóczi szabadságharca idején meg is kísérletezte még, hogy a fegyverjog megfizetése révén teljes tulajdonjogukat visszanyert birtokosoktól ismét bizonyos illetéktelen jövedelmeket szedjen. Erről panaszkodott pl. az udvari kamaránál Zichy Péter gróf. A kamara azonban nyíltan a birtokosok védelmére kelt. Megparancsolta a budai kamarai igazgatóságnak, hogy gróf Zichy Pétert földesúri jogainak gyakorlásában ne merészelje háborgatni, ellenkezőleg, védelmeznie kell, mert „a fegyverjog vagy új szerzeményi jog már régebben foganatosított megváltása révén Pest-Pilis-Solt egyesült vármegyéknek (s hasonlóképen a többi földesuraknak is ottani birtokaikon) a teljes haszonélvezetet átengedték“.²

1702–1703-ban több magános birtokoson kívül hét vármegyével és négy szabad kir. várossal találkozunk, amelyek a jus armorumot megfizették. Nem jelentkeztek az új szerzemények tiszántúli és déli területei — bizonyára a megyei élet szervezetlensége, az itt működő katonai közigazgatás miatt —, továbbá az előzőleg eladott területek, mint

¹ „die Fiscalische Schirmung respectu Alt-Ofen, oder sogenannte Insul leporum nicht stipuliret worden.“ Uo. 1709 máj. 27.

² „nach vorlängst schon beschehene ablösung des *Juris Armorum seu Neoacquistici*, pro Comitatus Pest, Pilis, et Sold unitis (gleich wie denen übrigen Grundtherrn auf Ihrem daselbstigen Güethern), die vollständige Nutzniessung zuegelassen wirdt.“ HKA. Ung. Hoffinanz 1707 okt. 6.

amilyen a Jászkúnság volt; egyes megyék és városok pedig esetleg az időközben kitört felkelés miatt.

Ha mármost a fegyverjog címén beszedett *összeg nagyságát* vizsgáljuk és összehasonlítjuk az udvari kamarának ugyanebben az időben az új szerzeményekről élvezett más jövedelmeivel, megállapíthatjuk, hogy az eredmény aligha váltotta be azokat a reményeket, melyeket a ¹ udvar egykor e jövedelmi forráshoz fűzött. A budai kamarai igazgatóság túlnyomó és legszámottevőbb részéből, hét megyétől és négy szabad kir. várostól az 1702—1703. években beszedett *jus armorum* csak mintegy 120.000 forint volt. Ez kisebb, mint amekkora pl. a megváltás kezdete előtti, 1701. évben a budai kamarai adminisztráció egy évi bevétele,¹ és az adminisztráció területén fekvő vármegyéktől beszedett adó (contributio) egy évi összegének csak a negyedrészt teszi ki.² Nem csodálkozhatunk azon, hogy a budai kamara igazgatója és tanácsosai a gazdasági helyzetről szóló részletes jelentésükben, midőn a jövedelmek nagymértékű csökkenéséről panaszkodnak, keserű hangon emlékeznek meg a *jus armorum*-ról. „A megyék annyira csekély pénzüsszeggel váltották meg a *jus armorum*-ot, s szerezték meg a teljes birtokjogot és haszonélvezetet” — írják jelentésükben.³ Szomorúan emlékeznek meg a Rákóczi felkelését megelőző békeidőkről, amikor még „nyugodtan el tudták látni hivatali teendőiket”.⁴ Kimutatásokat csatolnak jelentésükhöz az 1701—1702-es évek valóban számottevő jövedelmeiről. Most azonban nemcsak a háborús idők miatt, de a fegyverjog megváltása következtében is nagyon megcsökkentek a bevételek, mert amit eddig a kamara szedett, az ezután a magyar földesurak jövedelme lett; sokszázezer forint értékű volt pedig az a birtok, melyet a vármegyék olyan csekély összegért megváltottak, kesereg a budai kamarai igazgatóság tanácsa.

Maga az udvari kamara is, midőn Rákóczi szabadságharcának vége felé, 1709-ben a neo-acquista visszakebelezéséről és a budai kamarai adminisztráció megreformálásáról készített javaslatot, és ezt a szándékát az új szerzeményekről élvezett mindenféle jövedelem csökkenésével vagy teljes megszűnésé-

¹ Ez 154.819 frt 10 kr volt. (HKA. Ung. Hoffinanz 1704 dec. 19.)

² 1701-ben e területekről 437.924 frt 58·5 kr folyt be. (Uo.)

³ „die Comitatus, umb eine so geringe geldt Summa das Jus Armorum redimiret, mithin in plenarium possessionem, et usum fructum sich gebracht.“ Uo. 1704 dec. 29.

⁴ „da wir noch ruheig haben Ambtiren khönnen.“ Uo.

vel indokolta, első helyen említette a bevételek megfogyatkozásának okai közt „a jus armorum visszaadását a megyéknek és városoknak.”¹ A fegyverjog megváltása címén beszédett összeg tehát, mint egyike azoknak a Rákóczi kiáltványában említett „különböző elgondolásokból” származó jövedelemhajszolásoknak, nem sokat lendített a bécsi udvar szűkös pénzügyi helyzetén. Ellenkezőleg, a jus armorum fejében a kamara más, sokkal tekintélyesebb jövedelmekről mondott le, amelyeket már csaknem két évtized óta élvezett. A magyarság azonban mégis méltán számíthatta elszenvedett sérelmeinek sorozatához a jus armorum megfizettetését.

Teljesen érthető lett volna az ilyenféle jog és követelés megállapítása olyan ország vagy országrész birtokos lakosságával szemben, amelyik esetleg kevés áldozat révén jutott a háború győzelmes befejezése után hasznos földterületekhez, biztos, nyugodt életviszonyok közé. Egy lényeges körülményről azonban sajnálatosan megfeledkeztek a bécsi udvarban, amikor a jogos fegyverekre, véráldozatra, óriási kiadásokra, a császár többi tartományainak nagy terheire hivatkoztak az új szerzeményeken követendő gazdasági politikájuk alapelveinek megállapításakor. Megfeledkeztek arról, hogy a török ellen viselt háborúkban mégis csak a magyarság hozta a legnagyobb áldozatot. A magyar lakosság pusztult ki évszázados harcokban azokról a végeláthatatlan, néma országrészekről, melyeket most a győzelmes császári hadak visszafoglaltak.² Ez a magyarság pedig nemcsak önmagát védte, hanem a császár összes tartományát is és Nyugat minden országát. A felszabadítás küzdelmeiből, áldozataiból is a legnagyobb mértékben kivette a magyarság a részét. A pusztulásról, az ország nyomoráról nyilvánvalóan tudomást szerzett a bécsi udvari környezet és minisztérium azokból a jelentésekből, melyeket az udvari kamarának a neoacquistára kirendelt tisztviselői küldöttek be. Számtalanszor szóváltották az udvari kamarai tanácskozásokon a nép sanyargatását, katonai kihágásokat is. A katonai beszállásolás súlyos terhei szintén ismeretesek voltak, hiszen ezt a császári udvarból irányították. A felszabadító háborúk csaknem két évtizede, a meg-meg-

¹ „mit Überlassung des Juris Armorum ahn die Gespahnschafften und Stätten... die vorhin nahmbhafft eingangene Geföhle anderwertshin vergeben...” (HKA. Ung. Hoffinanz 1709 jún. 7.)

² A pusztulásra ld. Szeffü Gyula: Föld és népe a török hódítás korában (Hóman—Szeffü: Magyar történet, ²IV. k.); Szabó István: Pusztuló magyarság. Magyar Művelődéstörténet III. k.; Sinkovics István: Élő és halott falvak. A gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve IV. évf., 1934.

újuló nyári nagy hadjáratok és a katonaság téli eltartása a legnagyobb szegénységet idézték elő Magyarországon. Egy bécsi kamarai tanácsos, Belchamps báró állapította meg, hogy ellenség és barát egyaránt fosztogatta, pusztította az országot. Rablás, kihágás, hatalmaskodás, hivatali hűtlenség húsz évig számtalanszor foglalkoztatta a bécsi államvezetőket, s mindezeknek áldozata a magyar lakosság volt. Ennyi szenvedés után igazán elkészerítőleg hatott a jus armorum követelése.

A magyar lakosság megterhelését, a felszabadító háborúk idején hozott áldozatait csupán egy példával kívánjuk megvilágítani. Egymagában is hű és megdöbbentő tájékoztatást nyújt a terhek nagyságáról az a kimutatás, mely feltünteti, hogy három magyar mezőváros: Kecskemét, Kőrös és Cegléd Buda ostroma és visszafoglalása éveiben mit adott a császári katonaságnak. Kecskemét 1685-ben egymaga készpénzben 51.172 rhénes forintot, bort 972 frt, lovat 711 frt, bárányt 149 frt, gabonát (8823 kassai köbölnyt) 52.938 frt, árpát (4842 kassai köbölnyt) 14.526 frt értékben adott a katonaságnak. Ezen kívül Kecskemétet ez évben megterhelték 41.504 kenyérporcióval, mely 3 krajcárjával számítva 2490 forintot tesz ki. Így *Kecskemét összes katonai terhe 1685-ben, egy érben 122.961 rhénes forintra rúgott.* A következő évben 986 ökröt, 415 tehenet, borjút, 338 lovat, 3500 köböl gabonát, 3288 köböl árpát, 16.596 frt készpénzt adott. Ezenkívül a tisztek erőszakkal elvittek lakosaitól pénzt és jószágokat. Mercy tábornoknak pl. egymagának 900 dukátot (= 3475 frt). Wöber kommisszáriusnak pedig 50 dukátot (187 frt) és 46 marhát kellett adniok. 1686-ban is 76.609 frt-ra rúgtak Kecskemét katonai terhei. 1692-ben. Várad visszafoglalásakor 1770 frt-ot adott. 1698-ban pedig. Arad építésére 7622 frt-ot kellett fizetnie. Kecskemét tehát a felszabadító háborúk idején az említett években egymaga 207.195 rhénes forinttal adózott a császári katonaságnak. Lakóinak nyomorát még tetézte, hogy ez időben a tatárok mezőikről minden marhát elhajtottak, sőt fiaikat és szolgálkat is, mintegy 400 embert magukkal hurcoltak Tatárországba, Krimbe és Bucsákba. Cegléd a felszabadító háborúk idején 15.033 forint értékű jószággal, gabonával, munkával támogatta a hadsereget. Kőrös terhei pedig 1684-től 1697-ig 112.280 frt 14 garasra emelkedtek. A kőrösiek szintén adtak lovat, marhát, élelmiszert, abrakot, készpénzt. A fel nem panasztolt terheken kívül Mercy tábornok extorziójára a kőrösieknek fizetniök kellett 329 aranyat, Heisler tábornoknak 200 aranyat, Rensinus kommisszáriusnak 310 aranyat. (1 arany = 4 frt.) *A három alföldi város tehát*

*a felszabadító háborúk idején legalább 334.508 forint és 14 garas-sal járult hozzá a katonai terhekhez!*¹

Ezeket az adatokat annak igazolására közöljük, hogy a magyarság már a jus armorum előtt milyen óriási anyagi áldozatot hozott a felszabadulásért. A megterhelés mértéke alig lehetett kisebb az ország más részeiben. E terhek mellett valójában eltörpül a jus armorum címén kivetett váltságdíj, hisz Kecskemét városának egy év alatt viselt rendkívül súlyos hadi terhei is felülmúlják hét vármegye és négy szabad kir. város egész jus armorumát. Ha azonban az 1702—1703-ban követelt jus armorum nem is jelentett annyira nagy és elviselhetetlen terhet. *magu a beszedés jogríme* alkalmas volt arra, hogy az elégedetlenséget fokozza, terjessze. A jus armorum és az 1703-ban kitört fegyveres felkelés közt kétségkívül összefüggést kell látnunk, mert egyike volt az adóterhek, katonai kihágások, neoacquistica commissio stb. mellett azoknak a sérelmeknek, melyek leginkább a nemzet elevenébe vágtak.

Megerősíti ezt Rákóczi Ferenc 1703. évi kiáltványa, mely a magyar sérelmek közt a jus neo-acquisticit a legfelháborítóbbnak mondja.² Rákóczi és a császár közt a béke feltételeiről folytatott tárgyalás alkalmával is az egyik fontos pont volt a magyar követelések sorában, hogy „Magyarországnak azokon a részein, amelyeket a töröktől visszafoglaltak, minden birtokot régi uraiknak és ezek ivadékaiknak ingyen adjanak vissza”.³

A jus armorum kérdésének vizsgálatából azonban az a lényeges, állami területjogi szempontból is figyelemreméltó tény derül ki, hogy *a magyarság nemcsak vérrel és szenvedéssel, de a bécsi udvartól pénzen is megváltotta a töröktől visszafoglalt területeket.*

Mezősi Károly.

¹ HKA. Ung. Hoffinanz 1701 aug. 13. — V. ö. a katonai terhekre von. Károlyi Árpád: Buda és Pest visszavávása 1686-ban (2 Budapest 1936) 79—87. l.

² „Horret animus ad solam Consilio Tyrannico praetensam Juris neo-acquistici commemorationem”. Bécsi Staatsarchiv, Hungarica Fasc. 186. 56—67. l.

³ „In partibus Regni, so den Türkhen wider abgenommen, sollten alle Güter an die alte Herrn, und Ihre Successores, ohne entgelt revertiren . . .” 1706. Extract. Ungar. Postulata et Kayl. Resolutionen darauf. (Bécsi Staatsarchiv, Hungarica Fasc. 190. 211—216. l.)

Történeti irodalom.

Waas, Adolf: *Herrschaft und Staat im deutschen Frühmittelalter.* (Historische Studien, H. 335.) Berlin 1938. E. Ebering. 8° 371 l.

W. újabb munkájában folytatja és kiegészíti azokat a kutatásokat, melyeket két évtizeddel ezelőtt „Vogtei und Bede in der deutschen Kaiserzeit“ c. kétkötetes művében kezdett meg (1919, 1923.). Az előszó szerint W. reméli: „bizonyítani tudja, hogy a koraközépkor német állama tisztán germán elemeken épül, és pedig a Muntrechten az ő különböző megjelenési alakjaiban, s hogy csak az ősi név fénye maradt a római és karoling intézményekből.“ Ez a felismerés szerinte nemcsak a történettudomány, hanem a német nép mélyebb megismerése szempontjából is jelentős. Ennek a célkitűzésnek a szolgálatában áll a mű egész okfejtése, s annyira, hogy az tudományos munkában szokatlannak is mondható. Meglehetősen terjedelmes kérdésfelvetés után a Königsbann és a grófságok kialakulásával foglalkozik, majd az állam és magánhatalom viszonyát ismerteti a Középrajna vidékén, hogy végül eredményeinek terjedelmes felhasználásával kimutassa a koraközépkori német állam „muntherrlich“, magánhatalmi jellegét.

A magyar ismertető mindenekelőtt fordítási nehézségekbe ütközik. Nehéz nyelvünkön tolmácsolni egy olyan munkának megállapításait, amely nemcsak fogalmaiban, hanem kifejezéseiben is kerüli a nem-germán elemeket. Pedig ezeket a fogalmakat meg kell ismernünk, hogy W. művét megérthessük. A Munt-ra, W. középponti fogalmának magyar megfelelőjére vonatkozóan nézzük meg Hajnik Imre Egyetemes európai jogtörténetét (5. kiad. Budapest 1899, 77. l.), amelynek *családjogi* fejezetében a következőket olvassuk: „A nemzetség kebelében, mint véd-, jog- és békeközösségben, az egyes családtag szerepére szükségkép a nemzetségi védelem és béke szempontjának kellett irányadóvá válni. E védelmet *munt* (kéz) vagy *mundium*-nak (defensio, tuitio, potestas) hívják, és a nemzetség tagjai ahhoz képest, amint védelmet nyújthatnak vagy arra még szorúlnak, vagy annak önálló tagjai (selbstmundii) vagy annak védelme alatt állók (in mundio sunt)... A mundium, melynek jelvénye a fegyver, a házi hatalom szempontjából volt ugyan szervezve, de nem oly szigorúan, mint az ós-római világban, mert tulajdonképeni hivatását az alatta állók védképességével elvesztette.

A családi élet természetéhez képest a mundiumnak három formája volt, ú. m. *férji, atyai és gyámi*, melyeket külön kell tárgyalnunk.“

A Munt tehát védelem, hatalom olyan értelemben, ahogyan az atyai, gyámi hatalmat szoktuk emlegetni. Hiszen a mai németben is a Vormund (gyám) szó tartotta fenn emlékét. Ezzel magyarázza W. a koraközépkori (helyesebben X. századi) német állam szerkezetét. De hallgassuk tovább Hajnikot: „A mundium fogalmát a magánéletből idővel a közéletbe is átvitték és ennek mondták az idegenek felett vállalt védhatalmat is, valamint azt a védelmet is, amelyben a király gyámoltalan, vagy különös védelemre egyébként szoruló embereket, mint özvegyeket, árvákat, zsidókat, idegeneket részesített, mely királyi mundium (sermo, verbum) vagy *mundeburdium*-ból a királyi főgyámság tana veszi eredetét.“ (78. l.) Ennek a közéleti mundiumnak, mint germán intézménynek, a Karoling-birodalomban kialakult alakját nevezi W. Königsbannnak. (53. l.) Ezért a védelmen épülő állam vizsgálatánál ebből a fogalomból indul ki.

A Königsbann megint nehezen fordítható fogalom. Hajnik előbb idézett munkájában hatalomnak, joghatóságnak fordítja (53., 165. l.). De ezen kívül még számos értelme van, melyeket W. is felsorol. Önmagában szép és tanulságos fejezetben követi nyomon ennek a sokat vitatott tárgynak a történetét. A frank uralkodónak nem királyi, hanem magánhatalmi jogait jelenti a Königsbann, nem mindenki, hanem a védelme alá tartozók felett. A X. századi német király Bann-ja védőúri hatóságának kiterjedését jelzi kolostorok, egyházak és egyes területek fölött. A jogkönyvek korában ugyancsak azokat a birtokokat foglalja magában a rajtuk élőkkal együtt, ahol a király védelmi jogot gyakorol. Ezzel együtt jár uralom, védelem és bíraskodás a király, alávetettség és anyagi szolgáltatás az alattvaló részéről. Még az idegen kezekbe jutott Bannbezirk is a király Munt-ja alatt áll.

Feloldja hát W. a korabeli királyi hatalmat a magánjogban? Erre a kérdésre nem adhatunk határozott választ, mert a közjog-magánjog disztinkció felvetése elől a szerző mindig óvatosan kitér. Nem tartja ezeket eléggé germán fogalmaknak. Helyettük hármas megkülönböztetést tesz: Amtsrecht a királynak római-karoling hagyományokon alapuló uralkodói hatalma, Volksrecht a germán népkirályság emlékeit fenntartó közhatalom, Herrschaftsrecht vagy Muntrecht a nép egyes rétegeire és a birodalom egyes területeire kiterjedő magánhatalom, védelem, vagy akár gyámság. Akárhogyan is tiltakozik W., ez a harmadik kategória, amellyel ő a Königsbannt s az egész korbeli államot jellemzi, tisztán magánjogi.

Ugyancsak ez a három lehetőség áll fenn a további tárgyalás során, mikor ugyanis a grófság kialakulását követi a szerző. A források és az irodalom megvizsgálásából azt a tanulságot szűri le, hogy a X. századi grófság jellege nem népjogi, hanem uralmi, tehát a név nem a hivatalt, hanem a nemességnek vagy inkább a királynak magánhatalmát fejezi ki. A hivatali grófsá-

gok (Amtsgrafschaft) hanyatlása nem a XI—XII. században következik be, hanem a Nagy Károly halála után fellépő birodalmi válságban. De a régi típus helyébe a germán Munton épülő magánhatalmi grófság lép, s ez tartja fenn az államot XIII. századi hanyatlásáig. A népjogon épülő hivatali grófság átalakítását magánhatalmivá, a római örökségből átvett hivatal felcserélését a germán uralmi szervezettel W. szerint már Nagy Károly megkezdte az újonnan meghódított területen, t. i. Szászországban. Mindenesetre a X—XI. századra már nem voltak népjogi-hivatali grófságok, hanem csak magánhatalmi, királyi hatóságon alapuló (Königsbann) vagy egyházvédői (Kirchenvogtei) területi szervezetek. Ezt az elvi megállapítást erősíti meg W. számára a Középrajna vidékének részletes megvizsgálása is.

Ezzel a bizonyítás menete véget ér és a szerző hetven oldalon át fejtegeti a középkori német állam szerkezetére vonatkozó, immár ismert nézeteit. A király hatalmi eszközei csekély kivétellel a Muntrecht-ből származnak, a hűbériség is a Munt egy különös faja; a parasztokat a Munt, a lovagokat a hűbéri viszony kapcsolja a királyhoz. A király és nép viszonyát is mint védelmet fogják fel. A társadalom felépítését is ez az elv irányítja. Ennélfogva a korbéli állam sem római, hanem teljesen germán: védelmi-jogi és arisztokratikus monarchia. Ennek felépítése az Ottók érdeme, s ezért a legnagyobbakkal, a Karolingokkal kell őket egyvonalba helyezni. Az ő művük értékelése a mű záróakkordja.

Nem tartjuk magunkat illetékesnek arra, hogy a német alkotmányfejlődést teljesen új világításba helyező elmélettel szemben állást foglaljunk. De meg kell jegyeznünk, hogy a túlzottan hangsúlyozott állításokkal szemben az olvasás során egyre fokozódó bizalmatlanságot éreztünk. Ezt csak megerősítette Th. Mayer részletes bírálata a ZRG. Germ. Abt. 59. évf. 1939, 379. s köv. lapjain. Mint már első nagyobb művének megjelenésekor hangoztatta a kritika, W. az uralmi jogosítványoknak a védelemből való származtatásával teljesen kimeríti a közjogi felségjogokat. Újabb könyvében tévesen azonosítja a Vogtei és Eigenkirche fogalmait; elhanyagolja a királyi uradalmak Karoling-kori közérdekű felhasználását, a grófságok germán vonásait. A Munt fogalmát olyan mértéktelenül szélesíti ki, hogy az teljesen elveszti eredeti jelentését. A védelem ugyanis nem azonos az uralommal! A bírálóra az egész mű szellemes konstrukció benyomását teszi, amelyet utóbb támogattak meg a források bizonyítékaival. Bír értékes kísérlet, a német alkotmánytörténetnek ilyen egyoldalú felfogása nem helyeselhető.

A magunk szempontjából Mayer találó bírálatához azt tehetjük hozzá, hogy ha W. elmélete helytállónak bizonyulna, hazai irodalmunknak is revízió alá kellene vennie a vármegyék eredetéről vallott felfogását. Ha ugyanis Szent István idejében a német comitatus már nem hivatali, hanem magánhatalmi szervezet, akkor újabb bizonyítékot nyerünk arra, hogy nagy királyunk nem a közvetlen kortársaktól és szomszédoktól köl-

csönzött, hanem a nagy frank uralkodókat vette példájául; vagy megyéinket kellene valamivel magánjogiasabbaknak fel-fognunk? Azonban nem hisszük, hogy ez az eset bekövetkezzék. W.-nál sokkal helyesebben foglalta össze Eckhart Ferenc az uralkodó összes közjogi és magánjogi jogosítványait a *iurisdictio* fogalmában (Ung. Jb. 9. 1929, 426. s. köv. l.). A *iurisdictio* azonban nem mundium, hiszen már nevében is közhatalmi funkcióra, jogszolgáltatásra utal.

Végeredményben tehát úgy véljük, hogy a középkori alkotmányfejlődésben felismerheti a kutatás közjog és magánjog kisebb-nagyobbmértvű egybeolvadását, de bizonyára nem egyiknek teljes felszívódását a másikba. W. a nemzeti hiúságnak kedvező tétele szolgáltatában elhanyagolja mindazoknak a nagy tudósoknak eredményeit, akik a római jog és kánonjog mélyreható befolyásáról világosítottak fel bennünket. Szellemesen és ügyesen felépített fejtegetései azt tagadják meg, amire a magunk részéről éppoly büszkék vagyunk, mint ősi jogunk elemeire: a jogban is továbbélő középkori keresztény örökségünket.

Bónis György (Kolozsvár).

Mitteis, Heinrich: Der Staat des hohen Mittelalters. Grundlinien einer vergleichenden Verfassungsgeschichte des Lehnseitalters. Weimar 1940. Hermann Böhlau Nachfolger. 8° XII, 524 l.

M. 1933-ban megjelent nagyjelentőségű jogtörténeti műve, a „Lehnrecht und Staatsgewalt“, melyet e sorok írója ismertetett a „Századok“-ban (1938, 356. l.) a középkori államfejlődést csupán a hűbérjog szempontjából ismertette. Megértjük, ha a jeles szerző ezúttal kiegészítette kutatási területét és immár az egész középkori államfejlődésről kíván képet adni. A tárgyalt kor mindkét könyvben ugyanaz, a középkor első, körülbelül 1300-ig terjedő ideje, amelyet M. a „hűbériség kora“ címen tár elénk. Talán helyesebb lett volna, ha az átmeneti időt, a Meroving-kort csupán bevezetesként vonja be fejtegetéseibe, hiszen ebben a korban — M. maga állítja — nem beszélhetünk még hűbériségről, legfeljebb az intézmény előfeltételeiről, előzményeiről. De ez végeredményben lényegtelen szerkesztési hiba.

Új könyve a „Lehnrecht und Staatsgewalt“ című kötetétől leginkább abban tér el, hogy a merőben jogászai nézőpontok helyett mer már történeti módon látni és ábrázolni. Korábbi művében éppen a jogászai teljesítményt becsültük nagyra, gyönyörködtünk a finom jogi fogalmazásban, a fogalmak tisztázásában s egy másik jogászai erényben: a rendszerre való törekvésben. Ezek a vonások most is jellemzik a művet, de már nem kizárólagosan. M. készségesen elismeri, hogy a történet alakul sokféle, gazdasági és társadalmi tényező hatása alatt és hogy a jogtörténetet sem irányítja pusztán a jog rejtett dialektikája. Ezért új könyve igazi történetírói ábrázolás, vagy helyesebben annak a jogásznak az alkotása, aki már szűknek érzi szakjának határait. A források és az irodalom kitűnő ismerete, a rövid, áttekinthető

fogalmazás M. művét a legelső jogtörténeti kézikönyvek sorába emeli.

M. korszakok szerint halad. Az első rész a kezdetekről szól, a második a Karoling-birodalom felbomlásától az investitúra-harc kitöréséig terjed, a harmadik a XII. századot, a hűbériség virágkorát foglalja magában, az utolsónak tárgya a hűbériség kihangzása. E korokat azután még tovább osztja a szerző. Mindez elegendőképpen szemlélteti, hogy M. tárgyalási módjától távol áll minden elhamarkodott általánosítás. A Meroving-kori államot meg tudja különböztetni a Karoling-koritól, ezt megint a tulajdonképeni „középkoritól“, melynek beérését és felbomlását is figyelemmel kíséri. De a szerző nemcsak azokra a különbségekre mutat rá, melyek az egymást követő korokban adódnak, hanem az országokénti eltéréseket is számon tartja. Korbeosztása keretében külön-külön jellemzi a főbb államokat, a németet, az itáliait, a franciát, az angolt, sőt az északi és keleti fejlődést is. Miként az előszóban maga írja, ezzel az előadásmóddal tekintettel akart lenni azokra a sajátos körülményekre, melyek egy-egy ország politikai fejlődését meghatározták. El óhajtotta kerülni ilyenmű összefoglaló művek eredendő hibáját: a vértelen általánosítást.

Ily célkitűzés természetesen könnyen veszélyezteti a könyv és az előadás egységét. M. dicséretére legyen mondvá, hogy elkerülte ezt a hibát. Fejezetei csak külön tárgyalják az egyes országok alkotmánytörténetét, de nem választják el egymástól. Az angol viszonyok rajzában mindig megtaláljuk az utalást a német, vagy a francia fejlődésre; így állandóan értesülünk az egyezésekről és a lényegesebb különbségekről. Külön fejezetek — „Eredmények“ címen — gondoskodnak arról, hogy az országonként megrajzolt képből azután élénk táruljon az európai jogfejlődés iránya. Vagy miként a könyv alcíme világosan jelzi, a cél a hűbériség korának összehasonlító alkotmánytörténete. Mondanunk sem kell, hogy ezek az összehasonlító megjegyzések a legbecesebbek, különösképen azon országok történetirői számára, melyek — akárcsak Magyarország — elkésve kapcsolódtak be az egyetemes európai fejlődésbe és külön utakon jártak.

E célhoz azonban még egy másik is párosul. Az egyetemes európai alkotmánytörténettel kapcsolatban kutatni fogjuk — jelenti ki a szerző — a germán alkotmányelemek folytonosságát. Ez a folytonosság magától értődő a német alkotmányfejlődésben, de nemcsak erről van szó. A középkori Európa más államaiban, a spanyol, olasz, angol alkotmányfejlődésben is, megállapítható a germán elem s ennek a germán alapérteknék megmaradása az egész középkoron át. Készségesen elismerjük, hogy M. e szempontot nem érvényesítette minden áron. De téved, ha azt hiszi, hogy a középkori állam leglényegesebb vonásai ilyen, ősgermán eredetűek volnának. Már ez a fogalom: „germán“ a legnagyobb óvatosságra int. Még nem föltétlenül germán az, ami primitív, kezdetleges. E tekintetben éppen a kelet- és észak-európai jogfejlődés adhat tanulságos összehasonlító anyagot. Annak elbírálására, hogy mi „germán“ a középkori államban,

és mi nem, csak a szláv és magyar történet beható ismerete alapján készülhetünk fel. Ameddig csak a német, francia, olasz, angol és spanyol viszonyokat hasonlítjuk össze, megbízható eredményre nem juthatunk, hiszen sohasem tudhatjuk, hogy mi ezekben a közös római, keresztény hagyomány, s hogy viszont mi írható a germán eredet javára. A régi frank birodalom határán túl azonban oly országok következnek, amelyeket nem-germán népek építettek fel, igaz, elkésve, a középkor elvei szerint. Ezek az országok, sajnos, M. részéről mostoha elbánásban részesültek. Az a kép, melyet pár lapon fest róluk, komoly tanulmányról tesz tanúbizonyságot, de nem alkalmas alkotmánytörténeti összehasonlításokra. Bármennyire is különösen hangzik, ki kell mondanunk, hogy Kelet- és Észak-Európa kirekesztésével nincs és nem is lehet összehasonlító európai jogtörténet.

A könyv végső célját, a germán alkotmányelemek jogfolytonosságának megállapítását M. nem érte el. Eredményei e téren a legkevésbé elégtérítik ki az olvasót. Könyve mint európai alkotmánytörténet annál hasznosabban forgatható. M. helyesen írja, hogy a középkori állam igazi állam volt és hogy hibás képet rajzolt a jogtörténet, amikor a középkori államot késő-középkori német viszonyok alapján ítélte meg. Igaz, a középkor nem ismerte az elvont állameszményt, a középkori állam személyi kötöttségek rendszerén épült fel, ám ez még nem jelenti, hogy a személyi egyúttal magánjogi, vagy földesúri. O. Hintze nyomain haladva M. megkülönbözteti a középkori államot a hűbéri államtól. Nem ártana, ha a magyar historikusok könyvének ezeket a lapjait gyakran elolvassák. M. fejtegetéseiből világosan kitűnik, hogy a hűbériség csak a régi frank területen terjedt el, vagy azokban az államokban, melyeket a normannok, vagy a keresztes lovagok „gyarmatosítottak”. Anglia például csak a normann hódítás révén ismerkedett meg a hűbériséggel. Északon és Keleten, a szélső országokban hiányzik a hűbériség, a középkori állam itt is személyi jellegű, de nem hűbéri. Magyar viszonyokról szólva M. helyesbíti eddigi felfogását: a magyar hűbériség kérdését német könyvem alapján adja elő. Merő elírás, hogy Árpád a VII. században élt. Mint említettem, a kelet- és észak-európai államokról szóló fejezetek roppant szűkszavúak. Reméljük, hogy M. következő könyvében e szélső területeknek már nagyobb figyelmet fog szentelni, éppen az összehasonlító studium érdekében.

Váczy Péter.

Eckhart Ferenc: A szentkorona eszme története. Budapest 1941.

Magyar Tudományos Akadémia. 8° 346 l.

Ami eddig nehezen megfogható közjogi spekuláció tárgya, dogmatikusan fogalmazott merev tétel volt, az most a magyar államfejlődés hosszú folyamatába állítva a gondolatfolytonosság következetes és módszeres kutatása révén valósággá lett. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a szentkorona eszméje E. műve által válik majd a mai és az elkövetkező magyar nemzedékek szellemi tulajdonává.

Ehhez az eredményhez azonban egyedül és kizárólagosan a történeti kutatás pozitív eszközei juttatták el a szerzőt. Egyrészt adatszerűen feltárni a magyar koronaeszme fejlődését, másrészt pedig megvizsgálni azt a viszonyt, melyben a magyar koronaeszme a nyugat- és középeurópai koronaeszmevel áll: ez volt a feladat, melyet E. az emlékezetes 1931. évi vita óta sohasem tévesztett szem elől s amelyet most művében a hozzáférhető magyar forrásanyag hiánytalan kiaknázásával és a külföldi alkotmánytörténeti irodalom nyújtotta analógiák felhasználásával elvégzett. Ez az eredmény teljes mértékben igazolta E.-ot azokkal szemben, akik a vita során egyetlen új adatra sem tudtak hivatkozni s az azóta eltelt évtizedben is megmaradtak a régi tételek kényelmes ismétlésénél. De hű maradt E. e régi programjához abban is, hogy a szentkoronaeszme történetének egészét tette vizsgálat tárgyává. Művének újabkori fejezetei külön érdeklődésre tarthatnak számot, minthogy a koronagondolat alakulásának ez a szakasza mindeddig teljesen ismeretlen volt.

A mű első fejezete az európai és a magyar koronaeszme antik és keresztény alapjait tárgyalja. A korona a korai középkorban egyrészt a királyi hatalom jelvénye, másrészt pedig annak jelképe. Ennek megfelelően az első magyar irodalmi emlékekben, az Intelmekben, a legendákban és a XI. századi Gesta Ungarorumban „a korona a királyi hatalom szimboluma, a király jogainak összessége.” Ahhoz, hogy a szentkoronaeszmet a magyar politikai és közjogi gondolkodás sajátosan magyar, nemzeti jellegű kifejezésének állíthassuk, először tisztába kell jönnünk az Európa-szerte jelentkező koronaeszme mibenlétével, annak a magyarral való egyezésével és különbségeivel. Timon Ákosnak annakidején német nyelvre lefordított magyar alkotmány- és jogtörténete éppen azért váltott ki külföldi bírálóiból egyhangú ellenmondást, mivel a koronatan magyar sajátságként tüntette fel és pedig a nélkül, hogy a többi európai nép koronaeszmejéről tudomást vett volna. E. a közjogtörténeti irányzatnak ezt az évtizedes mulasztásait pótolja, midőn műve 2., majd 8. fejezetében a Nyugat- és Közép-Európában jelentkező koronaeszmet teszi vizsgálat tárgyává. Csak ennek eredményei alapján világosodhatott meg előtte a magyar korona-gondolatnak már az árpádkori királyi oklevelekben markánsan jelentkező egyéni, népi és nemzeti jellege. Kiderült, hogy a magyar korona-eszme színesebb, változatosabb és sokrétegebb az általános európainál s szerepe is sokkal nagyobb az államéletben. A leglényegesebb eltérés abban jelentkezik, hogy míg Nyugaton a korona-fogalomban „a dologi elem volt túlnyomó, addig nálunk a személyes vonatkozás, a hűséggel való kapcsolat az erősebb” (54. l.). E különbség magyarázatául E. nem a magyarság „közjogias gondolkodására”, hanem „a magyar államszervezetnek a többiektől eltérő” jellegére, a királyi hatalom erőteljességére, vérségjogi indokoltására és örökletes jellegére utal. „Az öröklés joga volt tehát a korona, a királyi hatalom alapja” (41. l.). A magyar királyság az angol, francia, német stb. monarchiával ellentétben kezdetől fogva

jellegzetes „regnum haereditarium“, miként ezt a régebbi megnyilatkozásokhoz kapcsolódva Nagy Lajos királyunk egyik oklevelében kifejezi. A korona tehát ebben a korszakban a király koronája, róla és a királyságról V. István felfogása szerint a regia maiestas gondoskodik. Találón mondja E., hogy a hatalom és jelkép még nem váltak el egymástól. Ezek a részben Bartoniek Emma és J. Karpát vizsgálódásain alapuló meggyőző eredmények jól mutatják, hogy hol kell koronaeszménk nemzeti jellegét keresnünk: a koronának és a királyi hatalomnak a magyarságra annyira jellemző szoros kapcsolatában, nem pedig a korona-fogalomnak későbbi s meggyőződéseim szerint idegen hatásokra visszavezethető elszíneződésében.

Ha hatalom és jelkép még nem váltak el egymástól, akkor mi az oka a király és a korona megkülönböztetésének? Ezt a kérdést a későbbi s csak látszólag eltérő fejlődés megértése érdekében kell felvetnünk. S itt E.-nál erősebben szeretnénk hangsúlyozni azt, hogy a korona az uralom istenkegyelmiségének jelvénye és jelképe. A reá való hivatkozás tehát a király személyénél magasabb szférába emeli azokat a jogokat és igényeket, melyeket az uralkodó képvisel. A koronának a király mellett, később a király helyett való emlegetése csupán az uralom isteni hivatottságát és rendeltetését fejezi ki, benne a földi állam transzcendens igazolásának gondolata rejlik, amit a földi és mennyei korona koraközépkori párhuzamba állítása, okleveleinkben pedig a királyi jog és az isteni törvény azonosítása is bizonyít. Éppen ezért ma is úgy vélem, hogy a korona auktoritására az Árpádkortól kezdve kimutatható hivatkozások, a korona auktoritásának a király hatalmával való gyakori — nem mindig következetes, de mindig jellemző — szembeállítás az *auctoritas-potestas* fogalom-pár tudatosságára utal.

Műve további fejezeteiben E. részletesen bizonyítja, hogy „a király még a XIV. század végén is magáénak tekinti a szentkoronát és csak személyével együtt tartja azt az állam képviselőjének“ (76. l.), s hogy a korona „egyáltalán nem foglalja magában a királyt és az alattvalókat“ (67. l.). Nem oszthatjuk azonban azt a nézetét, mintha a XIV. század utolsó évtizedétől fogva külföldi viszonylatban a korona az állam szimbólumává emelkednék. A kérdés azon fordul meg, mit értünk itt államon s mennyiben tudjuk magunkat bizonyos modern képzetektől függetleníteni. A Nagy Lajos és Velence között 1381-ben létrejött szerződés azon pontja, mely szerint a köztársaság évi adót fizet „a felséges királynak, utódainak a királyságban és a koronában, magának a királyságot képviselő koronának és a korona helyett megjelenőknek“, semmi olyat nem tartalmaz, aminek alapján a koronát többnek kellene tartanunk, mint a magyar királyság (és nem állam) szimbólumának. Ugyanerre utal az az E. által idézett 1387-i génuai irat is, mely „a dalmát részeknek a magyar koronával, vagy királysággal szemben tartozó hűségéről“ beszél. A „magyar korona“ és a „királyság“ fogalmai tehát belső és külső viszonylatban egyaránt fedik egymást.

A XIV. század utolsó éveitől kezdve jelentkező „corona regni Hungariae” kifejezést E. az ország koronájának fordítja s ez már szerinte „közelebb visz a királyt és rendeket magába foglaló dualisztikus államfogalomhoz”. A korona-fogalom átalakulása Zsigmond királlyá választásának feltételeiben (1387) jelentkezik. A leendő király megígéri, hogy felbontja mindazokat a szerződéseket, melyeket „a nevezett Magyarország szent koronája, vagy valamely országlakók, vagy a nevezett Magyarország ellen” kötött. Állítsuk e mellé az 1386-i székesfehérvári országgyűlésen hozott törvény bevezetését, melyben a rendek fogadalmat tesznek, „hogy bárkivel szemben a respublica javát és az ország, valamint a szentkorona közös hasznát” tartják szem előtt. Ha E. az 1386-i szövegben még a régi korona-fogalom kifejezését látja, úgy nem látom be, hogy az 1387-i választási feltételek idézett részének felfogása ettől tulajdonképpen miben is különbözik. Hiszen mindkét dokumentumban egyformán megkülönböztetést nyer egyrészt a magyar királyság koronája, másrészt pedig az országlakók, illetve az ország jelentésű regnum fogalma. A koronához a rendeknek még nincs közük. Valószínű ez már azért is, mivel E. megállapítása szerint „a király még a XIV. század végén is magáénak tekinti a szentkoronát és csak személyével együtt tartja azt az állam képviselőjének” (76. l.).

Nem érthetünk egyet az 1401-i interregnum idevágó megnyilatkozásainak értelmezésével sem. E. szerint: „Mivel a király nem gyakorolhatja hatalmát, a rendek azzal a fikcióval élnek, hogy a korona egyedül gyakorolja azt” (79. l.). Nézetem szerint a rendek nem éltek ezzel a fikcióval s a koronának nem hatalmat, potestas-t, hanem felhatalmazást, auctoritas-t tulajdonítanak. Csak a végrehajtó hatalmat tartották maguknak fenn, melyet *auctoritate iurisdictionis sacrae coronae* gyakoroltak. Az interregnum korának e sajátos kifejezés módja tehát a még elevenen élő monarchikus érületnek, a *királyi* korona előtt meghajló mentalitásnak a kifejezője, s annak a bizonyítéka, hogy a magyar közvélemény még királynélküli időkben sem tudta a koronából kisugárzó magasabb isteni auctoritas támogatását nélkülözni. E. is jól látja, hogy „nem lehet szó arról, mintha a korona a király fölé rendelt államszemélyiséget jelentene” (84. l.). Nem szabad így értelmeznünk azokat a királyi okleveleket sem, melyekben a koronának s *ebből kifolyólag (per consequens)* az egymásután következő királyoknak tett szolgálatokról van szó. Éppen az ilyen kifejezések mutatják legjobban, hogy a korona még csak a királlyal és nem a rendekkel van kapcsolatban. Péter, Szentgyörgy grófja részére szóló adománylevéiben (1390) Zsigmond megdicséri ugyan őt, amiért „Magyarország java és méltósága érdekében”, valamint Magyarország szent koronája iránt tanúsított hűségéből neki és az országba nyomuló hadainak ellenállott, de ebből még nem következik, hogy „Zsigmond már el tudta választani a korona iránti hűséget a saját személyéhez való hűségtől és így a mindenkori királyi hatalom jelképét a királytól” (88. s köv. l.). Ilyen elválasztásról már azért sem lehet

szó, mivel Zsigmond az oklevélben említett esemény idején még nem volt Magyarország királya! Az itt említett *sacra regni Hungariae corona* alkalmazása fényt vet az 1387-i „ország koronája” kifejezés valódi értelmére is, mely sem itt, sem ott nem jelent mást, mint a magyar királyság koronáját, melyet Zsigmond 1387-i választása előtt semmiképen sem képviselhetett. Dualizmus nyomát a XV. századi korona-fogalomban sehol sem látom, mint ahogy az annak második felétől kezdve erősebben érvényesülő organikus államszemlélet megnyilatkozásaiban sem esik szó a korona testéről, hanem csakis az ország testéről és tagjairól, melyek a koronának alá vannak rendelve. Raguzai és más délvidéki példákat, valamint Podjebrád állásfoglalását a *magyar korona-fogalom* fejlődésének megítélésében aligha vehetjük figyelembe. Werbőczy újítása tehát nemcsak abban van, hogy minden nemest a szentkorona tagjának mond (207. l.), hanem általában abban, hogy az országlakosokról mint a korona tagjairól beszél s ezzel a régi magyar korona-fogalmat, melyben egyedül a királynak volt helye, a rendek számára is kitérít. Ha Werbőczy bizonyos vonatkozásokban a régi korona-eszme képviselőjének mutatkozik is, műve lényegét mégis csak a korona-fogalom dualisztikus átalakításában kell látnunk. Az E. által a Hármaskönyvből felhozott példák (107. s köv. l.) éppen az új és a régi elemek összeolvasztásának hiányosságaira utalnak. E.-nak a koronatagságra vonatkozó nyilatkozatai között bizonyos ellenmondást látok. „Látjuk — írja Werbőczy elméletének ismertetésénél —, hogy tartományok, városok tagjai a szentkoronának, ennek testét tehát területek alkotják. Azzal is találkoztunk, még pedig magyar vonatkozásban, hogy az előkelőket, a bárókat, a király tanácsában résztvevőket, az *ország ügyeinek intézőit tartják a koronának*, ha nem is mondják róluk kifejezetten, hogy ők a korona tagjai” (207. l.). Ezzel szemben az 1440-i okmánnyal kapcsolatban így ír: „De vajjon a korona átruházói a korona-tagjai is? Erről sem ez a nagyjelentőségű okmány, sem más egykorú adat nem szól. Mint látni fogjuk, a *XV. századi korona-eszme ezt még nem tartalmazta*” (99. l.). Félő, hogy ez a félreérthető állásfoglalás éppen annak a történeti megismerésnek pozitív eredményeit veszélyeztetheti, melyekért egy történetíró sem tett többet E.-nál.

E. a korona-fogalom átalakulását igen helyesen a magyar királyságnak örökös monarchiából választó monarchiává való átalakulásával magyarázza. Még szorosabb a kapcsolat a választási rendszer és a koronaátruházási tan között, melyet nem lehet elég nyomatékosan a korona-eszmétől megkülönböztetni. A koronának fentebb tárgyalt szimbolikus értelme mellett van ugyanis egy másik jelentése is, amidőn a szentkoronát a maga tárgyi mivoltában, mint koronázási ékszer, mint a hatalomátruházás jelvényét emlegették. A királyi tanácsnak 1440-i oklevele és Werbőczy Hármaskönyvének idevágó fejtegetései kivétel nélkül a koronával mint a királyi hatalom jelvényével foglalkoznak, s így bár koronáról beszélnek, valójában a koronázást és annak előfeltételeit tár-

gyalják. Míg a korona-eszme lényegét a *regia dignitas* személyfeletti és isteni vonatkozásai alkotják, addig a királyválasztó nagyurakat és Werbőczyt elsősorban a hatalomátruházás technikája, a korona birtoklásának gyakorlati politikai vonatkozásai, az *efficacia coronae* érdeklik. Míg a régi korona-eszme a vérségi származás és az egyházi átruházás szilárd pillérein nyugszik, addig az új átruházási tan ezt a régebben szentnek tartott alapot kezdi ki, amidőn a korona „virtusát” az országlakók hozzájárulásától teszi függővé, s nekik azt a régi szemlélet szellemében hallatlan igényt tulajdonítja, hogy jogukban áll *coronae merita discutere, probare vel improbare*. Ez a tan aligha más, mint a magyar lélekből kinőtt korona-eszme tagadása s éppenoly szellemi import, akárcsak az a választáson alapuló királyság, melynek igazolására megszületett.

E sorok írója E. adataiból merített megjegyzéseit maga sem tekinti bírálatnak, hanem csupán azon gondolatai kifejezésének, melyeket benne ennek a gazdag és eszméebresztő műnek olvasása felidézett. Meggyőződésem, hogy E. fejtegetései szilárd alapot biztosítanak a korona-eszme koraközépkori és újkori történetének megismerése számára, s hogy a XV. század időszakát tárgyaló fejezetek is jelentékenyen hozzájárulnak majd a nézetek további tisztázásához, amire elsősorban maga a szerző hivatott.

Deér József.

Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400 p. Christum. Curante *Emerico Lukinich* et adiuvante *Ladislás Gáldi* ediderunt *Antonius Fekete Nagy* et *Ladisláus Makkai*. (Études sur l'Europe Centre-Orientale — Ostmitteleuropäische Bibliothek, no. 29.) Budapest 1941. 8° LXI, 636, 2 l., térképmell.

Kevés kérdést vitattak annyit s olyan sok tüzzel, mint a magyarországi románok eredetét s történetük első időszakát. Román oldalon tudvalevőleg azt állították, hogy a román nép a római Dácia lakóinak egyenesági leszármazója, s kétezer éve megszakítatlanul él mai lakhelyein, mint a latin magasnívéltség kitartó őre a barbár Keletnek e távoli zugában. Ez a gondolat annyira belegyökerezett a román nép lelkivilágába, hogy egyelőre lehetetlen onnan kiírtani. Magyar s külföldi tudósok sokszor megcáfolták, kimutatván, hogy a románság őse a balkáni latinságból, Dardania vidékén alakult ki, s későn került a kárpáti tájakra. A román írók ezzel szemben új és új ötletek, elméletek szinte áttekinthetetlen tömegével iparkodnak elgondolásaikat megtámasztani. Törekvésük gyakran sikerrel járt, amennyiben több elfogulatlan külföldit is a maguk pártjára vontak, szaktudományuk kiváló művelőit. Ezeknek hozzászólása egyetemes európai ügygé emelte a magyar és román történetírás vitás pontjait, a nélkül azonban, hogy megoldásukhoz, amely magában a forrásanyagban rejtőzik, számottevő mértékben közelebb vitt volna.

A vitairodalom roppant méretei önkéntelenül azt a hitet keltik minden gyanútlan szemlélőben, hogy a magyarországi

románság középkori történetének áttekinthetetlenül nagy a forrásanyaga, s állandóan új adatok bukkannak föl belőle. Holott valójában az újnak látszó elméletek sem újak, legfeljebb formára, de lényegükben csak egy-két változatlan alaptételt ismételnék, a források pedig — százszor átértékelve, pro és contra megvitatva, rendszeresen azonban soha össze nem gyűjtve — voltaképen ma is ugyanazok, mint ötven évvel ezelőtt voltak. Számuk sem nagy, az elbeszélő forrásokat hamarosan fel lehetne sorolni, s aránylag az okleveles anyag is gyér, csak a XV. századtól kezdve válik gazdagabbá. Azonban ez a viszonylag gyér okleveles anyag is éppen elég gondot okozott a kutatóknak. Kiadott részét sem egykönnyen gyűjthették össze, sok, részben elavult, alig hozzáférhető okmánytárat kellett átböngészniük, s ezt a fáradságos munkát minden egyes cikk megírásakor meg kellett ismételnük, hiszen a románokra vonatkozó okleveles anyagnak nemcsak egységes kiadása, hanem egyszerű mutatója sem volt. Régebbi kiadványoknál a kritikai megrostálás terén is akadt kívánnivaló. S ha valaki ezt is elvégezte, biztos lehetett a felől, hogy munkája így sem teljes: különböző levéltárak kiadatlan anyagában bizonyosan sok ismeretlen oklevél lappang, de hogy hol, mennyi és mekkora fontosságú, azt csak hosszú évek munkájával lehetne megállapítani.

Nyugodtan állíthatjuk, hogy az irodalom felőlő pongyolaiságainak jórészt éppen a forrásanyag kuszasága, nehezen hozzáférhető volta okozta. Sokan ragaszkodtak helytelen elgondolásokhoz, mert nem ismerték a teljes bizonyító anyagot, és sokan mertek megkockáztatni tudatos ferdtéseket abban a többé-kevésbbé jogosult reményben, hogy olvasóik túlnyomó többsége semmikép sem veszi, nem is veheti a fáradságot ahhoz, hogy adataikat nyomról-nyomra ellenőrizze. Gyakran történtek visszaélések, nemcsak egyes oklevelekkel, hanem a forrásanyag egészével is: igen hatásosnak bizonyult például egyes román propaganda-műveknek az a fogása, hogy előadásukba futólag odavetett megjegyzéseket ékeltek a Magyarországon korai időben románokat említő források „tömegéről“, s ezzel tökéletesen meg is nyugtatták a hiszékeny külföldieket érvelésük alapossága felől, másrészt azt a véleményt sugallták, hogy, ha a magyarországi románság történetének forrásanyaga már a legrégibb időkben olyan tekintélyes, bizonyára akkori szerepe is jelentősebb volt, mint általában vélik. Ilyenféle meg gondolások nyitottak utat nyugaton a Gelou-kori román fejedelemségekről, a tiszavidéki, ősi román néptalajról, a középkori Magyarország autonóm — minden, így állami, társadalmi téren is a román fejlődéshez tartozó — román kerületeiről szóló elméleteknek, s száz más tetszetős, de a forrásokkal merőben ellentétes, a magyarságra nézve pedig határozottan káros elgondolásnak. Mindezeknek a bajoknak megszüntetésére az a mód látszott a legkézenfekvőbbnek, melyet a Documenta szerkesztője és munkatársai választottak: új, a modern történettudomány szempontjainak mindenben megfelelő, egységes kiadványban bocsátani közre — idegenek számára is hozzáférhető

nyelven — a magyarországi románok középkori történetének okleveles anyagát, vagy legalább ennek egy részét.

Természetesen az ilyenfajta vállalkozásnak csak úgy van igazán értelme, ha nem marad meg az egyszerű újraközlés nivóján, hanem többet ad, mint az előző kiadványok. A Documenta teljes mértékben elegendet tesz ennek a követelménynek. A már korábban kiadott anyagot sem szolgai módon, elődei nyomán közli, hanem lehetőleg az eredetire visszanyulva, s kritikai elbírálás terén jóval többet nyújtva, mint a román vonatkozásban közkézen forgó okmánytárak túlnyomó része. Pontos utalásokkal felsorolja az egyes oklevelek szavahihetőségére vonatkozó, jelentősebb nézeteket s alapos megfontolás után dönt köztük. Jelzi az illető oklevél tartalma körül keletkezett vitákat, fontosabb tudományos elméleteket is, mindezt francia nyelvű jegyzetekben. Egyrészt tehát nagyon megkönnyíti és jóval biztosabbá teszi az idevágó kérdések kutatóinak munkáját, másrészt, ami legalább ugyanolyan fontos, a szakirodalomban s forrásanyagban kevésbé járatos, esetleg idegen olvasónak is lehetővé teszi, hogy a kezébe kerülő művek forrásidézeit fáradság nélkül ellenőrizze. Tudományos szempontból legnagyobb érdeme azonban az, hogy tekintélyes mennyiségű és sok esetben tartalmilag is elsőrendű fontosságú ismeretlen oklevelet közöl, F. N.-nak hatalmas anyagismerettel és tudással végzett országos levéltári kutatásai alapján. Ezek a kutatások — ha nem is zárják ki, hogy idővel, egyik-másik erdélyi család levelesládájából újabb román vonatkozású oklevelek kerüljenek elő — annyit mindenesetre biztossá tesznek, hogy az 1400 előtti korból alig egy-két ilyen akadhat; azonban az sem fogja lényegesen módosítani a képet, amit a Documentában közzétett, teljesnek tekinthető okleveles anyag alapján alkothatunk a magyarországi románok történetének első időszakáról.

1222-től (II. Endre királynak a német lovagok részére kiadott, a terra Blacorum-ot említő oklevelétől, amely a magyarországi románok első okleveles emléke)¹ 1400-ig bezárólag 483 oklevelet gyűjtöttek össze a szerzők, munkájukban nagy lojalitással járván el: felvettek minden oklevelet, amely a jelzett időben Magyarországon oláhokat, vagy akár csak sejthetőleg román eredetű egyéneket említ, beleértve a kétségtelen hamisítványokat (Teodorik kun püspök állítólagos 1228-i levelét a székelyekhez, a Boje földjéről szóló és a hajdani terra Bulgarorum-ot említő 1231-i, a Fatatelekét, Bachunatelekét, Chegeteleket említő 1243-i, az udvarhelyi Oláhfalut említő 1301-i, a récesei Literatus János és nagybirwoji Boér Konstantin alkapitányok által 1302-ben, Iklódi Ferenc dobokai és Szentgyörgyi István belsőszolnoki ispánok által 1317-ben kiadott, vagy a besztercei tanácsnak

¹ Visszakövetkeztetéssel természetesen régebbi időkre visszanyulhatunk; például az 1223.-i kerci oklevél egy Benedek vajda idejében történt cselekménnyel kapcsolatban említ oláhokat, Korlát fia Benedek pedig 1205/6-ban és 1208/9-ben volt vajda; kétségtelen tehát, hogy már akkor voltak oláhok Fogarasban. (Documenta, 3. sz.)

a szentpéteri oláhok „ultra mille annos“ bírt földjei (!) ügyében 1366-ban kiállított oklevélét stb.), másrészt olyan okleveleket is, amelyeknek adataiban egyesek tévesen kerestek románokra-utalást (így Dénes erdélyi alvajdának 1361 jan. 22-én Basarab de Szancsal fia Egidius ügyében kiadott iktatóparancsát azért, mert román írók, például V. Motogna a Basarab névben román eredet jelét sejtették, holott e család [ld. Documenta, 155. l. 10. jz.] kétségkívül nemromán eredetű volt), stb. Érdekes megfigyelni az adatok területi és időbeli megoszlását: a XIII. században mindössze 25 oklevél vonatkoztatható a románokra, a kétségtelen hamisítványokat leszámítva csak 22; később a forrásanyag megduzzad, de túlnyomó többsége a XIV. század második felére esik. Kétségtelen, hogy az adatok szaporodása nemcsak az írásos műveltség elmélyülésével, hanem a románság fokozatos térnyerésével is összefügg, s bizonyos fokig azt is visszautkrözi. Különösen szembeszökő ez a területi megoszlást nézve: az első említések szinte kizárólag Fogaras északkeleti csücskére vonatkoznak, később másutt is feltűnnek az oláhok, a XIV. században egyre többfelé mutatkoznak s a század végén már nagyjából mindazokon a területeken fellelhetők — bár egyelőre csaknem kizárólag a magasabb régiókban —, ahol a későbbi évszázadokban népileg számottevő szerepet játszottak.

Közel félezer oklevél sorakozik példás rendbe a Documenta lapjain, bőséges lapalji jegyzetanyaggal s a kötet végén név- és tárgymutatóval ellátva. Az oklevelek közlésének technikája mintaszerű: sorszám és évmegjelölés után alapos regesta, majd — kiadatlan oklevelek esetében — teljes szöveg következik, eltérően olvasható, vagy más okból vitás részeknél beható jegyzeteléssel, ezután szakszerű megjegyzések az oklevél eredetijéről, átiratairól, esetleges olvasási változatokról, kiadásokról, kivonatos közlésekről, s végül az oklevél hitelessége s adatainak tudományos felhasználása körül támadt irodalom fontosabb részeiről. Külön elismerést érdemel a gazdag jegyzetanyag, amely részletes genealogiai adatokat tartalmaz az oklevélben előforduló személyekről, pontos magyarázatokat a nép-, hely- és személynévekről és szakkifejezésekről (pl. a „báni“ dénárról), s körültekintő tárgyilagossággal tárja fel a források értékelése, adataik értelmezése körül kitört, gyakran heves viták velejét. A körültekintő óvatosság néha szinte túlzásba csap; egy-két helyen határozottabb, értékelő állásfoglalás sem ártott volna. Egyetlen vonatkozás akad, amelyben a jegyzetek néha — szerencsére ritkán — túllépik a mű tudományos súlyához illő, szigorú tartózkodás korlátait, aktuális jellegű következtetést vonva le egyébként kifogástalanul felépített adatanyagukból. Így a Drágfi-nemzetség származásának előadása során (180. l.) meglehetősen idegenszerűen hat a következő mondat: „Ceci prouve nettement que la Hongrie médiévale était libre de tout préjugé vis-à-vis des nationalités: les fils de Sas . . . y parcourent une carrière des plus brillantes.“ Az ilyesmi feltétlenül megriasztja a propagandától irtózó külföldi olvasót, különösen, ha egy száraz nemzedékrend előadása közben, okmány-

tár jegyzetében látja. Ez azonban csak árnyalati apróság, ami a jegyzetanyag tartalmasságát és használhatóságát a legkevésbé sem befolyásolja.

A tekintélyes kötet első lapjain a szerkesztő rövid előszóban ismerteti a nagy mű fontosabb célkitűzéseit, eredményeit s a szerzők munkájának megoszlását. A kiadatlan anyag közlése F. N., a kiadottnak rendezése M. érdeme; G. a szerkesztés munkálataiban vett részt. A szerzők művük fontosabb eredményeit a bevezetésben tanulmányok formájában is kifejtették. M. a románok ősi, pásztori életformáját, magyarországi megjelenésüket, elhelyeződésüket, társadalmuk alakulását vázolja, F. N. a bevándorlás és település menetét ismerteti. G. egyik cikkében a románok nevének az oklevelekben előforduló változatait vizsgálja, megállapítva, hogy a román nép magyar elnevezése, az „oláh” csak a XIII. század közepe táján alakult ki, bizonyos tehát, hogy korábban számottevő magyar-román érintkezés nem volt. Másik cikkét azoknak az 1222 előtti okleveleknek szenteli, amelyekben egyesek a románok korai magyarországi szereplésének bizonyosságát keresték, de — mint az alapos kritikai kutatás minden esetben nyilvánvalóvá teszi — helytelenül.

F. N. tanulmánya világos képet ad a magyarországi román település menetéről. Látjuk, amint a XIII. században megjelennek, először Fogaras földjén, majd másutt a déli határ mentén s később a Közép-hegység vidékén; állandó telepeik nincsenek, vándorló életmódot folytatnak. A tatárjárás után egyes román csoportok érintkezésbe kerülnek a falusi lakossággal s maguk is letelepülnek. Rendszeressé azonban csak későn, a birtokkihasználás intenzíválódása során válik a románság letelepülése, eleinte kizárólag a királyi birtokokon, később magánföldsurak területén is. Az első telepek nem szilárdak, végleges megállapodásuk nehézségére kitűnő adatokat látunk. A nyugtalan pásztorelemek állandóan összeütközésbe keverednek a letelepült lakossággal, lopások, hatalmaskodások fordulnak elő, nagy bizonytalanság uralkodik azokon a vidékeken, amerre átvonulnak. Sűrűbben lakott tájakon természetesen nem sokáig folytathatták garázda életmódjukat, eleinte azonban nem is mutatkoztak másutt, mint a jobbra lakatlan hegyi erdőségek környékén. Jellemző, hogy — mint a térképmellékleten is rögtön szembe-tűnik — első telepeik az erdőöv szélén alakultak ki. Ezek apró kenézi falvak 5—10 családból álló lakossággal. Elűtően fejlődött a település azokon a tájakon, ahol nem kenéztek, hanem — mint például Máramarosban — nagyobb birtokú vajdacsaládok vezetése alatt ment végbe. Területi eltérésektől függetlenül azonban, mindenütt a letelepülés az a kapocs, mely a románságot szorosabban fűzte a magyar élet rendjéhez. Korszakunk vége felé néhol már teljesen kialakultak a román telepek, állandó földművelés váltotta fel a vándorpásztorokot. Ezzel párhuzamosan csökkent a szakadék a magyar és román társadalom közt, a bevándorlók vezetőrétege fokozatosan hozzácsúszott a magyar nemességhez. A településsel kapcsolatban kell megemlékeznünk a kötetet díszítő

kitűnő térképekről, amelyek Glaser Lajos avatott kezét dicsérik s a legegyszerűbb módszerekkel teszik szemlélhetővé a település-történeti megállapításokat.

M. cikke több ponton érintkezik F. N.-ével s néhol érdekesen egészíti ki azt. A román bevándorlással kapcsolatban megállapítja, hogy az a XII. század után ment végbe. Ekkortájt igen erős oláh népesség élt Szerbiában és Bulgáriában, amely aztán — az utóbbi területen különösen hirtelen módon, tehát nyilván nem felszívódás, hanem elvándorlás következtében — eltűnik. Kétségtől ez bukkan fel később Magyarország földjén, bár „behatóbb vizsgálatot igényelnek az okok, amelyek . . . nagy részének átköltözését eredményezték“. A bevándorlók ősi foglalkozása a hegyipásztorság, állataik főleg juh és kecske, másodsorban disznó és ló (utóbbi főleg a kistermetű hegyi fajta); marhát jellegzetes módon nem találunk, csak a síkságra települt bánági oláhoknál. A román pásztorok kétféle mozgást folytattak: egyszerű vándorlást a hegyeken, s a télen völgyi, nyáron hegyi legelőket szabályosan változtató transhumance-os gazdálkodást. Első szállásaik ennek az életmódnak megfelelően állandótlanak: *descensus in alpinus*, *locus estivalis*, *tentorium* kifejezésekkel jelzik az oklevelek. A románok tudvalevőleg sajátos „oláh jog“ szerint éltek, amelynek intézménye még a Balkánról ered. Egyetlen társadalmi egységet ismertek, a kenézséget; a társadalom fejlettebb formái magyar hatás alatt bontakoztak ki. E differenciálódás során a román társadalom primitív rendje változásokat szenvedett, fokozatosan közeledett a magyarság magasabb életformáihoz. A kenézek egy részéből nemes, másik részükből falusi bíró, a köznépből telepes jobbágy lett.

Ismételjük, a bevezető tanulmányok csak néhány főbb eredményt foglalnak össze, távolról sem mindazt, ami a kötet gazdag okleveles anyagából következik. Ahhoz, hogy ezt megtehessek, sokkal több helyre lett volna szükség, mint amennyi rendelkezésre állt. Néhány tény megemlézése azonban határozottan hiányzik. Az oláh jog balkáni eredetének említésekor például nagyon helyénvaló lett volna szövéni azt is, hogy amennyire adataink sejtetni engedik, későbbi fejlődése magyar formák hatása alatt ment végbe, különösen a magasabb közigazgatás tekintetében, amit a krassói és hunyadi oláh *districtusok* fejlődésén világosan megláthatunk. Hasonlóan fontos lett volna legalább vázolni a királyi várbirtok óriási szerepét a társadalom kialakításában. Ennek s néhány hasonló hiánynak pótlása okvetlenül emelné a bevezetés kétségbevonhatatlan tudományos jelentőségét.

Sajnos azonban, nem csupán hiányok pótlásáról van szó; akad néhány helytelen állítás, bizonytalanság is, amelyek rosszindulatú kritikának könnyen támadási felületet nyújthatnak. Ilyen, tárgyi szempontból kell kifogást tennünk M. tanulmányának néhány pontja ellen. Fejtegetése világos és meggyőző, de olykor túlságosan könnyed, s olyan túlzások vannak benne, amelyek kifelé károsan befolyásolhatják cikkének, sőt az egész műnek

hitelét. Mindjárt cikke elején (IX. l.) azt írja, hogy „A román nép és nyelv a Balkán félszigeten született ... E tényt minden tudós elismeri“. Külföldön, ahol a román kontinuitás tanának sajnos, ma is nagytekintélyű hívei vannak, ez a mondat az Okmánytár páratlanul tárgyilagos elrendezésének jó hatását egy csapásra leronthatja. A románok őstörténetében „tudományos szempontból egyetlen lényeges kérdés marad nyitva, az időpont, amikor a románok behatoltak Magyarország területére.“ Bizony, homályos az egész őstörténet, s még a középkor végén is több kérdés áll nyitva, mint megoldva. Az 1247-i johannita-oklevél „feljogosít arra a feltevésre, hogy az első román vajdákat a Kárpátoktól délre a magyar királyok nevezték ki, erdélyi vajdáik mintájára“ (XXIII. l. 28. jz.). Az oklevélben szereplő vajdák azonban a szörényi bán (illetőleg az annak hatáskörét átvevő johanniták) alárendeltjei, szemmel láthatólag alacsony működési körrel: semmikép sem valószínű, hogy az erdélyi vajda utánpótlást volnának. Nem helyes teljes bizonyossággal állítani nézeteket, amelyek legfeljebb hipotézisnek volnának elfogadhatók, így például, hogy a magyar királyok nemcsak gazdasági, hanem nemzetvédelmi szempontból könnyítették meg a román bevándorlást (ez lehetséges, de előbb bizonyítani kellene), vagy hogy a kenéz „*primus inter pares*“, népének egyenlő jogú, választott vezetője (ez a felfogás román körökben divatos, de nem valószínű).

A kenézségről mondottakkal kapcsolatban szeretnénk néhány pontot közelebbről megvilágítani. M. szerint a kenézi tisztség eleinte választáson alapult, bár nincsenek adatok, amelyek ezt bizonyítanák. („*Nous manquons de preuves positives concernant l'élection des kénézes, mais nous savons que les Roumains de Bereg procédaient par élection au choix même de leur voïvode*“. XXI. l. 20. jz.) A vajda-választást, amelyre per analogiam utal, Erzsébet királyné 1364-ben engedélyezte a beregi oláhoknak: „*woywodam Wolacum, qui pro ipsis utilis et honestus videretur, de communi voluntate eis preficere admitteremus, secundum quod etiam alii Wolacy in Maramorosyo et aliis partibus regni nostri residentes huiusmodi potirentur libertate. ... Annuimus eisdem Wolacys nostris, ut woywodam, quem communitas Wolacorum habere voluerit, liberam eligendi et preficiendi habeant facultatem, qui omnes causas inter ipsos exortas iudicare debet*“. Itt tehát olyan vajdák szerepelnek, akik az oláhok minden ügyében ítélkezhetnek, s bár az oklevél szerint rangban a beregi comes alatt állnak, párhuzamukat mégis Máramarosban látják, ahol akkortájt a hatalmas Drág és Balk viselték az oláh vajdai tisztelet. Ezeknek a helyzetét semilyen tekintetben sem azonosíthatjuk a kenézeknek, apró falvak vezetőinek viszonyaival. — „*Du fait que primitivement le kénéziat n'était point une dignité transmissible du père au fils par succession, il ressort clairement que l'on devait l'élire*“ — folytatja M., majd később (XXIV. l.) megismétli: „*Bien que nous n'ayons aucune donnée, il nous faut supposer qu'au début les deux moyens d'obtenir le kénéziat, à savoir l'élection et l'autorisation par le propriétaire, étaient en vigueur parallèlement surtout à l'époque où le kénéziat n'était pas encore transmissible par héritage*“.

Annak bizonyítására, hogy a XIV. században a kenézség valóban nem volt örökletes, I. Lajos királynak Diósgyőrött 1377 jún. 1-én kelt oklevele szolgálna, amelyben az erdélyi püspöknek arra a paná-

szára, hogy bizonyos oláh kenézek „*terras, prata, et silvas keneziatus ipsorum titulo ex concessione eiusdem episcopi et capituli temporaliter tentas et possessas*“ ki akarják sajátítani, örökletessé tenni s kivonni a püspök földesúri hatósága alól, megint az egyházi és világi birtokok összes kenézeit, hogy tiszteljék földesuraik jogait, mert azokat még a királyi várbirtokoknak apáról-fiúra megerősített kenézei is tisztelni tartoznak. Ez az oklevél igen nagyjelentőségű a magyarországi román társadalom története szempontjából, megvilágítja a fejlődésnek azt a szakaszát, amikor egyes kenézek megindulnak a nemessé válás útján, de főrekvésük éppen a leglényegesebb ponton, birtokuk teljes jogú tulajdonná tételének kérdésében akad meg földesuraik ellenállásán. Kenézsgük fejében „*temporaliter*“ bírt földjeiket oly módon szeretnék örökletessé tenni, hogy kivonják a földesurak hatósága alól; ez ellen azok természetesen tiltakoznak s a király nekik ad igazat. Említés történik a királyi várbirtokok kenézeiről, akik, noha tudvalevőleg valamennyi kenéz közt a legelőnyösebb helyzetben éltek, szintén tisztelni tartoztak uruk földesúri jogait. Mindez a birtokjogra vonatkozván, nem következik belőle, hogy a kenézi tisztséget nem lehetett örökölni. Sőt még a birtok öröklését sem zárja ki, feltéve a földesúri jogok tiszteletbentartását. Ami a királyi várbirtokok kenézeit illeti, azok a kenéztársadalom csúcsán álltak, s a szokás, hogy apáról-fiúra megerősíttessenek, nyilván nem annyira kenézi működésükkel, mint inkább kiemelt helyzetükkel függött össze.

Elméleti fejtegetések helyett azonban legyen szabad megemlítenünk két, a fentihez egészen közeli időben kelt oklevelet, amelyeket M. néhány soral az előtt idéz (XXIV. 1.). Ezekből teljesen tisztán kitűnik, hogy a kenéztséget igenis lehetett örökölni. Péter erdélyi alvajda és hátszegi várnagy 1360-ban generalis congregatiót tartott, amelyen Mure fia Myk megkísérelte elvitatni Reketya és Nyres helységeket birtokosaiktól, Musana és Koztha kenézek ivadékaiktól. Minthogy azonban bebizonyosodott, hogy a két falut valóban Musana és Koztha telepítették, az alvajda így ítélte, hogy azok *jure Kenezyali* utódaikat illetik. Három évvel később az alvajda Musath fia László ügyében adott ki ítéletlevelet, aki oklevéllel bizonyította, hogy Zalasdot királyi adományul bírja, de mert ezzel szemben Stroya és Zayk kenézek azt vitatták, hogy az „*more aliorum Keneziatorum nove extirpationis densitatis silvarum capite iure Keneziatus ipsis et fratribus ipsorum pertinet*“, szükségesnek vélte helyzetének megerősítése céljából azt kérni, hogy Stroyáék kenézi jogai is ruháztassanak őrá. További bonyodalomra azért nem került sor, mert Stroyáék állítása nem volt bebizonyítható. Az alvajda ennél fogva habozás nélkül döntött László javára, de oklevele így is világosan mutatja az örökletes kenézi jogok tiszteletét.

Úgy hisszük, már a fentiekből is kiláglott, hogy annak az állításnak, amely szerint a kenézi jog választásból eredt és nem volt örökölhető, nincs elegendő alapja. Legyen szabad még megemlítenünk, hogy az a kevés, amit a Magyarországon kívül élt románok középkori viszonyairól tudunk, szintén ez ellen szól. Célszerűnek vélünk tehát, ha M. revízió alá venné idevágó nézeteit, s közelebbről megvizsgálná a magyarországi kenézek problémáját. Akkor bizonyára azt sem írná, hogy „*Aujourd'hui le rôle du kénéze n'a plus de mystère pour nous*“, ami nézetünk szerint ismét erős túlzás, hiszen nemcsak az öröklés kérdése, hanem sok más vonatkozás is (a kenéz kapcsolata a pásztorközösséggel, miképpen változtatja meg ezt a földdel és földesúrral való összeköttetés stb.), további megvilágításra vár.

A mű más részeivel kapcsolatban csak néhány kisebb megjegyzésünk volna. Itt-ott ellenmondások akadnak: így a bevezetés XXXII. lapján azt olvassuk, hogy az oláhok magánföldesurak birtokain is előfordultak ugyan, de azoknak csak akkor volt belőlük hasznuk, ha a király lemondott az oláhok őt illető adójáról (tehát csak egy adót fizettek), ezzel szemben a XXVI. lapon az áll, hogy a magánföldesúr hatósága alá került oláh kétfelé adózott: nemcsak a királynak, hanem földesurának is. Tudjuk, hogy az ilyen eltéréseket sokféleképpen lehet indokolni, de valamivel okvetlenül meg kell magyarázni, különben külföldi kritikusban — esetleg éppen ellenséges beállítottságú szemlélőben — menthetetlenül visszatetszést kelt. A fordítást néhol jobban át lehetett volna simítani; hogy csak néhány példát emeljünk ki, a „seigneur“ nem felel meg a magyar „nemes“ fogalmának, a „comitat seigneurial“ sem a „nemesi“ megyének. Az írásbeliség fogalmának kifejezésére használt scripturalité kissé erőltetett. Kellemelkenbb hiba is akad: a XXXIX. lapon moutons szerepel az oklevél porcos-ának fordításaként, a XLI. lapon fils-t olvasunk ils helyett. A jegyzetekben is találunk egy-két túlzást, vagy hiányosságot: alig hisszük, hogy a tatárdúlás következtében a román terület népessége tökéletesen „eltűnt“ volna (21. l. 2. jz.); az 1247-ben szereplő János és Farkas kenézek telepeit sem mernők meghatározhatatlannak minősíteni, mikor Lükő Gábor szellemes kísérletet tett meghatározásukra: e szerint mindkét helység fennmaradt s azonos az Olt alsó folyása mentén ma is meglévő lenyestői és Fărășele községekkel.¹ Eredménye vitatható, de méltó az említésre.

Megjegyzéseink természetesen a legkevésbé sem érintik a nagy mű súlyát és tudományos jelentőségét, hiszen az nem ilyen részletkérdéseken, hanem — mint említettük — a magyarországi románokra vonatkozó okleveles anyag első rendszeres kiadásán, a forrásmunka nagymértékű előmozdításán fordul meg. A Documenta munkásait és szerkesztőjét őszinte elismerés illeti: művük első ízben fogta egybe a magyarországi románokra vonatkozó oklevélanyagot, sok ismeretlen oklevelet tett hozzáférhetővé, végre teljes képet adott a magyarországi románok 1400 előtti történetéről s így nyugodtan elmondhatjuk, hogy az idevágó kutatásokban határkövet jelent.

Elekes Lajos.

Franz, Günther: Der dreissigjährige Krieg und das deutsche Volk. Untersuchungen zur Bevölkerungs- und Agrargeschichte. (Arbeiten zur Landes- und Volksforschung. Hrsg. von der Anstalt für gesch. Landeskunde an der Friedrich Schiller-Universität Jena, Band 6.) Jena 1940. 8° 128 l.

A munka mérleget kíván felállítani a német népnek a harmincéves háborúban elszenvedett veszteségéről, az újratelepitésnek és a népi erők megújulásának folyamatáról, valamint a háromévtize-

¹ Havaselve és Moldva népei a X. -XII. században. Ethnographia 1935.

des nagy háborús dúlás mezőgazdaságtörténeti következményeiről. A német történetnek ez a fejezete abba a korba esik, amelyben más tényező — a török hódítás — hatása alatt a magyarság óriási vérveszteséget szenvedett el, ezért a magyar történetkutatást F. munkája mind módszere, mind eredményei tekintetében közelről érdekelheti. Annál inkább, mert történetírásunk még nem végezte el a nagy veszteség és következményei teljes feltárásának nehéz feladatát. Ha egy ilyen munkához F. tanulmányában figyelemreméltó tájékoztatást lehet is találni, mégis mindjárt hangsúlyozni kell, hogy a magyar történetkutatás feladata lényegesen más, mint a németé: a magyarság népi vesztesége jóval nagyobb volt a németiségénél, mások voltak pótlásának lehetőségei és ennek megfelelően a messze jövőbe kiható további fejlemények is.

A harmincéves háborúban a német nép közvetlen háborús vesztesége — miként F. megállapítja — nem volt jelentékeny. Sem az ütközetekben nem estek el sokan, sem a polgári lakosok közül nem vesztették el sokan életüket erőszakos háborús cselekmények miatt. Az éhínség is csak korlátozott számban kívánt áldozatokat, bár elvéve az emberevésnek is emléke maradt, mint ugyanakkor Básta uralma alatt Erdélyben is. Ami a török küzdelemben a magyarságot oly végzetesen apasztotta: a munkabíróknak és gyermekeknek rabszolgapiacokra elhurcolása, a szenvedő német népet nem sujtotta. A harmincéves háborúban egy-egy német vidék lakosainak sorát legjobban az elmenekülés, főleg pedig a háborús dúlásokat kísérő emésztő járványok ritkították meg. Különösen a hadak által gyakran meglátogatott vidékekről, kiváltképen a nagy hadiutak mentén fekvő helységekből tűnt el a lakosság. Egy-egy vidék népi veszteségeit F. az adó- és más szolgáltatások céljaira a háború előtt és után készített különféle összeírások adatainak egybevetésével szemlélteti, hangsúlyozva, hogy pontos népösszeírásokra a kutatás nem támaszkodhatik. Különösen a paraszttelkek és parasztházak számának, általában a parasztság veszteségeinek vizsgálatára helyez nagy súlyt. A veszteség az egyes német országokban, sőt ezek egyes vidékein is különböző volt. Míg északnyugaton és a rajnai vidéken nem volt számottevő a kiesés — az a gyarapodás vesztetett el, amit egy nemzedék jelentett —, addig északkeleten Mecklenburgban és Pommerániában, továbbá a középnémet országokban, Thüringiában, Hessenben, Pfalzban, Koburgban, a magdeburgi érsekségben már 60—70%-os csökkenés is jelentkezik. Jelentékeny a veszteség Württembergben is, Sziléziában 22% körül mozog, Bajor- és Csehországnak csak egyes részein volt a százalék nagy. Maguknak a községeknek a számát a háború lényegesen nem változtatta meg: Közép-Németországban csak 10—15 község maradt végleg pusztának, holott ugyanitt a középkorban 2000 község tűnt el. F. a lakosság összes veszteségét a falvakban általában 40, a városokban 35%-ra teszi. Ez a szám igen magasnak látszik; ha nem is gondolunk arra, hogy a magyarság másfél század, tehát ötszörte nagyobb idő alatt és sokkal súlyosabb viszonyok között állagá-

nak körülbelül 40—55%-át veszítette el, F. százalékszámait azért is soknak találjuk, mivel tömör tanulmányában nem látjuk eléggé tekintetbe véve az egyidejűleg végbement népsűrűségi és társadalmi eltolódásokat. Hogy milyen végletekkel kell e tekintetben számolni, arra nézve éppen F. tanulmányából idézhetünk példákat: Weimar városában 1640-ben 2863 városbelin kívül 4103 menekült idegen élt, a beeskow-sorkow-i uradalomban pedig a 814 telkes paraszt száma 429-re fogyott le, holott ugyanakkor a zseliér-napszámosoké 172-ről 828-ra emelkedett. A paraszttelek- és más adóösszeírásokban tükröződő képet az ilyen eltolódások meg lehetőségen bizonytalanná teszik, részletes kiilemzésük talán módosítaná F. számításait is.

A veszteség azonban kétségkívül jelentékeny volt. Pótlását a németiség legnagyobbbrészt önmagából nyerte és pedig a természetes gyarapodás hatalmas fokozódása révén. A háborút követő évszázadban a német termékenység a születések számaiban rendkívül nagy volt. Míg Franciaország lakossága 1660-tól 1750-ig 24 millióról 18 millióra esett s Európa más részeiben is megfigyelhetők hasonló hanyatlások jelei, addig a német nép nagy szaporodási többletre tett szert. A szerző hangsúlyozza e fejlődés sorsszerű jelentőségét: ha ugyanakkor a születések Németországban sem növekedtek, hanem visszaestek volna, Németország többé nem emelkedhetett volna fel. A fokozódó termékenység idejében a háború következményeként nagy volt a belső vándorlás is, míg az egyes vidékek népsűrűsége között előállott három-négyszeres különbségek — nálunk a XVIII. század elején húszszoros különbségek is voltak a népsűrűségben — valamennyire kiegyenlítődték. E folyamatban F.-nak módja nyílt olyan jelenségek megfigyelésére, amelyeket a magyar történetkutató is jól ismer: a régi megmaradt lakosok szívós ragaszkodását otthonaikhoz, ezzel szemben az új települők nagy mozgási kedvét és gyakori helyváltoztatásait, e tekintetben az új települőknek nyújtott kedvezmények ösztönző hatását, a mocsárvidékek lakosságának nagyfokú kontinuitását. A belső vándorlás mellett kívülről irányuló vándorlás révén is gyarapodott a német országok lakossága. Svájból parasztok és kézművesek költöztek Németországba, Zürich vidékét lakosságának 5%-a hagyta el. Ezek nagyobbbrésben éppen úgy németek voltak, mint az Ausztriából és Csehországból jöttek is. Németeken kívül skandinávok, flamandok, vallonok s francia hugenották is gyarapították ekkor a németiséget. Asszimilációjuk nem volt gyors, a svájciak Brandenburgban csak a XIX. században veszítették el előtű népiségük jegyeit. A bevándorlók gyakran protestánsok — lutheránusokon kívül kálvinisták, waldensek, menoniták is — voltak s az eltérő vallási környezet — miként e sorok írójának is alkalmá volt a maga kutatása területén megfigyelni — külön is megnehezítette a felszívódás folyamatát. Az anthropológiai kutatások nyomán a szerző megállapítja, hogy a bevándorlások után a rajnai vidéken némi dinárizálódás ment végbe. A nordicus elem délen általában meggyengült, viszont északon megerősödött. A németiség a nagy

pusztulás után végül is kedvező helyzetben volt: míg az előző századokban, sőt a következőben is milliós német tömegek vándoroltak ki a német országokból, most, amikor népisége erősítésére és megújulására volt szüksége, rokon népekből vagy éppen saját népéből nyerhetett pótlást.

A szerző, aki néhány évvel ezelőtt megírta a német parasztháború történetét, külön fejezetet szentel a harmincéves háború társadalom- és gazdaságtörténeti következményeinek. E következmények messze terjedtek és súlyosak voltak. A gabona alacsony ára miatt a parasztbirtok anyagi válságba jutott s minthogy moratóriumot, mint a nagybirtok, nem nyerhetett el, nagy mértékben eladósodott; az adósság nem ritkán meghaladta a paraszti telkének értékét is. A parasztságnak addig meglehetősen mereven elkülönült rétegei között a társadalmi határok megglazultak s nagy helycsere folyt le, egyesek lesüllyedtek, mások felemelkedtek, sok telkes parasztgazda zsellérré lett s földjét ezután bérletként művelte — így adó nem terhelte (ez a jelenség a magyar fejlődésben már a XV. században gyakori volt) —, viszont városi polgárok is mentek ki falvakra. Mivel sok parasztbirtok gazda nélkül maradt s újra gazdára nem talált, növelte a Rittergut-ot, sok pedig egyházi birtokká lett. A Gutsherrschaft főleg az Elbától keletre terjeszkedett ki, itt a parasztföldek nagy mértékben megfogytak. ellenben gyarapodtak az uradalmi juhászatok. A paraszti társadalmi állása aláhanyatlott, egyes helyeken a paraszt valósággal tulajdonává lett a Gutsherrnek. A parasztság hanyatlása és a parasztkéz hiánya vezetett a különféle cselédkényszer-rendszabályokhoz, a parasztok kötelező telekfoglalásának kimondásához, a parasztbirtok tördelésének meggátolását célzó s a parasztok gyermekeinek paraszttelkekre ültetését kimondó rendelkezésekhez.

F. ugyan levéltári adatokat nem értékesített kitűnő munkájában, de nem is volt rá szüksége, mivel százai álltak rendelkezésére a felhasználható helytörténeti tanulmányoknak. Ezek a tanulmányok, amelyek a mindenfelé már régebben megalakult német helyi történeti társulatok és munkaszervezetek folyóirataiban és kiadványsorozataiban lettek közkinccsé, megbecsülhetetlen szolgálatot tesznek a F.-éhez hasonló rendszerező és összefoglaló munkálatoknál. A magyar kutatónak lehetetlen párhuzamra nem gondolnia: nálunk a helytörténeti irodalom a múlt század második felében itt-ott megalakult regionális történeti társulatok és dícséretes kezdeményezéseik elsorvadása után évtizedek óta alig mutat fel egyebet jószándékú, de módszertelen műkedvelő vagy egyenesen üzleti szándékkal született selejtes kiadványoknál. Pedig arról, hogy a módszeresen kidolgozott legkülönbözőbb helytörténeti tanulmányok nemcsak partikuláris értékűek s hogy jelentőségük nem merül ki a szülőföld megismertetésének tiszteltetreméltó céljaiban, hanem egyetemes kérdések megoldását is lehetővé teszik, F. munkája is meggyőzően tanúskodik.

Szabó István.

A Nemzeti Színház százéves története. I. k. Írta: Pukánszky Kádár Jolán. II. k.: Íratok a Nemzeti Színház történetéhez. Szerkesztette és közlése: Pukánszky Kádár Jolán. Budapest 1940, 1938. Magyar Történelmi Társulat. IX, 581; X, 878 l.

A Nemzeti Színház történetére vonatkozó okmányok kiadása és a színház életének levéltári adatok alapján való megírása régi adóssága volt történetírásunknak. Ezt a hiányt pótolja a jelen munka. Jóllehet fontossága az egész magyar történettudomány számára elvitathatatlan, különös nyereséget a színház-történet-szeknek jelent, akik részletkutatásaikban ezután vezérfonalul használhatják, hiszen a „pesti magyar színház” alkotja az egész magyar színjátszás gerincét. A szerző előszavában gyűrübe vésett jellege gyanánt csillogtatja felénk a klasszikus mondást: „Az mi keveset írtam, igazat írtam”. Erre az adatokkal alátámasztott igazságra bizony nagy szükség volt, mert nem hanyagjuk fel minden színház-életrajzhoz az egész levéltári anyagot, s a megfontolt szelekció és a gondos másolatok mindannyiunk érdekét szolgálják.

A két hatalmas kötet közül a II. sorszámot viselő Okmánytár jelent meg először. A különböző levéltárakban őrzött háromszáz-ezer vonatkozó akta közül háromszáz láthatott napvilágot, kiválogatásuk rendkívüli feladatok elé állította a kiadót, természetes tehát, hogy találhatunk benne kifogásolni valót. A szemelvények között van, ami kimaradhatott volna, hogy helyet adjon egy fontosabb, a színház életére jellemzőbb okmánynak. Egy-két petit-soros kivonat is elég volna a 41., 261., 264., 275., 283. sz. aktákból; az egyikben József nádor értesíti az országos választottság elnökét, hogy Szepes megye befizette, amit a színházépítésre megajánlott, egy-kettő értelmetlen népbiztosi utasítás, egy a Színházművészeti Tanács lemondólevele 1922-ből s az utolsó Csanád-Arad-Torontál megye igazán semmi fontossággal sem bíró közgyűlési határozata Hevesi Bánk bán-átdolgozásáról. De már pl. a 34. szám, a Schodelné-Egressy viszályról, bővebben szerepelhetne, mert a kiadott levél inkább azt mutatja, hogy a drámai színészeknek volt igaza — mint eddig is tudtuk —, s nem a fordítottját, Schodelné igazolását. Nagyon érdekes darab a Bánk bán cenzori „húzása” 1860-ból (106.), a Nemzeti Színház és a Népszínház 1875-i szerződése (170.), Podmaniczky valamennyi jelentése (171., 172., 176., 177., 184., 190., 192., 198. sz.), egyik levele Paulayhoz (186.), s az Ambrus igazgatását megvilágító okmányok javarésze (254. s köv.). A szemelvények részletes ismertetése fölösleges, mert P.-né felhasználta őket feldolgozásában. Az egész okmánytári kötet technikai megoldása kiváló, név- és tárgymutatója tökéletes.

A másik kötet a feldolgozást tartalmazza. Már a Bevezetésben kellemesen lep meg a mű könnyed, gördülékeny stílusa, az első fejezetnél pedig a gazdag társadalomtörténeti tudás. A XVIII. század utolsó évtizedeinek viszonyait bő forrástanulmányok alapján festi a szerző, és jóllehet ez a kor még nem tartozik szorosan

tárgyához, számos új vonással gyarapítja színészettörténetünknek Kelemenékről rajzolt képét. Így kiemeli az első hazai színház társulat tipikusan magyar jellegzetességét: jogilag tökéletes alkotás volt, pénz akadna, tehetség is, csak a gyakorlati vezető hiányzik, aki ért a rend fenntartásához és a büszke nemeseket a cél érdekében fegyelmezi. Csak most vált bizonyítottná a már Bayertől táplált gyanú,¹ hogy Sely felsőbb megbízásra züllesztette szét a társulatot. Az első hazai műsor gyermekes tapogatódzása a német rémdrámák és a — rossz — német szövegből átiültetett Shakespeare-darabok körül szintén érthetővé válik, ha P.-né szemével látjuk az előadást: a magyar alakító a németté torzított, onnan magyarra fordított Learben már nem az angol, vagy a német hőst látja, ő a címnek megfelelően, valóban Szabolcs vezér, „megalkotja a színpadon a magyar hős alakját”.

Ez a gondolatsor tovább is fűzhető: éppen, mert a magyar színész szerepeiben is mindig az marad, fontos, hogy valóban magyar legyen, ne pedig fajában és szellemében idegen, és ezért jelent számunkra mindenkor nagyobb értéket pl. Szentpétery, Szacsavay a legkitűnőbb kozmopolita alakítónál.

A Pesti Magyar Színház 1837 augusztusában, Bajzával az élén nyílt meg, mögötte pedig az alapító megyei urak állottak. Az igazgató személyének kiválasztása szerencsés volt, hanem azért a gyakorlat hiánya nagyon meglátszott, sok volt a kezdeti zökkenő. Egy azonban bizonyos: Bajza tudta, hogy mi az eszményi cél. Jó drámai színházat akart vezetni és nem ízlésén, tapintatán és tudásán múlott, hogy egy vegyesműfajú intézmény szakadt a nyakába. Az elvbe még csak belenyugodott nagy nehezen, hogy üzleti szempontból szükség van az operára, de a gyakorlatban nem volt képes keresztülvinni olyan rendszabályokat, amelyeket szíve mélyén helytelenített. Távozása után az 1840-i országgyűlés átvette a színházat, akkor vált ez nevében is nemzetié. 1842-ben a bukácsoló színházat egy kis városi tisztviselőnek, Bartay Endrének adják bérbe s ő rövid két esztendő alatt virágzó műintézeté fejleszti. Bartay színházi pályafutásának méltatása egyike P.-né legszebb sorainak. Megértéssel, sőt tisztelettel nézi a zeneértő kisembert, aki tartaléktőkéjét a színház fellendítésébe öli; csodálja találékonyságát, amellyel a magyar drámairodalmat fellendíti, finom ízlését, amely a Hunyadi László bemutatására ösztökelte; hálás Bartaynak, amiért megzenésíttette a Himnusz és a Szózatot, és munkára serkentette Érkelt, nem féltve annak zsenijétől a maga vérszegényebb muzsikusi tehetségét. A kis színház azonban nem tudta visszafizetni bérelőjének a beféltetett tőkét, a csakhamar intendássá lett Ráday nem fért össze vele, s így Bartaynak mennie kellett. Úgy ment, mint vagyonbukott igazgató. A sajtó Ráday mellett volt, így Bartay érdemeit szegénység mellett gyalázat is jutalmazta. Az első magyar színházi szakember sorsa az utókor szemében száz esztendőn keresztül a megvetettség volt s ez új feldolgozás nagy adatgazdagságának és

¹ Bayer József: Schiller drámái hazánkban, 29. l.

kritikai szellemének kellett jönnie, hogy szerencsés átértékeléssel igazságot szolgáltatasson emlékének.

Az igazgatás ügyeit kedvvel és elmélyedéssel magyarázza a szerző, kevesebb megértést tanúsít a színészek iránt. Társadalomtörténeti áttekintése ezúttal nem elég alapos ahhoz, hogy a református papfiak és tógátusok magatartásában észrevegye a geringy nemesség önértékét, feltörekvését, szerepelni vágyását. Ezért nem érti meg azt a viszonyt sem, amelyben Egressyék Schodelnéval állottak. „Idegennek tekintették, pedig csak nevében volt idegen. Kolozsvárot született, tökéletesen beszélt magyarul, s magyar volt érzésben is” — írja róla. Holott e tisztességes családokból sarjadt férfiaknak idegen volt a kolozsvári szolgáló törvénytelen leánya; a nemeseknek az a kör, ahol a gyermekeket adják-veszik — csináljon belőle valamit, aki akar; a debreceni, sárospataki diákoknak az a kultúra, amit ez a rideg sorsú asszony külföldön magára szedett. A Nemzeti Színház első gárdája nagyon zárt egység még. Egymás között élnek, közös a műveltségük, azonosak az eszményeik. Egész világuk a színpad, írókkal még barátkoznak, de polgári személy már alig elegyedhetik közéjük. Egymás között házasodnak, még apróbb botrányaik is egymás között, ugyanazon kismemesi horizont alatt viharzanak el s csak ritka kivétel — mindig asszony — az, aki kilép a körből. Életük látszólagos kicsinyessége így magától értetődően jelenti nagy értéküket: magyarok.

Művészetüket P.-né nem veszi sokba. Az igazság kemény keresése közben eljut az átértékelés szükségességének belátásához, de ezúttal az átértékelés leértékeléssé válik. Vajjon miért? Nagyrészt új anyaggal dolgozik, s az újdonság megbecsülése mindannyiunk közös emberi vonása. Az akták az ügyvitel sok belső küzdelméről adnak számot, méltatlankodnak hanyagság, civakodások miatt. Minderről az egykorú sajtó nem tudott, vagy nem ezt tudta. A szerző feltétlenül az aktáknak ad igazat, pedig ha igazgatósági panaszok alapján ítélnék meg a színházakat, ugyan furcsa társaságnak nézhetnének a legfényesebb együttest is, s aligha a legkiválóbbak részesülnének dícséretben jó magukvisellete miatt. Használta Széchenyi Naplót is, aki nem becsülte sokra színészeinket, s leírta e nevezetes sorokat: „Egressy als Bolimbrooke — en pretention und lächerlich. — Das Ganze miserabel.” Ez nagyon lesújtóan hangzanék, ha nem írta volna Vörösmarty ugyanerről az alakításról: „Az előadás a legösszevágóbb, sőt összehangzóbb volt, melyet magyar színpadon eddigelé láttunk. Egressy (Bolingbroke) és Laborfalvi Róza (Malborough hercegnő) játékaikat túlzás nélkül mesterinek lehet mondani, mind szavalat, mind mimika tekintetében, ha a játék elején kevés ideig tartó s talán a zaj miatt nem eléggé érthető beszédét kivesszük. Rózsa játékát gőg, méltóság, fondor nyájasság bélyegezik, míg Egressyében fesztelenség, könnyűség, s a leverhetlenségnek acélidegzete tűntek elő... E választás Egressynek, ki ma jutalomjátékát adta, becsületére válik.”¹ S hogy még tévedés se foroghasson fenn, egy hónap

¹ Vörösmarty Összes Munkái. Rendezte és jegyzetekkel kísérte Gyulai Pál. VII. k. (Budapest 1885), 249—50. l.

mulva újra: „Egressy játékában ma igen sok kifejezés volt. Ő a szerepet eleitől kezdve híven fogta fel s e mellett kell maradnia”,¹ bár ezúttal megjegyzi, hogy nem volt eléggé könnyed. Mindez Széchenyi elfogultságára enged következtetni, s megnyugodhatunk abban, hogy az előadás és Egressy játéka legalább is közép-európai színvonalon mozgott.

Egressy Gábor élete messze benyúlik még a második, 1851-től 73-ig terjedő periódusba is, de ez az első korszak az, amelyben ifjúsága férfikorra érik és amelynek eszmevilágától sohasem tud elszakadni. Százötven esztendő magyar színészettörténetének ő a legismertebb és legragyogóbb egyénisége, P.-né azonban mint férfit és mint színészt egyaránt méltatlannak ítéli az eddigi általános elismerésre.

Milyen ember volt hát Egressy? Kétségtelen, hogy nem kelles és nem alkalmazkodó. De a magyar örökkévalóság szempontjából, amely nevét őrzi, közömbös, hogy miként hajolt meg fegyelmi szabályok előtt. Egressy elvi alapja megtámadhatatlan, amikor a drámai tagok nagyobb megbecsüléséért küzd. Legfeljebb a módot érheti kifogás. Önző volt, erőszakos és mérhetetlenül hiú, derül ki róla a könyv további lapjain. Azt természetesen eddig sem képzeltük, hogy a magyar ugar annyi veszekedő politikusa, haszonleső prókátora és primadonnáskodó közéleti férfia közé az Ég egyetlen makulátlan jellemet engedett alászállni, éppen a Nemzeti Színház színpadára . . . Egressy puritán erkölcsű férfiember, végtelen szorgalmú munkás és rajongó lelkű művész volt, e kiváló tulajdonságai mellett pedig önző, erőszakos és hiú. A hazafiság kérdését is tárgyaljuk megnyíltan. A szabadságharc idején — sajnos — nem ő volt az egyetlen, akinek „számára színházza változik az utca” s az összeomlás idején sem csupán az ő lelke törik meg. Mindenesetre szebb lett volna, ha öngyilkos lesz hazája romjain, de hát ezt nem tette. De vajjon rá nem vonatkoztathatjuk-e a kor történetírójának szavait: „A sok emberi gyöngeség, amit a harc alatt tapasztalt, lerántott minden dísz a történetekről a fáradt lélek előtt”?² Képzelmünk magunkat a színész helyébe, aki egy alacsony kultúrájú állam szegényes környezetében nyomorog, család és színpad nélkül, a kisembert, aki tudja, hogy számára nem jön külső segítség, s aki, ha elgondolkozik, észreveszi, hogy gondolatai ösvénye „egy tömkelegbe vezet, hol elveszti magát a lélek s a kivezető utat meg nem találja”.³ Egressy tehát feladta a detronizációs törvényt, hazakéredzkedett, és ami kémjelentést kértek tőle (ugyan mit tudhatott? kiről? és a puszta visszatérhetésen kívül, kapott-e érte valamit?), megadta. Tette bizony nem volt

¹ Uo. 253. l. — V. ö. Ferenczi Zoltán: A kolozsvári színészet, 351. l.: „... 1842-ig Egressy és Fácsy voltak a közönség kedvencei, de megosztva: amazt a férfiak, ezt a nők kedvelték. Ez évben Egressy teljes győzelmet aratott; az elsőséget kivívta magának még a kolozsvári hölgyek előtt is, mint Bolingbroke („Egy pohár víz.”).“

² Hajnal István: A Kossuth-emigráció Törökországban, 21. l.

³ Egressy Gábor Törökországi Naplója (Pest 1851), 43. l.

nemes cselekedet, s azóta sem akadt közöttünk senki, aki elárulta volna ifjúkora eszményeit, de tekintettel arra, hogy Podmaniczky szerint is, akit a szerző annyira kedvel, „minden előadó művész ideges, vagy legalább is azzá válik: — az ily lényeket inkább meg kell óvni, mintsem kitenni a veszélyes külbefolyásoknak”,¹ bocsássunk meg neki. A színész nem arra való, hogy gáncsnélküli erkölcsiségében példaképül álljon késő századok előtt, hanem hogy kortársainak nyújtson néhány órai élvezetet, belső felszabadulást.

Egressy színészi sikerei nem voltak egyhangúak, nem is lehettek, mert nincs személyhez szőlőbb művészet a színjátszásnál s ugyanaz a színész, aki egyikünk lelkében a legmélyebb húrokat is megszólaltatja, egy másikunkat közömbösen hagyhat. Egressy nagy nemzedéknek játszhatott s játékával nagy hullámokat vert fel hallgatóiban. Széchenyi, már tudjuk, nem szerette, ám Petőfi Sándor az ő alakításában találta meg a legnagyobb lelki kielégülést. „Lerészegítéd szomjas lelkemet művészetednek édes italával” — írta hozzá intézett versében. Ugyanaz a színész, akiről Vörösmarty azt írja: „Ő általában igen helyén áll a komoly színdarabokban, hol nyugalmat, férfias elhatározást vagy zajos indulatot kell mutatnia: játékában erő s kifejezés van”,² Gyulaits annak megállapítására bírja, hogy szavalata méltatlan a tragédiához.³ Vajjon e nagy szellemek mellett a kicsinyek, a lelki szegények hogyan néztek erre a művészre, aki szerzőnk szerint „nem volt az a magával ragadó színész, aki közönsége számára a hihetlent is igazsággá teszi”? Molnár György, a Budai Népszínház hírnevéssé vált, de szerény környezetből kiemelkedett igazgatója ezt írja róla: „Egressynek mindent maga erejéből s végtelen szorgalommal, fáradhatlan gyakorlattal kelle maga-magában kifejleszteni . . . nagy eszével a legtökéletesebb minta művésszé emelkedett, igazi mesterré, kinek minden legkisebb mozdulata, lett legyen az bár benső vagy külső kifejezés . . ., vésőkre és ecsetekre, — tollra és mély lélek fölfogására volt méltó . . .”⁴ Kassai Vidor, a későbbi híres komikus, ifjú kezdő korában többször látta Egressyt. Naplójában hosszú oldalakat szentel művészetének. „Amikor Egressy föllépett, mindig azon biztos tudattal mentem színházba, hogy ma megint látok valamit s — soha sem csalódtam. Minden föllépése a művészetnek egy-egy ünnepnapja volt reám nézve, mely után éreztem, hogy egy fokkal föllebb jutottam. — Ő volt ama művész, kit gyöngének sohasem láttam, csak erősnek! Egy mozdulattal, egy tekintettel, egy sóhajjal oly sokat tudott mondani, mint más jeles egész monológgal. Sőt többet, mert kevesebbel mondotta!”⁵

¹ Okmánytár, 503. l.

² I. h., 107. l.

³ Idézve P.-né munkájában, 235. l.

⁴ Molnár György: Világostól Világosig (Arad 1881), 258—59. l.

⁵ Kassai Vidor Emlékezései. Sajtó alá rendezte Kozocsa Sándor (Budapest, é. n.), 201. l.

Az opera ügyét két olyan egyéniség szolgálta, akik nevüket az általános magyar színészettörténetbe is beírták: Schodelné és Erkel Ferenc. „Schodelné a műsor támasza“, olvassuk róla, s ő valóban sokat tett a pesti magyar színház népszerűsítéséért, mert szép hangjának kedvéért az is betért ide, aki nem értett magyarul. Sokkal kétségbevonhatatlanabb érdemei vannak azonban a magyar művelődés terén Erkel Ferencnek. Arcképe méltón sorakozik P.-né szép igazgató-jellemzései mellé s a róla szóló hosszú oldalak, itt és a könyv további fejezeteiben, igaz örömet szerezhetnek minden olvasójuknak.

Az első korszak műsorában még igen sok a német főcímű és a francia rémdráma. Mellettük feltűnik már Scribe is. A német remekírók színrekerülnek, mert Schiller, Lessing jó szerepdarabokat írtak. Goethe csak a következő periódusban szólal meg magyarul, de klasszicitása ekkor is idegen a mi színészeinknek. Annál jobban megfelel a magyar vérmérsékletnek Shakespeare. Száz éven keresztül bálványoztuk Shakespearet, s ebben — bár a szerző egy kissé idegenkedik ettől a kultusztól — nincs semmi érthetetlen. Nem azért kívántuk látni, mert Tieck vagy Laube rákaptak, mert Egressy erőszakolta, vagy mert egyes becsvágyó színigazgatóink érdemet akartak szerezni maguknak a külföld előtt, hanem mert a renaissancénak, ennek a szép és szabad kornak a szelleme érthetőbb számunkra a francia barokk ütemre vonagló szenvedélyeinél vagy Goethe siránkozásánál és pózba dermedt szépség-ideáljánál.

A hazai műsor nagy sikere a népszínmű, nagy nyeresége Szigligeti. Ő is egyik tagja annak a kisnemesi körnek, amely nem tudott más lenni, mint magyar. Darabjaiban sokat vett a közelebbi és a távolabbi Nyugattól, de mire a színpadra kerültek, már hazai szellem fűtötte őket. Szigligeti az első színműírónk, aki gyakorlati színházi szakember is, az első „rutinos“ magyar szerző. Szíve és képzelete sohasem szakadt el a Nemzeti Színház lehetőségeitől és nyereségvágya sohasem hajtotta tollát. Egyre nagyobb teret nyerő munkássága hidalja át a szakadékot a színház harmadik életszakaszához, amely „Az új szervezet kialakulása“ címen huszonegy esztendőt zár magába.

1837 és 1873 között negyven év sem telt el, de a világ olyan nagyot fordult közben, hogy a negyvenes évek eszményei mankós aggastyánokká váltak a hatvanas évek végére. P.-né a szervezet szempontjából osztályozza anyagát, s a változás így is szembe-tűnő. Talán még élesebben különül el egymástól a két kor, ha azt látjuk, hogy az elsőben Földváryék, a másodikban a főúri Comité a színház mecénásai, ha az első reprezentatív alakítóinak Lendvayt és Egressyt, a másodikénak Szerdahelyi Kálmánt és Prielle Cornéliát tekintjük; vagy egyszerűen azt mondjuk: Világos előtt és Világos után.

A megváltozott viszonyok korántsem jelentették a színház hanyatlását. A szegénység olyan gond volt, amely a megnyitás napjától fogva post equitem sedet, s ez a hatvanas évek fejedelmi dotációjával legföljebb csak enyhült. A főúri Comité pedig, ez az

ellenőrző szerv, a helytartótanács és a színház intendánsa közé állva, mindig intézete érdekeiért küzdött és művelt, széleslátókörű mágásokból állt. Az intendánsok között voltak jobbak és rosszabbak, volt egy egészen kiváló: Radnótfáy (Nagy) Sámuel, de teljesen hasznavehetetlennek egyik sem mondható. A színpadon, ahol az első években esetlettek-botlottak a mieink a klasszikus szerepek súlya s a lakktopánok szorítása miatt, ahol a kifinomult nagyúr igazán csak a népszínművet és a bohózatot volt képes élvezni, most, ime, Aldridge mennydörög és Ristori bája hódít, sőt talán Szerdahelyről is elismerhetni, hogy „igazi” grófnak hat, és Feleki sem pórias jelenség éppen. Egressy megvan még, az öreg legény, de már nem a régi; barátai eltűntek — ki skartba, ki végnyugalomba —, s a fiatalok tisztelik vagy támadják, de már nem írnak odát hozzá. A színház napja felfelé halad, szép kor ez, ha azt nézzük, miként gazdagodik az épület felszerelése, mennyi új operát tanít be a fáradhatatlan Erkel idegen származású éneke-seinek, mint telnek meg a páholyok a Comitében tömörlő főnemesek családtagaival s a földszint a magyarosodó polgársággal. Az udvari páholy sem üres, gyakran ül ott Albrecht főherceg családjával, sőt néha a fiatal császári pár is. Egyre nyugatiasabb, egyre nagyvárosiasabb minden. A korszak elején még Bécsset emlegetjük, de a végén már Párisba vágunk; Lendvay még olyan szép, mint Emil Devrient, de Szerdahelyi megjelenése, műveltsége már egészen franciás. A korszak eleje az abszolutizmus, vége az asszimiláció kora.

Ez a kor kezdte szépen, lassan elsikkasztani azt, ami a színházban nemzeti volt.

Mint minden mély átalakulás, ez is lassan, alig észrevehetően jelentkezik. Hiszen az egész korszakon át ott örködik színháza felett a hűséges Szigligeti, s a kritikusok Gyulai Pál és Salamon Ferenc. Hajszaálfinom vonásokkal kezdi az idő áthúzogatni a programot, amely a Pesti Magyar Színházat hajdan a magyar szellem végvárául emelte. Jellemző kis megjegyzések mutatnak erre: a „legmagyarabb” színész ekkor már Szigeti (Tripammer) József — az előző korban Szentpéteryt mondták annak —, a közönség szívesen látja Szerdahelyit Rákosi Jenő ügyes drámaiban csillogni, s e darabokhoz már nem Telepy eskábálja össze, hanem Lehmann Mór festi a díszleteket.

A műsor éppenséggel nem kedvez a magyarkodásnak. Nagyváros lesz Pest, s közönsége ugyanazt kívánja, amit a nyugati nagyvárosok fogyasztanak. A francia társadalmi színművek virágkora ez. Bécsben Laube tucatszámra hozza a párisi színházak kasszadarabjait, ezekre nevei, idomítja a sasszemmel kiválogatott és vaskézzel betört együttest. Nálunk egyelőre minden feltűnő iskolázás nélkül folyik a franciás játék: Prielle erre született s a férfiegyüttes legragyogóbb nevei ebbe ölték becsvágyukat. „Színészeink nem tudnak a tragédiák mélységére ereszkedni, a szenvedélyt, a szív belső harcait festeni nem képesek. Hanem a napi életet jól ellesik s teljes kifejezéssel s gyakran idealizálva is elő tudják állítani”, idézi az egykorú kritikát P.-né.

Az, aki e korban kezdte meg színészpályáját, aki már nem ismerte Vörösmartyt, sohasem beszélt Petőfivel, aki nem katonáskodott a szabadságharc alatt és nem volt közlegény a császári seregben — ugyan mit is leshetett volna el egyebet s mit nyújthatott volna tökéletesebben a mindennapi élet gesztusainál? Azok az idők, amikor az egykori „Szabolcs vezér“ a diétai követek közül keregett mintát magának, elmúltak.

Az 1873-i igazgatóváltozással következett be a színház aranykora. Ez a korjelzés, ill. a díszítő jelzőnek a következő huszonegy évre rögzítése újdonság; Podmaniczky Frigyes intendáns kissé későbből datálta, egy másik irány pedig a negyvenes években látta az aranykort. Azt a nézetünket, hogy a nemzeti színhátság fénykora az volt, amikor magyarok játszottak, saját részünkről már kifejtettük. A színház azonban, a bonyolult szervezet — a tetszetős bevételek, egybevágó összjáték és a kor színvonalát megütő díszletek összességéből kialakuló művészi üzem — bizonyára sikeresebben működött a franciáskodó nagyvárosban, mint a köznemesekből és nyárspolgárokból toborzódott kisvárosi nézőközönség idején. A színház nagyságának hordozója ebben a korban nem egyes színészek lángelméje, hanem a vezetésben egymást váltó két igazgató, Szigligeti és Paulay, s az eszményi intendáns: báró Podmaniczky Frigyes egyénisége.

Amíg Szigligeti élt, őrizte a színház elindulásának hagyományait. Számára valóság volt mindaz, amiről a hetvenes években már csak meséltek egymásnak a többiek, hiszen 1834 óta állt a magyar színhátság s 1837 — megnyitása — óta a Nemzeti Színház szolgálatában, ismerte Megyerit, Lendvay, Egressy legközelebbi munkatársai voltak és látta Petőfit a Szökött katoná-ban. Ahhoz nem volt elég ereje, hogy megharcoljon ezekért a hagyományokért; talán észre sem vette az örvendetes gyarapodás mellett a veszteségeket, de különben sem volt az az ember, aki harcra született. Az a felsőbbrendű, meggyőződésteljes akarat, amellyel nem egy nagy egyéniség nemzedékeket formál a maga képére, idegen volt tőle. S ez volt meg utódjában, Paulay Edében. Ez, amannak a helyében, meg tudta volna védeni a színházat a magyar népi erők számára, csakhogy ő már elkésett egy nemzedékkel. Mire a Nemzeti Színházhoz került, a nemesség már elhagyta őrhelyét a szellemi vártán, s kíváncsi volt a nemzetközi látszatra és mindaz, ami azt hozta közelebb: a francia színműirodalom, a Laube-i összjáték, már nem is a teljesen megmagyarosodott Szigetivel és Molnárral, hanem Halmival, Nádayval s egy lépéssel tovább, a soha meg nem magyarosodható Újházzival, Csillag Terézszel, Adorján Bertával. Szigligeti még ismerte a nemzeti színhátság fogalmát, Paulay számára a színház önmagáért volt s nem a népért, amelyből sarjadt.

Az „aranykor“ irodalmi alapépítménye a francia társadalmi színmű volt. Ennek játéksztílusbeli fogásait már az előző kor magáévá tette s az ifjabb nemzedék csupán a kidőlt mesterek helyett nyújtott utánpótlást, Szerdahelyi helyére a fanyar Halmit és a bohókás Nádayt, a kiöregedő Prielle-ére Helvey Laurát,

majd Márkus Emiliát állítva. A francia darabok színészegyüttese játszik Csiky Gergely színműveiben is. Csiky hamarosan házi-szerzője, majd, sajnálatosan korai haláláig, dramaturgia lesz a színháznak. Akadt azonban egy magyar szerző, aki Paulay alatt még Csikynél is nagyobb sikert aratott Földváry intézetében: az „egy alispán” társadalmi osztályából származó, már régóta halott elmélkedő: Madách.

1894 tavaszán meghalt Paulay Ede. A színház elvesztette biztoskezü kormányosát és hanyatt-homlok rohant történetének legszegyventeljesebb hullámvölgye felé. A Nemzeti Színház igen kedvezőtlen időpontban maradt vezér nélkül. 1896-ban megnyílt a Vígszínház, tele ügyes szakemberekkel és feneketlen rosszindulattal a Kerepesi-úti vetélytárs iránt.

Vajjon mi volt e szomorú korszak művészi mérlege? Nemzeti klasszikus íróink gyéren szerepeltek a műsoron. A külföldiek közül ismét Shakespeare volt a legszerencsésebb; a magyarok száz éven keresztül megszokták szeretni, a zsidóság pedig érdeklődött iránta, mert külföldön is divatban volt. Népszerű volt Ibsen — Brahm is ezt játszatta Berlinben! — és elég jól szerepelt Maeterlinck.

A nagy tanítómesterek sorra elhallgattak. A XIX. század végén csak Gyulai élt a régi kritikai gárdából, de már nem írt a színházról. Az ifjabb nemzedékhez tartozó Voinovich néhány szép bírálat után — szava a pusztába kiáltóé volt — letette a tollat. Az egyetlen, aki még a tizes évek elején is ír, Ambrus Zoltán. Azok közé a tehetségeink közé tartozott, akik európai szellemi látókörrrel rendelkeztek; műveltsége francia volt, észjárása magyar. Mindazt, amit egy színmű technikájáról tudni kell, tízszer olyan jól ismerte, mint bármelyik pesti drámagyáros, de mindig észrevette és méltányolta a kezdetlegesebb szerkezet mögött meghúzódó irodalmi értékeket is. Azonban nem volt „harcos Gyulai Pál”, sokkal inkább hasonlított Ady szilágysági krizantémumjához; a francia irodalom szépségein kiművelt lelke irtózott a tollharcoktól és az áskálódásoktól. Eleinte csak a magyar színművek bírálatát mellőzte, majd a színészekét is. A kor-nak, amely érdemes bírálóiban nem volt gazdagabb, mint a harmincas-negyvenes évek, olyan Bajzája volt ő, aki nem ír az alakítókról.

Igazgatóvá történt kinevezése hozta meg a megváltást a színháznak a gyalázat hosszú esztendei után — olyan évek után, amelyek sorozatos szégyenének nem szakadt vége este 11 órára, hiába ígértették ezt egymásnak a színészek, hanem mai napig piruhunk kell miattuk. 1917-ben lett igazgatóvá Ambrus s ezzel az évvel kezdő könyvünk utolsó fejezetét, amely „Az örök Nemzeti Színház felé” büszke címet viseli. Ha a Nemzeti Színház célja az, hogy magyar Théâtre Français legyen — természetesen annál mozgékonyabb, s nem egy halott, hanem egy élő népi műveltség őrzője —, akkor Ambrusnál alkalmasabb férfi nem nyithatta meg az új dicsőség éveinek sorát. A sors azonban csak a színház meg-aláztatásainak szakította végét 1917-ben, nem a népének, s azok az esztendők, amelyeket az új igazgató színháza élén töltött,

a keserves és meddő küzdelmek évei voltak. Világháborús veszteségek, összeomlás, kommunizmus, oláh megszállás: mindezt neki kellett végigsanyarognia. S amikor végre legalább a szellemi megújulás lehetővé vált volna, amikor kiderült, hogy vannak színészek, akik nem voltak kommunisták és nem hagyják el a színházat az első magasabb fizetési ajánlatra, amikor a hangadóvá vált keresztény magyar irodalmi vezetőréteg együttműködése Ambrussal megvalósult: akkor elküldték. Az új kor-szak első, reprezentatív színházvezetője, a magyar Ambrus, át kellett hogy adja a helyét Hevesi Sándornak.

Az a Hevesi, aki a huszas évek elején a színház élére állott — alapos döccenő az „örök Nemzeti Színház“ felé vezető úton! — nem ugyanaz volt már, aki annakidején Gordon-Craiggel akart társulni, s mint ennek a színháznak a rendezője, idegen színpadokon „kísérletezett“. Sokkal építőbb szellemű férfiú volt ifjúkori énjénél, biztoskezü színházi szakember és irodalmi ítéleteiben elég szerencsés. Azon azonban sem miniszteri bizalom, sem egyéni jóakarát nem segíthetett, hogy idegen volt, képtelen a magyar nyelv és a magyar szellem szépségeinek a megértésére.

P.-né egészen 1937-ig folytatja feldolgozását. Mivel azonban a Hevesi után következő kor még nem zárult le — szereplői majd mind élnek —, és sokkal közelebb van hozzánk, semminthogy értékeit megfelelő távlatból becsülhetnénk fel, tegyünk pontot könyve ismertetése után. Hatalmas munkát végzett, olyan zakismerettel, amelyen meglátszik hosszú színészettörténetírói működésének gyakorlata, finom tapintattal és mindvégig élvezetes stílusban. Ha van könyvének egy-két olyan pontja, amelyben véleménye nem egyezik e sorok írójával, jóhiszeműsége és nagy tudományos apparátusa ott is elismerésre kényszerít. Élete munkájának summája ez a könyv — bár minden színészettörténész hasonlóval tudná gyarapítani szaktudományunkat!

A sorrendben másodiknak megjelent kötet technikai kidolgozása sajnálatosan különbözik az elsőétől. Az Okmánytár szép rendjével szemben itt sűrűn akad sajtóhiba, a személynevek helyesírása itt ilyen, amott más, és különösen a név- és tárgymutató sínyli a gondviselő kezét. Van hiányzó címszó, van nagy hiány a nevek mellett felsorakozó lapszámokban; Déryné, Radnótfáy, Paulay Ede, Feleki, Szerdahelyi Kálmán, Márkus Emilia, Timár József kimaradnak, ki egyszer, ki többször. Legrosszabbul szegény Szigligeti járt: tizeneggyel többször fordul elő a szövegben, mint azt a névmutató jelzi.

M. Császár Edit.

Szemle.

Kriek, Ernst: *Der Mensch in der Geschichte. Geschichtsdeutung aus Zeit und Schicksal.* (Weltanschauung und Wissenschaft, Bd. 9.) Leipzig 1940. Armanen-Verlag. 8° 362 l. — Köztudomású, hogy az a hatalmas átalakulási folyamat, melyet német nemzetiszocialista forradalomnak nevezünk, nem szorítkozik csupán politikai térre, hanem céljának tekinti az összes tudományágak teljes megújítását is,

kezdve a világnézeti alapokon. Ezt a célkitűzést hangoztatja alcímében a „Volk im Werden”; K. heidelbergi professzornak, a mozgalom vezérének és leghivatottabb harcosának folyóirata. E lapban K., mint a kiadói célkitűzés mondja, erőket tömörít, hogy kidolgozzon egy új, a Führertől megkövetelt történet szemléletet s hogy az életnek és a tudománynak minden területén felkutassa és feldolgozza azt, ami a germánság lényegéhez tartozik. A tudomány megújításának programjával indult a fent idézett sorozat is, amelyben K. első kötetei „Völkisch-politische Anthropologie” (1936—38) c. alatt jelentek meg. Itt az Anthropologie szó mögött nem az embertan tudományának közhasználatú fogalma, az ember természettudományi szempontú tipológiája van, hanem, mint maga írja, művében az emberről alkotott képet akarta felvázolni a természet és történelem polaritásában, „úgy, amint azt a faji-népi-politikai világnézet megköveteli”. A szerző nem világképet, nem filozófiát akar itt adni, hanem „emberkép”-et (Menschenbild), azt sem általános érvénnyel, hanem egy végső alapnak tekintett faji-népi világnézet szerint.

„Leben als Prinzip der Weltanschauung und Problem der Wissenschaft” (1938) c. munkáját és itt ismertetendő könyvét K. az Anthropologie folytatásaként, azzal a céllal írta, hogy a természet- és történetfilozófia helyett természet-, ill. történetmagyarázatot adjon. Ezek az új diszciplínák arra törekcsenek, hogy magát a valóságot ragadják meg s a fogalmat és a fogalmi rendszert csak a megismerés meg az ábrázolás eszközeül használják, míg a filozófiák a természeti, ill. történeti valóság felett lebegnek ideológiai felépítmény gyanánt s a valóságmegragadást helyettesítve a rendszer által. Mindez K. véleménye. Ebből az ítéletből és célkitűzésből azonban még csak a szerző ismeretelméleti realizmusa tűnik ki. Megadja K. a tudomány célját is; valóságmegismerés a valóság alakításának kedvéért. Ez lesz a politikai tudomány, a szó új értelmében; az átélt valóságból fakadó gondolat képes lesz a valóságot alakítani.

K. szerint a németiségnek egzisztenciális szűksége van „artgemässes Geschichtsbild”-re, ezt akarja tehát megadni.

Szerinte a „lét” statikus, üres, formális fogalmával, melyet a görögök teremtettek meg, s mely azóta is élő filozófiai rögeszme, nincs mit kezdeni. A természet és a történet számára az egység az „élet”. Az emberrel történik valami és valami történik általa. S az ilyen történés nem mind a természeti jelenségek körébe tartozik. Minden kauzális, azaz nem az emberi tudat által befolyásolt történés a természet fogalmához, minden olyan történés, amelyben része van az emberi céltudatosságnak, a történet fogalmához sorolandó.

Az emberi közösségek életének fontos alakító tényezője az értelem, mely természet és alkotás, múlt és jövő, egyén és egyén között közvetít. De nem első rangú és értékű tényező. Ugyanis az ember kettős természete mellé (természeti lény; értelmes lény) egy harmadik is járulhat: a történeti lény természete. A természet fölé emelkedéshez, a történeti lényvé váláshoz nem elég az értelem; ez magában nem változtatna a természeti törvényektől való teljes függőségen. Igazi alkotó újjárendezéshez — mely történeti mozgalom, alakítás útján történik — csak azáltal juthat az ember, hogy valahonnan, ami nem természet, impulzusokat kap: Istentől. Csak ezáltal képes történetalakító alkotásra, új értékek és utak taláására, új célok kitűzésére, új valóság munkálására. Ez az erő azonban a közösségnek csak egyes, kiválasztott tagjaiban működik. Ők törik szét egyedül a természet korlátait, tőlük ered minden siker, beteljesedés, áldás, boldogság, biztonság. Ővék a magasabbrendű emberi lét, a sorshordozó, győzelemben biztos

hősiség. A magasabb értékű fajok ilyen történetalakító teremtesre nagyobb mértékben vannak kiválasztva s ezért nemcsak a természet, hanem az alacsonyabbrendű fajok feletti uralomra is hivatottak.

Művének első, nagy részét („A történet” címmel) K. a fenti alap gondolatok bővebb kifejtésének szenteli. Először is az idő és a ható erő kérdésével foglalkozik (itt áll legközelebb, legalább is témája szerint, a megtagadott metafizikához), a második és harmadik fejezet a konkrét valóság elvi vizsgálatát végzi, a történeti mozgásról és a politikai-történeti alakzatokról szól; politikai, ill. szociológiai vonatkozású tehát. A negyedik fejezet a „növekedés és csínálás”, a természet és a történet egymáshatását tárgyalja.

Itt most csak K. történetmagyarázatának erős politikai hangsúlyát szeretnénk kiemelni. Történet és politika között csak annyi megkülönböztetést tesz, hogy „Politik ist aufgegeben Geschichte, Geschichte ist verwirklichte Politik” (72. l.). Valamely népek természeti adottsága, élettereje s a faji jelleg szerint formált és formálódó életmódja az alapja történeti hivatottságának. Ez a hivatottság hatalom, állam, életrend, gazdaság, kultúra, nevelés segítségével politikai vezetés által valósul meg, lesz történeti mozgássá és alakulássá. Innen a politikai vezetés primátusa a nép életének egésze felett. (75. l.) Politikai történet és történeti élmény az élő generáció minden tagjában egygyé válik. Maga az állam természete szerint statikus képződmény, tehát bizonyos tekintetben ellentétben áll a történettel, ha ez alatt teremtő, alkotó történetet értünk s nem átmenetet az egyik statikus állapotból a másikba. A nagy politikai vezetők, államférfiak politikájukat nem az állam, hanem a történet szempontjából alapozzák meg és igazolják, példa erre Bismarck és Hitler.

A munka második részének címe: Das Geschichtsbild. A történelmi ideológiákról szólván bőven ír a történeti mítoszokról. Természeti mítoszok szerint nincsenek is, ezek csak a romantikus természetfilozófia teljeszen téves mítoszmagyarázaton alapuló kitalálásai voltak. A mítosz mindig olyan kérdésekre válaszol, melyek az embert valóban érintik, szükségletből, félelemből, gondból születnek. Nem a természetről, hanem a sorsról szól a mítosz; sorsmagyarázat, tehát történetmagyarázat, bár a költő ad neki alakot. Nincs mítosz, mely a történeti-politikai mondától elválasztható lenne; az istenek mindig hősök és népek által élnek és hatnak. Viszont a mítosz nem csupán elrontott történeti monda. Inkább magyarázza, mint leírja a történetet, hőseit a valóság feletti rétegbe emelve. K. maga is tudatosan elfogad egy mítoszt s ebből fejti ki történetmagyarázatát. Ezzel szemben szerinte a történetfilozófiák, fejlődélméletek maguk sem egybek, mint szekularizált s elrontott mítoszok, ismertetőjelük a hit és tudás közé kényszeredett tétozás.

A „Történetírás és történetmagyarázat” c. fejezet kiemeli, hogy a történetkép a történetírás és a történetmagyarázat közötti polaritásból áll elő. A német szellemiség általános nagy hanyatlásából először a történetmagyarázat emelkedett ki, mégpedig a történetfilozófia alakjában. Ez a tudomány szabta meg a német idealizmus arculatát. Azonban ez a filozófia, bár a történet felé törekszik, voltaképpen történetietlen, sőt történetellenes, mert racionalista módon nem veszi tekintetbe a történeti valóságot. De különben is a történetfilozófia fogalmában feloldhatatlan ellenmondás van, mert a filozófia a logoson, azaz a fogalmin, a racionálison alapul, a történet azonban nem a logosnak, hanem a kairosnak¹ van alárendelve. Az olyan világtörténeti

¹ Értelmezését K. nem írja körül. A szó jelentése egyébként: megfelelő mérték, megfelelő idő; időpont, alkalom.

jelentőségű korban, mint amilyenben ma él a németiség, nem lehet sem Hegel, sem — a történetírás oldaláról — Ranke történetképénél megállani, írja K. Az új történetírás rendelje magát a kairos alá, ahová tartozik. Így tölti be feladatát, így lesz a hősi sorsok magyarázó-jának, az epikának utódává. Nélkülözhetetlen az új történettudomány számára a jelen politikai történésének átélése, — érinti most a szerző új oldalról is egyik alapgondolatát. Semleges félreállítás és részvétel szemlélődés már nem lehet célja a történetírónak és történetmagyarázónak, hanem éppen a politikai-történeti döntésekben való szenvedélyes részvétel az, ami megadja a kulcsot a történés megértéséhez és ami élesíti a valóságérzéket.

Az e tényezők alapján kidolgozott új történetkép lesz az új világkorszak vezető mítoszává. Ez az új korszak most köszöntött a németiségre s nem véletlen, hogy most kezd világitani számára az új történetkép, mely hitből indul ki, a faji tulajdonságok szerint alakul, a jövőt a multhoz kapcsolja (323. l. stb.).

Az alapok, amelyekből K. kiindul, voltaképpen régen ismertek, Hitler könyve óta közismertek. Az ebből felépített történetmagyarázat azonban K. eredeti munkája, széleskörű ismeretekről, sok logikáról s mindennek előtt az új német világnézet átéléséről tanúskodik. Igen sokat foglalkozik K. az eddigi történetfilozófiák bírálatával s ezek az analitikus részek sok éles megfigyelést, logikus következtetést fűznek feszesebb-lazább láncba. A sok ismétlés talán megérthető a munka természetéből, egy-egy helyen azonban mintha hajlamos volna a szerző a tények világától való elszakadásra. Gondolunk itt elsősorban az európai fajok és kultúrák történeti szerepéről frottakra. Fejtegetései e tekintetben egyáltalában nem meggyőzők.

Számos más kétség is támad bennünk K. gondolatmenetének helyességével szemben, de e véleményeltérések lényegében abban gyökereznek, hogy az új germán világnézetet nem tudjuk magunkévá tenni. Már pedig ez a világnézet K. történetképének principiuma, egyszersmind kulcsa. E világnézet voltaképpen mítoszon alapul. De ezenkívül a cél is egy új mítosz tudatos kifejlesztése: az új történetkép ugyanis lényegében új mítosz lesz K. szavai szerint. Ezt az alapvető és ezt a célzott mítoszt csak átéléssel teheti magáévá az ember, ez szintén kitűnik K. művéből. Minthogy ez az átélés belőlünk hiányzik, nem fordulunk kritikával a munka alapjai és célja felé. Csak felvetünk egy kérdést: lehet-e mítoszt céltudatosan, a tudomány kritikai eszközeivel alapul választani és célul kitűzni?

K. történetmagyarázatának csak néhány alapvető vonását ismertethettük. Az olvasásra érdemes könyv mindenestre erősen filozófiaellenes, de azért a történész számára sokban tanulságos. Gondolunk itt arra elsősorban, hogy a mult, jelen és jövő egységben látására — amely egységben látás kell hogy a történettudomány kérdésfeltevéseiben egyre nagyobb szerepet játsszék, a nélkül, hogy ez a tudományos forráskritikától, az adatok tiszteltétől való elszakadást jelentené — igen erős ösztönzéseket ad.

A legfőbb, amiért érdemes volt megemlékezni a könyvről: kétségkívül klasszikus és, azt mondhatjuk, hivatalos kifejezése az új német történetelméleti felfogásnak s mint ilyen, állandó hatóerő lesz a közeljövő német történetírásában.

Ravasz János.

Vitéz Timon Béla: Irányelvek a hadtörténelem és a hadtörténetírás tudományos műveléséhez. Budapest é. n. A m. kir. Honvéd Vezérkar Főnökeinek kiadása. 16° 102 l. — A történettudomány iskoláinak, különböző irányainak fejlődése során érdekesen alakult ki az önálló

hadtörténelem jelentősége. Mindaddig, amíg az emberi szellem a történet változásaiban nem látott egyebet, mint nemzetek, nagyobb közösségek egymás ellen irányuló harcának eredményét, a politikai történetírás sem volt egyéb, mint részletezett hadtörténelem. Hiszen az emberiség történetének olyan korszakaiban, mikor a háború, a hadviselés szinte életforma volt s még a béke ideje sem szolgált egyébre, mint a háború előkészítésére (si vis pacem, para bellum), az állam központi irányítóitól lefelé egészen a társadalom legalacsonyabb szintjén tevékenykedő emberig mindenkinek világ- és élet-szemléletét a háborúra való beállítottság hatotta át, s természetes, hogy az eseményeket leíró történelem is ebbe a síkba állította közölnivalóit. Ez a helyzet magyarázza meg, hogy a mult század előtt külön „hadtörténelem” még nem volt, illetőleg az akkori történelmi munkák elsősorban hadtörténelmieknak nevezhetők. A mult század második felében azonban, a történettudomány differenciálódása során, bontakozni kezdett a hadtörténelem is; ma már fejlettség tekintetében nagyjából ugyanazon a színvonalon állónak tekinthető, mint a történettudomány egyéb diszciplínái. Érthető tehát, ha a történetkutatók keresik azokat az elveket, szempontokat, módszereket, amelyek a hadtörténelem rendszeres kiépítésének alapjait szolgáltatják. A magyar tudományosságban T. könyve foglalja össze első ízben ezeket a követelményeket. A hadtörténelmet elkülöníti az általános politikai történelemtől, s célját abban foglalja össze, hogy „kutatásainak lényege csakis a háborúval összefüggő tényezőkkel foglalkozik”. Ebben a fogalmazásban a hadtörténelem számára a politikai fejlődés, a gazdasági és társadalmi élet ismerete csak segédtudományok értékével bír. A hadtörténelem feladatainak, résztudományainak, módszereinek, a hadműveletek leírásában mutatkozó sajátos rendszerezésének, más tudományokkal való összefüggésének ismertetése után részletesen elenzi T. tudományágának forrásait, amelyek csaknem mindenben azonosak az egyetemes történetírás forrásaival, hangsúlyozza és megállapítja a forráskritika feltételeit, a tárgyilagosság követelményeit és föltétlen szükségességét; rámutat a hadtörténelmi könyvészet hiányára s ezzel kapcsolatban felsorolja a legfontosabb munkákat; ismerteti a források őrzőhelyeiül szolgáló könyvtárakat, levéltárakat, s végül, mivel a történeti jelenségek szoros kapcsolatban állanak elindítójuk, a cselekvő ember gondolatvilágával, az emberiség szellemi kifejlődésének, a gondolkodás történetének általános képét is vázolja.

Látható, hogy T. munkája a „hadtörténelem módszertaná”-nak egész problémakörét felöleli. Jó útmutatást nyújt azoknak — elsősorban módszeres történeti képzettséggel nem bíró hivatásos katonáknak —, akik a hadtörténelemmel tudományosan akarnak foglalkozni. Erős érzése van a szintézis iránt, mindenütt igyekszik az élet legkülönbözőbb jelenségeit összekapcsolni s az egymástól elágazó jelenségek értékelésében azonos szemléleti formát érvényesíteni. Kár, hogy nem tisztázza kellőképpen tárgyának terminológiáját s a „történet”-et, mint a fejlődés folyamatát, nem különbözteti meg tudatosan ennek a folyamatnak értékelésétől, a „történelem”-től. Pedig módszertani munkában lényeges követelmény, hogy a terminológia határozott legyen. Másik hátránya könyvének, hogy stilusa helyenként nem magyaros, nehézkes s nem eléggé precíz és kifejező. A gondolatok mélységén, a látásmód széles skáláján túl arra is ügyelnie kellett volna a szerzőnek, hogy élvezetesebb formában írjon. Ilyen jól megalapozott munkában szokatlan a véleménynyilvánításnak ez a formája is: „sem Bernheim, sem Bauer felfogásával nem értek egyet”;

célszerű lett volna idézni a nevezettek gondolatait. De mindez nem sokat von le T. munkájának jelentőségéből, abból, hogy magyar nyelven ez az első rendszeres útmutatás a hadtörténelem módszerére, elveire és irányaira nézve.

Komoróczy György (Kassa)

Zatschek, Heinz: Wie das erste Reich der Deutschen entstand. Staatsführung, Reichsgut und Ostsiedlung im Zeitalter der Karolinger. (Quellen und Forschungen aus dem Gebiete der Geschichte, Bd. 16.) Prag 1940. Deutsche Gesellschaft der Wissenschaften und Künste in Prag. 8° XVI, 324 l., 6 térkép. — Amikor Chlodovech a római birodalom romjain megalapította a frank birodalmat, Nyugat- és Közép-Európa politikai és gazdasági fejlődése új iránynak indult. Ennek a félévezredéves fejlődésnek, mely a Meroving-birodalmon és az azt felváltó Karoling-birodalom bukásán keresztül a német királyságig, majd a német-római császárság megalakulásához vezetett, változatos lefolyását és történelmi tanulságait vizsgálja Z. értékes munkájában. Mondanivalói három kérdés körül csoportosulnak: 1. a birodalom keleti és nyugati része közötti állandó feszültség, 2. a keleti és a nyugati frank birodalom viszonya, 3. a koronájavak jelentősége a birodalom részeiben.

A birodalmi gondolat megvalósítása és annak fenntartása az Itália birtokáért folytatott háborúk során nemcsak sok és céltalan vérvetést okozott, hanem meglassította a birodalom keleti terjeszkedését is. Amikor a Meroving és Karoling uralkodók a birodalmi gondolat mellett fenntartották azt az elvet, mely szerint birodalmakat mintegy családi vagyonként felosztották fiúgyermekük között, hosszú évszázadokra nyúló viszályok és területi igények vetették el, ami a birodalom egyes részeinek elhanyagolását is maga után vonta. A fejlődés folyamán a családi vagyon elve mind nagyobb területekre terjeszkedve a birodalmi vagyon elvévé alakult át. Ha a birodalom felosztása az utódok között többször békés egyezséggel történt is, a családi vagyon legösibb részének, a Szajnátlól keletre és északkeletre eső területeknek a birtoklása hosszú küzdelmeket váltott ki. Bár a verduni szerződés (843) a Karoling-birodalmat három nagy részre osztotta, melyek a későbbi Itália, Franciaország és Németország alapját alkották, a viszály a Rajnátlól nyugatra eső területekért tovább tartott, sőt Lotharingiáért már Német Lajos uralkodása alatt megindult. Franciaország nyugatra irányuló terjeszkedési politikáját Z., más német történetírók eredményeire is támaszkodva, Kopasz Károlynak 876-ban Andernachnál történt előnyomulásától számítja. Az a körülmény, hogy Német Lajos a frank terjeszkedési politika megakadályozása végett kénytelen volt minden figyelmét a Rajna vidékére fordítani, lehetetlenné tette a birodalom keleti részének céltudatos és tervszerű fejlesztését.

Mi volt az oka a határokért folyó küzdelemnek a Meroving- és Karoling-birodalom keleti és nyugati részei, majd Németország és Franciaország között? Z. rámutat a karoling öröklési jognak a dinasztia német ágának kihalása következtében beállt módosulására és arra a helyzetre, hogy a frank Karolingok ősi családi javai ebben az időben német területre estek. A Német-birodalomnak e területhez való ragaszkodását értékes birtok- és településtörténeti adatokkal világítja meg, térképre vetíti az uralkodóknak a Német-birodalom keleti részén történt adományait, s ezek alapján leszűri a végeredményt: a Frank-birodalom nyugati fele már a rómaiak által művelt, közlekedési utakkal ellátott termő területre esett, míg a keleti fele nagyrészt erdőségekkel borított, művelésre alkalmatlan területből állt. A biro-

dalom részeinek felosztásakor ezeket a szempontokat már a Karolingkor elején figyelembe vették, és amikor a birodalom keleti fele ragaszkodott a Rajna nyugati vidékéhez, az a gazdasági elv vezette, hogy nem akart a termő területről leszorulni.

Z. eredményeit nehéz röviden összefoglalni, mert a végső értékelés megalapozására a részletmegoldások nagy tömegét végzi el. Birtoktörténeti kutatásainak eredményeit ügyesen áttekinthetővé teszi, amikor Nagy Károlynak, Német Lajosnak, Karlmannnak, Ifjú Lajosnak, Vastag Károlynak, Arnulfnak és Gyermeke Lajosnak dunamenti és a birodalom keleti részén történt birtokadományait térképre vetíti. Ezek az adományok kétségtelenné teszik Z.-nek azt a megállapítását, hogy a birodalom keleti részének kialakulása főleg Nagy Károly, Német Lajos és I. Ottó nevéhez fűződik. A birodalom keleti felének a nyugati határokhoz ragaszkodó politikáját még erősebben érzékelteti az a térkép, mely a Nagy Károlytól I. Konrádig történt összes adományokat feltünteti az erdőségek kiterjedésével együtt: megmutatja, hogy milyen óriási erdős területeket kellett kiirtani és művelhetővé tenni, amikor termőföldre akartak jutni. Ezeknek a birtok- és településtörténeti adatoknak értékelése a politikai történet szempontjából mindig a kellő tárgyilagosság síkján mozog, annak ellenére, hogy évszázados harcok és küzdelmek háttérét és területi igényeit világítja meg. A mérlegelés azonban mindig figyelembe veszi a számításba jöhető összes szempontokat, ami nagyban növeli a munka általános és részleteredményeinek értékét.

Fekete Nagy Antal.

Csizmadia Andor: A magyar városi jog. Reformtörékvések a magyar városi közigazgatásban. Kolozsvár 1941. 89 227 l. -- A magyar városi jog fejlődése jogtörténetünk legérdekesebb kérdései közé tartozik. Számos részletmunka igyekezett tisztázni városi jogunk keletkezését s egyes városok középkori jogát. Nagyon nélkülözzük azonban a városok újkori jogfejlődésének részletes ismertetését; ezzel 1848 előtti jogi irodalmunk is alig foglalkozott, pedig a városi jog éppen olyan lényeges része a magyar jogtörténetnek, mint a nemesi jog. Keveset tudunk arról, hogy a magyar talajon önállóan fejlődött idegeneredetű jog milyenné alakult városainkban az újkorban, és mik voltak a városi jogban az egységes magyar magánjog kialakulásának közvetlen előzményei.

Cs. a városi jog fejlődésének feldolgozására vállalkozott, a magyar városi jog felbukkanásától napjainkig. Kár, hogy csak a városok közbizleti állása, szervezete és közigazgatásának működése érdekli, s a magánjog és városi peres eljárás fejlődésével nem foglalkozik. Könyve bevezető fejezetében, a középkori részben közöl ugyan néhány rendelkezést a városi magánjogból, de ez csak szüksézárvú összefoglalása az eddig is ismert adatoknak. Az újkori részben pedig, amely önálló kutatásainak eredményét tartalmazza, a magánjogi kérdéseket (telekkönyv, végrendelet, zálog stb.) nem is érinti. Nem foglalkozik a városi bíróságok peres eljárásával sem. A középkori városi bírósági szervezetet és fellebbezési rendszert vázolja ugyan, főleg Hajnik nyomán, de nem kimerítően, az újkori városi perjogról pedig, amelyet Vinkler is csak nagy általánosságokban ismertet, nem emlékezik meg. Pedig jogtörténetünk egyik legnagyobb hiánya, hogy az újkori városi bíráskodást nem ismerjük; s ezen Cs., aki kutatott városi levéltárakban, aránylag könnyen segíthetett volna.

A szerző területileg is korlátozta kutatásait, és pedig a szorosabb értelemben vett (Királyhágón inneni) Magyarország városi jog-

fejlődésére. Pedig az erdélyi városi jog számos olyan jellemvonást is mutat, amely megvilágítja a Királyhágon inneni jogfejlődést. Ilyen például Kolozsvárnak az a régi szokása, hogy a városi tanács legalább is bizonyos ügyekben a városbíró fellebbezési hatóságaként járt el (Komáromy: Magyarországi boszorkányperek oklevéltára, 44. 55, 99. l.). Cs.-nak némely feltevését is megerősítik az erdélyi adatok. Így azt, hogy a nemeseknek városba költözését nem nemzetiségi elkülönülés miatt tiltották a városok, hanem a város privilégiumát évták és a városi terhek fizetését biztosították ezzel (91. l.). Íme egy erdélyi példa: Kolozsvár még a XVII. században is tiltakozik a nemeseknek a városba való költözése ellen, nyíltan szembehelyezkedve az erdélyi országos törvényekkel. (Jakab: Oklevéltár Kolozsvár történetéhez, II. 133. l.).

Értékes adatokkal szolgál Cs. a Királyhágon inneni magyar városok közigazgatási jogának történetére nézve. Bevezetésül a már ismert adatokat foglalja össze, a XVI. század végéig terjedő jogfejlődésről. Dolgozata e részben sem csupán compendium, a forrásokat maga is kézbeveszi és az alapul vett munkákról véleményt mond. A városok alapítására nézve Pleidell Ambrus álláspontját teszi magáévá, a tudatos városfejlesztő politika okait pedig a királyi várendszer bomlásában és a királyi jövedelmek növelésének szükségességében keresi. A városi jog kialakulásának alapfeltételét igen helyesen nemcsak a városalapító privilégiumokban, hanem főleg a szabad bíróválasztás jogában látja, ami lehetővé tette azt, hogy a telepések Magyarországon is külföldi jogelveik szerint éljenek.

A városok országrendisége kérdésében tévesnek tartja Mályusz álláspontját; e részben Timon Ákoshoz (Magyar alkotmány- és jogtörténet, 3. kiad. 562. l.) csatlakozva az 1405. évi gyűlést országgyűlésnek véli, és így a királyi városoknak az országgyűlésen való részvételét ettől az évtől számítja. A nélkül, hogy érdemben akarnánk foglalkozni e sokszor és alaposan megvitatott kérdéssel, csupán annyit jegyzünk meg, hogy Cs. érvelése nem meggyőző. Az 1405. évi decretum minus bevezetésében a meghallgatott tanácsra vonatkozó rész fogalmazása ugyanis lényegesen eltér az egykorú országgyűlések alapján kiadott decretumok megfelelő utalásától. Az pedig, hogy az 1405. évi decretum minus-t felvették a Corpus Juris-ba, még nem bizonyítja, hogy azt országgyűlésen hozták, hiszen köztudomású, hogy a Corpus Jurisba nem törvény jellegű rendelkezéseket is felvettek, számos törvény meg sohasem került bele. Egyébként középkori törvényeinknek nem is volt fogalmi kelléke, hogy országgyűlés alapján adják ki őket.

Nem tartozik szorosan a városi közigazgatás történetéhez, de országgyűléseink szervezetére és tárgyalására éles fényt vet a városok országgyűlési szavazati joga körül folyt küzdelem. Cs. ismerteti azokat az anyagi és politikai okokat (a kir. kamara hatalmi befolyása a városokra), amelyek a várnegyeci nemességet a városok országgyűlési képviselője elleni tiltakozásra, majd a városi követek szavazati jogának összehusugorítására késztették. A küzdelem a XVII. század első éveiben indult meg, s miután az országgyűlések sorozatosan engedni kényszerültek a királyi óhajnak és az új városok követküldési jogát törvénybe iktatták, a XVIII. század végén keresztülvitték, hogy valamennyi városi követet összesen egy szavazat illesse meg az országgyűlésen. A városi szavazati jog körüli küzdelemről már Kérészy Zoltán is megemlékezett, de az okok feltárását Cs.-nak köszönhetjük.

Önálló kutatáson alapul a XVII–XVIII. századi városi közigazgatás történetének ismertetése. Különösen az e korban kiadott új városi privilégiumok kiadásának előzményeit és hatását ismerteti

részletesen. Természetes, hogy a magánföldesuraság alatt álló városok (pl. Győr) a felszabadításért váltságot kellett fizessenek a földesúrnak, amely a királyi városi rangra emelés folytán jelentékeny jövedelemtől esett el. Érdekes azonban, hogy a korona birtokában lévő városok is tekintélyes összeget fizettek a kincstárnak a privilégium kiadásáért, pl. Komárom 50.000 forintot, Zombor 150.000 forintot. Ennek gyakorlati oka az lehetett, hogy a királyi földesúr jövedelme csökkent azáltal, hogy a város autonóm bírói joghatóságot nyert, és az adó összegyűjtését is maga intézte. Jogcíme pedig alkalmasint az volt, hogy a szabad királyi városi rangra emelést most már tudatosan nemesítésnek tekintették — erre mutat a kedvezményezett város érdemeinek felsorolása is — és a XVIII. században általában elterjedt donatio mixta elvéhez alkalmazkodván az adományostól ellenértéket kívántak.

Ismereti Cs. a XVII—XVIII. századi városi közigazgatás szervezetét, az egyes városi előjárók választását, feladatkörét, és közigazgatási rendelkezéseit. Kár, hogy a közigazgatási szabályokat inkább a városfelszabadító privilégiumok és királyi tisztek (pl. Heister győri főkapitány) rendelkezései alapján tárgyalja, mint a tényleg előfordult ügyekben hozott határozatok alapján; így kétségben hagy a felől, hogy a rendeletekben kiadott közrendészeti, tűzrendészeti, közbiztonsági, közegészségügyi stb. szabályok mennyiben valósultak meg a gyakorlatban. Pedig például a győri bíróválasztásokról írt oldalak élénken bizonyítják, hogy Cs.-nak a tényleges joggyakorlat ismeretéhez is van érzéke. Néha 1—2 adat alapján általánosít. Alig hihető például, hogy a legtöbb városban városi fűrdő volt, hiszen — Cs. saját megállapítása szerint — ilyeneknek a XIX. század elejére már alig maradt nyoma (84. l.).

Rendkívül érdekesen fejtegeti a középkorban kialakult közigazgatási intézmények elsenyvedését, eredeti jellegükből való kiforgatását. Így azt, hogy a városi tanácsot és a városbíró választó polgári testület, a 40—100 tagból álló választó polgárság (electa communitas) a XVIII. században már sajátmagát egészítette ki, éspedig a 12 tagú szűkebb városi tanács jelölése alapján, tehát a városok kormányzása teljesen annak a kis csoportnak kezébe került, mely a szűkebb tanácsot alkotta (62. l.). Részben ennek az egészségtelen városi fejlődésnek tulajdonítja Cs. a vármegyék ellenszenvét is a városokkal szemben. Ez az adat — hozzátehetjük: az is előfordult, hogy a szűkebb tanács megalakítására a városbíró volt jogosult (Corp. Stat. III. 611. l.) — régi rendi intézményeinknek a XVIII. században bekövetkezett elvéhődését és komoly reformra szorulását mutatja. Köztudomású ez már a nemesi adómentességről és az urbáriális jogról, Bónis és Gábor Gyula kimutatták ezt bírósági szervezetünkről, és most ugyanez bizonyul be városi közigazgatásunkról is. És éppen úgy, amint a Kúria nem tudott egészséges reformjavaslatot készíteni a peres eljárásról és ügyvédi rendtartásról, a városoktól sem indult ki komoly törekvés szervezetük megjavítására. Sajnos azonban a városi jog reformját Mária Terézia kormánya sem vette a kezébe. Az 1792. évi országgyűlés regnicolaris deputatioinak munkája nem került országgyűlési tárgyalásra, és II. József halála után már a kormány sem kívánta a reformokat. A rendszeres, fokozatos reformmunka hol a kormány, hol a városok, hol a nemesség ellenállása miatt elakadt. Végre 1848-ban a törvényhozás szinte forradalmi jellegű intézkedéssel teljesen eltörölte a városok régi szervezetét, követhűdési és választási rendszerét. A hibákkal együtt az egészségesen fejlődött intézményeket is megsemmisítette.

Az 1790-ben kezdődő városi reformtervezetek tárgyalása Cs. munkájának legérdekesebb, legalaposabb része. Talán kellenél többet foglalkozni a városok országgyűlési szavazati jogának kérdésével, de ez — mint világosan kimutatja — szorosan összefügg a városi szervezet általános reformjával. Előnyére válik a könyvnek, hogy vizsgálatát nem zárja le 1848-ban, hanem a későbbi szervezeti rendelkezéseket is ismerteti, s a gyakorlat alapján bírálja a mult század második felében hozott törvényhatósági törvényeket és ismerteti a városokat érintő legújabb közigazgatási törvényeinket. E részben a gyakorlat embere is értékes támogatást kaphat Cs. munkájából, olyan esetekben, amikor valamely jogi kérdést (pl. illetőséget) régebbi jogszabályaink alapján kell megoldani.

A könyv nem tekinthető zárókönek, de az újkori közigazgatás vázolója során olyan fontos adatokat közöl és annyi új kérdést vet fel, hogy városi jogunk történetének megírását nagy lépéssel viszi előre.

Degré Alajos.

Müller, Johannes: Zacharias Geizkofler 1560—1617. Des Heiligen Römischen Reiches Pfennigmeister und Oberster Proviantmeister im Königreich Ungarn. (Veröffentlichungen des Wiener Hofkammerarchivs, hrsg. v. J. Kallbrunner, III.) Baden bei Wien (1938). Rudolf M. Rohrer. 8° 88 l., 2 t. — Az 1930-ban elhunyt M. hagyatékából hozta nyilvánosság elé a bécsi Hofkammerarchiv ezt a tanulmányt. A szerző — mint J. Kallbrunner előszavából megtudjuk — középiskolai tanár volt, több mint negyven esztendőn át, s mint történétíró is érdemes munkát végzett a középkor és újkor átmeneti szakaszának feltárásában, különösen a Német-birodalom és a német gazdasági élet fejlődésének sok ismeretlen részletét világítva meg.

Ez az értekezése a XVI.—XVII. század fordulójához vezet. Z. Geizkofler a Szent Római Birodalom Pfennigmeister-e volt és Oberster Proviantmeister Magyarországon; a birodalmi pénzügyek legfőbb vezetője a tizenötéves török háború súlyos éveiben. Az életrajz mindössze néhány adat, amint Geizkofler élete is szinte elvész a küzdelmek és gondok között, amelyeket az őt körülvevő általános közönyben — a szerző szerint — önzetlenségből, hazaszeretetből magára vállalt, és amelyekhez nem egyszer európai érdekek fűződtek. A Geizkofler-család tiroli polgárcsalád, tagjai szinte kivétel nélkül hivatalnokok voltak, elsősorban a pénzügyigazgatás szolgálatában. Ezt a hagyományt kapta örökségként Z. Geizkofler. A protestantizmus és humanizmus összeegyeztetésére törekvő augsburgi Szent Anna-gimnázium alakította ki egyéniségét egy egész életre szólóan, nagybátyja augsburgi házában sajátította el a kereskedelem és a különféle pénzügyletek gyakorlati ismereteit, az ingolstadti, bázeli, strassburgi, páduai és bourgesi egyetemeken a legmagasabb jogi műveltséget. Pályája egyenes vonalban vezetett a Fugger-ház és Ferdinánd főherceg szolgálatán keresztül a birodalmi Pfennigmeister-i állásig. Az emelkedéssel együtt jár a megfelelő életformaváltozás: lovagbirtokot szerez, felvételt nyer a sváb lovagságba és mint „Gailenbach és Haunsheim ura“ fontos helyet vív ki magának a svábországi nemességben. Életében — amennyire a családi feljegyzésekből, magánlevelekből és hivatalos iratokból megállapítható — nem sok az egyéni vonás, hivatali sorsa is ismétlődő: munkáját és eredményeit semmibe véve, a Hofkammer bevonásával másfél évtizeden keresztül személyes bosszúból, vallási gyűlöletből ellenfelei valósággal hajszát folytattak ellene, és a vádak teljes összeomlását, az elégtételt már nem érte meg.

Geizkofler élete mögött azután megvilágosodik a Német-birodalom pénzügyigazgatásának egész szerkezete, közvetlenül a harmincéves háború megindulása előtt. A Pfennigmeister-nek, aki a birodalmi pénzügyek főirányítója, szinte teljesen magarahagyottan, emberi erőt meghaladó nehézségekkel kell megküzdenie. Egyik oldalon ugyanis a magyar földön döntő küzdelem folyik a kereszténység és a török hatalom között. A hadi vállalkozásokhoz, a végvárak fenntartásához állandóan kell a pénz. A másik oldalon viszont, az adógépezet szerkezeti hibái, a mentességek, a különféle pénzfajták keveredése, a pénzváltásban elharapódzott visszaélések és a rendek nemtörődomsége miatt, késedelmesen-hiányosan folynak be az adójövedelmek. Az államhatalom nem tud egyensúlyi helyzetet teremteni, teljes közönnyel nézi a pénzügyigazgatás nehézségeit, sőt egyes udvari hatóságok (Geheimrat, Hofkammer) lépten-nyomon akadályokat gördítenek a Pfennigmeister működése elé. A birodalmi pénzügyek igazgatása pedig teljesen középkori jellegű: az állam a Pfennigmeister-re bízta az egész gondot, csak vele áll elszámolási viszonyban, az adószedést és az adókezelést a Reichspfennigmeister saját emberei látják el, akik töle nyerik állásukat, fizetésüket. Ilyen körülmények között azután minden egyetlen emberen, a Birodalom Pfennigmeister-én múlott. Geizkofler merész kezdeményezéseivel valóban rendkívüli eredményeket ért el. Az emberekkel való bánásmód ismeretében, rábeszélőképessége, családi összeköttetései felhasználásával, lehetőség szerint a pénzügyigazgatásban mutatkozó hibák kiküszöbölésével jelentős mértékben sikerült fokoznia az adójövedelmet. Mivel pedig a háborús kiadások nem tűrtek halasztást, saját hitelére és veszélyére rövidlejáratú kamatnélküli kölcsönöket vett fel — volt idő, hogy a felhasznált pénzek $\frac{2}{3}$ -át ilyen pénzügyletekkel teremtette elő — a kereskedővilágtól, rokonaitól, barátaitól, amíg az adók lassankint befolytak. Így jóformán kizárólagosan Geizkofler személyes érdeme, hogy a Birodalom a hosszú török háborúban megfelelő erővel tudott résztvenni. Fél emberlétön át látta el a sokféle és felelősséggel terhes munkakört, s amellett 1597 és 1600 között mint legfőbb Proviantmeister irányította a hadseregélelmezést, ami gyakran szólította Magyarországra. M. tanulmánya magyar szempontból is tanulságos. Érdekeseen mutatja, hogy mennyire esetlegesek és bizonytalanok voltak annak a segítségnek a pénzforrásai, amihez a háború pusztításában, az ember- és pénzáldozatban kimerült és idegenekre utalt magyarság az erejét sokszorosan meghaladó török harcokban, folytonos családásai ellenére is, olyan nagy reménységet fűzött.

Sinkovics István.

Böhle, Cilly: Die Idee der Wirtschaftsverfassung im deutschen Merkantilismus. (Freiburger Staatswissenschaftliche Schriften, Heft 1.) Jena 1940. Gustav Fischer. 8° VI, 140 l. — Amióta Adam Smith korszakalkotó nagy munkájában (Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations) a XVI—XVIII. századi állami monetarista gazdaságpolitika sokféle kísérletét és rendszereit közös nevezőre hozta s rájuk a *merkantilizmus* műszavát alkalmazta, a közgazdasági és gazdaságtörténeti irodalom majd egy könyvtárra való monografiát és tanulmányt szentelt a rendszer vizsgálatának. A németek közül List-től Roscher-en, Schmoller-en, Oncken-en, Darnaschke-n át egészen Sombart-ig és Spann-ig csaknem minden nagyobb szaktudós újabb eredményekkel gyarapította a merkantilizmusra vonatkozó tudásunkat. E másfélszázados intenzív érdeklődés és kutatás ellenére idevágó ismereteinkben ma is érezhető hiányok

mutatkoznak. Következménye ez annak a beállítottságnak, amely a szóbanlevő gazdasági irányzatot túlnyomórészt univerzális európai jelenséggént fogta fel s bármily sok nézőpontból vette is szemügyre, egyetemes eredmények megállapítására törekedett. S ha konstataulta is az irodalom, hogy Európa különböző államaiban a merkantilizmus észrevehető különbségeket mutat (hisz a Colbertizmus és a kameralizmus specifikumai már jóideje ismeretesek), a regionális átszíneződés és a sajátos *nemzeti* jelleg kutatásának és kidomborításának nem szentelt elegendő figyelmet. A népi nacionalizmus korának kellett eljőnie, hogy a tudománynak e vonatkozásban hiányzó tényszerű vizsgálódását ebbe az irányba is kiterjessze. E neoneacionális közgazdaságtörténeti kutatásnak egyik karakterisztikus termése B. munkája. Kutatása célját a szerző szó szerint a következőképp tűzte ki: „Die folgenden Untersuchungen werden — in Übereinstimmung mit der neueren Forschung — zu dem Ergebnis gelangen, dass es eine spezifisch deutsche Prägung dieser Periode der Wirtschaftswissenschaft gibt, die bei aller Ähnlichkeit mit dem Merkantilismus der Nachbarstaaten doch eine besondere deutsche Geistigkeit zur Grundlage hat und ihre Zielsetzung aus der besonderen Situation der deutschen Staaten nimmt.“ B. tehát a merkantilizmus jellegzetes „német veretének“ és különleges „német szellemiségének“ feltárására vállalkozott. Feladatát ügyesen és lelkiismeretesen oldotta meg: áttanulmányozta a harmincéves háború korától a XVIII—XIX. század fordulójáig terjedő korszak egykorú német közgazdasági irodalmát s a szóbanforgó sajátosságokat célszerű keretbe foglalva, mint a „*Wirtschaftsverfassung*“ ideájának érvényesülését kereste. A *Wirtschaftsverfassung* kifejezés maga is egészen új a német szakirodalomban; mint speciális értelmű terminus technikust a változó kutatási irány problematikáját kifejtő tudósok (W. Eucken, F. Böhm, H. Grossmann—Doerth és L. Miksch) a közelmúlt években hívták életre a *gazdasági tevékenység rendjét* illető *állami szabályrendszer* megjelölésére. E tágabb, univerzális (minden gazdasági területre kiterjedő) jelentésen kívül használatos a szó parciális értelemben is, pl. a mezőgazdaságra, a pénzügyre stb. vonatkoztatva. Nem tévesztendő össze a *Wirtschaftsverfassung* valamely gazdasági közösségben tényleg fennálló gazdasági renddel, az ú. n. *Wirtschaftsordnung*-gal. Az utóbbi t. i. irracionális képződmény is lehet, létrejövetelehez nem szükséges az állam tervszerű irányító közreműködése. Vagyis a *Wirtschaftsverfassung* nem a gazdasági tények összességét jelenti, hanem a mindennapi gazdasági tevékenységnek normák rendszere által való tudatos alakítását. Hogy miként alakult ki ez az állami gazdaság-szabályozó akció a korszak politikai adottságaiból, a filozófiai és világnézeti felfogásokból, de legfőként a szaktudósok munkálkodásából, s milyen metódusokban nyilatkozott meg a merkantilizmus korai és késői periódusában, arról B. részletes, világos áttekintésű, széles irodalmi megalapozottságú képet ad. Szerkezetileg a mű a *Wirtschaftsverfassung*-tan egyik teoretikusának, F. Böhmnek azon tételén alapszik, hogy a gazdasági magatartás irányítását a törvényhozó hatalom elvileg két módszerrel végezheti: vagy jogilag rendezett csere- és versenyszabályozás (közvetlen piacirányítás) által, vagy metódikus kényszerrendszabályok (közvetett állami piacirányítás) révén. Ennek megfelelően tagozódik a könyv anyaga: az írók, az egykorú állam- és társadalomszemlélet, a technikai haladás bemutatása után előbb az állami irányítás és a verseny gazdaság-szabályozó elvének, majd a két tényező együttműködésének mint a gazdasági ágak egyensúlyát biztosító hatásnak ismertetése kerül

sorra. Ebben a rendben egyfelől feltárulnak előttünk az állami gazdaságirányítás célkitűzései és határai, irányító eszközei (a kereskedelmi és pénzügyi politika, a monopólium- és privilégiumügyek), a statisztika és a gazdasági megfigyelés mint az irányítás feltételei; másfelől kirajzolódik a város és a vidék, valamint a gazdasági hivatások egyensúlyának mibenléte, az utóbbival kapcsolatban a céhkérdés és a kereskedelmi társas-szervezetek gazdasági rendbeli jelentősége, s harmadszor a piaci egyensúly az ártannal és árpolitikával, a kereslet-kínálat kiegyenlítésével, a konkurrencia korlátozásával, a központi piacirányítás problémáival stb. Mint a spektrum színei, úgy illeszkednek mindezek a kérdések B. művében egységes képpé, amelyből teljes gazdagságában s új hatásban bontakozik ki előttünk a német merkantilizmus eszmei sokoldalúsága és politikai aktivitása.

Berlász Jenő.

Weidlein János: *A tolnamegyei német telepítések.* (Tolna vármegye multjából, szerk. Holub J. 3.) H. n. 1937. Kiadja Tolna vármegye közönsége. 8° 73 l. 1 térk. — Lutz, Andreas: *Die ersten deutschen Siedler in Ungarn nach der Türkenherrschaft.* Graz 1938. Selbstverlag des Verfassers. 8° 23 l. — Schmidt János: *Német telepek bevándorlása Hesszenből Tolna—Baranya—Somogyba a XVIII. század első felében.* Győr 1939. Baross nyomda. 8° 82, 2 l. — Mindhárom tanulmány az újabban német részről előszeretettel „Schwäbische Türkei”-nek nevezett Délkelet-Dunántúl, vagyis Baranya, Tolna és részben Somogy vármegye XVIII. századi német telepítéseinek kérdésével foglalkozik. Ezek a települések nem kizárólag a magyarországi gazdátlan térségeknek köszönhetik létrejöttüket, hanem jelentős részben a Németbirodalom nyugati tartományaiban a XVII—XVIII. század fordulóján uralkodó állapotoknak. A francia betörések, melyek következtében Worms, Heidelberg s a rajnai tartományok legszebb városai és falvai a pusztítás és tűzvész martalékaivá lettek, mérhetetlen inséget zúdítottak a lakosságra. A háború pusztításaitól mentes területek pedig a barokk pompában tobzódó fejedelmek költekezései nyomán roppant adóterhek s jobbágyszolgáltatások alatt sínylődtek. Kézenfekvő volt tehát Radanay pécsi püspöknek a bécsi udvari kamarához 1688 késő őszen tett előterjesztése, hogy a magyarországi puszta területeket az inséget szenvedő nyugati tartományok jobbágyaival kellene benépesíteni Jany Ferenc pécsváradi apát egyenesen Augsburgban bízott meg ügynököt telepek toborzásával. Így indult meg a németiség bevándorlása, az államhatalom akadékoskodása miatt eleinte meglehetősen lassú ütemben. Az Einrichtungswerk, Kollonich nagyszabású műve jelölte meg a telepítés irányvonalát. Nagyobbarányú a bevándorlás a szatmári béke utáni korszakban. Döry László — tehát egy magánbirtokos — 1712-ben Biberach vidékéről akar telepíteni. A nyelvi és szokásbeli vizsgálódás is arra az eredményre vezet, hogy Délkelet-Dunántúl német telepei nagyobb részt a birodalom nyugati részéből jöttek, rajnai frankok voltak, s csak kisebb részben svábok. Az a tény, hogy ma a svábság az uralkodó szerep, az alemann szokásokat híven őrző svábság konzervatívizmusában leli magyarázatát.

W. és Sch. tanulmányainak fő érdeme abban rejlik, hogy alapos kutatások alapján kimutatják: a telepítések folyamán az uralkodó részről egyoldalú felekezeti szempont nem érvényesült. Téves tehát az a felfogás, hogy a protestánsok bevándorlását csak Mária Terézia engedte meg, hiszen III. Károly már 1722-ben Ernő Lajos hesszeni

fejedelemtől kért telepeseket — márpedig Hesszenből csak protestánsokat remélhetett. Sch. kutatásai felderítették a protestáns fejedelmek tárgyalásait, amelyek során kifejezésre juttatták aggodalmaikat eltávozott alattvalóik vallásszabadsága miatt; már ezért is nehezen engedték el őket. A fejedelmek és a földesurak természetesen egyaránt félték tehetős jobbágyaik elvesztésétől s ezért inkább a szegényebbeket engedték el. Magyarországon viszont épp olyan emberekre volt szükség, akik a szükséges gazdasági felszereléseket meg tudták maguknak szerezni, vagy valamely mesterséghez értettek. Csakhogy az új telepések egy része éppen nem volt megelégedve a magyar viszonyokkal — hiszen nem egyszer a telepítési feltételeknél súlyosabb terheket kellett viselniük —, sokalták a kezdeti nehézségeket, rokonikat már nem hívták maguk után, s így családásuknak híre kelt odahaza is. A XVIII. sz. második felében azután már igazán a szegényebb népréteg jön hazánkba s ekkor már a kincstár látja el őket gazdasági felszereléssel.

A Dunántúl délkeleti szögletébe vándorló hesszeni protestánsok eredetileg a Bánságba készültek, de Mercy Claudius, aki ezidőben szerezte meg a högyészi uradalmat, Bécsből birtokára irányította őket. Mercy birtokán, akárcsak a kincstári birtokokon, sohasem lehetett szó vallásüldözésről. Döry László birtokairól azonban a protestánsok már kénytelenek elvándorolni s már az 1720-as években továbbbrajzanak, főként Baranya megyébe. Mercy a telepésközségek lakosságát nemcsak vallás, de faj szerint is elkülönítette, a surlódások elkerülése végett. Hiszen e vidéken nemcsak németek és magyarok laktak, hanem — mint W. kimutatja — egyedül Tolna megyében 78 szerb-horvát és 16 tót háztartást írtak össze 1715-ben. Trautsohn János szekszárdi apát rác jobbágyait Grabócra telepítette s egyik utóda, Mérey apát még templomot és zárdát is építtetett nekik. Ilyen körülmények között a bevándorlás majdnem szünet nélkül tartott, ami csakhamar földszükét idézett elő. Kisdorogon például — habár a község csak az 1730-as évek elején kapta első telepeseit — már 1742-ben háromféle telepest különböztettek meg: a korábbiak 6 holddal rendelkeztek vetésforgónként, a későbbiek már csak kettővel, az új jövevényeknek pedig mindössze egy hold jutott. Ez is magyarázza, hogy miért elégedhettek meg a szegényebb bevándorlók: a tehetősebbek igényeit már nem tudták volna kielégíteni. Amíg L. csupán mozaikszerűen jellemzi a német bevándorlás megindulását, Sch. és W. alapos anyakönyvi, nyelvi és levéltári kutatás alapján rajzolja meg a telepítések egy-egy rejtett mozzanatát.

Bakács István János.

Dezsényi Béla: A magyar hírlapirodalom első százada 1705—1805. Budapest 1941. 8° 66 l. — Az első világháború óta eltelt közel két és fél évtized alatt a történettudománynak egy korábban szintelen ága, a sajtótörténet, módszerében és szempontjaiban megifjodva, európa-szerte különleges jelentőségre emelkedett. Ez a jelentőségbeli növekedés kétségtelenül összefügg azzal a felismeréssel, hogy a sajtó, különösen a francia forradalom óta, szoros kapcsolatba jutott a nagy történetalkotó erőkkel, úgyhogy ez utóbbiak munkája azon keresztül napról-napra, sőt óráról-óra figyelemmel kísérhető. Ezzel a felismeréssel együttjárt, hogy a sajtótörténet az irodalomtörténetírás mezejéről, ahol addig ápolták, átkerült a gazdaság-, társadalom- és főleg a politikai történetírás területére, hasznosítva természetesen ezek kutatási szempontjait. A sajtótörténet újszerűségének tulajdonítható, hogy a Történettudományok Nemzetközi Bizottsága is figyelmet

fordított rá és igyekezett neki minden művelt országban polgárjogot szerezni. E Bizottsággal való kapcsolataink szép gyűjtemése „A magyar hírlapirodalom első százada” is, melynek szerzője tőle kapta munkájához az első ösztönzést (29. l.). Ez a nemzetközi szervezet ugyanis széleskörű ankétot rendez a sajtó történetéről s ennek során jelenleg az európai sajtó kezdeteit tárgyalatja. A szerző munkája tehát első-sorban a külföld számára készült. S ezt a körülményt tudnunk kell, hogy helyesen értékelhessük azokat a hangsúlyokat, amelyeket munkájában nagyon helyesen alkalmaz: ezek ugyanis a magyar fejlődés eredetiségének kidomborítását célozzák.

D. munkája a hazai hírlapok 1705-től 1805-ig terjedő pontos bibliográfiája, azok szerint a szempontok szerint, amelyeket a Történettudományok Nemzetközi Bizottsága megállapított. Aki ezt a munkát Kereszty 1916-ban megjelent hírlapbibliográfiájával összehasonlítja, szembeszökően érzékelheti a fejlődést, amin a sajtótudomány azóta keresztülment. A hírlapcímek minden részletre kiterjedő gondos leírása, a címváltozások szorgos feljegyzése, az eddig kétes vagy téves adatok kijavítása, a hírlapok lelőhelyének és megmaradt számainak pontos feljegyzése, a rövid irodalmi tájékoztató minden egyes hírlap után, és a kutató számára hasznos egyéb megjegyzések valóban nélkülözhetetlen kalauzzá avatják D. bibliográfiáját mindazok számára, akik a magyar sajtónak e száz esztendejével foglalkozni kívánnak. Ebben a „magyar” hírlapbibliográfiában természetesen helyet foglalnak a Magyarországon 1806-ig megjelent összes hírlapok. nyelvükre (latin, német, magyar, cseh-tót) való tekintet nélkül, és a Bécsben megjelent magyarnyelvű hírlapok is.¹ A hazai olvasóközönségnek ezt az eljárást nem kell különösebben indokolni, de más a helyzet, ha külföldre szánjuk a kiadványt. Ezért csak elismerő helyesléssel vehetjük tudomásul, hogy a bevezető részben hírlapjaink nyelvével a szerző külön is foglalkozik (21—28. l.). A további sajtótörténeti kutatások szempontjából sok ösztönzést ad és a kutatás mai állapotát híven tükrözi a hírlapok címjegyzékéhez csatolt függelék „az irodalomban említett hírlapokról, amelyeknek megjelenéséről hiteles adatunk nincs.” Vagy itt, vagy a hírlapok előfutárainál hasznos volna megemlíteni az elkövetkező idegennyelvű kiadásban „az állítólag Szentiványi Márton által szerkesztett, 1675-től 1703-ig részint Nagyszombatban, részint Bécsben megjelent s a nap eseményeit tartalmazó latinnyelvű röpkéket”, amelyekről Fejér nyomán Ballagi is megemlékezik.² Ezek az újság névvel ékeskedő röpkék — Ephemerides Latinae — pusztá létükkel is kedvezőbb világításba helyezhetik a magyar sajtó indulását.

¹ Ha a bécsi magyarnyelvű lapokat nem tekintjük „külföldi” lapoknak, mint ahogy nem is tekinthetjük, hiszen olvasóközönségük itthon volt és Bécs még nem külföld, akkor felvetődik a kérdés, vajon a magyarországi szerbek számára Bécsben készült szerbnyelvű lapokat nem kell-e ugyanolyan címen a „magyar” hírlapbibliográfiába felvennünk? A szerb lapokról ld. Albert Mousset: Le royaume serbe, croate, slovène (Paris 1926), 175. s köv. l.; uo. több hírlapfénykép.

² Ballagi Géza: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig (Budapest 1888), 27. l. — Schermann Egyed és Pintér Jenő ebben látják az első magyar hírlapot. Ha viszont röplapnak fogjuk fel Szentiványi újságját, akkor a hazai röplapok és hírlapok között valami összefüggés, illetőleg fokozatos átmenet mégis megállapítható. Ez esetben a szerző erre vonatkozó felfogása (9. l.) előnyösen módosít-

Amíg D. e bibliografiai részben pozitívista pontossággal halmozza fel az adatokat, munkája bevezetésében eleven életre galvanizálja azokat. Itt a hírlapok előzményeiről, a röplapokról szól, megtárgyalja hírlapirodalmunk első korszakának határát (1806), továbbá hírlapjaink nyelvét, és itt beszél a XVIII. századi olvasóközönségről is. Ebben a bevezető részben foglalt gondolatok voltaképpen azt a célt szolgálják, hogy a magyar anyag a nemzetközi kiadvány keretébe megfelelően beilleszkedjék. Ezért kell például hosszabban igazolni sajtótörténetünk 1806-os határát. Ez a határ ugyanis eltér a nyugat-európai korhatártól, 1789-től, amit a nemzetközi ankét is magáévá tett. Az 1806-os határvonalat a magyar irodalomban egyébként elsőnek vonja meg a szerző; megállapítását a történettudomány egyéb területéről való adatokkal csak támogathatjuk.

D. rengeteg utánjárást, ellenőrzést és fáradozást igénylő munkáját, mely sok új eredményt tartalmaz, öröndetesen gyarapodó sajtótörténeti irodalmunkban annál nagyobb örömmel üdvözljük, mert éppen a XVIII. század volt az a kor, amelyet Ferenczy magyar hírlaptörténetében leginkább lebecsült és legjobban eltorzított. A könyvet a Magyar Nemzeti Múzeum adta ki, mint a „Magyarország Időszaki Sajtójának Könyvészete” c. sorozat első számát. E kiadványsorozat közzétett tervezete arra mutat, hogy a közel jövőben elkészül a hazai sajtótörténeti kutatás alapvető segédeszköze, a gazdag utalásokkal felvételezett sajtóbibliográfia.¹ Amíg a sajtótudomány könyvészetére D. irányításában a Magyar Nemzeti Múzeum létesített keretet, a feldolgozások kiadására az Országos Magyar Sajtókamara vállalkozott. A magyar sajtótörténet e kettős összefogással úgy látszik, nálunk is hamarosan elfoglalja megillető helyét a tudományok egyetemes birodalmában.

Baráth Tibor (Kolozsvár).

Bíró Sándor: A Tribuna és a magyarországi román közvélemény. (Erdélyi tudományos füzetek, 128.) Kolozsvár 1941. Minerva. 89 98 l. - A világháború után feladataira eszmélő magyar történettudomány nagy kedvvel vetette rá magát az addig elhanyagolt nemzeti-ségi kérdés művelésére. Nemzetiségeink közül Trianon legnagyobb haszonélvezője, a románság került leginkább a vizsgálatok gyűjtő-pontjába, úgyhogy ma kétségtelenül a román nemzetiség újkori multját ismerjük a legalaposabban valamennyi közül. B. tanulmánya értékes hozzájárulás a magyarországi románság multjának politikai természetű feltárásához. Munkája két egymástól majdnem független részre tagolódik. Első fele a magyarországi román politikai hírlap-irodalom születésével és fejlődésével foglalkozik és legjobban meg-rajzolt vázlatát nyújtja a hazai román értelmiség politikai vélemény-alakulásának (tehát nem a nép „közvéleményének”) a felvilágosodás hatása alatt meginduló erdélyi román lapalapítási kísérletektől (1789, 1791, 1793—4) a nagyszombati Tribunáig (1884). Ebben a részben ismeretlen anyagot alig hoz felszínre; a hazánkban megtalálható román hírlapanyagot sem dolgozza fel közvetlenül. A Gazeta de Transilvania és a Foarte majdnem hiánytalanul eredetiben rendel-

ható. — Itt jegyezzük meg, hogy az első osztrák újság pár hónappal a Wienerisches Diarium előtt, 1703 januárjában, Posttägliches Mercurius néven Bécsben indult. V. ö. Georges Weill: Le Journal (Paris 1934), 55. s. köv. 1. és az ism. munka 11. és 30. l. 9. jz.

¹ A 7. szám: A romániai magyar időszaki sajtó 1919—1940. Monoki István összeállításában már megjelent; a 4. sz. „sajtó alatt”; a 2., az 5., a 6. és a 10. „előkészületben”.

kezésére állhatott volna a szerzőnek az Orsz. Széchényi-Könyvtár hírlaptárában, úgyszintén Z. Karkaleki Biblioteka Romaneasca-jának egyes részei. (Utóbbiból valamennyi az Erd. Nemz. Múz. régi román könyvtárában is megtalálható.) Némi részletesebb könyvészeti utánajárás sem ártott volna a munkának. Molnár János orvos működéséről Lupas János egyik tanulmánya összefoglalóan szól, egy másik dolgozata Barițiu Gazeta-jával foglalkozik.¹ Cipariu Organul luminarei c. lapjához érdekes adatokat találhatott volna Al. Lupeanu-Melin tanulmányában.² Bolliac „magyarbarát” Espatriatul-jával kapcsolatban szerettünk volna hallani néhány szót e barátság dákó-román, sőt egyetemes forradalmi háttéréről is. A polgári osztály kialakulásáról mint a román politikai öntudatosodás feltételéről nemcsak az abszolutizmus korának táján, hanem már Barițiu lapalapítása idején is szerettünk volna hangsúlyosabb szavakat olvasni. Egy-két apróbb idézési pontatlanságot nem tekintve (pl. 40. l.: a befejező bekezdés végéről elmaradt Slavici Amintiri c. művének jelzése) a tanulmány felépítése, fokról-fokra vaslogikával haladó előadása, világossága mintaszerű.

B. művének nagyobb és értékesebb második felét a Tribuna története alkotja; a megelőző rész utolsó fejezetével egybevéve külön tanulmánynak tekinthető. Ha az első rész összefoglalásnak kitűnő, a második eredetiségben, új és ismeretlen anyag feltárásában, az erdélyi román értelmiség politikai arcának éles megvilágításában kiemelkedő. A legújabbkori történetnek a közelmúltig meglehetősen elhanyagolt módszere, az újságkutatás talált itt buzgó művelőre. A liberális Magyarország a szabadjára hagyott és csak utólagos ellenőrzéssel fékezett nemzetiségi nyelvű sajtó féktelen magyarelles hangjáról alig vett tudomást. A politikai kiélésnek és propagandának olyan lehetőségei voltak a nemzetiségi lapok hasábjain, amelyenkről a mai kisebbségi viszonyok közt álmodni sem lehetne. Az első román politikai napilap, a Tribuna megalapítása mint a radikális fiatalabb nemzedék politikai igénye jelentkezett Erdélyben; megelőzőleg ezt egy darabig a Șaguna alapította Telegraful Roman karolta fel. Mikor ez a lehetőség megszűnt, a Tribunának, a harcos szellemű, céljait pontosan ismerő, merészségében is böles mérsékletű lapnak, Slavici Jánossal az élen, létre kellett jönnie.³ Szellemi feltételei az erdélyi triász gondolköréből már a 30-as években kiteljesedő pánuromán gondolatban rejlettek. A gondolat megvalósítására irányuló törekvés 1848/49-ben megbukott ugyan, de a jobbágyfelszabadítás utáni gazdasági fejlődés és a különösen 1860 után nekilendülő közművelődési előrehaladás, a politikai vágyak félig-meddig való beteljesedése a szebeni Landtag-on, végül a fejedelemségekkel, majd Romániával felvett rendszeres szellemi kapcsolatok az eredetileg külön nemzetnek induló magyarországi román-ságot egy szellemi nemzetté tették a Kárpátokon túl élővel. Az egységessé váló nemzetfogalom gyűl ki

¹ Doctorul Ion Piuariu-Molnár. 1749-1815. (București 1939); Un capitol din istoria ziaristiceii românești ardeleno. Gheorghe Barițiu (Sibiu 1906).

² Inceputuri ale ziaristiceii românești în Ardeal. Ld.: Almanahul presei române pe 1926 (Cluj 1926), 39-47. l.

³ Vö. Aurel A. Mureșanu két tanulmányát: Eminescu Aurel Mureșanu și serbarea dela Putna. („Mihai Eminescu” szerk. Leca Morariu, V—VI.) és Un document relativ la geneza „Tribunei” din Sibiu. Țara Bârsei VIII. 1936. 129—132. l.

a Tribuna tüzeben. Programja lényegében már 1871-ben készen van a putnai gyűlésen, ahol a romániai és ausztriai-magyarországi román ifjúság hitvallást tesz az összes románok politikai egysége mellett, fennen azonban csak művelődési egységet hangoztatva. Ez a hang marad uralkodó Erdélyben az elcsatolási hajlamok elbujtatására egészen a monarchia összeomlásáig. A kétarcúság jellemző vonása marad az erdélyi románágnak, s hogy ez nem esett különösképpen nehezeire, bizonyítja az a tény, hogy a nemzeti és a mérsékelt párt 1884-ben titkos egyezsége lépett a nemzeti harcot illetőleg (36. l.). Csakhogy a jövő nem ezeké, hanem a Slavici vezette Tribuna szellemének jutott osztályrészül. Eddig nem ismert viharos erejű, öntudatos belső biztonságérzettel vezetett lapjának anyagi támasza részben a romániai liberális párt volt, szellemi színezetét a romániai művelődés, irodalom, nyelv határozta meg. A Tribuna legfőbb jelentősége a román nemzet külön fejlődésű részeinek végleges szintézisében jelölhető meg. B. megállapításaihoz a Slavici és a Tribuna képviselte nemzetképről még azt is hozzátehetjük, hogy az nem eredeti; lényegében az 50-es és 60-as évek külföld felé irányított romániai propagandairodalmában, sőt a liberális sajtóban is kifejezésre juttatott nemzetkép tisztultabb kifejezése. Slavici ezek szerint az új Lazár György, aki a kivitt tüzet a hegyeken túlról győzelmesen visszahozza. A Tribuna haremmodorát negatív célja: törekvése a magyar állam lerombolására határozta meg. Taktikája: kiegyezni a magyarság ellenségeivel, szászokkal, Habsburgokkal, görög katolikus románokkal (ugyanis kifejezetten ortodox jellegű) és minden szélsőséges román megnyilvánulást a magyar kormány állítólagos elnyomó törekvéseire, mint okra, visszavezetni. A magyar államot alapjaiban kell megrengetni és rossz hírbe kell hozni. A Tribuna a szó leghűbb értelmében lázított; könnyen tehetette, mert a magyar ellenrendszabályok üdülésszámba menő politikai fogsággal büntették a sajtóvétségek elkövetőit. Maga Slavici *Inchisorile mele c.* kötetében épületes párhuzamot von az egyaránt megízelt váci kényelmes és egészséges magyar fogház és a dantei színekkel megrajzolt szörnyűséges háborúutáni román fogházak között. Köztudomású, hogy utóbbiakkal németbarátsága miatt ismerkedett meg. Maga Slavici elismeri, hogy a magyar elnyomatás annyit hangoztatott vádja csak ürügy volt. „Az igazság az, hogy sok okunk van a panaszkodásra, de nincs okunk a komoly félelemre.” (61. l.). A Tribuna fellépésének politikailag az lett a következménye, hogy a mérsékelt, a magyarsággal méltányosan kiegyezni hajlandó román párt fokozatosan tért vesztett, majd véglegesen elsüllyedt; művelődésileg a romániai megújult nyelv és helyesírás vált általánossá, aminek meg a közművelődési egység beteljesedése lett az eredménye. Döntő fontosságú ténye a Tribuna új szellemének a nép és az értelmiség között ágaskodó korlátok rendszeres lebontása. Működése révén az új nyelv általánossá vált a társadalom alacsonyabb rétegeiben is, s a közművelődési egyesülés rejtekéből már a politikaira nézett. Ami a magyarországi románság politikai életében ezután következik, mind ugyanebben a sodorban halad. A külpolitikai csillagzat kedvező alakulása azután egyidőre meghozta a politikai vágyak teljesülését is.

A Tribuna működése tehát korszakalkotó a magyarországi románság életében. Munkatársainak kiválósága, a liberális Magyarország és a feltörekvő fiatal Románia körülményei, a gyenge ellenállás és a növekedő nyomás viszonya határozta meg a lap történelmi jelentőségű alakító hatását. Működésének első pár esztendeje, az alapok lerakásáé, a legfontosabb. Veszte az lett, hogy a romániai két

vezető párt, a liberális és a konzervatív, politicianizmusa behatolt a magyarországi románság politikai életébe és ott megosztlást okozott. A lap 1893-ban bekövetkezett ideiglenes betiltása után (Slavici ekkor már visszaköltözött Romániába) a konzervatív támaszú Rațiu Jánosnak, illetve a nemzeti párt komitéjának birtokába ment át, de jelentősége lépésről-lépésre hanyatlott 1903-ban bekövetkezett végleges megszűnéséig. Szerepkörét új fiatal nemzedék, a Gogáék radikálizmusa vette át.

B. könyvét a szakemberek értékelni fogják; de okulás céljából melegen figyelemre szeretnők ajánlani minden felelős erdélyi vezető embernek is.

Tóth Zoltán.

Némethi Sámuel: A soproni evangélikus líceum küzdelme a magyar tannyelvért a Bach-korszakban. (A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület Soproni Líceumának 1939—40. tanévi Évkönyve. Sopron 1940. 10—35 l.) — A tanulmány folytatása és befejezése annak a dolgozatnak, mely a soproni ev. líceum 1938—39. évkönyvében jelent meg „A soproni evangélikus líceum küzdelme a nyilvánossági jogért a Bach-korszakban” címen (ism. Századok 1940, 121. l.). A szerző most a magyar tannyelvért vívott hősi küzdelmet tárja elénk gondosan felépített tanulmányában. Iskoláink előbb a latin tanítási nyelv ellen küzdöttek, mikor pedig a reformkor hosszú harcainak után polgárjogot kapott a magyar nyelv, néhány év elteltével, 1849 után a némettel kellett felvennünk a küzdelmet. Az „Entwurf” az állami iskolákra egyenesen rákényszerítette a németet, de a protestáns iskolákkal nem tudott könnyen elbánni. A protestáns autonómia felvette a küzdelmet a magyar nyelv jogaiért és tízévi harcát siker koronázta. A harc első szakasza 1850—55-ig elég kíméletes volt, de az 1855—60-ig tartó korszakban a kormányzat nem válogatott az eszközökben. A tanári testület és az ev. konvent szembehelyezkedett az Entwurf szellemével már csak azért is, mert pl. az 1853-i diákstatistika szerint 173 tanuló közül csak 26 volt a német. Az iskola nyilvánossági joga forgott kockán. Hosszas huza-vona után kölcsönös engedmények árán 1854-ben létrejött a megegyezés: a német heti 24, a magyar heti 16 órával szerepel a soproni líceumban. Ezen az alapon az iskola 1855-ben megkapta a nyilvánossági jogot. 1855 után azonban rosszabbodott a helyzet. A németesítésnek újabb hulláma érte Magyarországot s a kormányzat most már a felső osztályokban tiszta német tanítást kívánt, ami magával hozta azt is, hogy a tanároktól megkövetelte a német nyelv alapos tudását. Ebből persze újabb harc keletkezett, melyben Sopronon kívül résztvett Pépa, Nagykőrös, Debrecen és Pozsony is. Erre a szigorító rendeletre írta Arany János: „Akkor pedig jó éjszakát professzorság!” Hiába volt minden küldött-ségiárás és felterjesztés, a magyar nem kapta meg 1855-i jogát a soproni líceumban sem. A heves küzdelem csak akkor ért véget, mikor Bach rendszere megbukott és az egyház visszakapta autonóm jogait s vele együtt az iskola is a magyar tanítási nyelvet. A soproni ev. líceum és konvent levéltárának iratanyagából N. sok értékes adatot bányászott ki az abszolutizmus korának iskolapolitikájára vonatkozólag.

Farkas László.

Tonelli Sándor: Tisza István utolsó útja. (Sarkotić István báró... naplója. Acta Universitatis Szegediensis, Sectio geographico-historica, Tom. VII. fasc. 2.) Szeged 1941. 8° 144 l. — Sarkotić vezér ezredes, mint Bosznia-Hercegovina tartományi főnöke 1918 kritikus hónapjaiban gyorsírásba diktálta a napi eseményeket. E följegyzéseknek egyik példányát T.-nek adta, s vele 1927-től további adatokat

közölt. T. ezekből ad részleteket. Tartózkodik a bírálattól, így megjegyzés nélkül közli Sarkotić azon állítását, hogy Kossuth 1848-ban meg akarta szüntetni Horvátország különállását. Károlyi Árpád megállapította (Batthyány Lajos főbenjáró pöre, I. 391-399. l.), hogy a magyar minisztertanács aug. 27-én Horvátország teljes függetlenségének álláspontjára helyezkedett, Batthyány és Jellachich ezen az alapon meg is egyezett a békekötést a bécsi udvar hiúsította meg.

Sarkotić erős horvátérzésű embernek mutatkozik. Az ő ideálja a napjainkban kialakuló Nagy-Horvátország szoros kapcsolata Szent István koronájának többi országaival. Elmondja Tisza Istvánnal folytatott megbeszéléseinek történetét. Fájdalom, ezeket nem egészíthetjük ki Tisza István visszaemlékezéseivel. Nem kételkedünk Sarkotić igazmondásában, de láthatjuk abból is, amit ő Tisza Istvánon észrevett, hogy tárgyaló felek egymás szavaiból és irataiból azt jegyzi meg könnyebben, ami saját álláspontjukat igazolja, vagy ahhoz közel áll, visszaemlékezéseikben pedig összefolynak a mult eseményei. Sarkotić rövidlátásnak minősíti azt, hogy Tisza nem tudta előre elképzelni a monarchia bukását. Tisza valóban annyira nem volt győződve a monarchia létének áldásáról a balkáni népek szempontjából, melyeknek függetlenségét csak a monarchia fennmaradása biztosította, annyira meg volt győződve nemzetiségi politikánk viszonylagos jóságáról és — mint Sarkotić is — annyira európai szükségnek érezte a monarchiát, hogy — tegyük hozzá mégint: mint Sarkotić — a földarabolást a legnagyobb történelmi ostobaságnak tartotta, melyet az antant elkövetett. Sarkotić rövidlátásnak minősíti, hogy Tisza ezt az ostobaságot az antant részéről föl nem tételezte, — ezt az ítéletét különösen érdekessé az teszi, hogy ő maga súrolja ugyan e föltevést Tiszához intézett emlékiratában is, de T. tanúsága szerint csak 1918 szeptember 25-én „villan meg agyában annak lehetősége, hogy a monarchia felosztása is bekövetkezhetik.”

Török Pál.

Wackernagel, Rudolf: Geschichte des Elsass. Zweite, unveränderte Auflage. Freiburg i. Br. 1940. Eberhard Albert. 89 314 (1) l., 1 térk. — A könyvnek ez a második kiadása az 1918 októberében befejezett első kiadás változatlan lenyomata. Mint a szerző akkor írt előszavában kiemeli, a mű nem tudományos munka, nem történészek részére készült, egyszerűen referátum, összeállítás arról, amit mások alkottak. Tulajdonképpen azoknak az előadásoknak megjelentetése, amelyeket szerző mint baseli professzor az egyetemen tartott. Ez a szigorú megítélés azonban saját munkájával szemben nem rontja le a könyv értékét, csak növeli megbízhatóságát. Mert igaz annyiban, hogy a könyv nem ad forráskritikát és nem jelöl meg irodalmat — bár a szerző úgy érzi, hogy a vonatkozó irodalom nagy tömegéből alig hagyott valamit is figyelmen kívül. Így tehát valóban nem alkalmas elindításul annak, aki magának Elzásznak történetére vonatkozólag kíván kutatásokat végezni. Annál értékesebb azonban olyanok számára, akik megbízható összefoglalást keresnek a politikai történelemben oly fontos szerepet játszó kis ország életének alakulásáról. A kritika, amelyet szerző saját művével szemben alkalmaz, érezhető a könyvben összehordott tömértelen adattal szemben is, amelyeket aprólékos gonddal illeszt bele előadásának szerkezetébe.

Lepereg előttünk Elzásznak élete a legősibb időktől kezdve a francia forradalomig, lehetőleg annyi konkrét politikai, társadalmi, gazdasági, művelődési és művészettörténeti adattal, amennyit csak a mű terjedelme megenged. Elzász történelmileg ismert legrégibb lakói kelták voltak, a germán nyomás azonban igen korán jelent-

kezik. De a germán Ariovist elzászi uralma néhány év múlva megtörik, nem az egyenetlen kelták, hanem a hódító Róma erején. Julius Caesar Kr. e. 58-ban kivívott győzelme évszázadokra biztosítja Róma számára a rajnai határt. A hanyatló birodalom azonban nem tud ellenállni a germán nyomásnak és az V. század közepére már az alamannok lesznek Elzász urai, a század végén pedig a frankok hatalmába kerül. A népesség kelta, római és germán elemei közül utóbbi lesz a legjelentősebb, elsősorban az alamann. A frank birodalmon belül Elzász élete végül is a keleti részhez kapcsolódik. Oly erő, amely ezt a határozott földrajzi egységet politikai egységgé emelné, nem alakul ki. Rövidesen két grófságra oszlik, amelyek inkább névleg tartoznak a Rajna tulsó partján elterülő sváb hercegséghez. Csak a Staufokkal kerül a birodalom politikai és kulturális vérkeringésének központjába, akik mint sváb hercegek és német királyok egyaránt melegen felkarolják. A Staufok bukása után megint elvész a koncentrált erő. A kis ország északi része egyházi területre, városokra, lovagi birtokokra, kis grófságokra esik szét. A déli túlnyomórészt családi birtokként is, a tartománygrófság (Landgraf) jogán a lovagi birtokokra kiterjedő illetékességgel pedig csaknem teljes egészében a Habsburg-házé, amely azonban az osztrák tartományok megszerzése után elhanyagolja a távoli és periferikus Elzászt.

A német birodalom szétesése és a francia királyság megerősödése mindinkább eltérbe helyezi az egykori rajnai határ gondolatát. A francia királyság célja azonban eleinte nem annyira határainak kiterjesztésére irányul. Inkább befolyást akar szerezni a laza szerkezetű birodalomban. A münsteri békében (1648) nem kényszeríti a birodalmat, mint amellyel álláspontja szerint nem is állott harcban, hogy az ekkor már másfél évtizede tényleg francia hatalom alatt álló Elzászt neki átadja, hanem megelégszik azzal, hogy egyszerűen azokat a jogokat nyerje el, amelyek addig a vele ellenséges osztrák házat illették meg, s ezenkívül a csak névleges értékű északelzászi tartományi grófságot. Ezzel azonban közvetlen hatalmába esett csaknem az egész Dél-Elzász s a birodalmi védnökség (Vogt) a 10 legfontosabb város fölött — Strassburgot kivéve. De Elzász birtoka sem biztosítja a francia királynak a várt befolyást a német ügyekben. Nemesak a császár, hanem a rendek is határozottan ellenállanak. A bonyolult politikai helyzet viszont magában Elzászban sem tarthat sokáig. XIV. Lajos a reünions kamarák felállításával bíróinak látszó egyoldalú ítéleteket provokál, amelyek a már megszerzett jogok kiterjesztő magyarázata alapján: mind több területet ítélnék oda a francia koronának, végül 1681-ben magát Strassburgot is. A reüniónak jogtalanságát azonban maga a francia királyság is érezte, ezért arra törekedett, hogy az egyes apróbb területi felsőségeket jogaik biztosításával és kedvezményekkel önkéntes csatlakozásra bírja. Végül is a XVIII. században már egész Elzász közvetlen francia szuverenitás alatt áll, néhány enclave-ot leszámítva, így a münsteri apátság, a német lovagrend s a badeni örgróf elzászi birtokait, valamint Mülhausen városát, amely Dél-Elzász közepén 1515 óta a svájci szövetség tagja volt. A francia uralom nyugalmat, békét, s ezzel erős gazdasági fejlődést biztosít Elzász számára. Tudatában van annak, hogy idegen népet tart hatalmában s ezért Elzász népességét, szokásait, sőt gazdasági életének külön érdekeit is tiszteletben tartja. Elzász a francia vámhatárokon kívül marad továbbra is. A francia hódítás a katonai birtokbavételén túlmenően nem érinti Elzász belélettét, a franciásítást érdekét kizárólag a francia szellemi élet önkéntelen befolyása, a magas kormánykörök francia élete mozditja elő, amely felé orientálódik min-

den felfelé törekvő erő, közöttük a régi elzászi nemesség is. „Elzász politikailag Franciaországhoz tartozik, mint német ország áll Franciaország uralma alatt és ezzel az uralommal általában véve meg van elégedve.” (305. l.)

Mint ez a végső konklúzió is bizonyítja, a szerző pontosan igyekszik regisztrálni a való helyzetet, kerülve az elfogult ítéletekből való kiindulást. Amint történeti tények alapján megállapítja Elzász ősi német népiségét és a francia hódítás jogellenes voltát, éppenúgy elismeri azokat a kiváló adminisztratív képességeket, amelyek az erőyes és határozott katonai intézkedéseken túl, a polgári életben mindig páratlan türelemmel és mérséklettel fáradoztak azon, hogy ezt az idegen népet a francia államon belül megelégedetté tegyék. Hogy a könyvet — amely, mint a 2. kiadás utószava mondja, Franciaországból ki volt tiltva, az elzászi német népiségért folytatott küzdelemnek viszont forrásmunkául szolgált — most a visszafoglalás után német részről tartották szükségesnek újból kiadni, teljesen érthetővé teszi a népiségnek centrális szerepe a mai kor politikai gondolkodásában. S a francia érdemek, szellemi behatások objektív elismerése csak annál meggyőzőbbé teszi a szerzőnek azokat az adatait, melyek — Burchard strassburgi püspöknek már a XII. században az általa betelepített francia szerzetesekről mondott szavaival élve (58. l.) — a franciákat *homines alterius nationis et ignotae linguae*-ként mutatják be.

Párdányi Miklós.

Gróf Révay József: Kisnemesei Tajnán. Adatok egy felvidéki falu és egy társadalmi réteg történeti monográfiájához. Budapest, 1942. MEFHOSZ kiadás. 8° 127 l. — A szellemtörténeti irány térhódításától kezdve filozófusaink egyre nagyobb érdeklődéssel fordultak a történelem felé, s nem egy közülük kimondottan történeti kérdésekhez is nyult. Kétségtelen: ezek a „kirándulások” nem egyszer igen hasznosaknak bizonyultak éppen a történettudomány szempontjából; de voltak és vannak árnyoldalaik is. A kategóriákhoz szokott filozófus „sub specie aeternitatis” szemlélte sokszor önkéntelenül is a folyton változó, hullámnzó történeti valóságot, s az álláspontjának megfelelő, korhelyzet-szülte véleményeket az idők és emberek felett álló örök igazság trónjára ültette. Tudnánk felhozni nem egy példát arra is, hogy a történeti anyagot nem egyszer csak bizonyító eszköznek használták ilyen előre le nem írt, de eleve feltételezett álláspontok igazolására (sajnos, e jelenség céhbéli történészeink között is fel-felütötte a fejét). R. is a filozófia területéről lépett át a történelem mezéjére, nem meglepő tehát, ha az ő történet szemléletébe is belecsúsztak a fennebb említett filozófus-vonások. Ő is bizonyítási, helyesebben cáfolási eszközöket keres a történeti anyagban: „érvet szeretnénk kovácsolni azon közfelfogás ellen, mely szerint a magyar élet sohasem volt más, mint a nemesei, e kisszámú herék legalizált zsarnoksága az állati sorban sinylődő dolgozó többsége felett” — mondja (7. l.). S e tételét úgy szándékozik igazolni, hogy a köznemességet is népnek tekinti, megvizsgálja annak életformáját, s rámutat: íme, ez a rétege a „népnek” egészen normális körülmények között élt. Igen, „nép” volt ez a réteg is, az ú. n. „populus Werböczyanus”: de sem a reformkor emberei, sem a mai falukutatók nem számították a néphez. Amint hogy történetileg nem is számítható oda. Mai népfogalmunknak a rendi terminológiában a *plebs misera contribuens et glebae adstricta*, azaz a jobbágyság felel meg; természetes tehát, hogy a köznemesség életmódjával nem lehet cáfolni a „nép” elnyomását. S örömmel állapíthatjuk meg: R. még csak kísérletet sem tett arra, hogy ezeket az

önkényes, a mából vett szempontokat érvényesítse a történeti anyag vizsgálatában. Józan valóságsszemlélete, történeti érzéke mindvégig megtartotta a helyes úton, melyet olyan szépen állapított meg és jelölt ki bevezetése első felében. Könyve éppen ezért jóval értékesebb egy történetpublisztikai cáfoltnál — aminek ő szánta: komoly kísérlet arra, hogyan lehet egy család történetét a helyi és családi érdekességek síkjáról történeti magasságba emelni a szellemi, társadalmi, gazdasági, nemzetiségi szempontok figyelembevételével.

A bars megyei Tajnay-család sorsában nagy, nemzeti méretű kérdések tükröződnek: a személy- és helynevek bizonyítják, hogy a magyarság népesítette be ezt a területet (nem szlávokra telepedett rá!), s csinált a vadonból a maga életmódjának megfelelő kultúrtájat; látjuk, hogyan alakult ki egy társadalmi réteg egész életberendezésével, s mint viszonylik a felsőbb és alsóbb társadalmi osztályokhoz századokon át. Végredeleletekből, pervallomásokból megkapó életszerűséggel rajzolódnak ki az egykori gazdálkodás módozatai, műveltség, izlés, igények, vagyoni állapotok stb. — egyszóval az egész történeti valóság; országos jellegű, az egész nemzet jövőjére kiható politikai események — mint pl. a török hódítás — itt lenn a szürke hétköznapi valóságában kapnak üresen kongó általánosításokon túl igazi értelmet, életízt. Szinte személyenként láthatjuk: hogyan pusztult a magyarság, miként szívárogtak be egyre nagyobb méretekben a nemzetiségek? Így a török kiűzése után alig néhány évtized elég volt ahhoz, hogy az erősen megritkult magyar jobbágyságot a kedvező gazdálkodási lehetőségek következtében megindult tót (nem szlovák!) hullám szinte elenyésző kisebbségbe szorítsa. S e valóságból alig száz év múlva már hamis teória lett: hogy a magyar feudalizmus rátelepedett a szláv őslakosságra és századokon át nyomorgatta. Bőségesen kárpótolnak az ilyen, s az ezekhez hasonló értékes eredmények azért, hogy egy — ma már legfeljebb újságcikket érdemlő — kortesfogás cáfolata elmaradt.

Ezek a tényleges eredményeken kívül azonban vannak a könyvnek módszertani értékei és tanulságai is — mint fennebb már utaltunk rá. R. a család sorsát nem a tények sorában, hanem a történeti-társadalmi valóság sodrában vizsgálja: nemcsak azt nézi, hogy bizonyos időpontokban mi volt egy személy vagy az egész család helyzete, hanem azt is: hogyan jött létre ez az állapot, mennyiben működtek közre az egykori történeti erők, s viszont: ez az egykori történeti kép mit „válaszol” a feltett kérdésekre (erkölcsi, szellemi, települési, társadalmi stb.)? R. tehát elmélyítette a kutatást. Helyesnek és valószínűnek tartjuk azonban, hogy a jövőben a családtörténeti kutatások nemcsak így mélységben, hanem térben is kiterjedettebbé válnak, s ha csak fővonásokban is, helytörténetté, vagy — szűkebb értelemben vett — tájtörténetté szélesednek. Ahhoz t. i., hogy egy család sorsát élethűen beilleszthessük az egykori élet teljes folyamába, ismerünk kell a „környezet” rajzát is: a földrajzi, természeti adottságok sokszor és sok tekintetben nyultak és nyulnak bele az ember életébe; megszabják az ott élők életmódját, gazdálkodási, nevelési, művelődési stb. lehetőségeit. Látnunk kell a vidék társadalmi fejlődését is, hogy helyesen illeszthessük bele az egészbe a részt: a társadalom tagozódásába a családot, annak tagjait. A kép csak így lesz szemléletes, eleven, életszerű. Nem elégedhetünk meg tehát az illető család koronként változó életformájának kihüvelykezésével, mert az így alkotott képnek vagy képeknek nem lesz „történeti levegője”. Pl. egy köznemesi család életének leméréséhez szükség van arra is, hogy ismerjük az alatta vagy mellette élő jobbágyrétegek, vagy sokszor éppen a vidék

nagybirtokosainak életformáját: ezek nélkül sok jelenség értetlen maradhat. De gyakorlati szempontok is tanácsolják ezt a térben való kiterjesztést: egy család történeti emlékei t. i. legtöbbször nem elég bőségesek ahhoz, hogy belőlük az egykori életet a maga teljességében rekonstruálhassuk. Így a kép hézagossá válik, s a hiányokat legfeljebb feltevésekkel tölthetjük ki — történeti valósággal csak akkor, ha ismerjük a környező családok vagy falvak életét, társadalmi helyzetét. A családtörténelemnek mindig szüksége lesz a vidék településének rázárására, jellegére, így a településtörténet módszereire; viszont a településtörténet sem hagyhatja figyelmen kívül majd az ilyen társadalomtörténeté mélyült családtörténetek eredményeit, nem állhat meg e tények egyszerű regisztrálásánál: mikor, hogyan, kik telepedtek le az illető területen? E tekintetben idők folyamán majdnem mindenütt igen nagy változások állottak elő, elkerülhetetlen tehát a „miért” felvetése. Választ pedig rá legtöbbször csak az illető földön élt egykori eleven társadalom életéből lehet adni. Így fonódik majd talán egyszer össze a családtörténeti és a településtörténeti kutatás. R. könyve jelentős kezdeményezés ebben az irányban.

(Guth Kálmán (Kolozsvár))

Tárca.

Jelentés a Magyar Történelmi Társulat 1941. évi működéséről.

Az a küzdelem, mely világrészek között immár harmadik éve folyik és az abban résztvevő államalakulatok és nemzetek minden erejét és erőforrását igénybeveszi, természetszerűleg hatással van tudományos életünkre is. A háborúval együttjáró hiányok és megszorítások következményei elsősorban a tudományos életben szoktak mutatkozni, különösen ott, ahol valamely tudomány szak művelése nem jár gyakorlatilag hasznosítható eredménnyel. Megértjük, hogy a nemzeti öröknek osztatlanul a háborús célok szolgálatában kell állaniok: megértjük, hogy szükség van megszorításokra és korlátozásokra és hogy meg kell nyugodnunk az életszínvonal átmeneti leszállításában is, mert mindezzel az orosz síkságokon folyó küzdelemnek reánk nézve kedvező kifejlődését segítjük elő. Mindezt szemmel tartva, Társulatunk az új helyzettel szemben igyekezett alkalmazkodni a lehetőségekhez. Működését kisebb méretűre szabta, de így is tiszteletreméltó munkát tudott kifejtetni. Tudott gondoskodni a történelmi kérdések iránt érdeklődő értelmiséggel való kapcsolatok ébrentartásáról és erre felolvasó üléseinket kívánta felhasználni; tudta folytatni forráskiadói tevékenységét, sőt gondja volt arra is, hogy néhány könyvkiadó társulat Társulatunk címe alatt és erkölcsi támogatásával olyan feldolgozásokat bocsásson közre, melyek a magyar történelem kérdései iránt érdeklődő olvasóközönség igényeit vannak hivatva kielégíteni. Megállapíthatjuk, hogy egészen véve nem vigasztalan az a kép, mely a csendben működő Társulat tevékenységét tárja eléink egy nagy világégés közepette.

A magyar társadalom, amely jól tudja, hogy Társulatunk a világháborút követő időkben elvesztette alaptökéjét és most

tagjainak áldozatkészségére és a magyar állam anyagi segítségére utalva igyekszik eleget tenni hivatásának, számtalan esetben adta jelét annak, hogy méltányolja Társulatunk működésének nagy nemzeti jelentőségét és azt a maga részéről is támogatni kívánja. A Magyar Történelmi Társulat iránt érzett megbecsülésnek bizonyossága *Fülöp Józsiás* szász Coburg-Gothai hercegnek az az elhatározása, amellyel 10.000 pengőt bocsátott Társulatunk rendelkezésére Jánossy Dénes ig. vál. tagtársunk „A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában“ c. kiadványa folytatására. 1941 júl. 1-én került átadásra az 1922 júl. 28-án elhalt *Meskó László* volt főispán végrendelete értelmében az az összeg, mely eredetileg alapítványi rendeltetésű 20.000 K-t tett ki, az időközben történt értékcsökkenés következtében azonban 865 P 44 fillerre zsugorodott össze. Az Igazgató-Választmány annak idején őszinte köszönettel fogadta ezeket az adományokat, de legyen szabad ez alkalommal is kifejezést adnom leghálásabb köszönetünknek elsősorban *Fülöp Józsiás* herceg ő fenségének, akinek adománya lehetővé tette egy értékes forráskiadvány folytatását és legyen szabad kegyeletünket leróni *Meskó László* emléke iránt is, aki akkor sietett Társulatunk segítségére, amikor annak további fennmaradása elé valamennyien aggódó lélekkel tekintettünk.

Társulatunk mult évi működésére visszagondolva, két mozzanatot kell kiemelnünk. Az egyik *Filov Bogdán* bolgár miniszterelnöknek tiszteleti taggá való megválasztása, a másik pedig: *gróf Széchenyi István emlékére tartott ünnepi ülésünk*. *Filov Bogdán* tudományos működésének elismeréseképpen választotta meg Társulatunk kisszámú tiszteleti tagjai sorába, hogy ezzel is jelét adja a fejlődő bolgár tudományos élet iránt való megbecsülésnek. A Széchenyi István emléke előtt való hódolat Társulatunk hagyományai közé tartozik. Az Akadémia mellett Társulatunk tett a legtöbbször a Széchenyi-kultusz érdekében, természetes tehát, hogy a Széchenyi-jubileum alkalmával is hallatta szavát. 1941 december 11-én tartott ünnepi ülésünkön *Domanovszky Sándor* ünnepi beszédében (mely a Századok mult évi folyamában jelent meg) bejelentette, hogy megkezdjük Széchenyi teljes levelezésének tudományos kiadását, és ha nincsenek a mai rendkívüli időkkel együttjáró nehézségek, az első kötet már közkezen forogna. Ugyanekkor *Farkas László* tartott előadást Széchenyiről, mint közmunka- és közlekedésügyi miniszterről.

Társulatunk kiadói tevékenységét illetőleg jelenthetem, hogy az 1941. év folyamán megjelent a *Magyar Művelődéstörténet IV. kötete* (Révai irodalmi intézet), a Franklin Társulattól kiadott „A Magyar Történelmi Társulat Könyvei“ c. sorozatban pedig *A románok története* című gyűjteményes mű *Gáldi László* és *Makkai László* szerkesztésében, mely a közeljövőben németül is napvilágot lát, továbbá *Kardos Tibor* Középkori kultúra, középkori költészet című könyve. Megjelent továbbá a Fontes-sorozatban *Pukánszkyné Kádlár Jolántól* „A magyar nemzeti színház százéves története“ c.

forráskiadványnak első kötete, mely a történeti bevezetést tartalmazza. Megjelent végül a *Századok* és az 1940. évszámot viselő pótfüzet is. Bár a Magyar Művelődéstörténetben és a Franklin Társulattól kiadott sorozatban csak közvetve vagyunk érdekelve, mert a kiadás összes költségeit a két vállalat viseli, szellemi tartalommal Társulatunk látja el azokat, ezért mindkét sorozatot kiadványaink közé számíthatjuk. Pukánszky Kádár Jolán műve folytatása a Fontes-sorozatnak, melynek kötetei el nem mellőzhető forrásai az újkori magyar történelemnek; a sorozat élénkebb gyarapodása mindnyájunk legfőbb óhajta. A *Századok*, amely 1941-ben LXXV. évébe lépett és a szokott változatos és gazdag tartalommal jelent meg, maga köré gyűjtve a fiatalabb történetírói nemzedéket, szinte intézményesen biztosítja a magyar történetírás folyamatosságát és a természet rendjének megfelelő őrsegváltást.

Az őrsegváltásra pedig gondolnunk kell, mert hiszen az idősebb gyarmatosok lassanként elköltöznek. Társulatunk tagjai közül 1941 folyamán is számosan hagytak el bennünket, és bár valamennyinek elvesztését fájlaljuk, a legközvetlenebbül érintett bennünket *Herzog József* ig. vál. tagtársunknak 1941 végén bekövetkezett halála. 1917 óta volt tagja választmányunknak, melynek munkájában mindig készségesen vett részt. A *Századok* múlt évi folyamában (465—468. l.) megjelent megemlékezés, mely valamennyiünk felfogását és meggyőződését tolmácsolja, felment ugyan a róla való bővebb megemlékezés alól, de annyit mindenesetre meg kell jegyeznünk, hogy *Herzog József* mindenkinek példát mutatott a kötelességteljesítésben és abban, hogyan kell szívünkön viselni a Magyar Történelmi Társulat sorsát és érdekeit. Mindig kegyelettel fogunk rá gondolni.

A múlt év folyamán 6 felolvasó, 1 dísz- és 1 közgyűlést tartottunk. Minden egyes alkalommal olyan előadások hangzottak el, amelyekkel az érdeklődő közönség igényeit kívántuk szolgálni. E felolvasások nagyobb része azóta a *Századokban*, vagy más tudományos folyóiratokban megjelent.

Mindent összevéve, az a kép, melyet a Társulat 75. éve mutat, egészben véve megnyugtató. Az eredménnyel nem vagyunk ugyan megelégedve, mert erőteljesebb működést kellene kifejtenünk, közelebb kellene hozni Társulatunkhoz a magyar társadalmat és e végből fel kellene újítani a vidéki felolvasó üléseket, kiadványainknak nagyobb kelendőséget kellene biztosítani — ezek azonban mind olyan feladatok, melyek csak a béke boldogabb idejében valósíthatók meg, amikor nemcsak programot tudunk adni, hanem annak megvalósítását is meg lehet kísérelni. Ma csak az a kötelesség hárul reánk, hogy megtartsuk és átmentsük a reánk bízott tudományos értékeket egy szebb és boldogabb jövő számára.

Lukinich Imre.

Hivatalos értesítő.

Az 1941. évi számadások megvizsgálására kiküldött bizottság jelentése.

Az igazgatóválasztmány 1942. évi február 19-én tartott ülésében alulírottakat bízta meg, hogy a Magyar Történelmi Társulat 1941. évi számadásait megvizsgálják. Van szerencsénk ennek következtében jelenteni, hogy megbízatásunkban az alulírt napon a következőkép jártunk el.

Folyó évi május hó 11-én Balassa Nándor pénztárnok úr lakásán megjelenvén, megvizsgáltuk a Társulat pénzkezelését.

Eljárásunkat a pénztári napló vizsgálatával kezdtük meg.

A főnapló szerint az 1941. évi bevételt 13.907 P 72 fillérben, az 1941. évi kiadást 13.553 P 19 fillérben állapítottuk meg. A főnapló szerint tehát a készpénzmaradvány 1941. évi december 31-én 354 P 53 fillér volt, mely összeg a Postatakarékpénztárnak 1941. évi december hó 31-én kelt 202. számú számlakivonata szerint 354 P 53 fillér pénzmaradvánnyal fedezve van.

Ezután áttértünk a Magyar Történelmi Társulathoz a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél vezetett „Forgótőke” című folyószámla-ellenőrzőkönyvének megvizsgálására. E szerint a könyv szerint 1941. évi december 31-én a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél 52 P volt a készpénzmaradvány, aminek igazolásul csatoljuk 1 % alatt az illető folyószámlakivonatot.

A főnapló és a folyószámlakönyv szerint tehát a Magyar Történelmi Társulathoz 1941. évi december hó 31-én összesen 406 P 53 fillér készpénze maradt.

A főnapló és a folyószámlának bevételi és kiadási eredményei rovatonként összesítve vannak a főkönyvben. A főkönyv adatai alapján a Magyar Történelmi Társulat 1941. évi összes bevételeit 13.961 P 49 fillérben és összes kiadásait 13.554 P 96 fillérben állapítottuk meg. E főkönyv szerint is tehát — mint fentebb a főnapló és folyószámla szerint — 406 P 53 fillérben állapítottuk meg a Magyar Történelmi Társulat 1941. évi december hó 31-én volt készpénzmaradványát.

Azután áttértünk az 1941. évi zárószámadás megbírálására. Ezt az árszámadást 2 % alatt csatoljuk. A zárószámadás a főkönyv alapján készült, s annak bevételi és kiadási eredményeit tünteti fel. A Magyar Történelmi Társulat készpénzmaradványa 1941. évi december 31-én e zárószámadás szerint is 406 P 53 fillér volt.

A pénztárvizsgálat további menetében megvizsgáltuk a törzsvagyonszámla főkönyvét. E szerint a Magyar Történelmi Társulat vagyona 1.506.550 koronát tesz ki. Ebből a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél letétben van 256.550 korona névértékű értékpapír. Igazolja ezt a nevezett pénzügyintézetnek hitelesen kiállított és 3 % alatt csatolt letétjegyzéke. Az említett letétjegyzék szerint a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület egy darab milleniumi emlékérmét is őriz.

A Társulat vagyonához tartozik továbbá, ugyancsak az említett Takarékpénztár letétében, a Magyar Tudományos Társulatok Sajtóvállalatának 62 darab, összesen 868 P névértékű részvénye és 1 darab 1.250.000 korona névértékű Kir. Magyar Egyetemi Nyomdár részvény.

A pénztárvizsgálat további folyamán megállapítottuk, hogy a Magyar Történelmi Társulat 1941. év folyamán öt különböző rendeltetésű alapot kezel. Az öt alapnak a pénzei folyószámlákon vannak elhelyezve a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél.

Az alapok a következők:

1. A Thaly—Szilágyi-alap 1941. évi december hó 31-én a 4 % alatt esatolt számlakivonat szerint 7 P 26 fillér készpénzmaradvánnyal zárult.

2. „Magyarország újabbkori történetének forrásai“ című alap, mely az 5 % alatt esatolt számlakivonat szerint 1941. évi december hó 31-én 137 P és a Postatakarékpénztárnak 1941. évi december hó 9-én kelt 36. számú számlakivonata szerint 14.713 P 73 fillér készpénzmaradvánnyal rendelkezett.

3. Az alapítványi folyószámla 1941. évi december hó 31-én 12.008 P 09 fillér készpénzvagyonnal rendelkezett a 6 % alatt esatolt számlakivonat szerint.

4. A dr. gróf Klebelsberg Kuno-alap 1941. évi december hó 31-én 2.874 P 35 fillér készpénzvagyonnal rendelkezett a 7 % alatt esatolt számlakivonat szerint.

5. A gróf Széchenyi István naplóinak kiadására létesített alap, mely a 8 % alatt esatolt számlakivonat szerint 1941. évi december hó 31-én 281 P és a Postatakarékpénztárnak 1941. évi december hó 3-án kelt 4. számú befizetési lapja szerint 6.229 P 74 fillér maradvánnyal rendelkezett.

Végezetül felsoroljuk a Magyar Történelmi Társulat értékpapírait a 3 % alatt esatolt letétjegyzék alapján, szembeállítván az 1940. évi december hó 31-én volt eredménnyel:

	1940	1941
1. Magyar koronajáradékkötv. 4%-os ..	48.100 K	48.100 K
2. 6%-os hadikölcsönkötvény	60.150 K	60.150 K
3. 5-5%-os állami pénztárjegy	148.300 K	148.300 K
4. Kir. M. Egyetemi Nyomda-részvény .	1,250.000 K	1,250.000 K
5. Magyar Tudományos Társulatok Sajtóvállalata-részvény	868 P	868 P
Összesen	1,506.550 K	1,506.550 K
és	868 P	868 P

Az összes törzsvagyon 1941. évi december hó 31-én 1,506.550 K + 36.657 P 70 f
és 868 P

A 36.657 P 70 fillér készpénzből alapítványi jellegű 12.008 P 09 fillér, meghatározott rendeltetésű 24.243 P 08 fillér és a Társulat szabad rendelkezésére áll 406 P 53 fillér.

Ezen kívül rendelkezésre áll a m. kir. vallás- és közoktatásügyi minisztérium által az 1941. évben kiutalt 1800 P államsegély. Ez összeg közvetlenül a Kir. Magy. Egyetemi Nyomdához folyván be, ott a Századok elmaradt 1941. évi 8—10. számának nyomdaköltségeire tartalékoltatott.

Eljárásunk során meggyőződést szereztünk, hogy Balassa Nándor pénztárnok a Társulat pénztárát lelkiismeretesen és szakavatottsággal kezelte, ennél fogva felkérjük a tisztelt Közgyűlést, hogy Balassa Nándor pénztárnoknak a felmentést a szokásos fenntartással megadni méltóztassék.

Maradtunk tisztelettel

Budapest, 1942. május 11-én.

Schiller Rezső s. k.
a számvizsgálóbizottság tagja.

dr. Varga Endre s. k.
a számvizsgálóbizottság tagja.

A Magyar Történelmi Társulat 1941. évi zárószámadása.

I. Bevétel.

	Előirányzat 1941-re	Eredmény 1941-ben
1. Pénztári maradvány	294-50 P	294-50 P
2. Alaptőke utáni kamat	10- - P	18-55 P
3. Forgótőke utáni kamat	50- - P	76-86 P
4. Tagdíj, tagdíjhátralék, előfizetés ..	6.500- - P	8.184-08 P
5. A Századok és egyéb kiadványok eladásából	150- - P	163-52 P
6. A vallás- és közokt. min. segélye ..	1.200- - P P ¹
7. Rendkívüli bevételek	300- - P	2.154-99 P
8. Remélhető új alapítványok	150- - P	1.068-44 P
9. Átfutó pénzek	300- - P	909-73 P
10. A Századok 1940 -1941. évi pót- fizetése:		
a) előfizetés	250- - P	290-82 P
b) a titkárok és szerkesztők tisztelet- díjuktól felajánlott hozzájárulása	750- - P	800- - P
Összesen	9.954-50 P	13.961-49 P

II. Kiadás.

1. Tisztviselők és gépirónő tiszteletdíja	2.220- - P	2.220- - P
2. Szolgák díjazása	70- - P	72- - P
3. Irodai költségek	500- - P	571-76 P
4. A Századok 1940. évi 9—10. füze- tének és 1941-i évfolyamának nyom- daköltségeire	5.500- - P	4.526-86 P ²
5. A Századok írói és szerkesztői hono- ráriuma	4.000- - P	2.396- - P ²
6. Egyéb nyomtatványokra	300- - P	347-10 P
7. A takarékpénztártól felszámított díjak	120- - P	89-96 P
8. Rendkívüli kiadások	300- - P	262-29 P
9. Alapítványok tőkésítésére	150- - P	1.068-44 P
10. Átfutó pénzek	300- - P	909-73 P
11. A Századok 1940. és 1941. évi pót- fizetének költségei	2.100- - P	1.090-82 P ³
Összesen	15.560- - P	13.554-96 P

Összegezés.

Bevétel	9.954-50 P	13.961-49 P
Kiadás	15.560- - P	13.554-96 P

Hiány, illetve maradvány ... 5.605-50 P 406-53 P

¹ A m. kir. vallás- és közoktatásügyi minisztérium által 1941. évben kiutalt 1800 P államsegély közvetlenül a Kir. M. Egyetemi Nyomdához folyván be, ott a Századok elmaradt 1941: 9—10. számának nyomdaköltségeire tartalékoltatott s az 1942. évi zárószámadásban fog elszámoltatni.

² Mint hogy a Századoknak az 1941. év folyamán csak 1—8. száma jelent meg, a 9—10. számmal járó költségek elmaradtak.

³ A Századok pótfizetése az 1941. év folyamán csak az 1940. évfolyama jelent meg.

A Magyar Történelmi Társulat 1942. évi kölségvetése.

I. Bevétel.

	Eredmény 1941-ben	Előirányzat 1942-re
1. Pénztári maradvány	294-50 P	406-53 P
2. Alaptőke utáni kamat	18-55 P	15-— P
3. Forgótőke utáni kamat	76-86 P	70-— P
4. Tagdíj, tagdíjhátralék, előfizetés .	8.184-08 P	7.000-— P
5. A Századok és egyéb kiadványok eladásából	163-52 P	150-— P
6. A vallás- és közokt. min. segélye ..	— P	3.000-— P ¹
7. Rendkívüli bevételek	2.154-99 P	300-— P
8. Remélhető új alapítványok	1.068-44 P	150-— P
9. Átfutó pénzek	909-73 P	300-— P
10. A Századok pótfüzetére:		
a) előfizetés	290-82 P	280-— P
b) a titkárok és szerkesztők tisztelet- díjaikból felajánlott hozzájárulása	800-— P	800-— P
Összesen	13.961-49 P	12.471-53 P

II. Kiadás.

1. Tisztviselők és gépirónő tiszteletdíja	2.220-— P	2.220-— P
2. Szolgák díjazása	72-— P	75-— P
3. Irodai költségek	571-76 P	600-— P
4. A Századok nyomdaköltségeire ...	4.526-86 P	5.500-— P ²
5. A Századok tróái és szerkesztői hono- ráriuma	2.396-— P	3.500-— P ³
6. Egyéb nyomtatványokra	347-10 P	400-— P
7. A takarékpénztáraktól felszámított díjak	89-96 P	100-— P
8. Rendkívüli kiadások	262-29 P	300-— P
9. Alapítványok tőkésítésére	1.068-44 P	150-— P
10. Átfutó pénzek	909-73 P	300-— P
11. A Századok pótfüzetének költségeire	1.090-82 P	2.100-— P ³
Összesen	13.554-96 P	15.245-— P

Összegezés.

I. Bevétel	13.961-49 P	12.471-53 P
II. Kiadás	13.554-96 P	15.245-— P
Maradvány, illetve hiány	406-53 P	2.773-47 P

¹ Beleszámítva az 1941. évben kiutalt 1800 P segélyt, amely a Kir. M. Egyetemi Nyomdánál tartálékoltatott. Lásd az 1941. évi zárószámadást.

² Századok 1941. évi 9-10. és 1942. évi 1-10. számának nyomdaköltségeire.

³ A Századok 1941. és 1942. évi pótfüzetének költségeire.

A kiadásért felelős: dr. Domanovszky Sándor.

Tárca.

LUKINICH IMRE: Jelentés a Magyar Történelmi Társulat 1941. évi működéséről	250
Hivatalos értesítő	253

A

MAGYARORSZÁG ÚJABBKORI TÖRTÉNETÉNEK FORRÁSAI

c. sorozat legújabb kötete

PUKÁNSZKY NÉ KÁDÁR JOLÁN

A NEMZETI SZÍNHÁZ SZÁZÉVES TÖRTÉNETE, I. KÖTET

A Nemzeti Színház történetének 1937-ig terjedő első tudományos feldolgozása a teljes levéltári anyag s az időszaki sajtó kritikai felhasználásával. A tudományos apparátus ellenére nem száraz adat-tömeg, hanem széles kortörténeti keretbe állítva, élvezhető formában adja a művészi teljesítmény méltatását s tárja fel a színház hatását a közvéleményre és jelentőségét zenei életünk kialakítása, a magyar nyelv művelése és drámairodalmunk megteremtése terén.

A közel 600 oldalas kötet *bolti ára 25 pengő*. A Magyar Történelmi Társulat tagjai a titkári hivatalban (Budapest I, Bécsi-kapu-tér 4) *18 pengő kedvezményes áron* szerezhetik meg.

A MAGYARORSZÁG ÚJABBKORI TÖRTÉNETÉNEK

FORRÁSAI című sorozatban megjelentek

GÁVAI GAAL JENŐ emlékiratai

Élmények és tanulságok címmel

A tudós professzor, több nagy Széchenyi-tanulmány és számos más jelentős történeti monográfia szerzője, éles szemmel figyelte meg a kiegyezés idejétől a világháború utáni konszolidációig eltelt majd háromnegyedszázados korszak eseményeit, szereplőit és sokoldalú, tárgyilagos képet ad róluk lelkiismeretes gonddal készült emlékirataiban. A komoly történeti forrásértékkel bíró, adatokban és megállapításokban gazdag visszaemlékezésekhez VIG ALBERT írt bevezető tanulmányt. A sajtó alá rendezés munkáját LUKINICH IMRE végezte.

A több mint 900 oldalra terjedő kötet *bolti ára 25 pengő*. A Magyar Történelmi Társulat tagjai a titkári hivatalban (Budapest I, Bécsikapu-tér 4) *kedvezményes áron, 18 pengőért* szerezhetik meg.

Magyar Művelődéstörténet

Régóta nélkülözünk egy olyan átfogó, a magyar műveltség minden területéről világos képet nyújtó művelődéstörténetet, amely bevilágít a magyar szellemiség minden ágának történeti fejlődésébe. Ezt a hiányt pótolja most a Magyar Történelmi Társulat. Az első magyar Művelődéstörténet 5 kötete bemutatja a magyar kultúra egész történetét.

Ez a hatalmas munka korszakonként tárgyalja a társadalmi fejlődés, a település, a társadalmi élet, a fő- és középnemesség, a jobbágyosság, a vallásos élet, az irodalom és a művészet, az egészségügy, a hadviselés kérdéseit.

A Magyar Művelődéstörténetet a Magyar Történelmi Társulat megbízásából Domanovszky Sándor, Balanyi György, Mályusz Elemér, Szentpétery Imre és Varju Elemér szerkeszti. Egy-egy kötet terjedelme kb. 40 ív, amelyhez még átlag 20 színes melléklet és 500 kép járul.

A hatalmas műnek eddig négy kötete jelent meg. Az előfizetés feltételeiről felvilágosítást nyújt a Magyar Történelmi Társulat Művelődéstörténetének Kiadóhivatala, Budapest V, Vadász-u. 16.

A Magyar Történelmi Társulat Könyveinek eddigi kötetei

GYALÓKAY JENŐ: Az erdélyi hadjárat 1849 nyarán

MISKOLCZY GYULA: A „kamarilla” a reformkorban

FARKAS GYULA: Az asszimiláció kora a magyar irodalomban

BARTONIEK EMMA: A magyar királykoronázások története

TOLNAI GÁBOR: Régi magyar főurak

A románok története, szerk.: GÁLDI LÁSZLÓ és MAKKA LÁSZLÓ

KARDOS TIBOR: Középkori kultúra, középkori költészet

Legújabban megjelent:

SZABÓ ISTVÁN:

A MAGYARSÁG ÉLETRAJZA

Az első kísérlet a magyar néptörténet problémáinak átfogó rendszerezésére. A honfoglalás korától kezdve tárgyalja hazánk népi viszonyait, a magyar települesterület kialakulását, kiszélesedését, majd csökkenését, a magyar népesség lendülő-hanyatló sorsát, az ország területén talált és később beköltözött más népelemek viszonyait és kapcsolatait a magyar államhatalommal és a magyarsággal, a népkeveredést és az asszimilációt.

A FRANKLIN-TÁRSULAT kiadása

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖNYVEIT a Társulat tagjai 25%-os kedvezményvel rendelhetik meg a titkári hivatalban (Budapest I, Bécsikapu-tér 4.)

51593

XII

24

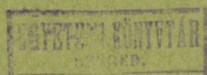
SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
DOMANOVSKY SÁNDOR, HAJNAL ISTVÁN
ÉS WELLMANN IMRE

LXXVI. ÉVF. 7—8. SZÁM, 1942 SZEPT.—OKT.
KIADJA A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
BUDAPEST

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
Zeitschrift der Ungarischen Historischen Gesellschaft
Revue de la Société Historique Hongroise

Megjelenik évente négyszer és egy pótfüzetben

Szerkesztőség: Budapest VIII, Múzeum-körút 6., Bölcsészettkar.

Kiadóhivatal: Budapest I, Bécsikapu-tér 4., Országos Levéltár.

A szerkesztésért és kiadásért *dr. Domanovszky Sándor* felelős.

A „Századok“ (négy szám) *előfizetési díja* évi 16 P. A Magyar Történelmi Társulat tagjai a *tagdíj* (évi 10 P) fejében tagilletményként kapják.

Postatakarékpénztári csekk számla száma: 1099.

A Magyar Történelmi Társulat pénztárnokának, *Balassa Nándor* m. kir. belügyminisztériumi számvevősegi főtanácsosnak lakáscíme:
 Budapest VIII, Szentkirályi-utca 28.

TARTALOM.

	Lap
VITÉZ NAGYBÁNYAI HORTHY ISTVÁN, Magyarország kormányzóhelyettese †	257
BARANYAI LIPÓT: Emlékezés Klebelsberg Kunó grófra.....	259
MÁLYUSZ ELEMÉR: A magyar köznemesség kialakulása (I. közlemény)	272
UNGÁR LÁSZLÓ: Szempontok a magyar polgári osztály kialakulásának vizsgálatához	306

Történeti irodalom.

BARÁTH TIBOR: Magyar történet. Ism.: Komoróczy György	329
SOMEȘAN, LAURIAN: Le passé de la Transylvanie et le facteur géographique. Ism.: Elekes Lajos	331
VERESS ENDRE: Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai. Ism.: Gerézy Róbert	338
RITTER, GERHARD: Machtstaat und Utopie. Ism.: Guóth Kálmán	344
LORTZ, JOSEPH: Die Reformation in Deutschland, I—II. k. Ism.: Révész Imre	350
BAJZA JÓZSEF: A horvát kérdés. Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta TÓTH LÁSZLÓ. Ism.: Hadrovics László	355
ERDEI FERENC: A magyar paraszttársadalom. Ism.: Hajnal István	358

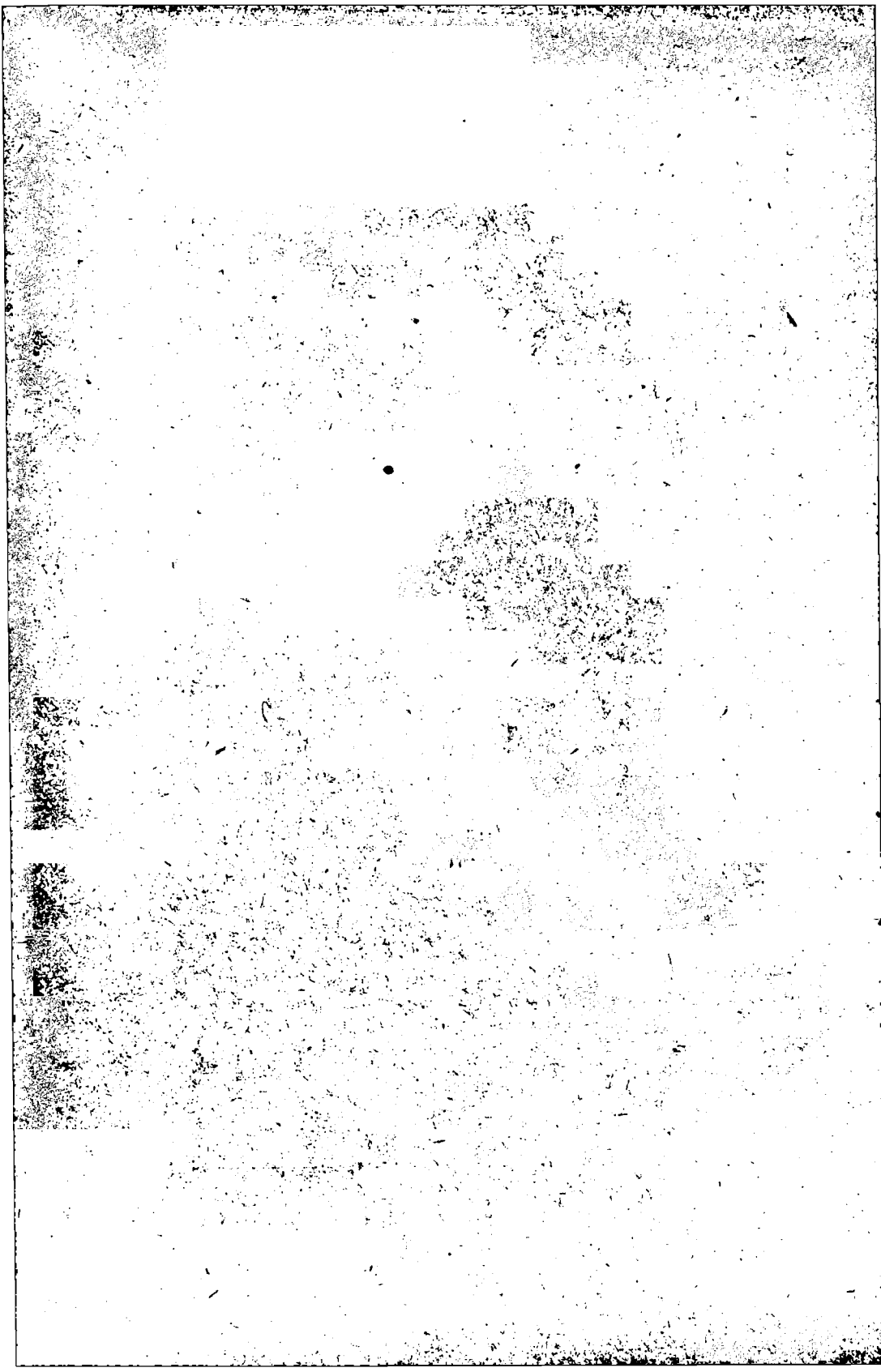
Szemle.

	Lap		Lap
Kumorovitz L. B.: A szfragisztika multja. (Farkas L.) ...	361	Gyalui F. (közread.): Ujfalvi S. emlékiratai. (Kosáry D.) ...	368
Sebestyén B.: A magyar királyok tartózkodási helyei. (Holub J.)	361	Bacsinszky T.: Orosz-ruszin kapcsolatok. (Harcász M.) .	370
Palotay G.: Oszmán-török elemek a magyar hímzésben. (Balogh J.)	362	v. Vendel I.: Szekszárd monográfiája. (Fekete Nagy A.)	371
Pigler A.: Bogdány Jakab. (Ifj. Vayer L.)	363	v. Házi J.: Sopron középkori egyháztörténete. (Pásztor L.)	373
Harsány, Z.: La cour de Léopold, duc de Lorraine. (Holub J.)	364	Bán J.: Sopron újkori egyháztörténete. (Pásztor L.)	373
Botár I.: Szolnok a XVIII. sz.-ban. (Kring M.)	365	Osváth F.: A nagykovácsi ref. tanítóképző története. (Csóka J. L.)	374
März, J.: Joseph II. (Benda K.)	367	Byzantinische Zeitschrift. (Moravcsik Gy.)	375

VITÉZ NAGYBÁNYAI HORTHY ISTVÁN
MAGYARORSZÁG KORMÁNYZÓHELYETTESE
1904—1942

A Magyar Történelmi Társulat minden tagja megrendült lélekkel gyászol a Főméltóságú Kormányzói Párral és nemzetünk minden hű fiával. A Kormányzóhelyettes Úr hősi halálával a magyar sors újra beteljesedett; a nagy magyar vezér méltó fia elesett a harcok mezején. A magyar múlt vizsgálói lesujtva elmélkednek a nagy veszteségen, de a hős halott egyéniségében és magyar áldozatában a magyar erő és magyar hit felemelő szimbólumát, nemzeti jövőnk biztosítékát látják.

Emlékezés Klebelsberg Kunó grófra.

Halálának tizedik évfordulója alkalmából
a Kulturális Egyesületek Szövetségének
közgyűlésén mondotta: **Baranyai Lipót.**

Klebelsberg Kunó a mult világháború előtti kor embere volt; egyéniségének teljes kibontakozása és pályájának csúcspontja azonban a háború utáni időkre esik.

Hogy őt magát, törekvéseit, küzdelmeit és alkotásait megértsük, magunk elé kell idéznünk ennek a háború utáni kornak a világképét. Nem korrajzot akarok adni; ez önmagában egész tanulmányt tenne ki. Klebelsberg Kunóról akarok emlékezni; magának a kornak csak azokat a vonásait fogom kiemelni, melyek Klebelsberg Kunó megértéséhez és munkásságának értékeléséhez szükségesek. Ezek a vonások részben egész Európát jellemzik, részben sajátosan magyar jellegűek.

Bizonyos, hogy a világháború hatalmas szakadékot vágott a történelem folyamába és a kultúra minden ágában alapvető átalakulást vont maga után.

A kor filozófiája új problémák elé került; amit az életről, az élet eszményeiről és céljairól eddig tanított, az emberek széles körében hitelét veszítette. Megindult az eszmények és a célok nagy átértékelése és ezzel kapcsolatban új életstílusnak, új világnézetnek a keresése; mind a kettő — az átértékelés és a világnézet keresése — ma is tart anélkül, hogy az ember révbe jutott volna.

A béke nem hozta meg az igazságnak azt a diadalát, melyért a háború mindkét tábor szerint folyt. A háborút megbékélés nélküli béke követte, amely — mint azóta bebizonyosodott — hosszú fegyverszünetnél többet alig jelentett; nem hozott sem jogi kiegyenlítődést, sem erkölcsi megnyugvást. Az ilyen béke nem lehetett alkalmas arra, hogy a háború pusztításait feledtesse és az embert régi ideáljaihoz visszavezesse. Van-e, lehet-e még — meredt az ember elé a kérdés — magasabbrendű értelme az életnek; nem pusztán vegetálás-e létünk, amelyben minden lénynek végső rendeltetése csak az, hogy elpusztuljon és egyéniségét

vesztve más életnek adjon helyet. Az „Untergang des Abendlandes“ borongós hangulata ülte meg a világot. Az eszményekért való cselekvés helyét a pusztá érdekét hajszoló lélektelen aktivizmus foglalta el. Ez volt a háború utáni Európa korlelkének a képe.

És ebbe a képbe még sokkal sötétebb színekkel rajzolódott bele a magyar sors tragikus fordulata.

A béke bennünket magyarokat sújtott a legkegyetlenebbül és — bátran hozzátehetjük — a legoktalanabban. Az embernek szinte az volt az érzése, hogy velünk magyarokkal nem békét kötöttek az ellenfeleink, hanem a végrendeletünket íratták alá.

Gazdaságilag tönkrementünk. Elvesztettük az ország kétharmadának termő erejét, nyersanyagait és energiaszforrásait. A megmaradt terület tőkéjét a háború elnyűtte, a forradalom és az ezt követő megszállás tovább pusztította. A nemzet munkabíró fiainak színe-java vagy holtan maradt a csatatereken, vagy munkaerejében megfogyatkozva tért vissza. Ifjúságunk nagyrésze — akármi volt a mestersége vagy a pályája — vagy egyáltalán nem, vagy csak elkésztet és hiányosan tudta megszerezni az életre való felkészültséget. Gazdasági életünket tehát kétfelől — az anyag és a szellem felől — egyszerre kezdte ki a háború és a béke. A pénzünk értékét vesztette; a pénzben elhelyezett vagyon megsemmisült, a pénzbeli jövedelmek értéke pedig annyira csökkent, hogy a belőle élő embernek léte pusztá tengődéssé vált.

Mélyreható változás indult meg társadalmunk struktúrájában is; az emberi együttélésnek ebben a kényes szerkezetében, amelynek harmóniájától függ a nemzet belső rendje, nyugalma és politikai ereje. A középosztály városi rétege elszegényedett; a háború ebben a rétegben vitte végbe a legnagyobb pusztítást. A lelki és erkölcsi kifáradás mellett elsősorban a szegénység tette hozzáférhetővé társadalmunknak ezt a rétegét a forradalmak nemzetietlen, kozmopolita eszméi számára. A városi középosztály, mely azelőtt a nemzeti élet egyik legerősebb pillére és a haladásnak értékes kovásza volt, gazdaságilag teherre, lelkileg pedig háborgó elemmé lett a nemzet testében.

A középosztály hanyatlása mellett társadalmunk átregégződésének másik jellegzetes mozzanata a tömegnek, a városi és a falusi proletáriátusnak az előretörése volt; erejét az a nyomor adta, melybe az országot előbb a háború és azután maga a béke döntötte.

Mindezt összevetve, az ország képe — gazdasági és társadalmi vonatkozásban egyaránt — radikálisan megválto-

zott. A gondolkodás homlokterébe az élet materiális fele lépett. A megélhetés, amely azelőtt szinte önként adódott, megnehezedett, bizonytalanná vált, tudatos gond lett belőle. Az értékek skálájának az élére a kenyér kérdése került; minden más értéknek a ranglétra alsóbb fokain kellett meghúzódnia. A szellemi satnyulás, az erkölcsi tompulás és a nemzeti érzés hanyatlásának halálos vésze fenyegette társadalmunkat.

Így festett az a Trianon utáni kor, amelyben Klebelsberg Kunó férfikora javát élte, tehetségét és munkáját a testében és lelkében egyaránt legyengült nemzet szolgálatának szentelve.

A kibontakozás, a helyreállítás és újraépítés küzdelmes munkáját Bethlen István kormánya vállalta és vitte végbe; a nemzet bámulatos vitalitással rövid idő alatt talpra állott. Ebben a talpraállásban volt igen nagy része Klebelsberg Kunónak, aki Bethlen István kormányában az ország kultúrpolitikájának lett az építőmestere. Feladatában nemcsak hivatali kötelességet, hanem ennél sokkal többet: missziót látott; nem igazgatni jött, hanem alkotni.

Univerzális szellemű ember volt, akiről így — ennek a megemlékezésnek a keretében — teljes képet adni nem lehet. Egész alakja abból a vaskos kötetre menő tanulmányból bontakozik majd ki, amelyet egyik legnagyobb tisztelője és sok dologban munkatársa, Huszti József professzor bocsát útjára éppen most, amikor halálának tizedik évfordulójáról emlékezünk meg.

Mégis méltóképen szeretném szavakba foglalni a kegyeletnek azt az érzését, amellyel tíz év távlatában reá és élete művére visszagondolunk. Ezt a feladatomat — úgy érzem — akkor végzem el helyesen, ha Klebelsberg Kunót minél nagyobb távlatba állítom be és azokat a vonásait tárom fel, amelyek szellemének legmagasabb eszményét és lelkének legmélyebb érzését bontakoztatják ki előttünk.

A szellemét betöltő eszmény a „kultúrfölény” gondolata, a lelkét átható legmélyebb érzés pedig a nemzetért aggódó hazaszeretet volt; ez volt a fegyverzete. Ezzel küzdött a kor kishitűsége ellen és ezzel indította meg a harcot a magyarságot fenyegető gazdasági, szellemi és erkölcsi szegényedés ellen.

Minisztersége egész idejében, de ezután is szüntelenül azt hirdette, hogy a magyarságot csak a kulturális felsőbbség állíthatja talpra és csak ez nyithatja meg számára újból az emelkedés útját.

A kultúrfölény Klebelsberg Kunó szájában nem szóvirág, nem retorikai fordulat volt, amely beszéd közben sza-

lad az ember nyelvére, amikor azon igyekszik, hogy valami újat, meglepőt és megkapót mondjon a frázisokhoz szokott füleknek. Klebelsberg Kunó számára a kultúrfölény eszmény és fogalom volt, amelyet kora ifjúsága óta folytatott történelmi tanulmányaiból és filozófiai elmélkedéseiből szűrt le magának.

Klebelsberg Kunó a kultúrában az ember történeti létének nem egy meghatározott megnyilvánulását, nem egy bizonyos ágazatát, hanem magát az életet, a történeti lét summáját látta. Összességét mindannak, amit az ember a maga földi pályafutásának sok százezer esztendején keresztül megtanult a világról, önmagáról és minden egyébről, ami ebben a világban vele együtt benne foglaltatik. Beletartozik ebbe az összességbe az őseMBER legkezdetlegesebb munkaeszköze éppúgy, mint a legbonyolultabb modern gép, az emberi együttélés legprimitívebb formái éppúgy, mint a mai társadalom legkomplikáltabb intézményei; beletartozik mindaz, amit az ember a múltban alkotott és a jövőben minden idők végéig még alkotni fog. Az így kialakuló kultúra nem befejezett, mozdulatlan mű, amely változatlan állandósággal száll át nemzedékről nemzedékre; ellenkezőleg, a kultúra megszakítás nélkül örökké tovaáramló folyamat, amelyben emelkedés és hanyatlás egymást követi. Végeredményben azonban — és ez volt Klebelsberg Kunó kultúr-szemléletének alaptétele — az emberiség, ha időnként vissza is esik, mégis mindig előbbre jut, feljebb és közelebb azokhoz az eszményi célokhoz, amelyek felé szelleme és lelke természeténél fogva mindörökké törekszik. Klebelsberg Kunó ennek az örök folyamatnak a menetét, hajtóerőit és gátló akadályait kereste; meggyőződése volt, hogy ezek alapos ismerete nélkül a nemzet életét sem egészében, sem egyes ágazataiban jól és helyesen kormányozni nem lehet.

A hajtóerőt nem az ember fizikumában lakozó vitális energiákban, hanem az emberi szellem szabad kibontakozásában látta. Történelmi tanulmányai során azonban elsősorban a hanyatló korszakok kötötték le a figyelmét; itt kereste azokat az okokat, amelyek a szellem erejét gátolják és lefoglalják. Okulni akart a hanyatlás tanulságaiból, hogy az emelkedésen munkálkodjék.

Elmélkedései alapján alakult ki benne a szellemnek az élet feletti szupremáciájába vetett hite. A szellem alakítja, konzerválja és fejleszti tovább a kultúrát és ennek minden ágát, a technikát, a gazdaságot, a politikát, a tudományt, a művészeteket, szóval mindazt, amiből és amivel az ember él. Az alkotó szellem egészséges túltengését nevezte kultúr-

főlénynek, ezt tette meg történelemszemléletében axiómának és kultúrpolitikájában vezető alapgondolatának; minden törekvését ez a gondolat irányította és minden alkotását ezzel telítette.

Klebensberg Kunó megingathatatlanul hitt a kultúrának a nemzet sorsát formáló erejében; ebből a hitéből alkotta meg miniszteri munkájának programját: a nemzet meglévő kultúrállományának megóvását és lendületes továbbfejlesztését. A kultúrában látta — állapítja meg Huszti József — azt a szilárd pontot, amelyen, mint Archimedes, lábát megvetette és ezzel a kultúrának nemzetmentő, megújodást, felemelkedést, országépítést biztosító szerepe lett az új magyar reformkor vezető szólama.

A kultúrfőlény programjával Klebensberg Kunó nagy magasságokban fekvő eszményi célokat tűzött a trianoni nemzedék elé; ő maga lebírhatatlan optimizmussal fogott hozzá megvalósításukhoz. Az optimizmust különben olyan lelki kelléknek tartotta, amely nélkül alkotó munkát végezni nem lehet; az optimizmus — mondotta — a politikai atmoszféra oxigénje, a pesszimizmus ellen pedig küzdeni kell, hogy a nemzet organizmusában dolgozó regeneráló erőket meg ne bénítsa.

Klebensberg Kunó idealista volt; de az eszményeit nem az égboltnak a földi ember számára elérhetetlen állócsillagaira tűzte, hanem az élet horizontális távlatába állította bele őket. Ezzel akarta lehetővé tenni embertársai számára, hogy az eléjük állított eszményeket ne csak az elmélkedés lelki emelkedettségének óráiban, hanem akkor is lássák, amikor napi munkájuk fölé görnyedve, tekintetük a földön jár.

A kultúra — mondotta — nem luxus, hanem teremtető erő; erő, amely az anyagot éppúgy megmozgatja, mint a szellem és a lélek világát. Ezzel a megállapításával kapcsolatot teremtett az eszmény és a valóság között; a kultúrfőlény gondolatát érzékelhetővé és a feléje való konkrét törekvést lehetővé tette. Lenni, vagy nem lenni — mondotta — ugyanaz, mint művelődni, vagy műveletlennek maradni.

Azokban a végzetesen súlyos problémákban, amelyek elé a veszített háború a magyarságot állította, Klebensberg Kunó véges-végig csupa olyan feladatot látott, amelyet az adott helyzetben csak a szellem és az erkölcs fegyverével — szóval kulturális főlénnel — lehet megoldani. Az életben — mondotta — minden mindennel összefügg. Azt hiszem, a jelen és jövő szempontjából is okulhatunk, ha visszaidézzük emlékezetünkbe, hogy miként helyezte bele a mindennek

mindennel való összefüggésébe a kultúrfölény gondolatát és miként tette azt olyan centrummá, amely az élet minden ágát szellemi és lelki erővel táplálja. Az ő szemében a gazdasági élet éppúgy a kulturális erőcentrum függvénye, mint ahogy a nemzet belső és külső politikájában is a kultúra nyilatkozik meg.

Lássuk, példaképen, miként gondolkodott Klebelsberg Kunó a gazdasági élet kérdéseiről. Szerinte gazdasági haladás és kulturális haladás ugyanaz; a kettőt egymástól elválasztani nem lehet. A vesztett háború folytán megcsappant gazdasági erőket — mondotta — erkölcsi és szellemi erővel kell meghatványozni. A szegényedésnek csak egy ellenszere van: újra vagyonosodni. De miként lehetséges ez? Csak úgy, hogy az ország megfogyatkozott termelőiőkjét intenzívebben használjuk ki. Ehhez azonban a termelés áttekintése, a piacok számbavétele, kombináció, leleményesség, ügyesség, kezdeményezés, kitartó munka, szorgalom és törekvés kell; szóval azoknak a tulajdonságoknak az összességére van szükség, amelyeket a vállalkozói készség elnevezése alatt szoktunk összefoglalni. Ez a készség azonban a szellem műve, a szellem pedig a kultúra birodalmába tartozik; a gazdasági élet dekadenciája tehát a kultúra hanyatlásával, virágzása a kultúra fellendülésével jár együtt.

Minél súlyosabb az élet nyomora — mondotta már bemutatkozó beszédében — annál inkább fel kell fegyvereznünk a nemzetet azokkal a gazdasági szakismeretekkel, amelyekre a létért való küzdelmében szüksége van.

Ehhez igazodott az iskolapolitikája, mellyel a nemzet széles rétegeinek a szellemi szintjét törekedett emelni; tömegkultúrát akart teremteni, mert ettől várta a nemzet nagy tömege számára a jólét emelkedését és az újravagyonosodás megindulását. Nyomorgó proletáriátus helyett szellemileg erősödő, gazdaságilag konszolidálódó, anyagilag gyarapodó polgári réteget akart létrehozni. A nemzet legfájóbb problémája azonban a városi középosztály elszegényedésében, kereseti és megélhetési lehetőségeinek megcsappanásában ütközött ki; itt is csak egy megoldást látott: tanulni, művelődni és a munkahelyet — ha nincs — megteremteni. Nem az a baj — mondotta —, hogy túl sokan vagyunk; nem sok ezen a földön az a nyolc millió magyar, aki megmaradt, hanem kevés a kifejtett munkája és nem elég a tanultsága. Nem szűnt meg hangoztatni, hogy nem a diplomáért, nem a fix állás mankójáért kell tanulni, hanem a kultúrfölényért, az életben való fölényes eligazodás megszerzéséért. De Klebelsberg Kunó nem állt meg sem a tömeg, sem a középosztály

közepes kiművelésénél. A célt még magasabbra tűzte; nagyvonalú egyetemi, főiskolai és tudománypolitikába fogott. Szándéka a nemzet vezető rétegének a megerősítése volt; arra a rétegre gondolt, amelyre — a gazdasági, a társadalmi és a politikai élet terén egyaránt — az invenció és az átfogó szervezés és az alakítás feladata vár.

Egyetemi és tudománypolitikája miatt támadták legtöbbet, mert a kincstár akkori helyzetében az erre fordított kiadások látszottak a legkevésbé produktívaknak. Klebelsberg Kunó szívósan védekezett. Kimutatta, hogy például a hőtani laboratórium, amely a hazai barnaszén gazdasági felhasználását kutatja, a beléje investált összeg sokszorosát hozhatja haszonként. Szükségünk van a kultúrának erre a legmagasabb fokára — mondotta —, mert e nélkül nem tudjuk kiállítani azokat a szakférfiakat, akik megállják a helyüket például a nemzetközi tárgyalásokon, ahol egyetlen vámtarifatétel helytelen vagy téves kezelésével többet veszthetünk, mint amennyibe egy egész egyetem kerül. Egyik beszédében — a kételkedőknek válaszolva — „a jövő század regényére” utalt, amelyben Jókai a technikai zseni költött alakját, Tatragi Dávidot állította oda mintaképnek. Sokan azt hiszik — mondotta —, hogy ez a Tatragi Dávid nem született meg; tévedés — folytatja a replikát —, ez a Tatragi Dávid nem egyéb, mint maga az élő magyar kultúra, az élő magyar tudomány, amelytől — és főleg ettől — az ország fel-támadását várjuk.

Így látta Klebelsberg Kunó a kultúra és a gazdasági élet összefüggéseit; hosszú, néha igen éles vita indult meg a kérdés körül közte és a pénzügyekkel foglalkozó szakemberek között. A per a körül forgott, miibe investáltassék az ország kevés pénze: produktív gazdasági javakba, vagy a művelődést előmozdító intézményekbe. Zavarban lennék, ha ebben a perben ítékezni kellene; nem tudnám megmondani, hogy a történeti igazság mérlegének melyik serpenyőjében van a nagyobb nyomaték. Az idő — szerencsére — meghozta az egyességet; ítéletre nincs már szükség. Bizonyos, hogy az egyetemet és más főiskolát végzett ifjúság száma rendkívül megnövekedett és a harmincas évek gazdasági válságában sok ezer diplomás ifjú tengődött munka és kenyér nélkül; a kiegyenlítődést az elszakított területek egy részének szukcesszív visszacsatolása hozta létre. Huszti József szerint, ha nincs a Klebelsberg Kunó kultúrpolitikájától tartalékolt értelmiség, már az első alkalommal — a felvidéki területek visszacsatolásakor — nem lett volna elég emberünk a sürgős feladatok ellátására.

De Klebelsberg Kunó nemcsak a gazdasági kérdést állította bele a kultúrpolitika nagy távlatába. Ugyanilyen, vagy talán még nagyobb nyomatékkal hangoztatta a kultúrfölény szükségességét egyrészt az ország belső társadalmi és politikai életében, másrészt a nemzet külpolitikai elhelyezkedésében és megerősödésében. A történelem valóban azt bizonyítja, hogy mindig a kultúrfölény volt az a tényező, amely a nemzeteket történetük útján előrevitte, belső erőiket gyarapította és külső tekintélyüket növelte. A példák egész sorát kutatta fel, amelyek az ókortól napjainkig mind azt mutatják, hogy a nemzetek élete egyet jelent a kultúrájuk életével. A kultúra domborítja ki a nemzet lényegét, vagyis mindazt, ami benne sajátos és minden mástól megkülönbözteti. A kultúra adja meg a nemzet személyiségét, amelynek szelleme és lelke van, amely több mint a honfiak összeszámlált lélekszámának az összessége. Több, mert olyan gondolkodásra és magatartásra indít, amelyre az ember csak akkor képes, amikor egyszerű társas lényből a nemzet szellemi és erkölcsi kötelékének tagjává válik.

Azt mondtam, hogy Klebelsberg Kunó személyiségének másik jellegzetes vonása a hazaszeretet, a nacionalizmus volt. Úgy érezte, hogy a Trianon utáni szomorú, nehéz korban a hazát jobban, mélyebben és dolgozabban kell szeretni; ezt a nagyobb, ezt a mélyebb és dolgozabb hazaszeretetet nevezte neonacionalizmusnak.

Azt tartotta, hogy a nemzet kulturális alkotás, amelynek lényegét nem az állam, hanem a szellemi és a lelki tartalom adja meg. Ez a tartalom, amely korról-korra, nemzedékről-nemzedékre változik, hanyatlak vagy fejlődik és a társadalom változó rétegeződése szerint differenciálódik; ebben az örökös változásban a dolgok egységét és az emberek együvértartozását egy nagy belső érzés: a nacionalizmus biztosítja. Klebelsberg Kunó ebben a belső érzésben, a nacionalizmusban látja a népek életösztönét, amely a nemzetet a történelem útján a fejlődés és a haladás irányában előreviszi.

Tudta, hogy a magyarban ez az ösztön kipusztíthatatlan szívósággal él, de nem mindig indít cselekvésre. A törekvése az volt, hogy a nacionalizmus ösztönös erejét tudatossá tegye, kimélyítse és kézzelfogható pozitív nemzeti célok szolgálatába állítsa. A hazafiságnak az a mértéke — mondotta —, amely Trianon előtt elég volt, ma nem elég; ne higgye senki, hogy napjainkban elég az olyasfajta hazafiság, amely beéri a haza pusztá szeretetével és azzal a készséggel, hogy — ha kell — meg is halunk a védelmében. A nemzet élete — mondta tovább — hétköznapiakon hömpölyög és a magyar hazafiság

éppen ezeken a hétköznapiakon nincs kihasználva a nemzet megerősítése érdekében; a hazaszeretetnek aktív, folyvást dolgozó, munkálkodó, eleven hatóerővé kell lennie. Ezt értette a neonacionalizmuson és ezt a neonacionalizmust akarta megtenni a magyar kultúra és — ami ezzel egyértelmű — a magyar nemzeti lét hajtó és formáló erejévé.

A kultúra folytonossága kétféle magatartást követel meg a társadalomtól: konzervativizmust és haladó szellemet. A kettő — legalább is a napi politika szóhasználatára szerint — ellentétben látszik egymással lenni; a kulturális történelmi életben azonban a konzervatív és a haladó erő összeolvad és a kettő együtt adja ki az élet szintézisét. Ahol csak a konzerváló erő működik, ott az élet megáll, ahol pedig a haladás dinamizmusa lesz kizárólagos úrrá, ott az evolúció igen könnyen revolúcióba csap át. A konzerváló erő feladata a hagyományok és az ezekre ráépített bevált intézmények megőrzése; a haladó erő feladata pedig az, hogy a múlt hagyományaira támaszkodva a jövő kialakításán munkálkodjék.

Klebelsberg Kunó hagyománytiszteelő ember volt. Tudta, hogy az élet útja mindig a jövő felé mutat, de tudta azt is, hogy a jövő csak akkor válhatik a nemzeti fejlődés szerves részévé, ha a multa épít és a hagyományok őstalajába ereszti gyökerét.

A konzerváló erőt és készséget Klebelsberg Kunó a magyar lélekben megtalálta. A történeti eszmékhez, a hagyományokhoz, a jogrendhez, az alkotmányhoz való szívós ragaszkodás és hűség alapvető lelki tulajdonsága a magyaroknak; az újat érdeklődéssel és megértéssel szemléli, de csak akkor megy utána, ha érdemesnek találja és úgy látja, hogy beleillik az életébe. Attól sem kellett tartania, hogy idegen eszmék, kívülről jövő világnézet, vagy nem idevaló életstílus nagyobb hódításra teheszen szert; a magyar inkább hajlik a hazai mély kultúrára, mint az idegen magas kultúrára. A koráramlatokat csak akkor bocsátja be, ha a karakterének és a nemzeti sajátosságainak megfelelőnek; ha nem felel meg neki, kirekeszti őket. Együtt haladunk Európával, de — mondja Babits Mihály egyik tanulmányában — nem billenünk ki önmagunkból, nem nyújtózunk minduntalan a messzeségek és a végtelen felé; tudunk az európai eszmékért meghalni, de sohse engedjük át magunkat annyira, hogy csak értük éljünk.

A konzerváló hátvéd tehát megvolt; védte a magyar kultúrát és annak történelmi multját minden hagyományt rontó és romboló törekvéssel szemben. Erre a szilárd hátterre támaszkodva. Klebelsberg Kunó — lelke cselekvésre

indító hajlamát követve — nyugodtan fordulhatott a haladás és a jövő felé. A gyakorlati politikában — mondotta — meg kell tanulnunk, hogy mindig előre tekintsünk; ez a következő előre tekintés — folytatta — a magyar neonacionalizmus lényeges mozzanata.

A háború és az azt követő idők — amint erre bevezetőben rámutattam — a magyar társadalom struktúrájában igen mélyreható átalakulást idéztek elő. Új korosztályok nőttek fel, léptek be az életbe és hozták magukkal a háborús nyomor által már gyermekkorukban kifáradt lelkiük elégedetlenségét és bizonytalan aspirációit. A középosztály — vagyónát elveszítve és kereseti lehetőségeiben korlátozva — a szellemi és lelki dekadencia lejtőjére került. Ugyanekkor a gazdasági válság előtérbe tolta a tömeget, a városi és a falusi proletáriátust, amelynek szegénysége a politikai demagógia melegágyául kínálkozott.

Társadalmunk a desorientáció állapotába került; nagy volt a veszély, hogy internacionális gondolatáramlatok és kozmopolita eszmék vernek gyökeret benne. Ennek a veszélynek üzent hadat Klebelsberg Kunó; a nacionalizmust emelve védőpajzsként nemzete elé, lelki irányítást és szellemi eligazítást keresett számára.

Tudatában volt annak, hogy ezt a feladatot sem az állam, sem a hivatalos kultúrpolitika megoldani nem tudja.

Elhatározta tehát, hogy kilép minisztériuma keretei közül és magával a társadalommal teremti kapcsolatot, hogy vele szövetségre lépve, kiváltsa belőle azt az aktivitást és lendületet, amely nélkül a töle annyit hangoztatott kultúrfölény pusztá ábránd maradt volna. Ezért lépett a publicisztika és — amint ő maga mondotta — a kultúrapostolság útjára; vezércikkeivel és tanulmányaival a közvéleményt akarta a maga eszméi és a neonacionalizmus céljai mellé felrakoztatni.

Első célja az volt, belevinni a köztudatba, hogy a kultúrfölény gondolata történelmi hagyománya a magyarnak; azt vallotta, hogy a magyarságnak — amelyet a katasztréfák nemzetének szokott nevezni — az igazi ereje abban van, hogy a legnagyobb csapásokat is ki tudja állni és utánuk mindig belső megújódásra képes; mert nincs az a nyomor — írja másutt —, mely a lelkünk ösztönös vonzódását az örök eszmények iránt el tudná nyomni. Második és legfőbb célja volt, megértetni a nemzettel, hogy a kultúra nemcsak esztétikai értékek hordozója, hanem pozitív gyakorlati hatalom. Hatalom, amely mindenekelőtt gazdasági jólétet teremt; hatalom, amely a politikai jogok öntudatos gyakorlására

képesít és a nemzetet belső sorsának urává teszi; végül hatalom és erő, amely a nemzetek társaságában való elhelyezkedést biztosítja, tekintélyt és megbecsülést szerez.

E célok szolgálatában — mondotta — kultúrpolitikámnak két vezérmotívuma van: emelni a magyar tömegek művelődési szintjét és e műveltebb tömegeknek olyan vezetőket adni, akiket a nemzet bizalommal követhet.

Olyan társadalom lebegett tehát a szeme előtt, amelyben a kulturált népi réteg fölött szublimált szellemű, szilárd erkölcsű elit helyezkedik el.

Szava mindkét rétegnek szólt, amikor a nemzet boldogulásának az útját az erkölcsi alapon nyugvó nacionalizmusban és a gazdasági termékenység gondolatában jelölte ki. Nem akarunk mindig félárnyékban ülni — írja egyik cikkében —, nem akarunk mindig nyomorogni és nélkülözni, pusztulni és tengődni, hanem az erkölcs és a tudás hatalmával meg akarjuk hatványozni a magyar munka erejét, mert a munka révén módosabbak, függetlenebbek és mindenekfelett öntudatosabb magyarok akarunk lenni. Ez, fűzte hozzá, a magyar neonacionalizmus végső célja; a nemzeti termelés élére európai nivón álló vezetők ezreit, a nemzeti termelés szolgálatába pedig a magas erkölcsi és értelmi kultúrával bírók millióit kell állítani.

Ezek voltak Klebelsberg Kunó gondolatai, amelyeket egy kibontakozó nagyméretű nemzetnevelő programmal alapvetésének szánt. A társadalmat felfelé törekedett nivellálni, nem pedig lefelé; nem az osztálytalan tömegtársadalom, hanem a társadalmi osztályok harmóniája lebegett a szeme előtt.

Célunk — mondotta — a pozitív magyar embertípus kimunkálása, olyan emberek nevelése, akik a magyar sors nagy kérdéseire igennel válaszolnak; pedagógiánk — folytatta a gondolatát — a magyar iskola elé azt a célt állítja, hogy hazafias, vallásos és pozitív embereket neveljen, akik nem riadnak vissza a trianoni élet ezer nehézségétől, hanem dolgozni, munkálkodni, teremteni és alkotni akarnak.

Hazafias, vallásos és pozitív! Három szó, amelyek mindegyike az embernek egy-egy egyéni vonását jelenti. Már ez a három szó is mutatja, hogy Klebelsberg Kunó a neonacionalizmus révén nem valami misztikus szuggesztió által összefogott tömeget akart cselekvésre mozditani; ellenkezőleg, magas eszményektől áthatott öntudatos dolgozó individuumokat akart nevelni. A munka értékének a tudatát akarta felébreszteni, a nemtörődömséget, az értelmi és erkölcsi lomhaságot akarta elnyomni. Ne a közügyek kritiká-

ján törjük a fejünket, hanem a szakmánk munkájára fordít-suk az erőnket; ha ezt tesszük, magunk megélünk és a nemzet boldogulását is szolgáljuk.

Klebelsberg Kunó szabaddá akarta tenni a szellemet, hogy az egyes ember teremtfőereje — a gazdasági életnek ez az örök mozgatója — érvényesülni tudjon; az egyén ne az állam testén élő parazita legyen, hanem a maga emberségéből éljen meg úgy, hogy léte a nemzetnek is hasznára legyen. Az etatizmusban az ember személyes egyéni kvalitásai elvesznek; a bürokrácia mediokritása lép a helyükbe, amely — fejlődés és haladás helyett — a stabilitás és immobilitás felé tendál, ez pedig nem gyarapodásra, hanem sorvadásra vezet.

Kis nemzet vagyunk, mondotta; nem hagyatkozhatunk tehát a tömegre, amely a nagy népek egyik legnagyobb erőforrása. A tömegerő hiányát az értelm és az erkölcs erejével kell kipótolnunk. Boldogulásunk útja csak a kultúrfölény, a személyiség kibontakoztatása, az intelligencia kivirágztatása és a kezdeményező képesség felfokozása lehet.

Látjuk tehát, hogy Klebelsberg Kunó a kulturális fejlődés motorját az individuumban kereste és a haladást a szabad embertől várta. Szabadságon azonban — és ezt nagyon nyomatékosan ki kell emelnem — nem a cselekvési jog korlátlan-ságát értette. Az igazi hazafinak — írja egyik cikkében — ma nem jogokat kell követelnie, hanem kötelességeket kell teljesítenie; az állampolgár nevelésében — mondotta más alkalommal — nem a jogi, hanem a kötelességi mozzanatot kell előtérbe állítani, mert a nemzet pozitív ereje az, amit a kötelességteljesítő polgárok munkában, áldozatban és vagyonban rendelkezésére bocsátanak.

A kötelességnek ez a nyomatékos hangsúlyozása világossá teszi, hogy Klebelsberg Kunó neonacionalizmusa nemcsak munkaprogramm, hanem egyúttal erkölcsi eligazítás is; a kötelességteljesítés normáit állította a magyar ember elé és e normáknak megfelelő magatartásra tanított és nevelt. De ki kell emelnem még valamit: Klebelsberg Kunó nem hagyott kétséget abban, hogy mely erkölcsi rend normáit tartja a nemzet számára mérvadóknak. A tőle szem előtt tartott embertípus ímént idézett harcsm attributuma közt ott a vallá-sosság. Nyilvánvaló tehát, hogy a neonacionalizmus az erkölcs-nek nem valami új rendjét akarta megszerkeszteni, hanem — a magyarság ezeréves tradícióinak megfelelően — a kereszt-ény erkölcs alapjára helyezkedett; ennek az erkölcsnek a szabályait tette az egyén világnézetének és magatartásának irányítójává.

Klebensberg Kunó a neonacionalizmusról szóló írásait kötetbe foglalta, a kötet élére Bethlen István írt előszót, amelyben ezeket mondja: „Minden népnek az az igazi fénykora, amikor a legnagyobb nemzeti erények egészen személytelenek, mert a nemzeti összesség minden tagjában egyenlő mértékben élnek és ezúton az egész nemzet energiáit képesek hatványozni.“ Mit jelentenek ezek a szavak? Azt jelentik, hogy a nemzeti erények dolgában minden hazafinak az abszolútumra kell törekednie; ha ezt tesszük, akkor a haza szolgálatában valamennyien — vezetők és vezetettek, gazdagok és szegények — egyformákká válunk és személytelenül olvadunk bele a nemzet szellemi és erkölcsi összességébe, amely minden igaz magyar számára a földi üdvösség útja.

Így bontakozik ki előttünk Klebensberg Kunó alakja és élete művének két pillére: a kultúrába vetett bizalma és a nacionalizmusba vetett hite. Én hiszek — mondotta — a teremtsék örök erejében; az anyaföld sem öregedett meg, a világháború tarlóin új élet sarjad. Klebensberg Kunónak igaza lett; az új élet kisarjadt és ma már nincs az a hatalom, amely a magyar nemzet kulturális, szellemi és erkölcsi bástyáin erőt vehetne.

A magyar köznemesség kialakulása.

I. közlemény.

A kérdéssel: mi is köznemességünk eredete, feltűnően keveset foglalkozott történetírásunk; ha pedig válaszolni akart rá, főleg a jogi vonatkozásokat tárgyalta, a nemesi birtokjog jellegét, meg az örökösödés rendjét vizsgálva. „Az egységes nemesi rend kifejlődését csak a birtokjog fejlődésének fonalán nyomozhatjuk” — jelenti ki kategorikusan Rugonfalvi Kiss István abban a tanulmányában, amelynek már a címe is problémánk megoldását ígéri,¹ s hogy másoknak, akik szerényebb célt tűztek maguk elé, hasonló a felfogásuk, arról tanúskodik Waldapfel Eszternek „Nemesi birtokjogunk kialakulása a középkorban” című értékezése. Ő ugyanis, felvetve a kérdéseket: vajjon Werbőczy köznemessége a kora-középkor két szabad, katonáskodó elemének, t. i. a foglalt és adományos osztálynak az összeolvadásából keletkezett-e, vagy pedig csak egyiküknek a leszármazottja, szintén úgy látja, hogy feleletet rájuk „egyedül a birtoklásunk kezdeteire visszamenő kutatások” adhatnak.² Bár tetszetős feltevés volna jogászias gondolkodásmódunkat okolni az egyoldalúság miatt, így aligha közelítenék meg az igazságot. Sajátságos eljárásunk inkább úgy magyarázható, hogy a kérdés túlságosan egyszerűnek látszott. Most nem a köztudatunkat részben még ma is irányító Werbőczy-féle elgondolásra célzunk, amely szerint a köznemesség azonos a honfoglaló, szabad magyarsággal, bár ezt a felfogást még olyan nagytekintélyű tudós is vallotta, mint Pauler Gyula.³ Alig valamivel vélte bonyolultabbnak a problémát az a kutatónk, Váczy Péter, aki felismerte, hogy kell valami mélyebb értelemnek lappangania XIII. századi okleveleink kifejezései mögött, amelyek egyszer nobilisoknak, máskor királyi servienseknek nevezik ugyanazon társadalmi rétegnek a tagjait. Mert ha az ő fejtegetése után többé már nem is

¹ Az egységes magyar nemesi rend kifejlődése (Debrecen 1932), 16. l.

² Századok 1931, 134. l.

³ A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt (2. kiadás, Budapest 1899). I. k. 253. l.

lehet a nevek különbségében csak kancelláriai szokást, a formulák váltakozását látni — mint ahogyan Tagányi Károly is tette¹ —, lényegében ugyanúgy mutatja be a magyar nemesség kialakulását, mint régibb történetíróink. Tehát a szabad, honfoglaló magyarságból válik az ki, attól különül el, mégpedig úgy, hogy a XIII. század elejére már ki is alakult „az egységes nemesi társadalom“,² aminek megfelelően a probléma súlypontjává annak felderítése lesz, „hogyan egy sajátos szemléletmódtól ösztönözve“ miért „valotta magát minden nemes a király serviensének“.³

A kérdést, azt hisszük, másképp kell feltennünk. Olyan formán, mint Erdélyi László, még ha nem is értünk vele egyet, hogy a királyi serviensek alacsony társadalmi helyzetből feltörekvő lovas szolgák voltak.⁴ Tehát adatainktól, a már sokszor megtárgyalt oklevelektől vallomást arra vonatkozólag kell kérnünk, hogy a királyi servienseket miért nevezték a XIII. században nobilisoknak s ez a név az előbbi, amelyet mai nyelvünkben már csak a „szolgabíró“ kifejezés őriz, miért szorította ki. A névcsera mögött, meggyőződésünk szerint, a magyar köznemességnek mint rendnek a kialakulása s vele összefüggésben egész társadalmunk szerkezetének a megállapodása rejlik. Mindez azonban csak akkor lesz nyilvánvaló, ha vizsgálódásainkban érvényesítjük a katonai szempontokat, ugyanakkor pedig eleve valószínűnek tartjuk, hogy a középkori államok éppen úgy tudták, mint mi, hogy sorsuk — fennmaradásuk vagy teljes elpusztulásuk — végső fokon a hatetereken dőlően el, a társadalmi fejlődést irányító, meghatározó elemek közül a hadi érdeket nem felejtethet ki.

I.

Fejtegetéseinkhez legalkalmasabb kiindulópontul az aranybulla kínálkozik, mivel ez a nemest és a királyi serviens még jogokban és kiváltságokban különböző társadalmi

¹ Felelet dr. Erdélyi Lászlónak „Árpád-kori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései“-re. Történeti Szemle 1916, 598. l.

² Váczy P.: A szimbolikus államszemlélet kora Magyarországon. Minerva 1932, 194. l.

³ Uo. 114. l. — Jellemző megállapításai: „a nemes képletes értelemben ‚királyi serviens‘ lett“ (191. l.). „A kor [a XII. sz. második fele] mindinkább arra a meggyőződésre jut, hogy a nemes tulajdonképpen serviens, hűbéres“ (192. l.); „a századfordulón [XII/XIII. sz.] a nobilis seu serviens regis már a nemest jelenti, a földesurat“ (192. l.). Az aranybullában „serviensek alatt nemeseket kell értenünk“ (112. l.).

⁴ Erdélyi L.: A tizenkét legkritikusabb kérdés (Kolozsvár 1917), 143. s köv. l.

csoportoknak tünteti fel.¹ Mint az oklevél szövegéből, rendelkezéseiből kiolvasható, nobilisoknak ekkor még mindig az előkelőket, az uralkodó környezetében tartózkodó urakat nevezték; egy maroknyi embert: a nagybirtokosokat, a királyi tisztségek betöltőit és várományosait, akiknek szava döntött az országos ügyek intézésénél. Az ellenállási jog éppen úgy őket illette meg, mint ahogyan a köztük kitört viszálykodás s egyik csoportjuknak, a Tivadar vezetése alatt állóknak a nádorság, meg a vezető udvari méltóságok elnyerésére indított akciója kényszerítette II. Endrét a nagy szabadságlevél kiadására.² Velük szemben a királyi serviensek a jómódú birtokos magyarok. Ők az udvari intrikákban nem vesznek részt, mert bár a király zászlaja alatt vonulnak hadba, évente csak egyszer, Szent István napján jelennek meg az uralkodó székhelyén, hogy ott pereiket eléje vagy a nádor elé terjesszék, egyébként pedig otthon gazdálkodnak prédiumaikon.

Kevéssel az aranybulla után a „királyi serviens“ név kezdett azonos lenni a „nemes“ megjelöléssel. Legkorábbi példának a Ják-nemzetség történetéből ismeretes. Ennek több tagját II. Endre 1221-ben, amikor Uraj földjével megajándékozta őket, „nostri servientes de genere Jaku“-nak nevezte, egy királyi bizottság ellenben a birtoknak a tulajdonosait 1233-ban már „nobiles de Jaku“-nak írta.³ A név korai átváltódását nemcsak a nemzetség előkelő származása, nemcsak az a körülmény magyarázza meg, hogy az 1221-ben megadományozott királyi serviensek a Ják nemzetségből kivált családok ősei lettek, így például Ebed a gr. Niczky-családé. Más, közvetlenebb okra is hivatkozhatunk. Az 1233-i oklevél Uraj birtokosait nem sorolja fel névszerint, hanem egyszerűen „Márton comes rokonainak“ mondja

¹ Ez a megállapítás Erdélyi L. érdeme: i. m. 21. s. köv. l.

² Karácsonyi J.: Az aranybulla keletkezése és első sorsa. (Ért. a tört. tud. köréből XVIII. 7. Budapest 1899); Hóman (—Székfü): Magyar történet (I. kiadás), II. k. 84. s. köv. l. — Szilágyi Lorándnak az okleveles adatokat pontosan összeállító tanulmányából (Az Anonymus-kérdés revíziója. Századok 1937, 21. s. köv. l.) kitűnik, hogy a „nobilis“ a XII. sz. utolsó harmadáig a főméltóságokat jelölő kifejezésekkel egyenlő értelmű s III. Béla alatt is azonos a „principes“-szel. (Természetesen az 1201-i oklevélben „principum vel nobilium regni“ szintén így értendő.) Arra vonatkozólag pedig, hogy 1223-ban a „nobilis“-t a „baro“-val azonosították — mindkét esetben ugyanis a hitbér 100 marka volt — igen érdekes oklevelet közölt Holub József (Turul 1937, 66. s. köv. l.)

³ Fejér: Codex diplomaticus, III/1. 329. s. köv. l.; a dátumokra ld. Szentpétery I.: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke (Budapest 1923), 370. sz. és Karácsonyi J.: A hamis, hibáskeltű és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig (Budapest 1902), 92. l.

őket. Ez a Márton pedig, Mike nádor unokaöccse, azonos a jáki monostor felépítőjével, akit nemzetségének tagjai a „Nagy” jelzővel ruháztak fel.¹ Igen valószínű, hogy a „nobilis” cím, amely őt származásánál, vagyonánál, hivatali állásánál fogva egyaránt megillette, reá való tekintettel is fűződött ily korán rokonainak nevéhez.²

Azoknak a királyi servienseknek a körében, akik nem dicsekedhettek ily előkelő családi kapcsolatokkal, a serviens-nobilis átváltódásnak több fokozata különböztethető meg. Mint megállapítható, kezdetben az előkelőbb réteg nevét jelző gyanánt hozzácsatolták a serviensekéhez. A legelső példa erre 1244-ből ismeretes. Egy királyi oklevél ekkor a „nobilis serviens noster” kifejezést használja,³ s az említett szokás az 1280-as évekig élt.⁴ (Pl. 1268: nobilis serviens

¹ Karácsonyi J.: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig (Budapest 1900), II. k. 245., 253. l.

² Az 1231-i aranybulla (Marczali: Enchiridion, 134. s. köv. l.) még határozottan az előkelőket nevezi nobilisoknak, amidőn eltiltja „az érsekek, püspökök, bárók és nobilisok” descensusát, mint amely miatt sok panasz hangzott el, a földesúri igazságszolgáltatói jogkör részeit pedig így sorolja fel: „érsek, püspök vagy nobilis.” (8. és 9. §.) Descensus-jogot ugyanis csak előkelő, kísérettel utazó urak igényelhetek maguknak. Hasonlóképpen csak előkelők érthetők azokon a „hospites nobiles”-en, akik nem nyerhetnek Magyarországon méltóságokat, nehogy az ország gazdagsága veszendőbe menjen. (23. §.) Sőt talán nem feltétlenül azonos a „nobilis” és „serviens” jelentése még a hadiszolgálatról szóló rendelkezésekben sem. Az 1222-i aranybullával (7. §.) szemben ugyanis, amely szerint a serviensek nem kötelesek a királyt az országhatáron túl hadjáratba elkísérni, legfeljebb zsold fejében, az 1231-i bulla megfelelő pontja (15. §.), kimondva a nobilisok mentességét, így sorolja fel azokat, akiknek a királlyal kell tartaniok: comesek, zsoldosok, várjobbágyok, a tisztségek viselői és azok, akik nagy birtokadományban részesültek. Bármennyire közel került a szövegben a „serviens” és a „nobilis”, még mindig fennmarad a lehetőség, hogy a vitás helyet így értelmezzük: Azokon a nobilisokon kívül, akik ispánságot vagy udvari méltóságot viseltek s a királytól nagy birtokokat kaptak, voltak még más előkelők is; ezek most éppen úgy kivonták magukat korábbi kötelezettségeik alól, mint 1222-ben a királyi serviensek. Megkülönbözteti a nobilist a serviensről Rogerius is. Ezt írja ugyanis: IV. Béla hadba hívatta „tam nobiles, quam qui servientes regis dicuntur, quam castrenses et pertinentes ad castra.” (Scriptores rerum Hungaricarum, ed. E. Szentpétery, II. k. 560. l. A régebbi kiadásokban a „quam” kötőszó elmaradt, ami téves fordításokra és magyarázatokra adott alkalmat. A helyes szöveg megállapítása Juhász László érdeme.)

³ Wenzel: Árpádkori új okmánytár, VII. k. 170. l. Az az 1186-i oklevél, amely „nobiles servientes”-t ír (Knauz: Monumenta eccl. Strigoniensis, I. k. 131. l.), hamisítvány (v. ö. Szentpétery i. m. 146. sz.).

⁴ Váczy P.: A királyi serviensek és a patrimoniális királyság Századok 1927, 255. s. köv. l.

regalis.¹⁾ A következő fokon a két szó szinonim jellegét a közjük ékelődő *vagy* kötőszóval juttatták kifejezésre; olyan formán, mint először egy 1257-i oklevélben olvasható: „nobiles seu servientes regni”.² IV. Béla és István ifjabb király 1267-i privilégiuma pedig immár kétséget nem hagyóan tanúsítja, hogy a „nemes” és a „serviens” értelme közt nincs különbség, hiszen Magyarország nemeseit királyi servienseknek mondja: nobiles regni Hungarie universi, qui servientes regales dicuntur.³ Végleg pedig avval zárult le a fejlődés, hogy királyi serviens helyett következetesen nemeset mondtak, ami a régebbi kifejezésnek a közhasználatból való eltűnését, kikopását jelentette. A nemesítési formulák tanúsága szerint⁴ is az átalakulás a XIII. század derekán ment végbe. A század első felében ugyanis az uralkodók, ha valakit ki akartak tüntetni, a serviensek közé fogadták be: in coetum serviencium nostrorum regalum. S bár ez a kifejezés még az 1280-as években is élt, mellette feltűnt — az 1260-as években — az az új formula, amely így hangzik: in coetum et consortium regni nostri nobilium, vagyis a nemesítésnek később szokásos megfogalmazása. De egyes esetek is bizonyítják a nobilis-serviens azonosulást. A sok közül csak kettőt említünk. II. Endre 1217-ben egy zalai várjobbágyot királyi servienssé tett: inter servientes regis befogadva; utódait viszont IV. Béla veri et primi nobiles-nek nevezte.⁵ Romanus és Pósa 1251-ben zalai serviensek, de ugyanőket 1274-ben nobilisoknak nevezik.⁶

A „nobilis” jelző hozzátapadt azonban ahhoz a harcos csoporthoz is, amely a királyi serviensek mellett az ország haderejének másik jelentős részét tette ki: a várjobbágy-sághoz. Egy évtizeddel későbből, 1255-ből ismeretes a „nobilis iobagio castri” kitételt tartalmazó első oklevél, mint amely esztendőben a „nobilis serviens” megjelöléssel legelőször találkoztunk.⁷

¹ Tagányi: Felelet. Történeti Szemle. 1916, 599. l.

² Hazai okmánytár, VIII. k. 426. l.; Tagányi i. h. 597. l.: „de cetum et numero nobilium seu servantum.”

³ Marezali: Enchiridion, 168. l.

⁴ Gondosan összeállította őket Váczy, Századok 1927, 253. s. köv. l.

⁵ Tagányi i. h. 597. l.

⁶ Váczy i. h. 252. l. — Ugyanazon oklevél használja a serviens és nobilis nevet: Wenzel, III. k. 275. l. (1272-ben a királyné servienssé teszi szakácsát, pár sorral alább azonban már ezt írja: mint a többi nemes). Ugyanígy Wenzel, IV. k. 33. l., 84. l. (1274. és 1277.: servientes tanquam nobiles); Levéltári Közlemények 1925, 245. l.

⁷ „nobilis iobagio castri.” Wenzel, VII. k. 395. l. — Erdélyi és Tagányi szerint — ebben meglepő módon egyetértenek — 1244-ből

Mivel a „nemes“ megjelölésnek az általánossá válásával, népes társadalmi rétegre ruházódásával egyidejűleg a legelőkelőbb urak, a nagybirtokosok magukat báróknak nevezték,¹ a fenti jelenségeket úgy lehetne magyarázni, hogy a vezető társadalmi csoport megunva nevét, elhagyta azt egy divatosabb kedvéért, s azután közömbösen nézte, hogy az alatta álló társadalmi rétegek mint teszik a magukévá. Vagy esetleg arra is gondolhatunk, hogy a királyi szerviensek és a várjobbágyok vágyódtak az előkelő névre, mire a főurak, nem tudván elhárítani igényüket, lemondtak róla, a bárósággal kárpótolva magukat. Mivel nyelvtörténetünk tanítása szerint nem egy szavunk, például az *úr* vagy *nagyságos*, fokozatosan szállott lefelé, mégpedig igen magas polcra, ez a magyarázat nem is nélkülözné a valószínűség látszatát. A *serviens-nobilis* változás azonban oly szűk időközre korlátozottan, oly gyorsan ment végbe, hogy nagyon nehéz a társadalom személytelen, soha pontosan meg nem figyelhető tevékenységének, életének következményéül tekinteni. Azt hisszük, hogy a *nobilis* szó a XIII. században nemcsak nemest jelentett, mint napjainkban, hanem volt olyan határozott értelme is, amely ma már feledésbe merült. Erre a lényegre két társadalmi csoportnak, a szepesi tíz lánzsásoknak, valamint a turóci jobbágyfiúknak a története mutat rá.

volna a legelső eset (Történeti Szemle 1915, 351. l. és 1916, 583. l.), azonban az oklevél XIV. századi hamisítvány (Szentpétery i. m. 798. sz.). — A „nemes várjobbágy“ kifejezés későbbi példáit felsorolja Czimer K.: Az Árpádházi királyok várjobbágyai. A szegedi m. kir. állami főreáliskola XLVI. értesítője (Szeged 1914), 61. l.

¹ Tagányi megállapítása szerint (Történeti Szemle 1916, 588. l.) nálunk Imre királynak a pápához intézett 1203.-i levelében olvasható először a *bíró* szó, azonban „barones Francie“ formában (Wenzel, VI. k. 239. l.), Magyarország előkelőire érve pedig II. Endre 1205.-i oklevelében. (A következő 1209.-i oklevél, amelyre Tagányi hivatkozik samelyben „nullus comes, nullus princeps, nemo baronum“ felsorolás olvasható (Wenzel, XI. k. 101. l.), hamisítvány. [Szentpétery i. m. 250. sz.]) Erdélyi szerint a magnates és barones kifejezések 1217-től kezdve váltak divatosakká. (A tizenkét legkritikusabb kérdés, 26. l.) A *báró* szó jelentéséről s változásairól felvilágosít Du Cange „Glossarium“-a, I. k. 579. l.: „... iam inde ab ipsa Augustini tempore Barones dicti videntur viri nobiles principum obsequiis et servitio addicti, vel certe viri militares et qui primas tenebant in aulis regum.“ — 580. l.: „Cum nobiles, qui regum servitio ascripti sunt, caeteris nobilibus praeemineant, inde barones dici coeperunt proceres ac magnates.“ A kifejezés a német alkotmánytörténetben kevésbé ismert s francia hatásra a birodalom nyugati részein a XI.—XII. században honosodott meg. (V. ö. G. Waitz: Deutsche Verfassungs- geschichte (2. kiadás), IV. k. 333. l., V. k. 461. s köv. l.)

Az ő jogaik és kötelességeik, mint a részletekbe menő vizsgálat igazolta,¹ kezdetben megegyeztek a várjobbágysággal s talán csak azért kaptak külön nevet, mert a kor, amely életre hívta az egykori gyepűelvén kialakult közösségeiket, irtózott a sablonos ábrázolásoktól, a szimmetrikus, egyforma módon megismétlődő alakzatoktól. Amint tehát a gótika művésze képtelen volt két teljesen egyező, pontosan azonos kidolgozású szobrot helyezni egymás mellé s még amikor az egyes apostolokat vagy szenteket típuszerűen kellett ábrázolnia, akkor is legalább a szobrok talapzatait ékesítette különböző díszekkel, vagy amint egy gótikus templom ablakkeretei és kőrácsai sohasem egymás ismétlődései, ugyanúgy lelte örömét a kor abban, hogy az egyhangú „várjobbágyság” helyett egyénibb jellegű, kifejező neveket használhat. A szepesiiek megjelölése katonai szolgálatukat tükrözte vissza; páncélos lándzsásokat küldtek a királyi seregbe, mégpedig pontosan tizet. A turóci és lipcsei jobbágysági elnevezés meg a település és szervezés késői folyamatát érzékeltethette szemléletes képpel. Azt, hogy a jobbágysági intézmény eredetileg a várjobbágyságnak éppen úgy fiatalabb hajtása, mint ahogyan a jobbágysági is a tisztséget viselők utódai.²

A szepesi lándzsások ősei azok a határőrök voltak, akik a Szent István által megszervezett gömöri, valamint a tornai

¹ Fekete Nagy A.: A Szepesség területi és társadalmi kialakulása (Budapest 1934); Mályusz E.: Turóc megye kialakulása (Budapest 1922).

² Arra vonatkozólag, hogy a „fiú” szónak valóban van ilyen jelentése, hivatkozhatunk az udvarnokok ispánjai fiainak példájára. Ők, V. István által megállapított szabadságuk értelmében, mint 1282-ben a nádor is elismerte, a király zászlója alatt harcolnak, akár mint a serviensek, és a nádor elé hiteleshelyi kiküldöttel idézhetők csak meg, nem pedig udvarnoki pristaldus által. (Wenzel, IV. k. 243. l.) Ekkor tehát már nem nemesek. Eredetileg azonban nem voltak azok, hanem a nádor által az udvarnoki falvak élére helyezett tisztviselők. Nemesekké csak azáltal lettek, hogy a katonai szolgálat terheit vállalva, azt teljesíteni tudták. Felemelkedésüket Budafalvi Péter esete példázza. Ez az udvarnoki comesfiú IV. László „pugil specialis”-a volt s uráért tizenegyszer állott ki győzelmesen a porondra, az Ottokár cseh király elleni harcban pedig súlyos sebeket szerzett. Jutalmul királyi ura megnevesítette, mégpedig — s ez a jellemző — kiemelve őt „a conditione et numero comitum udvarnicorum, qui filii comitum udvarnicorum dicuntur.” (Fejér, V./2. 211. l.) Nyilvánvaló: udvarnoki comes-családból származott, azonban már nem apja vagy ősei szolgálatát végezte, nem az udvarnokok ellenőrzése, igazgatása volt a feladata; ez bajvivó voltával nem is lett volna összeegyeztethető. Igen valószínű, hogy más comesfiúk is, hozzá hasonlóan, elszakadtak apjuk munkakörétől, nevük azonban később is jelezte eredeti hivatásukat.

ispánság területéről húzódtak északra s főleg a Hernád völgyében telepedtek meg. Katonai szolgálatukat fejenként végezték, azaz minden felnőtt, harc képes férfi katonáskodott, s ez a szolgálat a gyors lovú, ügyes íjjászok éber őrködése volt. A tatárjárás megtizedelte soraikat, sokan elpusztultak közülük. IV. Béla azonban mégsem számuk megnövelésére törekedett s nem erőszakolta, hogy továbbra is fejenként, valamennyien vonuljanak hadba. Ellenkezőleg, megvizsgálva és rendezve állapotukat, 1243-ban azt hagyta meg, hogy közülük négyen-nyegen küldjenek egy illően felfegyverzett vitézt a királyi seregbe. A családok két-két ekealja földön — körülbelül 240—240 holdon — gazdálkodtak, s ez a birtok, amelyet szolganépeikkel műveltek, bőven elég volt egy-egy nagyobb család, sőt később egész nemzetség megélhetésére. A katona, akit négy család nyolc ekealja föld hozamából volt köteles felszerelni, mint éppen a későbbi névből — tíz lándzsás — kitűnik, páncélos vitéz volt. IV. Béla reformjának célja nyilvánvalóan a haderő fejlesztése volt, azonban nem számbeli, hanem minőségi vonatkozásban. Az utóbbit oly fontosnak találta, hogy érdekében kész volt lemondani annak a kontingensnek a háromnegyedrészeről, amely a később lándzsásszékeknek vagy kismegyének nevezett szepesi tájról került ki. A csere a nehézfegyverzetű harcosok értékét bizonyára meggyőzően igazolja.

Igen jellemző, hogy IV. Béla említett privilégiuma a később lándzsásoknak nevezett harcosokat nobilisoknak mondja. Nem országos nemeseknek ugyan, hanem először nobiles de Scepus-nak, majd általában nemeseknek, a számukra engedélyezett kiváltságok azonban ugyanazok az előjogok, amelyek a királyi serviensek szabadságának a sarkpontjai voltak. Tehát a lándzsások is a király zászlaja alatt harcolnak, mentesek lévén a szepesi ispán bírói joghatóságától, kisebb pereiket maguk, a súlyosakat a király jelenlétében intézik el végérvényesen¹ s adót sem fizetnek: csak abban az esetben, ha a királyi serviensekre és bármely más nemesekre adót rónának ki.² Az utóbbi utalás szintén

¹ A privilégium mondatát: „comes de Scepus nec ipsos, nec eorum iobbagiones possit iudicare, nisi in causis furtivi, monete et decimarum“, úgy értjük, hogy az említett három esetben a lándzsások népei (jobbágyai) felett ítéltetett az ispán, nem pedig a lándzsások személye felett. A tizedet és pénzváltást illető rendelkezés ugyanis megegyezik az aranybulla 5. pontjával, amely szerint az ispán nem ítélezhet a királyi serviensek birtokain, kivéve a pénz- és tized-ügyeket, a curialis comes pedig csak a várnépek felett bíraskodhat.

² „ad servientes regis et alios quoslibet nobiles“. (Knausz i. m. I. k. 347. l.)

igazolja, hogy a lándzsások helyzete — birtokuknak a hadiszolgálat végzésétől függését nem tekintve — egészen olyan, mint a XIII. század közepén élő nemeseké.

Mielőtt levonnók a következtetést és felelnénk a kérdésre: miért nyerték el a nobilis nevet, vessünk egy pillantást a jobbágyfiúk sorsának alakulására. Közöttük a turóci fennsíkot még II. Endre kedte felosztani, bizonyára a katonai szolgálat feltételével, azonban a nagyobb arányú telepítés IV. Béla nevéhez fűződik. Átlag két aratrumonként adott ő földet a leendő jobbágyfiúknak: részben bevándorló hospeseknek és az alsóbb társadalmi rétegekből kiemelteknek, részben szabad, de szegénysorsú magyaroknak, megvetve ily módon sok magyar lakosságú és a középkor folyamán magyar nevű kis falunak az alapját. A jobbágyfiúk a birtok fejében katonáskodtak s szolgálatukat úgy végezték, hogy valamennyien hadba vonultak. Például 1248-ban IV. Béla Namzalónak és négy fiának öt ekealja földet adott, avval a feltétellel, hogy valamennyien fejenként (ad capita sua) tartoznak a királyi seregben szolgálni, mint a többi turóci jobbágyfiú.¹ Fegyverük a szokásos egyszerű, könnyű felszerelés lehetett.

Ezt az állapotot IV. Béla 1255-ben megváltoztatta, mégpedig a szepesi reform elvei szerint. Mint maga mondja, úgy találta, hogy egészen felesleges módon a kelleténél több jobbágyfiú van. Éppen ezért számukat negyvenre csökkentette. Azután pedig javarészüket felmentve a személyes hadbavonulás kötelezettsége alól, katonai szolgálatuk mértékét úgy állapította meg, hogy hatonként állítsanak ki egy páncélos vitézt (unum pancerratum). Turócból így alig hat-hét fegyveres vonult a királyi seregbe. Számuk később nagyobb lett, de csak azért, mert a telepítés 1255 után tovább folyt s újabb, meg újabb jobbágyfiú-családok nyertek földet a megélhetésre. Változatlan maradt azonban a katonáskodás mértéke. Például 1258-ban IV. Béla a Vahot család őst másodmagával földhöz juttatva, újból hangsúlyozta, hogy minden hat család köteles egy fegyverest felszerelni.² A reform után okleveleink a jobbágyfiúkat

¹ „sub ea libertate, ut singuli in exercitibus regiis ad capita sua domino regi servire tenerentur, quemadmodum ceteri filii iobagionum ipsorum conprovinciales in armis servire regie excellencie consueverunt“. Turóci registrum, 47. §. Történelmi Tár 1902, 218. l.

² „... ita tamen, quod sicut populi de Thuroch, sic et ipsi de singulis sex mansionibus unum armatum ad suum regium exercitum mittere tenerentur“. Ua. 6. §., uo. 198. l.

nobilisoknak nevezik.¹ Így 1256-ban Vydas nobilis de Turuch, 1263-ban a Kossuth-család őse „turóci nobilis“, 1266-ban pedig IV. Béla, több család részére teljesen azonos szövegű és ugyanazon napon kelt oklevelet állítva ki, őket „veri et nobiles filii iobagionum“-nak nevezte.²

A szepesi és turóci átalakulással pontosan egyező vonásokat tüntet fel az egyházi nagy birtok hadakozó népelemének, a harcos jobbágyoknak a története.³ Nagy számukra jellemző, hogy a tihanyi apátnak 1267-ben 130 telkes, házas lovas jobbágya volt. Olyan óriási tömeg, hogy csak a legegyszerűbben felfegyverzettnek képzelhetjük el. IV. Béla nem is értékelte sokra. Hogy használhatóbbá tegye, a szepesi és turóci példából megismertelve elvek szerint rendezte állapotukat. Az említett évben, 1267-ben megbízta tehát a nádort, hogy

¹ 1255 előttről egyetlen emlék, IV. Béla 1254-i oklevele említi „nobiles de Turuch“-t. (Turóc megye kialakulása, 132. l.) Az oklevél keltét azonban Karácsonyi 1257-re javította s más okok is az 1254-i dátum ellen szólnak. (V. ö. Szentpétery i. m. 1023. sz.)

² Az elmondottak „Turóc megye kialakulása“ c. könyvem előadását két pontban helyesbítik. 1. A magyar származású jobbágyfiúkat általában kötött társadalmi helyzetből kiemeltéknek véltem. Ezzel szemben, mint már Hóman figyelmeztetett (Századok 1922, 563. l.), a jobbágyfiúk „szabadok voltak, csak nem nemesek“. 2. Nem gondoltam arra, hogy az 1255-i intézkedés a hadiszolgálat minőségét megváltoztatta — következőleg előbb más volt a jobbágyfiúk fegyverzete —, amiből azután előadásomban ellenmondások adódtak. Elismerve tévedéseimet, ki kell még térnem Váczy Péternek értekezésével polemizáló egyik megjegyzésére, amely szerint a jobbágyfiúk a várjobbágyosság felett álló reteg tagjai volnának (Századok 1927, 364., 366., 370. s köv. l.). Ez az állítás két okból sem fogadható el: 1. A jobbágyfiúk helyzete csak a XIII. sz. közepi várjobbágyossággal, tehát a már átalakuló intézménnyel hasonlítható össze, nem pedig a száz évvel korábbival. A tatárjárás után pedig a várjobbágyoknak nem kevesebb, hanem inkább több joguk volt, mint a jobbágyfiúknak. 2. Váczy nem vette figyelembe, hogy IV. Béla, amidőn a turóci jobbágyfiúk számát 40-re csökkentette, radikális intézkedését csak szorosan tőle függő intézmény tagjainak rovására tehetette meg, de semmiesetre sem oly szabadokkal kapcsolatban, mint amilyenek akkor a serviens-nobilisok voltak.

³ Régi állapotukat IV. Bélának egy 1239-i oklevele tárja fel. E szerint a szekszárdi apát Csértő nevű lovas hírnöke az uralkodónak oly nagy szolgálatakat teljesített, hogy a király jutalmul, az apát hozzájárulásával, rokonaival együtt kivette a hírnökök közül és a monostor „szabad jobbágyai“ közé sorolta. Kötelességeiket a privilegiium így állapította meg: Tartoznak elkísérni a királyt hadjárataiba, még pedig mint loricatusok, az apát meg követségekre használhatja őket. Mivel az apátság az ő előkelőbb osztályba kerülésükkel elvesztette hírnökeit, kárpótlásul a királytól ugyanannyi fehervári várnép (castrensis) családot — számszerint 16-ot — kapott, ahányan Csértőék voltak. (Wenzel, VII. k. 67. l.) Példánk szerint az egyházi jobbágyok közel állottak a castrensisekhez, egyetlen fok választotta el őket. Mindez éppen úgy, mint a tény, hogy Csértő egész atyaisága katonává

válassza ketté a jobbágyság „nagy és haszontalan sokaságát“ s alig tizedrészüket, mindössze 12-t hagyjon meg harcos jobbágnak, a többit pedig ossza be egyszerű adózónak, condicionariusnak, az úrbéreszek közé. A tömeg ekkor rimánkodni kezdett. Az emberek kijelentették, hogy készek adózni, vállalják az úrbéresség terheit, feltételeit, kérték azonban, hogy ne fosszák meg őket nevüktől, a büszkeségüket jelentő „jobbágyság“-tól. Panaszkodásuk megindította a nádort; a király engedélyével beleegyezett, hogy az új úrbéreszek tartsák meg régi nevüket.¹ Az uralkodó intézkedése minden bizonnyal arra irányult, hogy a lovas jobbágyság kilenczted részének a hadiszolgálatból való kikapcsolása árán a megmaradt töredék a régivel használhatóbb és értékesebb legyen. Olyan formán, hogy módot nyerjen a költséges nehéz fegyverzet megszerzésére és forgatására. Aligha volna helyes úgy értelmezni az 1267-i intézkedést, hogy az a lovas jobbágyság túlnyomó részét lesüllyesztette, mindazokat, akik nem alkalmasak arra a katonai szolgálatra, amelyet az uralkodó korszerűnek tartott. Az ő állapotuk lényegében a régi maradt, panaszuk sem úgy hangzott, mintha terheik megnövekedtek volna. A valót akkor közelítjük meg, ha azt mondjuk, hogy az ő tömegükhöz hasonlítva egy töredék kiemelkedett, előkelőbb helyzetbe jutott. Szerfelett jellemző, hogy ezt a 12 harcost, akik tehát képesek voltak haladni az idők változásával és eleget tudtak tenni a kor követelményeinek, 1267-ben *iobagiones exercitiales*-nek nevezték, utódait az azonban 1322-ben már *nobiles iobagiones*-nek.²

lett, csak akkor érthető, ha feltesszük, hogy könnyű fegyverzettel szállottak hadba. A „*loricatus*“ ugyan páncélost jelent, azonban a jelen esetben csak bőrpáncélra gondolhatunk. „Mert hiszen — mondja Taginyi — még az okleveleinkben előforduló páncéladatoknak is egy része csak ilyen bőr- vagy nemez-páncélingekre értendő, nem pedig drága vértetűkre.“ (Történeti Szemle 1916, 574. l.) — Ugyancsak jellemző IV. Béla 1245.-i oklevele, amellyel Márton bánnak az ipoly-sági premontrei monostor javára még a tatárjárás előtt tett adományait megerősítette. E szerint ugyanis a bán két libertinusát adta az egyháznak „in tali libertate, ut ipsi virtutibus et facultatibus *precedentibus*, in *curiales comites ecclesie prefici mererentur*“, hat más libertinusát pedig, akik közül ketten-ketten testvérek voltak, „in *iobagiones equestres*, qui vulgariter *luoslegen nuncupantur*.“ (Oszvald A.: Premontrei urbariumok a középkorban. A gödöllői premontrei gimnázium 1939/40. évi évkönyve, Gödöllő 1940, 153. l.; Fejér, IV./3. 277. l.)

¹ Erdélyi L.: Jobbágyság szerepe a középkori magyar társadalomban. A pannonhalmi főapátsági főiskola évkönyve az 1910/11.-i tanévről, 209. l.; ua., Történeti Szemle 1915, 346. l.; Pannonhalmi rendtörténet, X. k. 454. s. köv. l., 528. l.

² Erdélyi L.: A tizenkét legkritikusabb kérdés, 40. l.; Pannonhalmi rendtörténet, X. k. 454., 548. l. — Amikor a bakonybéli apát

Adataink szerint tehát a tatárjárás után a királyság törekvése arra irányult, hogy a régi nagy tömegű, de gyenge fegyverzetű hadsereg helyébe nehéz fegyverzetű, „modern” haderőt állítson, még ha a reform avval a következménnyel járna is, hogy a létszám tetemesen csökken. Ugyancsak okleveles adatok azonban arról is tanúskodnak, hogy a változást követően a lándzsások, a jobbágyfiúk és az egyházi harcos jobbágyok nevéhez a „nobilis” jelző járult. Mivel ennek az elnevezésnek a feltűnése nem magyarázható a véletlenrel, fel kell tennünk, hogy a nemes szónak a jelentése a XIII. század közepén ez volt: nehéz fegyverzetű páncélos katona, egyszerűen: lovag. Még pedig bizonyára nemcsak a megtárgyalt három csoport, hanem a királyi serviensek és a várjobbágyok esetében is. Vagyis őket szintén azért nevezték nemeseknek, mert fegyverzetük, harcmódoruk s ezzel összefüggésben életmódjuk átalakult, a lovagihoz illővé változott.¹

II.

Kísérreljük meg az imént leszűrt eredményeket beiktatni az Árpád-kor hadi és társadalmi képleteibe, s egyszerismind vizsgáljuk meg, hogy azok összeegyeztethetők-e a kútfőkből nyert, jól ismert megállapításokkal.

A XI–XII. század társadalmi fejlődése, ha néhány szóval akarjuk jellemezni,² a szabad magyarok széles tömegeit megfosztotta előbb anyagi, majd politikai függetlenségüktől, ugyanakkor azonban egy kislétszámú csoportot nagy gazdagsághoz és szerephez juttatott. Bár származási és vagyoni különbségek a honfoglalás korában is elválasztottak egymástól magyart és magyart, s bár a szegényebbeket akkor is arra ösztönözte nehéz sorsuk, hogy a hatalmasabbak szolgálatába álljanak, mégis a nemzetségi szervezet hatásaképpen még

(1258-ban) hét noszlópi emberét „in ordinem et numerum nobilium iobagionum ecclesie” felveszi, kötelességeiket így állapítja meg: Egyiküknek el kell őt kísérnie a királyi seregbe „cum equo et alio necessario”; ha közülök többen is mint lovasok hadba vonulnak — ekkor az apát segítségével fegyverkeznek fel —, csak az apát vagy udvarbírája vezetheti őket. (Pannonhalmi rendtörténet, VIII. k. 58., 296. l.)

¹ Feltevésünket egy korai adattal is valószínűsíthetjük. 1217-ben II. Endre azt mondja egy serviensei közé fogadott zalai várjobbágyról — ugyanarról, akinek fiait IV. Béla „igazi és első nemeseknek” nevezte —, hogy hadjárataiban „cum nobili apparatu militari” jelent meg. (Hazai okmánytár, VII. k. 7. l.) Ebben a kifejezésben a „nobilis” mást, mint fényes, lovagi fegyverzet, aligha jelenthet.

² Az alábbiakra vonatkozólag ld.: A karizmatikus királyság. Társadalomtudomány 1934, 160. s. köv. l.

tisztán érvényesült az elv, hogy a szabad származásúak egyenlő jogúak, s áthidalhatatlan szakadék különíti el őket a rabszolgáktól. Szabadságuk alapja és támasza személyes hadakozási kötelezettségük volt; ez avatott minden szabad magyart egyformán harcosná. A keleti, törökös szervezetű hódító népek módjára valamennyien lovas nyilasok voltak. Az állandó megtelepülés kimélyítette a magyarság egyes részei közti árkokat, viszont közelebb hozta a szegény magyart és a szolgát. Az egykor birtokba vett föld ugyanis néhány generáció elmúltával hovatovább szűknek bizonyult nem egy népes család számára, s így az ifjabb sarjaknak a nemzetségen kívül kellett megélhetést keresniök. Földet azonban nem foglalhatnak szabadon, mivel a királyság megalapítása óta érvényesítette azt az elvet, hogy minden gazdátlan területnek ő az ura. Aki mégis a földből akar megélni, kénytelen a királytól vagy a gazdagabbaktól engedélyt kérni, hogy birtokaikra húzódhassék. Ezek jóindulatára, támogatására valamennyien biztosan számíthatnak, hiszen föld van bőven és kevés a dolgozó kéz; ellenértékül azonban munkát kell nyújtani, a termények bizonyos hányadát. Amikor a magán nagybirtok még jelentéktelen, a királyi megyék és uradalmak fogadják be a megélhetést keresőket, amint azonban az uralkodók adományokkal halmozzák el előbb az egyházakat, majd egyes világiakat, tőlük is függő viszonyba kerül számtalan szabad magyar. Szent László és Kálmán korában liber-eknek, szabadoknak hívják őket — Szent István idejében még vulgaris, pauper—közrendű, szegény-nek —, ez a név azonban lassan csak emléke lesz elvesztett társadalmi állapotuknak. Miert szabadon mehetnek ugyan, szolgálatuk letelte után, máshová, de aligha vesznek sokan igénybe ezt a szabadságot, ha egyszer új uruktól is csak a régihez hasonló feltételekkel kapnak földet. A XII. században az oklevelek már úgy emlegetik őket, mint akiket el szoktak adományozni a földdel együtt, amelyet műveltek,¹ az aranybulla korában pedig végleg a birtok tartozékai, mint a „szabad dénárok“ nevű adónak a sorsa bizonyítja. Ezt az adót — évi nyolc dénárt — Kálmán intézkedése értelmében királyaink csak azoktól a szabadoktól szedték be, akik nem a saját birtokukon éltek, hanem „mások földjein dolgoztak“.² Azzal, hogy közvetlenül a királynak fizették

¹ Tagányi K.: Vázlatok a régibb Árpádkor társadalomtörténetéből. Társadalomtudomány 1922, 218. l.

² I. 80.: „Liberi . . . qui in terris laborant aliorum, pro libertate tantum denarios dent.“ I. 45.: „Denarii octo, qui de liberis singulis colligebantur, a modo non accipiantur.“

az adót, az államhatalommal való kapcsolatuk is kifejezésre jutott. Lassan azonban szokássá lett, hogy a király a birtokos uraknak átengedte a földjeiken élő szabadok adóit, akik felett így a földesúri hatalom még szorosabbá lett. Először egyházi nagybirtokosok szerezték meg a jövedelmet, például a borsmonostori apátság még Imre királytól kapta meg a falvaiból az uralkodónak járó szabaddénárokat.¹ Az 1222-i aranybulla azután végleg a földesurak kezébe adta, amidőn kategórikusan biztosított minden szervienst, hogy földjeiken nem szed a király szabad dénárt.² II. Endre ígérete természetesen nem a libernek jelentett előnyt, mintha őt adcmენტességben részesítette volna, hanem a földesuraknak, akik egyetemlegesen felhatalmazást nyertek, hogy beszedjék szabadjaiktól a dénárokat és azokat saját hasznukra fordítsák. Mennél teljesebb lett a földesurak joghatósága az egykori szabadok felett, mennél határozottabban érvényesült irányukban igazságszolgáltatási jogkörük, alsóbbfokú bírói hatalmuk az exemptio és immunitas segítségével, annál közelebb jutott egymáshoz a liber és az egykori rabszolga. Az utóbbiak sorsa az egyházi tanítás hatására viszont annyira javult, hogy a XIII. században a két csoport szinte észrevétlenül összeolvadt, felvéve, mint közös megjelölést, a jobbágy nevet.

A szabad magyaroknak a tömege, amely így egyre függőbb helyzetbe jutott, mint katona elveszett az állam számára. Noha valamikor még mindannyian fejenként vonultak hadba, amint elszegényedtek, nem tudtak régi kötelességeiknek eleget tenni. Nem egyedül a helyhez kötődés, a földművelésnek általánosabbá válása vezetett ide, bár kétségtelen, hogy a telepes gazdálkodás kevésbé alkalmas a harci erények ébrentartására, főleg pedig a lóhátról való nyilazás gyakorlására, mint a pásztorélet. Talán sokkal inkább akadályozta őket a vagyon hiánya, a szegénység, hogy az uralkodók hadba hívó szavának engedelmeskedjenek. A háborúskodás ugyanis anyagi terheket is jelentett: nemcsak fegyverzetről és alkalmas lóról kellett kinek-kinek

¹ „... et omnes liberos denarios de eisdem villis ad usum regalem provenientes“ (Fejér, III./1. 457. l.); a monostort azután jogának a birtokában II. Endre is megerősítette. Ő 1225.-i nagy privilégiumában így mondja: „Dedimus igitur ipsis libertinos denarios, qui vulgo fumarii vocantur... ab omni populo eorum, tam de iobagionibus, quam de hospitibus ubique commorantibus, cuiuscunque conditionis sint.“ (Fejér III./2. 68. l.) Az oklevelek kritikájára ld. Szentpétery I.: A borsmonostori apátság Árpád-kori oklevelei (Budapest 1916). 27., 31., 76. s. köv. l.

² 1222. 3. §.

gondoskodnia, hanem élelemről is. Érthető, hogy mindezek előteremtése a mások földjén élő szegényemberek számára leküzdhetetlen akadályokba ütközött. Hadi szolgálatuk megváltásául a király adót rótt ki rájuk, éppen az említett szabad dénárokat.¹ Ezt az adót a XI. században valamennyi liber fizette, tekintet nélkül arra, hogy otthon él-e a birtokán, vagy pedig másnak a földjén. Kálmán azonban, úgy látszik, segíteni akart rajtuk és elengedte azoknak az adóját, akik még megőrizték önállóságukat. Lehetséges, hogy az ő hadba szállási kötelességük ekkor ismét felújult, de mert az engedmény nem vonatkozott azokra, akik a királyi várispánságokban vagy nagybirtokon éltek, a nagy tömegek passzivitásán Kálmán intézkedése sem változtatott.

Velük szemben az a kis csoport, amelynek tagjai éppen a nagybirtokosok voltak, a királyt minden hadi vállalkozására elkísérte. Szolgálatkészségük magától értetődött. Ha ők vették körül békében a királyt, ők voltak munkatársai a kormányzásban s élvezték kegyét, veszedelem idején az uralkodó joggal kívánhatta, hogy minden erejükkel mellette álljanak. De ugyanerre ösztönözte őket érdekük is. Vagyonukat és befolyásukat a király kegyének köszönhatték, sőt éppen azért lettek másoknál gazdagabbak és hatalmasabbak, mert a harctéren vitézségükkel, önfeláldozásukkal magukra vonták figyelmét; joggal számíthattak tehát arra, hogy további adományokban lesz részük, még nagyobb hatalomhoz és vagyonhoz jutnak, ha ismételten bebizonyítják hűségüket és egész erejüket latba vetve, a vártnál is nagyobb kísérettel, több fegyveressel jelennek meg. A nagybirtok, a rajta élő szolgál- és liber-tömeg volt hatalmuk alapja, az uralkodóhoz való viszonyukat pedig vagyonuk eredete szabta meg. Az a tény, hogy nagybirtokot csak a király adományából lehet szerezni. Éppen úgy, mint Nyugaton, a Karoling-birodalomban, ahol szintén a fejedelmi kegy, a szolgálatot jutalmazó adományok emelték a közszabadok tömege fölé az igen kevés előkelőt.²

A magyar királyoknak ez a környezete, kísérete a legkorszerűbben fegyverkezett fel. Nyugati módra páncélba öltöztek tagjai, a comesek, amint Szt. István korában hívták

¹ Hóman B.: Az első állami egyenes adó. Történeti Szemle 1912, 178. l.

² E. Schröder—E. Künszberg: Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte (6. kiadás, Berlin 1922), 167. s. köv. l., 560. s. köv. l. — G. Below: Vom Mittelalter zur Neuzeit (Leipzig 1924), 85. s. köv. l. — P. Viollet: Histoire des institutions politiques et administratives de la France (Paris 1898), II. k. 430. s. köv. l.

őket. Az új fegyverzetet a bevándorolt előkelők, a német, francia, olasz, spanyol, angol lovagok honosították meg körükben. Ezek rendszeren egy-egy királyné udvartartásával jutottak magyar földre, s mert királyaink, külpolitikai okból, gyakran hoztak feleséget idegenből, elég nagy számban lehetett őket a fejedelem körül látni. Biztos támaszai voltak új uruknak, hiszen egész létük tőle függött. Szt. István intelme Imre herceghez, hogy becsülje meg a hospeseket, mert ők különböző fegyvereket is hoznak magukkal és országába, azaz kíséretébe idegeneket is fogadjon be, eléggé tanuskodik nagy szerepükről. Hűséges szolgálataik, a közigazgatás terén a megyék vezetésével, a harctéren vítézségükkel szerzett érdemeik nagy birtokok uraivá tették őket, magyar családokkal szövődő kapcsolataik és a királyi udvar szelleme pedig ugyanakkor magyarokká varázsolták utódaikat. Sok, a középkor későbbi szakaszaiban is fénylő nevű család, amelyek akkor már izig-vérig magyarok voltak, származott tőlük. Nagybirtokot azonban nemcsak idegenek nyertek. Előkelő magyarok szintén kiérdemelhetik királyuk kegyét s tagjaivá lehetnek az udvarnak, elnyerhetik az ispánságokat. Megyéink nevei is tanúskodnak erről. Ismeretes ugyanis, hogy a Szt. István-kori megyék jó részét első ispánjuk után nevezték el, így megyéink máig is őrzik megszervezőik emlékét.¹ Ha átfutjuk névsorukat, a német Hont és a lengyel Veszprém mellett fölös számmal találunk magyar, sőt törökös eredetű neveket: pl. Pozsony, Szabolcs, Csanád, Torda, Doboka, Szolnok, Bars, Keve, Bács stb.; ezek viselői semmiestre sem származhattak Nyugatról. A király mellett élve, ezek a magyar előkelők a külföldi lovagok szokásaival, gondolkodásmódjával éppen úgy megismerkedhettek, mint új fegyvereivel. A nyugati háborúk folyamán, a lovagseregekkel vívott harcok közt megtanulták — nem egyszer saját kárukra —, hogy a nehéz fegyverzetű páncélos lovag a régi módra harcoló könnyű íjjásszal szemben döntő fölényben van. Most a társaikká, fegyverbarátaikká, majd rokonaikká lett lovagoktól maguk is elsajátították az új fegyverek kezelését. Tehát aligha mindjárt Szent István korában. Bizonyára csak később, amikor már az egykori idegenek magyarokká lettek leszármazóikban s az ellenérzés is veszített erejéből, de még a XI. században. Ha az időpontot csak találgathatjuk is, az átalakulás módja nem vonható kétségbe. Oly

¹ Holub J.: A királyi vármegyék eredete. Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján (szerk. Serédi J. Budapest 1938), II. k. 101. l.

szemtanú előadására hivatkozhatunk ugyanis bizonyosságul, mint Freisingi Ottó, a középkor híres történetírója. Az ő megfigyelése szerint a királyi seregben az uralkodó mellett a nagy számban lévő hospesek sorakoznak fel, akiket a magyarok princeps-eknek neveznek. Maguk a magyarok rút fegyverzetet használnak, kivéve azokat, akik a vendégektől nyertek oktatást vagy éppen tőlük származnak; ezek, nem velük született, hanem mintegy kívülről reájuk tapadt vitézséggel felruházva, csak utánozzák a külföldi princepszeket és vendégeket a harci jártasságban és a fegyverek díszében.¹

A királyt kísérő előkelőkben, akár magyarok, akár külföldi származásúak, nehéz fegyverzetű, páncélos lovagokat kell látnunk. Ők azonban nem jelentették a teljes magyar haderőt. Rajtuk és a lesüllyedő liberek nagy tömegén kívül volt még egy középső réteg: a saját földjükön gazdálkodó, jó módú magyaroké, akik eleget tudnak tenni királyuk harcba hívó parancsának. Korántsem alkotnak valami zárt osztályt. Ha elszegényednek, sorsuk a szabadokéval lesz azonos. De könnyen ki is emelkedhetnek s comesekké, nagybirtokosokká lehetnek, hiszen a háborúk számtalan alkalmat nyujtának nekik bátorságuk beh bizonyítására. Ők is beállhatnak mások szolgálatába, a királyéba éppen úgy, mint az egyházi és világi nagybirtokosokéba, azonban függetlenségüket meg tudják őrizni. Annak ellenére, hogy Szent István törvényei szerint uruk éppen úgy visszakövetelhetette őket, ha elmene-kültek tőle, mint bármelyik szökött rabszolgáját.² Szabadságuk biztosítéka az volt, hogy fegyverrel teljesítettek szolgálót. Bizonyára sokan nyertek közülük megélhetést, alkalmazást a királyi ispánságokban, de ezek éppen úgy a harcos elem, a várjobbágyok számát növelték, mint ahogyan az előkelőket szolgálók is katonák maradtak. Akár a királyi sereggel, akár valamelyik előkelő úr csapatának tagja gyanánt vonultak hadba, katonai köteleességeiknek egyformán eleget tettek. S éppen mert nem vonták ki magukat személyes hadi kötelezettségeik alól, szolgálatvállalásuk nem is juttathatta őket állandó függésbe. Annyira harcos mivoltuk határozta meg magatartásukat, életüket, hogy Szent István törvényei „miles”-eknek, vitézeknek nevezik őket, akár mint Anonymus vagy közben Freisingi Ottó, aki kiemeli: Magyarországon a király oly feltétlenül rendelkezik a haderővel, hogy

¹ A. Gombos: *Catalogus fontium historiae Hungaricae* (Budapest 1938), III. k. 1768. l. — Freisingi Ottó: I. Frigyes császár tettei. Ford. Gombos F. Albin (*Középkori Krónikások*, XV—XVI. k. Budapest 1913), 108. s. köv. l.

² I. k. 25. cikk.

a milesek rendjéből valók csak a legsúlyosabb ok miatt mernek otthon maradni.¹ Őket, tehát a saját birtokaikon gazdálkodó jómódú magyarokat hívták az aranybulla korában királyi servienseknek.

Éppen P. mester előadása érzékelteti legjobban az előkelők és a harcos magyarok közti különbséget is. Ő, ha a magyarság sorsát intéző tényezőket meg kell jelölnie, mindig a fejedelmet és előkelőit nevezi meg: dux et sui primates, dux et sui principes, dux et sui iobagiones, dux et sui nobiles,² amiből az is nyilvánvaló, hogy a „nobilis“-t az aranybullával egyező értelemben használta. A honfoglaló harcosoknak, a mileseknek azonban nincs semmi szavuk a kormányzásban. Úgy annyira, hogy bár Árpádot a milesekkel kísérteti el Szerre, itt a törvényeket csak a fejedelemmel és a nobilisokkal hozatja meg, velük állapíttatja meg, miként kell szolgálni a fejedelemtnek és a primates-nek. Hozzátehetjük: teljesen az író korának, a XII. század végének megfelelően. A nobilis és miles közti űrt fejezi ki Anonymus azzal is, hogy a fejedelem lakomájáról szólva, neki és a nobilisoknak arany edényekben, a servienseknek és parasztoknak ezüst edényekben hordatja fel az ételeket és italokat.

Ez a miles, a XIII. század királyi serviense őrizte meg — a lovaggá lett nobilisokkal szemben — a régi magyar fegyverzetet és hadi taktikát. Elég sokan voltak, hogy a megyei csapatokkal, a várjobbágysággal együtt tömeget jelentsenek, seléggéharciasak, hogy nem egy csatában derekasan megállhassák helyüket. Az aranybulla szerint előzőleg támadó hadjáratra, az ország határain túlra is elkísérték a királyt (7. pont). Bizonyára sikerrel oldottak meg sok feladatot, azonban a közelharcban nem számíthattak egyenértékűnek a lovagokkal. Amíg a közeledő ellenséggel szemben ijjukat használhatják, amíg — alkalmas terepen, széles sík mezőn — könnyen kitérhetnek előre, hogy azután újból ellene támadjanak, amint észreveszik az üldözők kifulladását: addig fölényben vannak. Mihelyt azonban a kardhoz kell nyúlni, a talpig vasba öltözött lovag, akinek lovát is páncél védi, fölülkerekedik. A bőrpáncélos könnyű lovasok is, félretéve ijjukat, legyőzhetik közelharcban a lovagot, ha tömegesen támadhatnak reá: párviadalban, szemtől-szem-

¹ Id. helyen. Ugyanó megemlékezik a „liberek“ katonai szolgálatáról is ilyen formán: A falusi colonusok nyolcan, tízen, sőt szükség esetén még kevesebben is egyet maguk közül mindennel felszerelnek, a többiek pedig otthon maradnak s a földet művelik.

² Erdélyi: A tizenkét legkritikusabb kérdés, 22. l.; Szilágyi L., Századok 1937, 5. s. köv. l.

ben azonban az erősebben felvértezett van nyomasztó túlsúlyban; oly mértékűben, hogy győzelme kétségesse alig válhat.¹

Szent István utódai hamar felismerték az új harcmódor előnyeit, a nehézfegyverzetű haderő fontosságát. Éppen ezért nem érték be azzal, hogy maguk páncélt öltsenek, környezetüket pedig lovagokból állítsák össze, hanem egymást követő intézkedésekkel próbálták pótolni seregük hiányait. A legegyszerűbb, bár bizonyára igen költséges megoldás gyanánt zsoldosok felfogadása kínálkozott. Erre az expedienstre ismételten sor került. II. István 1127-ben Bizánc elleni hadjáratára 700 francia harcost, milest fogadott fel — az ő nehéz fegyverzetükről a Bécsi Képes Krónikának az a megjegyzése tanúskodik, hogy e páncélosok közül sokan tuskó módjára a Karassó folyóba zuhanva és fulladva rajtuk a menekülők és üldözők úgy jártak át, mint valami hidon² —, II. Géza 1156-ban a szomszéd népek közül olyan sok zsoldost gyűjtött össze, hogy serege egy bizánci író szerint Babelhez hasonlóan soknyelvű lett, s ugyanilyennek látták a görögök a Dénes ispán vezetése alatt 1167-ben a Szerémségben harcoló magyar haderőt is.³

Ha egy-egy hadjárat sikerét biztosították is a zsoldos csapatok, mivel nem lettek a magyar haderő állandó részei. alkalmazásuk semmiképen sem jelenthette a végleges megoldást. Már hazai erőket állítottak sorompóba, sőt képezték ki a lovagrendek, amelyek királyaink pártfogásával korán meghonosodtak nálunk. A nagy birtokok, amelyeknek uraivá lettek, mentesítették a lovagokat az anyagi gondoktól,⁴ a rendi szabályok szigorú parancsával pedig előljáróik valóban lovagokká nvelték azokat, a magyar mileseket, akik közéjük léptek. A johanniták II. Géza, a templomosok III. István korától kezdve éltek és tevékenykedtek Magyarországon; ezeknek főleg a délvidéken voltak rendházaik, amazoknak a Dunántúl. A két rend nagy szerepére jellemző, hogy II. Endre keresztes hadjárata alkalmával a templárius-

¹ V. ö. H. Delbrück kitűnő fejtegetéseivel: *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte* (Berlin 1907), III. k. 273. s köv. l., 299. l.

² Szentpétery: *Scriptores rerum Hungaricarum*, I. k. 440. s köv. l.; Pauler i. m. I. k. 234. s köv. l.

³ Gyóni M.: *Magyarország és a magyarság a bizánci források tükrében* (Budapest 1938), 66. l.

⁴ Különösen nagy adományokkal halmozta el III. Béla anyja, Eufrozina királyné a johanniták székesfehérvári rendházát. (Knauz i. m. I. k. 142. l.). Patek F.: *A magyarországi templárius rendtartomány felbomlása* (Budapest 1912), 6. l.

sok magyarországi mesterét, Pontiuat tette meg Horvátország és Dalmácia helytartójává, a János lovagrendre, a keresztésekre pedig a Szörénységet, az Al-Duna védelmét bízta, elismerésül szolgálataikért, amelyeket a tatárokkal vívott harcokban teljesítettek.¹ Ha a XIII. századi rendházak száma nem is volt nagy,² a lovagok együttesen erős csapatokat tettek ki. Sőt, ami fontos, összeszokott, ugyanazon szabályokat követő³ egységeket, amelyekre az uralkodó mindig biztosan számíthatott.

Közvetett módon próbált nehéz fegyverzetűekhez jutni Kálmán király. Ő arra kötelezte a comeseket, hogy egy páncélost (loricatum) küldjenek seregébe, ha annyi liber él falvaikban, hogy tőlük, szolgálmányok fejében, lovakat és száz penzát kapnak, s páncél nélküli harcost, ha jövedelmük legalább negyven penza.⁴ Intézkedése határozottan tanúsítja, hogy az ő korában a szabadok már mennyire kivonták magukat a katonai szolgálat alól, megszűntek harcosok lenni, de ugyanakkor megmutatja a nehézfegyverzetű vitéz értékét is. Mert ha — sajnos — nem is tudjuk, hogy egy liber mit fizetett pénzben és terményekben a comesnek a föld fejében, a száz penza oly óriási összeg, hogy igen sok liber család munkájának eredményéből gyűlhetett csak össze.⁵ Következésképp egyetlen páncélos a régi honfoglaló harcosok utódainak egész tömegével ért fel, a király szemében pedig még értékesebbnek látszott.

A comesek, az előkelők valószínűleg maguk vezették a liberek arányában kiállított harcosokat a királyi seregbe, hiszen ide nekik is el kellett jönniök. Embereik bizonyára velük együtt harcoltak, az ő kíséretüket növelték, az ő szolgálók, servienseik voltak. Nehéz ugyanis elképzelni, hogy egyenesen a király rendelkezése alá kerültek volna. De ha így is lett volna, akkor is a comesnek kellett őket begyakoroltatnia. A király, mivel nem fegyverre, hanem azt forgatni tudó harcosra volt szüksége, készületlen katonát aligha fogadott volna el. A comesek, az előkelők ezt a harcost fel fogadhatták a milesek közül, de — mint a nyugati államok-

¹ Pauler i. m. I. k. 368. l., II. k. 62. l.

² Balics L.: A római katolikus egyház története Magyarországon (Budapest 1890), II. 2. k. 299. s. köv. l.

³ A szabályokról Delbrück i. m. III. k. 230. s. köv. l.

⁴ I. k. 40. cikk.

⁵ Ha feltehetnők, hogy a comes az említett liberektől éppen úgy nyolc dénárt szedett, mint a király a saját földjükon élő liberektől, akkor, mivel a XII. századi pensa 40 dénárból állott (Hóman B.: Magyar pénztörténet, Budapest 1916, 222. s. köv. l.), 500 liberre kellene egyetlen páncélost számítani.

ban¹ — a szolgarendűek, a nem-szabad származásúak közül is kiválaszthatták. Éppen a nyugati analógiák alapján úgy látszik, hogy Kálmán intézkedése, azonkívül, hogy haderejét növelni törekedett, egyszersmind az arányt is megszabta, hogy kíséretükben hány nehézfegyverzetű legyen.

A XII. század végén az előkelők csapata még mindig csak néhány páncélosból állott. Kitűnik ez III. Bélának a Frangepán-család őse számára 1193-ban juttatott adományából is. Bertalan vegliai comes ekkor elnyervén a tengerparti Modrus megyét minden jövedelmével, a következő terheket volt kénytelen magára vállalni: Ha a király hadba hívja a horvát haderőt, ő meg utódai az ország határain belül folyó háború esetén tíz, külföldi háborúra pedig négy páncélos vitézt küldenek a táborba.² Példánk azonban a nehézfegyverzetű katonaság értékét is illusztrálja, hiszen a néhány vitézért a király egész ispánságot adott cserébe.³

Az imént ismertetett esetek tanúskodnak a páncélosok fontosságának felismeréséről, de inkább csak kísérleteknek, kezdeményezésnek tekinthetők. Az egész magyar haderő átszervezése IV. Béla nevéhez fűződik. Ő valóban a szó szoros értelmében egyetlen lehetőséget sem hagyott figyelmen kívül, hogy nehézfegyverzetű harcosainak számát meg-növelje. Ilyeneknek a kiállítását követelte meg a kialakuló, fellendülő városi közösségektől is. A király és kora tudatos eljárását, de egyszersmind jelentőségüket is Szatmárnémeti város két privilégiumának rendelkezéseiből ismerhetjük meg. Az első kiváltságlevél, amelyet még 1230-ban II. Endre adott ki, azt kívánta a várostól, hogy a bíró négy ijjással (sagittarii) vonuljon hadba. A második, amely V. István ifjabb király kancelláriájában 1264-ben kelt, már hat páncélos (loricatus) kiállítását róta a városra.⁴ Béla éles szemét

¹ Waitz i. m. V. k. 330. s. köv. l., Delbrück i. m. III. k. 236. s. köv. l.

² „infra limites regni cum decem loricis in recompensatione suscepti beneficii nobis assistat. Extra regnum vero cum quatuor loricis nobis serviat.“ (Thallóczy—Barabás: A Frangepán-család oklevéltára, 4. l.)

³ Vinodol fejében, amelyet II. Endrétől kaptak meg a Frangepánok, „cum tribus militibus armatis decenter et honeste“ kellett szolgálniuk az ország határain belül, azokon kívül pedig kettővel. IV. Béla 1251-ben összegezvén kötelezettségeiket, azokat így állapítja meg: A horvát haderő összehívása esetén, a Gozd-hegyen inneni háborúban „servient nobis cum XX armatis decenter expeditis“, azon túl pedig tízzel. (Frangepán-oklevéltár, II. k. 399., 407. l. Az oklevelek kritikájára ld. Szentpétery i. m. 713. és 944. sz.; Századok 1914, 683. s. köv. l.)

⁴ 1230: „... villicus ipsorum armatus cum quatuor personis sagittariis nobiscum exercituare teneatur“; 1264: „... ad exercitum

dícséri, hogy már a tatárjárás előtt iparkodott a városok kontingensét nehézfegyverzetűvé tenni. Nem igazolható ugyan ez okleveleinek határozott kijelentéseivel, mivel a szóba jövő két város, Nagyszombat és Bars 1238-, ill. 1240-i privilégiumában csak „jól felszerelt katonát”¹ mondott, azonban olyan nagy tömeg hospes feladatává tette egyetlen katona kiállítását, hogy másra, mint páncélosra, bajos gondolni. Amíg ugyanis a várjobbágynak tekinthető trencsén-megyei, zamari hospesek hat családonként szereltek fel egy fegyverest,² addig a nagyszombatiak és barsiak száz-száz mansiónként. A tatárjárás után kibocsátott kiváltságlevelei már nagyobb erőfeszítést kívánnak. Zágrábnak, ha a király a tenger felé eső részek, Karinthia vagy Ausztria irányában visel hadat, tíz katonát kell kiállítania (1242.), Pestnek, a király személyes vezetése alatt, hasonlóképpen tizet (1244.), Nyitrának meg tizenkettőt (1268.).³ A körmendiek kiváltságlevelében pedig (1244.) pontosan körülírta a nehéz fegyverzetet is. E szerint a 15 mansiónként kiállított páncélost el kell látni a hospeseknek lándzsával, sisakkal, pajzzsal, páncéllal és a többi szükséges kellékkel, s kell azután a vitézzel két páncélos lovat is adniok.⁴

Sőt, még a kötött helyzetű népelemek tehetősebb tagjait is erőfeszítésekre ösztönözte. Privilégiumai, amelyekkel a várjobbágyságba vagy a királyi serviensek közé emelt egyes castrensiseket, sajátos fogalmazásukkal, stereotíp kifejezéseikkel csak az érdeknek jutalmának látszanak s így

regalem proficiscantur cum sex loricatis, qui esse debeant sub vexillo regio.“ (Endlicher: Monumenta Arpadiana, 426. és 505. l. — Fejér, IV./3. 207. l.: „cum sex panceratis.“)

¹ Nagyszombat: „... unum militem omnibus necessariis militaribus honestissime preparatum mittere teneantur.“ (Endlicher, 445. l.) Bars: „militem unum ornamentis militaribus honeste preparatum“ (Wenzel, VII. k. 103. l.)

² Hazai okmánytár, VI. k. 39. l. Várjobbágynak azt állítják róluk 1241-ben, hogy a szállásadók közé tartoznak, ők azonban bizonyítják, hogy Németországból vándoroltak be.

³ Zágráb: „decem milites mittere teneantur cum armis militaribus apparatus“ (Endlicher, 455. l.); Pest: „in expeditionem, in quam personaliter ibimus, debent nobiscum mittere decem milites decenter armatos“ (Budapest történetének okleveles emlékei, Budapest 1936, I. k. 41. l.); Nyitra: „datis ex eis duodecim armatis, sub vexillo regis militabunt“ (Endlicher, 499. l.)

⁴ „... quindecim mansiones ex eisdem dabunt nobis unum panceratum habentem hastam, cabatum, galeam, faretram et cetera ornamenta apta panceratis cum duobus equis, qui nulli baronum nostrorum in societate adiunctus sub nostro tantum vexillo equitabit et de mandato nostro speciali ibit, ubi iusserimus et faciet, quod volumus“ (Hazai okmánytár, VI. k. 43. l.)

nem nyujtanak elég szilárd alapot a király törekvéseinek megítélésére. Szerencsénkre azonban egyik oklevele, amely a Dehter faluból való Miloszt pohárnokot két fiával együtt 1252-ben királyi harcosokká tette,¹ beszámol a kitüntetés előzményeiről is s így IV. Béla szájából értesülünk szándékairól. Megtudjuk, hogy a király megígérte a pohárnokoknak: Ha a két fiú Ottokár morva őrgróf, a cseh király fia elleni hadjáratban részt vesz hadiménen és vitézi fegyverzetben, t. i. páncélban, vassisakban, pajzzsal, lándzsával, ijjal és nyíllal s a jövőben is mindenkor így harcol, akkor a pohárnoki kötelességek alólfelmenti és hadakozói közé fogadja őket. Mivel az alkancellár tanúskodása szerint eleget tettek ígére-tüknek s kötelezettséget vállaltak, hogy szolgálatukat a jövőben ugyanúgy látják el, mint az 1251.-i hadjáratban, a király ezzel a feltétellel — tehát, mint hangsúlyozza, csak addig, amíg állják szavukat — őket, meg utódaikat is az ígért kiváltság részeseinek jelentette ki.² A fegyverzet lovagi; ijj és nyíl vagy úgy érthető, hogy még a régi fegyverzetet is megtartották, vagy pedig — ami valószínűbb —, hogy csak egyikük felszerelése volt lovagi, a másiknak, esetleg másik kettőnek mint segédszemélyeknek a főfegyvere a nyíl maradt.

Ily összefüggésekben szemlélve a szepesi lándzsások, a turóci és lipthói jobbágyfiúk, meg az egyházi nemések sorsá-nak alakulását, az a társadalom és a hadszervezet fejlődésébe logikusan beilleszkedő láncszemnek bizonyul. Ugyanakkor azonban valószínűbbé és elhihetőbbé válik az a korábbi állításunk is, hogy mind a királyi serviensek, mind a vár-jobbágyok csak a tatárjárás után lettek nehézfegyverzetű harcosok. „nobilis“ nevük pedig valóban átalakulásuknak a következménye. A feltevés, hogy a királyi serviensek már a muhi pusztára mint lovagok vonultak, az ismertetett adatokon kívül minden meggondolással is ellenkezik. A magyar hadsereg ugyanis akkor zömében, sőt csaknem teljes egészé-ben páncélos lovasokból állott volna, úgyannyira, hogy könnyű lovasok gyanánt csak a besenyők jöhettek volna tekintetbe.³ Ilyen, a korhoz viszonyítva óriási létszámú és

¹ Erdélyi szerint (Történeti Szemle 1916, 56. s. köv. l., A tizenkét legkritikusabb kérdés, 159. l.) serviensekké tevő oklevél volna ez; Tagányi helyes értelmezését ld. Történeti Szemle 1916, 596. l.

² Wenzel, VII. k. 342. l. Ez a katonai szolgálat, állandóan tel-jesítve, a nemesi kiváltságok élvezetét biztosította a család számára, a nemesítés nélküli nemességet.

³ Ezt a feltevést támogatja s így állításunk ellen szól az az 1217.-i oklevél, amely egy servienssé tett zalai várjobbágy érdeméül mondja, hogy „eum nobili apparatu militari“ küzdött II. Endre seregében. (Hazai okmánytár, VII. k. 7. l.; v. ö. fent 283. l. 1. jz.)

példátlanul ütőképes hadsereggel azonban nem Batunak, hanem Dzsingisz kánnak minden ereje sem tudott volna megmérkőzni s így Muhi a tatár megsemmisítő vereségének lett volna a színhelye. De mert másképp fordult a kocka, bizonyítékok, az előzmények ismerete nélkül is eleve valószínűnek tarthatjuk, hogy a magyar sereg katasztrófájának más, mélyebben fekvő oka is volt, mint amelyeket a közismert magyarázatok¹ tartalmaznak: egyenetlenséget, elbizakodottságot, fegyvelmeztlenséget emlegetve. Ha arra gondolunk, hogy a magyar hadszervezet éppen átalakulóban volt, amikor a tatár hadak rátörték az országra, s így a magyar sereg zöme könnyű lovasokból állott, mégpedig olyanokból, akikből hiányzott honfoglaló őseik ügyessége, akkor természetesnek tűnik fel az ellenfél, a steppenépek tömegét és gyorsaságát érvényesítő tatárság fölénye. De megértjük az uralkodó komorságát és pesszimizmusát is. Ő tisztában volt azzal, hogy hadserege korszerűtlen, országa védelmére pedig elégtelen. Bár próbált változtatni a tarthatatlan állapotokon és így a mulasztás vádja nem érheti, a társadalmi fejlődés diktálta késedelmet nem tehetette jóvá. De mert ismerte a bajokat és gyógyszerüket, amelynek alkalmazására nem kerülhetett sor, nem lehetett oly optimista, mint környezetének tagjai.² Vajjon akkor is oly végzettszerű komorsággal ment volna a tatárok elé, ha reformjait megvalósítva, a kor felfogása szerint erőssé tett sereg élére állhatott volna? A harc kimenetele egyébként szintén arról győzhette meg,

E szerint ugyanis a servienseknek páncélos fegyverzetűeknek kellene lenniök, ha egyszer a közéjük kerülő várjobbágnak is ilyen a felszerelése. Azt hisszük azonban, hogy az idézett egyetlen adatot szabad szabályt erősítő kivételnek tekinteni. Mert ha minden várjobbágy és serviens nehéz fegyverzetben harcolt volna, akkor Urusz és testvérei nem is tűntek volna fel a királynak. — Tóth Zoltán, középkori hadtörténetünk s katonai vonatkozású emlékeink legkitűnőbb ismerője a magyar hadszervezet átalakulását jóval korábbra teszi, mint dolgozatunk. Szerinte a honfoglalók fegyverzete és vele együtt taktikája is a XII. sz.-ra már kihalt, mivel a Szt. István törvényeiben szereplő seniorok és milesek, akiknek soraiba került a szabad magyarok java része, lovagok voltak. (Magyar Művelődéstörténet, I. k. 275. s köv. l.) Csak megismételhetjük, hogy meggyőződésünk szerint a magyar haderő átalakulóban volt ugyan már a XI—XII. sz.-ban, a döntő fordulat azonban csak később következett be s a királyi serviensek, meg a várjobbágyok akkor még nem tekinthetők lovagi fegyverzetűeknek. Utalhatunk a görög kútfőkre is. Ezek, noha pl. az 1167-i hadjárat leírásánál kiemelik a páncélos sereg részt, nem felelnek felemlíteni az íjjászokat és a könnyűfegyverzetűeket sem (Gyóni i. m. 65. l.).

¹ Olchváry Ö.: A muhi csata. Századok 1902, 511., 516. l.

² Pauler i. m. II. k. 160. l.

hogy ifjúkori elgondolása helyes volt. A nyílt küzdelemben ugyanis a lovagsapatok állották meg legjobban a helyüket — ismeretes, mily fölénnel foglalja vissza Kálmán herceg és Ugron érsek a Sajó hídját, ugyanők a csata napján a templomos lovagokkal együtt mily öldöklő harcban tartóztatják fel a tatárok rohamát — a védekezésben pedig az erősített helyek. Tapasztalatai megkezdett vállalkozása folytatására biztatták, felelősségérzete pedig arra ösztönözte, hogy elgondolását immár tűzön-vízen keresztül vigye. Így került sor a tatárjárás után hadszervezeti és társadalmi reformjaira s ugyanezért kezdett a sziklabérceken várakat emeltetni.

Elve, amely határozott vonásokkal bontakozik ki egyes intézkedéseiből, ez volt: minél több nehézfegyverzetű harcost, lovagot illeszteni a támadásra kész hadseregbe és minél több kőerődítményt építtetni a védekezés céljaira. Míg a várak építését elsősorban az egyházi és világi nagybirtok feladatává tette, a nehéz fegyverzetű, a lovag-módra harcoló katonaság létszámát már a főuraktól függetlenül növelte meg. Igaz, megtehetette volna, hogy teljesen a nagybirtokra támaszkodik és a rajta kívül álló existenciákat a főuraknak átengedve, őket az előkelők fennhatósága alá utalva, ezektől kívánja meg, hogy új alattvalóik arányában állítsanak ki fegyvereket, ilyesféle eljárása azonban szakítás lett volna korábbi, a királyi servienseket támogató politikájával s régi meggyőződésével. Nem a szabad, a nagybirtoktól független elemek elnyomására törekedett tehát a király a tatárjárás után sem, hanem — ellenkezőleg — azok erősítésére s rájuk támaszkodott hadszervezeti reformjánál is. Ennek lényege: a királyi serviensnek és a várjobbágnak nehézfegyverzetű lovassá, lovaggá tétele. Nincs írott bizonyíték kezünkben arról, hogy ez volt Béla célja, nem tudunk felmutatni oklevelet, amelyben ilyesféle általános utasítást adott volna ki. Csak a „nobilis“ jelzőnek a királyi serviens és a várjobbágy nevéhez csatlakozására tudunk hivatkozni s arra a tényre, hogy ezeknek a legkorábbi példája 1244-ből, illetőleg 1255-ből ismeretes. Legfeljebb még valószínűsíthetjük feltevésünket IV. Bélának azzal az 1245-i rendelkezésével, amellyel három bolondóci várjobbágnak, egész nemzetségükkel a királyi serviensek közé emelve, meg-nemesítve őket, köteleességükké tette, hogy zászlaja alatt tíz páncélossal jelenjenek meg; mégpedig oly módon, hogy a három, névszerint megjelölt egykori várjobbágy „magában“, vagyis saját erejéből felfegyverkezve vonuljon hadba. A hadi kontingens nagysága körülbelül azt jelenti, hogy a várjobbágy-

nemzetség valamennyi tagjának katonáskodnia kellett s mivel a lovagi fegyverzetben teljesítendő szolgálat a nemesítésnek a feltétele, ekkor már a királyi szervienseket sem tarthatjuk másoknak, mint páncélos lovagoknak.¹ Úgy gondoljuk azonban, hogy Béla nemcsak az új királyi szerviensektől kívánta meg a nehéz fegyverzet megszerzését, hanem a régiektől is, ők pedig, valamint a várjobbágyok, a tatárjárás alkalmával szerzett tapasztalatok hatása alatt, a saját érdekükben sem haboztak engedelmessé válni.

Anyagi és társadalmi feltételei egyaránt voltak a reform sikerének. Anyagilag súlyos terhet jelentett az új módra harcoló vitézeknek a fegyverzet megszerzése és a folytonos gyakorlásukhoz szükséges életmód biztosítása. A nehéz fegyverek és páncél rendkívül drágák voltak. Külföldön, a Karoling-korban egy teljes fegyverzetért 33 tehenet kellett cserébe adni s nálunk is hasonlóak az árak. 1220-ban egy páncél 10 márkába, 1291-ben ugyanannyiba, 1317-ben pedig 14 márkába került. Az összegek értékeléséhez tudnunk kell, hogy egy szolgálért átlag 2–3, egy ökörért pedig negyed márkát fizettek s a váradi regestrum szerint tíz márkára becsülték összevéve két cselédleány, nyolc ígás ökör, 30 bárány és egy ló értékét.² Ha arra gondolunk, hogy a páncélzat Magyarországon a XI–XII. században ritkaságánál fogva még értékesebb lehetett, megértjük egyszersmind a haderő átalakulásának lassúságát is. Hasonlóképpen súlyos teher a hadimén megszerzése. Az idézett Karoling-kori kimutatás szerint 12 tehénrel volt egyenértékű s nálunk is meglepően nagy összeget fizettek egy-egy lóért. Ára 1–5 marka közt váltakozott, de akadt tíz, sőt tizenöt márkás is.³

¹ Iványi B.: Eperjes szabad királyi város levéltára (Szeged 1931), 9. l.: „... ipsi unacum aliis cognatis eorundem a servitio castri exemptis in exercitu nostro sub vexillo regio cum decem loricis nobis servire teneantur, hoc expresso, quod quilibet prenominatorum trium hominum (nobilium?) per se in singulis loricis ministrabit, exemptis illis decem hominibus, qui antea suum a nobis super eadem libertate privilegium inpetrarunt.” (V. ö.: Ila B.: Település és nemesség Gömör megyében a középkorban. Turul 1940, 70. s. köv. l.) A „per se” kifejezés, itt is, éppen úgy, mint más emlékeinkben azt jelenti, hogy az illető egyedül, saját erejéből fegyverkezett fel, nem pedig mások, otthon maradt társai támogatásával.

² Delbrück i. m. III. k. 4. l. — Hóman B.: Magyar pénztörténet, 525., 524. l., Pauler i. m. I. k. 258. l. — K. Schünemann: Die Entstehung des Städtewesens in Südosteuropa (Breslau) I. k. 127. l.

³ Hóman i. m. 523. l. A hadimén értékére jellemző, hogy a Kálmán I. 36. értelmében megyénként eltartani rendelt equus exercituum 15 pensára becsülték s ilyen lovat 1265-ben egész Liptóból csak négyet nyert a király, ill. a comes. (Turóc megye kialakulása, 106. l.)

Természetes, hogy az egyszerű vitéznek nem volt szüksége ily drága paripákra, a jó ló azonban mégis csak súlyos pénzbe került. A lovagi fegyverzet forгатását ezenkívül kinek-kinek szüntelenül gyakorolnia kell. ennek pedig feltétele, hogy a mindennapi munkát mások, szolgánépek végezzék el helyette s a vitéz a kenyérszerzés gondjaitól mentes legyen.

Mindezekkel az anyagi feltételekkel a királyi serviensek rendelkeztek a XIII. sz. közepén. Földesurak voltak, jó módú birtokosok, akik helyett szolgálók és libeik szántottak, vetettek, arattak. Mójukban volt tehát úgy élni, mint az a lovaghoz illt. A fegyverzet megvásárlása lehetett számukra a legsúlyosabb teher, a ló ellenben már kevesebb gondot okozott. Korábban mint könnyű fegyverzetűek sem gyalog vonultak hadba s így lovukat nem most kellett megvenniök, noha az is kétségtelen, hogy a honfoglalók alacsony termetű steppe-lova gyenge volt mind saját vértetetére, mind a nehéz-fegyverzetű lovas hordására. A királyi servienseknek lovagokká alakulását még egy körülmény könnyítette meg: az új fegyverek valószínűleg nem valamennyiük előtt voltak ismeretlenek s az új harcmodor csínját-bínját is sokaknak nem most kellett megtanulniok. Minderre az előkelő urak szolgálatában már előzőleg nyílt alkalmuk, hiszen, mint említettük, a főurak körül hosszabb-rövidebb időt tölthettek el függetlenségük és szabadságuk sérelme nélkül, hogy azután ismét visszavonuljanak birtokukra. Munkakörük az előkelők környezetében — ehhez alig férhet kétség — elsősorban katonai jellegű volt, mivel pedig uraik, senioraik, mint Szent István nevezte őket,¹ lovagok, feltehetőleg közülük is megkapták egyesek az új fegyverzetet. Nem gondoljuk, hogy teljes értékű harcosok lettek. Lovagnak csak az előkelő úr számíthatott. A lovagnak azonban szüksége van segéd-személyzetre, nélküle a harcban nem is tud megállani; apródra és csatlósokra, akik fegyverét hordják, a tartalék-lovakat vezetik. Ők a harcban maguk is részt vesznek s mint a német elnevezés: Edelknecht mutatja, éppenséggel nem a szolgarendűek közül kerültek ki. Ilyen „féllovagi” jellegű lehetett a királyi serviensek tevékenysége, alkalmas előkészületül akkorra, amidőn maguk lesznek teljes értékű lovagok. Mivel „serviens” a középkor hadászati terminológiájában scutifert, pajzshordót jelent,² bizonyára nem indokolatlan

¹ I. k. 23. cikk.

² Delbrück i. m. III. k. 321. l. — Du Cange „Glossarium”-a szerint: Serviens, armiger, Escuier, sic dictus quod *militi* quodammodo *servitium* exhiberet et obsequium; eius quippe scutum et arma deferrebat, unde *scutifer* dictus. (VII. k. 443. l.)

a XI. századi miles-nek a XIII. század elejére servienssé változását nem egyszerű névcserével magyarázni. hanem szabad a fegyverzet, harcmódor meg életmód fokozatos átalakulásának jeléül tekinteni.

A várjobbágyok vagyona nagyban-egészben szintén elegendő volt ahhoz, hogy IV. Béla reformja sikerüljön. Mint ismeretes, ők. a királyi megye harcosai, az uralkodótól földet kaptak s azon gazdálkodtak; békében segédkeztek az ispánnak. a comesnek a váuradalom ügyeinek intézésében — közülük került ki annak helyettese, a curialis comes, de a többi alsóbb rangú tisztviselő, a decuriók és centuriók is, akik a falvak szolganépeire ügyeltek fel —, háborúban pedig ugyancsak az ispán vezetése alatt vonultak ki. Nemcsak királyi szolgálatba álló magyarok lettek várjobbágyokká, hanem. bár kisebb részben. a beköltöző vagy itt talált szlávok utódai is. megfelelően az Árpádok következetesen vallott elvének. hogy az érvényesülés útját senki elől sem zárják el. Mint eredetében. összetételében sem volt egységes a XIII. századi várjobbágyság. Legelőkelőbb csoportja Szt. István korából származtatta magát. Ennek tagjai kezdettől fogva való, régi. első, valódi, természetes jobbágyoknak (a prima origine. antiqui, primi. veri. naturales) tartották magukat s ezért nevük is: a szent király jobbágyai, jobbágyfiai (iobagiones sancti regis, filii iobagionum sancti regis) vagy a szent király szabadjai (liberi sancti regis). Alacsonyabb osztályba tartoztak azok, akiket az uralkodók a várnép soraiból emeltek ki, szabadítottak fel, a „iobagiones de castrensibus exempti“; ezeket egy 1263-i oklevél kelt-jobbágyfiúknak nevezi, így fejezve ki — a „kél“ szó jelentése ugyanis: lenni, származni — hogy nem várjobbágyoknak születtek, hanem eredetileg várszolgák voltak. A hozzájuk hasonló csoportoknak kevésbé előkelő helyzete kifejezésre jutott abban is, hogy bizonyos anyagi kötelezettségek terhelték őket; így a szállásadó várjobbágyoknak az ispánt és kíséretét kellett megvendégelniük.¹

A királytól kapott földjeikkel a várjobbágyok szabadon rendelkeztek. Eladhatták. végrendeletileg másokra hagyhatták azokat, de természetesen mindig azzal a feltétellel. hogy az új tulajdonosok is viselni fogják a terheket. amelyeket az uralkodó ajándékozása alkalmával eredetileg megszabott. A birtok a várjobbágyinak és családjának oly megélhetést biztosított. hogy katonai szolgálatát kifogástalanul elláthatta. Mivel pedig a megye kötelékébe oly magyarok is beléptek,

¹ Tagányi: Felelet. Történeti Szemle 1916, 580. s köv. l.

akik megtartották ősi földjük kisebb-nagyobb részét, sőt birtokukat szorgalmas munkával meg is növelhették, a várjobbágyságok már a XII. században is jómódúaknak mondhatók. Jellemző, hogy a csatári monostort alapító Gutkeled nembeli Márton comes a zalai várjobbágyságtól meg egy centurio fiától egy prédiomot, a bodrogiaktól pedig két szabadost vásárol. A XIII. századi okleveles adatok világánál pedig azt látjuk, hogy a várjobbágyságok közt vannak olyanok, akik comes címet viselnek; mások kegyurak; rab-szolgákat felszabadítanak, szabadosokat és szolgákat vásárolnak; birtokot még a király is vesz tőlük, s földjüket, ha nincs utódjuk, nem a megyére, a várra száll vissza, hanem a királyra, akárcsak mint a nemesi adománybirtok.¹ „Vagyis mindenük megvan ahhoz — mint Tagányi Károly igen találóan megállapítja, — hogy valódi szabadoknak, nemesi szabadsággal bírónak tarttassanak.“² Katonai szolgálatuk és életmódjuk miben sem tér el a királyi szerviensekétől. Sőt az előkelők utánzásában oly messze mennek, hogy tekintélyesebb családjaik nem birtokukról nevezik magukat, hanem „de genere“ megjelölést használnak. Tehát ők is

¹ Ua. 583. l. — Mint a várjobbágyság jómódjára, sőt gazdagságára jellemző adatot emelhetjük ki, hogy 1290-ben hét ungi vári jobbágyság 300 márkáért, igen jelentős összegért adta el földjét. (Haza okmánytár, VI. k. 358. l.)

² Válasz dr. Erdélyi László megjegyzéseire. Történeti Szemle 1914, 448. l. — A várjobbágyság történetének homályos részei a Tagányi—Erdélyi vita folyamán tisztázódtak. A közelmúltban Novák József „A várjobbágyság intézménye“ (Debrecen 1940) címen dolgozta fel a tárgyra vonatkozó forrásadatokat, azonban indokolatlanul mellőzve történetirodalmunk nem egy eredményét, így Tagányinak a Kálmán-kori civisekre vonatkozó megállapításait, vagy Melichnek a jobbágyságról adott magyarázatát. Még nagyobb baj, hogy elmulasztotta alkalmazni a legelemibb forráskritikát és hiteleseknek tart okleveleket, amelyek hamis volta régiesen közismert. Még oly notórius hamisítványokat is, mint amilyen Szt. István pécsváradi alapítólevele vagy ennek II. Géza-féle megerősítése. Ezt is nyugodt lélekkel írja le: „A jobagio castri név eddigi olvasmányaimban legelőször Sopronban, 1135-ben fordult elő“ (41. l.), nyilván nem is sejtve, hogy a bakonybéli oklevél, amelyre hivatkozik, szintén hamis. Jellemző, hogy Szentpétery kritikai jegyzékéről éppen úgy nincs tudomása, mint Holub József „Zala megyé“—jéről. (Feltehetőleg ezért írja (40. l.), hogy nem tudta megállapítani, kapcsolatban voltak-e a határőrök a várjobbágyságokkal.) Talán szabad még szembehelyeznünk két állítást: „Nem hiszem azt a mesét, hogy valakinek a nemzetiségét meg lehet állapítani a nevéből s a névelemzés ellen mindig a legerélyesebben kell tiltakoznunk“ (34. l.), a következő lapon azonban a III. István 1165.-i oklevelében felsorolt pozsonyi várjobbágyságokat mégis „minden valószínűség szerint idegen származásúaknak“ mondja, holott ilyenek vannak köztük: Pető, Mikó, Endre, Szorecsen (?), Pénteki, Munka, Fancsal.

számon tartják a rokonságot s a közös őstől leszármazók egyetlen nem, genus tagjainak érzik és vallják magukat.¹

Anyagi akadályok tehát nem tarthatták vissza a várjobbágyságot, legalább is az előkelőket attól, hogy megszerezzék maguknak az új fegyvereket és az ambíció sem hiányzott belőlük, hogy érvényesülésük, felemelkedésük érdekében áldozatokat hozzanak. Sőt arra sem volt szükség, hogy mint a Szepességben, négyen, vagy mint Turóchan, hatan álljanak össze egyetlen vitéz felfegyverezésére. Ők, a régi családok sarjai, akik büszkén vitték vissza eredetüket Szt. István mithikus korába, jobb helyzetben voltak ezeknél a gyepülvén inémt letelepített társaiknál. Szószserint eleget tudtak tenni IV. Béla felhívásának és magukban, társaik segítségül hívása nélkül, nehézfégyverzetű páncélos lovasokká lettek. Sőt — igaz, már egy emberöltővel később — olyan „nemes“ várjobbágy emléket is megörökítette a királyi kegy, aki saját költségén még fégyveréseket fogadott fel, amidőn a hadbahívó parancsot megkapta. A Vág melletti Bana várjobbágysái közé tartozott ő, — névszerint Radoszló — s mint a III. Endre apósának, Albert hercegnék a segítségére küldött csapat tagja harcolt 1292-ben a Rajna mentén Nassaui Adolf, a német király ellen, ennek sok vitézét elfogva, „a magyar király, az egész magyar nemzet dicsőségségére, a világ minden tájáról összegyűlt sercég örömére“.² A „nobilis“ jelzöt mindenképen joggal nyerték tehát el a várjobbágysók a királyi serviensekkel egyidejűleg.³

¹ Karácsonyi J.: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig (Budapest 1900), III. k.

² Wenzel, XII. k. 619. l., Pauler i. m. II. k. 452. l.

³ A várjobbágysók — átalakult — katonai szolgálatának jellegére idézhetjük azt az 1269.-i oklevelet, amely a soproni vár páncélosairól (populorum panceratorum castri Supruniensis) szól egy birtok határainak megállapítása során (Wenzel, VIII. k. 246. l.). — Erdélyi László szerinti (A magyar lovagkor nemzetségei, 1932) az a kb. 190 genus, amelyeknek emléket középkori okleveleink fenntartották s amelyeknek történetét Karácsonyi megírta, tulajdonképen XIII–XIV. századi divatnak köszönheti eredetét. Vagyis csak ekkor jutott az egymással rokonságban levő embereknek vagy családoknak eszébe, hogy előkelőségük bizonyítására őst keressenek, akitől azután leszármaztathatják magukat. Az így keletkezett lovagnemzetségek, mint Erdélyi nevezi a genusokat, tehát nem az ősi szervezetet, családi, gazdasági és jogi felfogást tartották volna fenn, hanem újabb, XIII. századi képződmények. Erdélyinek ezt az előadását nem fogadhatjuk el. Ha ugyanis merőben új, XIII. századi alakulatok volnának a magyar nemzetségek, a lovagi felfogást, divatot követőknek a csoportosulásai, akkor székhelyeiknek lovagvárnak kellene lenniök, az oklevelekben feltűnő nemzetségi törzsbirtokok pedig egy-egy kövár körül terülnének el. Erről azonban szó sincs. Az egyes genusok legrégibb közös birtokainak

A támadásra hivatott haderő átszervezésével karöltve haladt az ország védelmi rendszerének fejlesztése. Királyainknak a várépítést szorgalmazó fáradozása annyira ismeretes, hogy bővebben nem is kell róla szólnunk. Elég, ha megemlítjük, hogy mindjárt a tatárjárás után IV. Béla a királyi uradalmak központjaiul eddig hozzáférhetetlennek tartott helyeken sziklavárákat emeltetett, mint a turócit Znió hegyén, amelyben az 1243-i telet töltötte.¹ vagy feleségével, Mária királynővel „az özvegyek és árvák menedékéül“ a Duna mellett a visegrádit.² Törekvését nemcsak egyes intézkedéseiből olvashatjuk ki, állapíthatjuk meg. Amikor a pannonhalmi apátnak adományozta a Balaton egyik kiemelkedő szigetét, a későbbi Szigligetet (1260), egész határozottan megmondotta: A tatárjárás tapasztalatai indították arra, hogy az ország báróival egyetértésben elrendelje várak építését s ezért az erősítésre alkalmas helyeket birtokosaiktól cserében vagy más módon megszerezve azoknak juttassa, akik építkezni tudnak, sőt a királyi birtokok hasonló pontjait is egyháziak és világiak kezére bocsássa.³ Minden részletre

a központja a nemzetségi monostor, az a kultikus, temetkezési hely, amelyet a nemzetség mint kegyúr alapított valamennyi tagjának együttes erejéből ősi földjén, a nemzetségek nevét fenntartó helységek pedig kis, ma már sok esetben elpusztult falvak, amelyek mellett vár nem is állott. Vagyis a honfoglaló magyarságnak az a rétege, amely nem szegényedett el s amelynek tagjait az aranybulla korában királyi szervienseknek nevezték, nem lovagi divatból kezdte számontartani, ápolni és feltüntetni a rokonságot, hanem a „de genere“ megjelölés valóban régi szervezetnek az emléke; a rokonság tudata, a nemzetségi közös birtoklás, az ősi vagyon öröklési módjának a meghatározása előbb volt meg, mint a „de genere“ elnevezés írásban feltűnik.

¹ Pauler i. m. II. k. 196., 521. l.; Ivánka fia András, a Forgách-család őse azonban csak várnagya volt az erősségnek, tehát ez nem magánvár.

² Uo., v. ö. Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis, I. k. 143. l. — A közelmúltban előkerült okleveles adat szerint Pertoldus mester zólyomi kőfaragónak a királyi várak építése körüli szolgálatait 1255-ben IV. Béla birtokadománnyal jutalmazta. (Szentpétery i. m. 1051. sz.)

³ Pannonhalmi rendtörténet, II. k. 309. l.: „... cum olim regno nostro depopulato a barbaris nationibus et a tyrannide Tartarorum permittente vel iubente Domino pene penitus devastato, timentes ne regnum ipsum ad exinanitionem ultimam deveniret ac desiderantes, quod reliquie populi divina dispositione domino nostro subiecti providentia nostra salve forent, invocato baronum totius regni nostri consilio ordinavimus, quod in locis aptis in omnibus terris corone nostre subiecti munitiones fierent, castra surgerent, ubi se populus imminente persecutionis tempore salutis causa recipere posset et salvare. Et ut huiusmodi salubris provisio commodius duceretur ad effectum, hoc usi fuimus moderamine, quod, si aliquis privatus locum

kiterjedő gondoskodását a következő esettel illusztrálhatjuk: Bátha comes érdemeiért, mivel nem volt fia, testvérét, Márkot jutalmazta meg, neki adván a Tenkus és Tika nevű várföldeket — valószínűleg Nógrád megyének Gömörrel határos részén —, egy erődítésre alkalmas hegygel együtt.¹ A földek miatt azonban az új birtokos és a bolondóci várnépek közt viszályok törtek ki, amelyek azzal fenyegettek, hogy a nagyszámú vár nép-elem szétszóródik. A király, hogy mindkét fél érdekeit megóvjá, Márknak a vár céljaira hat ekealja földet biztosított, a többit meg a vár népeknek hagyta meg. Amidőn pedig a birtok kihasználása és a beiktatás után kiderült, hogy védenec, szegénysége miatt, a hegyet nem tudja fallal és árokkal körülvenni, 50 ezüst márkaért, oly összegért, amelyet senki más nem adott volna meg, visszaváltotta azt tőle s 1247-ben Detre fia Mikó comesnek ajándékozta, nyilván a várépítés jogával, sőt kötelezettségével.² Őt, a Balassa-család őseit, már éppen úgy nem kellett a várépítésre ösztökélni, mint általában a főurakat sem. Ezek valamennyien szívesen emeltek várakat, hiszen uradalmuk gazdasági életét így határozottabban irányíthatták, népeik felett pedig a bíraskodás jogát teljesebben gyakorolhatták. A vár valósággal szimbóluma lett a nagybirtoknak, sőt támogatója abban a törekvésben, hogy minél nagyobb hatalomhoz jusson. Nem csodálható tehát, ha az egyéni érdekek és a király törekvései találkozásának eredményeképpen a XIII. század második felében Magyarországon valósággal gomba módra nőtték ki a kővárak.³

optineret situ fortem, permutationis seu alio iusto titulo publicatus communiter alicui multitudini hominum deputaretur construendus vel, si similis locus sub regia existeret potestate, hiis similiter privatorum vel ecclesiarum aut prelatorum donaretur usui, ut hoc adhibito moderamine loca fortia semper illis deputarentur, per quorum providentiam constructa refugia fierent plurium, que nullorum fuerant vel paucorum. István ifjabb király is hangsúlyozta, hogy apja „castra, munitiones et obstacula edixit edificari per singula et universa loca valida regni sui”. (Uo. 310. l.)

¹ „cum monte quodam municioni apto in terra Tyka existente”.

² Wenzel II. k. 194. l. A hely fekvésére ld. II. k. 276. l.; vagy az Abanem várai: Bene vára, Oroszlánkő, Nána, Sirok a Mátrában, Amadé

³ Karácsonyi idézett nagy munkája tájékoztat a várakról. Pl. a Kaicsics-nemzetség várai nógrádmegyei birtokain: Hollókő, Somoskő, Baglyaskő, Salgó és Sztrahora (II. k. 276. l.); vagy az Abanem várai: Bene vára, Oroszlánkő, Nána, Sirok a Mátrában, Amadé másképp Gönc vára, Szalánc Abaújban, Lipóc, Somos Sáros megyében, Nyevezke Ungvár mellett és Kürü a Tiszánál (I. k. 37. l.) — Gerevich Tibor szerint (Magyarország románkori emlékei, Budapest 1938, 123. s. köv. l.) már a tatárjárás előtt is épültek volna kővárak. Úgy gondoljuk azonban, hogy okleveles adatok hiányában pusztán a stílusjegyekből azért sem lehet egyes kővárak korai építésére követ-

Építőik közt azonban, legalább kezdetben, nemcsak nagybirtokosokat találunk, hanem királyi servienseket, sőt várjobbágyokat is. Jellemző bizonyítékaul törekvéseiknek és viszonylag kedvező anyagi helyzetüknek. A vasmegyei kis Csém-nemzetség tagjai, királyi serviensek, még 1244-ben kapták meg IV. Bélától ősi földjük szomszédságában, a Pinkapatak és ennek egyik mellékvíze összefolyásánál lévő Óvárt, ahol nemcsak a helynév biztonsága, hanem az oklevél szavai szerint is „állítólag valaha vár volt“, nyilván földből készült erősítmény. A király a nemzetségnek a vasvári határvidék megvédésénél szerzett érdemeit jutalmazta adományával, célja pedig az volt, hogy régi hivatásának teljesítésére a felépülő új vár birtokában még jobban felkészülhessen, kötelezettségeit így állapítván meg: Öten tartózkodjanak a várban, öten pedig, kitörve, az ellenséget nyugtalanítsák és retgettessék.¹ A Tiszán túl pedig 1283-ban IV. László adott felhatalmazást a „nyirinenemeseknek vagy királyi servienseknek“,

kezdetni, mivel éppen Gerevich megállapítása szerint „a román stílus várépítésetünkben még a tatárjárás után is tartotta magát, midőn egyházi építésetünk már a gótika felé hajlott.“ (127. l.) Az egyes adatok, amelyekre — a régibb, kritikátlan irodalom alapján — Gerevich kénytelen támaszkodni, meglehetősen ingatagok. Pl. Lékát Gerevich szerint „Lukács (Leuca) nevű főúr, valószínűleg pozsonyi várispán és II. Béla főasztalnoka“ alapította, viszont a vár építésének a kora a XII. sz. utolsó negyede volna. Itt nemcsak az a baj, hogy a Leucát említő 1135.-i oklevél XIII. századi hamisítvány, hanem még inkább az, hogy a főasztalnoknak túlságosan is öreg embernek kellett volna lennie a század utolsó negyedében. (Bár lehet, hogy csak olyan tollhiba téveszti meg az olvasót, mint amilyen a következő mondatban rejtőzik: A visegrádi várat „IV. Béla építette Mária királyné és Boldog Margit számára, aki a tatárok elől, a Nyulak szigetén lévő apácakolostorból, rendtársnőivel együtt ide menekült.“ (127. l.) Felesleges ugyanis mondanunk, hogy az 1242-ben született Boldog Margit nem menekülhetett el a tatárok elől abból a kolostorból, amelyet csak az 1250-es években alapított és építtetett fel IV. Béla.) Vagy ugyancsak ellenkezik a táj települési viszonyaival az a feltevés, hogy „a Balassa-család ősei emelték a XIII. sz. elején Árva várát“. (126. l.) A Balassa-ősök zólyomi szereplése (erről Zolnay L.: Donch mester és a Balassák ősei. Turul 1937, 22. s. köv. l.) nem követeli meg, hogy a vár építését ily korai időpontra tegyük. Arra vonatkozólag, hogy IV. Béla már a tatárjárás előtt gondolt kővárak építésére, egyetlen adatunk van. 1240-ben a bélakúti ciszterciek az ő biztatására hozzáfogtak, hogy átellenükben, a mai Pétervárad helyén, a Fruskagóra legészakibb nyúlványán kővárat építsenek. Azonban az elhatározás, amely a király éles értelmét bizonyítja, csak a tatárjárás után valósult meg; a szerzetesek ugyanis 1246-ban költöztek át. (Pataki V.: A pétervárad-i ciszterciek a középkori Kelenföldön, Budapest 1942, 9. l.) — A régebbi földvárakról és megyei várakról, ispáni székhelyekről ld. Varjú E.: Magyar várak, 208. s. köv. l.

¹ Wenzel, VII. k. 161. l. Karácsonyi (i. m. I. k. 372. l.) a nemzetiséget „szegénysorsúnak“ mondja.

hogy a Tisza és a Bodrog találkozásánál, Tarcal hegyén várat építhessenek maguknak.¹ A várjobbágyság történetéből ugyancsak két jellemző példát idézhetünk. A Bolondóc vár kötelékébe tartozó sőregi várjobbágyok a tatárok közeledésének hírére saját elhatározásukból és költségükön sietve megerősítették Danuskő hegyet s ott igen sok embernek menedéket nyújtottak. Érdemeikért IV. Béla 1245-ben a királyi serviensek közé fogadva be őket, a hegyet erődítmény építésére nekik adományozta.² Bár a várat, a Gömör megye délnyugati szögletében lévő mai Ajnácskő várát már mint servienseknek kellett felépíteniök, kétségtelen, hogy még várjobbágy korukban kezdték meg a munkát. Tovább megőrizték társadalmi csoportjuk jellegét azok a pozsonyi várjobbágyok, akik a várban, a kialakuló város magjában, saját költségükön egy tornyot építettek, miért is jutalmul IV. Bélától 1245-ben Nyék földjét nyerték adományul.³ Az ő vállalkozásuk aligha volt elszigetelt. Igen valószínű, hogy a régi székhelyekből alakult többi városban is hasonlóképen építkeztek azok az előkelő várjobbágyok, akik egykor az ispán kúriája mellett tartózkodtak, s a várispánság felbomlása, illetőleg átalakulása után sem költöztek vidéki birtokaikra. Feltehetőleg nem egy közülük az új városok lakosságának, a polgárságnak az elitjébe került be, mint a városi erődítmény egy-egy fontos pontjának tekintélyes, vagyonos és harcos tulajdonosa.

Mályusz Elemér.

¹ Fejér V/3. 179. l. A Máriássy- és a Kállay-család várépítésére (1284, 1285) vonatkozólag ld. Könyöki J.: A középkori várak, különös tekintettel Magyarországra (Budapest 1906), 39. l.

² Iványi i. m. 9. l., IIa i. m. Turul 1940, 72. l.

³ Fejér, IV./1. 380. l.

Szempontok a magyar polgári osztály kialakulásának vizsgálatához.

A Trianont követő idők nemzetpolitikai törekvései a gazdaság- és társadalomtörténet számos kérdése iránt fokozott figyelmet ébresztettek. Történettudományunk művelői már régen felismerték e kérdések tudományos megoldásának fontosságát és végső célját: egy társadalom- és gazdaságtörténeti összefoglalás szükségét. Az elődök munkássága sem hiányzott; az e kérdésekkel foglalkozó kutatók nem haladtak töretlen úton. De a multban végzett munka nélkülözte a tervszerűséget; sokféle ágazó hajlam és érdeklődés, meghatározott feladatok és kijelölt irány nélkül, tiszteletreméltó kezdeményezésekkel gazdagította szakirodalmunkat, az összefoglalás lehetősége azonban mindegyre távolodott. Kutatóinkat a felébredt érdeklődés bátorító ösztönzése a magyar parasztság és mezőgazdaság multjának behatóbb vizsgálatára serkentette. Természetes, hogy a nemzet zömét alkotó parasztság és a vele szoros együttélésben jelentkező nemesség társadalmi multja, gazdasági élete, történelmünk során játszott szerepe elsősorban vonzotta történészeinket. A tudományos és közérdeklődés szerencsés találkozása igen gyümölcsözőnek bizonyult, de — mint ilyenkor szinte elkerülhetetlen — az egyéb társadalmi rétegek behatóbb vizsgálata háttérbe szorult, a régen elhangzott megállapítások ismétlésén kívül alig történt valami.

Történeti ismereteink teljesebbé válását szolgáló, a mult maradéktalan ismeretét megragadni kívánó tudományos célkitűzés nem nélkülözheti az egész társadalmi szerkezet pontosabb ismeretét. Ez pedig csonka lesz mindaddig, amíg a polgárság behatóbb történetét nem ismerjük. A továbbiak során a rendelkezésünkre álló forrásanyag felhasználásával ennek a társadalmi csoportnak XVIII—XIX. századi multjára szeretnénk némi világosságot deríteni. Mielőtt továbbmennénk, szükségesnek tartjuk röviden érinteni az eddig elért eredményeket és az ezeket kialakító szempontokat.

A polgárság multja iránti érdeklődés aránylag újkeletű. A XIX. század minden addig lejátszódott társadalmi és gazdasági változást felülmúló gyors átalakulása, a polgári elem társadalmi térfoglalása, polgártársadalom kibontakozása az új jelenségek történeti gyökereinek vizsgálata felé fordította a történetírás figyelmét. A keresztény középkor városalapításai, a felfedezések következményeként jelentkező kapitalista gazdasági formát kialakító nagytőkések szerepe, az állami mindenhatóság vezetése alá került gazdasági élet nyomán kivirágzó gyáripar, a francia forradalom hatására beálló osztályváltás: mind olyan jelenségek, amelyeknek tevékeny részese volt a polgárság. A gazdag mult és örökség tisztázására az egyes népek történetét művelő kutatók egész serege vállalkozott és munkásságuk nyomán lépésről-lépésre kibontakoztak az európai polgárság történetének körvonalai.

A hazai eseményeket és összefüggéseket vizsgálók körében már elég korán, 1838-ban elhangzott egy olyan kijelentés, miszerint a történetírásnak az a feladata, hogy „megismeresse velünk, hogy a népek összes osztályai vagy fractiói — bár nyelvre s vallásra különbözök — mikép élveztek, szenvedtek, szerettek s gondolkoztak”.¹ A Szalay László és Horváth Mihály munkásságával meginduló magyar nyelvű történetírás azután tudományos eszközeihez mérten már figyelemmel kísérte a polgári rétegnek történetét is. De míg Szalay nemes és finoman csiszolt elméje a meglévő fejlesztéséhez a jog eszközeit kereste és tanulmányainak célját, a multba hatolva, a jövő alakítása irányította, addig nagynevű kortársa, Horváth munkásságát az elvi liberalizmus, a szabadság- eszme mindenben uralkodó hatalma vezette. Amit a városokról és azokat fenntartó rétegről „Magyar történelmében” írt, kormányzati intézkedésekből, országgyűlési határozatokból, de legfőként a XIX. század első évtizedeiben megjelent lexikonokból merítette. Schwartner és Fényes munkája egy-egy kérdésnél nemcsak adataival, hanem azokról készült hosszabb-rövidebb összefoglalásaival is helyet kapott művében. „Az ipar és kereskedelem története Magyarországon” c. művében szilárd alapvetést igyekezett teremteni, adatokból összefűzött műve sikeresen szolgálhatta volna a társadalomtörténet ügyét, de első lépését többé nem folytatta s igen hosszú ideig követője sem akadt.

Egyébként a XIX. század harmincas éveinek politikai törekvései, a reform-országgyűlések hangulata, a nacionalista

¹ E sorokat Trefort Ágoston írta. Idézi Demkó Kálmán: A felső-magyarországi városok életéről (Budapest 1890), bevezetés.

közvélemény a tudományos felfogásban is nyomokat hagytak. A jogi és gazdasági szerkezetből kibontakozni akaró rendi társadalom egyik legfőbb óhaja a magyar polgárság megteremtésére irányult. Az eljövendő polgáreszmény mind a szellemi vezetőréteg, mind a politikai hatalomért küzdő csoport számára, ízlésük, hajlamuk, utazásaik, olvasmányaik hatása alatt, a nyugati polgár mintájára formálódott és a publicisztika eszközeivel ezért küzdött minden tollforgató. A cél nyugati jellegzetességű, magyar nemzetiségű polgárság volt; a nemességet akarták polgárrá alakítani, mint amely a vezetésre egyedül alkalmas magyar réteg. Hogy ezt a szerepet betölthesse, mindenki gyakorlati pedagógiát sürgetett. Jogászi műveltségre, humanista nevelésre nincs szükség; hasznos ismeretek és tudományok legyenek a nevelés alapjai. „Ezek a közéletben s polgári viszonyaink között az élet szükségégeinek beszerzésére s polgári kötelességünk teljesítésére szükségesek. Mennyiségtan, természettan legyen a legfőbb tantárgy. A humanista nevelés a drága időt rabolja és a társasélet foglalkozásaira teljesen alkalmatlanná tesz.”¹

A rendi nacionalizmust elvető liberális nemzetállam megteremtését célzó eszmék mellett az utilitarista-polgárgondolat gyakorlati eszményei az elméleti-történeti kutatásoknak nem kedveztek és mindazok, akik mégis ilyesmivel foglalkoztak, a kortársaikat mozgató gondolatvilág hatása alatt állottak. A polgárság multját illetőleg negatív megállapításokra jutottak. A gyakorlati szempont előtérbe nyomulása olyan szemléletet alakított ki, amely egy egész nemzedék számára közömbössé tette a polgárság közelmultját és rögtönzött ítéleteivel sokszor téves kép meggyökerezését segítette elő. Az oly nagy feladatok előtt álló nemzet sok egyéb sürgető, megoldásra váró tennivaló között a polgárkérdést — felhagyva az elméleti pedagógiával — a mindent átfogó nacionalista eszme szémszögéből ítélte meg és a városok magyarosodását kívánta, örömmel üdvözölve annak legkisebb külső jelét is. A kutatók egyrésze azonban elégedetlenséggel állapította meg, hogy a polgár szóra méltó társadalmi és politikai szerepet betöltő rétegről nálunk a multban nem beszélhetünk. A hazai városi elemekről alkotott kép a nyugateurópai fejlődéssel való összehasonlításból állt elő, a honi fejlődést ehhez mérték s torznak és jelentéktelennek találták. Régi polgárságunk multját, eredetét nem szívesen kutatták — az idegen származás miatt; mint kortársak, a körülöttük és velük növekedő, a francia

¹ Györy Sándor: Népnevelés. Tudomány Tár (új folyam) 1844 15. sz.

forradalom óta alakuló, történelmileg még be nem fejezett új polgári rétegről tudományos eszközeik elégtelenségénél fogva nem tudtak kielégítő, tárgyilagos képet rajzolni. Amit nyújthattak, kívánságokkal ékes, a messze jövőben megvalósítható, de mindenképen szükséges, nélkülözhetetlen társadalmi osztály megteremtését célozta. Saját koruk pedig, az a félszázad, mely a hazai ancien régime bukását megelőzi, a polgárság történetében iratlan lap maradt.

A kiegyezés után szabadon megnyilatkozó tudományos kutatás a polgárság történetében, sajnos, alig hozott újat. A multa vonatkozólag Horváth nemzedékének szemléletét, mint a magyar nemzeti liberális hagyomány tiszteletreméltó emlékét, magáévá tette a nélkül, hogy azt akár új anyaggal vagy adatokkal gazdagította, akár kritikai vizsgálódásaival valamiben is módosította volna. A rendelkezésre álló forrásanyag felhasználatlan maradt, a kérdés helyes értelmezése és ismerete nem haladt semmit. A politikai és közjogi kérdések körül forgó érdeklődés és küzdelem a társadalmi és gazdasági kérdések vizsgálatát átengedte a következő századnak. Itt azonban sok jóakarattal vegyült dilettantizmus, majd a multbeli kérdések vizsgálata közben világnézeti és politikai meggyőződés lett úrrá a vizsgálandó anyagon; hozzá kell tenni, hogy hosszú ideig nem akadt kutató, aki mindennek alapját, a forrásanyagot, ismerte volna. Cikkek, kisebb-nagyobb értékek egész sora jelent meg, de tudományos értékük vajmi kevés. Az egyetlen biztató jelenség a Tagányi Károly szerkesztésében megjelenő „Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle” csendes munkássága volt. Sajnos, e rövidéletű folyóirat, amilyen jó szolgálatot tesz még ma is, adatközléseinek tervszerűtlen és töredékes voltáról fogva a részletek összefoglalását hosszú időre elodázta. A pozitivistá történeti iskola mesterei és tanítványai ugyanakkor újabb értékes és gazdag anyagot gyűjtöttek az irányításuk alatt álló művelődéstörténeti sorozatok füzetekben. De az ő haláluk a további munkát legtöbbször megszakította.

Közben a kutatási módszer is gyökeresen átalakult, a társadalom- és gazdaságtörténet a történettudomány alapvető fontosságú „segédeszköze” lett. A világháború után megjelent részlettanulmányok és összefoglalások már az új módszerek alkalmazásával készültek. Az időben és jelentőségében gyakran változó társadalmi képlet rajza a meglévő kiadványok szigorú bírálataival, új forrásanyag felhasználásával lett teljesebb és gazdagabb. Az utolsó két évtizedben a polgárság történetét hazai földön is hajlékonyabb eszközökkel művelték. A történeti statisztika művelői megbecsülhetetlen anyaggal

gyarapították a kérdéssel foglalkozók ismereteit. Thirring Gusztáv szülővárosát, Sopront ajándékozta meg alapvető tanulmányokkal. Kovács Alajos „Magyarország népességének fejlődéséről a török uralom megszűnte óta” című munkájában a gazdasági és társadalmi fejlődés egyik legfontosabb tényezőjét vizsgálta. Pálffy Ilona az 1828-i regnicoláris összeírás adatainak feldolgozásával Győr, Kecskemét, Veszprém, Szombathely, Székesfehérvár sajátos városi jegyeit elemezte. A fejlett céhirodalom a hazai polgárelem egyik igen jelentős rétegének életéről hordott össze bőséges anyagot. Különös figyelemben részesült a vallási és nemzetiségi szórvány kereskedelmi tevékenysége, így a görögöké Hodinka Antal. Eckhart Ferenc. Schäffer László dolgozataiban. A nagypolitika és a polgárság viszonyát vizsgálta Mályusz Elemér, „Geschichte des Bürgertums in Ungarn” című cikkében tágabb szempontú összefoglalásra is nyujtva példát. Kósa János az újkori polgártörténetben különösen jelentős szerepet játszó pest-budai polgársággal foglalkozott társadalomtörténeti szempontok alkalmazásával. A többi városok hasonló célú története azonban nagyon szegényes, az egyetlen Kassa kivételével, amelynek gazdaság- és társadalomtörténeti kérdéseit Kerekes György művei tárgyalják. E részlettanulmányokon kívül Hóman Eálint és Szekfü Gyula a „Magyar történet”-nek az egyes korokról és századokról nyujtott rajzaiban beható, finoman árnyalt, léletszerű képet adtak a magyar városok lakosságáról.

Mindezek a munkák rendkívül becsesek, de az egyes részletkérdések szempontjából nem elég kimerítőek. A hazai polgárság multjának teljesebb ismerete a forrásanyag fokozottabb felhasználását kívánja. Ezt a munkát a helytörténetírás művelői kell hogy elvégezzék. A társadalom-gazdaság- és várostörténet sajátos módszerének birtokában rendkívül gazdag aratás vár mindazokra, akik e társadalmi csoport multját őrző városi levéltárak forrásanyagát vizsgálják. A polgárság szerepét tisztázó írásos anyag, adó- és telekkönyvek feldolgozása az első lépés a helyesebb ismeretek felé. Hogy ez a munka mennyire fontos és a polgárélet belső fejlődésvonalának mélyebb megismeréséhez mennyire nélkülözhetetlen, arra Kovács Ferenc egyik dolgozata, a pozsonyi polgárság soraiban a felszín alatt működő erőkről, lassú, de mindent átható munkájukról, nyujt irodalmunkban egyedülálló megfigyelést. Gazdag anyag kínálkozik az adóssághetáblázási jegyzőkönyvek, szerződések, folyamodványok, végrendeletek, perek gyakran szétszórt, nem folyamatos anyagában is. A legfontosabb emléktanyag, amiből a polgár

gazdasági tevékenysége rekonstruálható, sajnos, a leghiánysabb: számadáskönyvek, az üzleti levelezés mindez időben gyorsan pusztulnak (avulás és selejtezés, csőd, felszámolás, halálozás következtében). Ezek hiányában némi támaszpontot nyújtanak a kormányzások, közhatóságok előtt lefolyt ügyek írásos emlékei. Bizonyos, hogy mindezekből csak nagy fáradság és körültekintés árán tisztázható egy-egy személy üzleti tevékenysége, vagy akár az osztály sze epe. De a polgárság való megismeréséhez csak ennek a forrásanyagnak ismerete vezethet. A végső értékelési szempontoknak minden esetben az említett anyag ismeretéhez kell kapcsolódnia. Ezek nélkül a központi és helyi hatóságok rendeletei, a törvényhozás emlékei, avagy a polgárság érdekképviselői által készített emlékiratok stb. vajmi keveset nyújtanak a multbeli valóság megközelítőjének.

A továbbiak során megkíséreljük a hazai polgárság történetének egy igen jelentős szakaszát főbb vonásaiban felvázolni a nélkül, hogy előadásunk során a részletekbe bocsátkoznánk. Úgy véljük, hogy a fejlődés lényegét célzó rövid összefoglalás ilymódon világosabb lesz. Dolgozatunk anyagát főleg a Fővárosi Levéltár szolgáltatta, amelynek néhány más városi levéltár hasonló természetű emlékével való összevetése megerősítette azt a feltevésünket, hogy az általános hazai fejlődés irányvonala a pesti és budai polgáréletben a maga teljességében jelentkezik. A két testvérvárosnak a XVIII–XIX. század fordulóján egyre növekvő kereskedelmi jelentősége, az egész ország gazdasági középontjává emelkedése, az itt élő lakosság munkája, gazdasági tevékenysége, bel- és külföldi összeköttetései már a XIX. század elején egyetlen egységbe fűzik az egész országot. Mindezen keresztül a vizsgálandó csoport jegyei pontosan megfigyelhetők.

A szatmári békét követő évtizedek az anyagi erőgyűjtés hatalmas méretű képét tükrözik. A másfélszázados török uralom népességpusztító csapásait, az elvesztett munkaerőt nagyarányú telepítések pótolják. Az emberi gondoskodás hiányában elvadult táj visszahódítása is megindul. A hollandi vízi munkálatokkal vetélkedő lecsapolások hatalmas területet vonnak a mezőgazdasági termelés körébe.¹ A XVIII. század utolsó évtizedeitől kedve hatalmas arányú melioráció indul meg a nagybirtokon, ami a francia forradalom és

Minderre a részletekben is leggazdagabb előadás Hóman B. és Székely Gy. Magyar Történetének ²IV. kötete.

napoleoni háborúk idején egyre nagyobb méreteket ölt. Szakképzett gazdatisztek vezetésével mind a szántóföldi termelésben, mind az állattenyésztésben a nyugati mintaképek elérésére törekcszenek.¹ A háborús konjunktúra, az örökös tartományok elelmiszerpiacainak növekvő felvevő-képessége, a Durántúlról aránylag könnyen megközelíthető Bécs mind a fejlődést szolgálták. Az ipari forradalom vívmányai, az osztrák merkantilista politika iparpártolása a hazai nyersanyagok fokozottabb keresletét eredményezte; a textil- és bőripar olcsó nyersanyaga magyar földről könnyen beszerezhető volt. A francia háborúk után a két legfontosabb mezőgazdasági termék, a gabona és a gyapjú hozamát a nagybirtokon minden eszközzel növelték. Az intézők termelési jutalmat kaptak gazdáiktól, mint például Magyar Imre, akit 1828-ban a három Orezy báró, György, László és Lőrinc jankováci közös uradalmukba intézőnek szerződttettek: járandóságai között szerepelt „minden produkált egy mázsa gyapjútól egy forint pengőpénzben és minden eladandó egy pesti mérő gabona után egy krajcár”.² A nagykereskedők pedig egy-egy nagyuradalom egész termésfőlőslegét megvásárolják. Mindezzel csak érinteni akarjuk az anyagi jólét emelkedése felé vezető utat. Az anyagiakban gyarapodó társadalom életszínvonala fokozatosan emelkedik és az előző évszázadhoz képest bizonyos méretű luxus átjárja a társadalmi osztályokat.³

A társadalmi szerkezetben lassú elváltozások tanúi lehetünk. A jobbágyság társadalmi kérdései még igen hosszú ideig érintetlenek maradnak, de anyagi természetű ügyei lassan az államhatalom érdeklődési körébe kerülnek. A telepítések népmozgalmi hatásai mindenütt érvényesülnek, a városi lakosság nagyobb mértékben frissül fel a Rákóczi-mozgalom lehanyatlása után.⁴ A törökpusztította vidéken

¹ Domanovszky S.: József nádor iratai. A sok példa közül a nádor 1809-i naplójából csak a gr. Amadé Antal szilsárkányi birtokáról szóló feljegyzést említjük, akinek uradalma 1788-ban 10.000 frt-ot, 1809-ben 70—80.000 frt-ot hozott. (II. k. 640. l.)

² Szfv. Lt. (=Székesfővárosi Levéltár). Adósságbetáblázási jkv. 1844. október 11. 14008. sz. tétel.

³ Schwartner írja, hogy az elsőrendű szükségletekben, ruházat, élelmezés stb. terén eddig nem ismert luxus kerítette hatalmába a lakosságot. A polgárok ezüst evőeszközöket, viaszgyertyát használnak, az otthon kényelme nő, minden szobát fűtenek, cukrot, kávéfogyasztanak stb. (Statistik des Königreichs Ungern, Buda 1809, I. r. 239. l.) Ugyanigy ír 20 évvel később Csaplovics a „Gemälde von Ungarn” lapjain.

⁴ Gárdonyi A.: A vármegye és város társadalmi. Magyar Művelődéstörténet, IV. k. 326—327. l. Sopron lakossága 1715 és 1782

a nagy alföldi városok kézműiparos és mezőgazdasági lakossága új paraszteredetű elemekkel erősödik. A királyi Magyarország és Erdély viszonylagos nyugalmat élvező városainak polgársága a visszafoglalás és a kuruc-labanc viszály viharai után népességben, anyagiakban lassan gyarapodik, ha nem is olyan mértékben, mint az a néhány újjáépítésre váró város, mely a XIX. század első felében a régi polgárelemekkel és falusi beköltözöttel a polgári életforma megújítója lesz. A céhkeretek között élő polgárság, valamint a jelentőségében egyre emelkedő kereskedő-polgár mellé társul ebben az időben a tanultak, a honoratiorok számban egyre rövekvő rétege, valamint az állami feladatok végrehajtására hivatott bürokrácia csoportja, mely a közigazgatás új irányárak hatása alatt lassan elszakad a nemesi életformától, az utánpótlásban származásra alig tekint, s a polgári életforma kialakításában vezető szerepet játszik. A polgárság zömét alkotó céhpolgárság a XVIII. század folyamán is lassan növekszik. A privilégiumokkal övezett céhek roppant szívóssággal védekeznek az osztályuk soraiba törőkvő jövevények ellen. Aki nem jut közéjük, az a céhen kívül, a kontárkok csoportjába kerül és saját, valamint családja murkacerejét használva verserytársa lesz a céhbeli legényryel és inassal dolgozó, diágábban termelő osztályabelinek. Ez utóbbiak minden esetre a polgárság legállardóbb elemét képviselik a rendi Magyarországot ért forradalmi jellegű változásokig. A földtől még nem szakadtak el; szőleiket maguk és legényeik művelik, késztményeik — mivel csak a közvetlen helyi fogyasztást szolgálják — nagyobb számmal egy-egy vásárra késztülnek; az év nagy részén át csak megrendelésre dolgoznak. Fejlődési lehetőségük e kettősség miatt vajmi csekély. A hatósági árszabás a versenyt, a fejlődés nagy mozgatóját fojtja el, míg a céhszabályzatok a kézműves magán- és nyilvános életét béklyózzák. Élete szűkre szabott keretek közt folyik, a mestereknél atyáról fiúra hagyományozódik, a legényeknek az ipari murkás és családtag felemás állapotában reked meg. Ez utóbbiak számára az egyedüli út a bér munkás-sorba való emelkedés lenne, amit már a XIX. század elejétől fogva óhajtanak, de valójában csak a kiegyezés után érnek el. A félparaszt szóval jellemzhető iparúőők megbonthatatlanrak látszó csoportja a XVIII. század végén lassan bomlásnak indul.

között 5486 főről 12.242-re növekedett. (Thirring G.: Sopron népességének fejlődése és összetétele. Magyar Statisztikai Szemle 1931, 5. sz.)

A középkor óta szinte megszakítatlan nyugalmi állapotot mutató polgárosztály, a céhekbe szervezett iparosok, kiváltságos kereskedő-testületek a határokon túlról érkező anyagi változások következtében új áramlatok sodrába kerültek. A céhrendszer a kapitalizmus hatására a hazai piacon ezideig betöltött termelő-elosztó szerepét néhány évtized alatt elveszti, léte a gyáripartól, áru- és pénzhiteltől kerül függésbe. Ezek ellen folytatott több évtizedes küzdelme, amely a céhíratok minden során végigvonul, meddő marad. A tőkeerős és hitelképes nagypolgárság, a nagykereskedő- és bankár-csoport, az ország gazdasági életének középpontjává fejlődő Pest a kézműiparosok kispolgári csoportját szétporlasztja. A versenyben előretörő új elemek tevékenységének gazdasági alapjai két forrásból erednek: a változott hazai viszonyokból, valamint a szomszédságukban is érezhetővé vált nyugateurópai kapitalizmusból, melynek ők hazai szövetséges társai. Első képviselői a XVIII. század folyamán még gyéren jelentkeznek, de a századfordulón számuk már jelentős. Az európai háborús viharok közepette jelentőségük és szerepük egyre nő, nemcsak osztályukon belül, hanem egész gazdasági életünkben is. Az új vállalkozó szellemű elemek, hagyományokkal és kiváltságokkal övezett közösségekből kilépett homo novusok a lehetőségek gyors kihasználásával, a rendelkezésükre álló eszközökkel: pénzzel és hitellel egész gazdasági életünket meghódítják. A mezőgazdasági jellegű ország terményértékesítésében uralkodnak a hazai piacon, a kivitelen pedig szövetkeznek bécsei bankárokkal. A tengerentúli cikkeket triesti világcégekkel karöltve juttatják a hazai fogyasztókhoz. Osztrák kapcsolataik révén jelentős tőkéket vonnak magyar területre és a pesti piacon keresztül a pénzgazdálkodás terjesztésével az egész ország gazdasági életét mozgékonyabbá teszik. Gyáripari áruikat behozatallal - textiliák, bőr-, vaskészítmények stb. — a négy nagy pesti vásáron közvetlenül juttatják a fogyasztókhoz, üzleteikből és lerakataikból pedig házalók révén a vidéki piacot látják el. A Balkánon jelentős üzleteket bonyolítanak le, mint például Mauchs Rezső kassai vaskereskedő, aki szerbekkel és bosnyákokkal állott összeköttetésben és szarajevói kereskedőknek jelentékeny áruhitelt nyújtott.¹ A céhek panasza ellenük hiábavalónak bizonyult. A dolgok rendje és ereje, gyáripari termékek árusítása, áru- és pénzhitel, Pest egyeduralgó helyzete egész vidékek kézműiparát megsemmisítette. Kőszeg posztószövőit a részben

¹ Kerekes Gy.: A kassai kereskedők életéből harmadfélszázad 1687–1913 (Budapest 1913), 225. l.

külföldi tőkével alapított posztógyár murkás-sorba süllyesztette.¹ A szász iparosok egyrészét földművelő-sorba kényszerítette a pesti verseny.

Az új elemek gazdasági erejüket főleg a napoleoni időkben építik ki. A hadseregszállításhoz és inflációból eredő hasznat a kontinentális zárlat megsokszorozta. A Berlinben keltezett és 1806 november 21-én aláírt dekrétum Európát egyetlen zárt gazdasági egységbe akarta kovácsolni, de a császári akarat és parancs elemi erejű tényeken torpant meg. A gazdasági élet elért fejlődési foka nem nélkülözhetette az öt világrész nyersanyag-kincseit. A világkereskedelmi forgalomban monopolisztikus helyzetet élvező Anglia fegyverrel távollatható volt az európai szárazföldtől, de mindaz, amire a világfogyasztásnak már ekkor szüksége volt, ha kerülő úton is, lassan és drágán, kisebb mennyiségben, de megérkezett a fogyasztóhoz. A békeidőben tengeri úton szállított áruk hosszú szárazföldi úton most olyan országok érintésével jutnak el rendeltetési helyükre, amelyeket a nemzetközi forgalom már igen régen elhagyott. Így került Magyarország a közelkelettel szorosabb érintkezésbe. Tea, nádcukor, déligyümölcs magyar közvetítők kezén keresztül került a nyugati piacra. Az egyik legfontosabb nyersanyagot, a gyapotot már a forradalom előtt is Macedóniából hozták török-görög kereskedők; most, hogy az amerikaiak az angoloknak adták egész gyapottermésüket, a zárlat idején a kontinens legnagyobb gyapot-fogyasztója, Franciaország, csak levantei gyapothoz juthatott, ez pedig a Dunán Bécs és Trieszt érintésével került a francia gyárakba. Kisászsiai görögök, szmirnai és konstantinápolyi kereskedőházak bukaresti üzleteik és honfitársaik közvetítésével a magyarországi görög kereskedők útján adták tovább vagy helyezték el a magyar piacon ezeket az árukat. Egy-egy cégnek Pesten meghatalmazottja volt, aki minden üzleti és ezzel kapcsolatos jogi ügyekben képviselte megbízóinak érdekeit.² A nyersanyagokon kívül főleg textiliák kerülnek a pesti nagykereskedők raktáraiba. Jelentős értéket képviselnek a gyapjú- és selyemárúk, amelyek Bécsen keresztül vagy Konstantinápolyból, Szmirnából, Triesztből, Amsterdamból jönnek hozzánk. A lyoni selyem meglepő mértékben szerepel az egykori keres-

¹ Ungár L.: A céhrendszer bomlásáról. Századok 1938, 169. l.

² Így például: Dormusy Riso mint a Manziázky-testvérek meghatalmazottja Tetraky Pantazy & Co. bukaresti cég 1000 piastreses váltóját intabuláltatja és egy pesti kereskedőnek bizományba adott 25 bála gyapot bírói zár alá vételét kéri. Szfv. Lt. Adósságtetablázási jkv. 1809 febr. 9. 820. sz.

kedő-könyvekben. Ezt a cikket Napoleon minden módon igyekezett külföldre juttatni és mint csempészárut Bécsen és Triestben küldötte keresztül. Így kerültek pesti kereskedők francia gyárosokkal közvetlen vagy közvetett érintkezésbe.¹ A példák felsorolását folytathatnók, de tekintsünk inkább a zárlat másik igen jelentős, a jövőre is nagy hatást gyakorló iparfejlesztő következményére. Igaz ugyan, hogy ennek gyümölcsei a század derékán érlelődnek, de a kezdeményezés erre az időre esik. A hiányzó nyersanyagok pótlóanyagokkal való helyettesítése vagy új, nem-tengerentúli nyersanyagok meghonosítása és felhasználása (cikkorépatermelés, festő-növények termelése stb.) nálunk is több vállalkozás megindítója lett. A textiliparban a kékfestők konjunkturája, kisebb műhelyalapítások jelzik a hazai eredményeket.²

A zárlat legnagyobb jelentősége rájuk abban mutatkozott, hogy a nagykereskedő csoport kifejlődését siettetve, a vállalkozó szellemet ébresztette, a mezőgazdaságra ösztönző hatással volt és jelentős tőkefelhalmozódást tett lehetővé. A kereskedők kezében van minden tőke, mondják a kortársak, és hogy ez többé-kevésbé így volt, azt a vagyónukról fennmaradt emlékek is igazolják. Elég legyen itt néhány pesti polgár vagyonát említeni. Unger Antal és Dorner Borbála négy gyermeke 8 házat és két szőlőt örököl 213.000 pengőforint értékben. Duncsa Döme nagykereskedő 1818-ban 120.000 forintért vesz a Fürdő-utcában házat. Olyan vagyona van, hogy könnyűszerrel kap 100.000 forintos kölcsönt. Egy másik görög eredetű nagykereskedő, Derra Naum, Sina barkártól két éven belül 73.000 forint kölcsönt vesz fel, több háza van a Lipótvárosban, Józsefvárosban, a Rákoson pedig rétjei. A Kemnitzer testvérek pénzügyükében vannak, mire Wodianer bécsi nagykereskedőtől 210.000 pengőforint kölcsönt kapnak. Klopfinger János kádármester vagyonát, m. kor rokonainak ajándékozta, 227.000 forintra becsülték. Volt három háza a Lipótvárosban, öt háza és telke a Ferencvárosban.³ Voltak még ennél is nagyobb polgárvagyonok. A készpénzvagyon mellett jónéhányan földbirtokkal rendelkeztek, bérleten gazdálkodtak, amihez a terményvásárlásokkal és: közölt hitelnyújtás útján

¹ Macher András pesti kereskedő, a bécsi Müller József cég üzletfele és meghatalmazottja, a lyoni Dapple & Comp.-tól 1808 dec. és 1809 jan. közötti időben 114.999 frt értékű selyemárut vett át. Szföv. Lt. Adósságbetáblázási jkv. 1806—1811. 8887. sz.

² Az óbudai kékfestők, köztük a Goldberger kékfestő gyár.

³ Szföv. Lt. Adósságbetáblázási jkv. 1847 ápr. 22., 1841. 12.776. sz., 1842 ápr. 15. 4951. sz., 1844 máj. 10. 6377. sz., 1841 dec. 3. 12.770. sz., 1846 ápr. 7.

jutottak. Az ingatlanszerzést kutatóírk úgy tekintették, mint a vállalkozási kedv hiányának kifejezőjét, holott ez a század elején aligha magyarázható egyébbel, mint hogy a kereskedő a ház- és birtokvásárlással hitelképességét és jövedelmét igyekezett növelni. Ez nemcsak nálunk volt így, A francia forradalom birtokelkobzásai is a polgárság kezére juttatták a földek nagyrészét; Belgiumban is hasonló folyamat játszódott le.¹ A földbirtokosoknak váltóhitelt, bizonyos formájú zöldhitelt nyújtottak és ezzel rendkívüli befolyásra tettek szert a nagybirtok életében; a gazdasági vezetést üzemi jellegűvé fejlesztették s a célszerűségi szempontokat és a hasznossági elvet tették többhelyt a gazdálkodás legfőbb szempontjává. Ennek kettős hatását figyelhetjük meg: azok a birtokosok, akik gazdaságukban nem tudnak alkalmazkodni a fenti követelményekhez, eladósodnak, birtokaik zálogbirtokként a hitelező kereskedő kezébe kerülnek, míg azok, akik ki tudják használni a lehetőségeket, fényes eredményeket érnek el. Ilyen volt Sándor Móric gróf, akinek bajnai uradalma többéves szerződést köt az egyik legnagyobb pesti tűzifakereskedővel, 82.500 forintért.² A nagykereskedők szívesen vállaltak bérleteket, vagy vásároltak birtokokat. Így az aradi kamara-uradalom 14 és fél évre bérbe adja a földvári pusztát Wodianer Samunak és érdektársainak. Ullmann Móric 1830-ban megvásárolja a győrmegyei Szent-Vid pusztát báró Kerkesi Zsigmond örököseitől, majd 1837-ben a két Palásthy testvér hontmegyei Palást, Dreno, Rakonca helységeiben főkő birtokait 125.000 forintért. Egy kassai kereskedő bérbe veszi Kassa jobbágyfalvait. Wagner József besztercebányai kereskedő megvásárolja Beniczky Ádám cirkotai, zsámboki, varsányi és babáti részjórtságát 96.000 forintért.³ A kolozsvári kereskedők, amint Kővári írja, Erdélyben minden tőkepenzt kezeikben tartanak, „egynéhány kereskedőház roppant jószágokhoz kezd jutni”.⁴

Az új polgári réteggel együtt gyarapodott a nagybirtokos nemesség, amely most már nemcsak a nagykereskedők segítségével, hanem egyedül is igyekszik kihasználni a zárlat konjunktúráját. A Batthyányok nagy tételben cukrot és kávéat vásárolnak és adnak el, amin hatalmas összegeket

¹ H. Pirenne: Histoire de Belgique. VI. k. 151. l.

² Szföv. Lt. Adósságbetáblázási jkv. 1846 ápr. 16. 50.806. sz.

³ Szföv. Lt. Adósságbetáblázási jkv. 1842 okt. 21. 13.735. sz., 1843 dec. 18. 16.526. sz., 1844 jún. 12. 7997. sz., 1843 5210. sz.

⁴ Kővári L.: Erdélyország statisztikája (Kolozsvár 1847), 210—212. l.

lehehet nyerni, mert 1804-ben mázsája 200—225, 1807-ben pedig 375 forintért volt értékesíthető. 1808-ban már a papírpénzt el sem fogadják ezért az értékes terményért, hanem aranyért mérik, fontjáért 1 dukátot kellett adni.¹ Az egyes nagybirtokosok birtokaikon működő gyáraik — vashámorok, üveghuták — forgalmát oly módon növelik, hogy Pesten lerakatokat rendeznek be; Károlyi György gróf parádi üvegyáranak lerakatát az ügyes Kammermayer József kereskedőre bízta.² Az arisztokraták egymás között is hatalmas üzleteket kötnek. Almássy József gömöri főispán ifj. Nádasdy Lipót gróftól Komárom megye főispánjától 80.000 forint értékű bort vásárolt; gróf Teleki Sámuel a pestmegyei Révvári pusztán 100.000 téglát égettet. Pestre szállítja és ott eladja.³ A század harmadik évtizedétől fogva, de különösen a pesti árvíz után a nagybirtokosok ingatlanokat vásárolnak és házakat építenek. Az Álgay-örökösök részben hitelre, részben készpénzzel 315.774 váltóforint összegért pesti telkükön emelnek bérházat. A hitelt Wodianer Rudolftól vették fel; az építészüket Hild József volt. Az ingatlan a hitelező 32 évre bérbeveszi, míg az adósságot nem törlesztik.⁴ A birtok és egyéb ingatlanjövendelmek hitelre újításra adnak alkalmat. A Márcibányiak, a debreceni Csuhászom-bathy orvostanár, Lenhossek fizikus százszázakat hiteleznek ingatlanokra.⁵

Nagybirtokosok, polgárok, szabad foglalkozást űzők, orvosok, ügyvédek, katonatisztek mind résztvesznek a gazdasági élet egyre gyorsuló ütemében. A kicsinyeket is eléri ez a haszon felé sodró ár és a nagyobb haszon fejében társaságokba tömörülnek, mint a korábbi deszkások, akik kereskedési társaságot alakítva hozzák fel Pestre az épület- és tüzfűt.⁶ A meggyorsult hitel a parasztság közül a legélelmesebbeket a kereskedelem felé tereli. Pényes János ragyartarsai jobbagy, a budai mészárosoknak ad el vágómarhát, nem is kis összegben.⁷ Számos, viszonyaik között tene-

¹ Schwartzner i. m. I. k. 422—423. l.

² Szfv. Lt. Adósságbetáblázási jkv. 1845 jan. 15. 600. sz.

³ Uo. 1841 máj. 4430. sz., 1841 szept. 4. 9672. sz. 1000 drb. téglát 22 váltóforintért értékesített.

⁴ Szfv. Lt. 1841. aug. 18. 8968. sz.

⁵ Lenhossek Mihály örökösei pl. Almássy Józsefnek atyjuktól 1822—38 között felvett adósságairól szóló 15 kötelezvényét betábláztatják pesti házaira 19.500 frt értékben. Uo. 1841 júl. 2. 6786. sz.

⁶ Uo. 1843 nov. 3. 14.316. sz.

⁷ 1847-ben 10.000 forint értékű jószágot adott el pesti mészárosoknak, váltót kapott érte, azt forgatta, amiből peres ügye is származott. Országos Levéltár. Igazságügymin. lt. Politikai, bíraskodási oszt. 1848: 6/2.

ményesnek mondható polgári pálya ívelését kísérhetjük végig a XVIII. század 80-as éveitől kezdve a XIX. század derékáig. Itt csak röviden a szepesmegyei, iglói eredetű Liedemann János Sámuel emelkedését említjük. Apja szűkebb hazájában is tekintélyes kereskedő. Egyik fia szódagyárat alapít, a másik, János, aki 1755-ben született, 20 éves korától, 1775-től 1778-ig apja üzletében tanulja mesterségét, majd nyolc éven át mint könyvelő dolgozik Luz János bécsi szállítmányozási vállalatánál. Kenyéradó gazdájának bizalmát annyira kiérdemli, hogy az utolsó években üzletvezető lesz nála. 1786-ban visszatér szülővárosába, rövid időt tölt jövődöbéli apósa üzletében, Lassgallner Györgynél, meg-nősül. Pestre költözik. Ekkor már rokonságban van apósa révén Malvieux bankárral és vashámortulajdonossal, valamint a Valero- és Appiano-családokkal. Pesten Garay Sámuel lőcsei származósú kereskedővel — aki 1776—1780-ig ugyan-csak Lassgallner tanulója és alkalmazottja volt, majd Pozsonyban a Junger és Klement cégnél dolgozott — nagy raktárt rendez be mindenféle áruból, trieszti cégekkel dohány-szállítási üzleteket köt, a román vajdaság területére is kiterjeszti kiviteli üzletét. Hatalmas összegeket forgat a zárlat idején és lassan a bankári tevékenységet is üzletágai körébe kapcsolja. Az ország legjelentősebb kereskedői közé emelkedik: a 90-es évektől kezdve az ország minden városá-val, a cseh-morva, alsóausztriai és délnémet kereskedő házak-kal, gyárosokkal érintkezik. A hazai gazdasági élet szükség-leiteit, fejlődését és kívánalmait élénk figyelemmel kíséri.¹ 1809-ben elvállalja a gácsi posztógyár igazgatói teendőit, a gyár részvénytársasági átalakítását is az ő javaslata és terve-zete alapján hajtják végre. Bernát nevű fiát kb. 100.000 forintos áruraktárral és készpénzzel önállósítja, de miután utóbbit az 1815-ben bekövetkezett válság fizetési képtelenségbe sodorja, az adósokkal az apa egyezkedik és most már egyedül folytatja az üzletet. Halála után, 1837-ben, fia résztvesz a kor egyik legnagyobb ipari vállalkozásában, a pesti cukorgyár alapításában. Ez, mint tudjuk, balul ütött ki a Geymüller és társa bécsi magánbankház csődbejutása miatt. A Liedemann-cég a bécsi bankáron 357.000 és néhány száz forintot követel, de követeléséhez csak részben jut hozzá, ami az üzletvitelt eléggé megrendíti. Csődelfárás indul ellene 1848-ban, a cég

¹ Ezirányú munkásságából jön létre 1790-ben megjelent „Vorschlag der Aushilfe der ung. Handlung“ c. műve, a gácsi posztó-gyárra vonatkozólag pedig ugyancsak tőle „Vorschlag und Plan einer Act. Ges. zur Unterstützung der k. k. priv. Gatscher Woll-nzeug u. eine feine Tuchfabrik im J. 1799.“ Mindkét rőpirat hely és szerző megnevezése nélkül jelent meg.

azonban kiheveri a bajokat, a fenyegető csődbejutástól is megszabadul. Az abszolutizmus idején anyagi ügyei rendbejönnek, a fejlődés azonban az átalakuló gazdasági életben elakad. A szállítási vállalkozást a vasút, a banküzletet az osztrák és más tőkével alapított hitelintézetek sorvasztják el. A cég a 60-as években megszűnt. Ennek a jelentős kereskedőháznak, amely virágzása idején kb. 7—800.000 forintnyi vagyont mutathatott fel, rögzös utat kellett megtennie, míg eddig a szép eredményig eljutott. A szatócsszellemet őrző pesti kereskedő-társulat, mikor a két társ a nagykereskedők közé való felvételéért folyamodott, azzal utasította el kérelmüket, hogy evangélikusok és mint ilyenek a kereskedők közé nem vehetők fel. Mikor ez a kifogás sem volt a felvételi kérelemmel szembeszegezhető, azt mondták, hogy nincs szükség rájuk, mert már úgyis elég kereskedő van Pesten és az áruszállításra, amivel különösképen foglalkozni akarnak, nincs szükség, mert a szállítást eddig kicsinyben is le lehetett bonyolítani. Végül hozzátették, hogy minden új kereskedő csak a többiek kárára működik. De a két fiatalember találékonysága, akaratereje, a kereskedői eszközökről vallott új felfogása, valamint a hitelen alapuló nagyméretű ügyvitel minden akadályon győzött. Liedemann rövidesen a kereskedőtestület vezetője lett; 34 éven át a pesti evangélikus egyház gondnoka volt. A pesti piacon, az egész országban és külföldi üzletfelei körében személyi hitele és neve iránt a legnagyobb bizalom élt.¹ Ennek a kereskedői pályafutásnak rendkívül érdekes részletei nem tartoznak ide; hozzá hasonló azonban akadt még jónéhány nemcsak Pesten, hanem szerte az országban. A budai Jálícs borkereskedő, a marosvásárhelyi Issekutz, a pesti Ullmann, a Pesttől Londonig közvetlen bankári kapcsolatot fenntartó Wodianerek, a kassai Moll kereskedőcsalád, a kolozsvári Szatmári György, az aradi Boldoghy Károly, a debreceni Szilassy József, a nagyszombati Pláner Ignác & Comp., a pozsonyi Lamotte György kereskedők és még sokan mások. Már említettük, hogy kiterjedt áru- és készpénzhitellel dolgoztak. Egy budai kereskedő 1838—1839-ben vezetett váltóelőjegyzési könyvében 548 drb. váltó van feljegyezve. Kiállítási hely szerint 33 magyar város és két ausztriai helység szerepel. A feltüntetett összeg 481.014 forint 37 krajcár.²

¹ Liedemann pályafutására vonatkozólag ld. Szföv. Lt. Miss. am. 6460, 2091, 3207, 1723, 1208. Miss. an. 1345, 1296, 2427, 3468, 3476. Int. am. 8031, 8237, 9226. Int. an. 641, 1347. Rel. am. 1392, 1720, 5107, 5605, 5771, 7760.

² Pontosabban az 1838 júl. 6-tól 1839 febr. 6., valamint 1839 jún. 28—júl. 16-ig terjedő időben. Szföv. Lt., lajstromozatlan iratok.

Mindez lehetővé tette, hogy az ország gazdasági élete átalakuljon és bizonyos kapitalista jelleget öltön. Az alakuló polgári rend soraiban rendkívül nagy változatosságot találunk. Felvidéki városaink német eredetű polgársága, a magyar városok iparúzói, Európa minden kereskedési helyén feltalálható görögök, keletről érkező török és örmény kereskedők, az Ausztriából jövő és távolibb hazájukból hosszú utat megtett francia emigránsok vegyülnek a német államokból és örökös tartományokból települő vándorkereskedő- és iparosnépességgel. Minden lehetőségük megvan a vagyonszerzésre és felemelkedésre. A rendi szerkezetbe illeszkedő kiváltságos kereskedő- és iparostársak megvetéssel tekintenek a jövevényre, aki mint idegen jött-ment, mindenütt tilalomfába ütközik. Az elzárkózást azonban téves volna nemzeti vagy egyéb származási ösztönnek tulajdonítani; ilyen szempontok kétségtelenül közrejátszottak, de a konzerváló hajlam, a birtoklás ösztöne ennél is erősebb volt. A szászok földjén, akiket a legerősebb összetartó erőt kifejtő nemzetiségi közösségnek szoktunk tekinteni, 1823-ban két Segesvárra érkező medgyesi szász iparos letelepedése ellen minden érdekelt tiltakozott, mint hallatlan újítás ellen.¹

A fejlődés azonban nem volt megállítható. Az új elemek kereskedelmi gyakorlata, edzettebb, hajlékonyabb tehetsége, a haszon ingerlő ereje keresztültört minden ellenálláson, nem tekintve azt, hogy bizonyos mértékig kereskedelmi képzettségük is magasabb szintű volt. Az új polgárok alapos képzésen mentek keresztül. Egyrésziük a magyar városok régi kereskedőinél sajátítja el mesterségbeli ismereteit, mások éveket töltenek pozsonyi vagy bécsi cégek szolgálatában és olyan látókört hoznak haza, amilyenre itthon nehezen tehettek volna szert. Az üzletvezetés nagyméretű lesz, levelező, könyvelő, elárusító, raktárnok, állandó szolgaszemélyzet, szerződéses fuvarozó, külföldön megbírótt, egy-egy nagyobb céghez zárkózó, a hitelnyújtás folytán is tőle függő ügynök-kereskedő: mindez olyan eszköz, amellyel a nagypolgár üzleti befolyását biztosítja.² Működése saját életfeladatán túl, mivel az egész társadalom furciójában évtizedről-évtizedre nagyobb szerepet nyer, hatásában rendkívüli jelentőségű.

¹ Fr. Teutsch: Geschichte der Siebenbürger Sachsen, III. k. 35. l.

² Flandorffer Ignác soproni vegyeskereskedőnél egy könyvelő, két szállító, egy raktáros, két segéd, egy inas, egy háziszolga volt alkalmazva. Thirring G.: Adatok Sopron 112 év előtti gazdasági helyzetének ismertetéséhez. Kny.: Soproni Szemle 100. sz. 1940, IV. évf. 6. sz. 21. l.

A 48 előtti félszázadban nálunk is végbement az új társadalmi és gazdasági erők, valamint a rendi intézmények közötti szakadás. A valóságos társadalmi képlet és a jogi keretek többé nem egybevágók. A külső látszat olyan, mintha a rendi társadalom elpusztíthatatlan ereje a dolgok belső rendjét rugalmasan tartaná, holott a talpazatot alkotó jobbság gazdasági kötelezettségeinek csak látszat szerint tesz eleget. A birtokviszonyok terén a nemesi jog minden vonatkozásban inog. Új elemek irányítják a gazdasági életet. Egész gazdasági életünk gyors ütemben kommercializálódik. Ez új viszonyt teremt a társadalmi csoportok között. A régít szétmállasztja, az eddig bírt hatalmat kikezdi és az életformát a biedermeierben polgárvá hangolja. Egy szélhulló társadalmi és politikai rendszer képe áll előttünk. Az új polgári réteg látszólag a rendi társadalom szerkezetébe illeszkedik. Politikai és közéleti szerepe úgyszólván semmi, de a felszín alatt, mint már mondtunk, egyike a legnagyobb őrlő erőknek. A nemesség vezetőszerepét nem vitatja, társadalmi felsőbbiséget látszat szerint elismeri, de életformáját éppen rendkívüli hatásánál fogva átalakítja, vagyorával soraiba behatol, a német polgároktól Kalmárfy, Tüköry lesz, fiaik közül nem egy a császári hadseregben tiszti rangot visel. De az alul lévők a polgárságból kilépők helyét azonnal betöltik, sorai mindig teljeseek; s ez a felfelé törekvés, valamint az, hogy a nemesség soraiba lépők egy része továbbra is polgár marad, mesterségét folytatja, csupán a társadalmi elismertetésért való küzdelem egyik formáját mutatja. Magatartásuk csak erősíti azt a nézetet, hogy széthulló társadalomban áll a polgár, a nemesi életforma már a múlté és nálunk is az osztálytársadalom kialakulásának előestéjén állunk.

A polgári öntudat ereje számos irodalmi és egyéb írásos emlékekben feltalálható. Hogy a közbecsülés milyen erőteljesen nyilatkozott meg irányukban, azt egy találmány kiragadott példával is jól érzékeltethetjük. Papi szó dicséri őket. Csizsár Sámuel kolozsvári református lelkész Trandafir György kereskedőről tartott gyászbeszédében a következő hangot üti meg a kereskedés hasznos voltáról. A kolozsvári görög templomba „a türedelem szelíd géniusa hozta a beszéd tartóját“, a „keresztényi rokorság érzésével eltelve“, mert — mint mondja — „ha türedelem és szeretet lakja keblünket, különböző oltárok előtt állva is egygyek lehetünk.“ Majd így folytatja: a kereskedés és a kereskedő jótévedője a közönségnek, „az élet minden kelleme a fáradhatatlan igyekezetű polgárok“ munkájának következménye. „Fényt, erőt, ékes-

séget, erőt a státusnak, a bölcsen rendszerezett virágzó kereskedelem ad. A kereskedő a javak cseréjében a föld minden kincsét elérhetővé teszi számunkra. Az asztalurkat édesítő nádméz, a szelíd Ázsia minden válogatott gyümölcsei az ő raktáraiban bővön találtatnak. Arglia fábricasainak drága műveit kezünkbe adja, hogy belőlők kényünkre öltözzünk. Megnyergeli a kevély Óceánt, parantsol hánykódó hajjainak, uralkodik orkányain, becses portékákkal terhelt hajóit viteti, hozatja vélek. A megmérhetetlen tenger özön által elszakasztott földrészeket — egy nagy áru piatza köti össze.“ De nemcsak az anyagi javak terén tölti be ezt a hasznos és nélkülözhetetlen szerepet, hanem még az értelem lelki világára nézve is ő terjeszti „a jó gondolatokat, a szép eszméreteket, ő hozza a hasznos találmányokat. A lelkek országa — közlési által gazdagodik. Ezért a kereskedő a státusnak becsüllést érdemlő polgárja. Pedig gyakran hallari megvető, kevély ítéleteket. Az emberek azon osztályáról, mely kereskedést üz.“ Holott a társadalom minden osztálya egy harmónikus nagy egész része, minden hivatás becsüllést érdemel. „A katora, a pap, a tarátsos, a bölcs, a mesterember, mindenik szükségessé, tehát becsüllést érdemlő polgárja a státusnak, így a kereskedő is.“ Igaztalan a vád, hogy „hasznothajt a kereskdő magának, s felejt a másokét.“ Mert minden foglalkozás üzőjében is „lappang valami ön édes el nézés, keresett haszon. Mért kívánrók hát, hogy csak a kereskedő nyissa csupán másokért boltját.“ Az állam hatalmas szervezet, „a legmagosabb polcán elkezdve, csere van mindenütt és egy tágos értelemben kereskedő minden eladó munkájával, talantumával és portékáival, csakhog egyiknek egy, s a másiknak más című boltja.”¹

Ez az öntudatot kifejező beszéd egy szűkebb polgári összesség gondolatvilágát tükrözi. Társadalmi hatóerőként való megnyilatkozását azonban hiába keresrők, mert énnek két tényező is útjában állott. Első s minden valósínúség szerint a legfontosabb, hogy a polgárság a legheterogénebb vallási, nemzetiségi elemekből még nem ötvöződött egységgé. Története minden országban rendkívül tarka alakulást mutat. Fejlődése során a valódi lököerőt minden időben az idegenek képviselték. A középkori államok, talán az egy Itáliát kivéve, mind idegen kereskedőket mutatnak fel. Angliában olaszok, németek, Franciaországban spanyol,

¹ Csiszár Sámuel: Ko'ozsvári hites polgár és boltos kereskedő Trandafir György... ha'otti végtisztelete megadásakor tartott rövid elmélkedés a kereskedés hasznos voltáról a Státusia nézve... (Kolozsvár 1833.)

portugál, olasz kereskedők és bankárok, Németországban a Curia emberei, Lengyelországban német, Oroszországban angol kereskedők, az északi államokban a Hansa tagjai az első igazi polgárok, akik, mint idegen test, működésükkel a nemzeti elemek részvételét előkészítik a polgárság felé vezető úton. Ezen a téren a Nyugat a XVIII. században már érett fejlődési formát mutat — bár idegen diasporák még sok helyütt élnek és virágznak —, míg nálunk a történeti helyzet következtében a nyugati fejlődésnek ekkor már túlhaladott fokát találjuk. A nemzeti elemek nálunk is képviselve vannak, mellettük azonban az idegenek nagy száma, amely állandóan áramlik, vallási és nemzetiségi menekültekkel, szerencsefiakkal, holdogulást kereső nincstelenek egyedeivel és csoportjaival, késlelteti az egyesülést. A színmagyar debreceni, komáromi, szegedi kézművesek, a középkori településű erdélyi és szepesi szász városok iparúzóí mellett az örökös tartományokból, a német fejedelemségekből, a Csehországból bevándorló kézművesek folytatják mesterségüket a hazai városokban. A magyar kereskedő mellett a bevándorolt német, zsidó, görög, rác, örmény egymást váltja fel vagy úgy, hogy egy részük visszatér régi hazájába, mint a görögök, vagy új hazát keres, mint a rácok Oroszországban. Vagy pedig lassú, néhány nemzedéken át tartó beolvadás folyamata végleg elszakítja őket honfitársaiktól, a diasporák szétszóródnak, felszívódnak. Ez azonban már a hazai polgárság későbbi fejlődési szakaszának idejébe tartozik.

Szellemi alkatuk is mélyreható átalakuláson megy keresztül; az általunk vázolt időben még egészen más jeget mutat fel, mint a következő korszakban. A polgári liberalizmus kora nyelvileg homogén: magyar; ezzel szemben az előző kor polgársága soknyelvűséget mutat. Minden polgárkereskedő anyanyelvével él, ez azonban nem azt jelenti, hogy nemzetiségi tudata van; a nemzetiség ekkor még állapot és nem tudat. Az üzleti életben az azonos származásúak egymás között anyanyelvüket használják, a görög, ha göröggel áll szemben, üzleti leveleit, szerződéseit görögül írja. Ez általános gyakorlat minden nemzetiség körében. A partikuláris nyelvhasználat fölé emelkedik a XVIII. század végén két nyelv, amely összeköti mindnyájukat, a latin és a német. Az előbbi a nemességgel, főleg a nagyurakkal szemben használják, helyesebben a nagybirtokosok vezetik be használatát. A németet mint a legáltalánosabban használt és ismert nyelvet alkalmazzák a hazai és az örökös tartományok, valamint a német államok kereskedőivel és

gyárosaival fenntartott üzleti kapcsolatokban. A XIX. század elején a magyar nyelv lassú térhódítása együtt halad a köznemességgel való gyakoribb érintkezéssel és a magyar városok egyre élénkülő üzleti forgalmával. A negyvenes években a folyamat mind gyorsabb lesz.

Amint a nyelvhasználat rövid vázlatából látjuk, a nyelv mint közösségi eszköz térhódítása lassan, de feltartóztathatlanul követi a rendi nacionalizmusból a nemzeti állam felé vezető utat. Ez a folyamat figyelhető meg a közösségi és nemzeti eszmével szemben elfoglalt magatartás változásaiából is. Polgárságunk összetételénél fogva olyan társadalmi és politikai tudatnak hordozója a nacionalizmus beköszöntéséig, amely az aufklárista természetjogot valló mozgalomból eredő patriotizmus fogalmában gyökerezik. Ennek a gondolatnak egyik legjellegzetesebb szószólója a soproni evangélikus főiskola filozófia-, történet- és statisztikatanára, Magda Pál, Pesten, 1819-ben kiadott munkája: „Magyarországnak és a határőrző katonaság vidékeinek legújabb statisztikai és geographiai leírása“ bevezetőjében a patriotizmus és nacionalizmus mély ellentéteket rejtő elméleti és gyakorlati felfogását boncolva, az előbbi mellett tör lándzsát. A patrióta gondolat a hazai nemzetiségek között, a németiség körében igen népszerű volt, de magyarok és egyéb nemzetiségűek sem idegenkedtek ettől a gondolatától. Célkitűzése társadalmi téren észszerű és békés fejlődés a polgárnemzet felé. Ennek legbiztosabb hajtóereje a természetjog, a benthami utilitarizmus, a soknyelvű országban teljes nemzetiségi béke, a kölcsönös megbecsülés, amit a ráció is követel, mert békeség nélkül a haladás az előbb említett célok felé elérhetetlen. A szerző a nyelvi egyenjogúság szükségét hirdeti; csak így lesz elérhető a közös műveltség minden országlakos számára. Mindez természetesen neveléssel elérhető, mert mint írja: „Minden asszonyi állattul született emberből lehetne nemes érzésű, okos, pallérozott s jeles és főembert nevelni“.¹ Az egész országban létrehozható egyetértés a magyar nyelv általános ismeretéből fog kialakulni; itt már, a nacionalizmusnak engedve, így folytatja: aki „magyar kenyérrel él, s magyar törvényeknek köszön bátorságot és más világi javakat, levetkezvén az ártalmas nacionalizmusából a gyűlöletet, amely az országot erőtlenníti, a patriotizmust, mely nem egyedül a nyelvnek szeretetéből származik, magára ruházza. Azért, mivel ezáltal erősebbé tétethetik országunk.“

¹ I. m. 72. l.

A patriotizmusban a polgárság államhűsége ölt testet; hosszú időn át kifejezője annak a magatartásnak, amely a magyar nemzetiségi gondolattal szembeállva, a társadalom polgári rétegét távoltartotta a reformkor politikai és nemzetiségi törekvéseitől. A harmincas évek táján azután, Széchenyi fellépésével, amikor a nemzeti eszme oly eleven erővel lángolt fel s a reformgondolat politikai, társadalmi és nevelésügyi téren olyannyira demokratikus eszméket hangoztat és polgári eszményeket tűz maga elé, a polgárság többé nem idegenkedik az új gondolatoktól. Kilép a patriotizmus szűkebb osztályhelyzetet biztosítani látszó felfogásából és szívesen csatlakozik a nemesi társadalom legjobbjai által kitűzött eszményekhez, mert úgy érzi, hogy életszemlélete és tevékenysége korlátok nélkül lesz megvalósítható az eljövendő magyar társadalomban. Így a liberalis nacionalizmus hazai hajtása és a bekövetkezett események hullámvérése lassan elmosza ezt a kétségkívül hazai politikai és művelődési hagyományokban gyökerező patrióta felfogást.

Polgárságunk az események során nem vállalt jelentős, vagy legalább is önálló szerepet, már lényegénél fogva sem forradalmi hajlandóságú. Az általános viszonyok, a bécsi kongresszust követő európai restaurációs törekvések társadalmi téren a francia forradalom eredményének rögzítését hozták, a hosszú háborúk pedig a konszolidáció gondolatát, a béke minden téren és minden áron való fenntartására; mindez találkozott a polgárság kívánságaival. A monarchiában megcsontosodott, temperált abszolutizmus hatása ebben a társadalmi csoportban megerősítette a nyugalmi állapot fenntartásának óhaját. Ami az országban ezzel ellentétes irányú mozgalom volt, részben érthetetlennek, részben idegennek tűnt fel jó ideig előtte. Azokkal a társadalmi rétegekkel, amelyeket a fennálló helyzet megváltoztatása elsősorban érdekelt, a jobbagysággal kapcsolatai nem voltak. A politikai vezetés és befolyás a nemesség kezében lévén, azokra semmi befolyással, sem bírt. A XIX. század első felében az iparral foglalkozó munkásság csekély és szétszórót lévén, annak vezetője nem lehetett. Így hát megmaradt a régi formák között az államhatalom tiszteletében, a fennálló rend megbecsülésében, távol zömében bárminemű aktív szerep vállalásától. Azért mondjuk, hogy zömében, mert állandóan gyarapodó sorai közé olyan elemek is kerültek, amelyek nem olyan elégedettséggel szemlélték a fennálló állapotokat, mint a nagy többség. Ezek az elégedetlenebbek a honórációk csoportját alkották.

A magyar társadalom eszményeiben és származásában legdemokratikusabb rétege kisebb részben a városok tisztviselőiből, magasabbratörő kis- és középnemesség fiaiból, iskolázott polgárfiúkból és paraszteredetű elemekből alakult. Ők alkották a polgárság szellemiekkel foglalkozó csoportját. A harmincas években a tanulók kétharmad része már polgár- és paraszteredetű, mivel a rendi társadalomban a nincstelenek számára az emelkedés egyedüli módja a tanulás. A honoráciorok közé való jutás sok mindennel kecsegtetett. Egy részük gazdatiszt, titkár, vándortanító lett, aki az ügyvédségig vitte, esetleg igen magasra emelkedhetett. A társadalmi válaszfalakon rések nyíltak előttük és a sok lehetőséget nyújtó jogi tevékenység magasra lendíthette vagyoni helyzetüket. Számuk a XIX. század első felében annyira elszaporodott, hogy valóságos szellemi proletáriátust jelentettek. Mivel sokan voltak s mindnyájan nem érvényesülhettek, érdeklődésük a társadalmi kérdések felé fordult. A publicisztikában lépten-nyomon társadalomjavító-újító kérdések felszínentartásával a forrongó eszmék népszerűsítésében elsőrendű szerepet játszottak.¹

Ilyen volt az iparúzókból, kereskedőkből és honoráciorokból alakuló, nyugalmi helyzet, befejezettség felé törekvő hazai újkori polgárság helyzete a XVIII. század végétől egészen az 1848-ban bekövetkezett változásig. Az állami és társadalmi létet alapjaiban átváltoztató forradalmi átalakulás, ami ekkor bekövetkezett, polgárságunk további fejlődésére rendkívüli erővel hatott. A rendi társadalom jogi szerkezetével legbensőbb kapcsolatot tartó céhpolgárság végleg elvesztette létalapjait. A céhrendszert magváltoztató 1848-i miniszeri rendelet előfutára volt az abszolutizmus rendelkezésének, mely azt végleg megszüntette.² A helyi kispolgárság kialakulásának történeti folytonosságát derékbatörte: a céhiparosok nagy része vagy visszasüllyedt a mezőgazdasággal foglalkozó népesség körébe, vagy volt legényeivel együtt elkeveredett az gyáripari munkások akkor még gyér sorai közé. Az oly jelentős szerepet játszó „nagypolgárság“, a magyar kereskedelmi kapitalizmus megteremtője, a nemességet sújtó gazdasági változások során kénytelen volt helyét átengedni

¹ Veszedelmes forradalmi hajlandóságokról Sándor Lipót nádor is megemlékezett Ferenc császárhoz intézett memorandumában. Ld. Mályusz Elemér: Sándor Lipót főherceg nádor iratai (Budapest 1926), 820—821. l. Valamint Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei 1777—1848 (Budapest), I. k. 511. és köv. l.

² Lásd erről bővebben: Ungár L.: A céhrendszer bomlásáról. Századok 1938.

azoknak az új tényezőknek, amelyek, szerepét átvéve, a magántőke helyére a banktőkét, hitelintézeteket, ipari és kereskedelmi vállalkozásokat állították a megváltozott gazdasági feltételek szolgálatába. Ebben az időben ez a most már „rég”i” polgárság lépcsőről-lépésre kénytelen hátrálni és szerepe lassan megszűnik. A kiegyezés után a fejlődés iránya új és nagyszerű polgárosztály megteremtését sürgeti, és mivel az állam számára ez az osztály éppoly nélkülözhetetlen, mint ahogy a társadalom sem lehet meg nélküle, a 67 utáni kormányok nagysietve hozzálátnak, hogy e hiányzó osztály helye se maradjon betöltetlen. Ezzel polgárságunk történetében új fejezet kezdődik.

Ungár László.

Történeti irodalom.

Baráth Tibor: Magyar történet. 2., bővített kiadás, Kolozsvár 1941.

A Ferenc József Tudományegyetem Történeti Intézete. 8°
235 l.

A napisajtóban és egyes folyóiratokban megjelent ismertetések vagy bírálatok e könyvet szerették politikai írásműnek feltüntetni. Pedig B. munkáját nem szabad úgy tekintenünk, mint amely mindenestől új, ismeretlen úton jár, hanem mint lényegében az eddigi történeti iskolák eredményeinek összefoglaló rendszerezését. S ebben az esetben egyes megállapításai nem fognak politikai színezetűnek látszani, mert indokolásuk többnyire megtalálható valamilyen analitikus munkában.

B. könyve természetesen a magyar nép kialakulásának legrégibb nyomainál kezdi a történeti fejlődés ismertetését. Nagyon szemléltető, amint megrajzolja az eredet és a vándorlás képét, az Etelközben — „a nyugat felé húzódó nagy nomád népek temetőjében” — lezajlott tragédiából kibontakozó vándorlás, majd honalapítás kényszerét. A honfoglaláskori Magyarország geopolitikai helyzetképe világosan jelenik meg előttünk, a síkságon elhelyezkedő aktív életformájú magyarság s a síkság és hegyvidék határára élő szlávok elhelyezkedésének karakterológiai különbségeit, az első magyar államforma karizmatikus színezetét az eddigi adatok és kutatások felhasználásával tárgyalja. Különös figyelmet szentel a nemzetiségi arculat változásának és ebben a tekintetben ügyesen hasznosítja a térképre vetített néptalajváltozás anyagát is, melynek kivizsgálásában Mátyusz oly nagy érdemeket szerzett. Helyesen szögezi le, hogy a XIII. század első negyedére befejeződött volna a magyarság és az addig betelepedett népelemek asszimilációja, ha a magyar állam fejlődését nem hasította volna ketté a tatárveszedelem. E történeti igazságok hangsúlyozása felette kívánatos, különösen oly tudományos munkában, amely jellegénél fogva nagy hatást gyakorol a történeti tudatot átplántáló újabb oktatónemzedék műveltségére.

Újszerűen hat B. könyvének a hűbériségről szóló fejezete. Mindenesetre elsőnek meri minden mellékgondolat nélkül megfogalmazni az európai hűbériség magyarországi kibontakozásának jeleit, s ebből levezeti a magyar államiságra fennállt veszélyes következményeket is, melyek akkor állottak volna elő, ha a magyar uralkodók közül Károly Róbert nem törte volna le a családuralmi rendszer képviselőinek hatalmát. Természetes, teljesen ő sem

tudta visszafojtani a hűbériséget, szelídebb keretek között még Zsigmond korában is élt az állami életnek ez a tagozódása, de a magyar rendi fejlődés lassanként mégis gátat vetett minden további szétforgácsolódásnak. „Az önkormányzattal bíró, területi és testületi csoportok“ kialakulásával azonban egészen háttérbe szorult a hűbéri gondolat s legföljebb egyes vármegyékben vagy városokban a gazdagabb családok tekintélyének nagyobb foka s átütő ereje árulja el a régi feudális társadalmat.

A pusztuló magyar világról rajzolt kép már Szabó Istvánnak egy szép tanulmányában megismertette velünk a magyarság háttérbeszorulását, szenvedéseit és a külpolitikai helyzet tragikus voltából származó hanyatlását. De ebben a könyvben is csak örömmel üdvözölhetjük, ha szerző — még ha szinte azonos címet is ad fejezetének — a magyarság sorsküzdelseinek ezeket a gazdagon feltárt eredményeit újból aláhúzza. Elfogulatlanságát dicséri, hogy a magyarság pusztulásának vázolásával párhuzamosan rámutat a súlyos mulasztásokra, melyeket a Habsburg-uralkodók elkövettek, de ugyanakkor kiemeli érdemeiket is a magyar állam „modern“ irányú fejlődése, az elavult rendi állam kereteinek szétbomlasztása körül. Ezek a törekvések természetesen nem valósulhattak meg a magyarság autonóm erőinek nagy ellenállása miatt, s végül is a rendiség letörésével kapcsolatos „összmonarchia fantómja“ hamarabb bukott meg, mint a magyar rendi állam. S e bukás után a magyarság erőinek kibontakozása következett, a gazdasági fellendülés nagy korszaka, amely közjogi harcokkal volt tele, társadalmi téren a liberális-demokratikus erőket juttatta felszínre, mint akkor az egész világon, s végül is az önálló nemzetiségek propagandája és segítségüknek a nyugati hatalmak részéről történt félreismerése következtében a világháború elvesztésével Magyarország feldarabolására vezetett. Trianon után megindult a magyar állam újjábirányú fejlődése, a „nemzeti és szociális alapvetésű tekintélyállam“ felé, mint a szerző mondja.

B. munkamódszere érdekesen világít rá írói egyéniségére. Nem a fejlődés síkjában tárgyalja a magyar történetet, hanem egyes szempontok szerint. Kétségtelen, hogy ez a megoldási mód tágabb teret enged a részletkérdések feldolgozásának, fejtegetéseinek csoportosítása világosabbá válik, de megfosztja az olvasót a fejlődés lendületének meglátásától. Mozaikok részletszépségeit tárja fel a könyv, de a kibontakozás: az állam és társadalom teljessége, a föld és ember életközössége, egymásra való hatása nem domborodik ki. Az az érzésünk, hogy a munka „Bevezetés“ az egyetemi előadásokhoz, de nem a magyar múlt feltárása. A másik nagy hiba a Trianon utáni magyar élet ismertetésében mutatkozik. Ez a fejezet jó politikai programbeszéd a kormány munkája mellett, de semmiképen sem nevezhető történeti tárgyalásnak. Hiányzik belőle az erők harcának ismertetése, a munkafolyamat ábrázolása, élettörések dobódnak elénk, eredmények, részletek és a történelmi ítéletre meg nem érett események. Ki kell azonban emelnünk a monarchia felbomlásának rendkívül sikerült bemutatását, a nem-

zetiségi erők nyomásának szép vázlatát. Általában az egész könyv legszebb részei azok, melyekben a nemzetiségek harcát, elterjedését, centrifugális munkáját tárgyalja. Valóban meglátszik B.-nak ezen a területen kifejtett eddigi munkássága — míg ellenben az egész magyar mult tárgyalásán a saját odaadó munkával végzett előtanulmányoknak hiánya érzik.

Ítéleteiben általában józanság, meggondolás vezet, nem markodja el az események értékelését — bár éppen egyik legnagyobb hibája, hogy minden esetben értékel és nem leír —, mindamellett vigyáznia kellene az egészséges történetiszemléletbe nem illeszthető bírálatokra. Nagyon feltűnő, ha tudományos értékű történelmi tanulmányban pl. ilyen mondat talál helyet: „A rendi alapú tekintélyállam tehát nálunk is útban van és kétségtelenül egyenes vonalban kapcsolódik az ősi magyar kormányzás, az Árpádok tekintélyuralmi rendszeréhez . . .“ Köztudomású ugyanis, hogy a mai államvezetés elve egészen más és éppen ellenkezője a középkorinak: az akkori: kultuszon alapult és kizárólag az uralkodói tekintélyt megszemélyesítő királynak szólt, a mai államrendszer pedig az államtotalizmus tisztelete. Akkor az intézmény, ma az egyéniség — mely az intézményt varázsával sugározza be — az alapja a tekintély kikristályosodásának. És amíg a mai államvezetés révén a hatalom mindent elárasztó ereje hatja át az egész életet, addig a régi rendszer minden kultusz mellett is a partikularizmusnak engedett érvényt. Éppen ezért nagyon kell vigyázni az összehasonlításokra olyan történetírónak, akinek munkáját több ezer oktatószemély tanulja meg. Attól is óvakodnia kellene, hogy ilyen mondatok találjanak helyet könyvében: „minden nemzetközileg elismert politikai individualitás egy szuverénitás letéteményese volt“. Ha megállja is a kritikát a mondat, megfogalmazása, mely Hauser hivatkozott könyvében találó, egy tanítócélzatú munkában még akkor sem helyezhető el, ha nem tudjuk, hogy a gondolat más-tól származik. És nem szabad a magyar uralkodót, II. Lajost sem elítélni azzal, hogy a mohácsi csatában „minden stratégiai ok nélkül“ vett részt, hiszen abban az időben általában az uralkodók és „az egész kormány“ vezették a nemzet egész sorsára kiható ütközeteket, hadjáratokat — nem is említve azt, hogy morálisan föltétlenül szükség volt az uralkodó megjelenésére.

Meg kell még egyszer jegyeznünk, hogy B. könyve nagyon tanulmányos és szempontjai sokoldalúak; alig van kérdés, amelyet ne érintene. A felhozott és fel nem sorolt hibák inkább annak a következményei, hogy a tárggyal nem saját kutatásai alapján foglalkozott, hanem mások kész eredményeire támaszkodott.

Komoróczy György (Kassa).

Someșan, Laurian: Le passé de la Transylvanie et le facteur géographique. Revue de Transylvanie tom. V. nr. 3. (Cluj 1939), 313—327. l.

A Revue de Transylvanie-t jól ismerik mindazok, akik Erdély román irodalmával foglalkoztak: ez a folyóirat közvetítette könyved, olvasmányos előadásban a külföld felé a kolozsvári román

egyetem körül, erdélyi problémák kutatása s főleg az Erdéllyel kapcsolatos magyar nézetek visszaütése céljából tömörült szakemberek vizsgálódásainak eredményeit. E szakemberek legfőbb törekvése tudvalevőleg az volt, hogy Erdélyt a román élet-egység szerves részeként tüntessék fel. Történetéből kiemelték mindazokat a szálakat, amelyek a vajdaságokhoz fűzték, sokszorosan felnagyítva ábrázolták benne a román elemek szerepét, s viszont elhallgatták vagy jelentéktelennek igyekeztek feltüntetni azt, ami, felfogásuktól eltérően, a magyarság történeti szerepének fontosságára vallott. Földrajzát — az eddig elfogadott módoktól elütően, s magyar szemnek különösen szokatlanul — úgy ábrázolták, mintha Erdély nem a Kárpát-medence, hanem a román terület tartozéka volna s gazdaságilag, népélettanilag szerves egészet alkotna a körülötte fekvő síkságokkal. S. cikke ezt a két törekvést próbálja egyesíteni: Erdély történetében a földrajzi viszonyok hatásait keresi, hogy végül mindenestől a román életegység tartozékának nyilváníthassa.

Tanulmánya három részre oszlik. Az első általános bevezetés Erdély s a környező tájak földrajzi viszonyaiba, a második e viszonyok hatása a politikai fejlődésre, a harmadik ugyanaz gazdasági vonatkozásban. Noha egyik-másik állításának hallatlan felszínessége, naívsága vagy tudatos rosszhiszeműsége felmentene a tudományos elbírálys kötelezettsége alól, politikai célzatai pedig a mostani viszonyok közt sokban időszerűtlennek látszhatnak, magyar szempontból mégis hasznos lesz megismerni; nemcsak mint egy letűnt kor tudományos mezbe bujtatott politikai törekvéseinek emlékét, hanem elsősorban mint egy, a román köztudatba, tudományos és politikai gondolkodásba mélyen beidegződött életléteszme tanújelét. E szerint az erdélyi Kárpátok s a körülöttük elterülő dombos vidékek, illetőleg síkságok közt keleten a Dnyeszterig, délen az Aldunáig, s nyugaton a Tiszáig (!) szerves összefüggés van; e táj története során mindenkor népi és politikai egységet alkotott, s a környező egyéb tájaktól, az orosz és a magyar síkságtól, a Kárpátok középső vonulatától s a Balkántól élesen elüt.

S. is ebből a megállapításból indul ki. Elképzelésében — egy nemcsak Romániában, hanem nyugaton is meglehetősen elterjedt gondolattal — az erdélyi Kárpátok a bástya szerepét játsszák, a környező síkságok pedig e bástya előteréül szolgálnak. Ez az „erődrendszer“ tartotta fenn a románságot évszázadok viharaiiban; ezen kívül román néptalaj nincs, és ha volt, elsorvadt. A román életteret — szerinte — könnyű elhatárolni; keleten a Dnyeszter orográfiai, hidrográfiai, klímabeli és népi határ (ennek bizonyítására felsorolja, hogy keletebbre szembeszökőbb a táblajelleg, nyugatabbra változatosabb a térszín; keleten szélsőségesebb az időjárás, a tél hosszabb, szárazabb steppe uralkodik s ezen későn kezdődött el a település), délen az Alduna ugyanúgy (a Kárpátok és a Balkán rendszerét elválasztó tektonikus vonalon folyik, azok közt pedig szembeszökő különbség van: a kárpáti „erőd“ szerves egység, a Balkán összefüggéstelen, széttördelt kis tájcsoportokból áll). A magyar Alföld felé a Tisza ártere a választóvonal, ettől

nyugatra a „steppén“ magyarok élnek, keletre pedig a Kárpátokban az ókor óta változatlanul fennmaradt őslakosság: a román; a két táj különböző életterület, s a kettő közt az ártér évszázadokon át választóvonal szerepét játszta.

Ilyen módon meghatározván a román területet, kifejti, hogy a régi magyar államhatár — „élément éphémere“ (316. l.) — nem felelt meg a földrajzi követelményeknek, mert kettévágta a hegyeket s ezzel az erdélyi teret kiragadta természetes összefüggéséből. A hegyek ugyanis szigorúan zárt egységet alkotnak; a Kárpátok keleti és nyugati oldalán tökéletesen azonos a felszín, a vízfolyás, a növényzet és a nép. A Kárpát-dunai tájon csak az tud tartós államot alkotni, aki megérti és érvényben hagyja ezt a természet-szabta egységet, úgy, amint hajdan a dákok és Julius Caesar (?) tették. A tájban rejlő erők teszik érthetővé, hogy Kelet-Európa első jelentős állama, a dák királyság éppen itt alakult ki, abban az időben, amikor a környező területeken csak átmeneti jellegű nomád államalakulatok mutatkoztak. Később a dák állam „egy időre“ eltűnt, de feltámadt a trianoni Romániában; e kettőnek területe pontosan egyezik „a kárpáti föld adta csodálatos élethelehetőségek ékesen szóló bizonyságaként“ (317—319. l.). A román nép az ókor óta folyamatosan lakik mai hazájában, de a nomád támadások némi visszahúzódsra kényszerítették, eleinte nyugat felé (ezzel kapcsolatos, hogy az első román politikai alakulatok, amelyeknek vezetői a krónikák szerint (?) kenézek, hercegek (ducs) és vajdák voltak, nyugaton, Bereg, Ugocsa, Máramaros, Szatmár, Bihar, Csanád megyék és a Bánság területén (?) tűntek föl), később a magyar terjeszkedés során ismét keletre (a fejlődésnek ezen a szakaszán jöttek létre a vajdaságok a Kárpátok külső peremén; később ezek elérték a Dnyeszter és a Duna vonalát, a természetes déli és keleti határokat, s megszilárdulva képesek voltak befogadni az Erdélyből szakadatlan áradatban érkező román kivándorlókat). A román államélet egyébként — ezt S. bizonyára szintén a tájadta „csodálatos élethelehetőségek“ bizonyítékként említi — Erdély Magyarországhoz tartozásának „szomorú“ időszakában is, mindenkor az erdélyi Kárpátokra támaszkodott.

Talán még meglepőbb megállapításokat olvasunk a földrajzi viszonyoknak a gazdasági fejlődésre gyakorolt hatásairól szóló részben. Megtudjuk, hogy Románia területén hegyi legelők, erdők és művelésre alkalmas területek találhatók, s a két főfoglalkozás, pásztorság és földművelés jelentősége tájaként változik. Bizonyos változások természetesen időben is mutatkoznak, kétségtelen azonban, hogy a földművelés már a régebbi időben megvolt. Sőt a hegyek lábánál gyümölcs- és szőlőművelés is folyt, olyan régen, amikor a román földet kelet és nyugat felől övező steppéken még csak nomád népek barangoltak. Úgy látszik, S. ennek az elismerésreméltó civilizációnak megszüntéért a nomád népeket teszi felelőssé; ezek beáramlása szorította ki — szerinte — a románokat a síkságról, hegylakó pásztorrá téve túlnyomó többségüket. De mindig maradt földműves elem is, hiszen

„a kárpáti népesség politikai s közigazgatási szervezetének formája csak a telepés életnek ama minimumára támaszkodva maradhatott fenn, amelyről a kárpáti románok valójában sohasem mondtak le“. (321. l.). Sőt ez a „minimum“ jelentősebb lehetett, mint bárki képzelné, különben aligha volna hihető S. állítása, hogy a középkor folyamán a pásztorság fokozatos teret hódított a földművelő elem rovására (325. l.). De bármennyire megduzzadt a pásztorkodó elem, ennek csak aránylag kis része adta fejét vándorlásra, a nép zöme ragaszkodott az erdélyi-kárpáti hazához. Ennek köszönheti, hogy megmaradt, míg azok, akik elvándoroltak, sok idegennel kerültek érintkezésbe és elvesztették népi egyéniségüket. A pásztorság vándorló formája tehát határozottan káros volt a románságra, néptalajának gyengülését eredményezte. Nem vonatkozik ez a téli és nyári legelőt váltogató, de nagyjából ugyanazon a területen mozgó pásztorkodásra, ami S. szerint Romániában csak a XV. század végén kezdődött — semmi esetre sem Moldva megalapítása, tehát a XIV. század közepe előtt —, mert a hegyekbe húzódott román pásztorok ekkor kezdenek leereszkedni a síkságra. Ezután már gyors ütemben haladt a fejlődés: Erdélyből folyton áramlottak a pásztorok a vajdaságok felé, birtokukba vették a síkságot, újra megszokták a földművelést és végül gazdaságilag is méltó keretet szolgáltatott ahhoz a népi és politikai egységhez, amit S. befejezésül lendületes szavakban méltat.

Nem gúnyolódás a célunk, tizedét sem válogattuk össze a kifogásolható részeknek. Egyszerű tartalmi kivonatot adtunk S. előadásából, s nem tehetünk arról, ha ebben úgyszólván minden egyes pontot hibáztatni kell. Vegyük elsőnek az erdélyi bástya eszméjét, amely, sajnos, nem új, sőt néhány kiváló francia szakmunkába is bekerült; később a német irodalomban is elterjedt,¹ s legújabbban már ott tartunk, hogy szellemes tanulmányok igyekeznek megvilágítani e gondolatnak, mint a román politikai élettérfogalom lényegének, fejlődéstörténeti alapjait.² Holott aligha vannak mélyebb gyökerei, akár a román nép lelkivilágát, akár a földrajzi s történeti tényeket vizsgáljuk. Erdély ugyan valóban olyan, mint egy bástya, különösen kelet és dél felé; éppen ezért bajos megérteni azt a román elképzelést, hogy a kelet és dél felől körülötte fekvő területekkel szorosabb kapcsolatban állhatna, mint a magyar mecendével. De itt már olyan területre érünk, ahol nem lehetőségekkel, hanem adatokkal kell érvelni; azok pedig azt mutatják, hogy Erdély története során mindig a magyar élettér része volt. Igen különös tehát azt állítani, hogy a magyar államhatár Erdélyt kiragadta szerves összefüggéseiből,

¹ Főleg K. H. Theil cikke révén: Die siebenbürgische Bastei. Zeitschrift für Geopolitik (Berlin) 1935.

² A. Malaschofsky például a kétlegelő pásztorság szerves fejleményének tartja: Einflüsse des Hirten'ebens auf die Entwicklung von Volk und Staat in Rumänien. Südostdeutsche Forschungen III. 4. (1939), ism. Századok 1942, 100. l.

főleg, ha ezeknek a szerves összefüggéseknek illusztrálására mindössze az a másik állítás szolgál, hogy a Kárpátok külső és belső oldalán tökéletesen azonos térszíni, növényzeti és népi viszonyok találhatók. Ez ugyanis merőben helytelen; földrajzi szakírónak tudnia kellene, hogy magukban az erdélyi Kárpátokban is két merőben elütő csoportot kell megkülönböztetnünk: a Kárpátok vonulatát a Barcaságig, s azon túl a Délerdélyi Havasokat. A Kárpátok pedig gyűrt hegység, különböző (vulkáni, kristályos, mészkőszirtes, homokkőves) vonulatokból áll, következőképpen külső és belső felépítése egészen más.¹ Más ennek megfelelően a térszín, a növényzet is; főképpen pedig más az emberi élet, amit itt nemcsak a biológiai törvényszerűség, hanem a kultúrnépek fejlődésének ezer finom összetevője formált, évszázadokon át másként a Kárpátok túlsó és innenső oldalán.

Nagyon helytelen az a könnyedség, amellyel S. elhatárolja a román életeret. E sorok írója maga is több ízben kifejezést adott annak a véleményének, hogy a Dnyeszter és az Alduna közti tájak történelmi értelemben a román élettérhez tartoznak. Határaik azonban még dél felé sem bizonyultak elsőrendűnek, kelet felé pedig éppen gyöngék, s ez az oka, hogy Románia hosszú ideig idegen népek, elsősorban keleti vándorok ország-útjának szerepét játszta. A különbségek, amelyeket S. a Dnyesztertől keletre és nyugatra eső tájak közt felsorol, valójában egyáltalán nem élesek; a klimatikus szélsőségek kontinentális jelenségek, Oroszországban fokozódnak ugyan, de Romániában is megvannak; száraz steppe a Dnyeszteren innen is akad, s a település nemcsak a délorosz pusztán, hanem Romániában is elég későn ment végbe. Teljesen érthetetlen azonban, amit a Tisza árteréről mond. Mikor és milyen tekintetben volt az határ? A magyar honfoglalás, de azelőtt sok egyéb megszállás is éppúgy kiterjedt a folyó jobb, mint a bal partjára. Hogyan lehet a Tisza árterétől keletre eső területet románnak feltüntetni, mikor az a hegyek alját nem tekintve ma is magyar! Hogyan lehet azt állítani, hogy e tájakon az ókor óta változatlanul egy nép lakott, mikor a főbb folyók nevét legalább három-négy nagy népcsalád tagjai formálták, míg mai alakjukat elérték, s hogy ez az egy nép éppen a román volt, noha annak fokozatos beszüremkedését s lassú térfoglalását kétségtelen hitelű forrásokkal, pontosan megrajzolhatjuk!

Tárgyismeret és kritikai érzék teljes hiányának — vagy rosszhiszeműségnek? — még súlyosabb példáit látjuk a politikai fejlődés értékelésében. Már az az állítás is nagyon merész, hogy Kelet-Európa első jelentősebb állama a dákoké; kétségtelen, hogy nem is egy, hanem több elődje volt, például az a szkíta királyság, amely ellen Dareios hiába hadakozott. Ha viszont ezeket átmeneti, nem időálló jellegüknél fogva nem tekintjük igazi államoknak,

¹ Bővebben ld. Prinz Gy. előadását: Magyar Földrajz, I. 117. s. köv. 1.

nagy kérdés, hogy a dákokét annak tekinthetjük-e, különösen meggondolván, hogy azt a nagyságát és jelentőségét, amelyet a román írók szeretnek emlegetni, csupán két ízben — Boirebista és Decebal alatt — érte el, s akkor is csak rövid, átmeneti ideig tudta megtartani. Formája sohasem egyezett a trianoni Romániaéval, semmikép sem lehet tehát úgy kezelni, mint annak történeti előzményét, s a nagyromán élettérben évezredek óta egységesen munkáló természeti erők csodálatos bizonyítékát. Ha lehetne, akkor főleg azon kellene csodálkoznunk, hogy ezek az erők a táj valóságos történetében alig néhány évig érvényesültek, s a dákoktól napjaink román politikusaig, közel kétezer éven át, senkisémm törődött velük. Ezt a sokévszázados úrt S. a román történészekről megszokott könnyedséggel ugorja át (a nagyromán életteret kitöltő államiság a dákok után „egy időre” megszűnt, de ez nem jelent semmit), s így azt sem csodálhatjuk, ha a Kárpátok gerincén húzódó magyar államhatárt — ezer év fejlődésének történeti és földrajzi értelemben egyaránt páratlan szilárdságú termékét — „éphémère” jelenségnek minősíti. Arra az egyre mégis kíváncsiak lennénk, mire alapítja azt az állítását, hogy Julius Caesar, akárcsak a dákok, megérezte és méltányolta a nagyromán élettér jelentőségét. Talán arra, hogy nyugtalanította őt a dákok növekvő hatalma és hadjáratot tervezett ellenük? Ez élettérreszméktől függetlenül is érthető.

Amit S. a dák állam bukásától Nagyromániáig eltelt évszázadok politikai fejlődéséről mond, teljes egészében helytelen. Néhol nem is lehet egészen jól felfogni, mit ért egyik-másik rejtelmes állításával, például azzal, hogy az első román államalakulatok a Bereg-Ugocea-Máramaros-Szatmár-Bihar-Csanád-Bánság vonalon bontakoztak ki. Csak nem az Anonymus-nál szereplő Gelou fejedelem állítólagos oláh népére gondol, hozzászámítva ehhez — román történészeknél csaknem általános, de meglehetősen nehezen érthető eljárással — Glád bulgárjait és Ménmarót „kazár”-jait? Mert ha igen, akkor nemcsak azon kellene elképpedni, milyen alapon minősíti ezeket — a szakirodalom ellenkező eredményeivel mitsem törődve — román államalkotóknak (államalkotó voltuk önmagában is vitatható!), hanem legalább ugyanannyira azon, hogy ugyan miből tudta meghatározni „államaik” területét. Erről aztán igazán sem forrásadat, sem elfogadható irodalmi feltevés nem szól — legalább úgy nem, ahogy ő képzei. Azt is jó volna tudni, melyik krónika mondja, hogy a „román” államok vezetőit kenéznék, hercegnek (!) és vajdának nevezték. Nem ismerünk ilyet. Arról, hogy mi bizonyítja a románok keletről-nyugatra, majd nyugatról-keletre vándorlását Erdély területén, nem is szólunk. Hiábavaló volna ilyen adatokat keresni abban a korban, amikor a források szerint egyáltalán nem éltek románok Erdélyben, vagy — e kornak vége felé — éppen csak megjelentek ott. Viszont nem hagyhatjuk szó nélkül azt az állítást, hogy a vajdaságok kialakulása után Erdélyből nagyarányú román kivándorlás indult volna meg a Kárpátokon túlra. Ez már a merészségből is sok, amikor oklevelek

százaiból csaknem lépésről-lépésre nyomon követhetjük a középkori Erdély földjén nem kifelé, hanem éppen ellenkezőleg, befelé irányuló román népmozgásokat. Azok a középkori megmozdulások, amelyek Erdélyből a Kárpátokon túlra indultak, magyar és német telepeseket juttattak oda, akiknek maradékai részben ma is ott élnek, nyomaikat pedig világosan mutatják a források.

Gyökeresen hibás az az elképzelés, hogy az ősrománság életében a földművelés számottevő szerepet játszott, s helytelenek az érvek, amelyeket S. ennek bizonyítására felhoz. Az, hogy a román nyelvben latin szavak is vannak a földművelés köréből, csupán annyit bizonyít, hogy a román nép őse még a szláv hatást megelőzően megismerkedett a megfelelő fogalmakkal; földművelési fogalomkincsének javarésze azonban későbbi, szláv — főleg bulgár — hatásból származik. Még ennek a bővültebb fogalomkincsnek meglelte sem jelenti azt, hogy a románságnak akár csak harmad- vagy negyedrésze — tehát számottevő csoportja — földműveléssel foglalkozott volna, hiszen a nép, amikor a forrásokban megjelent, teljes egészében, mind Erdélyben, mind a vajdaságokban vándorló pásztorkodást folytatott, s a helybenlakást, telepes életmódot csak nehezen, fokenként sajátította el. El sem tudjuk képzelni, mi indíthatta S.-t arra a véleményre, hogy az ősrománok életében a földművelés fontosabb szerepet játszott, mint középkorvégi utódaiknál, s hogy mindig megőrizték a telepes műveltségnek azt a „minimumát“, amely nélkül a kárpáti közigazgatás és politikai szervezet nem maradhatott volna fenn. Milyen szervezetről beszél? Tudtunkkal ezen a tájon a magyar hódítást megelőzően nem lehet szó szerves politikai életről, fejlettebb közigazgatásról; speciális kárpáti szervezetekről pedig még azután sincs tudomásunk. Nemlétező dologgal bizonyítani — felette merész és különös eljárás! Nem kevésbé meglepő az a bizarr állítás, hogy a román földön már olyan korai időben fejlett szőlő- és gyümölcstermesztés folyt, amikor a környező tájakon — nyugaton is! — csak nomád népek barangoltak. Minthogy nyugaton magyarok élnek, akik elég régóta leszoktak a barangolásról, azt kell hinnünk, hogy S. a magyar honfoglalás korára vagy azt megelőző időre gondol. Ebben a korban a román földön semmiféle civilizáció nem volt, sőt a források tanúsága szerint románok sem voltak. Azok csak később vándoroltak be dél felől, évszázadokkal később tértek át a rendszeres földművelésre, s annak magasabb ágait, elsősorban a szőlőtermelést éppen nyugati szomszédaik, a magyarok hatására sajátították el.¹ S., úgy látszik, tökéletesen félreismeri a románok gazdasági ismereteinek fejlődését, földművelés és pásztorság viszonyát, sőt magát a pásztorságot is. Érdekes az a megállapítása, hogy a kétlegelősgazdálkodás csak a középkor végén kezdődött el. Sajnos, nem látszik eléggé megalapozottnak. Igaz ugyan, hogy a források későn kezdik említeni, de ez csak azért van, mert a románság maga is későn jelenik meg bennük. Hihetőbb, hogy ez az életforma

¹ V. ö. Századok 1940, 296., 364. s köv. l.

a balkáni őshazából ered, amelynek klimatikus és növényzeti viszonyai szinte szükségszerűvé teszik a legelők időszaki változtatását. Arra az „érvre“, hogy a románok a népvándorlás viharai elől az erdélyi hegyekbe húzódtak s onnan a világért sem merészkedtek elő a középkor végéig, válaszolnunk sem érdemes. Különös azonban — s az általános felfogással merőben ellenkezik — az az elgondolás, hogy a pásztori életmód, helyesebben annak vándorló, területhez nem rögzített formája káros volt a román nép szempontjából. Kétségtelen, hogy ilyen extenzív gazdálkodást űző nép sohasem tudja földjét olyan igazán meghódítani, mint helybenlakó, földművelő társa; tény az is, hogy a vándorlás során sok népi elem kárbaveszhet; másrészt az is tény, hogy eddig éppen ellenkezőleg képzelték: az ósrománságot a szlávok balkáni térhódításának idején — amikor a balkáni latinság helyhez kötött maradékai sorra eltűntek az idegen áradatban — egyedül mozgékonyasága életformájának sajátossága tartotta fenn.

Összegezvén az elmondottakat, meg kell állapítanunk, hogy S. is, mint, sajnos, sok román társa, félreérti a nemzeti célok szentesítő erejét, s azt hiszi, azoknak érdekében olyan állításokat kockáztathat, amelyek egy lépéssel sem segítik előbbre, hanem inkább megcsúfolják a tudományos kutatást. Ezeket az állításokat a való tények birtokában pontról-pontra megcáfolhatjuk, s ezek után a tudomány szempontjából akár el is felejtethetnők. Még sem szabad ezt tennünk, mert mögöttük hatalmas fenyegetés lappang: a román propagandának kitűnően bevált, gyakorlott gépezete és magyarellenés céljai, amelyeknek szolgálatában, multbeli példákából ítélve, egy-egy ilyen áltudományos cikk is komoly eredményt érhet el. A történész nem tehet többet, mint hogy szaktudománya területén figyelemmel kíséri és lehetőleg irtja az ilyen termékeket; ennyit azonban meg kell tennie.

Elekes Lajos.

Veress Endre: Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai. 1221—1864. (Olaszországi Magyar Emlékek, közrebocsátja a Római Magyar Történeti Intézet, III.) Budapest 1941. Magyar Tudományos Akadémia. 8° CLX, 704 l.

Mikor a magyarság a kereszténységet fölvette, akarva, nem akarva a keresztény latin kultúrával jegyezte el magát. És ez kultúrájának szellemét és irányát egy félévezredre megszabta. Természetes, hogy a latin szellembe belenőtt elitet, amely az egész középkoron át a papsággal jelentett egyet, a szellem nehézkedési ereje a forráshoz húzta, ahol a latinitásnak (és ez az ősi Róma törvényes utódjában, a pápaságban és a tőle vezetett római egyházban testesült meg) legtisztább vizét vélte megtalálni. A pápaság a keresztény tanok letéteményeseként híveinek egész életét maga akarta irányítani. Szellemiek terén ez a törekvés két pólus, Páris és Bologna egyetemei körül kristályosodott ki, amelyek a megkeresztelt latin szellem két nagy vívmányát, a Teológiát és a Jogot emelték magasra. Eleinte mindkét egyetemet egyaránt

látogatták magyarjaink. Később azonban — a laicizálódás lassú belopózásával — a távolabbi, teológusairól híres Páris majdnem egészen kikapcsolódott, s a súlypont mindinkább Itáliára tolódott át, ahol a gombamódra szaporodó egyetemek — Rómának sugallatára — magukhoz szívták a praktikusabb, jogi studiumokat áhító magyar diákokat is. Számukra ezóta, a XVI. század elejéig, Itália jelentette a Tudást, a Művészetet, az Életet. A magyarság — diákjain keresztül — mindig benne élt az egész latin, keresztény szellemet izgató problémák légkörében.

A protestántizmus — mely lényegében nem volt más, mint az erőteljes germán szellemnek a latinitáson vett diadala, bár ebből sokat átvett — egyidőre a magyarság Itália felé forduló szellemi érdeklődését is visszavetette és a német egyetemek germán gondolkodása felé hajtotta, mígnem azután a trienti zsinat ösztönzésére meginduló visszahatás jecsuíta és majdnem kizárólag papi iskolázása újra Itália, szorosabban véve Róma felé fordult. De régi, egységes műveltségünk már megszakadt, kettévált, hogy a barokkon keresztül farkasszemet nézzon, majd a felvilágosodás idején látszólag kiegyezzék, de összetalálkozni igazában sohase tudjon.

Ezt az Itália felé orientálódást — itt Itáliát szimbolumnak is vehetjük — az adatok tömegével igazolja V. könyve. Fraknoi óta ő végzett ezen a téren legjelentékenyebb adatközlő munkát. A páduai egyetem és a római Collegium Germanicum et Hungaricum magyar tanulóinak anyakönyvét és iratait kiadó kötetei csak nyitány voltak ehhez a mind méreteiben, mind pedig jelentőségében nagy publikációhoz.

A tulajdonképeni adatközlést, amely e nagy munka valódi és elvitathatatlan értéke, előszó és bevezetés előzi meg. Szó nélkül mehetnénk el mellette, ha nem lépne fel már terjedelménél fogva is — 160 lap — szinte önálló tanulmány igényével. Első része a magyar tanulók iskoláztatását tárgyalja, a második az egyes egyetemek történetét és az ott tanuló nevesebb magyarokra vonatkozó adatokat igyekszik összefoglalni; bár mindkettő az adatok tömegén épül fel, nem több mint ezek laza, anekdótaszerű összefűzése, minden szervezettebb belső egység, összefüggés meglátása nélkül.

Az itáliai iskolázásnak jelentőségét éppen a tanulók visszatérése után lehet felmérni. Hol, milyen minőségben helyezkedtek el itthon. Kitapogatni azokat a gócpontokat, amelyek körül csoportosultak. Így mindenekelőtt a királyi kancelláriát, mely legmagasabb műveltségünknek mindvégig centruma és irányítója volt. A kancellárok, alkancellárok, királyi titkárok jelentékeny része már az Árpádok óta olasz egyetemekről került ki. S rajtuk keresztül le lehet mérni a magasabb magyar műveltség hőfokát. Másrészt pedig az egyes püspökségeket is soraikból töltötték be, és így újabb, kisebb központok létesültek. A káptalanok tagjai sem maradtak hátrább, a hiteleshelyek és a káptalani iskolák, melyek a műveltséget az alsóbb rétegek felé közvetítették, szintén itáliai egyetemekről kapták vezetőiket. Ezeken, kiváltkép a királyi

kancellárián keresztül nyomon lehet kísérni az új szellem, a humanizmus beszüremkedését és fejlődését, mely Mátvás, és méginkább a Jagellók kancelláriáiban jutott tetőpontra.

Az olasz egyetemek ismertetésében sem szabad megállni egyszerű láttelelet felvevésénél és kuriózumoknál. Ezeken túl van a lényeg. Az egyes egyetemek sajátos szellemi arculatát kellett volna a szerzőnek megrajzolnia, amely a többitől elüt, s így a magyar tanulókon keresztül műveltségünket is színezi. Másrészt, hogy ez a sajátos szellem az idők folyamán hogyan változott, alakult, gazdagodott, és mennyiben jutott kifejezésre a híresebb tanárokon keresztül, természetesen kiemelve azokat, akikhez a magyar diákoknak is közük volt. V. tanulmánya terjedelme ellenére is nagyon kevés, kísérlet, a figyelem felhívása az elhanyagolt munkára, mely a fiatalabb generáció tagjaira vár, hogy az egyes egyetemekkel külön-külön modernebb felkészültséggel egy-egy monográfia erejéig leszámoljanak.

Ezt a „bevezetést” követi a könyv voltaképeni törzse és lényege, az adatközlés. Sorra veszi — keletkezésük időrendjében — az egyetemeket, így következnek egymásután Bologna, Padova, Perugia, Verona, Pisa, Firenze, Siena, Pavia, Ferrara, Parma és évszám szerint az ott tanuló magyarok. Módszere ugyanaz, mint az 1915-ben megjelent páduai kötetében. Itt legfeljebb nagyobb apparátussal dolgozik. Sok minden, így az Itáliába való követjárások is bekerülnek a katalógusba. Igaz, e követek nagyrésze valamikor ott végzett, de akadnak olyanok is, így pl. Kárai László, ki a bécsi egyetemen járt. Ezeknek az itáliai iskolázáshoz nem sok közük volt, legföljebb az olasz-magyar kulturális kapcsolatokhoz.

Páduai és római anyagát már publikálta a szerző, így a súlypont Bolognára esik. De itt sincs a kutatás lezárva, még kevésbé a többi egyetem esetében, hiszen a kötet nagyrészt az olasz tudósoktól már publikált, s a levéltárakból csak a könnyebben hozzáférhető anyagot öleli föl. E téren nagy munka vár még a jövő kutatóira.

Az anyakönyvekben és egyebütt található tanulókat igyekeznek azonosítani a szerző; itt elég sok kívánni valót hagy. Nincs terünk arra, hogy mindent felsoroljunk, azért csak a felülőbb hiányokra és hibákra mutatunk rá.

A bolognai Chartulariumban 1268 okt. 26. alatt szereplő „dominus Lodomericus, filius domini comitis Dionisii de Ungaria” (V.-nél 9. l.; az eredetiben Lodomerius!) nem más, mint a híres Lodomér érsek. Ő különben még egyszer előfordul a kiadott bolognai Chartularium VIII. kötetének 263. lapján, ami elkerülte V. figyelmét. — Bolognai tanulónak veszi fel Alsáni Bálintot is, pedig erre semmiféle adatot sem tud felmutatni; az Incertae Universitatis rovatában lett volna a helye. Annál is inkább, mert Cardella (*Memorie storiche de' Cardinali della Santa Romana Chiesa*, II. k. 288. l.) azt állítja, hogy Alsáni tanulmányait „nell'Italia e nella Francia” végezte, bár ezt is kételkedéssel fogadjuk, mivel Cardella forrása Timon Sámuel „Purpura Pannonica”-ja (41. l.), hol ez csupán föltételezve fordul elő. — Gergely váradi érkanonok azonosítása is hiányos. Róla Bunyitaynál

találunk bővebbet. (A váradi püspökség története, II. k. 87—88. l.) — Hiányzik László fia Miklós is, akit a cadixi püspök már mint szerémi püspököt Bolognában szentel 1389 ápr. 3-án miséspappá. (Békefi Remig: A pásztói apátság története, I. k. 189. l.) — Nagyon valószínű, hogy Johannes Chele, ki 1438-ban, és Nicolaus Chebe, aki pedig 1447-ben volt a bolognai diákok rektora, magyarok. (Sorbelli: Storia della Università di Bologna, 1940, I. k. 169. l.) Hasonlónevű családokkal a korabeli oklevelekben is találkozunk. (Zichy-okmánytár X. 85. l., Fekete Nagy Antal: A Petróczy-levéltár középkori oklevelei. Levéltári Közlemények 1931, 40. l.) — A bolognai tanulók közé sorolja Vitéz Jánost is (39—41. l.), bizonyítékai azonban nem perdöntőek, úgyvannya, hogy még itáliai iskolázása sem biztos. Tekintélyekre hivatkozik, de adatok híján az ő hipotézisüket sem fogadjuk el.

Különösen Beroaldóval kapcsolatban állít sok olyat, ami minden szilárdabb alapot nélkülöz. Így, hogy „1490 őszén Beroaldo Fülöp bolognai tanár üdvözlő verset intézett Váradi Péter kalocsai érsekhez, nyilván annak örömére, hogy egykori tanítványát — oly sok idő multával — viszontlátta az év nyarán, midőn az érsek útkán Rómába talán Bolognában is megállapodott, esetleg néhány magyar tanulót is hozván magával a jeles mesterhez, kinek házában annyi boldog évet töltött volt, melyeknek emlékét most felújíthatták.“ (58. l.) Szép, szép, csak éppen nem állja meg a helyét. Mert — hogy hátulról kezdjük — Váradi Péter tanult ugyan Bolognában, de Beroaldo tanítványa sohasem volt, nem is-lehetett. V. 1465-re teszi Váradi bolognai tanulását. (48—51. l.) Adatokból Váradi Budán, 1474 októberében tűnik fel mint királyi titkár, de minden valószínűség szerint még Vitéz kancellársága alatt került be a királyi kancelláriába, tehát 1471 körül. Beroaldo pedig, mint V. a bevezetésén helyesen írja, „nem volt még 20 éves, mikor 1472-ben az egyetemen retorikát és költészettant adott elő három éven át“ (LIX. l.). Beroaldonak ekkor még elég ismeretlen csillaga csak a nyolcvanas éveken kezd emelkedni. Különl en is Beroaldo az Apuleius-kommentár ajánló evelében (1499.) azt írja Váradinak, hogy Csulai Mór Fülöp „huiusce autem inter nos florentis in dies *amicitiae conciliator et quasi conglutinator* fuit“. (Veress, 443. l.) Másrészt a kalocsai érsek 1490 nyarán nem járt Rómában. Megidézték ugyan, de sehol sem leljük nyomát, hogy ennek eleget tett volna. Ellenkezőleg: öccsét, Pál prépostot küldte maga helyett. S éppen az a textus, amelyre V. állítását építi, tovább olvasva azt bizonyítja, hogy Váradi Péter nem személyesen iratkozott be a római Szentlélek-Társulatba, hanem megbízottja, Pál prépost által, aki különben az érsek apját, anyját, s elhalt testvéreit is sajátkezőleg írta be a társulat anyakönyvébe. (Mon. Vat. Hung. I/5. 10. l.) Ami pedig az „üdvözlő verset“ illeti, elolvasva, nem a viszontlátás örömét hirdeti, hanem humanista sablon szerint az Apuleius-kommentár mellé írta. Hogy ez a vers meglenne Beroaldo „*Orationes multifariae et appendiculae versuum*“ (Paris 1490) c. munkájában, alig hihetjük, bár ezt a kiadást nem láttuk. Ebben V.-t Fantuzzi (Notizie degli scrittori bolognesi, II. k.) ismertetése vezethette félre, aki különben az 1500. évi bolognai kiadást használta; ebben valóban benne is van. (Orsz. Széchényi-Könyvt. Inc. c. a. 1088.), míg az 1492. évi párisi kiadásból (uo. Inc. c. a. 935.) hiányzik. Mindez pedig azt bizonyítja, hogy az említett vers kelete nem 1490, hanem kilenc-tíz évvel későbbi, — Hasonló tanár-tanítványi viszonyt vél Beroaldo és Bakócz (48. l.), meg Szatmári György között (75. l.). Bakócz is 1465-ben járt Bolognában, ránézve tehát ez a feltevés szinte lehetetlen. A másik nem való-

színtűlen, de adatok híján csak hipotézis marad. Bakóczot Garzonival is szeretné a bolognai tartózkodása kapcsán ismeretségbe hozni (48. l.), de ezt éppen azok a levelek cáfolják meg, amelyre hivatkozik. (Florio Banfi: Giovanni Garzoni ed il Cardinale Tommaso Bakócz Primate d'Ungheria. L'Archiginnasio 1936, 120—139. l.)

Csulai Móré Fülöpöt összezavarja Móré Fülöp budai prépost s koronaőrrel (59. l.), pedig ez már a kilencvenes években meghalt, Váradi Péter ugyanis egyik levelében „bonae memoriae”-nek aposztrofálja. (Wagner: Petri de Warda Epistolae . . . 1776. Ep. CXL. 260. l.) A V.-től kiadott ajánlások is, pl. Beroaldóé (443. l.), Csulai Mórét még 1496-ban is fiatalnak, „iuvenis”-nek említik. Vincenzo Guidotto, a velencei köztársaságnak II. Lajosnál levő követe 1525. évi jelentésében Csulai Móré pécsi püspököt 54—55 évesre becsüli. (Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából, I. 214. l.) Tehát 1470 körül született, s így 1490-ben nem lehetett kb. 38 éves, amennyinek V. állítja.

Brodarich István bolognai tanulását V. csak gyanítja (77. l.). Pedig Brodarichot Pinus Tolosanus egykorú Beroaldo-életrajzában a Beroaldo-tanítványok tömegéből különösképen kiemeli, „contubernalis ante et condiscipulus meus”-nak mondja és nagy jövőt jósol neki. (Pinus munkája: Bologna 1505; Révész Mária: Néhány adat Philippus Beroaldus maior magyar összeköttetéseihez. Egyetemes Philológiai Közlemény 1941, 164—166. l.) Innét azt is megtudjuk, hogy Brodarich előbb Páduában a híres Calfurnio tanárnak volt a tanítványa „plusculos annos”. 1501 okt. 5-én még ott tartózkodott. (Veress: Matricula et acta Hungarorum in universitate Patavina studentium, 1915, 23. l.) Pinus Tolosanus, aki Codronak és Beroaldonak volt a tanítványa, 1497-ben hazatért magát felszenteltetni, s utána még öt évre visszament Bolognába. (C. Malagola: Della vita e delle opere di Antonio Urceo detto Codro, 1878, 301—304. l.) Brodarich tehát mintegy 1502—3-ban lehetett Bolognában. Vagy talán ott maradt egészen Beroaldo haláláig. (1505 júl. 7.) Bolognából aztán visszatér Páduába: onnét jön haza 1506 körül.

Jóhiszeműen, de adat híján Báthory Miklóst, a későbbi híres humanista püspököt, megteszi firenzei tanulónak. Galeotto személye azonban, akinek könyvében (XXXI. fej.) egykori tanítványa és lakótársaként említetik, inkább Bolognára vagy Páduára utal.

Azokat a tanulókat, akiket nem tudott pontosan egy egyetemre sem lokalizálni, az Incertae universitatis rovatában gyűjtötte össze. Ez munkájának a leggyöngébb pontja, s csak a legnagyobb óvatossággal használható, mert egyrészt belekerültek olyanok, akiket már az egyes egyetemeknél tárgyalt, de oklevelekben találkozva nevükkel, nem ismerte fel őket.

Nicolaus Barnis decretorum doctor . . . (406. l.) Bánfalvai (Barius) Miklóssal (157. l.), Stephanus praepositus Agriensis . . . (406. l.) Várday István későbbi kalocsai érsekkel (357. l., ahol egri püspöknek mondja, pedig csak prépost volt), Georgius praepositus Quinque-Ecclesiarum . . . (408. l.) pedig a későbbi híres humanista kalocsai érsekkel azonos (358—359. l.).

Másrészt pedig olyanok, akik nem is itáliai egyetemeken, hanem a bécsin, vagy a krakkóin végeztek.

Nicolaus Stock decretorum doctor (402. l.) Bécsben. (Schrauf: Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen, 1892, 52. l.) Ladislaus

decretorum doctor, archidiaconus Albensis (403. l.) ugyanott. (Schrauf, i. m. 126., 128., 132. l.) Christianus dd. pridem plebanus de Hammersdorf (404. l.) ugyanott. (Schrauf, i. m. 73., 130., 135., 136. l.) Emericus artium et decretorum doctor (406. l.) ugyanott. (Schrauf, i. m. 130. l.) Albertus decretorum doctor, archidiaconus Neugradiensis (405. l.): tanulmányait egészen a doktorátusig végigkísérhetjük a bécsi egyetem anyakönyvében, sőt a teljes nevét is megtudjuk: Albertus de Waradino. (Schrauf, i. m. 54., 128., 131., 132., 134. l.) Anthonius canthor (407. l.) ugyanott. (Schrauf, i. m. 142. l.) Blasius de Nemes decretorum doctor (408. l.) ugyanott Blasius de Nemesser néven. (Schrauf, i. m. 86. l.) Joannes Haghmasy artium et decretorum doctor (420. l.) pedig a krakkói egyetemen. (Schrauf: Regestrum Bursae Hungarorum Cracoviensis, 1893, 17., 82. l.) Dominicus doctor iuris canonicus Varadiensis (401. l.) is Bécsben járt (Schrauf, i. m. 13. l.), innét ment le Páduába, ahol az ultramontanok rektora lett. (Veress, 153. l.)

Az Acta et epistolae rovatban V. verseket, leveleket, könyvajánlásokat és a bolognai Collegium Illyricum Hungaricum rektorainak és növendékeinek névsorát adta ki. Nagyon hasznos a híresebb olasz humanisták magyarokhoz írt könyvajánlásainak így egy csomóban való kiadása. A tudomány nem eléggé méltányolja ezeket, pedig, ha a sallangoktól, retorikai sablonoktól eltekintünk, igen gyakran forrás-értékkel bírnak. Ezért kár, hogy V. e sorozatból Beroaldo „Commentarii Questionum Tusculanarum“ c. művének Csulai Móréhoz írt ajánlását elhagyta. Mint kisebb észrevételt jegyezzük meg, hogy Beroaldo Apuleius-kommentárjának az ajánláson kívül Váradi Péterhez intézett utószava is van, melyet V. nem vett észre. Jó lett volna a Páduában és Bolognában tanult Várdai János verseit is kiadni. (Luksecs: A gr. Zichy-család zsélyi nemzetségi levéltára. Levéltári Közlemények 1929, 227. l.)

Külön figyelmet érdemel a munka bibliográfiája, maga is majdnem 50 lapnyi; használhatósága mellett V. nagy szorgalmára és tájékozottságára is rámutat. Természetesen itt is akadnak kisebb hiányok. V. bevezetésében is felpanaszolja, hogy Denifle félbemaradt munkája óta összefoglaló egyetemtörténet nem jelent meg, ezért kénytelen volt erre és Savigny több mint száz éve megjelent művére támaszkodni. (XXXV. l.) Panasz nem teljesen jogosult, hisz a magyar származású Stephen d'Irsay nagy, két-kötetes egyetemtörténete (Histoire des Universités francaises et étrangères, I. k. 1933., II. k. 1935.) éppen Denifle munkáját dolgozza át és folytatja tovább. Bevezetésében a humanistákról szólva (XXVIII. l.), Pintér Jenő Magyar Irodalomtörténetét idézi tekintélyként, holott e téren Horváth János és Várady Imre (La letteratura italiana la sua influenza in Ungheria, I. k. Storia, 1934, II. k. Bibliografia, 1933.), meg Kardos Tibor könyvei az irányadók. Mind bevezetésében, mind pedig a Mátyás-kori tanulók azonosításánál szükség lett volna Szilágyi Loránd kitűnő munkájára. (A magyar királyi kancellária szerepe az államkormányzatban 1458—1526., 1930.) A régebbi magyar egyháztörténeti irodalmat szinte kivétel nélkül felöleli a bibliográfia; csupán Érd-

új helyi Menyhért „A kalocsai érsekség története a renaissance idején“ (1900) c. munkájának a hiánya tűnik fel. Annál meglepőbb, hogy a szegényes újabb egyháztörténeti irodalmat nem ismeri, vagy nem vette figyelembe. Pedig ebben felbukkan egy-két olyan itáliai egyetemen tanuló diák, akikkel másutt nem találkozunk. Így zeleszei Nárdai Tamás még 1519-ben is, gelsei Pethő Gergely pedig 1519—24 között a bolognai egyetem növendéke. Ezt Bedy Vince könyveiből tudjuk. (A pápói prépostság és persélség története, 1939; u. az: A győregyházmegyei papnevelés története, 1937.; u. az: A győri székeskáptalan története, 1938.) Vagy például Otting Jánosról, akivel 1452-ben a bolognai németek matrikulájában találkozunk, részletes ismertetést találunk még Házi Jenő könyvében is. (Sopron középkori egyháztörténete, 1938.) A kalocsai és bácsi kanonokokra vonatkozólag eléggé használható Winkler Pál munkája. (A kalocsai és bácsi érseki főkáptalan története alapításától 1935-ig, 1935.)

Látszólag talán sok kifogást hoztunk fel, de ez V. nagy munkájának értékéből nem sokat von le. S megjegyzéseink is inkább használhatóságát akarják elősegíteni.

Gerézdi Rabán.

Ritter, Gerhard: *Machtstaat und Utopie. Vom Streit um die Dämonie der Macht seit Machiavelli und Morus.* 2. Auflage, München und Berlin 1941. R. Oldenbourg. 8° 173 l.

Minden kornak megvan a maga sajátos prizmája: ezen keresztül néz vissza letűnt nemzedékekre, egyéniségekre, ezek alkotásaira, s értékeli őket a szerint, hogy eszményeit, céljait, vágyait milyen mértékben találja meg bennük. A tudomány célja éppen az, hogy minden rendelkezésre álló eszközzel igyekezzék megszabadulni ezektől a korbéli kötöttségektől, s az egykori életet a maga igazi mivoltában jelenítse meg. Az emberi képességek azonban e tekintetben is nagyon végeseknek bizonyultak a multban — s méginkább a jelenben. Szinte úgy látszik: a célt talán soha el nem érhető eszménynek kell tekintenünk. Erre az örök célra törni, ezt a lehetőségek szerint megközelíteni mégis szent kötelessége mindazoknak, akik a pillanat horizontján felülemelkedtek, s a multat nem példatárnak tekintik a mindenkori jelen különböző világnézeti álláspontjainak igazolására.

Ilyesfajta, ma különösen hangsúlyozandó gondolatok támadnak az emberben R. könyvének olvasásakor. Egyenesen meg-hökkentő t. i., hogy mennyire a maga köntösébe öltöztet minden kor — a miénk is — még olyan félre nem érthető világossággal megnyilatkozó embereket is, mint Machiavelli.

A XVI—XVII. század vezető politikusainak egyik legkedveltebb olvasmánya volt: hol szégyenkezve-pironkodva, hol minden gátlás nélkül, de mindenképen sokszor gyarapították tudományukat a firenzei mester könyvecskéjéből. A kor vallásos-egyházias célkitűzéseket hangoztató „Dei gratia“ monarchái szívesen is alkalmazták Machiavelli pogány módszereit — a „cél szentesíti az eszközt“ elvével hidalva át a tátongó szakadékot. S a következő században Nagy Frigyes, a felvilágosodás gyermeke már a bűnök

tanítómesterének nevezi Machiavellit „Antimachiavell“-jében. „Ilyen szörnyetegnek, mint Machiavelli, nem beszélek emberiességről. Hiszen ezzel csak megszenteltségleníteném az erényt, az emberiség boldogulásának alapját“ — írja a nemsokára trónralépő, nagyrahatott ifjú. Ugyanez a Nagy Frigyes azonban — a felvilágosodott uralkodók mintaképe — férfikorában tetteiben sokkal inkább Machiavelli, mint az „Antimachiavell“ szerzője követőjének bizonyult. Ábrándosabb lelkek, mint pl. Rousseau, éles szatírárt láttak az *Il principe*-ben a fejedelmi abszolútizmus ellen, s a szerzőt a felvilágosodás előfutáraként ünnepelték. De hogyan is nézhette volna másként Machiavellit ez a kor, mely a fejedelemben az állam első szolgáját látta (vagy legalább is szeretne volna látni) s az állami mindenhatóság, a korlátlan fejedelmi hatalom lerombolásával az alattvalók egyéni szabadságát igyekezett — szintén nem éppen válogatott eszközökkel — megvalósítani. Korunk ismét nagy megértéssel fordul a „renaissance e lángelméje“ felé. Modern kutatók szerint „Machiavelli képe az államférfiről valóban megfelel az államférfi ideáljának“ s a „Principe a politikai bölcsesség örökervényű foglalatja“. R. szerint pedig Machiavelli a modern európai kontinentális állam úttörője. Itt a miért-re már nem is kell válaszolni, hiszen benne élünk a korban. Annyit azonban megállapíthatunk, hogy igaz a mondás: habent sua fata libelli.

Hasonló változásokat láthatunk — talán kevésbbé éles vonalakban — Morus utóéletében is: az ábrándos, fellegekben járó humanistából az utóbbi évtizedek kutatásai folytán reális, jellegzetesen angol politikus lett.

E két államfilozófus munkáinak értelmezésével, hatásuk vizsgálatával igyekszik R. feleletet adni azokra a hatalmas különbségekre, melyek az angol-szigetországi és az európai-kontinentális államvezetésben az újkor elejétől kezdve megfigyelhetők. A problémát egészen nagyvonalúan, világtörténelmi távlatokban szemléli: az állam egyetemes fejlődésének menetébe ágyazza bele.

Machiavelli és Morus szerinte két típus: korhoz és nemzetiséghez nem köthető álláspontok megszemélyesítői a hatalom erkölcsi kérdései tekintetében. Mindkét típus lelki gyökere a „*Dämonie der Macht*“, az akarat megszállottsága, mely ellenállhatatlanul úzi, kényszeríti az egyént a hatalom megszerzésére. Jól ismerték ezt az erőt a görögök is. Aischylos *Oresteia*-ja e tekintetben szinte páratlan példa a világirodalomban. A vak és dühödt szenvedélyen azonban végül mégis urrá lesz az állam, a polis által képviselt *nomos*, a tiszta, világos jog: a *chaos kosmos*-szá tiszttul. S ha később a görög állam egyre jobban értelmi képződménnyé vált is, ezt a szerepét mindvégig megtartotta: egyik legfőbb feladata továbbra is polgárainak az erkölcsiségre való nevelése volt. Ha valaki uralomra jutott, s e célt nem tartotta szem előtt, az csak bitorlója lehetett — görög felfogás szerint — a hatalomnak: *tyrannus*, akinek uralma a kosmos törvényeivel ellentétben áll, tehát csak átmenet, kivételes állapot lehet — eleve pusztulásra kárhozható.

Az antik világ azonban mindezek ellenére sem ismerte gyökeréig azt: mit jelent az ember számára a hatalmi megszállottság érzése? Nem is ismerhette, hiszen szellemi világa a maga legfőbb értékeivel „e világi“, értelmi képződmény volt: egyén és közösség a kosmos törvényei által követelt mértéktartás hatásain belül öncélú maradt.

Egészen másként alakult azonban a helyzet a keresztyénség világában. Ennek szemléletében a földi államon túl, a fölött van egy mennyei birodalom, a civitas dei. Minden földi hatalom rendeltetése ennek *szolgálat*a. Az a földi hatalom, mely ezt a szolgálatot nem teljesíti, Isten legszörnyűbb ellensége, maga a megtestesült Antikrisztus. A földi állam értékelése ezzel kétértelmű lett, és az is maradt akkor is, mikor a földi egyház megegyezésre jutott az állammal, az Imperium Romanum uralkodóival. Az állam eszköz lett a keresztyén eszmék szolgálatában: feladata az igazság, a béke stb. védelme vagy megvalósítása. Ezek az eszmék azonban kötik az államot is: az uralkodónak igazságosan kell kormányoznia, háborút csak azért viselhet, hogy isteni értelemben vett igazi békét teremtsen.

A XIII. századtól kezdve azonban ez az építmény egyre jobban inogni kezdett: a keresztyén uralkodói eszmény lélektelen szkématizmusná vált a fejedelmi tükrökben, s a „jogos háború“ fogalmát is elködösítették azáltal, hogy merőben politikai jellegű harcokat is igyekeztek igazolni vele. A keresztyén erkölcs hovatovább lepel lett, takarója a teljesen öncélúvá váló államoknak. S mikor a XV. században ez a lepel is lehullott róluk, kiderült, hogy nem Isten szolgálai többé, hanem éhes farkasok: közöttük csak a nyers erő dönthet.

A helyzet Itáliában volt a legkritikusabb a sok apró állam miatt: nem csoda, ha a valóság itt finomodott először szemléletté Machiavelli munkáiban. Az Il principe szerzője sokkal mélyebben nézett a politikai harc igazi lényegébe, mint bárki előtte; mellette a középkor speculum-írói fecsegő műkedvelőknek tűnnek föl, s az antik realisták is alig látszanak többnek, mint szerény kezdőknek. Alaptétele: az ember természeténél fogva gonosz. Árulás, álnokság, stb. tehát mindenkor elválaszthatatlanul hozzátartozik a hatalmi harc lényegéhez. Következésképpen: ha nem akarunk vesztünkbe rohanni, az életet úgy kell venni, amint van, s nem úgy, amint lenni kellene. „Mindig a fegyveres próféták győztek, a fegyvertelenek pedig elbuktak“ — írja cinikusan. Az antik világ eszménye: az arany középut szerinte természetellenes; soraiból csak úgy árad a büszke lázadás a sors ellen, amitől pedig az antik világ valósággal iszonyodott. Ha a szükség (necessità) úgy kívánja, fegyvert kell ragadni. Jogos vagy jogtalan e cselekedetünk, mellékes. Az a fontos, hogy hozzásegítsen a hatalom eléréséhez. Csak arra vigyázzon az uralkodó, hogy olyan ellenszenvet ne keltsen maga ellen, amely megdöntheti hatalmát. Ezért egyéniségében a róka ravaszságát és az oroszlán nyers erejét kell egyesítenie, s alkalmaznia szükség szerint. Mindezek után Machiavelli az államot az emberiség nevelőjének tekinti. Ez első pillanatra logikai

salto mortale-nak látszik. De csak első pillanatra. Szerinte t. i. az erény (virtù) a simulékony tigris-erő, mely képessé teszi a történeti hőst ellenségei eltiprására. Férfiasság és bátorság az alattvalók nevelésének is célja, mert ez az állam érdeke. Ez az államérdek pedig felette áll minden másnak, az erkölcsi célnak is: hiszen vallás és erkölcs sem örök, megváltozhatatlan értékek — szerinte, hanem az állami élet termékei. Következésképpen: az állam érdekei szerint módosíthatók. Ennek a felfogásnak bizony édes-keves köze van keresztyénséghez, antikvitáshoz egyaránt.

Machiavelli Fejedelmével egy évben, 1516-ban jelent meg Erasmus és Morus hasonló tárgyú munkája is. Ezek jellege azonban egészen más. Az Alpoktól északra az antik kultúra fénye nem hatott olyan elvakítóan, mint Itáliában, s nem tudta árnyékba borítani a középkor etikai értékrendszerét. Machiavelli-féle pogányság helyett itt a középkor és a renaissance, a keresztyénség és a humanizmus értékeinek összeegyeztetésére törekedtek. Erre tett kísérletet Erasmus is, Institutio principis Christiani c. munkájában. Szerinte a cél a hajdani büntelen állapot visszaállítása. A háború erkölcstelen, az emberi természettel ellenkező állapot: mindig csak rombol. Az államnak az igazságra kell épülni, különben nem állam, hanem tyrannis. R. szerint Erasmus nem látott be a hatalmi harc igazi lényegébe. Felfogása a kis államok álláspontja, melyeknek nincs kilátásuk a hatalom megszerzésére, a terjeszkedésre: külpolitikájuk célja így csak a béke lehet. Lát-szatra egészen hasonló felfogást képvisel Morus Utopia-ja is. De csak látszatra. A politikai ábránd fogalmának ez a megalkotója — mondja R. — korántsem volt ábrándos természet. Morus nagyon is reálisan látta a korabeli Anglia helyzetét és lehetőségeit. Látta, hogyan zsarolja a feudális nemesség a népet, hogyan rombol a zsoldos katonaság, s gátolja ezzel mindkettő a békés ipar és kereskedelem kifejlődését. Segíteni ezen az állapoton csak az egész társadalom megváltoztatásával lehet. Morus szerint erre csak egy sziget — Utopia — alkalmas, mert Európában az állam a gazdagok összeesküvésének egy neme, s az állami törvény ezek uralmának eszköze. Utopia szigetén nincs magántulajdon; a filozófusok, azaz a legjobbak uralkodnak: önkényük ellen biztosíték a gyakori hivatalváltozás és a népszavazás. Idegen népek ellen háborút nem viselnek, mert mindenük van — vas kivételével (Anglia akkor vasban bevitelre szorult). Ha nagyon elszaporodnak, kivándorolnak a legközelebbi szárazföldekre (Morus korában Irországba). Mások mint hivatalnokok mennek idegen földre: megmutatják, hogyan kell kormányozni, s révükön ezek az idegen országok szövetséges államokként csatlakoznak Utopia szigetéhez. Erőszak helyett Utopia vezetői a barátság, a gazdasági és politikai együttműködés útját választják. S ha mégis háborút kell viselniök, nagyon vigyáznak arra, hogy a nagyértékű szigeti faj lehetőleg ne ontson vért. Inkább megvesztegetik az idegen állam vezetőit, vagy eltételek láb alól őket. Végső szükség esetén a szomszéd népeket uszítják az illető állam ellen, vagy zsoldosokkal veretik le. Világos mindezekből — mondja R. —, hogy Utopia

szigete Anglia. De világos az is, hogy ez a szigeti állam az erkölcs álarca mögé bujva ugyanolyan erkölcstelen, mint Machiavellié: egy jottányival sem különb. Machiavelli tehát — folytatja R. — a modern kontinentális állam úttörője, Morus pedig az angol-szigeti politika megalapozója. Lényegük egy, módszerük a helyzet szerint különböző. A kontinensen akarva nem akarva Machiavelli módszereihez kellett nyúlania minden uralkodónak, mióta az állam elszabadult a keresztyén erkölcs irányítása alól: különben bármely pillanatban könnyű zsákmányává válhatott szomszédja falánkságának. Anglia — izolálva lévén — nem volt kitéve ilyen veszélyeknek: így nyugodt szemlélőként, az erkölcsbíró székében ülve fölényesen mondhatott ítéletet a kontinens megújuló véres küzdelmei fölött. Minden erejét belső fejlődésére, s a tengeren túlra való terjeszkedésre fordíthatta. Kettőjük hatása — mondja R. — azóta szinte teljes egészében a kontinens, ill. Anglia politikai története. Végül azzal zárja fejtegetéseit R., hogy az ellentétek a mai német népállamban látszanak feloldódni: állam, nép, nemzet felbonthatatlan egységet jelentenek, s az állam vette át az erkölcsi élet irányítását is — hasonlóan az egykori görög államhoz.

Ez a hasonlítás azonban egyúttal merész általánosítás is: az egykori görög állam t. i. olyan ellentétes típusokat mutat, mint Athén és Spárta. Az erkölcs és állam viszonya sem olyan egyszerű: Aischylos Oresteia-jával szemben ott áll Sophokles Antigone-ja, ahol állam és erkölcs éppen szembe kerül egymással: s a vivódó Antigone az állammal szemben az agraphos nomos lelkiismereti parancsát teljesíti élete árán is. Sokrates és különösen Platon az erkölcs egyetemes értékét hangsúlyozza, s ha megvalósítójának az államot tekinti is, ez nem azt jelenti, hogy az erkölcs módosul, hanem azt, hogy az állam alakul a változhatatlan ideák szerint. Az ethos köti az állam vezetőit is: gyökerében ez az értelme a tyranis elutasításának, s a mértékletesség parancsának. Ezért mondja Platon, hogy az államban csak akkor szűnnek meg a bajok, ha a filozófusok uralkodnak, akik ismerik, „tudják“ az erkölcsi jót. Ha van is tehát ellentét antik és keresztyén államszemlélet között, ez korántsem olyan éles, mint R. véli. Az kétségtelenül közös vonás az antik görög állam és a R. által megfogalmazott „modern népállam“ között, hogy az etikai irányítás, ellenőrzés is az állam hatáskörébe tartozik. Ez azonban egészen formális, külsőleges jegy. Az a döntő e kérdésben: vajjon az állam által képviselt erkölcsi tartalom az egyetemesre irányul-e, mint egykor a görögségnél, vagy az állam céljai szerint igazodik — mint Machiavellinél. Előbbi esetben t. i. az államnak ma a keresztyén etika gyakorlása és gyakoroltatása lenne a feladata — mint egykor a középkorban. Utóbbi esetben pedig az állami, politikai határok egyszersmind erkölcsi és szellemi határok is lennének. Mondanunk sem kell talán, hogy ennek az utóbbi államerkölcsiségnek sem a görögséghez, sem a keresztyénséghez nincs semmi köze. R. észrevehetően erre az utóbbira gondol. Jól látható ez Machiavelli és Morus értékeléséből: Morus és a hozzá hasonlók képmutatók, a valóságot Machiavelli ismerte föl: azt, hogy az

erősebb hatalmi céljai negvalósításában soha nem volt tekintettel a jogra és az igazságra. Ez az állapot szükségszerű, tehát — így érezzük R. sorából — szükségszerűen így *kell* lennie a jövőben is. Csak a gyöngék hangoztatják a jogot és a békét: ők is csak azért, mert nincs erejük hatalmi vágyaik kitöltésére.

A világtörténelemnek, sőt világjövőnek ez az újszerű értékelése határozottan jelenünkben fakadt. Ezért látja R. a kozmopolita örök példaképét, Erasmust, egy kis állam hazafias polgárának. Ezért emeli ki Machiavellit a történeti fejlődés folyamából, s látja a valóság felfedezőjének, sőt az egész újkori kontinentális fejlődés szellemi irányítójának. Nem veszi észre, hogy Machiavelli is csak egy hullámfodrozódás abban a nagy történelmi áradatban, mely a transcendens keresztyén élet- és államszemlélet helyén immanens világnézetet, s benne öncélú államfelfogást eredményezett. Ebben az új helyzetben kétségtelenül szinte minden európai uralkodó Machiavelli „módszereit“ használta — ha nem is olvasta a firenzei államtitkár munkáit, vagy éppen harcba is szállt ellene tollával — mint pl. Nagy Frigyes. Olyan önmagáért valónak azonban ekkor sem mutatkozott a hatalom talán sehol, mint azt R. véli Machiavellitől elbúvólten, sőt túlcitálva rajta. A hatalmat — s ez döntő fontosságú — Machiavelli maga sem tartotta célnak. A fejedelmi abszolútizmus, a felvilágosodás, a liberális demokrácia, s méginkább talán a modern népállam uralkodói pedig éppenséggel mindig túlnéztek a hatalmon magán, s eszköznek tekintették eszmei, erkölcsi célok, az igazság szolgálatában. Nem a „Dämonie der Macht“ szállta meg tehát őket — mint R. gondolja —, hanem a „Dämonie des Missionsbewußtseins“, az elhivatottság érzése. Hogy a célt nem sikerült elérni, az nem jelenti annak hiányát. Legfeljebb azt mutatja, hogy az ember végtelenül gyarló az igazság, az erkölcsi jó felismerésében, s méginkább elismerésében. Ezért el nem ért célok, tragédiák sorozata a világtörténelem. Ebből azonban nem következik, hogy az eszköz, a nyers hatalmat tartsuk célnak, egyetlen és örök lehetséges valóságnak. Nem így volt ez sem az antik világban, sem a középkorban (ez utóbbit R. is elismeri), s mint láttuk, az újkorban sem. Igazolást látni tehát a múltban az öncélú hatalom számára tévedés, a jövőnek pedig mintegy ajánlani — évezredek bizonyossága szerint — nem okos dolog.

Mégis van értéke R. könyvének: az angol és a kontinentális politika módszerei között különösen az újkor elejétől kezdve mutakozó lényeges különbségek felismerése és a kérdés igazi nagyságában való feltárása. Igaza van abban is, hogy e különbségek jórésben a földrajzi, politikai helyzet következményei. Szerintünk azonban még lényegesebb a kérdés történeti-szellemi oldala. Ennek magyarázására azonban Machiavelli és Morus egyénisége korántsem elégséges. Az okok sokkal mélyebben fekszenek s felfejtésük esetén bizonyára még mélyebben pillanthatunk majd az európai individualizmus alakulásába és sorsába, mint ma — Troeltsch, Meinecke és mások különben rendkívül finom megfigyelései alapján.

Guoth Kálmán.

Lortz, Joseph: *Die Reformation in Deutschland*, I—II. k. 2. kiadás, Freiburg i. Br. 1941. Herder. 8° XII, 437 l. 5 t.; IX, 332, 9 l. 6 t.

A reformáció történetirodalma iskolapéldája annak a már rég kialakult és szinte közmegegyezés-számba menő megállapításnak, hogy „tárgyilagoss” történetírás e szónak döntőbírói vagy méginkább tiszta logikai értelmében nem lehetséges. A nem képzeleti, hanem valódi emberi létben lehetetlenség, hogy valaki, aki a reformáció vallási alapcélzataival és eszméivel nem ért egyet, pontosan ugyanolyan lelki beállítottsággal ábrázolja annak lefolyását, mint amilyennel ábrázolja az, aki azokhoz az alapcélzatokhoz és eszmékhez a meggyőződés erejével ragaszkodik. A lelki beállítottság eltérése vagy ellentétessége pedig, ha tán a történeti tények előadásából még nem is, de már azok többé-kevésbé önkéntelen színezéséből, összefüggéseik földerítéséből, értelmük megfejtéséből, láncolatainak egy nagy szellemtörténeti egészbe kapcsolásából s a mindezekről elválaszthatatlan értéktételekből okvetlenül kiütözközik. És itt nem segít az sem, hogyha valaki abszolút vallástan, legalábbis keresztyéntelen szellemben fog hozzá a reformációtörténet tárgyalásához: mert ezzel a „tárgyilagossá” nagyobb mértékét legfőjebb annyiban tudja biztosítani történelmi előadása számára, amennyiben egyszerre lesz igazságtalan és megértéstelen mindkét oldal felé.

Van azonban a tárgyilagosságnak egy viszonylagosabb, de éppen azért realisabb értelme, elsősorban épp ennél és a hasonló történelmi témáknál. Ez abban a becsületes, elszánt, olykor hősiessé váló törekvésben áll, hogy valaki a saját fundamentális vallási, általában értékmeggyőződéseihöz szilárdan ragaszkodva és azokat egyáltalán nem titkolva, mégis igyekszik lelkileg elmélyedni az általa tárgyalt, de meggyőződésével ellentétes vallási eszmekörben és értékvilágban, nem azért, hogy felette léptenyomon eltörje a pálcát, hanem azért, hogy benne is megtalálja az általános emberi, vagy különlegesen vallási szempontból méltányolható indítékokat. Ez indítékok felismerésére és feltárására ez a helyes értelmű tárgyilagossági törekvés azért helyez nagy súlyt, mert nem hajlandó vállalni az emberi történetfolyamatnak azt a simplex és hamis elrajzolását, amely minden fényt az egyik oldalra, minden árnyat a másikra rak s amely például a reformációtörténet vonatkozásában egyszerűen a Krisztus és az Antikrisztus harcát akarja a földi történetírás eszközeivel is szemléltetni — mindkét oldalról egyformán gyarló emberek viaskodása helyett, amit *ezekkel* az eszközökkel *egyedül* lehet ábrázolni. „Wer in diesem immer neu ansetzenden Verteilen von Licht und Schatten, und des Lichtes im Schatten, und umgekehrt, eine Schwäche und Unklarheit der Stellungnahme sieht, soll keine Geschichte schreiben, besonders nicht sich um eine Zeit solcher Gegensätze bemühen, wie sie den Übergang des 15. zum 16. Jahrhundert füllen“ (I. 96. l.).

L. művéből azért idézzük szószerint és az eredeti nyelven ezt az alapvető fontosságú methodikai nyilatkozatot, mert a két

nagyszabású kötet legnagyobb értékének éppen azt látjuk, hogy a római katolikus teológus-szerző ehhez a módszeres alapelvéhez, tehát az általunk fentebb jellemzett reális és viszonylagos tárgyilagossághoz elejétől végig valóban lélekemelő módon hű marad — noha papi mivoltát és lelkiségét, szilárd dogmatikus álláspontját s egyházi tekintélyhűségét soha és sehol nem titkolja, sőt mindenütt kifejezésre juttatja, ahol ezt a komoly és józan történelmi stílus és ízlés szabályai egyáltalán megengedik. L.-nak ez a magatartása pedig a reformációtörténet tárgyalásában meglehetősen újdonság. Mondhatni egészen az első világháború tájáig katolikus és protestáns részen egyformán az volt a szabályszerű jelenség, hogy még egyébként igen komoly, sőt monumentális történelmi művek is lényegileg apologétikus-polémikus irányban és szellemben tárgyalták a reformáció történetét. A modern történettudományi szellem és módszerek hatása alatt keletkezett művek ugyan kétségbevonhatatlan jóhiszeműséggel törekedtek „a tiszta igazság” földerítésére, de ezt a törekvést a katolikus Döllingernél, Janssennél, Denifle-nél éppúgy, mint a nagyszámú protestáns reformációtörténet és Luther-életrajz szerzőjénél beárnyékolta az a nemtudatos lelki kényszer, hogy a történeti ábrázolást dogmatikus tézisek és antitézisek szolgálatába állítsák. Katolikus részről H. Grisar, protestáns részről O. Scheel volt az, akinél először lehetett megfigyelni e nemtudatos lelki kényszer fölébe kerekedést. A Grisar Luther-e, habár alaptételét, a Luther „patológikus” lelkiségét, nem pusztán protestáns részről érte elutasító bírálat, nagy érdemmel mélyedt el a reformátor bonyolult lelkivilágába, meglátott benne valódi értékeket is, és végleg leszámolt nem egy olyan hamis állítással, amelyeket a régebbi katolikus történetírás jóformán gondolkozás nélkül ismételtetett. A Scheel Luther-e viszont, főként a reformátor gyermek- és ifjúkori környezetének, szellemi fejlődésének, teológiai képzésének nagyszerű rajzával, azt a jámbor óprotestáns legendát törte végleg össze, mintha Luther valami merőben csudaszerű, „Deus ex machina”-ként felbukkanó új kezdet lett volna s a „középkori sötétség” és az ő általa gyújtott „világosság” közt még annyi átmenet sem lett volna, amennyi az éjtszaka és a nappal között. Ezeknek az első világháború előtt és alatt megjelent, a további kutatást kiváló mértékben inspiráló standardműveknek méltó folytatása lett a második világháború közelében, illetőleg küszöbén protestáns részről a nemteológus W. Andreas pompás szintézise: „Deutschland vor der Reformation”, melyet a Századok 1934. évi folyamában (451. s köv. l.) alulírott ismertetett, katolikus részről pedig L.-nak ez a most már második, lényegileg változatlan kiadásban megjelent műve. Mind a kettő csúcspontján áll a protestáns, illetőleg katolikus részről eddig elérhetett reális tárgyilagosságnak — az erre való egészen tudatos és, nagyszerűen fegyelmeztet *törekvésben* is, és ennek a törekvésnek tiszteletet parancsoló, tudományos és etikai értéket egyaránt jelentő *eredményeiben* is.

Talán túlságosan is egyszerű, könnyű és felszínes ismertetési módnak látszik, ha a következőkben L. néhány legfontosabb és legjellemzőbb kijelentését szóról-szóra közlöm. Azonban az egész műnek oly kivételes jelentőséget tulajdonítok, hogy legcélravezetőbbnek látom magam helyett a szerzőt beszéltetni a saját jellemzésére — megjegyezvén, hogy teljes mértékben aláírom és a magam részéről követtem is a szerző erősen önérzetesnek látszó, de teljesítménye által egészen indokolt kijelentését (e második kiadás előszavában): „Aki e könyvről felelősen ítélni akar, annak ezt *egészen és alaposan* el kell olvasnia; mert erről a könyvről csak mint *egészről* lehet ítéletet mondani.”¹

„Azzal, hogy egy mély történelmi értelmet földértünk, még nem döntöttünk az igazság vagy tévedés, az érdem vagy vétek kérdésében. Az ezzel ellenkező állítás a dogmátlan s e miatt örökké ingadozó liberáliszmus lényegéhez tartozik. Sőt, mivel a tévedésnek is megvan a maga nagy pozitív szerepe a történetben és mivel a *‘felix culpa’* egyenesen a történet *hordozó* erőihez tartozik, el kell ismerni, hogy egy történetfolyamat tele lehet értelemmel (*historische Sinnerfülltheit*) *a nélkül*, hogy tartalmilag az igazságot képviselné. Ok és vétség nem ugyanaz. A vétségben mindig benne van az ok is. Az okban benne lehet a vétség, de nem kell szükséggépen benne lennie“ (I. 4. l.).

„Ha egyáltalán van értelme a Luther klastromi tusakodásának, akkor az arra mutat, hogy Luther az egyházból tudta és akarata nélkül nőtt ki. Még mielőtt tudott volna róla, már kívül állott a kegyelmes Isten keresése közben az egyházon. Nem volt semmi olyan előre megalkotott forradalmi programja, de nem voltak olyan nemtelen ösztönei és vágyai sem, amelyek kíváncsiságot tettek és sürgették volna számára az egyházzal való szakítást“ (I. 191. l.).

„Ezt végtére is mindenkinek meg kell értenie: ha Luthernél a kinyilatkoztatás téves értelmezése következett be, ez nem lazaságból és a mélység hiánya következtében állott elő, hanem — önfejlődése mellett — nagyon is a komolyság, a hitbuzgalom, a súlyos lelkiesség túlfeszítése folytán. Fejlődésének mondhatatlan szenvedései hamis egyoldalúságba kergették őt bele: de ez az egyoldalúság a túlzott komolyság és a belső lelki hatalom, nem pedig a könnyelműség jegyében állott elő... Ha szabad egészen élesen megformuláznom, megmondom, milyen módszerrel szakított itt: azoknak a véleményével, akik azt hiszik, hogy egy eretneket csak akkor lehet legyőzni, ha szellemi és vallási mélysége csekély. Csak rossz történetértelmezők hihetik azt, hogy egy vallásos mélység nélküli, felszínes szellem elég lehetett volna annak a borzalmas ütésnek a végrehajtására, amely az egyházat kettészakította. *Súlyos rád volna* az anyaszentegyház ellen, ha ez lehetséges volna. Nem, az egyházon csak azzal lehetett ekkora sebet ütni, hogy feltárták saját legbensőbb lelki birtokát — de egyoldalú és ezáltal tárgyilag hamis beállítással“ (I. 192. l.).

¹ Az idézetekben mindenütt *a szerző* (t. i. Lortz) húz alá!

„Lutherben van egy olyan érték, ami mindig a ritkaságok közé tartozott hanyatt-homlok előrerontó forradalmároknál: ezek győzni tudtak, de felépíteni nem, mert nem volt érzékük az iránt, hogy *időt kell hagyni a növekedésre*. Lutherben pedig, a történeti-teljesenül gondolkozó forradalmárban, kiemelkedő mértékben megvolt ez az érzék“ (I. 290. l.).

„A túlnyomólag politikus módon és a saját dinasztiajuk érdekei szerint gondolkozó pápák olyan kárt tettek a vallás ügyének, hogy az nemcsak az egyház vezetőinek úgynevezett elvilágiasodását idézte elő, hanem ezen messze túl, az egyházi felelősségérzet súlypontját annyira eltolta, hogy e miatt már — természetes emberi észjárással szólva — az egyház lényege fejtetőre állításának bekövetkezése fenyegetett. Ennélfogva, ha szabad így szólani, itt csakugyan megállapítható a reformáció „jogosultsága“. Nem a hitszakadás és eretnekség jogosultsága. Ezt egyházi álláspontonról semmivel sem lehet igazolni. A jogosultságot így értem: az ember természetéből következőleg, különösen pedig a miatt, hogy az emberi természet erői a hitéleten belül is a maguk módján érvényesülnek, minden történeti tapasztalat szerint, vétkes hitszakadással is meg a nélkül is; már tényleg várni *kell*ett egy alapjában felforgató támadást az egyház ellen, mint ahogy akkor sokan várták már ezt a legeggyháziasabb keresztyének közül is“ (II. 37. l.).

„A reformáció felix culpává lett az egyház számára. Nem mellékes dolog, hogy ezt a hatását már akkor tudatosan felfogták és formulázták: „az evangélikusok indítják kegyes életre a katolikusokat“. Pirkheimer Willibaldnak ez a kijelentése megfelel az egyháztól szenttéavatott Hofbauer Kelemen Mária felfogásának a XIX. század elején: „A szakadás azért történt meg, mert a németek akkor is érezték, meg ma is érzik a kegyes élet szükségét“ („weil die Deutschen das Bedürfnis hatten und haben, fromm zu sein“ II. 101—102. l.).

Az első reformációelleni katolikus polémistákról szólva a következőket állapítja meg: „Itt tudni kell veszíteni, hogy nyerhessünk. Itt bensőleg csak akkor győzhetünk, hogyha az ellenfél jogát és igazát meglátjuk és elismerjük. Az ezt vállalni tudó vakmerőség a lényege a szellemi harcnak és középponti jelentőségű keresztyéni követelmény. A reformáció irodalmi ellenfelei pedig általában véve éppen ennek a követelménynek csak kevéssé tudtak megfelelni. Ezért legjobb akaratú munkásságukkal is elhomályosították a reformációs helyzetnek éppen a legbelsejét, tehát megnehezítették, sőt a maguk útján lehetlenné tették annak gyógyulását. Ennek megfelelően egészen végtelen arányban hiányzik náluk a saját oldalukon fennálló vétkeesség bevallása“ (II. 171. l.).

Végül egy, jóformán zárókönek tekinthető fejtegetés néhány mondata a könyv vége felé:

„Érdem és vétek egybefonódik ebben a hatalmas drámában, amelyben fájdalmas vajúdasok közt egy új világ született meg. Az emberi ítélőképességnek nincs elég ereje arra, hogy a fonalakat egészen széjjel tudja fejteni és a számlák terhére pontosan e

tudja osztani. Ennek pedig mélységes értelme van. Most látjuk igazán . . . hogy a vétkekesség vagy vétlenség kérdésével nem lehet hozzáférni ahhoz, ami legmélyebb a reformációnak számunkra megfogható valóságában. Az emberre nézve, ránk nézve a reformáció története nagy részében a tragikum jegyében áll . . . Luther reformációja nem véletlenül és nem mint véletlenség jött létre. Ebben is egyetérthetnek katolikusok és protestánsok, még akkor is, ha egészen különbözőképpen értik azt, hogy mennyiben lehet a reformáció „szükségképeniségéről” beszélni. Da akár katolikusok vagyunk, akár protestánsok . . . a reformáció nagy történéseiben végre is ahhoz jutunk el, ami a történetben az élő Isten titka. Ez pedig a lelke legmélyéig megrázhatja a gondolkozva vizsgálódót” (II. 293. l.).

A mű általános értékelésére nézve mármost többet és jobbat nem mondhatunk, mint azt, hogy a szerző a föntidézett nyilatkozataiban kifejezett elveihez és szelleméhez a részletes tárgyalás során is hű marad. Ehhez képest reálisan tárgyilagosságot előadásban kapjuk tőle a reformációt megelőző és kitermelő egyházi és világhelyzet rajzát, Luther lelki és teológiai fejlődésének bemutatását, a németbirodalmi reformáció mozzanatainak egymásutánját, a katolikus ellenhatás ismertetését — a nagy küzdelmet egyelőre lezáró, de már az új harc csiráját is elvető augsburgi vallásbékéig (1555). Lutherról és tettéről egyáltalán nem titkolja korrekt katolikus teológiai véleményét — ami a fejnek s a szívnek egyszerre ügye nála —, de ez legkevésbé sem akadályozza abban, hogy különösen a reformáció előtti egyházi viszonyok ismertetésében meg az első katolikus ellenhatás értékelésében olyan elfogulatlan megállapításokat ne tegyen, amelyeket bármely, hasonlóan reális tárgyilagosságra törekvő protestáns kutató és vizsgálódó is teljes tudományos lelkiismerettel aláírhat. Luthernek a parasztlázadáshoz való viszonyát különösen példás tárgyilagossággal fejtegeti. Ezekon kívül is egész sorát lehetne elszámolni azoknak a meglehetősen kényes — akár katolikus, akár protestáns oldalra kényes — részletkérdéseknek, amelyekben szinte időtlen pártatlansággal oszt pört. Egyenesen megkapó például, amikor a Luther és a Zwingli közti úrvacsorai megegyezés meghiúsulásában „a protestantizmus vallási megmentését” látja, mert ha a lutheri türelmetlenség engedékenyebb lett volna e téren, ez a német protestantizmus korai belső ellaposodását, és ezzel a németországi keresztyén erő további hatalmas csökkenését” idézte volna elő! (II. 46. l.) Mindez természetesen annak is köszönhető, hogy L.-nak nemcsak az óriási történeti anyagban van tiszteletet parancsoló tájékozottsága — mind a katolikus, mind a protestáns oldalon —, hanem a vonatkozó történetirodalomban is teljes biztonsággal jártas és léptenyomon észrevehető, mennyire ismeri minden, e tárggyal érdeklősen foglalkozott katolikus és protestáns elődjének munkálatait, és ha kell, mennyire függetleníteni tudja magát még a katolikusoktól is. Előadása sokszor drámai erejű, de mindig mesterien tömör, itt-ott e miatt nehézkes, sőt néha balladai módon kissé

homályos is. Elfojtott teológiai pátosza mint rejtett fény izzik fegyelmezett gondolatmeneteiben, súlyos fegyverzetű mondataiban. Könnye egyszerre igen magas tudományos teljesítmény és igen személyes hitvallás. Amennyire megszolgálta a münsteri püspök „Imprimatur“-át, éppoly kevésbé érdemelné meg, hogy „felekezetieskedő“ históriacsínálást lásson benne bárki is.

Ebből a valamennyi eddigi közt egyik legszebb reformáció-történeti szintézisből éppen ezért a protestáns történeti kutatás és eszmélkedés ugyanannyi tanulságot meríthet, mint a katolikus. Sőt az is elmélyedve és megilletődve fogja tanulmányozni, aki mindenféle vallási szemponttól függetlenül próbál foglalkozni a német reformáció korával. Különböző hittani és világnézeti alapon természetesen különböző és igen mélyreható észrevételeket lehet tenni a mű alapvető értékítéletei ellen; de ez ennek az ismeretetésnek természetszerűleg nem föladata. Nem annyira az értékelés, mint inkább csak a tényismeret világába tartozik, és így itt is megemlíthetjük, hogy szerintünk tévesen lát L., amikor a Luther teológiai gondolatainak egyenes őst a huszitizmusban látja (I. 69. és 234. l.) — mert ez a kettő két teljesen *sui generis* vallási és teológiai gondolatvilág, amelyeknek jóformán csak külsőleges érintkezési pontjai vannak. Az sem helyes tényállítás, hogy Kálvin a Luther döntő tanait kereken elutasította (II. 301. l.) — éppen a döntő, központi theologicumokban értettek lényegileg teljesen egyet a természetesen erősen eltérő fogalmazások ellenére is! Élnézte a szerző, hogy a „crede et manducasti“ nem a Luther, hanem a Szent. Agoston híres mondása (I. 230. l.), és nem vette észre, hogy Eek és Emser egy-egy kijelentése (amelyeknek a szerző bizonyos súlyt kíván tulajdonítani) igazában szentírási hely idézése (II. 92. l. v. ö. Római levél 14 : 23b, II. 160. l. v. ö. Római levél 5 : 20).

Nagyszabású szintézisben ilyen és hasonló apróbb pontatlanságokat, általában ténybeli részlettévedéseket felkutatni mindig elég könnyű — épp olyan könnyű, mint elvi alapon szembehelyezkedni a szintézis szerzőjével. Mind a kettőnél sokkal nehezebb: elmélyült önmegtagadással, magunk és a mű ellen egyszerre fordított komoly kritikával *tanulni*. L. könyvéből mindenki tanulhat, aki akar, tekintet nélkül vallási hova (vagy sehova) tartozására: tanulhat a szó legelőkelőbb és legreálisabb értelmében vett tárgyilagosságot, tanulhat fegyelmezett módszerességet és nemes szenvedélytől lüktető előadást; tanulhat bőven még a szakembert is meglepő és újraorientáló tudományos anyagot; és tanulhat megújuló reménységet arra, amit valaha egy nagy erdélyi református prédikátor így fejezett ki: „az örök eszmék honában örök béke van.“

Révész Imre (Debrecen).

Bajza József: A horvát kérdés. Válogatott tanulmányok. Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Tóth László. Budapest 1941. Egyetemi ny. 8° 529 l.

B. a régi Magyarország utolsó olyan tudósa volt, akinek a balkáni probléma nem csupán tudományos munkássága leg-

vonzóbb területét, hanem egyben a legmélyebb emberi élményt is jelentette. Utolsó tagja volt ő annak a nemzedéknek, amely a magyarság déli és keleti irányú politikai és kulturális küldetését nemcsak hittel és tudományos meggyőződéssel hirdethette, hanem amely előtt a tetteknek, az alkotásnak lehetőségei is nyitva álltak. Ezek az adottságok tették, hogy a törekenytestű, fínomszellemű, harcos politikai tulajdonságokkal egyáltalán nem rendelkező B. nem tudott megmaradni az „objektív” tudomány szemlélődő álláspontján, hanem történeti megismerésének eredményeit rögtön a napi politikában szerette volna megvalósítva látni. Ilyen adottságok következtében alakult ki lelki alkata a tudós és politikus sajátos vegyülékévé. A tudós módszerével dolgozott, amikor fáradságos munkával megszerezve a nyelvismoretet, elmerült a horvát és a szerb nép politikai, vallási és kulturális multjának tanulmányozásában, de a gyakorlati politikus tettvágya nyilatkozott meg benne, amikor a tudományos megismerést nem tekintette öncélnak, hanem csupán a politika helyes irányításához szükséges alapfeltételnek.

Ez a kettősség vonult végig B. egész munkásságán, amióta a kitűnő horvát történettudós, Šufflay Milán hatása alatt a magyar irodalomtörténet művelésétől teljesen a horvát kérdés felé fordult. Publicisztikai munkásságát az első világháború kitörését megelőző évben kezdte, olyan időben, amikor egyre világosabbá vált a veszély, amelybe a jugoszláv propaganda a horvát nemzetet sodorta. B. felismerte, hogy a „délszláv” eszmerendszer mögött voltaképp a nagyszerb politikai aspirációk rejtőznek, s a szerb előretörés útjába a hamisítatlan horvát nemzeti eszmét akarta állítani. De tudta azt is, hogy a horvát nép tömegei érintetlenek maradtak a délszláv eszmétől s a politikai pártok egy része is csak kényszerűségből sodródott feléje. Erre a felismerésre logikusan oly elgondolást épített, amely — ha megvalósul — a magyar-horvát politikai viszony megjavításán keresztül az egész államközösség megszilárdítását szolgálta volna. E célból nem riadt vissza a hálátlan és népszerűtlen vállalkozástól, hogy a magyar-horvát közjogi viszony állapotát bírálat tárgyává tegye.

Szerinte a magyar-horvát viszony megromlását az okozta, hogy az 1868-i kiegyezést mindkét nép másképp értelmezte. A magyar politikusok a kiegyezés pontjait közjogi dogmákká tették és minden egészséges fejlődésnek útjába állították. A horvátok egyrészt azt sérelmezték, hogy még ennek a kiegyezésnek a pontjai sem tartatnak be, másrészt az államközösséget nem akarták merev formák közé szorítani, hanem azt kívánták, hogy a további fejlődés egyre több lehetőséget nyújtson a horvát nemzeti eszme megvalósulásának. B. igazi politikai éleslátása és bátorsága éppen abban nyilatkozott meg, hogy e vitában a leghatározottabban a horvát álláspont érvényesítését sürgette. Követelte legalább a kiegyezés pontjainak szigorú betartását, de nem zárkózott el a kiegyezés revíziója elől sem: „... dogmának magyar szempontból is csak az uniót magát kell tekintenünk, nem pedig az unió ilyen vagy olyan formáját. Nyolcszáz éves

közös állami életünk alatt az együttélésnek formái többször változtak, változhatnak a jövőben is. Paragrafusokkal az élet realitásait nem lehet fejlődésükben tartósan megakadályozni. Ha tehát objektív mérlegelés után a magyar-horvát viszony újabb rendezése mutatkoznék szükségesnek, hideg ésszel és testvéri szeretettel hozzá kell látnunk a munkához“ (56. l.). Meggyőződéssel hirdette: ha a horvát eszmének az államközösség keretein belül kellő kibontakozási lehetőséget biztosítunk, azaz, ha horvát politikánkat a horvát nemzeti eszmére építjük föl, ezáltal eltávolítjuk mindazt a mérgező anyagot, amely a két nép együttélését teljes felbomlással fenyegeti. A jugoszláv eszme hódítását tehát eredményesen csakis a hamisítatlan horvát eszme diadalra-juttatásával lehet meggátolni. Ezért követelt B. magyar részről nagyvonalú horvát politikát, ezért sürgette Horvátországban erős horvát kurzus bevezetését és ezért ítélte el olyan bátor szókimonddással a magyar kormány politikáját, amelynek jóvoltából a délszláv eszmék hordozója, a szerb-horvát koalíció egyre jobban megerősödött s végül kormányra is jutott. Az unió felbomlásáig B. publicisztikai munkássága alapján nem is más, mint e logikus gondolatsornak részletesebb kifejtése, több oldalról történő megvilágítása.

A magyar-horvát unió felbomlása után Magyarország politikai helyzetének megváltozásával B. magatartásában is változás állt be. Horvátország számunkra külfölddé vált, a magyar publicistának tehát csak az lehetett a feladata, hogy közönségét időről-időre tájékoztassa a délszláv állam belső állapotáról. De ő ebben a munkájában sem szorítkozott az események pusztá tudomásulvételére: szívvel-lélekkel a horvátság mellett állt. A szerb és a horvát nemzet ellenséges magatartásában ősi történeti erők harcát figyelte, s az új állam belső bajait nem tekintette átmenezieknek. A történeti fejlődés ismeretéből leszűrte tanulságok alapján vált meggyőződésévé, hogy a bizánci és török politikai hagyományok szellemében nevelkedett szerb és az egész lényegével a nyugathoz tartozó horvát nemzet nem férnek meg egy államban. A világháború utáni egész publicisztikai működésén ez az alapgondolat vonult végig és szinte már a makacsságig menő optimizmussal ismételte ebből folyó tételét: Jugoszlávia egy európai megrázkódtatás alkalmával széthullik. Az események, mint más tekintetben is annyiszor, itt is igazolták B. előrelátását.

Éppen ez az „előrelátás“, a politikai fejlődési vonalak irányának felismerése, a történelmi kontinuitás eszméjének megragadása volt B. publicisztikai munkásságának lényege, s ez az, ami két-három évtizeddel ezelőtt írt tanulmányait is nemcsak becses kortörténeti dokumentumokká, hanem a történész számára elmemozdító olvasmányokká is teszi. Sajnos azonban, e kötetben közzétett dolgozatainak éppen összefüggő olvasmányjellege nem domborodik ki eléggé. Tóth László melegehangú, szép bevezető tanulmánya inkább csak B. szellemi fejlődését világítja meg s nem pótolhatja az összekötő szöveg, vagy akár a jegyzetek hiányát. A napisajtó híradásai nyomán keletkezett cikkek és

tanulmányok természetesen nem mondhatják el azokat az eseményeket, amelyekről az akkori olvasóközönség frissen értesült, a mai olvasó ezért igen sokszor nem látja az összefüggést az események és B. fejtegetései között, a finomabb célzásokat meg éppenséggel nem érti. A kötet értékét nagyban emelte volna, ha a szerkesztő e tekintetben jobban az olvasó segítségére jön. De így is hálásak vagyunk Tóth Lászlónak, hogy a folyóiratokban és napilapokban elszórt, nehezen hozzáférhető anyagból a legértékesebbet gondos válogatással közkinccsá tette. Hadrovics László.

Erdei Ferenc: A magyar paraszttársadalom. (Magyarágismeret, V.)
Budapest é. n. 8° 168 l.

Nem történeti munka, de valóban bensőséges egybeforrasztása a történeti és a társadalomtudományos vizsgálatnak. A szerzőnek egészen különleges képessége van arra, hogy gyakorlativá tegye az elméletet. A magyar paraszttársadalom az ő számára átélt élmény. Mint maga mondja, sokféle belső viszonytagság után, materialista s egyéb szociológiai elméletek után rá kellett jönnie, hogy ezt az élményt, a mai parasztleletet, azt, ami most „történik“, csak évszázadok történetének folytatásaképpen lehet megérteni. Különös varázsa a könyvnek az, hogy (gyakorlati szociológia akar lenni, s éppen ezért tartja szükségesnek a történeti magyarázatot. Minden másfajta szociológia elvont elmélet marad, nem adja az életnek egészét, hiányzanak belőle a kiszámíthatatlan, irracionális emberi indítékok, amiknek megértése nélkül társadalomviszonyokat megítélni s kezelni nem lehet)

„A parasztság értelmét“ tehát nem a földművelő, a falusi, a munkás vagy a „nép“ fogalma adja meg. Különleges társadalmi üzemmenet, sajátos formaképződés hozta létre egykor, közvetlen, szoros érintkezésre utalt egyének egymásbailleszkedő társadalmi helyzete. Nem kényszerből, úr és tőke iránt, dolgozik, hanem társadalmi állásának törvényerejű gyakorlatánál fogva. A rendiség kialakulása után is a mindennapi élet gyakorlatában önálló, s ezért önkéntes vállalással is elfogadható életlehetőség marad, bár ekkor már idegenebb, a paraszthelyhez, a telekhez kapcsolódó az úrnak-parasznak viszonya.

Aki hozzászózott a „rendiség“ fogalmának egyszerű uralmi rétegeződésként való kezeléséhez, annak számára e fogalom bizonyára szemléletessé, életteljessé válik, amidőn e mű a mai parasztságot mint mai nagymértékben rendi társadalomszervezetet ismerteti. (Pedig a magyar társadalom nem a maga testében, hanem maga alatt képezte ki a parasztság rendjét; innen a parasztság különös merevültsége a nyugatival szemben.) A technika, a kapitalizmus, a jogegyenlőség megváltoztatta az egész társadalmi légkört, értelmetlenné tette a rendi társadalomformák egész emberi tartalmát — s mégis ma is megmaradtak a régi formák az elmaradt parasztságban, a felső osztályok ma is, a régi kölesönösség nélkül is élni akarnak e számukra előnyös helyzettel.

A válságba jutott paraszti lét különböző árnyalatainak felvázolása után a mai magyar parasztságot gazdasági rétegeződéseiben mutatja be a szerző, földrajzi jelentkezésüket is vázolva. Azonban nem tiszta a gazdasági rétegeződés, nem tiszta osztályképződés, mert rendi maradványok módosítják. A jelen parasztkategóriákból visszafelé igen velősen tudja megítélni a régi jobbágy-típusokat, megeleveníti, közelebb hozza a mai gondolkodáshoz a történettudomány által kidolgozott fogalmakat. A mai parasztagdák a régi telkesjobbágyságok utódai, de hagyományos kölcsönösségük nélkül a helyi társadalommal; a földjükön dolgozókkal nem azonos már kultúrájuk és érintkezési körük, viszont igényeik velük szemben, de gazdálkodásformáik is még a régiek. A legkorszerűtlenebb típust közülük jobbágyparasztagdának nevezi a szerző: sokat dolgozik, keveset fogyaszt, s mégsem jut el az árutermelésig, a kapitalista gazdasági rendszerbe való illeszkedésig bizonyos specializálódás alapján; mérhetlen öntudattal, irracionális paraszti magatartással marad meg sokféle értékesíthetetlen régimódi foglalatosságánál, a teljessé vált tulajdonjog inkább erősíti benne a régi formákat. „Nemesparasztok” — a székelyek is ide tartoznak —, „polgárparasztok”, s mindezeknek átmenő árnyalatai sorakoznak még e gazdátípusokhoz.

A „kisparasztok” rétegéhez tartoznak a „kisgazdák” névtelen tömegei, önálló gazdálkodók, családi munkaerővel, a leghagyományosabb módszerekkel, szövevényes tulajdonjog-viszonyok között; bárbar, formátlan küzködés, amelytől az egyke által és a városi-altiszti alkalmazásra tódulással igyekeznek szabadulni. A kishaszonbérlok, törpebirtokosok is még önálló kisparasztok, de nagyjából mégis másoknak dolgoznak. Az iratlan paraszttörvények szerint élven, nem is éreznek elviselhetetlennek helyzetüket, ha az állandó és bizonyos fokig önálló munka, amit e törvények a paraszttudat alapjává tesznek, még mindig a létük régi állandóságát is jelentené. De itt is formazavar, piacra s piaci bérért dolgoznak, számukra kiszámíthatatlan, biztosítatlan összefüggések között. A haszonbérlo, a részesbérlo csaknem a régi jobbágy módján függ a földtulajdonostól, aki gazdálkodásukba is beleszólhat. Egyes altípusokban fölfelé segíti a kisparasztot a piachoz való élelmes igazodás, de csak végtelen odaadó munkával és a paraszti törvény szerint való éléssel. Kitűnő az a pár jellemvonás, amit a parasztkertészekről ad a szerző, a kis földűek — s nem a parasztagdák — fejlesztették ki hagyományos munkamódszereiket piacképes termelésre. Történeti távlatokat nyithat meg, vissza az európai kézművesség kezdeteire, a parasztiparosokról szóló leírás; a parasztkereskedő azonban bizonytalan elem, aljánépnak számít nálunk.

A parasztmunkások nagytömegű rétegei szenvedik meg leginkább mai kiszolgáltatott meztelen osztályhelyzetüket. A törvényhozások csak esetről-esetre segítenek, a modern védtelenség és a régi olesóndolgoztatás ellenben a felemás társadalomképződés állandó lényegéhez tartozik. Az uradalmi cseléd tény-

legesen szinte mozdíthatlan kötöttségben él, állandó munkakészenléttel, amit a viszonylagos biztonság folytán lassú tempójával egyenlíthet ki; a gazdacseléd is „megromlott“, már nem a régi, bár kiméletlenül kezelt családtag, de az üres munkabérvizsnyon mellett is a régi odaadást kívánnák tőle. A summának csak munka az élete az uradalomban, hogy télen felélje szerzeményét, s lázadozzék, a nagyszámú parasztmunkásság többi bizonytalan kategóriáival együtt.

{A parasztság, alul elkülönülve, csak tűri-viseli a nemzetet, a nemzet szeretné felemelni őt, de elvárná, hogy tovább is teljesítse régi szerepét.}

A szerző nem a paraszti élet felbontását kívánja, védtelen beolvasztását a kapitalista-polgárosodásba, hanem aktívvá tételét. Átértve a parasztságnak alapvető történeti szerepét az európai fejlődésben, erre az elgondolásra kell jutnia, nézetünk szerint, minden reformtörekvésnek. A szerző komor s mégis meleg leírásából a régi „rendi“ kölcsönösségek hatalmas, szívós társadalomképző erejének méltánylása érzik ki.} A „rendiség“ fogalmát nézetünk szerint következetesebben fel kellett volna bontania; egyfelől uralmi rétegeződés, a magyar társadalomban élesebben, mint nyugaton; másfelől azonban méltányos megszokott „hűbéres“ kölcsönösségek intézményes biztosítása, ami nyugaton mélyebb volt, mint nálunk. Nálunk e mélységek híján választódtak ki a parasztságtól elkülönülten a modern felső társadalmi osztályok, viszont épp ezért élnek ma tovább is lenn a parasztságban a régi „törvények“.} Felemás, zavaros helyzetet teremtenek, ügyefogyottságot fölfelé, — de még mindig hatalmas izomzatként tartják össze a parasztságot, a munkát még mindig önmagában is a társadalmi elismertetés alapjává teszik, s a társadalmias elismertetés által a szegénységet is elviselhetővé. Nagy hiba lenne a paraszt irracionális, „értékesíthetlen“ sokoldalúságát feloldani és pusztán a kapitalista piac lehetőségeire irányítani. Ez az irracionális sokoldalúság volt egykor az európai kultúrfejlődésnek és később minden felső modern osztályképződésnek is az alapja. A szerzőnek, úgy hisszük, „az állandó munka“ iratlan törvénye helyett a természetes környezetet és a társadalmi viszonyulásokat bizonyos tapasztalati önállósággal, életegész sokoldalúsággal alakító állandó foglalatosságot kellene emlegetnie, mint a parasztállapot társadalmi elismertetésének alapját. Bizonyos emberi alkotókedv, a mechanizált munkával ellentétben: „irracionális“, mert nem csupán a hasznot nézi, hanem a foglalatosság emberi kielégültségét is.} A magyar rendiség élesebb uralmi hasznot váró rétegeződése kevésbé engedte meg a paraszti alkotó sokoldalúság kifejlődését s ennek alapján mélyenjáró ipari-kereskedelmi hivatások kiképződését. A nyugati polgárság ma azért mélyebb, szakszerűbb a mienknél, mert a parasztság mélyebb irracionális viszonyaiból indult ki felemelkedése.} A szerző tehát kissé egyoldalúan fűzi egybe a polgárság és a kapitalizmus fogalmát. Ha ki tudnánk dolgozni azt a reformot, amely a parasztságunkban élő régi erőket nem akarja elmosni, a paraszti lét

szerény gazdasági alapjait „tehetetlenségéből” mindenáron kiszabadítani és aprópénzként a kapitalista versenybe bevezetni, hanem ellenkezőleg, a paraszttársadalom szervezetét átértő gondnal tudná megszilárdítani, a válságban leledző életformákat, iratlan törvényeket intézményesíteni, s ellenállóképességük megtartásával megfelelő technikai-kulturális felszerelkedéssel ellátni: úgy parasztságunkból egy új magyar polgárosodás folyamata indulhatna meg.

Örömmel üdvözljük ezt a könyvet, erősíti történetíróink hivatástudatát is, nemzeti jövőnkért folyó munkásságukban.

Hajnal István.

Szemle.

Kumorovitz L. Bernát: A szfragisztika multja. (A jászóvári premontrei kanonokrend gödöllői Szent Norbert gimnáziumának 1940—41. tanévi évkönyve, Gödöllő 1941, 262—281. l.) — A gödöllői premontrei gimnázium szép évkönyveinek különös jelentőséget ad a történeész szemében, hogy a bennük közzétett tudományos értekezések között évről-évre szerepelnek a történelem segédtudományai. K., a pecséttan neves bűvára, az 1939—40-i évkönyvben azt a kérdést vizsgálta, hogy a szfragisztika eredményeit miként értékesíthetjük a történetkutatásban, s rámutatott a fontosabb szempontokra és munkákra, melyek a modern pecséttan művelésében irányjelölők. Újabb értékes munkájában, mely, miként elődje, egy készülő magyar pecséttanhoz szánt bevezető, az egyetemes pecséttan kialakulására és két évszázados multjára mutat rá nagy felkészültséggel; tanulmánya nem száraz bibliográfia, hanem értékelés is, mely eligazít Heineccius 200 éves Syntagmájától kezdve egészen a legmodernebb szfragisztikai munkákig. Sorra veszi koronként és nemzetenként a számottevő szakmunkákat, elsősorban a német, francia, angol, olasz, szláv, északi és déli könyvtermést, s mindenütt meg tárgyalja a pecséttanról vallott felfogást is, leginkább a diplomatikai irány párhuzamát a pecsétekkel való önálló foglalkozással. Rávilágít, hogy a XVII. sz. szfragisztikája jogi, heradikai, genealógiai és diplomatikai szempontokat követett a maga induló irodalmában. A következő század többé-kevésbé öncélú igényekkel lépett fel, úgyhogy a XIX. sz. újból kénytelen felfedezni a pecséteket. A század végén már általánosan elismert segédtudomány a szfragisztika, de a történetírás még keveset merít belőle. Napjainkban már van elegendő kiadott anyag, működik e téren is a nemzetközi bibliográfiai szolgálat és a modern történetírás is mind gyakrabban fordul a pecsétekhez.

Farkas László.

Sebestyén Béla: A magyar királyok tartózkodási helyei. Budapest é. n. A Franklin-Társulat nyomdája 8° 109 l. — A szerző mint az Eötvös-Kollégium tagja végezte egyetemi tanulmányait, majd a pécsi állami főreáliskola tanára lett és sajnos, fiatalon halt el, 1930-ban. Értékes munkát végzett mint kitűnő tanár és fáradhatatlan kutató; bár több irányban is folytatott kutatásokat, szívéhez legközelebb készülő archontológiája és itineráriuma állt. Bámulatra méltó szorgalommal és lelkesedéssel gyűjtötte ezekhez az adatokat,

először csak a kiadott anyagban, majd a viszonyok javultával a budapesti levéltárakban is és itineráriumával, mint előszavának kelte mutatja, már 1926-ban el is készült; nagy irodalmi hagyatékából a családja rendezte ezt sajtó alá és adta ki. Mint előszavában írta, az volt a célja ezzel a munkával, hogy „Ráth művét erősen figyelembe véve, adatait azonban átvizsgálva, összehasonlítva és a kritika nagyítója alá vonva az új és hatalmas adattömegből egy megközelítő pontosságú Itinerariumot építsek fel, hogy ezzel segítségére siessenek a történetbuvároknak éppúgy, mint a hadtörténelemmel vagy oklevéltannal foglalkozó társainnak.” Hogy munkájának ez a szerény meghatározása: Ráth művének kritikai átdo'gozása és az új anyag-nak összegyűjtése és beledo'gozása micsoda óriási és fáradságos munkát jelent, azt minden történetkutató jól tudja. Kétségtelen, hogy teljesebb lett volna a mű, ha az okleveles anyagot is bevonja kutatása körébe, de Ráth könyvének megjelenése óta annyi oklevél-kiadás látott napvilágot, hogy ezeknek alapján is teljesen kielégítő Itineráriumot állíthatott össze. Úgy látjuk különben, hogy az Anjou-kor-nak miso'lik felére, attól kezdve, hogy az Anjou-kori okmánytár kötetei megszakadnak, használta az Országos Levéltár diplomatikai gyűjteményét is. Elkerülték figyelmét Šišének és Wertnernek a n'hezebben hozzáférhető Vjestnikben megjelent összeállításai kirá-lyaink tartózkodási helyeiről 1102—1382-ig; de mint Szentpéterynél olvassuk (Oklevéltan, 106. l.), ezek csak az addig kiadott anyagon alapulnak, s így azokban újat úgy sem talált volna. Hálásak lehetünk S.-nek áldozatos munkájáért, amellyel ezt az annyira szükséges és hasznos művet létrehozta, és köszönetünk illeti meg a családát is, hogy a magyar történettudomány közkincsévé tette. Úgy tudjuk, hogy az archontológia is sajtókész'en áll; ez a mű a kutatásnak útjában álló még nagyobb hézagot töltene be, s így valamikép hamarosan lehetővé kellene tenni megjelentetését.

Holub József (Pécs).

Palotay Gertrud: Oszmán-török elemek a magyar hímzésben. (Bibliotheca Humanitatis Historica. A Magyar Történeti Múzeum művelődéstörténeti kiadványai. Szerk. Zichy István gróf és Dománovszky György. VI. k.) Budapest 1940. 4° 145 l., 184 kép. (Francia fordítással.) — Művészettörténeti irodalmunk egyre szaporodó, de legtöbbször, sajnos, kevés maradandó eredményt hozó termékei között ritka örvendetes jelenség P. új munkája. A szerző nem a szoká-sos nagyvonalú összefoglalásokra, még kevésbé tetszetős elme-futtatásra törekedett, hanem a választott terület lehető legalaposabb megművelésére. Anyaggyűjtése széleskörű és rendkívül gondos, mind a magyar, mind pedig a török emlékeket közvetlen szemlélet alapján kitűnően ismeri, az idevágó bel- és külföldi irodalmat is behatóan tanulmányozta. A biztos alapokon mintaszerű módszerességgel építi fel világosan, áttekinthetően tagolt tanulmányát. Különösen örven-detes, hogy feldolgozásában mind a történeti, mind pedig a stílus-kritikai módszert következetesen alkalmazza, amit iparművészeti emlékekről szóló munkákban, ilyen mértékben, még alig tapasztalhatunk. Könyvének első részében a török művészeti hatásokról tanúskodó történeti adatokat sorakoztatja fel. Színes és hiteles képet rajzol a különféle török emlékek, fegyverek, lőszerszámok, ruhadarabok, szövetek, szönyegek, fona'ak. hímzések állandó beáramlásáról a XVI—XVII. században. Szól a magyar főúri udvarokban dolgozó török hímzőnőkről, a bulyákról. Kiemeli azokat a mozzanatoakat, melyek a török hímzések, textiliák magyarországi nagy kedveltségét bizonyítják. A munka második, leíró részében találjuk a török, majd

a törökös magyar úri és paraszthímzések stíluselmzését. Részletesen kimutatja azokat a török hatásokat, melyek a magyar hímzések kompozícióiban, motívumaiban, színezésében, technikájában mutatkoznak. Stíluselmzései szabatosak és megnyugtatók, nem üres jelzők ismételtetése, hanem a kétségtelen analógiákból leszűrt következtetések. Csupán egy-két esetben nem tudunk a szerzővel egyetérteni. Így pl. a renaissance-nak a magyar hímzésekre tett hatását kicsinyli, holott annak nyomát — a török motívumok mellett — többek között Lorántffy Zsuzsánnának a könyvében közölt terítőjén is megtaláljuk, másrészt viszont a barokk hatásra való többszöri hivatkozását túlzottnak érezzük. Az utolsó fejezetben a magyar hímzések stílusajátsáigait elemzi és finom megfigyelésekkel mutat rá azokra az alapvető különbségekre, melyek törökös hímzéseinket — az átvételek ellenére is — az igazi török munkáktól elválasztják. Könyvét a bemutatott 183 hímzés leírása zárja le, melyben feltünteti a darabok anyagát, színezését, méreteit és feliratait, az utóbbiakat, sajnos, csak töredékesen. Az értékes tanulmány méltó díszre a szép nyomott 50 képes tábla, mely teljes mértékben illusztrálja a szerző megállapításait. Csak azt hiányoljuk, hogy a képek alól az aláírások elmaradtak, holott ezek a hímzésfajták regionális megőrzéséről könnyen és gyorsan tájékoztathatnák az olvasót.

Balogh Jolán.

Pigler Andor: Bogdány Jakab. (Magyar Művészeti Írások. Szerkeszti Csányi Dénes.) Budapest 1941. Országos Magyar Szépművészeti Múzeum. 8° 32 l., 58 képes tábla. — A magyar művészettörténeti kutatások eredményeinek monografikus formában való közzétételét szolgálja a Szépművészeti Múzeum új sorozata, melyre a múzeumi évkönyvek nemzetközi tudományos tekintélyű köteteihez hasonlóan hézagpótló hivatás vár történeti irodalmunkban. Az európai és magyar barokk-kutatás kiváló művelői közé tartozó szerzőnek Bogdány Jakab életét és művészetét feldolgozó munkája, mint minden műve, a probléma tökéletes tisztázásával, szigorú módszerességgel és szemléletes előadással tűnik ki. Monográfiájával a magyar művészettörténet évek óta esedékes adósságát rótta le; a Kupeczky és Mányoky mellett tartalmatlanul emlegetett művésznév kutatásain keresztül eleven élettel telt meg. A XVII. század mozgalmas művészi viszonyai, a művészvándorlások, a magyar és külföldi művészek kölcsönös cseréje kevés vonással határozottan megrajzolt vázlatban adnak keretet Bogdány Eperjesről Bécsen és Németalföldön keresztül Angliába ívelő pályájának. Angliában, a század művészi szempontból „legigényesebb és legtehetségtelenebb” országában éri el érett eredményeit, szerez nagy hírnevet, előkelő megrendelőket, részesül társadalmi elismerésben és kerül Holbein és Van Dyck után a királyi udvar festői közé a „Hungarus” (nevének szlávos írását sosem használta). P. biztos kézzel jelöli ki helyét kortársai között. Virág- és gyümölcsesendéleteiben Willem van Aelst, Abraham van Beyeren, Jacob van Walscapele, állatképeiben Melchior de Hondecoeter nem egy művében kongeniális követőjének mutatkozik. Angliában az előbbi műfajt Jean-Baptiste Monnoyer, Mario de Fiori, Michelangelo di Campidoglio, az utóbbi műfajt Francis Barlow, Marmaduke Cradock művelik Bogdánnyal egyidőben. Meggyőző egybevetésekből bontakozik ki a kör, melybe Bogdány életműve tartozik. A németalföldi polgári művészetből származó különböző esendéletfajták gyakorlati rendeltetése — paloták és kastélyok termeibe a faburkolatos falakra, kandallók és ajtók fölötti díszeknek készültek — stílusformáló hatással volt a dekoratív kompozíciókra, a sommás formákra és

tarkaságra törekvő színekre. Bogdány képeinek világos színpompa felé hajló jellegében keresi P. a színes felvidéki város ifjúkori élményének festői emlékeit, művészetének magyar motívumát. Az európai rangú mestert, kora angol csendéletfestésének „legnépszerűbb és utánzásra legérdemesebb” művelőjét P. helyes értékelése után önértékeléssel tekinthetjük emberi eredetében miénknek, hasonlóan a más nemzetnek adott legnagyobb művészajándékhoz, Dürerhez. A közölt képek nagy száma csak növeli értékét a kötetnek, mely a szerző érdemes munkásságának előkelő dokumentuma. **Ifj. Vayer Lajos.**

Harsány, Z.: La cour de Léopold, duc de Lorraine et de Bar (1698—1729). Nancy 1939. 8° 585 l. — Ez a nagyterjedelmű munka doktori értekezésnek készült a nancy-i egyetem bölcsészeti karán. Szerzője, Harsány Zoltán, mint az előszavában olvassuk, Zentán született, 1928-ban Franciaországba ment ki, ott szerezte meg a tanári képesítést és ott helyezkedett is el. Dolgozata azonban nem csupán ezért, hanem főként magyar vonatkozásai miatt érdekelhet bennünket. Lipót herceg V. Károly hercegnek és I. Lipót nővérének fia volt és az atyja Lotharingiai Ferencnek, Mária Terézia férjének és kormánytársának. A lotharingiai hercegség a XVIII. század utolsó éveiben csak névleg létezett, francia megszállás alatt volt, és a herceg szerény udvarával Innsbruckban tartózkodott. Így azután Lotharingiai Károly részt vett a XIV. Lajos és a törökök ellen folytatott háborúkban, s mint tudjuk, Savoyai Jenő mellett a legtehetségesebb hadvezér volt. Fia, Lipót herceg is Innsbruckban született 1679-ben és jogi tanulmányainak befejezése után 1696-ban engedélyt kért és kapott, hogy a törökök ellen küzdő sereghez csatlakozhassék. Vitézül harcolt a szász választó seregében II. Musztafa ellen, majd Eszéken, Szigetváron és Fehérváron át ment vissza Bécsbe. A következő évben a rajnai seregnél találjuk. A ryszwicki béke visszaadta neki a hercegséget, s ő nagy buzgalommal fogott hozzá ahhoz, hogy azt a százéves zavarok után rendbe hozza. A pompaszerető, a művészeteket és tudományokat pártoló fiatal herceg mintaképe természetesen a Napkirály volt, és lunéville-i udvara — kicsiben — az ő nagyszerű versaillesi udvarára emlékeztetett. H. munkája tulajdonképpen ennek a fényes udvarnak és mozgalmas udvari életnek minden vonatkozásban kimerítő képét rajzolja meg eleven tollal a teljes irodalom és a franciaországi és bécsi levéltárak anyaga alapján. Lipót herceg az atyja emléke iránti tiszteletből 1710 táján Martin és Guyou festőkkel képsorozatokat festetett jelentős hadvezéri tevékenységének kiemelkedő sikereiről s ezeket azután faliszőnyegekre készíttette el Mitté udvari szőnyegszövővel. Ezek — egy kivételével — mind magyar tárgyúak és az 1683—87. évek hadieseményeire vonatkoznak, mint azt H. a felkutatott leírások után megállapíthatta. A régi császári bútortárban ötöt meg is talált ezek közül, de ezeken kívül még 18 más darabot is, amelyek szintén Károly herceg hadjáratainak egyes jelentős eseményeit mutatják be. Amikor ugyanis 1719-ben tűz pusztította el Lunéville-ben a Mitté-féle kárpitok nagy részét, a herceg Herbel és Jacquard képei után újból elkészíttette azokat, s ezek maradtak meg. — Még egy apró magyar vonatkozás akad H. könyvében. Lipót herceg 1699-ben katonai akadémiát állított fel, s ez hamarosan olyan híressé lett, hogy külföldiek is sűrűn felkeresték; mint olvassuk, tagja volt ennek egy Páffy gróf is. Reméljük, hogy a szerző ez eredményes megindulás után folytatni fogja kutatásait. Kíváncsok volna, hogy előnyös helyzetét kihasználva a magyar-francia kapcsolatokra különös gondot fordítson. **Holub József (Pécs).**

Botár Imre: Szolnok települési, népesedési és gazdasági viszonyai a XVIII. században. (A Szo'noki Könyvtár- és Múzeumegyesület, valamint Szolnok Megyei Város Közkönyvtárának és Múzeumai Gyűjtőhelyének Kiadványai, 4.) Szolnok 1941. 8° 72 l. 5 t. — Az utóbbi években megjelent módszeres helytörténeti tanulmányok igazolják Mályusz Elemért, aki közel két évtizeddel ezelőtt hangsúlyozta, hogy az efféle munkák csak akkor jelentenek valamit a nemzeti történelem számára, ha érdeklődésükkel elsősorban az újkor felé fordulnak. Szerencsésen választotta meg tárgyát B. is, amikor Szolnok XVIII. sz.-i történetét dolgozta fel. Munkájának címében a települési, népesedési és gazdasági jelző — nyilván — csak szerénységből szerepel, hiszen a közigazgatásról is szólván, csaknem teljes várostörténetet adott.

A tiszaparti város régi népessége a török háborúk alatt teljesen kipusztult. Amikor Evlia Cselebi arra járt, csak bo'snyák katonákat talált a várbeli házakban és a vár nyugati részén elterülő külvárosban. B.-nak sikerült megállapítania, hogy a felszabadító hadjárat után a kincstár által olatelepitett magyar katonák vetették meg az új Szolnok alapjait. Forrásokkal igazolja, hogy Szolnok mostani lakói egyenes leszármazói a 230 évvel ezelőtt odatelepitett, kiszorított magyar harcosoknak. A hagyományok immár harmadik évszázada megszakítatlanul élnek Szolnokon.

B. könyvében az újra induló szolnoki élet gazdasági szerveződésének rajza sikerült legjobban. A szerző a települési formát vizsgálva arra az eredményre jutott, hogy Szolnok az alföldi kertes városok Györfly István által meghatározott típusához tartozott. Az összefrások túlnyomórán mezőgazdasági jellegűnek mutatják a várost; minden családnak megvolt a maga földszintes háza, több lakás csak kevés házra esett. A városiasságot ebből a szemszögből ítélve meg, Szolnok a legtöbb alföldi várost felülmúlta. Földesura, a kincstár, elég kedvező szerződésekben szabályozta a szolnoki polgárok kötelezettségeit. Semmiféle robotot nem kellett teljesíteniök; házuk és földjük után mindössze cenzust fizettek készpénzben, természetben pedig földjeik után a váci püspöknek tizedet. Legnagyobb terhük és állandó panaszuk tárgya a vármegyei és városi közmunka volt. Ez alól csupán az iparosok tudták magukat megváltani. Földjeik trágyázás nélkül is termettek gabonát, helyben voltak malmaik, volt jól látogatott vásáruk; legelőjük és rétjük azonban nem volt annyi, amennyi szükségleteiket kielégítette volna. A polgárok helyzetét a század második felében lényegesen megjavította, hogy a korábban mások kezén lévő kocsmákat a város kapta meg; ezek és egyéb regálék egymaguk fedezték a főbb kiadásokat, a gazdák cenzusát a város alkalmazottai fizetésére és más kiadásai fedezésére fordíthatta.

A város határában a megtelepedés idején bőven állott rendelkezésre föld, szabadon foglalhatótt min lenki. A hetvenes évekre azonban már egészen megülték a határt. A földek elosztását és osztályozását a község vette kezébe. B. Wellmann nyomán — nem véve figyelembe Szabó István megjegyzéseit — innen datálja a földközösség kezdetét Szolnokon. A telkeket a lakosság csekély száma miatt eleinte nem holdanként, hanem a gazdák tulajdonában lévő ökrök száma szerint osztályozták. A hat ökrös egész-, a négy ökrös fél-, a két ökrös pedig negyedtelkes gazdának számított. Így gyakran megtörtént, hogy az egésztelkesnek kevesebb volt a földje, mint a féltelkesnek. Az úrbérrendezés új kategóriát teremtetett a nyolcadtelkesek osztályával. B. sze int azonban ezek, mindössze egy magyar holdat kapván, voltaképpen huszadtelkesek sem voltak.

A rendezés lényege az „igazi”, az egész-, fél- és negyedtelkes gazdák földjeinek arányosítása volt. „Míg 1766-ban Móra Mihály egésztelkes gazdának tényleg csak 9 hold szántója volt, addig Varicska Péternek 30, most mindketten s a többi egésztelkes valamennyi 32 holddal rendelkezett” (58. l.). A század elején körülbelül 2500, a rendezés után — kétnyomásos gazdálkodással — körülbelül 4052 holdat törtek eke alá a szolnoki határból. Mivel áradások ellen alig tudtak védekezni, árvizes esztendőben kb. 1000 hold megmunkálatlan maradt. A lakosság számához képest a szántóföld kevés volt, nem csoda tehát, hogy a szolnokiaknak eladni való gabonájuk alig akadt, a nagyobb gazdák pedig állanlóan máshonnan egészítették ki saját termésüket. A legelő- és erdőhiány miatt az állatállomány kicsiny maradt. Kukorica- és burgonya-termesztésnek nincs nyoma, szőlőművelésnek is csak a század vége felé. Ezen s a dohánytermesztésen kívül, már korábban, a kincstári fa- és sószállítás, s némi mezőgazdasági munka sok szellemnek adott megélhetést. A tulajdonképeni városi elem, az iparoság a század harmincas éveit óta szépen gyarapodott. A szolnoki iparosok túlnyomó része tisztán mesterségétől élt, az 1769.-i összeírás szerint 80 iparos közül 74-nek még negyedtelke sem volt. (Összehasonlítás kedvéért említem meg, hogy ugyanekkor egy dunántúli kis mezővárosban, Tatán az iparosok egyszersmind telkes gazdák is voltak). Az ipar az eltartókkal együtt 500 embernek, Szolnok lakossága mintegy egyharmadának adott kenyeret. Nevük után ítélve, az iparosok egyharmada magyar, kétharmada pedig német és tót származású volt. A kereskedelemnek nem volt szerepe a szolnoki polgártársadalom életében. A Szolnokon átmenő sószállítás nagy forgalma azonban közvetve jól jövedelmezett a szolnokiaknak. A vizen átkezelő sóátrakása és fuvarozása széles rétegek megélhetésének vált biztos alapjává.

B. tanulmányát a szokásomnál bővebben ismerttettem. Nemcsak az volt ezzel a szándékom, hogy módszeres gondolat készült munkájára hangsúlyozottan felhívjam a figyelmet; tettem abban a meggyőződésben is, hogy a helytörténeti kutatások során feltárt részletek jelenősegre csak akkor jutnak, ha minél szélesebb körben vannak ismeretessé. Ennek igazságát akkor fogjuk belátni, ha már nagyszámú, összehasonlításra alkalmas adat áll rendelkezésünkre. A helyi keretek között végzett gazdaság- és társadalomtörténeti kutatásoknak, egyetemesebb szempontból, éppen a XVIII. sz.-ra vonatkozólag van legtöbb értelmük. A nemzeti életben akkor bekövetkezett változások nagy részét ugyanis csak az efféle kutatások világíthatják meg. A magyarság a XVIII. sz.-ban, története folyamán nem első ízben, nagy életformaváltságot szenvedett vissza újra a földhöz. A felszabadító hadjárat sikerei után az államkincstár kimerülése miatt csak a legnélkülözhetetlenebb katonákat tartották meg a szolgálatban. Ezrével bőszították el, szold nélkül, a feleslegessé vált harcosokat. Mint évszázadokkal korábban, a kalandozások korának lekönyveltával, *társadalmi struktúrabomlás* következett be. A magyarság széles körének viszonya változott meg a földhöz. A B.-éhoz hasonló részlet-tanulmányok feladata ennek a nagyszabású társadalmi folyamatnak minden mozzanatát feltárni. A modern magyar történet gazdasági és társadalmi alapjait csak ezek a részletkutatások tudják megvilágítani s csak ezek segítségével juthatunk néhány lépéssel ismét közelebb az igazsághoz az elmúlt két század életének ismeretében. Kétségtelen, hogy az így napfényre kerülő adatok, eddig homályban maradt összefüggések új szintézist tesznek majd szükségessé, amely lényegesen módosítja a XVIII—XIX. sz.-i történetünköt a korotott képet.

Kring Miklós.

März, Josef: Josef II. Kaiser und Siedlungspolitik. Berlin 1938. 8° 88 l. — M. tanulmánya nem törekszik új adatokkal bővíteni tudásunkat József császár életéről és politikájáról. Szándéka — ahogy maga mondja — az, hogy összefogja mindazt, amit erről a kérdéstről eddig írtak, s új szempontjai világánál rámutasson a császár nagy német küldetésére és arra a dicső helyre, amely őt nemcsak Ausztria, de az egész német nép történetében megilleti. Mert — írja — egészen napjainkig hamisan ítélték meg József jelentőségét, s félreismerték életének igazi alkotását. Jellemezték uralkodását s eszméit, dinasztikus, gazdasági, kulturális, politikai stb. szempontból, de mindig „kisnémet” látókörből figyelték őt, így pedig természetesen nem láthatták meg a császárban a német nép egyik legnagyobb, legelőrelátóbb államférfiát. József megítélésében csak a „gesamtmdeutscher Gesichtspunkt” a jogosult, amelyik „vom Volk her” vizsgálja a tényeket (8, 131). M. ezt az új, népi szempontot juttatja ura'omra tanulmányában, természetesen a császárról formált eddigi kép is jelentősen megváltozik. A rövid tanulmány kiterjed József egész életére, ahogy ura kodása minden jelentősebb mozzanatát is felöleli, de elsősorban telepítési politikáját méltatja. A nagy felvilágosult uralkodó, ki racionális alapon akarta korszerűsíteni országainak elmaradt közigazgatását, s évtizedes, fáradságos tanulmányok közben dolgozta ki reformterveit, hogy megoldja velük az addigi problémát, könyvében háttérbe szorul, s az ész embere helyébe a szív, az érzések embere lép, a nagy álmodó. József nagyságát elsősorban abban látja, hogy — szinte beleélve magát a jövő századok szellemébe — egész életével, minden tétével a „német föld és német nyelv terjesztését” szolgálta. Megérezte azt, hogy a német parasztságtan mind gazdasági, mind erkölcsi szempontból az átlagosnál nagyobb értékek szunnyadnak, s tudta, hogy országai meg a németiség érdekét is akkor szolgálja legjobban, ha minél több germánt telepít a Birodalommal keleti szomszédos országoknak a török alól csak imént fölszabadult lakatlan területeire. A nagy keleti telepítéseknek így kettős háttérük van: a császár, az akkor még szétforgácsolt németiség egyik legnagyobb építője, a német telepítés határait akarta szélesíteni, ugyanakkor pedig a germán telepesek által példát akart mutatni egyéb népeinek a gazdálkodásban és polgári erényekben. (40. l.) Tervét azonban nem értették meg sem Magyarország, sem Galícia népei s ellene szegültek a császár legnemesebb szándékának is. József pedig sokkal rövidebb ideig élt, hogysem megkezdett munkáját valóra válthatta volna. Utóda II. Lipót meghátrált a magyarok előtt — a nagy munkának nem volt többé folytatója.

M. munkája bármennyire sok új szempontot hoz József megítéléséhez, amelyeket magyar viszonylatban sem szabad elmellőzni, általában mégis egyoldalú képet ad a császárról. Egyrészt azzal, hogy túlságosan kiemeli, jelentőségükön túlmenően értékeli a telepítéseket, másrészt azzal, hogy anakronisztikus szellemi és lelki háttérrel fest megjűk. József nagyságát a telepítésekkel csak kismérsékkel lehetjük, mert hiszen ezek zöme nem is az ő, hanem anyja uralkodásának idejére esett. Ha a telepítésekkel kapcsolatban mindaz igaz lenne, amit M. ír, az érdem akkor is csak részben illetné Józsefet, jórésze Mária Teréziáé volna. Az egykori adatok azonban aműgy sem igazolják M. fejtegetéseit: József tipikusan a felvilágosult abszolutizmus embere volt, s népeit nem különböztette meg, nem különböztethette meg „völkisch” alapon. A telepítés irányítót elsősorban gazdasági szempontok vezették (ezt M. egyáltalában nem méltatja figyelemre), a lakatlan földnek telepes kellett — s ezen túlmenően

sem a német föld és nyelv terjesztése volt a céljuk: a magyarokat akarták gyöngíteni. Nem német népi szempontok miatt, hanem mert a dinasztia érdeke — szerintük — ezt kívánta. Ezért láttak szívesen minden nem magyar telepest, nemcsak németet, s tudjuk, a románok, szlovákok, rutének meg szerbek főúri és királyi birtokra nagyszámmal húzódtak be a magyarság rovására. Azt, hogy a telepítések egyik főcélja az lett volna, hogy a német beköltözők példát mutassanak életükkel, viselkedésükkel, gazdálkodásuk fejlettebb voltával az alacsonyabb erkölcsi, kulturális és gazdasági nivón álló magyar őslakoságnak, az egykorú adatok még csak valószínűvé sem teszik. Arról még kevésbbé beszélhetünk, hogy ezeket a telepeseket valamilyen hivatástudat hajtotta volna keletre, így többek között a Kárpáti Medencébe. A maguk boldogulását keresték, s ha azt nem találták meg, vagy legalább is nem olyan mértékben, ahogy szerették volna, vissza-zöktek hazájukba. A M. által felrajzolt, pompásan és hízlegően hangzó, de akkor anakronisztikus mai gondolatokat hiába keressük. A szerző felületességére, munkájának értékére nézve még néhány jellegzetes és jellemző tévedését idézzük: Erdélyről úgy tudja, hogy 1526 előtt nem volt Magyarország szerves része, a XVIII. századra meg besorozza az örökös tartományok közé. (16. l.) A Bánságot egyszerűen „kaiserliche Provinz“-nak emlegeti, minden indokolás nélkül. (17. l.) A horvát-szlavon katonai határvidék keletkezését a XVI. századra teszi, s a XVIII. században már háromezresztendő dícső hagyományairól beszél. (40. l.) A Habsburgokat a XVI—XVIII. században „Ofen-Pest“-en koronáztatja (83. l.) A Bácskáról azt mondja, hogy 1526 körül a szerb népi erők középpontja volt, és „von 1526 bis 1542 bildet sogar ein politisch selbständiges Widerstandsnest serbischen Volkstums“. (54. l.) Itt nyilván a későbbi, XVIII. századi népességi viszonyokat zavarja össze a XVI. századiakkal. Külön meg kell emlékeznünk a kötetben lévő „Habsburg im Südosten“ c. térképről. (32. l.) A csinoskivitelű térképen Magyarország rajza egészen torz; de ezen belül is a Bánság óriásira van nagyítva, határai a Kőrösökig, keleten meg Fogaras vidékéig érnek, úgyhogy eredeti területének mintegy háromszorosára dagad, s a szemlélő azt hiheti, hogy Magyarország egynegyedét teszi. (A valóságban, tudjuk, a Bánság határai a Duna, alsó Tisza, Maros és az Erdélyi Kárpátok; területe 28523 km² volt, Magyarországé pedig ennek több mint tizenegyszerese.)

M. munkájának tanulságaként leszögezhetjük, hogy a legújabb szempontok, a legnagyobb szerűbb gondolatok sem mellőzhetik a történeti tényeket, különben valóságnélküli elmeszítatásokká válnak, amelyeknek értékük nincsen.

Benda Kálmán.

Mezőkövesdi Ujfalvi Sándor Emlékiratai. Sajtó alá rendezte és kiegészítésekkel közreadta Gyalui Farkas. Kolozsvár 1941. Erdélyi Múzeum Egyesület. 8° XII, 444, 1 l. — A memoárok hazája, Erdély, újabb, különösen érdekes darabbal örvendeztet meg. Írója székely eredetű birtokos nemes család sarja, neves vadász, a reformkori Erdély szemtanúja. Írásaiiban a korszak sok emlékezetes alakjával találkozunk. Nagyenyeden Kőrösi Csoma Sándorral együtt volt diák, akinek portréját valósággal ércebe önti, hogy azután, szinte meglepő fordulattal, e rendkívüli egyéniség hiába-éltét panaszozza. Pesten Széchenyivel találkozik, Pozsonyban a kezdő Kossuthot hallja asztal mellett hevesen vitázni. Levelezésében, melyet Gyalui Farkas talált meg s függesztett az Emlékiratok végére, Vörösmarty sorai mellett bölöni Farkas Sándorét találjuk, aki messzi Amerikából,

Washington sirjából küld haza egy ágacska fehér cédrust. A szelíd Dunántúl, Kisfaludy Sándor sümegei otthona is élénkvilban; az Emlékiratok igazi főalakja azonban, a művelt, de ugyanakkor vadon erdélyi táj központjában, Wesselényi Miklós. Az író Wesselényihez baráti tisztelet, közeli kapcsolatot fűzi; a róla száz mindennap apró emlékeiből összetevődő kép rendkívül eleven, és ilyen emberi vonásokban, életszerűségben sokszor többet árul el a késői olvasónak, mint Kemény Zsigmond súlyos művi jellemrajza, amellyel egyébként U. nincs túlságosan megelégedve. Wesselényi alakja, a Dánielektől levezetett roppant szenvedélye, eszményi lelkesedése, olykor majdnem naiv jóhiszeműsége, páratlan személyi bátorsága valahogy így, az archaikus erdélyi táj egészébe állítva válik igazán érthetővé, amint szinte századokon át, a középkorból lép a polgári nacionalizmus úttörői közé. Wesselényi életrője a megfigyeléseket nem mellőzheti; azon részletek, amelyek U. emlékirataiból a század elején egy rövidéletű vidéki folyóiratban megjelentek (Régi Okiratok és Levelek Tára, Debrecen 1905—6), egyáltalán nem tették nélkülözhetővé az egésznek közzétételét, ezért csak hálások lehetünk az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek.

Az Emlékiratok a szabadságharc bukása után, 1854—5-ben íródtak; a bevezetés tragikus kezdőhangot üt meg, az elpusztított falusi lakából élete alkonyán Kolozsvárra menekült író úgy látja, hogy a nemzet szinte reménytelen helyzetben van, de az erdélyi haza multja sem más, mint „végnélküli változás, nyugtalanság és szenvedések”; ők Erdély utolsó magyarjai. De amint a lapok fordulnak, a tragikus hang elsimul, a XVIII—XIX. századi Erdélyben találjuk magunkat, élőknek megőrzött emberek közt, amint lassan rájuk virrad egy új korszak. Feledhetetlen az öreg Keczei István jellemzése, akiről U. is azt írja, hogy ilyen „a civilizált európai nemzetek közt csak a magyarnál volt még fellelhető”, s akinek életéről, gazdaságáról, lakóházáról, ősi szobájáról, fabútorral, kotlós börszakajtóval, török buzogánnyal, részletekig menő, szinte szociográfiai leírást kapunk, mintha a korai XVIII. századba pillanthatnánk vissza. Amikor a fiatal U. öt és fél bécsi esztendő után hazatér, gr. Haller főispánnal, a fészeken tisztelgő köznemesek, köztük édesapja meghotránkozására, világfi módján, közvetlenül beszélget, és ez, az urak várakozása ellenére, tetszik a főispánnak. Érdekes a nagyenyedi iskola leírása, azon korból, amikor „a Főispány és a huszár Ezredes után Enyeden a Tanárok valának a tekintélyesebb egyéniségek”. Az Emlékiratokban általában nem a politikai vagy országos vonatkozások a legérdekesebbek, hanem az emberinek és az életnek az a nyugodt, szerető gondtal részletező rajza, amelyben a nehéz esztendőket keserűsége is feloldódik egyidőre. Igen érdekes, amint a dunántúli tájat s rendezett falvait Erdélyhez hasonlítja. A Balaton mellett Deák Antalt látja nyugodtan, szelíd-komolyan igazságot tenni, és eszébe jut, hogy hallgatta egykor az ő édesapja a sorhajóvó panaszos oláhok ügyét-baját, mint intézkedett türelemmel és nagy helyi ismerettel. Az emlékezés „komorító”, mert „az alispán itt értelmes, egyenes s őszinte felek közt osztá az igazságot”. E megállapítás nem valami nemzetiségi elfogultságból ered, U. e szempontból minden érzelmi hevülékenységtől távol van — 1849 ellenére; éppilyen elfogulatlanul írja le, amint az előpataki fürdőn a magyar urak vívnak, célbalönek, az Olt vizében úsznak, a bojár vendégek pedig, akik franciául tudnak, de könyvet nem olvasnak, csodálkozva nézik ezt a maguk elpuhult, pénzese, semmittevő életéből. Az Emlékiratok tiszta hangja talán éppen ennek a férfiasabb életszemléletnek eredménye, hiányzik belőlük még az a keserűség is, amelyet a betegeskedő Pálffy

János némely sora mögött érzünk. U. írását nem politikai nagyvonalúság, hanem a tiszta részletek jellemzik, és e részletektől az olvasónak valósággal nehéz elszakadnia.

Kosáry Domokos.

Bacsinszky Tivadar: Orosz-ruszin kapcsolatok a XIX. század közepén. (A Kárpátaljai Tudományos Társaság irodalmi és tudományos könyvtára, 7. sz.) Ungvár 1942. 8° 2, 108 l. — Hodinka Antal, Bonkáló Sándor és Darás Gábor ruszin vonatkozású művei után újabb adalék a ruszin kulturális és politikai eszmerendszer egyes részleteinek megismeréséhez. Orosz, galíciai és egyes kárpátaljai kutatók a visszacsatolás idejéig különös előszeretettel hoztak felszínre a ruszin múltból olyan adatokat, amelyek arról voltak hivatva tanúskodni, hogy a kárpátaljai ruszinokban mennyire élt a kárpátokon-túli eredet, a keleti szlávság oroszországhoz, illetőleg ukránországhoz és nem a magyarsághoz való tartozás tudata. E részletkutatások eredményei szláv nyelveken jelentek meg és így a magyarság alig szerezhetett róluk közvetlenül tudomást: B. most ezekből az adatokból válogatva próbál magyarnyelvű összefoglalást adni a múlt század ötvenes és hatvanas éveire vonatkozólag. De mint maga is említi, ez „csak egy része... az orosz-ruszin kapcsolatok hatalmas láncolatának 1849—1914-ig.” Könyve főleg csak Duchnovics Sándor eperjesi kanonok és néhány egyházmegyéjébeli társa magyarellenes gondolkodását és tevékenységét leplezi le.

Régebbi, XVII. és XVIII. századbéli orosz-ruszin kapcsolatokra mutat rá az első fejezetben. Felemlíti a tokaji szőlők orosz munkásait, a ruszin származású Zékán Iván tolmácsi, fordítói, majd nevelői működését II. Péter cárnál, Balugyánszky Mihály, Kukolnyik Bazil, Lody Péter, Orlay Iván, Hucza-Venelin és más ruszin származású tudósok oroszországi működését, akik mind jelentős szerepet játszottak az orosz tudományos élet fellendítésében. A XI. században viszont orosz részről is felkeresték Kárpátalját Glinka, Bronevskij katonatisztek, Filipovič tanár, Koeppen, Sreznjevskij tudósok, Matezonskij przemyszl püspöki alkarnagy és Paškevič magyarországi hadjáratának résztvevője: M. D. Lichutin, aki kárpátaljai tartózkodását írásban is megörökítette. A szlávofil és pánszláv gondolat kialakulásának rövid ismertetése után B. rátér a ruszin szlávofilizmus kezdeteire, illetőleg annak legkimagaslóbb képviselőjére, a ruszinok legnagyobb költőjére, Duchnovics Sándorra. Idézi és lefordítja azon költeményeit, melyek oroszországnak és orosz érzelmeinek legjobb bizonyítékai. Keresi ez eszmék elhíntőit, akik hatással voltak Duchnovicsra és néhány Eperjes vidékén lakó csehben, Sreznjevskijben, Dobrjánszkyban és a galíciai oroszokban talál rájuk. Duchnovics epiklízis-magyarizálásában is a görög keleti dogmatikus felfogást látja; magyarellenes russzofil meggyőződéséről tanuskodnak bécsi és galíciai folyóiratokban megjelent politikai írói cikkei is, s rajtuk kívül leginkább Ho'ovackij Jakabbal való levelezése. E leveleinek és cikkeinek magyarellenes éle, valamint később az új ukrán irodalom népies nyelvvezetével való szembefordulása, az egységes orosz irodalmi nyelv érdekében kifejtett munkássága alkotja a dolgozat tárgyalásának gerincét. Népét Duchnovics nem tudta soha gondolkodásának megnyerni. Kifelé kapcsolatait voltak Jezbera pánszláv lapszerkesztővel, bizonyára Aksakov Iván orosz szlávofil íróval, Terleckij Vladimir ide menekült orosz eredetű szerzetessel, Rajevskij, Vojtkovskij, Kustodiev orosz követségi papokkal és Joannovič püspökkel is. Duchnovics történelmi művei is magyarellenes természetűek; tanítványának, Janovics Péternek Jezberához intézett levelei is ilyenek. Az ilyen

gondolkodás elterjedéséhez nagyban hozzájárultak az orosz könyvek, melyek 1770 után csempészek és különösen az ausztriai szlávok révén kerültek hazánkba. Orlay és Lody is sok orosz könyvet ajándékozott az eperjesi püspöki könyvtárnak. A teljes tárgyilagosság érdekében éppen itt kellett volna a szerzőnek rámutatnia arra, hogy miben rejlett akkoriban az orosz irodalmi műveknek olyan nagy hatása majdnem az összes szlávokra. Duchnovics pályájának kezdetén az irodalmi nyelv kérdésében maga is a népies irányzat híve volt, bár elméletben az egyházi szláv irodalmi nyelv alapján állott éppen úgy, mint előtte Lucskay és Fogarassy. De mint elődei, ő sem tudta összeegyeztetni a népies nyelvet a hagyományos egyházi szláv irodalmi nyelv alapjaival. Ez a kettőség a mai napig is problémája maradt a kárpátaljai ruszin irodalmi nyelvnek; bizonyosság erre az állandó nyelvtani és helyesírási kísérletezés. Duchnovics a nehézségeket azzal hidalta át, hogy egyszerűen átvette azt a kész magyarországi irodalmi nyelvet, mely a nagy írók munkássága folytán éppen az ő korában fejlődött a leghatalmasabb lendülettel. E nyelv sok rokon vonása, az írás azonossága nagy segítségére volt, s azonkívül Kárpátalján még az is jelentősen megkönnyítette elfogadását, hogy kiejtésében teljesen a hazai hangtan szabályait alkalmazták; Ungvár vidékén ungvárias, Eperjes vidékén eperjesies kiejtéssel beszéltek, s csak írott formájában volt bizonyos fokig közös.

B. könyvének számos tájékoztató jellegű jegyzete igen elősegíti a kor és helyzet megértését. Helyteleníthető azonban, hogy a nagy-oroszokkal, különösen hatásaikban, azonosítja a galíciaiakat — holott a galíciai ruszinok vagy újabban ukránok éppen úgy nem tartoznak a nagyoroszokhoz, mint a kárpátaljai ruszinok sem. Súlyos tárgyi tévedésnek kell tekintenünk azt is, hogy „ruszinjaink ... csak a népvándorlás nyomása alatt jutottak el mai helyükre“ (3. l.). Nem lehet az egész ruszin településkutatással ennyire ellenkezőt állítani, amikor már Petrov kimutatta, mennyire különböző okokból, hányféle rétegben és mennyire különböző időkben történt ruszinjaink betelepülése. A munka tudományos külsejének rovására megy, hogy a cseh szövegek idézésében nem követ egységes szempontot, hanem egyrészt megtartja a cseh diakritikus jeleket, másrészt az egyes szavakban a cseh kiejtést magyaros helyesírással igyekszik érzékeltetni. (Pl. kázál, bláho, helyesen: káزال, blaħo stb.) Más fogyatékoság, hogy az idevágó magyar nyelvű munkákból egyetlen egynek sem említi fel eredményeit.

Haresár Miklós.

Vitéz Vendel István: Szekszárd megyei város monográfiája. Szekszárd 1941. 8° 364 l. — A legújabb magyar monografikus irodalom keletkezési körülményeiről és történeti értékéről az utóbbi időben mind dolgozatok, mind könyvismertetések alakjában súlyos bírálatok hangzottak el. Pár kivételt nem tekintve, ezek a monografikus munkák nem a tudomány fővárosi és vidéki műhelyeiben érlelődtek meg, hanem tisztán üzleti vállalkozásként születtek torzára. A rendszerint több szerző által írt munkákban ha akadt is egy-két tudományos szempontból is helytálló és felhasználható dolgozat, ezek még nem sokat javítottak a könyv általános értéktelenségén. A jószándékkal megírt monografikus munkák egy részének hibája, hogy rendszerint nem szakember szerzőjük nem vesz igénybe tudományos irányítást, minek következtében munkája tele van aránytalanságokkal, sokszor a tudatlanság határán mozgó történeti tévedésekkel és helytelen magyarázatokkal. Sokféle fogyatkozása miatt érték tekintetében az átlagmunkák alatt marad Szekszárd mono-

gráfiája is. Szerzője nem igen végzett önálló kutatásokat, hanem megelégszik az irodalom eddigi eredményeinek felhasználásával. Munkája nagy aránytalanságát mi sem mutatja jobban, mint hogy a középkor végéig terjedő korszaknak mindössze 21 lap, a hódoltsági kornak 11, a kiegyezésig terjedő történelmi eseményeknek már 134 lap jut, a munka többi részét pedig az 1867 utáni, napjainkig terjedő idők leírása foglalja el. Másik nagy fogyatékossága a munkának, hogy csak a város külső képének kialakulását adja és seholsem helyezi bele azt sem gazdasági, sem települési, sem pedig művelődési tekintetben a környező vidék életébe. Mintha egyetlen szomszédja sem volna a városnak, a környezetből szinte teljesen kiszakítva tárgyalja történetét. Leírja ugyan a város képének csinosodását, a középületek gyors szaporodását, de az életet, a mozgást nem találjuk sehol, úgyhogy a munka szinte egy kihalt város képét adja. Nem világítja meg az okokat, melyek a külső kép kialakulását szükségessé tették, nem látjuk a város lakosságának statisztikai adatokkal kimutatott szaporodását, a város szellemi és gazdasági életének fejlődését, a hatóerőknek a rajza teljesen hiányzik. Ezzel szemben többször elkalandozik V. és olyan eseményeket mond el, melyek a várost távolról sem érintik, pl. lenyomatja Petőfi Nemzeti dalának első kiadását a nélkül, hogy annak szellemi vagy technikai létrejöttéhez a városnak bármi köze is volna. Az általános fogyatkozások mellett a részletekben is rengeteg hibát találunk. A szerző a Tolna és Mözs között talált fogadalmi oltárkövet önkényesen áthelyezi Szekszárdra, a parásztai hűn sírról és a Beresényi-utcai avar temetőről nem tud semmit: Az apátsági templom helyének kérdését, holott azt a mai vármegyeház udvarában véglegesen megállapították, Garay János költeményének idézésével oldja meg Szekszárd ősi területének és a később határába olvadt községeknek egykori fekvéséről is igen zavaros fogalmai vannak. Szekszárdot mint az ott nagybirtokkal rendelkező apátság székhelyét seholsem rajzolja meg, nem ismerteti az apátság birtokait, azok fekvését, azt a környéket, mely az apátság birtokai révén Szekszárddal erős összeköttetést tartott fenn. Nem látjuk a város egyik jellegzetességének, a bortermelésnek kialakulását és fejlődését sem, noha a szerző már a római katonákat szekszárdi bikavérrel itatja. A város lakosságának társadalmi képéről is zavaros rajzot ad, amikor a prediális intézmény ismeretének híján az apátság prediálisait hol jobbágyoknak, hol nemeseknek, hol pedig nemesjobbágyoknak nevezi. A város 1725—1726. évi számadásaival kapcsolatban történeti munkába nem illő, a szöveg meg nem értésén alapuló ízléstelen megjegyzéseket és gyanúsításokat tesz, hozzá még tudálékos tudatlansággal az item latin szót kijavítja idem-re, a facit szót pedig, nem véve észre az értelmetlenséget, mindenütt fuit-nak olvassa. Abból a régi szép szokásból, hogy a legények a városház előtt májusfát állítottak, azt olvassa ki, hogy ez faültetéssel kapcsolatos városrendezés volt alacsony napszám fejében. II. Rákóczi Ferenc kiáltványában a recrudescent szót szintén helytelenül értelmezi. Oldalakon át lehetne felsorolni V. tévedéseit, melyek történeti szakismeretének hiányosságából erednek és könyvének csekély értékét is a minimumra szállítják le. Munkájának kifogástalan része a török hódoltsági élet gazdasági rajza, ezt azonban Holub József „Szekszárd a törökök kiűzése utáni első évtizedekben” c. munkájából vette át majdnem szóról-szóra, de a forrás megnevezése nélkül. A város történetének kiegyezés utáni korszakát tárgyalva már több jártasságot, történeti érzéket és ismeretet árul el a szerző, csak az a kár, hogy egyes helyeken nagyon a részletekbe téved és az eseményeket nem tudja élette

telíteni. Befejezésül ismét csak azt állapíthatjuk meg, hogy a szerző olyan feladatra vállalkozott, mely mind tudományos felkészültségét, mind pedig az anyaggyűjtéshez szükséges kitartását felülmúlta. Ezzel pedig súlyosan vétett a helytörténeti irodalom érdekei ellen, mert hosszú időre elvágta a lehetőségét annak, hogy a város története szakszerű, minden szempontot felölelő feldolgozáshoz jelenhessen meg.

Fekete Nagy Antal.

Vitéz Házi Jenő: Sopron középkori egyháztörténete. (Győr-egyházmegye multjából, IV./1.) Sopron 1939. 8° VIII, 381, 3 l. — **Bán János: Sopron újkori egyháztörténete.** (Győr-egyházmegye multjából, IV./2.) Sopron 1939. Székely és Társa. 8° VIII, 485 l. — Sopron középkori és újkori egyháztörténetének a megírását és kiadását a győri megyéspüspök áldozatkészsége tette lehetővé. A középkori rész szerzője, H., Sopron rendkívül értékes középkori okleveles anyagának kiváló kiadója. Városa középkori egyháztörténetének sem igen lehet nálánál alaposabb ismerője. Valóban, igen gazdag is az anyag, amit kötetében feldolgozott. A szerző egyes templomok szerint csoportosítja az anyagot, majd az utolsó két fejezetben a győri püspök és a város viszonyával, illetve a polgárság vallásos életével és erkölcsi állapotával foglalkozik. Az előtérben túlságosan külső események, vagy egyes személyek állanak s a város belső vallásos életéről kevéssé kapunk világos és egységes képet, az összefoglaló utolsó fejezetben sem. S úgy tűnik fel, mintha csak egy kicsiny, rövid korszak, s nem több évszázad egyházi és vallásos életét tárgyalná H. Hogy századokról van szó, azt szinte csak az évszámok mutatják, de maga az adott rajz nem. Igaz ugyan, hogy a rendelkezésre álló anyag csak a XV. század második felétől gazdag, különösen a városi polgárság vallásos életére vonatkozólag. 1278-ig majd semmit sem tudunk a város egyháztörténetével kapcsolatban, s azután is egy ideig szinte csak a plébánosok neveit. De azért, azt hisszük, a XIV. századra vonatkozó csekélyebb anyag alapján is lehetett volna érzékeltetni a különbséget e századnak s pl. a XV. sz. végének egyházi és vallásos élete között. Az esetleges hiányosságok azonban könnyen pótolhatók lesznek, mivel H. a feldolgozás nélkülözhetetlen alapfeltételét, a mindenre kiterjedő anyaggyűjtést már elvégezte. Művének így nagy hasznát fogja venni az egyháztörténésznek kívül a történeti vallásos néprajz és a kulturtörténet művelője is.

Hogy mennyire kell vigyázni külföldi analógiák alkalmazásával, idegen hatások elfogadásával, azt Sopron példája is jól szemlélteti. A város közelében lezajló huszitizmusnak nincs semmi nyoma, a valdenseknek azonban a XIV—XV. sz. fordulóján voltak hívei a városi polgárság körében. Másrészt a város élete mindvégig sokkal kiegyensúlyozottabb, mint pl. a szomszédos Bécsé. Tiszta a városi polgárság erkölcsi élete is. Ellenkezőjére az 1437—1541 közötti időből mindössze 11 adatot talált H., amidőn ugyanabból az időből az oklevelek százai mutatják a polgárság ragaszkodását az egyházhoz és az őseiktől örökölt vallásos hagyományokhoz, szokásokhoz.

Az újkori feldolgozás, B. könyve mutatja, hogy az osztrák területen már korábban is érezhető nagy erkölcsi hanyatlás csak 1541 után kezd éreztetni hatását Sopronban, miután igen sok osztrák, főleg bécsi helyi pap került a városba. Sopron katolicizmusának is az vált nagy kárára, hogy Mohács után megbénult a katolikus egyház szervezete s a magyar papság helyébe az a'acsonyabb erkölcsi színvonalú osztrák papság lépett. B. erős szavakkal kárhoztatja is e papság magatartását, úgy érezzük, jogosan is, de szavai, kifejezései sokszor

túlságosan erősek, nem helyesek. S nem győz meg bennünket arról, hogy ezzel kapcsolatos kritikája helyes a reformációra vonatkozólag is. Hiszen maga B. is dicsőrettel szól az osztrák protestántizmus egyik legképzettebb képviselőjéről, a Sopronban is 6 éven át működő Gerengel Simonról, s kiemeli azt is, hogy a magyar prédikátorok vagy egyáltalában nem, vagy csak nagyon kevésbé vettek részt a katolikusok elleni gyűlölet szításában. Nem rombolni, építeni törekedtek ők is. B. adatai is azt mutatják, hogy a reformáció nem egy az osztrák papsággal, s az erkölcsi süllyedés, az ellentétek kiélezése — legalább is Sopronban — az utóbbi műve csak. H. is említ adatokat, amelyek azt mutatják, hogy a városi polgárság és a papság, illetve annak egyes rétegei egymással szemben állanak a reformáció előestéjén. A reformáció tanainak kezdeti elterjedése szoros összefüggésben jelentkezik egyes vallásos irányú óhajokkal. A soproni polgárság vallásos és társadalmi, szociális irányú igényeinek a kielégítését szeretné a reformációtól; a történeti fejlődés azonban nem állt meg óhajainál.

Szívesen vettük volna még, ha a szerző sokkal részletesebben foglalkozik a XVII. sz. második felében újra virágzásnak induló katolikus vallásos élet külső megnyilvánulásaiival (vallásos társulatok, zarándoklatok, szentmiszelet, adományok stb.), úgy látszik ugyanis, hogy azokkal kapcsolatban is sok értékes és részletes anyagot őriz a soproni levéltár. Az ellenreformáció szellemét és sikerét legjobban az újra fellemlülő vallásos népeleten keresztül ismerhetjük meg. Hogy B. munkája csak a felületen mozog, annak, azt hisszük, az az oka, hogy a levéltári anyag szorgalmas egybegyűjtésén és tanulmányozásán felül nem igyekezett a tárgyával kapcsolatos fontosabb tudományos feldolgozásokat is megismerni. Az irodalmi tájékozódás nem valamely mű szempontjainak szolgálai utánzását jelenti. A levéltári anyag feldolgozása során rájön ugyanis az ember, hogy számára a rendelkezésre álló levéltári anyag sajátos, egyéni módszer követését írja elő. Nem hisszük azonban, hogy legyen történéssz, aki a reformáció és ellenreformáció bonyolult korának a szellemét híven meg tudja ismerni, ha kizárólag levéltári anyagra támaszkodik s az egyes problémákat illetőleg elhanyagolja a történettudomány fontosabb műveinek a tanulmányozását. E megjegyzéseink azonban semmit sem akarnak levonni abból az érdemből, amelyet B. az anyag fáradhatatlan összegyűjtésével teljes mértékben kiérdemelt. Igen sok értékes új adattal járult hozzá a magyarországi reformáció és ellenreformáció szellemének a megismerhetéséhez. A hiányokat nem azért említettük, mintha B. nem végzett volna hasznos munkát, hanem azért, hogy fenti megjegyzéseinkkel a magunk részéről is hozzájáruljunk — ha csekély mértékben is — a magyar reformáció és ellenreformáció helyes megismeréséhez és értékeléséhez.

Pásztor Lajos.

Osváth Ferenc: A nagykovácsi református tanítóképzőintézet története. I. rész: Az intézet megalapításától a világháborúig. Nagykovács 1939. Az intézet kiadása. 8° 256. LXIII l. — O. azoknak a küzdelmeknek részletes leírásával kezdi a százéves nagykovácsi tanítóképző monográfiáját, melyeket az intézet felállítására érdekében a nagykovácsi ref. egyházközösség a kecskemétiével folytatott, s amelyek az intézet megalakítását oly soká késleltették. A nagykovácsiek vezérférfia szigeti Waga János volt, aki a nagykovácsi liceum igazgatásának átvétele (1833) óta különös gondot fordított az elemi iskolai tanítók képzésére. Kezdetben a bölcseleti tanfolyamon talált módot az elméleti és gyakorlati pedagógia kérdéseinek tárgyalására, később (1839)

pedig — ugyancsak a bölcseleti tanfolyam keretén belül — megalakította azt az „oeconomico-paedagogicum institutum”-ot, melynek feladata a tanítók pedagógiai és gazdasági kiképzése lett. Ennek a feladatnak azonban alig felelhetett meg az egy tanárral dolgozó „institutum”, s így méltán panaszkodhatott a nagykörösi egyháztanács még 1853-ban is amiatt, hogy az „iskolatánítókat képező intézet az egyházkerület nagy kárával mindeddig felállítva nincsen”. A dunamelléki egyházkerület végül is Nagykörösnek ítélte a tanítóképző felállításának a jogát, s amikor az intézet — az államhatalom erőyes fellépésére — megkapta a maga külön igazgatóját, 1858-ban megkezdhette önálló életét. A kötet második részében O. ennek az intézetnek az életét ismerteti 1914-ig. Tárgyalásmódjára vonatkozólag kijelenti, „hogy lehetőleg a napjainkban kiadni szokott Értesítő (Évkönyv) rovatainak rendjében sorakoztatjuk fel az anyagot... reméljük, hogy ez az eljárás, bár mozaikszerű képet nyújt, nem tagolja szét az anyagot, az olvasó pedig könnyen megtalálhatja benne, amit keres”. Ennek megfelelően a „tanári testület”-től távol, a függelékben találjuk meg a tanárok irodalmi munkásságát, a „nevelés” után külön foglalkozik a „fegyelmi élet”-tel, a „tanulmányi ügyek”-től elválasztja a tanítójelöltek „gyakorlati kiképzését”, s külön szerepelnek a „fenntartótestületek” és „az intézet fenntartása” is.

Elismerést érdemel a szerző, mert szorgalmas anyaggyűjtést végzett és adatait tiszteletreméltó tárgyilagossággal értékesítette; feldolgozásának módszerét azonban nem tudjuk helyeselni. A szerző által ígért „mozaikszerű képnek” ugyanis nehéz megtalálni az egységet és hiányzik a háttere, a levegője is. O. az évkönyvek szerkezetét vette követendő például, pedig azok hajdan is, ma is inkább az adatszerteljeségre, mint feldolgozásuk egységére voltak tekintettel. Az iskolatörténetek szerkezeti egységét felfogásunk szerint a következő szempontok érvényesítése biztosíthatja: az intézmény célja, eszményei; a cél megvalósításának eszközei: az oktatás és nevelés terve, módszere; az iskola társadalmi: vezetőség, tanári kar, növendékek; ezek munkája s annak eredménye. Ez a szerkezeti egység természetesen nem kívánja meg, hogy intézményünk életét elszigetelten, önmagában állva mutassuk be, mint azt az évkönyvek cselekszik. O. megjegyzi ugyan, hogy „átanulmányozni igyekeztünk különféle hasonló rendeltetésű munkákat” — a nagykörösi tanítóképző-intézet történetét mégsem hozza kapcsolatba más képzők történetével, nem állítja be az egyetemes fejlődés szerves menetébe. Pedig ily módon kitűnő alkalma lett volna kiemelni a protestáns tanítóképzés jellegzetességeit és megkaphatta volna a belső tagolás lényeges szempontjait: a három- és négyéves képző kialakítása; a gyakorló iskola szerepe, az internátusi nevelés jelentősége stb.

O. könyve igazi Historia Domus, mit a százéves Alma Mater minden gyermeke szívesen forgat, mert minden kérdésére megtalálja benne a feleletet. Mi azonban, akiket elsősorban a tanítóképzés egyetemes története érdekel, ebben a kötetben is szerettük volna a fontosabb vázolt szempontok erőteljesebb érvényesülését látni.

Csóka J. Lajos (Pannonhalma).

Byzantinische Zeitschrift. E német folyóirat most töltötte be fennállásának ötvenedik évfordulóját. Ezt a dátumot különös jelentőségűvé teszi az a tény, hogy az egybeesik a bizánci tanulmányok megalapításának félszázados évfordulójával, s ezek nagyarányú fejlődésében jelentős, sőt döntő szerepet játszott éppen a BZ. Amidőn ötven évvel ezelőtt K. Krumbacher az addig mostohán kezelt és más

tudományágak függelékének tekintett bizantinológiának mint önálló tudományágnak a jelentőségére rámutatott s annak megszervezését és művelésének irányítását kezébe vette, alapvető bizánci irodalomtörténetének kiadása (1891) után 1892-ben megindította az új tudományág önálló sajtóorgánumát, a BZ.-t, amelynek szerkesztését utóbb korai halála után (1909) utóda, A. Heisenberg vette át. Bár a folyóirat megjelenése a világháború következtében néhány évig szünetelt, a Notgemeinschaft der Deutschen Wissenschaft (Deutsche Forschungsgemeinschaft) támogatása lehetővé tette, hogy 1924-ben újból meginduljon. Heisenberg 1930-ban bekövetkezett halála után utóda, F. Dölger vette át a szerkesztést, akinek szakavatott irányításával jelenik meg jelenleg a folyóirat. A most napvilágot látott 41. kötet élén a kiadó Teubner-cég és a szerkesztő jogos büszkeséggel mutatnak rá arra a szerepre, amelyet a BZ. a bizánci tanulmányok megalapítása, irányítása és fejlesztése terén játszott.

Krumbacher előrelátása e folyóiratnak egészen sajátos, sok tekintetben egyedülálló jelleget adott. Nem ismerünk még egy olyan folyóiratot, amely egy a történeti fejlődés következtében adódó egységes tudományos területet olyan teljes értelemben képviselne, mint a BZ. a bizantinológia területét. Megalapítása óta egyformán tekintettel van mindazokra a segédtudományokra, amelyek a „Bizánc” fogalomból adódnak, tehát a nyelvi, irodalomtörténeti, paleográfiai, epigrafikai, numizmatikai disciplinákon kívül egyaránt felöleli a politikai és művelődéstörténetet, a néprajzot, a művészettörténetet, a teológiát stb., s ezenkívül még különös figyelmet fordít Bizánc és a szomszédos népek politikai és kulturális kapcsolataira is. A folyóiratnak ez az egyetemes, a tulajdonképeni tudományágak felett álló, illetve azokat egyesítő jellege különösen erősen kidomborodik bibliográfiai rovatában, amely a maga nemében szinte páratlanul áll. A BZ. évenként megjelenő két száma ugyanis frissében számot ad a világ összes nyelvén megjelenő bizantinológiai vonatkozású publikációkról, dolgozatokról, cikkekről és pedig nemcsak egyszerű beszámoló ismertetések alakjában, hanem legtöbbször kritikai megjegyzések kíséretében, amelyek lehetővé teszik, hogy a szakember ne csak állandó tájékoztatást kapjon a bizantinológia fejlődéséről, haladásáról s az elért eredményekről, hanem egyben a megjelent munkák értékéről is tudomást szerezzen. Ez természetesen csak úgy volt megoldható, hogy a folyóiratnak mindig minden országban megvolt a maga szakreferense, aki figyelemmel kísérve az új kiadványokat, azokról fél-évenként beküldte a maga kritikai beszámolóit (a magyar szakirodalmat 1902-től 1925-ig Vári Rezső, 1926-tól 1939-ig Da'kó Jenő, azóta pedig e sorok írója ismerteti). Jellemző a BZ. bibliográfiai rovatának gazdagságára nézve, hogy ez idő szerint is évenként mintegy 1500 címet ölel fel.

A BZ. megalapításától kezdve a bizánci tanulmányok vezető, nemzetközi orgánuma lett s ezt a jelleget azóta is megtartotta annak ellenére, hogy közben több hasonló, részben a BZ. mintájára szerkesztett folyóirat indult meg. A BZ.-re, amely a német tudomány nagyszertű szervező erejéről s a német tudományos munka nemzedékeket átölelő szívós energiájáról tanúskodik, bizonyára nagy szerep vár a jövőben is, hiszen az egyre nagyobb lendületet nyerő balkáni és keleteurópai tanulmányok kulcsa mindig Bizánc marad.

Moravesik Gyula.

A kiadásért felelős: dr. Domanovszky Sándor.

41.886. — K. M. Egyetemi Nyomda, Budapest, Muzeum-kürtút 6. (F.: Thiering R.)

A
MAGYARORSZÁG ÚJABBKORI TÖRTÉNETÉNEK FORRÁSAI

c. sorozat legújabb kötete

PUKÁNSZKY KÁDÁR JOLÁN

**A NEMZETI SZÍNHÁZ SZÁZÉVES
TÖRTÉNETE, I. KÖTET**

A Nemzeti Színház történetének 1937-ig terjedő első tudományos feldolgozása a teljes levéltári anyag s az időszaki sajtó kritikai felhasználásával. A tudományos apparátus ellenére nem száraz adat-tömeg, hanem széles kortörténeti keretbe állítva, élvezhető formában adja a művészi teljesítmény méltatását s tárja fel a színház hatását a közvéleményre és jelentőségét zenei életünk kialakítása, a magyar nyelv művelése és drámairodalmunk megteremtése terén.

A közel 600 oldalas kötet *bolti ára 25 pengő*. A Magyar Történelmi Társulat tagjai a titkári hivatalban (Budapest I, Bécsi-kapu-tér 4) *18 pengős kedvezményes áron* szerezhetik meg.

**A MAGYARORSZÁG ÚJABBKORI TÖRTÉNETÉNEK
FORRÁSAI** című sorozatban megjelentek

Gávai GAAL JENŐ emlékiratai

Élmények és tanulságok címmel

A tudós professzor, több nagy Széchenyi-tanulmány és számos más jelentős történeti monográfia szerzője, éles szemmel figyelte meg a kiegyezés idejétől a világháború utáni konszolidációig eltelt majd háromnegyedszázados korszak eseményeit, szereplőit és sokoldalú, tárgyilagos képet ad róluk lelkiismeretes gonddal készült emlékirataiban. A komoly történeti forrásértékkel bíró, adatokban és megállapításokban gazdag visszaemlékezésekhez VÍG ALBERT írt bevezető tanulmányt. A sajtó alá rendezés munkáját LUKINICH IMRE végezte.

A több mint 900 oldalra terjedő kötet *bolti ára 25 pengő*. A Magyar Történelmi Társulat tagjai a titkári hivatalban (Budapest I, Bécsikapu-tér 4) *kedvezményes áron, 18 pengőért* szerezhetik meg.

Magyar Művelődéstörténet

Régóta nélkülözünk egy olyan átfogó, a magyar műveltség minden területéről világos képet nyújtó művelődéstörténetet, amely bevilágít a magyar szellemiség minden ágának történeti fejlődésébe. Ezt a hiányt pótolja most a Magyar Történelmi Társulat. Az első magyar Művelődéstörténet 5 kötete bemutatja a magyar kultúra egész történetét.

Ez a hatalmas munka korszakonként tárgyalja a társadalmi fejlődés, a település, a társadalmi élet, a fő- és középnemesség, a jobbság, a vallásos élet, az irodalom és a művészet, az egészségügy, a hadviselés kérdéseit.

A Magyar Művelődéstörténetet a Magyar Történelmi Társulat megbízásából Domanovszky Sándor, Balanyi György, Mályusz Elemér, Szentpétery Imre és Varju Elemér szerkeszti. Egy-egy kötet terjedelme kb. 40 ív, amelyhez még átlag 20 színes melléklet és 500 kép járul.

A hatalmas műnek immár mind az öt kötete megjelent. Az előfizetés feltételeiről felvilágosítást nyújt a Magyar Történelmi Társulat Művelődéstörténetének Kiadóhivatala, Budapest V, Vadász-u. 16.

A Magyar Történelmi Társulat Könyveinek eddigi kötetei

GYALÓKAY JENŐ: Az erdélyi hadjárat 1849 nyarán

MISKOLCZY GYULA: A „kamarilla“ a reformkorban

FARKAS GYULA: Az asszimiláció kora a magyar irodalomban

BARTONIEK EMMA: A magyar királykoronázások története

TOLNAI GÁBOR: Régi magyar főurak

A románok története, szerk.: **GÁLDI LÁSZLÓ** és **MAKKAI LÁSZLÓ**

KARDOS TIBOR: Középkori kultúra, középkori költészet

SZABÓ ISTVÁN: A magyarság életrajza

Legújabbban megjelent:

ANGYAL DÁVID:

AZ IFJÚ FERENC JÓZSEF

Történetíróink doyenje a férfivá serdülő utolsó nagy Habsburg-uralkodó lelki fejlődésének adja plasztikus rajzát. Az osztrák és cseh forradalom, az olasz és a magyar szabadságharc viharos háttéréből művészi megjelenítő erővel domborítja elénk a józan és hűvös szellemű, polgári erényekkel ékeskedő, de egyszersmind mélyen átértett hatalmi öntudattól fűtött fiatal főhercegnek alakját, ezt a szinte testet öltött uralkodói eszményképet.

A FRANKLIN-TÁRSULAT kiadása

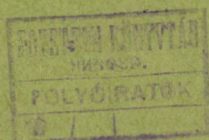
A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖNYVEIT a Társulat tagjai 25%-os kedvezményvel rendelhetik meg a titkári hivatalban (Budapest I, Bécsikapu-tér 4.)

1888 XII 28

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
DOMANOVSKY SÁNDOR, HAJNAL ISTVÁN
ÉS WELLMANN IMRE

LXXVI. ÉVF. 9–10. SZÁM, 1942 NOV.—DEC.
KIADJA A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
BUDAPEST

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

Zeitschrift der Ungarischen Historischen Gesellschaft

Revue de la Société Historique Hongroise

Megjelenik évente négyszer és egy pótlázatban

Szerkesztőség: Budapest VIII, Múzeum-körút 6., Bölcsészettkar.

Kiadóhivatal: Budapest I, Bécsikapu-tér 4., Országos Levéltár.

A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

A „Századok“ (négy szám) előfizetési díja évi 16 P. A Magyar Történelmi Társulat tagjai a tagdíj (évi 10 P) fejében tagilletményként kapják.

Postatakarékpénztári csekkszámja száma: 1099.

A Magyar Történelmi Társulat pénztárnokának, Balassa Nándor m. kir. belügyminisztériumi számvevő-ségi főtanácsosnak lakáscíme:

Budapest VIII, Szentkirályi-utca 28.

TARTALOM.

	Lap
HOMAN BALINT: Elnöki megnyitó beszéd	377
DOMANOVSKY SÁNDOR: Emlékezés gróf Klebelsberg Kunó elnökségére	384
MÁLYOSZ ELEMÉR: A magyar köznemesség kialakulása (II., befejező közlemény)	407
DEÉR JÓZSEF: A szentistváni Intelmek kérdéséhez	435

Történeti irodalom.

BARÁTH TIBOR: Az új Magyarország történetírása. Ism.: Hajnal István	453
AUBIN, HERMANN: Von Raum und Grenzen des deutschen Volkes. Ism.: Krings Miklós	459
VALJAVEC, FRITZ: Der deutsche Kultureinfluss im nahen Südosten, I. k. Ism.: Csapódi Csaba	463
Úr és paraszt a magyar élet egységében. Szerk. ECKHARDT SÁNDOR. Ism.: Guoth Kálmán	472

Szemle.

	Lap		Lap
Vanyó T.: A plébániatörténet-írás módszertana. (Holub J.)	478	Szerémi Gy.: A mohácsi vész kora. Ford. Erdélyi L. (Sinkovics I.)	489
Szekfü Gy. (szerk.): A magyarság és a szlávok. (Fekete Nagy A.)	480	Erdélyi L.: A mohácsi vész nemzedéke. (Sinkovics I.) ..	489
Franz, G.: Deutsches Bauern-tum, I—II. k. (Wellmann I.)	482	Nagy J. Gy.—Klekner T.: A két Althann váci püspöksége. (Bakács I. J.)	491
Regnum 1940—1941. (Pásztor L.)	484	Verbényi L.: A soproni rajziskola története. (Csóka L.)	491
Marton E.: A magyar zsidóság családfája. (Török P.)	485	Lades, H.: Die Nationalitätenfrage im Karpathenraum. (Benda K.)	492
Gábel A.: Magyarországi Jakab „eretneksége“. (Farkas L.)	487	Ronneberger, F.: Bismarck u. Südosteuropa. (Kosáry D.) ..	494
Horváth H.: Középkori budai fejek. (Ifj. Vayer L.)	487	Kemény G.: Ez a föld Magyarország. (Tóth L.)	495
Hartung, F.: Volk u. Staat in d. deutschen Geschichte. (Komoróczy Gy.)	488	Wenzel, H. u. Ketelsen, B.: Flur, Dorf und Haus in Medelby. (Berlász J.)	496

Tárca.

IVÁNKA ENDBE: Szent Gellért Deliberatioja	497
---	-----

Elnöki megnyitó beszéd.

A Magyar Történelmi Társulat 1942
december 17-én tartott gr. Klebelsberg
Kuno-emlékülésén elmondotta
Hóman Bálint elnök.

A magyar előidők tisztos hagyománya, pogány magyaroknak ősrégi szokása volt az ősök és a hősök tisztelete. A temetés után megült halotti tor s az elődök emlékét idéző emléktor, a *torlás* e korban vallásos áldozat. Felajánlásával a halott szellemét idézték, engesztelték, hogy a jóakarátát és a pártfogását megszerezzék. A tor alkalmával tartott áldomáson élte folyásának elregélésével, hősi tetteinek a dicséretével magukat és fiaikat buzdították példájának a követésére.

A keresztény hit befogadása után a pogány őskultusz vallásos szertartása elenyészett, de a holtak tisztelete s a torlás szokása keresztény formában tovább élt és élő szokás ma is. Gyakorta idézzük nagyjaink emlékét, hogy életmunkájukon elmélkedve okulást szerezzünk, példaadásukból ösztönzést merítsünk.

Emléktorra gyűltünk ma is egybe. Emlékét idézzük most tízéve elköltözött elnökünknek, tudós kutatások megszervezőjének, munkánk másfél évtizeden át volt irányítójának. Gróf Klebelsberg Kuno emlékét idézzük, aki a Trianont követő időkben erőt, lelkesedést, hitet és bizalmat öntött a csüggedő tudósok lelkébe és a csonkaország mélységeiből a jövőndő Nagy-Magyarországra szegezett tekintettel vetette alapját az új magyar művelődéspolitikának.

*

Az anyagi és szellemi művelődés egyenrangú erőtenyezői a nemzeti életnek. Szervesen összefüggenek, de egyikük sem lehet a másiknak alárendelt függvénye, mert egészséges nem-

zeti élet és korszerű haladás csak az anyagi és szellemi erők egyensúlyozott együttműködése mellett képzelhető el.

Amelyik népből hiányzik a művelődésre való erős vágyakozás és tudatos törekvés, el kell hogy bukják a népek versenyében.

Amelyik nemzet társadalma nem tudja illő áldozatkészséggel gyarapítani a maga szellemi műveltségét, bármily gazdag anyagi erőforrásokkal rendelkezzék is, méltatlan az önálló nemzeti életre.

Amelyik állam nem tudja biztosítani népe anyagi és szellemi javainak párhuzamos és arányos gyarapodását, bármily hatalomra kapjon is időlegesen, nem tarthat igényt számottevő szerepre az emberi közösségek egyetemében.

A történelem arra is megtanít, hogy a végzetes csapások nyomán mélybe zuhant népek a mélységből csak műveltségük erejével emelkedhetnek fel. Történeti példák hosszú sora bizonyítja, hogy a harcban elbukott, avagy a hatalom nyers erejével leigázott nemzetek újraéledésének egyetlen biztos eszköze a művelődés színvonalának megóvása és emelése. Történeti tények tanúsítják, hogy a magas művelődés gyarapításával nemcsak a tudomány és a művészet sajátos céljait szolgáljuk, hanem a tudomány és a művészet gyümölcseit hasznosító közműveltséget és közgazdaságot is. Az elesettség és hanyatlás korszakai után a felocsudás és felemelkedés első jelensége mindig és mindenütt a szellemi erők megmozdulása, művelődésépítő és nemzetnevelő törekvések jelentkezése s ezek nyomában a magas műveltség gazdagodása és a népműveltség gyarapodása volt.

Külön szólok magas műveltségről és népműveltségről, mert e kettő önálló, bár egymást szervesen kiegészítő erőforrása az egyetemes művelődésnek és a nemzeti életnek.

A kultúra színvonalát egyfelől a magas műveltség — az irodalom, a tudomány, a művészet — fejlettsége, alkotásainak értéke, másfelől pedig a legszélesebb néprétegek műveltségének kiterjedése és mélysége határozzák meg. Egyensúlyuk biztosítása és arányos fejlesztésük nélkül nincs igazi kultúra és nincs kulturális haladás. A kormányzati és társadalmi

művelődéspolitikának ezért minden eszközzel elő kell mozdítania a népműveltség gyarapodását, de sohasem szabad szem elől tévesztenie, hogy minden népműveltség alapja az emelkedettszellemű irodalom és művészet s a fejlődésre képes tudomány.

Régi igazságok ezek. A művelődéspolitikai irányítói mégis gyakorta kénytelenek voltak belenyugodni abba, hogy a közvélemény és az államvezetés a kultúrpolitikát a gazdaságpolitika, sőt nem egyszer a szűkebb értelemben vett finanszírozás politikája függvényéül tekinti.

Ez a művelődéssel szembeni irányzat többnyire a magas kultúra és a népkultúra érdekeinek mesterkélt szembeállításában nyilvánul meg. A műveltséget hosszú századokon át az állami és társadalmi élet csúcsain élő kevesek kiváltságának tartották s a nép szélesebb rétegeinek művelését elhanyagolták. Napjainkban viszont téves társadalompolitikai megfontolások alapján a népművelés érdekeire hivatkozva próbálják a magas művelődés intézményeinek és munkásainak igényeit korlátozni. Így történt nálunk is századunk második évtizedében.

A belső politikai harcok, majd a háború és forradalom, s végül a nyomukban járó pénzügyi válság légkörében a művelődés kérdései háttérbe szorultak a napi politika és a gazdasági élet égető kérdései mellett. Ha a népművelés fontosságát elvben nem is tagadták meg, sőt hangzatos szavakkal hirdették, a magas művelődés szükségleteit igen széles körben fényűzési szükségleteknek kezdték minősíteni.

Trianon után egyszer csak arra ébredtünk, hogy az állam és a társadalom a pénzügyi válság és a gazdasági bajok közepette szinte teljesen elzárkózik a magas művelődés támogatásától, intézményei nagyon is lefokozott igényeinek kielégítésétől. Nemcsak a korábban tervbevett építkezések és szervezések — így többek között két új egyetemünk kiépítése, a budapesti egyetem megújítása és fejlesztése, a műegyetem folyamatban lévő felszerelésének befejezése, a néprajzi és természettudományi múzeumok felépítése, a Nemzeti Színház új hajlékának felépítése, a művészeti oktatás újjászervezése —

maradtak el. A meglévő intézmények, szervezetek s az egyéni munka életfeltételeinek a biztosítását is elmulasztották. A tudomány és a művészet ma huszonöt esztendeje már nem is mostoha, hanem szinte kitagadott gyermeke volt az államnak és a társadalomnak. Mintha a tudományon és a művészen akarták volna megtakarítani azt, ami más téren elveszett.

Egyetemeink, múzeumaink, könyvtáraink, művészképző iskoláink, tudományos és művészeti társulataink a kényszerű takarékoskodás, majd pénzünk értékének zuhanása következtében korábbi javadalmuk összegének csekély százalékára utalva tengették életüket. A tudományos könyvek és folyóiratok kiadása, a műkereskedelem és a művészetpártolás a gazdasági bajokkal küzdő értelmiség tömegeinek kényszerű közömbössége miatt teljesen megbénult. Az író, a művész, a tudós elvesztette kapcsolatát a nemzeti társadalom szélesebb rétegeihez. A közömbösség és ellenséges indulat közepette hitüket veszítették s már-már munkájuk céltalanságáról elmélkedtek. Fájdalommal és szégyenkezve vették tudomásul a művészetet és a tudományt fényűzésnek minősítő közfelfogás térhódítását, a társadalmi életben, a népszónoki emelvényeken, a közélet fórumán és a sajtó egyes orgánumaiban is szóhoz jutott művelődésellenes törekvéseket.

A szellemi élet magukra hagyott munkásai mit is remélhettek volna, amikor a tudatlanság — legjobbjaink tiszteletreméltó erőfeszítéseit megcsúfolva — öblös szájjal szónokolt a szellemi és anyagi művelődés, a magas kultúra és a népművelés torz aggyal elképzelt ellentétéről, hogy megvonhassa a magas művelődéstől az annak jogosan kijárófilléreket.

A nemzet szomorúan végződött nagy küzdelme után a magyar művelődés elindult a romlás útján. Szervezetei és intézményei elhanyaglottak. A munka megakadt. Nyilvánvalóvá lett, hogy ha az állam és a társadalom nem szakítanak a művelődésellenes irányzattal és nem küzdik le a közömbösséget, el kell vesztenünk a nemzet történeti hivatásába és jövőjébe vetett hitünket.

Ebben az időben, ily szomorú viszonyok közepette vette kezébe a Magyar Történelmi Társulat, majd a hivatalos művelődéspolitikai irányítását is Klebelsberg Kuno.

A háború kellős közepén megválasztott nagy elnökünk az elsők között volt, akik ráeszméltek arra, hogy a magyar jövő munkálását az életgyökereiben megtámadott magas művelődésünk megmentésével kell kezdenünk, mert a saját erejére utalt és ellenségektől körülvett ország jövője boldogulásának, Nagy-Magyarország újjászületésének legfontosabb előfeltétele a magyar művelődés és ennek keretében a magas kultúra zavartalan fejlődésének, a magyar írók, művészek tudósok élet- és munkalehetőségeinek a biztosítása.

A „magyar kultúrfülény“ alapeszméjéből kiindul s a gazdaságpolitikával és szociálpolitikával egyenrangú tényezőként jelentkező művelődéspolitikájában szervesen egybeolvadnak a népművelés és a magas művelődés problémái. A kettő egyensúlyának megteremtésével és mindkettejük párhuzamos fejlesztésével iparkodott művelődésünk színvonalát magasra emelni. Elnöksége első évtizedében és minisztersége ezzel egybeeső első lustrumában a hangsúly mégis a magas művelődésen s különösképpen a tudományon volt; -- s méltán, mert a mulasztások és tévedések, a közömbösség és részvétlenség, az anyagi elesettség és a szellemi csüggedés rombolásai miatt itt volt legsürgősebben szükség a segítségre. Klebelsberg tudta, hogy a tudomány csak akkor lehet ismét a nemzet életében ható és alkotó tényezővé, ha a tudományos munka folytonosságát biztosíthatjuk, eredményei iránt az érdeklődést a társadalomban fel tudjuk kelteni. Tudta, hogy a legutóbbi évek ötletszerű és rendszertelen kísérletei helyett következetes és céltudatos magyar tudománypolitikára, a tudós munka korszerű megszervezésére van szükség. Ebben a szervező munkában és a társadalom érdeklődésének felébresztésében volt a legnagyobb ereje.

A Magyar Történelmi Társulat forráskutató és forráskiadó nagy vállalkozásainak, a tudományos társulatok önszervező szervezetének és kiadóvállalatának, az ifjabb tudósnemzedék műveinek közzétételét társadalmi eszközök-

kel biztosító Budavári Tudományos Társaságnak, a külföldi magyar intézeteknek és az Ösztöndíj Tanácsnak, a Természettudományi Tanácsnak és a Széchenyi Tudományos Társaságnak, a budai Csillagvizsgáló és a tihanyi Biológiai Intézetnek az életrehívása, a Gyűjteményegyetem szervezetében először egyesített nemzeti nagy közgyűjtemények és az országos gyűjteményügyi igazgatás újjászervezése, három vidéki egyetem felépítése és megszervezése, a tudományos alföldkutatás megindítása, az anyagi romlás szélére jutott Akadémia megmentése — nem szólva a népművelés, testnevelés, közoktatás terén elért eredményekről — egy-egy erős láncszeme a magyar művelődés egész területét és minden ágazatát felölelő hatalmas szervezőmunkájának.

Szellemének alkotóereje és rugalmassága, ötleteinek újszerűsége és gondolatainak gazdagsága, szervező tehetsége és dialektikájának meggyőző ereje együttesen avatták trianonutáni életünk egyik legnagyobb és legeredetibb alkotó államférfijává. Élete munkásságán végigtekintve, szinte elkábulunk eszméinek és ötleteinek töménytelen bőségétől, alkotásainak sokaságától. A jövőbe tekintő merész képzelettel ott is alkotott, ahol az alantas köznapi gondolkozás már fényűzést és túlzást lát a kultúrában. Nem csoda, ha ezekért a kishitűek és kicsinyek támadták és bírálták. Gáncsoskodásuk önmagában omlott össze, mert a részletkérdéseket feszegetve nem tudtak elmélyedni a nagy művelődéspolitikus gondolatvilágában, nem ismerték fel politikájának minden bírálatot kiálló irányeszméit és elvi alapjait. Ezért voltak képtelenek munkája jelentőségének helyes értékelésére.

Klebensberg elgondolásának céltűzését, irányító eszméit és elvi alapját, alkotásainak hosszú sorát és szervező munkája eredményeit ismerve, ma tíz év távlatából habozás nélkül kell megállapítanunk, hogy a művelődéspolitikában helyes úton járt, magyar úton járt, új, nagy értékekkel gazdagította nemzetét. Miként tíz év előtt közvetlen utódjaként ebben az elnöki székben elmondott első beszédemben megállapítottam: örökké elvitathatatlan érdeme, hogy működése

nyomán az avatatlanok és gáncsoskodók a magyar tudomány-politikáról szólva, újra fényűzésről és túlzásról szónokolhattak. Ez a „fényűzés“, ez a „túlzás“ teremtette meg azt a hatalmas kulturális erőtartalékot, amely módot adott nekünk, hogy a gazdasági élet újabb válsága ellenére művelődésünk alapvető intézményeit átmenthettük a jobb időkre, s mikor ezek az idők elkövetkeztek, a visszatért országrészek művelődési szervezetét akadálytalanul kiépíthettük.

Tíz esztendővel ezelőtt, gróf Klebelsberg Kuno ravatalánál Széchenyi István szavait idéztem. Most is e szavakkal végzem elmélkedésemet. „A hon igaz szeretete nem vak-szerelem, tartalma valami nemesb s állandó gerjedelmek“, nem a nemzet hiúságát legyezgető érzés, hanem „a nagy parlag“ művelésére ösztönző eszmék, szenvedelmek és törekvések foglalata. Klebelsberg Kuno ilyen igaz hon-szeretettel, színes eszmékkal, tüzes szenvedelemmel, nagy törekvésekkel, dús alkotásokkal szolgálta hazáját. Emlékezzünk reá hálával és tisztelettel!

A Magyar Történelmi Társulat emlékülését megnyitom.

Emlékezés gróf Klebelsberg Kunó elnökségére.

Tíz év arasznyi idő, de a mai kor perspektívájában fejlődésben és gondban többet jelent, mint azelőtt félszázad. Ha azonban ma Klebelsberg Kunó grófról akarok emlékezni, mint a Történelmi Társulat elnökéről, negyedszázadra kell visszatekintennem, hogy tizenöt éves elnöki működését méltathassam. Nagy idő ez a feledés fátyla mögött, amelyet az azóta átélt sok gond és küzdelem sűrűbbre szőtt, mint bármikor azelőtt. Klebelsberg Kunó gróf eszmevilágáról és törekvéseiről már szólottam egyszer, 1935-ben, az emlékét őrző bizottság ülésén. A mostani évforduló alkalmából politikáját és jelentőségét szép könyvben méltatta Huszti József. Más oldalról akarom tehát megvilágítani a tárgyat. A cselekvő embert tetteiben, tervezetéseitől a küzdelmeken át alkotásaiig akarnám végigkísérni, leszállni az ideák szférájából a föld göröngyeire, por, sár és verejték közé, ahol az ember harcait vívja és megmutatja, hogy kicsoda. Természetesen csak Társulatunk működésének szűkebb színpalái között.

*

A Magyar Történelmi Társulat a XX. század első évtizedében anyagi válságba jutott. Az évtized végén fizetési kötelezettségeinek teljesítése már nehézségekkel járt és egyes kiadványainak jelentékeny tételeit évről-évre a következő esztendőre kellett átvinnie. Közel 12.000 koronányi adósság gyülemlett föl. Amikor 1909 szeptember 26-ikán Thaly Kálmán első alelnök meghalt és az év végére Zsilinszky Mihály ügyvezető alelnök is lemondott, az új elnökségre nehéz föladat várt. Csánki Dezsőt még 1909 december 2-ikán rendkívüli közgyűlés választotta Thaly helyére. Zsilinszky helyére pedig 1910 márciusában Fejérpataky László került. Az ügyvezetést Csánki Dezső vette át s így ismét erős kézbe kerültek a Társulat ügyei, amelyek Szilágyi Sándor 1899 elején bekövetkezett halála óta egészen szét-esőben voltak. Azóta nem volt senki, aki a Társulat egész

életét és minden ügyét áttekintette volna s az általános irányvonal elveszett. Az egyensúly helyreállítására az új vezetőségnek le kellett térnie a hagyományos útról. A Társulatot ugyanis egyes kiadványai nagyon megterhelték. Ilyen volt mindenekelőtt a Társulat félszázados jubileuma alkalmából Bányai Károly szerkesztésében megindított névmutató a Sázadok anyagához, amely egészen elhibázott alapon tíz-tíz év anyagát külön-külön kötetben kívánta földolgozni s ezt oly részletességgel tette, hogy a sok pénzt igénylő repertórium túlnyomólag henye, értéktelen anyaggal valósággal használhatatlanná lett. Ezt a vállalkozást a már sajtó alatt lévő első kötet után meg kellett szüntetni. De kénytelen volt lemondani a Társulat a Történelmi Társulat megjelentetéséről is. Ez a folyóirat folytatása volt az Akadémia Magyar Történelmi Társának s az Akadémia jelentős, évi 3500 koronás segélyével jelent meg évi négy füzetben, folyóiratszerűen. Nagyrészt levéltári kutatások anyagát közölte és földolgozásai is csak félföldolgozásoknak voltak mondhatók. Új formájában azonban beleesett abba a hibába, hogy közléseit a kor kívánalmainak már meg nem felelő „levéltári kalászatok“ rendszerében annyira elaprózta, a publikált anyag rengetegéről annyira nem adott semmi áttekintést, hogy a céhbéli historikusok sem igen tudták sok hasznát venni s jórészt csak a régi kuriozumokat kedvelő dilettánsokat elégítette ki. Kiadása évről-évre tekintélyes terhet jelentett, amelyet a korábbi megtakarított pénzekből, a gyűjtött tőkéből kellett fedezni. A Társulat tehát 1911-ben fölmondta az Akadémiával kötött megállapodását s így ez a folyóirat ezzel az évvel megszűnt. Ezen felül azonban a Sázadok terjedelmét is évi 10 nyomtatott ívvel csökkenteni kellett. Bármily sajnálatosak voltak is ezek a rendszabályok, a Társulat ennek köszönhette, hogy két év alatt tisztázta vagyoni helyzetét és ismét erősebben hozzáláthatott földatainak komoly megoldásához. Új perspektívák nyíltak meg Thallóczy Lajos elnökké választásával az 1903. év végén. Thallóczy az alaptőke gyarapításával akarta a Társulat jövőjét biztosítani és ezért arra törekedett, hogy előkelő összeköttetéseit fölhasználva, mentől több alapító tagot nyerjen meg a Társulatnak. Amikor Ferenc József király alapítványát jelentette be, ez megindította az alapító tagok tömeges belépését. A Társulat vagyona, amely 1912-ben 135.000 korona volt, rövid három évi elnöksége alatt 200.000 koronára emelkedett, úgy látszott tehát, hogy a Társulat új virágzás előtt áll, amikor 1916 december elsején Thallóczy a hegyeshalmi vasúti katasztrófa áldozatává lett.

A Társulatban akkor erős hangulat alakult ki Csánki Dezső elnöksége érdekében, aki néhány év előtt nyugodt és erős-kező vezetésével a Társulatot kimentette a válságból és Thallóczy megválasztását is kezdeményezte. Csánki azonban ezzel a törekvéssel határozottan szembeszegült, továbbra is az ügyvezetést akarta kezében tartani és olyan elnököt keresett, aki nagy tekintélyével sikeresen képviselhesse a Társulat érdekeit kifelé.

Több, a politikai életben szereplő név került szóba a nélkül, hogy bármelyikkel szemben is melegebb érdeklődés nyilvánult volna meg. Csánki azt az elvet hangoztatta: nem lehet az a cél, hogy a Társulat elnökének címével valamely előkelőséget dekoráljon, sem az, hogy a Társulat akarjon tündökölni az illető nevével, a Társulatnak olyan elnökre van szüksége, aki tud is, akar is a Társulatért kiállni. Néhány nappal Thallóczy halála előtt, 1916 november 21-én szűk körben és esendben egy ünnepélyes ülés zajlott le, a Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet jelképes megnyitása, amelyen József Ferenc főherceg úr öfensége mint az intézet védnöke mondott megnyitó beszédet. Az új intézet mozgatója a vallás- és közoktatásügyi minisztérium államtitkára, gróf Klebelsberg Kunó volt. Az új intézetet a történelemmel, főleg a bizánci-magyar és török-magyar kapcsolatok kutatásával, klasszikus és keresztény archaeológiával, Bizánc és az Iszlám művészetének történetével, végül a keleti, elsősorban a török-magyar összehasonlító nyelvészettel foglalkozók helyszíni munkájának előmozdítására szervezték. Ez a koncepció egészen újszerű volt nálunk, ahol még a kultuszminisztériumban is gúnyos fölénnel iparkodtak minden tudományos kutató törekvést elutasítani és hasonló kulturális igények fölvetésével — különösen a szellemitudományok terén — alig mert bárki is előállani. A konstantinápolyi intézet igazgató tanácsának tagja lett Csánki is, aki a fenséges úr elnöki megnyitóját elkérte a Századok részére. Ez teremtetten meg az első kapcsolatot Klebelsberg gróf és a Társulat elnöksége közt. Néhány rövid beszélgetés hatása alatt merült föl a gondolat, hogy Klebelsberg volna az a férfiú, akire a Társulat leginkább építhet, aki a legmegfelelőbbben tudná vezetni a Társulatot. Fejérvataky László érintkezésbe lépett Kollányi Ferenc pápai prelátus, jáki apáttal, a választmánynak azzal a tagjával, aki a Julián-egyesület révén Klebelsberggel közelebbi kapcsolatban volt, majd őt kérte föl az elnökség, tájékozódniék afféllól, vajjon vállalná-e Klebelsberg ezt a tisztelet. Az igenlő válasz nagy örömet keltett s ámbár

Klebelsberg grófot a Társulatban kevesen ismerték, az elnökség nagy melegséggel készítette elő a választást. Amikor a hivatalos jelölt neve ismeretessé vált, sokan megütköztek ezen a terven. Egy-két hírlap is hozzászólt az üggyhöz és Andrássy Gyula gróf megválasztása érdekében emelt szót. Mégis az 1917 február 16-án megtartott rendkívüli elnökválasztó közgyűlés a leadott 86 érvényes szavazat közül 84 szóval gróf Klebelsberg Kunót választotta meg. A választás eredményének hírért küldöttség vitte meg a grófnak s e küldöttség tagjai Csánki Dezső és Fejérpataky László alelnökök. Lukinich Imre főtitkár. Kollányi Ferenc és Illés József igazgatóválasztmányi, gróf Teleki Pál alapító tag és jó magam, mint a Századok szerkesztője voltunk.

Az új elnök két hónappal utóbb, április 26-án az évi rendes közgyűlésen foglalta el elnöki székét. Első megnyilatkozását nemcsak Társulatunk, hanem az egész magyar tudományos világ feszült érdeklődéssel várta. A terem minden zuga zsúfolásig megtelt az előkelő érdeklődőkkel. Parlamentben aligha érhet el beszéd olyan sikert, mint amelyet Klebelsberg Kunó gróf elnöki megnyitója ennek a csendes, hangos tetszésnyilvánításra kevésbé hajló, tartózkodó közönségnek körében elért. Előadását minduntalan megszakította a taps, sőt a helyeslő fölkiáltás, és a megnyitó befejezése után az egész közönséget átható, felemelő érzés lett urrá a teremben. Esemény volt ez a bemutatkozás az akkori háborús időkben. Ezután évről-évre nagy vonzást gyakorolt a tudomány iránt fogékony közönségünkre a Társulat közgyűlése, amelyre valósággal tódult a publikum, hogy hallhassa Klebelsberg szavait.

1917 áprilisában még nem ülte meg a lelkeket a nyomasztó kétség. Katasztrófának éreztük a háborút, de nem gondoltunk arra, hogy az eredményében is katasztrófálissá válhatik. Klebelsberg a megpróbáltatáshoz fűzte gondolatait: „Nyugodtan és derűsen nézünk a jövőbe — mondotta —, mert történetünkből tudjuk, hogy a megpróbáltatások, sőt a katasztrófák minálunk tüneményes fejlődésnek, csudás fellendülésnek kiindulópontjai voltak.“ „Tele van a levegő alkotási vággyal.“ „Olyan óriási a szenvedett kár, hogy hatalmasat kell alkotnunk, ha nem csak pótolni, hanem fejlődni is akarunk.“ Az eljövendő héke feladatairól gondolkozva: „magyar alkotások után sóvárgott“. Ehhez az alaphanghoz kapcsolta azt a tételt, hogy a modern korszak óriási méreteit csak szervezetekkel lehet átfogni. „Amire korábban elég volt a lelkes és tehetséges emberek egyéni vállalkozása, abból ma már igen sokat csak szervezetek

láthatnak el sikeresen.“ Szót emelt az ifjúság tanulmányainak zavartalan biztosítása és főképp tudományos továbbképzése érdekében. Néhány szóban benne volt már ebben a beszédben az ösztöndíjügy, a külföldi kollégiumok alapítása — a történettudomány szempontjából különösen Konstantinápoly, Róma és Bécs jelentőségének hangsúlyozásával — és egy belföldi történeti intézet gondolata „a történelem segédtudományainak és a történeti kutatás módszerének teljes és gyakorlati elsajátítására.“ E közben hangzott el az az azóta sokat idézett mondanása: „Aki népoktatást szervez, az szórja bőven a művelődés magvát a nép széles rétegeinek televény földjébe, mint a magyar magvető. Aki tudósnevelés körül törődik, az legyen orchidea-kertész, foglalkozzék minden cseréppel külön-külön.“ Ez utóbbi téren az egyetemi segédszemélyzet ügyének máig is megoldatlan rendezésétől várta az eredményt. „Hozza meg az eljövendő béke a kulturális javak legnagyobbikának, a magyar tudományosságának a várva várt általános föllendülést.“ Ezekkel a szavakkal zárta be beszédét, hangoztatva, hogy túlságos jelentőséget tulajdonítunk a politikának: „Ne a politizálás, hanem a közegészségügyi, kulturális, tudományos és irodalmi, közgazdasági és szociálpolitikai alkotás legyen az új nemzedék eszménye.“

Ebbe a kultúrpolitikai perspektívába beállítva jelölte meg az utat, amelyen a Történelmi Társulatot vezetni kívánta. „Társadalmunk szintje lassan és fokozatosan emelkedik — mondotta — s nem jól tenné a tudomány, ha a történelem iránt érdeklődő, de még fejletlen közönséget a dilettantizmusnak szolgáltatná ki.“ E részben a jelentéktelen részletekbe való elmerüléstől, a túlságos specializálódás egyoldalúságaitól félt. A XX. század szintetikus szelleme nevében az apró-cseprő melléktémákról a sarkalatosakra irányította a figyelmet. Nagy tisztelettel a XVIII. s. ázad másoló-gyűjtő tudósai iránt, ő is az anyagpublikációt tartotta a társulati tevékenység sarkpontjának, de ebben is a lényegesre akarta összepontosítani az erőket. Sajnálattal állapította meg, hogy mennyire nélkülözzük „a modern kort közvetlenül megelőző időnek, Buda 1686-i visszafoglalásától az 1848-i szabadságharcig eltelt korszaknak emlékét.“ E kor közjogi, kulturális és közgazdasági törekvéseiben mai közéletünk közvetlen előzményeit tűzte ki föltárandónak, amelyek nélkül viszonyaink és intézményeink igazán meg sem érthetők. Rámutatott Kollonich Einrichtungswerkjére, a nagy német telepítésekre, a neoacquistica commissio munkáira, az úrbérrendezésre és a reformországgyűlések „rend-

szeres munkálataira“. Ezen a nyomon akarta a munkát megkezdeni. Az újkor töménytelen anyagából „a lényegest, a valóban becsest és jellegzetest“ akarta közreadni. S hogy e munkának ne csak a szaktudós lássa hasznát, a publikációkkal össze akarta kapcsolni a földolgozást is, bevezető tanulmányként, többkötetes sorozatokban külön kötetben.

1917-ben még csak a kiadványsorozat korát és főirányvonalát jelölte meg. Következő évi elnöki beszédében már részleteiben is készen állott a terv. A „Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai“ című kiadvány körvonalai már kialakultak, a költségek fedezésére pedig Klebelsberg már 116.713 K tőkét és a vallás- és közoktatásügyi miniszter részéről évi 7500 K segélyt jelentett be, ami az akkori számvetés mellett évente két kötet megjelenését látszott biztosítani. Sőt Károlyi Árpád és Szekfű Gyula kezdeményezésére egy másik sorozat terve is fölmerült „Diplomáciai Források Magyarországi Újkor Történelméhez“ címen, amelyre külön 31.000 K-t gyűjtött össze. Megvolt tehát a remény, hogy ebből a sorozatból is fedezve van két kötet megjelentetése, a kutatási és másolási költségekkel együtt.

Az 1917. évre esett a Társulat 50 éves jubileuma, amelyre nagy előkészületek történtek, a nyomasztó háborús viszonyok miatt azonban az ünneplések elmaradtak. Társulatunk történetében mégis messze kimagaslik ez a jubileumi év, nem ünnepségekkel, de komoly, megfeszített munkájával, amely a Társulat fejlődését új irányba terelte. Már az 1917-i elnöki megnyitót lázas munka előzte meg. A Társulat beavatott köreibem nem volt titok, hogy az új elnöknek milyen nagy tervei vannak. A kultúrpolitikai vezetés teljes tervtelensége és tudományos kérdésekkel szemben tanúsított abszolút megnemértése miatt tétlenségre kárhoztatott és gúzsba kötött erők egyszerre fölszabadultak. Megérezték az új áramlat üdítő és termékenyítő hatását. Minden tehetség és alkotó akarat mozgásba jött és mint a tavaszi hajtás ellenállhatatlan erővel tört utat magának. Az új elnök szinte mindennapos összeköttetést tartott fenn Csánki Dezső ügyvezető alelnökkel, Lukinich Imre főtítkárral és a Századok szerkesztőjével. Baranyai Béla a levéltári anyag alapján összeállította a főkérdéseket, amelyek elsősorban érdemelnék meg a földolgozást. Az elnöki megnyitó elhangzása után megindultak a szélesebbkörű megbeszélések. Ámbár maga az elnökség is arra törekedett, hogy történeti kutatásunk használható erőit Klebelsberg gróffal kapcsolatba hozza, a döntő tényező mégis az volt, hogy maga az elnök mentől közvetlenebb kapcsolatot akart teremteni mindenkivel, aki

az új tervek megvalósításában számba jöhetett. És mindenki őszinte bizalommal és várakozással telt örömmel fordult feléje. Otthon az íróasztalok mellett és a levéltárak és könyvtárak kutató termeiben megélné a munka, a zöld asztal mellett pedig folytak a megbeszélések, amelyek előtt Klebelsberg gróf saját otthonának dolgozó szobáját is megnyitotta. Hivatali munkájának bevégezése után esténként sűrűn kereste föl az ügyvezető alelnököt és a Századok szerkesztőjét és mielőtt reggel hivatalba indult volna, gyakran fogadta őket otthonában egy-egy aktuális részletkérdés megbeszélésére. A bécsi levéltári anyag földolgozásának kérdése Bécsbe is elvitte, ahol Károlyi Árpáddal, a bécsi állami levéltár igazgatójával, valamint Szekfü Gyulával és Eckhart Ferencel tanácskozott a megoldás lehetőségeiről. Ezenközben öltött először testet a konstantinápolyi követjelentések és a velencei dispaccik — a köztársaság bécsi követjelentései — magyar vonatkozásai összegyűjtésének terve, amelyeknek a „Diplomáciai Emlékek“ sorozatában kellett volna kiadásra kerülniök. Utóbb ez a terv „Török-kori Kútfők“-ké bővült ki. Ugyancsak a bécsi út tárgyalásaival lépett előtérbe a bécsi történeti kutatóintézet mikénti megszervezésének gondja.

Míg a bécsi tervek még csak magból szöktek ki, az elsőszülött gyermek: az Újabbkori Források már kialakították szervezetüket. Klebelsberg nemcsak vallotta azt, hogy „a magyar nemzetre most nem ünnepek, hanem dolgoz hétköznapiak várnak“, de meg is valósította ezt a jelszót a Társulat életében. A sokágú előkészítő munka eredményeként kialakult az a szabályzat, amely Klebelsberg grófnak legszemélyesebb munkája s a munka irányítását és alapelveit, valamint az egyes szervek kötelességeit, szóval mindazt, amivel a munka színvonalát biztosítani kívánta, szigorúan meghatározta. Az április 25-i közgyűlés megnyitó beszédében már felsorolta azokat az osztályokat, amelyeket a vállalat irányítására alakított intézőbizottságban nemcsak a vállalat tagolására, hanem a munka különböző ágainak szakszerű ellenőrzése érdekében is szervezni akart. Akkor négy ilyen osztályról volt szó: 1. általános történeti, 2. közigazgatási, 3. vallási, művelődési és művészeti, 4. társadalmi és gazdasági. Az utóbbit azonban a végleges megvalósításnál külön társadalmi és külön gazdasági osztályra választotta szét. Ezen az alapon 1918 június 3-án a „Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai“ vállalat intézőbizottsága József Ferenc királyi herceg úr öfensége védnöksége alatt megtartotta alakuló ülését és megválasztotta bizottságait.

Ezzel le volt fektetve az alap. A „Törökkori Források” szabályzatát már mutatis mutandis lehetett megalkotni s a részletek meghatározásában rá lehetett térni azoknak az utasításoknak megszerkesztésére, amelyek az egyes munkatársakat voltak hivatva útbaigazítani az anyag kiválasztásának szempontjairól, a közlésnél követendő elvekről, a közölt szövegek megállapításáról, a szövegben eszközölhető módosításokról, az alkalmazandó helyesírásról és jelekről, az egyes közölt darabok közlési módjáról és a hozzájuk fűzendő magyarázatok szempontjairól és technikájáról, az értekezésszerű bevezetés mikénti szerkesztéséről és a munka használhatóságát szolgáló mutatók készítéséről.

Ez nem volt könnyű földadat. Alapul szolgálhatott ugyan a Tudományos Akadémiának a középkori latin források közlésére nemrég kidolgozott szabályzata, amely azonban főképp a szöveg helyesírási kérdéseit, továbbá a rubrumokra és a mutatókra vonatkozó utasításokat tartalmazza. A tervezett újkori publikációnál azonban egészen más problémákat kellett megoldani. A legnehezebb volt a kiválasztás minkéntje. Az újkori forrásanyag nagy bőségénél arra kellett szorítani a középkori közlések részletességéhez szokott kutatókat, hogy az anyagnak csak döntő fontosságú iratait válogassák ki s az azonkívül szükséges mozzanatokét kivonatos alakban — legfőljebb szószerinti idézetek beiktatásával — lehetőleg az iratot megelőző és követő magyarázatokba szorítsák bele. A földolgozandó tárgy szerint ennek a megválogatásnak és másodsorba szorításnak azonban igen különbözőkép kellett történnie. A másodszori iratok közt is lehettek olyanok, amelyeknek teljes terjedelemben, de nem önálló számként való közlése volt kívánatos. Levelezéseknél és vitáknál a másik fél írása nélkül egy-egy irat alig volt megérthető. Minthogy pedig olvasóközönségünk aránylag vékony rétege mellett figyelemmel kellett lenni, hogy a Társulat új kiadványának mentől több érdeklődőt szerezzen, az élénkítésnek és érthetőségnek erről az eszközéről nem lehetett lemondani, de azt olyan keretek közt kellett alkalmazni, hogy a tudományos színvonalnak ne váljék kárára. A későbbi tapasztalat is igazolta, hogy ez volt a legnehezebb elvi kérdés, amelynek sok munkatárs — a velejáró nagyobb munka s a megszokás miatt — alig tudta magát alávetni. Nagyon fontos volt az is, hogy a bevezető tanulmányok a kérdés tudományos összefoglalásával a problémát dolgozzák föl s ezzel az anyag áttekintését is lehetővé tegyék, de semmikép se legyenek a közölt anyagnak egyszerű kivonatos átírásai. A terjedelem erős korlátozása s a magas

színvonal, amely a bevezetés feldolgozójától a művészt megközelítő tudományos művet kívánt, nagy követelmények voltak, de — ha néha meg is kellett alkudni a feldolgozó formai készségének hiányaival — ezeket a postulatumokat elejteni a vállalat kockáztatása nélkül nem lehetett. A Társulat irattárában vaskos csomót tesznek ki az e szabályzat kidolgozására vonatkozó elaborátumok, élénken igazolva, hogy Klebelsberg gróf milyen alapos elmélyedéssel merült el a részletkérdésekbe is, ha azoknak a megvalósítás körül lényegbevágó jelentőséget tulajdonított. Az új közlési szabályzat első tervezetét Szentpétery Imre professzor dolgozta ki, majd Hóman Bálint terjesztette elő véleményét. A bevezetés körüli kérdésekre csekélységem tett javaslatot. Az ezek alapján összeszerkesztett szöveg bizottsági tárgyalás alá került és a bizottság a szöveget átdolgozta. Ezt az átalakított formát vette alapul Klebelsberg gróf. További magánbeszélgetések hatása alatt a saját szövegét újra is átdolgozta és újabb bizottsági jóváhagyás alá bocsátotta. Közben kikérte Bécsből Károlyi Árpád véleményét is. Az ő kétrendbeli megjegyzései egy harmadik átdolgozást vontak maguk után, amelyet elnökünk 1920-ban nyári pihenője alatt a svábhegyi Bernáth-villa öreg gesztenyefái alatt szintén maga végzett. Ebben a formában került azután elfogadásra az utasítások szövege egy harmadszori bizottsági tárgyalás keretében, szerkezetében és a „szakértelem, a lelkiismeretesség és a legapróbb részletekig lehető alaposság” biztosítását célzó előírásaival teljesen Klebelsberg elgondolása szerint.

Az elvi alapok lerakása mellett teljes erővel folyt az anyagiak előteremtése is. Tisza István bukása után ugyan Klebelsberg is visszavonult, de így annál nagyobb eréllyel vethette magát bele a Társulat ügyeinek intézésébe. Politikai összeköttetései biztosították a kormány támogatását. A pénzügyminisztérium 30.000 koronát adott az új kiadványokra, a kultuszminisztérium évi segílyt. Klebelsberg azonban azon az állásponton volt — amint elröki megnyitóiiban is hangoztatta —, hogy a társadalomtól vár segítséget. A háború negyedik esztendejében e körül már nehézségek voltak tapasztalhatók. Az első nagy összeg jelentős részét pénzügyintézetek és nagyvállalatok adták össze. De nemcsak a magánadakozás elakadása fenyegette a nagyszabású terveket. 1918 elején a nyomdai és a papírárak már olyan magasra szöktek föl, hogy az 1914-i árakkal összehasonlítva, a S ázadok előállításának költsége hat és félszeresére, a Magyar Történeti Életrajzoké ötszörösére emelkedett, úgy hogy a Társulat folyóiratának megjelentetésére 5 K pótdíjat

kellett kivetni és a tagokat önkéntes adakozásra is felszólítani, az Életrajzok előfizetését pedig a tagok részére is kétszeresére emelni. A helyzet kétségbeejtő voltát árulta el, hogy id. Szily Kálmán mozgalmat indított, hogy az összes tudományos társulatok a nyomdaárak által lehetetlenné vált helyzetet és az írói tiszteletdíjak ügyét együttesen vigyék a kormány elé.

Őszre azután bekövetkezett az összeomlás. Társulatunk ugyan 1918 decemberében és 1919 január 16-án még tartott egy-egy választmányi ülést, de utóbb el kellett hallgatnia, kiadványait is szüneteltette, és iparkodott magáról életjelt sem adni, hogy ne kerüljön valami direktórium alá. A proletárdiktatúra alatt az elnökkel is — aki kénytelen volt elrejtőzni — megszakadtak a kapcsolatok. Csak Horthy Miklós bevonulása után indulhatott meg újra az élet. 1919 december 21-én tartotta a Társulat ismét első választmányi ülését. A Századok 1919-i évfolyama azonban rendes terjedelmének felét sem érte el s a deficit mégis 23.000 korona volt. Akik átéltük, sem igen emlékszünk már vissza azokra a nyomasztó viszonyokra, amelyekkel akkor meg kellett küzdenünk. Klebelsberg utóbb büszke volt, hogy a Történelmi Társulat „volt az első, mely az összeomlás kábulatából fölébredt“. Büszke is lehetett rá, mert azt a Társulat egyedül neki köszörhette. Éles szeme azonnal fölismerte, hogy az életlehetőségeknek abban az összezsugorodásában az alkotások megvalósításához az alapföltétel a munkatársak munkaképességének és munkakedvének fönntartása volt. Egy percre sem vesztette el hitét, hogy a „katasztrófák nemzete“ éppen az összeomlás csapásainak hatása alatt hamarosan összeszedi erejét és nagy erőfeszítésekre lesz képes, s az új helyzetben már megindított terveinek még nagyobb jelentőséget tulajdonított. Megvalósításukhoz azonban meg kellett óvni a Társulatot az ésszeropparástól s az embereket, akik szolgálatában állottak, az elkallódástól. Egy percre sem gondolt arra, hogy hatalmas terveit elejtse és a Társulat továbbvegetálásának apró gondjaival foglalkozzék. Jól tudta, ha a legszükségesebb eszközöket előteremti, Csánki mint ügyvezető alelnök, valamint a főtítkár és a szerkesztő ezt a feladatot meg fogják oldani. Ment tehát a maga útján, az Újabbkori Források maradt szívéhez nőtt gyermeke, de amint ennek érdekében meg kellett oldani a bécsi kutatások, a nyomda és a papír kérdését, úgy szükséges volt a Társulat emelése is s az embereké, akiknek megélhetését kellett biztosítani, munkakedvüket fönntartani és lelkesedésüket fölszítani.

1920 februárjában az egyének megsegítése volt a sürgős feladat. Klebelsberg gróf Bánffy Miklós gróf, verseghy Nagy Elek követségi tanácsos és Miklós György, a Pesti Hazai Első Takarékpénztár igazgatója közbejöttével 247.500 K-t gyűjtött össze Hollandiában. Ezt az összeget 52 historikus közt osztatta fel olyan módon, hogy 2000—5000 K-ás segélyeket (4—5000 K-t önálló földolgozásokra, 2—3000 K-t másolásokra) kaptak előleg alakjában bizonyos megbízásokra, esetleg már munkában lévő tanulmányaik tiszteletdíjára. Egy részük éppen az Újabbkori Források sorozata részére adott megbízásokra szolgált. De ez a segélyezés túlment az Újabbkori Források és a Társulat keretein és kiterjedt más tudományos testületek, többek közt az Akadémia kiadásaiiban megjelenő munkákra, sőt olyan új témákra is, amelyek Társulatunk tervezett kiadványainak körén kívül állottak, amelyeknél tehát — ámbár a földadat megoldásának szükségéről meg volt győződve — kiadói jogait érvényesíteni nem kívánta. Amikor ezt a segélyezést Klebelsberg bejelentette, bejelentését a következő szavakkal zárta: „Teljes tudatában vagyok annak, hogy a most javasolt intézkedéstől számottevő eredményt csak akkor várhatunk, ha folytatása lesz, ha kiindulási pontja lesz egy nagyobb tudománypolitikai akciónak, amelynek irányáról és eszközeiről talán lesz szerencsém e helyről bővebben nyilatkozni, de már most biztosítani kívánom az igen tisztelt választmányt, hogy ezen a megtisztelő helyen csak addig óhajtok megmaradni, amíg a magyar történetírás ügyét nem üres szölamokkal, hanem tettekkel támogathatom.” Valóságos életmentő cselekedet volt ez a magyar történettudomány számára, nyomában fölbuzgott újra a munkakerelv.

A Társulat is megtalálta az átmeneti formát. A tovább növekvő drágulás és az országcsönkítés keservei között a régi keretek nem voltak fenntarthatók. Tagjaink nagyrészt az elvesztett területekkel elvesztették. Velük megszűnt minden kapcsolat; akik onnan elmenekültek, sem voltak képesek tudományos célokra áldozni, sokan vagónlakókként várták az emberibb életformák visszatérését. A tagdíj nagyobb emelése csak kilépésekre adhatott volna okot, a hátralékokat is csak óvatosan lehetett behajtani. Sok alapítótagnak csak kétszáz az alapítvány fejében alapszabályszerűen kötelesek voltunk kiadványainkat megküldeni, ámbár a kamatok messze elmaradtak az önköltségi ár mögött. Egyesített 1919—1920. évi zárszámadásunk 4140 K 81 fillér hiánnyal zárult, de e mellett még 61.623 K 43 fillér tartozásunk állott fenn a nyomdánál. A legnagyobb terhet a

Történelmi Életrajzok jelentették. Erre a kiadványra már 1911 előtt is ráfizetett a Társulat. Akkor e kiadvány népszerűsítő jellege miatt a Társulat vállalta az áldozatot, amely évi másfélezer korona körül mozgott. A népszerűsítés azonban csak törekvés volt az Életrajzoknál, amely nehézkes, túlméretezett munkákat adott a közönség kezébe — többnyire írók életrajzeit — sok aprólékos adattal, ami a részletkutatásnak értékes volt, de nem illett gazdagon illusztrált, díszes, a közönségnek szánt kötetekbe. 1918-ban a bevétel már csak 6100 K volt, a ráfizetés meghaladta a 18.000 K-t, az 1919—20. évek kiadványáért pedig 3563 K folyt be, 34.626 K 90 fillér ráfizetés mellett. Ezt a kiadványt is el kellett tehát ejteni, egyelőre ideiglenesen, de föltámasztására többé nem került sor. Fájdalmasabb volt, hogy a Századok terjedelmét is felére kellett redukálni, úgy hogy hosszú éveken át két évfolyamot egyesítettünk egy kötetben. Ezzel meg volt mentve az alacsony tagdíj és az 1921. évi zárószámadás mégis ismét egyensúlyba került.

A létfontartás tehát biztosítottnak látszott és azontúl más kérdések is szőnyegre kerülhettek. A legsürgősebb nemcsak az Újabbkori Források, hanem az egész magyar történettudomány szempontjából az a fordulat volt, amely az összeomlás kapcsán az osztrák köztársaság levéltári politikájában következett be azzal, hogy a levéltári anyagot 1894 végéig a kutatók részére fölszabadították s az addig titkosként kezelt iratok is hozzáférhetőek lettek. Magyarországra nézve tehát igen fontos volt, hogy betekintést nyerjen például az államtanács vagy a császári kabinet kötegeibe és sok más addig elzárt sorozatba. A megoldás pedig annál sürgősebb volt, mert kalandor dilettánsok vetették magukat az anyagra, akik, szenzációt hajhászva, néhány csattanó irat közlésével iparkodtak a kínálkozó hasznot lefőlözni, de ezzel a rendszeres kutatás és publikálás lehetőségeit rontották. Megoldandó volt azonkívül a kutatás finánciális része. Rendszeres kutatás hónapokig tartó munkát kívánt meg. Erre historikusaink többnyire a szabadságot sem kapták meg, de a hosszú fentlakás költségeit sem bírták. A bécsi levéltárak anyagában tehát jórészt csak az ottani levéltárakban alkalmazott tudósaink dolgozhattak. Klebelsberg korábbi bécsi látogatásakor már fölmerült az a terv, hogy valami módon egy kis intézetet kellene szervezni, amelyben váltakozva állandóan néhány másoló és kutató tartózkodhatnék. 1920 elején arról értesítettek bécsi kollégáink, hogy a közös vagyon fölszámolására kiküldött magyar bizottság a magyar gárdapalotában kapott helyiségeket és

hogy ezzel kapcsolatban meg lehetne kísérelni, hogy kutató tudósaink részére is négy-öt szobát engedjenek át. Az első roham nem sikerült; bécsi katonai misszióknak vezetőjének információja alapján kérésünk elutasított, de Klebelsberg közbelépésére Teleki Pál gróf külügyminiszter kieszközölte ez intézkedés megváltoztatását és a honvédelmi miniszter június 26-án elrendelte három szoba átadását. Így sikerült a gárdapalotában, igaz, hogy egyelőre csak a manzard részben, csak meredek csigalépcsőn megközelíthető helyen egy nagy és két egymásba nyíló kis szobát szerezni. Bebútorításukra Klebelsberg gróf Esterházy Pál herceget kérte meg, aki a szükségeseket készséggel bocsátotta rendelkezésre. Nehezebb volt az ágynemű kérdése. Ennek érdekében Klebelsberg grófnő az akkor Budapesten tartózkodó Pedlow kapitánynál is eljár. Szeptemberre Eckhart Ferenc elkészült a berendezéssel. Első kiküldöttünk, Mályusz Elemér azonban már augusztusban Bécsbe érkezett, a berendezés elkészültéig tehát a Pazmaneum adott neki hajlékot. Ott lakott néhány hétig Hajnal István is. Átköltözésük 1920 október 12-én történt. Rövidebb ideig ebben az évben még Angyal Dávid és Alföldi András is főnt dolgozott.

Ebből a magból fejlődött a Történeti Intézet. Kiküldöttünk ugyan elég primitíven voltak elszállásolva, de minderképp örült a munkalehetőségnek. Étkezni a kiküldöttek a főszámoló hivatal konyhájára jártak, amely a palotában a gárdistákat és a hivatalos ügyben Bécsbe utazó magyar urakat is ellátta. 1922-ben sikerült a félemeleten egy föl-szabaduló háorszobás részt is megszerezni, melyhez Schönborn-Buchheim Károly gróf és neje adták a szükséges bútorzatot. Ennek középső termében nyert elhelyezést Károlyi Árpád könyvtára, amelyet a kultuszminisztérium az intézet részére megvásárolt, amikor Károlyi Budapestre készült költözni. Ez az átköltözés azonban elhalasztódott, mert Károlyi egy lezárt csomagban a levéltárban megtalálta a Széchenyi István grófnál Döblingben lefoglalt iratokat. Ezek kiadása az Újabbkori Források sorozatában egyelőre mégis Bécshez kötötte Károlyit, ő maga is beköltözött az új rész egyik szobájába, ahonnan később, amikor Klebelsberg utóbb mint kultuszminiszter a gárdapalotát a bécsi Collegium és a Történeti Intézet céljaira átvette, külön kétszobás lakosztályba ment át, amely mellett az intézet irodahelyiséget is kapott. Akkor költöztek le az ifjabb kutatók is a padlásteri szobákból, minthogy az intézet a palota félemeletén egész sor helyiség fölött rendelkezett.

A Döblingi Hagyaték pompás anyaga volt az Újabbkori Források első kiadványa. Első kötete 1921-ben jelent meg, a második, Széchenyi nagy magyar szatirájával, a következő évben. Kitűnő beharangozó volt ez az új sorozat számára. Klebelsberg mindent elkövetett, hogy a kiadvány elkészültét, szép kiállítását és terjedését előmozdítsa. A két kötetből külön bibliofil kiadást is rendezett merített papíron, számozott példányokkal és maga gyűjtötte az előfizetőket. Ehhez a kiadáshoz külön művészi rézkarc-emblémát készíttetett. Minthogy a papírszerzés akkor igen nehéz dolog volt, maga járt el a papírnagykereskedőknél a kiadványhoz szükséges papír kiválasztására és lekötésére. Akkor már belülgymnaszter volt. Volt elég gondja, de a társulati ügyeken, különösen a bécsi kutatáson és az Újabbkori Források összes szellemi és technikai kérdésén állandóan rajta tartotta a szemét. Gyakran a minisztériumból telefonon kért fölvilágosítást, hogy ez vagy az a részlet mennyivel jutott előbbre, vagy adott utasítást, hogy a szóban forgó problémák milyen irányban volnának megoldhatók. A Döblingi Hagyaték első elkészült példányát bemutatta a kormányzó úr főméltóságának, aki ez alkalomból legfelsőbb kéziratban üdvözölte történettudományunk akkori nesztorát.

A technikai nehézségek folytonos súlyosbodása és az inflációs áremelkedés érlelte meg azt a gondolatot, hogy a tudományos társulatoknak össze kell fogniok, hogy saját erejükkel emelkedjenek ki az örvényből, amely sokkal veszedelmesebb mélységbe rántotta őket, mint a háború nyomora és minden munkájukat szinte megsemmisüléssel fenyegette. A probléma az volt, hogy új alapokon keressék működésük további lehetőségét. Mindjárt a proletárdiktatúra bukása után a Társulat beadvánnyal fordult a kultuszminiszterhez. Pekár Gyula államtitkár csak azon a módon látta lehetségesnek a kibontakozást, ha egy új alapítású kultúrnyomda állítaná elő az összes társulatok folyóiratait, hogy így az üzleti haszon a társulatok számára legyen megtakarítható. Az informatív adatgyűjtés meg is indult, de az ügy nem jutott előre. Egyelőre a minisztérium csak olcsóbb papírt szerzett a társulatok részére és azt fölosztotta közöttük. Ezt az ügyet a minisztériumban Czákó Elemér miniszteri tanácsos vette kezébe és szerencsésen le is bonyolította. Ő fölsíemerte Klebelsberg kezdeményezéseinek jelentőségét és mindenben készségesen előmozdította azokat. Az olcsó papír azonban magában még nem volt elégséges a magyar tudományosság fennmaradásához, annál kevésbbé, mert a nyomdák, amiért a papírost a társulatok nem az ő útjukon szerezték,

az e révén elmaradt haszon címén jelentékeny százalékokt számítottak föl. A Századok terjedelmét ugyan sikerült 60 K-s évi tagdíj mellett 20 ívről ismét évi 25 ívre fölemelni, de talpraállítás az azon az alapon, hogy a társadalom is jelentékenyebb adományokkal sietett volna segítségére, hiú remény maradt. Saxlehner András adománya: 80.000 K egy füzet költségeire 1922 elején fehér hollóként magára maradt s a Társulat főtítkára, Lukinich Imre az évi közgyűléseken bemutatott beszámolóiban hiába panaszkolta, hogy a történelmi név és az anyagi eszközök bősége tudományos életünk és intézményeink vergődését közönyös szemmel nézi. Rendkívüli kiadványokra, nagy publicitással megindított mozgalmakra még reagáltak, de a mindennapi élet szükségletei iránt semmi érzékük nem volt.

A döblingi hagyaték szép sikere után egyéb forráskiadványaink jövője kétségesnek látszott. Az előbbinek megjelenését jelentékenyen mozdította elő Széchenyi István gróf unokáinak, Teleki Tiborné és Károlyi Alajosné grófnőnek 200.000 K-s adománya, amely mellett a többi adomány — a Tébe 100.000 K-s befizetésétől eltekintve — 10—25 ezer K-s tételekből állt és nagyrészt vállalatok részéről folyt be. Az Újabbkori Források kiadása azonban, amikor egy 40 íves kötet nyomdai munkája papír nélkül is — a másolási munkákat és az írói tiszteletdíjat sem számítva — 150.000 K-n fölül mozgott, ilyen alapon alig volt megoldható. Évi két kötet megjelentetéséhez 300—400.000 K-ra lett volna szükség, ha a másolást a Bécsi Történeti Intézet fedezi. Klebelsberg gróf tehát Buday László révén 1920 augusztus 6-án értekezletet hivatott össze a Magyar Kir. Statisztikai Hivatalba, amelyre a társ Egyesületek, gazdasági szervezetek és egyesületek és néhány napilap képviselői hivattak meg. Előttük fejtette ki a Döblingi Hagyaték jelentőségét és mutatott rá az adott helyzetre, amely a tudományos könyv terjesztését lehetetlenné teszi. Csak a primitív viszonyokhoz való visszatérésben látta a megoldást, előfizetők gyűjtése révén, s erre a feladatra kérte az összefogást, a társadalmi faktorok, a tudományos és gazdasági egyesületek és szervezetek intenzív propagandáját. Az ülés jelentékeny eredménnyel zárult. Zielinszky Szilárd, a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet elnöke mutatott különös megértést és fölvetette Széchenyi munkái teljes kiadásának gondolatát. Egy altruisztikus könyvkiadó részvénytársaság terve alakult ki „Széchenyi Könyvtár kiadó rt.” címen. 1920 végén mentek szét a levélbeli fölslólitások Klebelsberg gróf és Zielinszky aláírásával. Budapest Székesfőváros és a Hangya szervezet 200—200.000 K-val

járult az alapításhoz, a Pénzügyi Központ ugyanannyi értékű részvényt jegyzett, a Grünwald Testvérek és Schiffer cég 100.000 K-t, a Magyar Folyam- és Tengerhajózási rt. 60.000 K-t, az Első Pesti Hengermalom 50.000 K-t adott. Az eredmény egymillió korona volt, amely 211.000 K kivételével mind a Társulat birtokába került. Ezenkívül sikerült az akkor főnállott Anyagértékesítő rt.-től másfélmillió korona értékben elsőbbségi részvények jegyzését elérni. Ez volt az alapítás legnehezebb kérdése. Klebelsberg csak Bethlen István gróf segítségével tudta elérni ezt a támogatást. Így 2.500.000 korona tőkével megalakult a Széchenyi Könyvtár kiadó rt. Széchenyi összes munkáinak és az Újabbkori Forrásoknak kiadására. Széchenyi összes munkái érdekében tehát Klebelsberg tárgyalást indított a Magyar Tudományos Akadémiával. Széchenyi naplójának birtokosával, és — hála Berzeviczy Albert és Balogh Jenő jóakaró megértésének — a Széchenyi-munkák publikálására Társulatunk az Akadémiával karöltve közös bizottságot alakított.

Ezzel párhuzamosan haladt az altruista nyomda létesítése. Ámbár sikerében azok bíztak legkevésbé, akik a tudományos társulatok összefogását leginkább propagálták, ez az alapítás is megvalósult. A minisztérium részéről (Zakó Elemér volt legbuzgóbb előmozdítója. Ebben az alapításban a Társulat csak közvetve volt érdekelve, bár elsősorban ez, illetve Klebelsberg Kunó gróf harcolt érte. Az alapításhoz fedezetül az az 1.500.000 K szolgált volna, amelyet a kultusz-minisztérium a Társulatoknak átengedett olesó papírért számított föl, amelynek behajtásáról azonban utóbb lemondott. Már 1921 májusában akadt is egy eladó nyomda, de mire a társulatok képviselőit össze lehetett gyűjteni, eladták. Így egy bizottság küldetett ki, mely azután a Mária Terézia lak-tanyában akart helyiséget szerezni és új gépekkel berendezkedni. Kitént azonban, hogy ezt öt millió alul nem lehet lebonyolítani s a gépeket szállító gyár még 30% áremelést is fenn akart magának tartani. A Déri Frigyes alap 1.000.000 K kamatmentes kölcsönt volt hajlandó adni, 1.000.000-t az Országos Központi Hitelszövetkezet jegyzett évi 5%-os nyereség biztosítása ellenében, 500.000 K kamatmentes kölcsönt pedig a pénzügyminisztérium ígért. A tudományos társulatokra így 1—1.500.000 K részesedés maradt, amiből 250.000 koronát a Széchenyi Könyvtár kiadó rt., 59.070 K-t (az az összeg, amely a kedvezményes papír vételárának elengedéséből származott) pedig a Történelmi Társulat vállalt magára. Ezen az alapon a tárgyalásokat Horánszky Dezső, az Orsz. Központi Hitelszövetkezet vezérigazgatója vette kezébe.

Az ügyet azonban egészen más irányba terelte, hogy Czakó egy még alig használt, békeanyagú nyomdát talált, amelynek megvásárlását azután a kiküldött szűkebb bizottság el is határozta. Az akkori lakásinségben Klebelsberg azt kívánta, hogy az egyetem adja át bölcsészetkari főépülete alagsorának egy részét a nyomda céljaira, amelynek igazgatója Czakó Elemér lett.

Ezzel együtt oldódott meg a tudományos társulatok szövetségének kérdése is. A tudományos társulatok a nyomda részvényesei lettek. Ott nyomatták folyóirataikat és kiadványaikat s a végeztetett munka után visszatérítést kaptak. A szövetség formális megalakulása csak 1923 január 24-én történt, amikor Klebelsberg a belügyi tárcát már fölcserélte a kultusztárcával. Mint kultuszminiszter az újonnan létesített intézményekért teljes erővel vetette latba tekintélyét és hatalmát, főképp azonban munkáját és tudását. A nyomda ügye annyira szívében feküdt, hogy reggelenként, mielőtt a minisztériumba bement, sűrűn látogatott el oda, megnézni, hogy az üzem hogyan megy, mire volna szüksége, az új gépek megérkeztek-e, hogyan válnak be s a kiadványok hogyan készülnek?

Utóbb a szanálás, a pengőszámításra áttérés okozott még egy igen komoly zökkenőt. Pénzünk elértéktelenedésének bevallásával megsemmisültek a milliók. A Széchenyi Könyvtár kiadó rt. is, amely eddig kitűnően teljesítette föladatát, fölszámolt. A nyomdát hasonló bajoktól mentesítette az Egyetemi Nyomdával való fúziója. A társulatok, így a Történelmi Társulat állami szubvencióját is a minisztérium a nyomdának utalta át, amely néhány százalékot fizetve az előre hitelezett pénzért, ennek terhére számolta el követeléseit. Akkor már — 1923 óta — a Társulattal kötött szerződés értelmében a Bócsi Történeti Intézet is a Gyűjteményegyetem gondjaira volt bízva, ami a Társulatot ez alól a teher alól fölmentette. Az anyagi nehézségek tehát háttérbe szorultak. A 20-as évek elején Klebelsberg gróf az anyagi alapot még adományokból iparkodott előteremteni. A Széchenyi Könyvtár kiadó rt. és a Tudományos Társulatok Szövetsége nyomdájának megalapítása mellett még kiemelőndő, hogy 1922 januárjában József főherceg tábornagy úr öfensége a tervezett József nádor kiadvány részére 400.000 K-t ajánlott meg, azonkívül Klebelsbergnek sikerült 1922 nyarán egy magát megnevezni nem akaró mecénástól másfél millió, az United American Linestől pedig egymillió koronányi adományt szereznie minden megkötöttség nélkül. Az infláció azonban később az adománygyűjtést is lehetetlenné tette.

1925-ben egy 100.000 K-s adományt a Társulat már föl sem vett, tekintettel az összeg csekély voltára. A szanálás után tehát megint csak az állami támogatás segítségével voltak kiadványaink megjelentethetők. Klebelsberg még egy évvel a minisztérium éléről való távozása előtt az Újabbkori Források kiadására évi 40.000 pengőt állított be, amelyet azonban utóda évi 6000 P-re szállított le, ami egyetlen kötet költségét sem fedezte. Más hatóságoktól és egyesektől bizonyos meghatározott célra kapott összegekkel mégis sikerült azután is elérni, hogy nagyjában az első szerényebb elgondolás kerete, évenként két kötet megjelentetése be volt tartható. Az Újabbkori Forrásoknak eddig 40, nagyobbrészt igen testes kötete jelent meg és négy sajtó alatt van, több kötet pedig nyomdakészen várja sajtó alá adását, illetve a fedezetet, amely ezt lehetővé teszi.

Főlemelő élmény volt, hogy Klebelsberg első elnöki megnyitója után milyen erővel indult meg a tudományos munka megszervezése. 1920 őszén Hóman Bálint Magyar Történettudományi Kézikönyv kiadását javasolta, melynek tervét is benyújtotta. Klebelsberg még abban az évben 20.000 K-s segélyt eszközölt ki a kézikönyv részére, amelynek kötetei gyors egymásutánban láttak napvilágot és nagy hatással voltak az újabb historikus nemzedék módszeres képzésére. Szekfű Gyula, aki az eredeti elgondolás szerint Károlyi Árpáddal együtt készítette elő a Diplomáciai Emlékek tervezett sorozatát, a velencei anyag mellett a simancasi levéltár átkutatását is szövéttette. Klebelsbergnek még 1921-ben sikerült is embert találnia Szittyay Dénes jezsuita atya személyében, aki gazdag fényképmásolatgyűjteménnyel tért vissza Spanyolországból. A velencei kutatásokat pedig a jászói premontrai rend segítségével oldotta meg. Kravjánszky Mór kanonok több évig dolgozott a velencei levéltárban, anyaga azonban rengeteg terjedelme és aránylag soványabb magyar vonatkozásai miatt Klebelsberg halála után fedezet hiányában nem volt kinyomatható és így a fáradságos kutatások eredményei csak egy kötet feldolgozásban láthattak napvilágot. A diplomáciai emlékekről különben elterelődtött a figyelem. Károlyi kezébe kerültek gróf Batthyány Lajos miniszterelnök pörének iratai és ezeket publikálta két szép kötetben, majd megbízást kapott, hogy a Batthyány-minisztérium működésének anyagát gyűjtse össze. Ez utóbbi iratanyag ötkötetnyi terjedelemben le is van másolva és Társulatunkra hárul a kötelezettség, hogy gondoskodjék sajtó alá rendezéséről és a bevezető tanulmány elkészítéséről. Szekfűt viszont az „Iratok a magyar államnyelv történetéhez” munkálatai foglalták le és meghívá-

sával a Pázmány-egyetemre, majd Magyar Történetének megírásával elvesztette a kapcsolatot ezzel a tárgykorrel. A Törökkori Kútfökből így csak egy kötet jelent meg; külön fedezet hiányában ez az amúgy is nagy akadályokba ütköző sorozat abbamaradt. A kellő szaktudás, főképp a török nyelv és paleográfia nehézségei is közrejátszottak ebben, ámbar a török paleográfia problémáját, amelynek megvalósítását Klebelsberg gróf magyar feladatnak hirdette, az Országos Levéltárnak Fekete Lajos munkájával sikerült megoldania.

Ennyire szétágazó föladatokhoz azonban nemcsak az anyagi eszközök nem voltak elégségesek, hanem akkor még nagyrészt a kellőleg képzett kutatók is hiányoztak. Az eredeti elgondolás az volt, hogy az egyetemről kikerülő új historikus nemzedék fogja diplomájának megszerzése után a kiadni tervezett iratok anyagát másolni. Ilyen fáradságos és saját fejlődésük és jövőjük szempontjából természetlen munkára azonban hosszabb ideig a képzettségük és tehetségük folytán megbízható ifjakat alig lehetett visszatartani. Az olyan kiváló kutatókat, mint Hajnal István, Mályusz Elemér, Miskolczy Gyula, Paulinyi Oszkár, önálló munkára kellett engedni. A másolás, egyes nagyobb földolgozások vagy kiadványsorozatok részére, tehát szűkebbre szorult össze, már azért is, mert a feldolgozók sem tekinthettek el attól, hogy az anyagot maguk nézzék át. Mire pedig az első nekilendülés után az újabb generáció felnőtt, az elhelyezkedés nehézségei okoztak bajt; a különleges munkára alkalmatlan, gyengébb képzettségű ifjak elfoglalták a megürülő állásokat és kiváló társaik velük szemben a pénzügyminisztérium meg nem értő formalizmusa miatt igen hátrányos helyzetbe kerültek. A publikálandó kéziratanyag fölhalmozódása miatt nagyobb új témákra nem is kaphattak megbírást. Hogy a klebelsbergi lendület megújulhasson, arra volna szükség, hogy egyrészt a publikálásra bőségesebb anyagi eszközök álljanak rendelkezésre, másrészt a tudományos pályára menő ifjúság nyomasztó helyzetén lényeges könnyítés történjék.

Klebelsberg, ha már általánosságban nem tudta megoldani a középosztály kérdését, amelyet a háborús és a háború utáni pénzügyi politika meggondolás nélkül áldozott föl, gondosan őrködött azon, hogy a kiemelkedőbb értékeket veszni ne hagyja. Megbízások és kiküldetések, kutatási segélyek és írói tiszteletdíjak mindig idejében érkeztek, hogy a bajt elhárítsák. Az idősebbeket ugyan nagyon bántotta, hogy megélhetésüket is csak ezek az eszközök biztosíthatják — ezt Klebelsberg maga is érezte —, de ezen nem volt módjában segíteni. Azon őrködött tehát, hogy

munkatársait legalább ilyen módon mentesítse az élet nehéz gondjaitól. Károlyi Árpádot, akivel szemben nyugdíjának megállapításakor, mert közös intézmény tisztviselője volt, a magyar nyugdíjasokénál is kedvezőtlenebbül jártak el — a bécsi intézet vezetését reábízva — keserves nélkülözések után ismét megszabadította súlycs gondjaitól, ha a vele szemben hosszú érdemes szolgálat után megnyilvánult méltatlanság keserűségét nem is tudta megszüntetni. De nemcsak a beérkezettekre volt gondja. Azt hirdette, hogy „az a nemzet, mely nem képes tehetséges fiainak kifejlődését biztosítani és őket a nekik megfelelő helyre állítani, az a középszerűség kezén elsorvad.” Különös gonddal figyelte tehát a tanáraiktól beszerezett információk alapján az új tanárjelölteket, „a legfinomabb, az üde, derűs tehetségeket — amint ő mondotta — a bájos alkotásoknak játékos hajlamú mestereit”, akiknél félt, hogy „ők törnek le legkönnyebben”. Már diplomájuk megszerzése előtt számbavette őket külföldi kutató munkára és ott mutatott képességeik szerint nagy szeretettel gondoskodott megfelelő elhelyezésükről. Korszerű iskolázás, előrelátó munkaszervezés és a jövő tudósnemzedékről való gondoskodás így kapcsolódott össze működésében. Ha valakinek távoli országban volt szüksége anyagának kiegészítésére, sem fáradságot, sem pénzt nem sajnált, hogy munkáját lehetővé tegye. Nagy súlyt vetett arra, hogy a Széchenyi-kiadvány mellett a Kossuth-emigrációra vonatkozó sorozat is mentől tökéletesebb legyen s ezért Jánossy Dénest egy évre Amerikába küldte az ottani anyag föl kutatására.

Nagy öröme telt abban, ha törekvéseit megértették és várakozását kielégítették. Az Újabbkori Források minden kötete külön-külön öröm volt részére. A nagy témacsoportok ragadták meg leginkább: a Döblingi Hagyaték, amely Széchenyi-sorozattá alakult, a nemzetiségi kérdés, amelynek munkáján számosan osztozkodtak, József nádor s a Batthyány-kormány iratai vagy Kollonics Einrichtungs-werk-je; — szívesen karolta föl a középponti dikasztériumok történetének gondolatát, a nádorok vagy a főkapitányok levelezésének gyűjtését, a kancellárok működésének földolgozását, de szívesen támogatott minden kisebb kutatást is, ha az bele tudott illeszkedni a nagy vonalakba és lényeges kérdést tárgyalt. A fölmerült tervek megvalósítása még évtizedekre adhatna munkát a kutatóknak. Szerette volna a munka ütemét is gyorsítani. A vállalkozó kutatók első ígéreteit, hogy közeli időpontra már nyomdakész kéziratot tudnak adni, készpénznek vette és mentől rohamosabban

romlott a pénz értéke, annál jobban sürgette a munkatársakat. A tudományos kutatás azonban, különösen olyan magæs követelmények mellett, amelyeneket az Újabbkori Források utasításai elõírtak, az anyag összegyûjtése és megrostálása után a kutatót még annyi idõrabló föladat elé állította, hogy a legjobb hiszemben beígért kötetek is évekkel megkéstek. Az 1925. év volt az, melyben elõször nagyobb-számú kötet jelent meg. Mint akkor, a következõ években is négy-négy kötet került forgalomba. 24 kötet megjelenését érte meg. Halála óta ehhez még 16 kötet járult. Mindezekben a munkákon szeme állandóan rajta volt, akárcsak II. Gyula pápáé mûvészeinek készûlõ alkotásain.

1928-ban mondott elnöki beszédében különösen nevezetes kijelentéseket tett nemzeti történettudományunkról. „Valóságos történelmi pathológiára, történeti kórbonctan alapítására van szükség. A hanyatló korokat valósággal oda kell tenni a történelem boncolóasztalára, az így feltárt nemzeti hibákból preparátumokat kell csinálni, mint ahogy az orvosi elméleti intézetekben formalinban megõrzik a szerveknek egyes karakterisztikus betegségi cseteit. És ez nem nemzeti önkínzás, önsanyargatás lesz. Célja nem pusztán nemzeti önmegismerés. Ennél sokkal több, világosan fel akarjuk ismerni nemzeti hibáinkat, hogy azután a neoneacionalizmus pedagógiája fõképen az iskolákban felvehesse a harcot a begyökeresedett hibák és bûnök ellen. Ha végignézzünk nemzeti történelmünk gyönyörû tragikumán, elbámulunk a sok erényen és a meghozott sok honfiáldozaton, a hazáért kiöntött tömérdek honfivéren. És ha annyi hazafiság ellenére is sorsunk annyiszor rosszra fordult, akkor a nagy erények mellett nagy nemzeti bûnöknek is kell lenni. Ezeknek jövõ romlásait pedig csak akkor tudjuk meggátolni, ha felismerve azokat, rendszeresen felvehetjük velük a harcot.“ Ezen az alapon mondta: „a magyar történelem sokkal több, mint egy tudományszak s számunkra nemcsak okulás és tanulság, hanem nemzetünknek egyenesen éltetõ eleme.“

Ez a mély meggyõzõdés állt Klebelsberg történelmi társulati elnöksége — nem, egész kultúrpolitikája mögött. Ezért tört olyan határozottan lándzsát a szigorú tudományosság mellett és óvott olyan határozottan a dilettantizmustól. Amikor Társulatunkat alapították, a történelmi emlékek gyûjtését és a történelem népszerűsítését tűzték ki föladatául. Utóbb már nehéz volt a haladó tudományos kutatás és a teljesen másjellegû népszerűsítés összeegyeztetése. Szilágyi Sándor az Életrajzokat alapította a népszerűsítésre, de a

Századok még az ő halála után is sok olyan terhet cipelt magával, aminek tudományos folyóiratban alig volt helye. Klebelsbergé az érdem, hogy a Társulatot a dilettáns sallangtól megtisztította és a kor színvonalán álló politikát és módszerességet követelt. Ezzel a Századok is tisztán tudományos folyóirattá fejlődhetett s a Társulat színezete is erősen változott. Klebelsberg nem akarta elvágni a kapcsolatot a közönséggel, sőt éppen a szélesebb olvasóközönség érdekében követelte a törekvést a formai szépségre és a lényeges tárgyak földolgozását. Taggyűjtéseink is 1919-től 1927-ig azt bizonyították, hogy az újonnan szerzett tagok fele: iskolák és egyesületek, múzeumi és levéltári tisztviselők, tanárok és tanárjelöltek, papok és szerzetesek, tehát a tágabb értelemben vett szakkörökhöz tartozók. Egy második, népszerűsítő folyóirat gondolata közvetlenül a most folyó háború előtt vetődött fel, de a papírkorlátozások és egyéb háborús nehézségek miatt egyelőre még nem volt megvalósítható.

A tudományos jelleg kifejezésre jutott abban is, hogy a Társulat ülésein külföldi neves történettudósokat szólaltatott meg s a történettudósok nemzetközi szervezetével is fölvette a kapcsolatot. A nemzetközi kongresszusokra számottevő delegációkat küldött ki és mindent megtett, hogy a magyar történetírás eredményeiről a külföldet is tájékoztassa. Amikor a dánok kezdeményezésére a kisebb elterjedtségű nyelveken megjelent történeti irodalom eredményeinek ismertetésére terv készült, ebben éppen mi magyarok voltunk az elsők, akik a nemzetközi folyóirat külön testes füzetében bőséges kivonatokban ismertettük újabb kutatásainkat, ezzel sok tekintetben irányt is adva annak, hogy a kérdés megoldása miként lehetséges.

A Társulat és tagjai, a kutatók: régiek és azok is, akik első szárnypróbálgatásaikat végezték, megértették Klebelsberg gróf elveit, jelszavait, figyelmeztetéseit és utasításait. Amit ő hirdetett, az közszellemmé vált historikusaink közt. Ők igazán nem törekedtek arra, hogy elhagyják a kijelölt utat, amelynek kitűzésében nagyrészüket a gróffal együtt dolgozott. Az a szukcesszív szolidaritás, amelynek hiányát Klebelsberg a magyar életben annyira kifogásolta, itt nem hiányzott. A mai ifjak talán már nem is a klebelsbergit, hanem az újat, a követendőt látják ezekben. Bátran elmondhatjuk, hogy amit ő a Történelmi Társulatban művelt, messze annak keretein túl is éreztette hatását nemcsak a kutatásban, hanem a szervezésben is. Ha ma a magyar történettudomány föllendüléséről, egészségesebb irányáról

lehet beszélni, abban jelentékeny része van gróf Klebelsberg Kunónak. Legszorosabban mégis Társulatunk érzi a szukcesszív szolidaritás kötelezettségét. Az a nagy átalakulás, amelyen Társulatunk az ő vezetésével keresztülment, az az új szellem, amelyet oda ő hozott be, az a megfeszített, a legrosszabb időkben szinte hajsolt munka, amellyel a hajó süllyedését megakadályozta és a viharon át csendes vizekre kormányozta, sehol annyira nem gyökerezett meg emléké, mint éppen a mi körünkben. Megfogyatkozott erőkkal az ő halála óta is tartottuk azt az irányvonalat és felvettük a harcot a kishitúséggel. Megragadtunk minden eszközt, amellyel történelmi kulturánkat szolgálhatjuk. Tanúsítják ezt újabban megindított kiadványaink is, amelyeknél a vállalkozás irodalmi kiadó intézetek kezében van, mint a Magyar Történelmi Társulat Könyvei sorozata és a Magyar Művelődéstörténet.

Azok közül, akik vele együtt dolgoztak, már sokan eltávoztak sorainkból, hogy másokat ne említsek, Fejérpataky László, Csánki Dzsó, Kollányi Ferenc és Károlyi Árpád. A többiek is, kik még élnek, túl vannak pályájuk zenitjén. Ezt a megemlékezést tehát a jövő nemzedékhez intézett szavakkal akarrám zárni: tartsák meg ők is a szukcesszív szolidaritást, a hűséget a nagy erőfeszítések törekvéseivel szemben és őrizték híven annak a férfiúnak emlékét, aki — hogy saját kifejezésével éljek — gondos orchidea-kertész volt, aki végiggondolt gondolatsorok távlatába állította terveit, aki a magyar történettudomány hivatásáról magas meggyőződést értelt ki magában s a mindennapi munka gyakorlati megoldásában is — nemzete jövője érdekében — lehetőleg a legmagasabb célra és módszeri megoldásra irányította a figyelmet.

Domanovszky Sándor.

A magyar köznemesség kialakulása.

II., befejező közlemény.

III.

A hadszervezetnek felülről kiinduló, az uralkodótól kezdeményezett átalakulása nyomán a XIII. század közepén a magyar társadalom több csoportjában azonos fegyverzetű és azonos módon élő harcosok tűntek fel, akik magukat egyértelműleg nobilisoknak nevezték. Bár jogaik szerfelett eltérőek, megfelelően a királyi serviensek, a várjobbágyok, az egyházi harcosok és a hospesek különböző eredetének, az egyforma életmód és hivatás közel hozta őket egymáshoz. Oly közel, hogy megpróbáltak átlépni egymás csoportjaiba. Ezért találunk a garamszentbenedeki bencés apátság jobbágysai közt 1255-ben királyi servienseket¹ s ezért kísérelték meg ugyanebben az évben az esztergomi érsek jobbágysai, sőt, példájukra, kondicionáriusai is, hogy az egyháztól kapott földjeiket sajátjuknak tekintve, „magukat az ország nemes szabadjaihoz formálják“, azok módjára viselkedjenek.²

A magaslát, amely felé valamennyien vágyódtak, az előkelők, a XIII. század elején a király körül tartózkodó nemesek életszínvonala. Törekvésüket az uralkodók nem nézték közömbösen. Számukra nyilvánvalóan előnyös lett volna, ha mindazok, akik korszerűen tudnak felfegyverkezni, kilépve régi osztályaik határai közül, egyetlen közösség tagjaivá lesznek s valamennyien az ő közvetlen vezetésük, irányításuk alá kerülnek.* Fülöp esztergomi érsek meg is gyanúsította 1272-ben V. Istvánt, hogy szemet hunyt az ő egyházi „harcos nemesei“ (nobiles exercitantes) és kondicionáriusai, köztük pecsenyeforgatója és sajt készítője eljárása felett, s elnézte, hogy ezek önkényesen eltávozva tőle, az ország nemesei (nobiles regni) közé próbáljanak bekerülni.³

¹ Knauz i. m. I. k. 422. l.

² Uo. I. k. 423. s. köv. l. — Várjobbágyok egyházi nemes jobbágyok közé lépnek: Novák i. m. 22. l.

³ Knauz i. m. I. k. 603. s. köv. l.; Tagányi, Történeti Szemle 1916, 603. l.; „quasi nobis imputando“.

A vád igazságtalansága nyilvánvaló. A hadi élettől idegenkedők megneemesítésére az Árpádok soha sem gondoltak; ilyen terv eszükbe sem juthatott, hiszen annak megvalósulása országuk tönkretételét, a társadalom felforgatását jelentette volna. A jogot és igazságot ők annyira tiszteltben tartották, hogy a nagybirtok szándékos gyengítésétől még akkor is tartózkodtak, amikor az ország érdekeire hivatkozhattak volna. IV. Béla tehát 1255-ben nem vette védelmébe az esztergomi érsek jobbágyait, hanem megbízottakat küldve ki, megállapíttatta, hogy kik tartoznak az egyházi népek közé, melyek a saját és melyek az egyháztól kapott földjeik, s azután szolgálataik végzésére kötelezte őket. Ugyanígy járt el V. István is. Parancsa szerint Fülöp érsek nemesei és kondicionáriusai tartoznak eleget tenni régi kötelességeiknek, urukon kívül senki másnak az országban nem szolgálhatnak, az esztergomi egyház nádora pedig felhatalmazást nyer az engedetlenek elfogatására és megbüntetésére. Tévednénk, ha a királyoknak ezt a magatartását csak a nagybirtokosok túlsúlyával magyaráznánk, mintha egyedül az ő fenyegető fellépésük kényszerítette volna IV. Bélát és fiát jogaik respektálására. A nagybirtokrendszer lényegében a királyi hatalom tartós korlátozását jelentette ugyan, azonban kialakulása történeti szükségszerűség volt. Olyannyira, hogy maguk az uralkodók voltak a kezdeményezők és később is gyámolító kézzel irányították a fejlődést, egyre több kiváltságot, hatalmat és hatáskört juttatva a főuraknak. Minden természetes rivalitás ellenére segítőtársat is láttak a nagybirtokban s ezért rajta voltak, hogy az ország érdekeit szolgáló együttműködésre bírják. A kormányzás oly főurakkal, akik hűségeseek voltak irántuk, szerfelett megkönnyítette számukra a munkát, hiszen egy-egy nagybirtokos engedelmissége széles területek zavartalan nyugalmit biztosította. Mivel király és főurak érdekei sok vonatkozásban azonosak, érthető, hogy IV. Béla és utódai beérték azzal, ha az előkelőket lekötöztették hívekké tehetik és nem törekedtek a nagybirtok hatalmának intézményes korlátozására. Ezért tartózkodtak attól, hogy az egyházi és világi nagybirtok harcos elemét kivonják a főpapok és főurak, a prelátusok és bárók hatalmából. A nagybirtok rendkívül súlyos, talán soha ki nem heverhető csapást szenvedett volna, ha elveszti legértékesebb népelemét és vele együtt a föld java részét, a harcosoknak átengedett fekvőségeket. Kétségtelenül ellene szegült volna az ilyesféle törekvéseknek — fellépésére azonban, ismétéljük, nem volt szükség, mert a király óvakodott az egyházi nemesek és a nagybirtok harcosainak kiemelésétől. Ezek tehát meg-

maradtak régi szervezetükben, sorsuk nem azonosult a királyi szerviensekével és a várjobbágyokéval, a köznemességnek nem lettek tagjaivá.

Ha őket a nagybirtok tartotta vissza, a városok által kiállított, szintén páncélos katonaság távolmaradása arra figyelmeztet, hogy a lovagi fegyverzet csak kiindulási pont lehet a társadalmi fejlődésben, az alakító erő szerepének eljátszására azonban önmagában elégtelen. A hospesek hadi kötelezettségének megállapítása, úgy látszik, inkább csak IV. Béla meg fia felfogására és törekvéseire jellemző, tényleges eredménye viszont annál kevesebb lehetett. Bizonyára ezért is hallgatnak a XIII. század három utolsó évtizedében kelt kiváltságlevelek — akár mint a Károly Róbert által kibocsátottak¹ — az új városok katonai terheiről, holott IV. Béla még aprólékos gondossággal írta körül a saját alapításainak kötelezettségeit.²

Köznemességgé így csak két csoport olvadt össze, a királyi szerviensek és a várjobbágyok tömege. Ők a tatárjárás után egy-két évre nevük szerint egyenként nemesek ugyan, nemességgé azonban csak akkor lettek, amidőn leomlottak a köztük lévő korlátok és egységes renddé váltak. Ezzel a kijelentéssel már meg is mondtuk, hogy az azonos életfelfogást tartjuk a köznemesség kialakulásában a döntő tényezőnek. Tehát oly elmet, amely magában a társadalomban rejlik. Az ellenvetésre, hogy keresetten mesterkéltné magyarázat egy nehezen definiálható fogalmat jelölni meg a társadalmi fejlődés irányító elvéül, arra hivatkozhatunk, hogy a királyság törekvéseivel való egybevetés valóban igazolja egy mélyen rejtőző elemnek a létét. Elég ugyanis felvetnünk a kérdést: érdeke volt-e az uralkodónak a királyi szerviensek és a várjobbágyok helyzetét módosítani, mássá tenni, mint az aranybulla korában volt? A feleleten nem is lehet gondolkozni, annyira nyilvánvaló, hogy a király szorosabban kezében tarthatta haderejének a várjobbágyokból kikerült részét, amíg az nem részese az aurea libertas-nak és a nemesi jogokra hivatkozva nem teheti feltételelessé

¹ Ezek lajstromát összeállította Hóman B.: A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában (Budapest 1921), 70. l.

² Az már kivétel, ha Károly Róbert összegezve Kolozsvár kiváltságait, megállapítja, hogy 60 mansiónként kell a városnak „unum armatum decenter ordinatum“ a királyi seregbe küldenie. (Zimmermann—Werner: Urkundenbuch, I. k. 319. l.; Jakab E.: Oklevéltár Kolozsvár története első kötetéhez, Buda 1870, 32. l. V. ö. még Buday K.: A magyar művelődés a XIV. sz. első felében. Sátoraljaújhely 1912. 168. s. köv. l.)

háborúba vonulását. Ha tehát a várjobbágyoknak a központi hatalomtól való szoros függősége mégis megglazul, ha a királynak bele kell egyeznie, hogy ők, meg a serviensek is a nobilisok büszke kiváltságainak részesei legyenek, bizonyosra vehetjük, hogy hatalma, befolyása korlátozására akaratától idegen tényező készítette. Ugyanaz az erő, amely a királyi servienseket és a várjobbágyokat tömörítette, a köznemességet mint rendet kikristályosította.

Korántsem akarjuk tagadni, hogy az uralkodó magatartását az a megfontolás is befolyásolta, hogy a várjobbágyok megnevesítésével megakadályozhatja ezeknek a nagybirtok hatalma alá kerülését. Amidőn a főurak szétszedték a régi váruradalmakat s a király, hogy mentse, ami menthető, egyrészt a külföldről bevándorolt népelemeknek a megőrzésére törekedett, másrészt a városokba költözés szabadságának biztosításával igyekezett kivonni a földesúri joghatóság alól egyeseket, valóban feltételezhetjük, hogy a várjobbágyokat inkább akarta királyi servienseknek, nemeseknek látni, mint földesúri szolgálatba álló harcosoknak. Azt hisszük azonban, hogy a várjobbágyok akkor, amidőn a nagybirtok túlsúlya önállóságukat fenyegette, már elég erősek voltak a támadások kivédésére. Nemesak általános anyagi és társadalmi helyzetükből vonjuk le következtetésünket, hanem a locsmándi várjobbágyok sorsából is. Ezt az egykor önálló királyi ispánságot — Locsmánd ma Sopron megyében fekszik — IV. Béla 1263-ban örök birtokul főasztalnokmesterének adományozta. Elrendelte egyszerre mind, hogy a várjobbágyok, a jobbágy fiúk, akiket keltjobbágyfiúknak neveznek, s a várnépek ugyanazon módon, mint eddig neki és az általa kirendelt cmesnek szolgáltak, a jövőben a földesúr iránt teljesítsék kötelelességeiket; mindössze azt engedte meg, hogy azok a jobbágyok és jobbágyfiúk, akik nem akarják a földesúri hatalmat magukra venni, átadva földjeiket az új birtokosnak, eltávozhassanak. Ellenben ugyanezen évben kelt privilegiális oklevelében, amelyben ünnepélyes formák közt megismételte adományát, már csak azokat juttatja a főasztalnokmester hatalmába, akik újonnan kerültek a várjobbágyok soraiba, vagyis a keltjobbágyfiúkat, ellenben a nemes várjobbágyok földjeit éppen úgy a földesúri hatalomtól menteseknek jelenti ki, mint a nemesek örökölt, vásárolt vagy adományozott birtokait.¹ Az ellenmondó rendelkezésekből nyilvánvaló, hogy a király,

¹ Wenzel, VIII. k. 49. l. — „exceptis possessionibus nobilium hereditariis, empticiis atque donativis, salvo nihilominus terris nobilium jobagionum castri in terra dicti comitatus existentibus.“ (52. l.)

amidőn magántulajdonba bocsátotta várispánságát, mindazt a közjogi hatalmat ráruházta az új tulajdonosra, amelyet eddig a megye comese kinevezés alapján gyakorolt és belenyugodott volna, hogy a megyéből eddig közvetlenül nyert haderő csak a főúron keresztül, mint annak kísérete, álljon rendelkezésére. Intézkedésének megmásítására, nyilvánvaló, csak a nemes módra élő várjobbágyok vehették rá IV. Bélát. Ezek ellenszegülnek határozatának a nemesekkel, a királyi szerviensekkel összefogva biztosítják társadalmi függetlenségüket.¹

Mivel a királyi szerviensek és várjobbágyok összeolvadásának legszembevetőbb eredménye a nemesi megye, renddé szerveződésüknek folyamatát is a megyei önkormányzatnak a kialakulása tükrözi vissza a leghívebben. Nem parancsszó, nem felülről kiinduló kezdeményezés szabta itt meg ugyanis az utat, hanem lassú fejlődés során fokozatosan bontakozott ki az új intézmény. Egyik tájon előbb, máshol később, az eredmény azonban mindenütt egyforma. Amikor a megye kialakult, Szabolcs megye szervezete semmiben sem különbözött Pozsonytól vagy Somogyétól. Ez a nagy, túlzás nélkül mondhatjuk: hajszálpontos megegyezés csak azért volt lehetséges, mert a fejlődés kiindulópontjai mindenütt azonosak és ugyanazok a társadalmi csoportok, a nemességgé összeolvadó rétegek építik ki az autonómiát. A magyar köz-nemesség joggal érezhette és vallhatta a mindenkori megyét a magáénak. Nemcsak azt az alapot lelte fel benne, amelyen erejét összeszedhette, kifejleszthette, hogy azután a rendiség korában az országos politikában is hallathassa szavát, hanem a formát is, amelyben — önmagára eszmélve — a leghívebben fejezhette ki egyéniségét. Talán ezért is maradt megye és köznemesség oly szétválaszthatatlanul összeforrott az egész rendi korszakban, sőt még azon túl is:

Az önkormányzat felé az első lépéseket a királyi szerviensek tették meg. Ők az aranybulla szerint is függetlenek a vármegyei szervezettől. Mivel legfőbb bírójuk a király, ugyanennek vezérlete, zászlaja alatt vonulnak hadba, az adótól pedig mentesek, a megyés ispán nem bíraskodhat felettük,

¹ Közülök azok, akik mégis a főúr szervienseivé lettek, külön megegyezéssel vállaltak szolgálatot. Ismerjük a feltételeket, amelyek mellett az egyik régi loesmáti várjobbágy-nemzetség, Károly rokonsága megállapodott Lőrinc főasztalnokmesterrel. Három ekealjnyi örökös földje mellé kapott a főúrtól még négy aratrumot, réttel és erdővel együtt, aminek fejében kötelezte magát, hogy neki és örököseinek szolgálni fog „eundo cum eo ad curiam domini regis et ad exercitum cum armis decentibus, quociens expedierit et placuerit comiti memorato.” (Wenzel, VIII. k. 321. l.)

háborúban nem vezetőjük, békében nem ellenőrük és pénzügyi tekintetben sem rendelkezik velük. A királyi serviensek tehát úgy élhették le életüket, hogy a comessel érintkezésbe sem jutottak. Ez még népeik körében is csak tized- meg pénzváltási ügyekben intézkedhetett, meg bűnpereikben ítélkezett, tehát a súlyosabb esetekben, mivel az alsóbb fokú bíraskodás a földesurakat illette meg. A királyi serviensek kiváltságos helyzete, közvetlenül a király alá tartozása azonban veszélyeket is rejtett magában. Messze lévén az udvartól és az itt működő bíraktól, nem volt könnyű pereiket egyhamar elintéztetni. Az igazságszolgáltatásnak a lassúságát, nehézségét akkor kezdték különösen nyomasztónak érezni, amikor — a XIII. század második negyedétől — a nagybirtokosok, hatalmuk növekedésével, egyre kevésbé respektálták a gyengébbek jogait és többé a birtokfoglalásoktól sem riadtak vissza. A királyi serviensek, hogy segítsenek magukon, vidékenként szervezkedni kezdtek, azzal az eltökéléssel, hogy maguk fognak ítéletet hozni és szolgáltatnak igazságot a vitás ügyekben. Ehhez előbb el kellett nyerniök a király felhatalmazását. A bíraskodás joga ugyanis a középkorban a fejedelmi hatalom sarkköve volt. A király ennek segítségével nyult be a társadalom legbelsőbb ügyeibe, napról-napra érvényesítve ott befolyását, ugyancsak általa tartotta fenn közvetlen kapcsolatát a fokozatosan földesúri hatalom alá kerülő rétegekkel, s amidőn törvényt látva, gyakorolhatta a fejedelem legszebb erényét, az igazságosságot, egyszerűsmind jelentős jóvedelmet is biztosított magának a bírágokból. A felhatalmazást az uralkodó — elsőnek II. Endre — megadta s így gyűlhetek össze 1232-ben a Zala-folyón innen és túl lakó királyi serviensek.

Az oklevelet, amelyet ekkor kibocsátottak, középkori jogtörténetünknek ezt az egyik legfontosabb dokumentumát,¹ sokszor megtárgyalta már a szakirodalom. Sőt a nagy közönség előtt is ismeretes a serviensek panasza, hogy gonosz emberek részéről sokukat érte jogtalan elnyomás s bíráik távollétéen kívül más akadályok is gátolták az igazságszolgáltatás munkáját. Mivel azonban a szöveg más dolgokról is felvilágosít, amelyek szerfelett jellemzőek a serviensek szervezkedésére, kénytelenek vagyunk a részletekre is kitérni. Az oklevél a veszprémi püspök és az Atyusz bán közti peréről szól. A püspök, mint olvassuk, megjelent a Ketüd hídjánál összegyűlt serviensek közt és látva, hogy ezek mint bírák tevékenykednek, megvádolta a serviensek közt ülő Atyusz bánt —

¹ Zala vármegye története. Oklevéltár, II. k. 643. l.

tekintélyes, nagyvagyonú urat, aki egy időben somogyi ispán és királynői udvarispán is volt¹ —, hogy elfoglalta a veszprémi egyház muraközi birtokát. Mivel a bán a vitás fekvőséget oly ősi birtokának mondotta, amely őt örökjogon illeti meg, a serviensek bizonyítást rendeltek el annak megállapítására, hogy melyik állítás felel meg a valóságnak. Kitűztek egy napot — ezen mindkét félnek tanúival meg kellett jelennie — s megeskették a felperest és alperest, hogy ítéletüknek engedelmeskedni fognak. Azonban csak a püspök jött el. Tanúinak vallomását feljegyezték, az ítéletmondásra pedig újabb terminust jelöltek ki. A püspök most sem hiányzott, Atyusz bán ellenben csak egyszerű megbízottját küldte el azzal a meghagyással, hogy kérjen újabb határnapot. A serviensek, bár már ekkor ítéletet kellett volna hozniok, teljesítették óhaját. Eredménytelenül, mert a bán erről az immár harmadik napról is makacsul távolmaradt, nem is képviseltette magát. A serviensek, tovább nem óhajtván várni, meghozták ítéletüket. Ebben a püspököt nyilvánították a birtok urának s mindjárt el is rendelték, hogy egy poroszló és két serviens iktassa őt vissza. Döntésüknek azonban a bán ellenszegült és erőszakkal megakadályozta a birtok átadását.

A per egész lefolyása, de valamennyi részlete is arról tanúskodik, hogy a serviensek bíraskodása állandó jellegűnek mondható. Nem a püspök és bán viszálya miatt gyűltek ugyanis össze, az ő perük csak felmerült igazságosztás közben, s az egymást követő határnapok mind megannyi összejövetelt jelentettek. De szembetűnő a serviensek szervezkedésének gyenge pontja is: nincs hatalmuk, hogy az ítéletnek érvényt szerezzenek. Ezért kénytelenek előre esküt venni ki mindkét féltől, hogy alávetik magukat a döntésnek, amidőn meg a bán megtagadja az engedelmességet, csak azt tudják tenni, hogy határozatukat írásba foglalják a püspök igényeinek alátámasztására és jogainak védelmére.² A bíróság szervezetéről az oklevél nem nyújt felvilágosítást. Nem tudjuk, hányan voltak Kehidán, kik hozták meg az ítéletet. A későbbi analóg jelenségek alapján valószínű, hogy a serviensek nem jelentek meg valamennyien, noha tilalom senki útját sem állta el, s hogy közülük a tekintélyesebbek, az idősebbek és a jog-

¹ Karácsonyi i. m. I. k. 133. s köv. l. — Holub J.: Az Atyusz-nemzetség. Turul 1937, 59. l.

² Viszont abból a tényből, hogy néhány év múlva a vitás birtok a felperes kezében volt, az derül ki, hogy mégis sikerült rákényszeríteniök — bizonyára királyi parancsal vagy határozattal — Atyusz bánt ítéletük elfogadására. (Holub J.: Zala megye története a középkorban, 1929. (I. k. 98. l.)

szokásokat ismerők lehettek a bírák¹, míg a többiek csak részvevőknek számítottak. A bírák száma tehát határozatlan. Közülük egyesek bizonyára huzamosabban viselték tisztüket. Bajos ugyanis elképzelni, hogy mindig mások foglalkoztak a bán és a püspök viszályával, amint az egymást követő határnapokon a per tárgyalásra került. Sokkal érthetőbb, ha feltesszük, hogy mindig voltak, akik már az előző tárgyaláson is jelen lévén, ismerték az ügy előzményeit. Nekik tett aztán jelentést az a két serviens is, akiket társaik közül, a pristaldussal együtt kiküldtek a birtokba iktatásra. Kellett tehát olyan servienseknek lenniök, akik bírának számítottak, akiket ilyenek gyanánt elismert környezetük, még ha nem is formális választásból nyerték el megbízatásukat.

A homályban maradt részleteket élesen megvilágítja, a bíráskodást pedig még határozottabb formákban mutatja a komáromi és győri serviensek 1248 körül kiállított oklevele.² Ez már nevüket is felsorolja s így tudjuk, hogy összesen nyolcan szerepeltek bírák gyanánt, akik valamennyien birtokos, tekintélyes embereknek számítottak. Nemesak abból derül ez ki, hogy egyetemenlegesen comeseknek nevezik magukat, hanem életrajzi adataikból is. Egyikük, Apa comes fia Mihály mester előzőleg királyi lovászmester, Benke, a Gugnemzetség tagja, királyi poroszló, a Rozsd-nembeli Dénes pedig nádori poroszló volt, s ugyancsak hivatkozott névadó genusára, az Alap-nemzetségre, Marcellus is. Hármán birtokukról vették fel nevüket: Imre a komárommegyei Banáról, Oltus az ugyanottani Igmándról, Marcellus a győrmegyei Berencsről. Csak a nyolcadik, Péter fia Csépán az, akiről nevén kívül közelebbit nem tudunk, mivel azonban a nyolc bíró közül négy győrmegyei birtokos volt — Gönyő, Mihály mester birtoka,³ valamint Alap és Gug, a nemzetségfők nevét őrző falvak éppen úgy Győr megyében fekszenek, mint Berencs —, Csépán bizonyára komáromi volt, akár mint Imre és Oltus comesek, meg Dénes.⁴ A bírák pontos megoszlása területek szerint — a négy győri mellett ugyanannyi komáromit találunk — meglepően egyezik a szolgabírák később is általános számával. A paritás egyébként más vonat-

¹ Már Holub is kiemelte, hogy néhány bírót kellett választaniok (i. m. 105. l.).

² Wenzel, VII. k. 278. s. köv. l.; Pannonhalmi rendtörténet, I. k. 748. s. köv. l.

³ Pannonhalmi rendtörténet, I. k. 671. l.

⁴ Oltus comesre: Wenzel, VI. k. 530. l.; ezt és a többi szereplőre vonatkozó okleveles adatot is megemlíti Erdélyi László (Pannonhalmi rendtörténet, I. k. 749. l.), valamint Karácsonyi János (i. m. I. k. 121. l., II. k. 18. l., III. k. 21. l.).

kozásban is érvényesült. Amidőn a bírák maguk közül négy társukat kiküldték a vitás föld felosztására, ezek ketteje győri, ketteje komáromi volt (Marcellus és Benke, ill. Csépan és Oltus), sőt mikor az oklevél kiállításakor kiderült, hogy csak négyüknek van saját pecsétje, sajátságos módon ezek ugyanígy oszlottak meg (Apa és Marcellus, ill. Csépan és Dénes). Azok, akiknek nevében kelt az oklevél, nem egyedül szerepeltek. Mellettük ott voltak „rokonaik és a többiek, igen sokan“, amidőn „bizonyos meghatározott napokon eljárta a jog rendje és a haza szokásai szerint“ (iuris ordine et iuxta mores patrie). Mint a zalaiak, ők is megfogadtatták a felekkel — a pannonhalmi apáttal és a templomosok mestereivel —, hogy meghajolnak ítéletük előtt, sőt előre kötelezték a netán elégedetlent, hogy száz márká bírságot fizet, ha megtagadná az engedelmességet. Ítéletük a vitás birtoknak meg lehetséges bonyolult felosztását jelentette. Amidőn azonban ezt végre akarták hajtani, a kiküldött négy bíró előtt a templomosok mestere nem jelent meg, nem is képviseltette magát, hanem csak egy jobbhágya jelentkezett. Mivel ez nem tudta magát ura írásával igazolni, újabb határnapot tűztek ki. Most már eljött egy templomos fráter, azonban ő az ítéletet nem fogadta el. A bírák erre a nagymestert idézték meg, személyéhez szóló levéllel. Ez maga helyett egy testvért küldött, aki „kemény nyakú lévén“, vonakodott a „nemeselek testülete“ előtt és a megállapított helyen, t. i. a Szent Margit egyháznál megjelenni, sőt távol maradt a következő napra a banai templomnál kitűzött tárgyalásról is. Mivel a vizsályt a bírák nem tudták elintézni, be kellett érniök azzal, hogy az esetet és eljárásukat leírják bizonyosság céljából, akár mint előbb a zalaiak.

A tanácskozás módja és az egyes lépések sorrendje ekkor, a XIII. század közepén, már megállapodottnak látszik.¹ Annál feltűnőbb, hogy azok, akik ítéletet mondanak, még mindig nem nevezik magukat bírának, szolgabírának.²

¹ Erdélyi 1233 és 1236 közé teszi az oklevél keltét, azonban Wenzel és Karácsonyi meghatározása valószínűbb. Annál is inkább, mert az apátság és a templáriusok a vitás föld felől 1249-ben békésen megegyeztek. (Pannonhalmi rendtörténet, II. k. 286. l.) Így bajos feltenni, hogy egy évtizednél is hosszabb idő esne a per két fázisa közé.

² Bizonyára ez a körülmény vezette félre kutatóinkat és akadályozta meg, hogy az oklevélben a megyei autonómia kialakulásának egyik emlékét ismerjék fel. Erdélyi (Pannonhalmi rendtörténet, I. k. 263. l.) és Karácsonyi (i. helyeken) egyaránt fogott bírákat, a felek által külön-külön felkért négy-négy békeltetőt láttak az oklevél kiállítóiban, holott rajtuk kívül még „igen sokan“ vettek részt a tanácskozásokon.

Pedig az ő tiszttük határozottan elkülönül az összejövetelek többi részvevőjének működésétől. Ezeket ugyanis kétszer is a „collegium nobilium“ névvel jelöli meg az oklevél, szerepüket pedig úgy határozza meg, hogy „tanácsukkal és hozzájárulásukkal“ támogatták a bírákat; ugyanúgy, mint a XIV. századi vagy az újkori megyék közgyűlésein a nemesség tette. Igaz, a „királyi serviens“ megjelölés is hiányzik, még ott is, ahol pedig ennek a főnévnek az elhagyása az értelem rovására megy, mint az idézett: „rokonaik és a többiek, igen sokan“ kifejezésben. De hogy a nobilisokon ekkor, 1248 körül, ugyanazokat kell értenünk, akik 1232-ben a Zala mellékén királyi servienseknek nevezték magukat, az alig vonható kétségbe.

IV. Béla uralmának vége felé a serviensek bírái már oly közismert igazságszolgáltató fórumot alkottak, hogy az udvarból is parancsokat intéztek hozzájuk, ők pedig az utasításra megvizsgált ügyben ítéletet hoztak. Így 1269-ben az alországbíró meghagyásából a Ják-nemzetség két tagja közti viszályt intézte el — 12 márka értékű malom volt a per tárgya — négy serviens. Ezek megnevezték ugyan magukat ítéletlevélükben, de sem tiszttüket nem jelölték meg, sem a területet, amelynek serviensei nevében eljárak s így csak egyéb adatok segítségével állapíthatjuk meg, hogy a vasiak képviselői voltak, még pedig előkelőbb származásúak, hiszen hármuk comesnek címezte magát s ezek közül kettő ugyan-csak a Ják-nemzetség tagja volt.¹ Viszont egy évvel korábban, 1268-ban a nádor a somogyiak képviselőiről egész pontosan megmondta, hogy őket, számszerint ötüket, „a megyéből való valamennyi nemes választotta a megye nemesei közül“. Ezt az „öt embert“ — tiszttüket a nádor sem jelöli meg, nevüket ellenben felsorolja — a király utasítására vette maga mellé bírótársak (socius) gyanánt a nádor, amidőn a királynői népek foglalásai által a nemeseknek okozott károkat igyekezett jóvátétni.² A tekintélyre, amelyet ezek a választott bírák élveztek, bizonyára jellemző, hogy közülük kettő tíz év múlva ismét bírói feladatokat végez.³

¹ Az oklevelet Wenzel dátum nélkül közölte, X. k. 446. s. köv. l.; az 1269-es évszámot Karácsonyi állapította meg, a pereskedők személyazonosságával együtt (i. m. II. k. 258. l.); a Ják-nemzetség két bírászkodó tagja: Ják fia Mike comes és Terestyén (Tristianus) comes (uo. 246. s. köv. l.).

² Több, azonos fogalmazású oklevelet adott ki ez alkalommal a nádor: Wenzel, III. k. 184—192. l.

³ Wenzel, IX. k. 222. l., a dátumra ld. Karácsonyi: A hamis, hibáskeltő és kollektív oklevelek jegyzéke, 108. l. Az 1268-ban és

Hasonló módon csoportosulhattak más vidékeken is a serviensek. Hasonló célból is. Aligha kétséges ugyanis, hogy együttes fellépésükkel, megnövekedett tekintélyük súlyával rendet akartak teremteni s visszaállítani vagy fenntartani a jog és igazság uralmát. Azonban az ő határozataik sem lehettek eredményesebbek, mint a zalaiaiaké, vagy a győrieké és komáromiaké, hiszen nekik sem volt hatalmuk, hogy a vesztet félt engedelmességre szorítsák. A hiányzó erőt csak a király kölcsönözhetette, helyesebben: a központi hatalomnak a közelben lévő képviselője, a megyés ispán. Ez eddig is ítélkezett kerületében a királyi földek és népek felett, mégpedig, éppen mert a király személyében járt el, egyedül és teljes hatalommal. Döntésével szemben még a várjobbágyok sem folyamodhattak jogorvoslatért a királyhoz. Tekintélye így nagy volt, mindenképen alkalmas azon meggyőződés felébresztésére, hogy az előtte kötött jogügyletek érvényességét senki sem meri majd kétségbevonni. A serviensek tehát kezdték felkérni őt viszályaik elintézésére és elébe

1278-ban egyaránt szereplő bírák: Iharos fia Gergely comes és Kovásznai Kozma comes, őket azonban az 1268.-i nádori oklevél nem mondja comeseknek; ugyancsak az „öt ember“ egyike az 1278.-i felperes: Izsép fia János comes, a Bő-nemzetség tagja. Az 1278.-i oklevél, amelyet a nádorhoz intézett a négy bíró közül három — magukat csak nemeseknek (nos nobiles supradicti) nevezik —, megállapítja, hogy az alperes egyrészt nem jelent meg a kitűzött helyen és terminuson s nem igazolta oklevéllel a vitás birtokra vonatkozó jogit, másrészt a felperes egyik birtokán károkat okozott. Az oklevél kiállítóit azt mondják magukról, hogy őket a nádor „inquisitores et arbitratores“ gyanánt küldötte ki, még pedig „per litteras et per petitionem.“ Azaz megbízatásukat az ügy elintézésére a nádortól kapták. A nádor megbízó levele fenn is maradt (Wenzel, IX. k. 48. l.), s így tudjuk, hogy ő és Gergely bán, mint felkért bírák, maguk helyett, az ügy elintézésére, négy nemest delegáltak. Ezek névsora azonban nem egyezik pontosan azokéval, akik az ügyben eljártak és jelentést adtak. T. i. a megbízást Gergely, Kozma, Berthold és Miklós comesek kapták, viszont az oklevelet Gergely és Kozma, továbbá Miklós helyett testvére: Ugra állította ki. Bajos elhinni, hogy a delegáltak önhatalmúlag megtették volna, hogy egyikük elmarad, a másik helyébe meg testvére lép, ha bírói tekintélyük egyedül a nádori megbízatáson alapul. Ha ellenben feltesszük, hogy ők a somogyi nemesség választott bírái is voltak és így feljűk nemcsak mint tekintélyesebb emberek felé fordult a nádor figyelme, a változás már érthetőbb. Ezért gondoljuk, hogy a nádori utasítás eredetileg a négy somogyi bírónak szólt, akik azután feljogosítottanak érezték magukat, hogy minden külön indokolás nélkül csak kettejük, meg a harmadik testvére járjon el az ügyben. Természetesen állandóan arra kell gondolnunk, hogy a szolgabírói intézmény még csak alakulóban van ekkor. De bármint legyen is, az kétségtelen, hogy példánk szerint a nemesség választottjai (1268) és a nádor delegáltjai (1278) részben azonosak voltak, tekintélyük bizonyosságul.

hozták pereiket.¹ Így 1248-ban Vas megye ispánja előtt vádolták be többen egy rokonukat, hogy Csákán földét jogtalanul foglalta el. Az ispán, amidőn a vádlott oklevéllel igazolta, hogy apósától kapta a vitás birtokot, amelynek egy szigetén egyébként kőtoronyt is kezdett építeni, nem hozott formális ítéletet. Nem jelentette ki a vádlókat per-vesztéseknek, hanem csak írásba foglalta, mégpedig a felek hozzájárulásával, hogy ők társukat jogos birtokosnak ismerik el (*ex consensu eorundem*).² Az utóbbi kitétel, a *consensus* szó, jellemzi az ispán helyzetét, felkérésre vállalt tevékenységét. Sőt az is megtörtént, hogy a felek a fogott bírák által már meghozott ítéletet, noha egyaránt megnyugodtak benne, az ispán elé terjesztették, majd az aktusról vele oklevelet állíttattak ki. Így jártak el például a Hettyei-család tagjai, akik 1275 körül a soproni comesnek mutatták be a megegyezést, amely egyik rokonuk vérdíját állapította meg.³ De különleges királyi megbízásból is gyakran volt módjuk az ispánoknak a serviensek felett ítélni. A birtokjogok általános felülvizsgálata, az erőszakos foglalások jóvátétele mindmegannyi alkalmat jelentett számukra, s mert a király képében jártak el, határozataik fellebbezhetetlenek voltak. Bár előfordult, hogy a comes saját megyéjén kívül is tevékenykedett — így 1238-ban Vas megyében⁴ a fehérvári —, az volt a szokásos, hogy az ispán a gondjaira bízott vár vidékére küldetett ki. A zalai ispán ilyen jellegű tevékenységét viszonylag sok oklevél bizonyítja, s ezekből a kis részletek is megismerhetők. Megbizonyosodhatunk, hogy a király valóban *vice et persone sue autoritate pleniori* küldi ki a comest, aki aztán ítélezik, határokat állapít meg, s beiktatja a tulajdonost birtokába.⁵ Azt is látjuk azonban, hogy az ispán nem egyedül hozza meg döntését, hanem — így 1268-ban — bírótársakkal és „sok más nemessel“. Ebben az évben Csák ispán bírótársait, ezeket az „*idoneus et honestus*“ férfiakat névszerint fel is sorolja. Összesen négyen voltak — egy híján valamennyiük a comes címet viselte —, azonban az ítélezésen csak hárman vettek részt. Mivel az ispán szükségesnek tartotta ezt megjegyezni és hangsúlyozta

¹ Tagányi K.: Megyei önkormányzatunk keletkezése (Értekezések a történeti tudományok köréből, XVIII. k. 6. sz. Budapest 1899), 10. l.

² Wenzel, VII. k. 277. l.

³ Wenzel, X. k. 444. s. köv. l.; az oklevél keltére ld. Karácsonyi id. jegyzékét, 132. l.

⁴ Wenzel, VII. k. 62. s. köv. l.

⁵ Ismerteti a jellemző adatokat Holub i. m. I. k. 103. s. köv. l.

a negyedik bírótárs kényszerű elmaradását, bizonyosra vehetjük, hogy a bírakat nem ő maga szemelte ki, hanem azok a nemesek megbízásából viselték tisztüket. Egy távollévő embert ugyanis a nemesek gyűlésén nem választhatott volna maga mellé.¹ Már Béla uralkodása alatt szorossá válik a kapcsolat a királyi serviensek, azaz nemesek és az ispán közt. Oly annyira, hogy a király 1269-ben parancsát Zala megye nemeseihez intézi, ezek mint testület válaszolnak, mégpedig a megyéispán pecsétje alatt.²

Az autonómiát ekkor már kialakultnak tekinthetjük, legalább is Zalában, a választott bírák és a központi hatalom végrehajtó közegének együttműködését pedig teljesnek. A választott bírák száma aligha volt pontosan megrögzítve, s bár az 1248-i komáromi-győri, az 1268-i zalai, valamint az 1278-i somogyi példa szerint mintegy magától négyben készült megállapodni, mint láttuk. 1268-ban ugyancsak Somogyban még ötöt delegált a nemesség. Igen valószínű, hogy a fejlődés szabadjára hagyása esetén az egyes vidékek a nemesség számához és a terület nagyságához mérten hol több, hol kevesebb bírót választottak volna. A XIII. század végén azonban általános szabályozás keretében végérvényesen állandósult, hogy megyénként hány nemesi képviselő legyen. III. Endre 1291-i decretuma ugyanis négyben szabta meg számukat. Bizonyára azért, mert általában ennyien tevékenykedtek országszerte. A decretum szóbanforgó intézkedései a következők: Az ispán bírságot nem szedhet és nem ítéltet a négy kijelölt nemes nélkül (5.). Ha a király új pénzt veret, akkor minden megyében (provincia) az ispánnal a négy becsületes ember gondoskodik ennek forgalombahozataláról és a régi pénz beváltásáról (12.). Ha a nádor az országban igazságot szolgáltat, minden megyében (provincia) az ispánnal együtt menjen és ítéljen a négy kijelölt bíró, s ha jogtalanul járna el, ez a négy ember ispánjával együtt köteles tiltakozni és a királynak jelentést tenni (14.). Az idézett pontok nemcsak a nádor hatáskörének megszűkítéséről, hanem a megye befolyásának megerősítéséről és a nemesség képviselőinek meg az ispánnak egységbe foglalásáról is tanúskodnak. A megyei hatóságot oly kiforrott alakban tüntetik fel, mint akár XIV–XV. századi emlékeink. Ismételjük, bizonyára a decretum rendelkezéseire vezethetjük vissza, hogy később is, minden területi különbség ellenére,

¹ Wenzel, VIII. k. 210. l.

² Holub i. m. 104. l. közli a facsimilét.

négy kerületre, járásra oszlottak az anyaországi megyék,¹ s így a kis Torna, meg a nálánál tízszer nagyobb Somogy ügyeit egyforma létszámú előljáráóság intézte. Annál feltűnőbb, hogy a nemesi bírák latin neve a XIII. század utolsó évtizedében még nem állandósult. Ahányszor szerepelnek, mindig más szavakkal emlékezik meg róluk a decretum, úgyhogy csak az értelemből lehet megállapítani: egy és ugyanazt a fogalmat jelölik a quatuor nobiles nominati, quatuor boni homines, quatuor iudices deputati, quatuor homines kifejezések.

Az 1298-i decretum még határozottabban körvonalazza ügykörüket, ugyanakkor azonban továbbra is ingadozó marad tisztük megjelölésénél. Elrendeli ugyanis — most már a rendkívüli bírák működésének korlátozására —, hogy a hatalmaskodások megvizsgálására kiküldött királyi megbízott mellett legyen ott minden megyében a „négy nemes“, akiket kiközösítés és a király büntetése ér, ha félelemből, kedvezésből vagy megvesztegettetve, csalárdul járnak el (13. és 14.), azután pedig ugyanezekre a „parochialis iudex“-ekre ruházza a hatalmat, hogy a nádor távollétében a pereket intézzék (32.). Csak a decretum második részében találkozzunk a bírák későbbi, általános nevével, a iudices nobilium megjelöléssel. Azt olvassuk ugyanis (a 45. pontban), hogy a hatalmaskodások megvizsgálására a királynak minden megyében ki kell választania 12 lelkiismeretes és megbízható nemest, ezek közt azonban ott kell lennie a nemesek négy bírájának is (iudices nobilium). A kiválasztottak szerepét pedig így állapítja meg: Jelentést tesznek vizsgálatukról, s jelentésük, meg idézésük alapján, az általuk meghatározott napon, minden további vizsgálat mellőzésével a rendes bíró (vagyis a királyi kúria bírása) ítéletet mond (46—47.). Mint ismeretes, a decretumnak az utolsó pontjait későbbi, Anjou-kori kiegészítésnek szokás tekinteni² — ezzel a kétségtelenül fennforgó különbség kellő magyarázatot nyerne —, azonban, bármint legyen is, az bizonyos, hogy a nemesi bírák intézménye határozottan kiforrott szervezetnek látszik akkor, amikor a későbbi esküdteknek nevezett bírótársakkal kibővült a megyei hatóság.³

¹ Kivéve Zólyom (Föglein A.: XVI. századi közigazgatástörténeti adatok Zólyom vármegyéből. Századok 1924, 483. l.), Pilis és Bodrog megyét (Küdár J.: Szolnok-Doboka vármegye monographiája, Dés 1901, I. k. 277. l.) és természetesen az erdélyi meg a szlavón megyéket.

² Marczali: Enchiridion, 186. l.; Holub i. m. 151. l.; Pauler i. m. II. k. 581. l., ő azonban III. Endre korából származóknak tartja.

³ Istványi G.: A generalis congregatio. Levéltári Közlemények 17. (1939), 61. és 69. l.; a 12 iuratus assessor először 1324-ben szerepel.

Az intézmény tehát régi, latin megjelölése azonban az egész XIII. századon keresztül ingadozó. Oly áthidalhatatlan és érthetetlen ellenmondás, hogy joggal merülhet fel a kétely: hátha az 1291-ben említett bírácoknak nincs is közük a serviensek régi, előkelőbb képviselőihez, hátha csak most rendelte ki őket első ízben a király, s így az államhatalom formálta ki a megye szervezetét? A kételyt eloszlatja s ugyanakkor az ellenmondást megszünteti a megyei bírác magyar neve. Tudjuk, hogy mindenkor, évszázadokon keresztül szolgabírácoknak hívták azokat, akiket a latin oklevelek iudices nobilium-nak neveztek. A *szolgabíró* szó csak akkor keletkezhetett, amikor azok, akik a megyei önkormányzat keretei között szervezkedni kezdtek, még királyi serviensek voltak. Nyilvánvaló ugyanis, hogy ha ők akkor választották volna meg első ízben bírácokat, amikor már nemeseknek mondták magukat, ezek neve nemesbírác hangzott volna. Mivel pedig a serviens név II. Endre és IV. Béla uralkodására utal, joggal hozhatjuk az ő korukból fennmaradt írásos emlékeket a szolgabírácokkal kapcsolatba s kereshetjük a „iudices nobilium“ elődeit a serviensek által választott bírácban és comesi bírótársakban, jogban jártas, tekintélyes, előkelőbb képviselőikben. Éppen, mert a szolgabíró szó előbb élt, mint a iudex nobilium kifejezés keletkezett, volt oly nehéz megtalálni a megfelelő latin elnevezést. „Iudex servientium“-ot senki sem akart mondani akkor, amidőn a serviensek nobilisoknak nevezték magukat, megpróbálták tehát, hogy a legkülönbözőbb szavakkal írják körül azt a fogalmat, amelyet a köznyelv a „szolgabíró“ szóval jelölt meg. Innen az ingadozás, amely csak a XIII. század végén szűnt meg. Az elnevezésben mutatkozó bizonytalanság eloszlásához valószínűleg az 1298-i decretumnak az idézett rendelkezése is hozzájárult, amely a „iudex parochialis“-okat felhatalmazta, hogy a peres ügyekben ítélkezzenek, ha a nádor nincs a megyében. Úgy látszik, hogy a király formálisan csak ekkor ismerte el a szolgabírác igazságszolgáltató jogkörét, illetőleg ruházta rájuk az eddig általa személyesen vagy bírái által gyakorolt hatalmat.¹ Mintha ettől fogva látott volna bennük a hivatalos cancelláriai felfogás valóságos bírácokat, akiket megillet a „iudex“

¹ Az idézett cikknek a jelentőségét már Hajnik Imre is kiemelte (A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyesházi királyok alatt, Budapest 1899, 77. l.)

cím, holott a közvélemény már korábban is elfogadta őket ilyenek gyanánt.¹

Ugyancsak a XIII. század második felében lényegesen módosult a várjobbágyok és az ispán viszonya is. Természetes következménye volt ez státusuk előkelőbbé válásának. Az aranybulla korában az ispán ítelt felettük — a nagy szabadságlevél ugyanis csak a serviensek számára biztosítja pereiknek a királyi udvar bírái elé kerülését² — s ebben a vonatkozásban a tatárjárás után sem történt változás.³ Csak-hogy amíg korábban, a váradi regestrum több adata szerint, egymás közti viszályaikat az ispán vagy helyettese, az udvarbíró egyedül intézte el, és a maga emberével, pristaldusával vizsgálhatta meg a körülményeket,⁴ addig a század

¹ Egyes oklevelek már a XIII. század utolsó évtizedeiben használják a „iudices nobilium” kifejezést, mint pl. Baranya megye curialis comesének és három szolgabírájának 1295-i kiadványa (Wenzel, X. k. 199. l.). Holub megállapítása szerint Orbász megye szolgabíráit már 1273-ban, Bodrog megyéét pedig (nem Borsod!) 1280-ban iudices nobilium-nak nevezték (i. m. 151. l.).

² A várjobbágyoknak csak régi szabadságuk megtartását ígéri (19. §.).

³ Az országbíró előtt, úgy látszik, csak a serviensekkel szemben támasztott keresetükkel léphettek fel, pl. 1248-ban a vasi várjobbágyok (Wenzel, VII. k. 270. l.) vagy 1256-ban a zalaiai egyik meg-nemesített társukkal szemben (uo. XI. k. 429. l.).

⁴ Pl. 1214-ben a biharmegyei gyáni „szentkirály jobbágyainak fiai” bihari várjobbágyokkal együtt azt állítják Magnus klerikusról, hogy nincs földje falujukban, amivel szemben Magnus hangoztatja, hogy három ekealja illeti őt meg s hivatkozik Moch nádor, egykori bihari comes ítéletére, meg az akkori pristaldusra. „Paulus curialis comes de Bichor, ex praecepto domini sui Mice comitis, huius cause iudex constitutus” előhivatja a pristaldust, ennek szavahihetőségét azonban az ellenfelek kétségbe vonják. Pál ezért kénytelen a pristaldus bírájának társait megidézni, hogy tegyenek bizonyosságot a poroszló mellett. A curialis comes, mielőtt kimondaná ítéletét, előbb az egész ügyet jelenti urának, Mika comesnek, majd „auctoritate ipsius firmiore accepta” Magnus javára dönt. (Karácsonyi—Borovszky: Regestrum Varadinense, 1903, 187. s. köv. l.) — 1215-ben abaújmegyei villanusok, Jordán praefectus castri és Pozsony archipreco támogatásával, kétségbe vonták négy várjobbágytársukat a státusát, négy másiktól pedig azt állították, hogy várjobbágyok ugyan, de a várnépből kiemeltek. A megtámadottak több várjobbágyra, köztük Farkas hadnagyra és Jakab archipreco-ra hivatkozva magukat „naturalis ioubagiones, qui liberi sancti regis nuncupantur” mondották. Az ügyet Sándor abaúji comes parancsára Mihály hevesi curialis comes vizsgálta meg, aki a feleket pristaldussal Váradra küldötte (uo. 193. s. köv. l.). Hasonló szatmári esetben, amikor a hadnagy, két centurio és két várjobbágy vádol meg több „szentkirály jobbágyt”, hogy csak exemtusok, a szatmári comes határozatából pristaldus viszi a feleket Váradra (uo. 196. s. köv. l.). A dobokai comes előtt a seregszemle alkalmával két „szentkirály jobbágya” egyik társát

második felében a poroszló tisztét a várjobbágyok előkelőbbjei veszik át s ugyanők az ispán bírótársaivá lesznek. Dénes barsi comes tehát 1272-ben, megkapván V. István utasítását, hogy helyezze vissza a garamszentbenedeki apátságot elfoglalt javaiba, előbb összehívta várjobbágyait, székhelyének előkelőbb polgárait, néhány egyházi férfit, velük tanácsot tartott, megtárgyalta az ügyet, és csak azután intézkedett.¹ Hasonló ügyben, amikor IV. László testvére, Erzsébet birtokának visszaadásáról volt szó, a komáromi udvarispán és várnagy a vizálykodó falvakba három várjobbágyot — mindannyian comesek — küldött ki, akik ott a helyszínen vizsgálatot tartottak, megállapították a határokat s az udvarispán azután csak helyben hagyta, megerősítette intézkedésüket.² A fejlődés további fokát mutatja harmadik példánk: 1288-ban a baranyai hadnagy (maior exercitus) és más nemes várjobbágyok írásba foglalják, hogy két társuk eladta birtokát egy bizonyos Konrád mester fia Jakab comesnek.³ A várjobbágyok tanácsának kikérése, meghallgatása, a consensus-jognak a kifejlődése, valamint az ügyek intézésében szerephez jutásuk a királyi serviensek önkormányzati törekvéseivel párhuzamos fejlődési irány, amely gyorsan elvezetett a testületi szervezkedéshez és önállósághoz.

Ilymódon a XIII. század második felében két intézmény élt egymás mellett ugyanazon ispánnak az irányítása alatt. A királyi serviensek alakították ki előbb a magukét, utat törve és példát mutatva az alattuk állóknak, viszont a kristályosodás pontjai a királyi megyék lettek. A hasonlóság, sőt a megegyezés oly nagy a serviensi és a várjobbágyoktól vezetett megyei szervezet közt, hogy különállásuk nem volt sokáig fenntartható. Összeolvadásukat birtokaik sajátos helyzete könnyítette meg. Egyik fél földje sem volt ugyanis zárt egész, hanem a legnagyobb össze-visszaságban helyezkedtek el egymás mellett, szigetszerűen a serviensek falvai és a várbirtokok, magukon viselve eredetük bélyegét. A királyi megye részei elárulták, hogy valamikor az embereket

kitaszította sorukból, „dicentes, quod ipse non esset de ordine et gradu ioubagionum sancti regis“. A comes, megvizsgálva az ügyet, a feleket Váradra küldi pristaldusával (uo. 181. s köv. l.). Bolondóci várjobbágyok vizályában „Martinus comes eorum“ ítél (uo. 297. l.), borsodiak ügyében „Theodor comes eorum“ (uo. 236. l.) stb.

¹ Wenzel, IX. k. 131. l.; Knauz, II. k. 54. l. A dátumra ld. Karácsonyi: A hamis oklevelek jegyzéke, 62. l.

² 1283-ban. Wenzel, IX. k. 370. l.

³ Hibásan: Wenzel, XII. k. 476. l., az oklevél pontos kiadása: Hazai okmánytár, VI. k. 338. l.

tartották számon s így a comes hatásköre csak azokra a területekre terjedt ki, amelyeken az ő vezetése alatt álló népek éltek, vagy ahová ugyanők költöztek. Serviensi birtokoknak pedig azok a földek számítottak, amelyek gazdái, elkerülve a „liberek“ tömegének sorsát, meg tudták őrizni társadalmi önállóságukat, s ezt a király kegye is megerősítette. Természetes, hogy egy-egy vár birtokai nagyjában a központ körül helyezkedtek el, a serviensek falvai pedig a távolabbi részeken. Azonban a helyzetet csak nagy általánosságban jellemezhetjük így, mert a várjobbágysságból kiemelt nemesek földje akár közvetlenül az ispáni székhely szomszédságában is feküdhett. Az érintkezés a szomszédos birtokosok — serviensek és várjobbágyok — közt eleve sem volt elkerülhető, az előbbieik kapcsolata pedig az ispánnal igen könnyen szorossá válhatott. A birtokviszonyok, éppen a sok érintkezési pont következtében, annyira összeszővődtek, hogy az ispán a servienseket és a várjobbágyokat közös gyűlésre hívta össze,¹ ami mind-megannyi alkalmat jelentett a meglévő kapcsolatok szorosabbá válásához vagy újak keletkezéséhez. A két terület azonban nemcsak eredetében, hanem jellegében is különbözött. Az ispán alatt álló népek tized- és századkerületekbe voltak beosztva s szigorú ellenőrzés alatt állottak, a serviensek falvai, meg általában a nemesi birtokok felett pedig a szokásos földesúri joghatóság érvényesült.

Ez az állapot közigazgatásilag nehéz, sőt tarthatatlan helyzetet teremtett. Ha a királyi megye területi egység s ugyancsak egy tömbben tömörülnek a nemesi birtokok, a két rendszer bizonyára hosszabb ideig megmaradhatott volna. A mozaikszerűség azonban a visszasságokat nyilvánvalóvá tette. S talán éppen a hátrány mérlegelése vezethette a központi hatalmat a belátásra, hogy ne ragaszkodják a régi vármegyei szervezet változatlan fennmaradásához, hanem áldozza fel kétségtelenül kedvező helyzetét s a megyei népekkel való közvetlen rendelkezés jogát cserélje el az előnyökért, amelyeket az összefüggő területeken működő egységes közigazgatás jelent. Mivel a királyság seholsem gördített akadályt a kétféle terület összeolvadása elé, az minden feltűnés nélkül, szinte észrevétlenül végbement. A serviensek birtokai részeivé lesznek a megyének, az ispán hatáskörébe jutnak.

¹ 1273-ban Dénes nádor közgyűlést tartván Zalában, azon „universi nobiles et iobbagiones castri et ecclesiarum ac alii“ jelentek meg (Holub i. m. 51. l.). 1284-ben a Gut-Keled-nemből származó István bán, a csatári monostor kegyura Sopron és Vas megye nemeseit és várjobbágyait hívja tanácskozássra (Fejér, V./3. 261. l.).

viszont ennek hatalmát intézményesen korlátozzák, önkénykedésének gátat vetve, a választott szolgabírák. A tized- és századkerületek eltűnnek, helyettük, a szolgabírák számának megfelelően, négy járásra oszlik a megye. Ez területileg immár egységes, szorosan zárkózik a szomszédos megyékhez, közöttük nincsenek hézagok.

Most már, amióta a nemesi birtok is a megyének a része, határozottan meg lehet jelölni, hogy hol fekszik, holott korábban csak elvétele hozták a kettőt kapcsolatba. A megváltozott idők jele, hogy szokásos lesz a várföldről is megmondani, melyik megyének a része. Tehát így írják: a zalai vár földje, amely Zala megyében fekszik.¹ Korábban, amidőn a várbirtok önmagában jelentette a megyét, erre a tautológikus kifejezésre nem volt szükség, amióta azonban a megyék területileg egységesek lettek és távoleső várbirtokok más megyék alkotórészeivé váltak — pl. Szolgagyőr részei 14 megyébe olvadtak be² —, már célszerű volt közelebbi meghatározásul az új kerületre is hivatkozni. Az említett kifejezések azért figyelemreméltóak, mert következtetni engednek az időpontra, amelyben a serviensek beilleszkedtek az új szervezetű megyébe. A Zaláról szóló, idézett adatok 1265-ből és 1267-ből valók, s így itt ekkorától kezdve datálhatjuk a nemesi megye életét. Az ország nagyobb részében azonban bizonyára valamivel későbbről. Évhez kötött pontos időt sehol sem lehet mondani — még Zalában sem —, mivel különböző elemek hosszas fejlődés során bontakoztatták ki az eredményt. Jellemző, hogy az egykori gyepűelvén keletkezett megyék, mint Turóc, Liptó, csak a XIV. század elején értek el oda, ahol Zala vagy Somogy IV. Béla korában volt.

A nemesi megyék kialakulása tehát hosszú folyamat, s keletkezésük csak valamennyi helyi tényező figyelembevételével érthető meg. A döntő mozzanat azonban valamenynyinél, legalább a honfoglalás alkalmával megszállott területen, a királyi servienseknek a megye keretei közé lépése volt. Ahol magukat nemeseknek nevező királyi serviensek éltek comes körül csoportosulva, ott az új nemesi megye fenntartotta a régi királyi ispánság nevét, ahol azonban hiányoztak, vagy más központ felé sodródtak, ott ennek emléke feledésbe merült. A szorgos kutatás több oly ispánság emlékét idézi, amelyek nem fejlődtek autonóm megyékké. Azt meg a mai topográfiai viszonyok is elárulják, hogy a királyi ispánságok a serviensi, nemesi birtokok csatlakozásá-

¹ Holub i. m. 102. l.

² Tagányi K.: Szolgagyőr. Századok 1882. 394. l.

val nyerték el középkori határaikat, s lettek területi egységekké. Az ősi magyar nemzetségek közül ugyanis igen sokról ismeretes, hogy legrégibb birtokaiknak központja, tehát az a falu, amely a nemzetség fejétől kapta nevét s ahol a szerteágazó családok közös temetkező monostora is állott, közvetlenül a megyehatároknál terült el. Így a Kőkényes-Radnót nemzetsége, Kőkényes falu Nógrád megye déli részén, Pest megye szomszédságában, vagy az Alap nemzetsége, Alap falu, Győr megye nyugati, Komárommal érintkező határánál. Sőt az egyes központok körül elhelyezkedő nemzetségi birtoktömbök is lehetnek ily határszéli fekvésűek. Így Komárom megye északkeleti szögletében terültek el a Szemere-nemzetség ősi jószágai: Szemere, Huba, Nyék (Jászfalu), Csúz, Kürt,¹ velük szemben, Bars megye délnyugati zugában, a Kalász-nemzetség birtokai: Fajkürt, Máriás, Arma,² míg az ugyan-ezen nemzetség nevét megőrző Kalász falut a Zsitva mellett, Nyitra megye szélén, Bars megye határánál találjuk. A komáromi várbirtokok ellenben a mai megye közepén és északi, meg északnyugati részében csoportosultak.³ A megye térképe szemléltetően mutatja, hogy a Szemere-nemzetség birtokai utólag csatlakoztak a királyi ispánsághoz. Úgy képzelhetjük el, hogy az ispáni székhelyek a közelükben fekvő nemzetségi birtokokat természetszerűleg és könnyen vonták magukhoz, a távoliaknál azonban, amelyek két megye központjához is egyformán közel voltak, egészen esetleges okok vagy személyi kapcsolatok döntöttek, hogy az egymás szomszédságában kialakuló nemesi megyék közül melyiknek a részeivé váljanak.⁴

Az új megyében egymás mellé került serviensek és várjobbágyságok közt a válaszfalak gyorsan leomlottak. Mivel gazdasági helyzetükben nincs különbség, hiszen egyaránt jó módú, vagyonos emberek és katonai szolgálatuk jellege is megegyezik, könnyű volt a kapcsolatokat megtalálniuk. Egyedül birtokuk jogi minősége maradt eltérő. A serviens ugyanis szabadon rendelkezik vele, a várjobbágyság ellenben a királytól feltételes adomány gyanánt nyert föld után szol-

¹ Karácsonyi: A magyar nemzetségek, III. k. 60. l.

² Az esztergomi káptalan 1290-i oklevelének eredetije a Kürthy-család levéltárában Koltán (Komárom m.).

³ Knauz, I. k. 552. s köv. l., Pesty Fr.: A magyarországi vár-ispánságok története különösen a XIII. században (Budapest 1882), 293. s köv. l.

⁴ Ezek az okok ma már aligha deríthetők fel egytől-egyig; éppen ezért szükséges a helyi viszonyok pontos ismeretében tisztázni megyéink eredetét.

gálattal tartozik. Csakhogy a szolgálat, amelyet teljesítenie kell, ugyanaz, mint a serviensé: ő is személyesen vonul hadba, hasonló fegyverzettel. Sőt valamivel többet is tud nyújtani, mert ő köteles az ország határain kívül folyó háborúban résztvenni, míg a serviens az aranybulla szerint csak akkor, ha zsoldot kap. Ez a többlet azonban, noha súlyos teher — feltevé, hogy a király igénybeveszi —, nem ébresztheti egyetlen született harcosban sem az alacsonyabbrendűség érzetét. Másrészt pedig nem válhat a serviensek fennhéjázásának forrásává sem. A kétféle birtok eredetéből sarjadt jogi különbségek tehát a mindennapi életben számottevő szerepet nem játszottak s így nem akadályozták az elvegyülést, amikor a közvetlen alkalmat ehhez a megyei élet a gyűlésekkel, tanácskozásokkal, bíraskodással megadta. Az egyes okleveles adatok szerint a várjobbágyságok úgy éltek, úgy szerepeltek, oly tekintélyt is élveztek, mint a királyi serviensek, a nemesek. A sok példa közül kiragadjuk a következőt: 1290-ben a Szemere- és a Kalász-nemzetség néhány tagja közt, birtokok miatt, viszály támadt, amelyet a felek négy bíró elé terjesztettek. Közülük Szemere comes és Kalászi Sebestyén ismert nemzetségek tagjai, Ürömi Istvánról nem tudunk közelebbit, a negyedik, aki velük mint egyenrangú tevékenykedett, névszerint: Folkus fia, István, szintén comes, azonban jog szerint nem tekinthető nemesnek, mivel unokája az a Marcel királyi solymár, akinek rokonait a várjobbágyságból csak 1360-ban emelte ki Nagy Lajos.¹

Éppen, mert lassú társadalmi folyamat része, nem pedig rendelkezések következménye volt a királyi serviensek és várjobbágyságok összeolvadása, az időpont sem állapítható meg határozottan. Csak nagy általánosságban jelölhetjük meg a XIII. század utolsó negyedét. Kun László uralma alatt kezdődhetett meg az elvegyülés s a század végére fejeződött be. Feltevésünk támogatására hivatkozunk arra a sajátos jelenségre, hogy amíg IV. Béla és V. István, sőt még Kun László korából is nagy számmal maradtak fenn várjobbágyságokat megnemesítő, a királyi serviensek közé befogadó oklevelek, ilyeneket III. Endre alig bocsátott ki. Azt kell gondolnunk, hogy addigra oly közel került egymáshoz a két társadalmi csoport, annyira egynek számítottak, hogy a formális átlépésre nem volt szükség, s mert így a várjobbágyságok felhatalmazás nélkül is élvezték új társaik társadalmi helyzeté-

¹ Az esztergomi káptalan idézett 1290-i s ugyanennek Nagy Lajos 1360-i privilégiumát átiró 1364-i oklevele a Kürthy-család levéltárában. Az utóbbi kiadva: Fejér. IX/6. 106. l.

nek előnyeit, nem kértek királyi privilégiumokat.¹ A XIII. század végére bizonyára velük együtt választották a szolgabírákat, sőt lettek maguk is azokká.² Az új helyzet hamar módosította a történeti tudatot s így a hagyomány ereje is támogatta a törekvéseket. Kézai Simon korántsem csak egyéni véleményének adott hangot, amidőn a várjobbágyokat szegény nemeseknek mondotta, akik várföldet kértek és kaptak hűbérbe a királytól.³ Meggyőződését kortársainak is vallaniok kellett, különben aligha fejeződött volna be oly gyorsan a köznemesség kialakulásának folyamata.

Immár nem arról volt ugyanis szó — éppen Kézai a tanú —, hogy a várjobbágyok királyi servienseknek számításnak, hanem hogy nemeseknek tekintsék őket. A két csoport tehát egy harmadik, felsőbb grádusra törekedett, összeolvadásuk is ott következett be. A „nemesi kiváltságok“, amelyeket az aranybulla korának legelőkelőbbjei élveztek, kétségtelenül vonzóerőt gyakoroltak rájuk, azonban törekvéseik rúgója mégsem csak az előnyök voltak. Sokkal inkább ösztönözhetette őket az állam által követelhető legnagyobb szolgálat, a véráldozat értékének tudata, nagy erőfeszítésük pedig, hogy korszerűen felfegyverkezve szolgáljanak, szerezte meg számukra a közvélemény, a társadalom kedvező ítéletét, hozzájárulását. Amikor a „nobilis“ szó a királyi serviens és a várjobbágy jelzője lesz, akkor ezek súlyos áldozatok árán már felfegyverezték magukat és megalakították azt a viszonylag nagy létszámú, korszerű haderőt, amelyet az állam a saját anyagi forrásaiból képtelen lett volna kiállítani. Később pedig, amikor „nemeseknek“ mondták őket és a várjobbágy meg királyi serviens elnevezés kikopott a használatból, életmódjukban és életfelfogásukban is új embereknek tekinthetők.

Nemcsak egyenként, azáltal, hogy gyermekeik a király és az udvart tartó főurak kővéraiban nevelkednek, maguk lovagi fegyverzetben törnek lándzsát s a büszke tudatban, hogy az ő vitézségük a béke és közrend biztosítója, úri életmódjukat, jobbágyok általi kiszolgálásukat természetesnek

¹ Fekete Nagy A.: Az országos és particularis nemesség tagozódása a középkorban. Domanovszky-émlékkönyv (Budapest 1937), 162. s. köv. I. Találónan állapítja meg, hogy a nemesség soraiba „az ország területének középső vármegyéiből királyi kegy folytán alig emelkedik valaki.“ (160. l.)

² Ugyanilyen volt az egykori gyepüelvéen kialakult megyéknek a fejlődése. Így Turóchan szintén külön privilégium nélkül lettek a köznemesség tagjaivá a jobbágyfiúk — éppen csak néhány évtizeddel később, mint a honfoglalás alkalmával megszállt területeken.

³ Szentpétery: Scriptores. I. k. 193. l.

találják, hanem sokkal inkább tömegükben, egészükben. Nem egyszerű társadalmi csoportot alkotnak, amely akár felülről, célszerűségi elvből szerveztetve, akár alulról, a talajból emelkedve ki, él saját törvényei szerint, hanem rendet, mégpedig a harcos rendet. Ezzé forrasztották őket össze az egyező gazdasági alapokon életük külsőségei, az azonos élet-eszmény, amely szemük előtt lebeg, az összetartozás tudata, az érzés, hogy oly közösség részeivé lettek, amely önmagát kormányozza. Ugyanez a rendi jelleg nyilvánult meg az eredményben, oly bíróság kialakításában, amely az ő jogelveik szerint intézte el ügyeiket s a jóról, meg rosszról vallott felfogásukat az élet ezernyi-ezer vonatkozásában napról-napra kifejezésre juttatta. Így fogva fel a fejleményeket, a megye csak kerete a nemesség életének és törekvéseinek. A hasonlóság, sőt egyezés, amely megye és megye közt szervezeti tekintetben megállapítható, magában is tanuskodhat arról, hogy nem véletlenül kibontakozó erők, hanem öntudatos társadalmi csoport törekvései hívták azokat életre, megteremtve ilymódon az egyéniségének legmegfelelőbb formát.

Egyetemes magyar szempontból előnyös volt a köznemesség megjelenése a porondon. Azok, akiket egyesített, túlnyomórészt magyarok s így a kialakuló rend jellege és szelleme is magyar lesz. Következőleg az idegen származásúak, akik a középkor későbbi folyamán nyerik el a nemesi kiváltságokat, az új életforma részeseivé válva, oly erős magyar társadalmi és lelki hatás alá jutnak, hogy a magyarsághoz közel kerülnek, esetleg benne feloldódnak. Árva tót, Bereg rutén, Máramaros, Fogaras vagy Hunyad oláh nemesei egyaránt. Előnyös azonban ily középső rétegnek a kibontakozása azért is, mert lehetőséget ad a felülről ható idegen szellemű befolyások elhárítására. A XI—XII. században a beköltöző előkelőket, a német, olasz, spanyol, francia, angol lovagokat a királyi udvar nemcsak befogadta, hanem magyarokká is tette. A nagybirtok függetlenülésével a főurak, amint a XIII. század folyamán már a király ellenére is képesek megállani, sőt egyéni érdekeiket érvényesíteni, az udvar kulturális hatása alól kivonhatják magukat, ha megőrizhetik, sőt ápolhatják, fejleszthetik régi országukból hozott műveltségüket. De csak akkor, ha egész környezetüket — udvari papjaikat, lovagjaikat, szolgálkat — maguk körül váraikban, mintegy fejedelemi udvarokban együtt tarthatják s reá támaszkodhatnak. A XIII. század folyamán, főleg a nyugati határszélen nagybirtokosokká lett Kőszegiek körében volt is hajlam, hogy ilyen önálló útra lépjenek. Amint azonban a magyar köznemesség magára veszi a lovagi katonai szolgálat terheit,

s a megyében egyre nagyobb szerephez jut, sőt azt fokozatosan a maga érdekeinek képviselőjévé teszi, az idegen nagybirtokosok is kénytelenek számolni vele. Tagjait tehát familiárisaikká fogadják, megbízást adnak nekik az uradalmak vezetésére s háborukba is velük kísértetik el magukat. Mihelyt azonban magyar környezettel vétetik magukat körül, már el is szigetelődnek régi barátaiktól.

Bármennyire magyar eredetében a köznemesség, s bármennyire függetlenül minden idegen hatástól, tisztán a magyar élet szerves részeként alakult ki, mégis a folyamat, amelynek során kikristályosodott, nyugati jellegű. Az új rend ugyanis két elemből forrott össze: a régi birtokos szabad magyarságból és az eredetileg kötött helyzetű várjobbágy-ságból, valamint a még függőbb helyzetűek közül kiemeltekből. Akár mint a német nemesség, amelynek ugyancsak jelentős részét az egykori miniszteriálisok tették ki.¹ Különösen szembetűnő, mennyire hasonlít a magyar társadalmi fejlődés a franciához.² A francia nemességet is a szokásjog teremtette meg, tagjává pedig az lett, aki katonai szolgálatot tudott teljesíteni és földbirtokkal rendelkezett. A katonáskodás jellege lovagi, úgy annyira, hogy lovag és nemes azonos értelmű megjelölések, az ú. n. nemesi kiváltságok pedig az igazságszolgáltatás terén és adómentességben nyilvánulnak meg. Az utóbbi azonban korántsem oly fontos, mint később, az újkori abszolutisztikus monarchia idejében.³ De a hasonlóság a fejlemények további során is kiütkezik. A francia lovag nem mindegyik fia számára tudja az igen költséges hadi felszerelést megvásárolni, s arra sincs mód, hogy a fiatalabb sarjak valamennyien részesüljenek az előkelők udvarában a szokásos nevelésben, vagy ha ezt el is nyerik, lovaggá üttessenek. Ily esetekben több frott szabály, rendelkezés szerint a „rusticus”-ok közé kellett volna kerülniök, de mert sorsuk túlságosan méltánytalan lenne, szokássá lesz, hogy

¹ Waitz i. m. V. k. 480. l. — H. Mitteis: Der Staat des hohen Mittelalters (Weimar 1940), 191. s köv. l., 293. l. A gazdasági tényezők szerepéről ma is frissen ható, szemléletesképet rajzol K. Lamprecht: Deutsche Geschichte (5. kiadás, Berlin 1922), III. k. 66., 97., 182. s köv. l. Az osztrák állapotokról A. Luschin régibb összefoglalása (Grundriss der österreichischen Reichsgeschichte, 2. kiadás, Bamberg 1918, 146. s köv. l.), amelyet e pontban O. Brunner újabb könyve sem módosít (Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Südostdeutschlands im Mittelalter, Baden bei Wien (1939), 465. s köv. l.)

² Erről világos áttekintést nyújt A. Esmein: Cours élémentaire d'histoire du droit français (15. kiadás, Paris 1925), 80., 220. s köv. l.

³ Nálunk sem elhatározóan fontos az adómentesség a XIII. században s nem is teljes. V. ö. Társadalomtudomány 1934, 162., 171. l.

a lovag valamennyi utóda, ha igazolni tudja leszármazását, a nemesség tagja marad. Lovagság és nemesség azonban ilyen módon szétválak, s az utóbbi amannál szélesebb társadalmi réteget jelent.¹

Ugyanez következett be Magyarországon is, csak jóval későbbben s részben más okokból. Franciaországban ugyanis lovagság és nemesség már akkor, a XII. és XIII. század fordulóján elkülönült egymástól, amikor nálunk az integrálódás folyamata meg sem indult. II. Frigyes császár pedig már kimondotta törvényszerűen az elvet, hogy lovaggá csak lovagnak a fia lehet, amidőn nálunk, származásra való tekintet nélkül, lovagnak számított az, aki ily módon élt és harcolt. Viszont a magyar fejlődés meglepően hamar, már a XIII. század végén elvisz annak a belátására, hogy a nemesség kritériuma mégsem lehet a lovagi életmód és fegyverzet. Szinte úgy tűnik fel, mintha csak IV. Béla s fia, V. István ragaszkodott volna ahhoz, hogy a páncélos katonai szolgálat legyen feltétele a nemességbe tartozásnak. Unokája, IV. László korában már megesett, hogy egész falu lakói elnyerték a „nemes jobbágyfiúi“ kiváltságokat — igaz, igen kicsi ez a falu, a turóci Raksa,² csak egyetlen nemzetség települési helyének tekinthető —, s így szerény anyagi körülményeik közt a IV. Bélától megkívánt katonai szolgálatot el sem láthatták. Mégsem lehet azt mondanunk, hogy IV. Béla reformja kudarcot vallott. A magyar haderő az ő tevékenysége következtében más jellegű lett, mint amilyennek trónra-

¹ P. 'Guilhiermoz: *Essai sur l'origine de la noblesse en France au moyen âge* (Paris 1902), 462. s köv. l. — E. Otto (Von der Abschliessung des Ritterstandes. *Historische Zeitschrift* 162. k. (1940) 19. s köv. l.) igen áttekinthetően rajzolja meg a német fejlődést, amelyet a XII. és XIII. század nagy ellentéte jellemez. Amíg korábban a közrendűek, klerikusok fiai és kézművesek is, katonai szolgálatuk alapján, lovagokká lehettek, száz év múlva a lovagság zárt rend, amelybe a származás vagy uralkodói kegy emel fel. A fokozatokat is élesen kiemeli, amint újabb és újabb tényezők lépnek fel — a régibb, nemesi jogokra hivatkozó lovagok lenézik a betolakodókat, az egyházi felfogás hatása alatt etikailag magasra helyezett lovagi életre az alacsony származásúakat méltatlanoknak találják, ugyanakkor a királyság a maga jogának tekint a diszpenzálást, végül a ceremóniák fontosságának megnövekedésével, az életmód stilizálódásával a lovagság mintegy lovagrenddé (Ritterorden) lesz —, csak egyről feledkezik meg: arról, hogy a XII. század társadalmi és a keresztesháborúktól jellemzett hadi viszonyai gyökeresen mások voltak, mint a XIII. század közepének állapotai, következésképp a lovagságnak zárt, a hozzátartozást egyre több feltételhez kötő jellegének hangsúlyozódásában annak a körülménynek is szerepet kellett játszania, hogy ekkor már nem várt oly sok feladat a fegyverforgatókra, mint korábban.

² Történelmi Tár 1902, 225. l.

léptekor találta. A nehéz és könnyű fegyverzetű elem aránya megváltozott. Amíg a tatárveszedelem előtt az előbbi kisebbségben volt, addig a század végére túlsúlyba jutott. A könnyű fegyverzetű rész azonban nem tűnt el, sőt oly nagy szerepet játszott, hogy az idegeneknek elsősorban ez ötlött szemükbe. A königsaali krónika is a XIV. század elején a csehekkel háborúskodó magyarokról szólva, azt találja jellegzetesnek, hogy a szokásos fegyverzet helyett szoros bőrpáncélt öltenek, nem állják ki a támadást, hanem gyors lovukon megfutnak, hogy azután üldözőkké lehessenek, „kerülve a harcot, amely kemény volna számukra, ha a sváb szabályokat megtartanák“, de annál mesteribben kezelve félelmetes ijjúkat.¹

A magyar társadalom előtt tehát alig félévszázad alatt nyilvánvalóvá lesz, hogy minden nemest nem lehet lovaggá tenni, mivel ehhez az ország anyagi erői sokkal kevésbé elegendők, mint Franciaországban vagy Angliában. Az Árpádoknak, ha az egyszer kimondott elvet tűzön-vízen keresztül érvényesíteni akarták volna, mihielyt kiderült, hogy a második, harmadik generáció valamennyi tagja nem bírja az apáira rótt terheket elviselni, mindenkit, aki nem volt valóságos lovag, ki kellett volna rekeszteniök a nemesség köréből. Az elv merev alkalmazásának azonban útját állotta az élet. Egyrészt az a körülmény, hogy a könnyűfegyverzetű lovasoknak jó hasznát lehetett venni, hiszen még Nagy Lajos nápolyi háborúiban is, Villani Máté ismert leírása szerint, értékes szolgálatot teljesítettek. Következésképpen azt a társadalmi réteget, amelynek tagjai közül részben kikerültek, érdemes volt megtartani kiváltságos helyzetében. Másrészt a „korszellem“ sem kedvezett a visszaszorító törekvéseknek, mivel a gótika, szemben az arisztokratikus hangulatú és társadalmi szervezetű román korszakkal, demokratikus jellegűnek nevezhető. Kezdetei ugyanis laikus tömegek öntudatosulásával, művelődési vágyainak felébredésével esnek össze, legmaradandóbb kulturális alkotása az egyetem, amely a korábbi kolostori és székesegyházi iskolákkal ellentétben szélesebb tömegek kiképzését teszi lehetővé, államtudományát pedig, Aquinói Szt. Tamás megfogalmazásában, a rendi képviselőknek helyet és szerepet juttató vegyes alkotmány jellemzi.²

¹ Gombos i. m. I. k. 503. s köv. l. V. ö. Pór A.: Trencsényi Csák Máté (Budapest 1888), 135. l.

² K. Hampe: Der Kulturwandel um die Mitte des XII. Jahrhunderts. Archiv für Kulturgeschichte 1931, 129. s köv. l. — O. Schilling: Die Staats- und Soziallehre des hl. Thomas v. A. (Paderborn 1923), 108. s köv. l.

De a magyar társadalmi alakulást s vele együtt a IV. Bélatól kezdeményezett politika módosulását a legelhatározóbban mégis társadalmunknak egy sajátos, keletiesnek nevezhető vonása befolyásolta: a rokonság számontartása. A szegényebb sorstársat is atyafinak érző és valló magatartás, amelynek szerepére, elevenen ható erejére a későbbi időkben is vannak példáink. Azt látjuk ugyanis, hogy a XV. században, valahányszor királyaink hadi- és adóreformjaik során kísérletet tettek, hogy a szegény nemességet mentesítsék a katonai szolgálattól, cserében viszont adófizetésre kötelezzék, a jómódú, birtokos nemesség, noha éppen az ő érdekében lett volna, ha a nemesi kiváltságoknak egyedüli élvezője marad, ellenszegült e törekvéseknek. Az 1435-i országgyűlés tehát nem fogadta el Zsigmond ily értelmű javaslatát,¹ Mátyás korában pedig a megyei követek az 1467-i nagy pénzügyi reform adófizetési kötelezettsége alól az egymást követő országgyűléseken (1468, 1470, 1472, 1475) sorra kivonták a jobbágytalan, az egytelkes, a jobbágytelken élő nemesek, az egyházi prébialiszták és a szlapon nemesek kategóriáit.² Bizonyára családjaikra, utódaikra is gondoltak, amikor a Mátyás által kért rendkívüli adó megszavazásánál valósággal feltételül kötötték ki társaik mentesítését. Sejtették, hogy az elszegényedés ott, ahol a birtok minden generáció korában felosztásra kerül s egyre jobban felaprózódik, mindenkit elérhet, s az utódaikért való aggodás, meg a racionális fokra még el nem jutott társadalmakat jellemző közösségi érzés egyaránt visszatartotta őket, hogy elszakítsák a szegényebb társaikhoz fűző kötelekeket. A Hunyadiak évszázadában épp úgy, mint korábban.

A magyar nemesség így az Anjou-korban, amikor a lovagi élet minden külsősége már népesebb társadalmi réteg tulajdona, nem azonos a lovagsággal. A lovag neve ekkor „miles“, míg nobilis-nak oly szegényeket is hívnak, akik egy özvegynek a férje vagyonából járó hozomány és nászajándék címén mindössze egyetlen ökröt adnak át.³ De a rövid időköz, midőn nemes és lovag azonosnak számított, elég volt, hogy a magyar köznemesség mint társadalmi rend kialakuljon.

*

¹ Deér J.: Zsigmond király honvédelmi politikája. Hadtörténelmi Közlemények 1936, 33. l.

² Mátyás király emlékkönyv (Budapest 1940), I. k. 369. s köv. l.

³ 1382 okt. 25. „nobilis domina Margeth vocata filia Petri filii Nedelk de Jezernycha ac relieta Thome filii Nicolai de Kalnyk“ nyugtatja Ivánka fiait, Mártont és Andrást „racione dotis et rorum paraffernalium“ teljesített fizetés felől. (A turóci konvent oklevele az Ivánka-család levéltárában, Nemzeti Múzeumi lt.)

Az elmondottak azoknak a kutatásoknak egyik részéről számolnak be, amelyeknek célja a középkori magyar királyság jellegének megállapítása és rendi társadalmunk életének, az egyes rendek kialakulásának vizsgálása volt. Az egykor tervbe vett könyv egyes fejezetei, sajnos, egyenetlen kidolgozást nyertek s különböző folyóiratokban, meg gyűjteményes munkákban szétszórta jelentek meg. (Társadalomtudomány 1933 és 1934, A gr. Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet évkönyve 1934, Mátyás király emlékkönyv I. k., Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 1927, L'organisation corporative du Moyen Age à la fin de l'Ancien Régime III. k. 1939). Így az a rész, amely a magyar lovagságról mint a nemesség tömegei fölé emelkedő társadalmi csoportról szól, nyolc évvel korábban, mint a jelen dolgozat. (A Toldi-monda. Idézett évkönyv, IV (1934) 126. s. köv. l.) Az a körülmény, hogy ott csak röviden szólhattam a lovagi életmód külsőségeinek meghonosodásáról, bizonyára szintén közrejátszott abban, hogy Moór Elemér állást foglalt előadásommal szemben. (Die Anfänge der höfischen Kultur in Ungarn. Ungarische Jahrbücher XVII. (1937) 57. s. köv. l.) Míg korábbi két értekezésében (1914 és 1925) a Toldi-monda keletkezését társadalmi rétegektől meg nem kötve, időpontját pedig meg nem határozva képzelte el, most, hogy tovább is fenntarthassa teóriáját, amely szerint a mondával német spielmannok ajándékozták meg a magyar-ságot, azt igyekezett bizonyítani, hogy az említett külsőségek sokkal korábban megvoltak, mint feltételeztem. (Dolgozatom szerint ugyanis magyar lovagi monda csak akkor keletkezhet, amidőn már van lovagság, mint társadalmi réteg.) Moór érvei a következők: 1. A trójai történet, a Sándor-monda, a Roland-monda ismeretesei Magyarországon már a XII—XIII. században, mivel ekkor nemcsak előkelők, hanem közrendűek is viselik az Achilles, Helena, Sándor stb. nevet, bizonyítékkul, hogy a lovagság ideáljai behatoltak a magyar társadalomba. 2. A „miles“ megjelölés a XII. század közepén előfordul okleveleinkben, Anonymusnál hasonlóképpen s mert a szó jelentése: lovag, már akkor kellett Magyarországon lovagságnak lennie. 3. Kővárak a tatárjárás előtt is épültek, mivel Anonymus csak egyes várakról mondja, hogy földből készültek. — Úgy véljük, hogy a névadás módja és szokása nem jogosíthat fel ily messzemenő következtetésekre. A „miles“ kifejezéssel mint a magyar harcos réteg megjelölésével már Szt. István törvényeiben találkozunk s így a magyar haderő zömének a XI. század elején lovaginak kellett volna lennie. Ez a feltevés azonban oly abszurd, hogy tanácsosabb az 1156-i oklevél „miles“ szavát szintén „vitez“-nek fordítani, mint Szentpétery is tette. A feltevés, hogy Anonymus körörodítményt értett mindazon várakon, amelyekről nem mondja, hogy földből készültek, éppen annyira keresett, mint amennyire igazolhatatlan, hogy a Moór által kőváraknak deklarált Pata vagy Korcán vára köből épült volna. Az előbbiben ugyanis a csehek emeltek erődítményt (Csánki D.: Tört. földr. I. k. 53. l.; Karácsonyi i. m. I. k. 20. l. szerint is „valami csekélyke földvár“ volt Patán a XII. század vége felé), az Óbuda területén lévő Korcán várnak pedig annyira nincs kapcsolata a királyi castrummal, hogy a nevét feljegyző 1332-i oklevél „locus antiqui castris Kurchan vocati“-t említ szántók és szőlők határainak felsorolása közben (Anjoukori okmánytár, II. k. 636. l.). A tatárjárás előtti magyar várak jellegének megállapítása az archaeológia feladata volna, első lépés pedig a már régóta ismert Bihar, Borsod, Szabolcs várának rendszeres ásata után megismertetése lehetne.

Mályusz Elemér.

A szentistváni Intelmek kérdéséhez.

Guoth Kálmánnak e folyóiratban megjelent „Egy forrás két történet szemlélet tükrében“ című tanulmánya¹ alapján az olvasó bajosan fogja eldönteni tudni, hogy a szerző tulajdonképpen módszertani és tudománytörténeti tanulságokhoz kívánt-e eljutni, vagy pedig egy konkrét történeti kérdés megvilágításában látta-e feladatát? Bármilyen volt is a tulajdonképeni cél, bizonyos, hogy a módszertani és tárgyi vizsgálódásnak szoros egybeolvadása ebben az esetben nehezen indokolható. A „magyar pozitivizmus“ és a „szellem-történet“ — melyhez egyébként ugyanolyan joggal hozzátehetnők a sajátos hazaiságot kifejező „magyar“ jelzőt — sokkal összetettebb és elágazóbb jelenségei a magyar historiográfiának, semhogy egy szövegkritikai és így lényegében filológiai jellegű kérdés különböző megoldási kísérletein keresztül akár csak legáltalánosabb vonásaikban is kielégítően jellemezhetők volnának. Hogy ily szűkkörű vizsgálat tudománytörténeti szempontból mily sovány eredményeket hoz, azt legjobban Guothnak az a megállapítása bizonyítja, mely szerint a két ellenpólus, t. i. a pozitivizmus és a szellem-történet az Intelmek eredetiségének kérdésében lényegében ugyanarra az eredményre jutott: szerinte a két történet-szemlélet képviselőinek, Békefi Remignek és Balogh Józsefnek még módszertani tévedései is közősek, mindketten bizonyos *a priori* kiindulópontokat választottak s ennek igazolására oly párhuzamokra hivatkoztak, melyek alaposabb vizsgálatra erőszakoltaknak s végeredményben helyteleneknek bizonyultak. Azt sem látom bizonyítottnak, hogy Balogh József kifogásolt eljárása mennyiben tekinthető jellemzőnek a szellem-történetre mint irányzatra s volt-e egyáltalán olyasféle szellem-történet, mint aminőt Guoth *pars pro toto* alapon feltételez. Hogy az ily formában felvetett probléma mennyire nem tekinthető tudománytörténeti érdekűnek s hogy az ú. n. „szellem-történet“ a szemlélettel

¹ Századok LXXVI. (1942) 43—64. l.

és az ábrázolással szemben támasztott igényektől függetlenül ily kérdések vizsgálatánál mennyire nem nélkülözhetette a szövegelemzés és összehasonlítás filológiai módszereit, legyen szabad saját példámra hivatkoznom, aki egy „szellemtörténetinek“ elkönyvelt tanulmányban Békefi kezdeményezéséhez kapcsolódva további műfaji, szerkezeti és gondolati párhuzamokra hívtam fel a figyelmet.¹ A tanulmány tudománytörténeti és módszertani megállapításaival tehát nem érthetünk egyet. Guoth érvelése e részében a „neopozitivizmus“, vagy az „új történelmi realizmus“ körül néhány évvel ezelőtt lezajlott vita utóhangjaként hatolott történetírásunk azóta szerencsésen túljutott a történelmi-izmusok, a módszertani forradalmak és a tudománytörténeti rekriminációk időszakán. Éppen ezért talán nem állok egészen egyedül azzal a véleményemmel, hogy a szemlélet nem determinálja az eredményt s hogy egy kérdés helyes megoldása a mindenkori tudományelméleti divatnál sokkal inkább függ a kutató ítélőképességétől, valóság-érzékétől és tárgyismeretétől.

Tagadhatatlanul tanulságosak és gondolatébresztők viszont azok a konkrét forráskritikai fejtegetések, melyekben Guoth az Intelmek eredetiségének és irodalmi mintáihoz való viszonyának kérdéseire szól hozzá. Ami az eredetiséget illeti, Guoth itt nem különítette el kellő világossággal egyrészt a gondolati, másrészt az írói eredetiség szempontját. A tartalmi, eszmei eredetiség kérdésében ugyanis egyáltalán nem látok különbséget Guoth és Balogh felfogása között. Ha — egyébként igen helyesen — elvetjük azt a lehetőséget, hogy „az Intelmek minden sorából, vagy akár fejezetéből is különleges magyar állapotok rajzolódnak ki“² s e helyett azt hangsúlyozzuk, hogy az író „az egyetemes keresztény szellemiségből“³ merített, akkor annak elismerése elől sem zárkozhatunk el, hogy az Intelmek eszmei tartalma „európai közkinés“. S ebből a szempontból tagadhatatlan bizonyító erejük és értékük van azoknak a gondolati párhuzamoknak, melyeket a kutatás Békefitől kezdve — ha eredetileg más céllal is — összegyűjtött.

A hangsúly mindenesetre e párhuzamok felhasználásának módján van. Egyetértek Guoth-tal abban, hogy a gondolati megfelelés tényéből irodalmi hatásra s így átvételre semmiképpen sem következtethetünk. Az Intelmek könyve

¹ Heidnisches und Christliches in der altungarischen Monarchie (Szeged 1934), 22–23. l. 46. jz.

² 58. l.

³ 57. l.

nem kompiláció s „a forrásként emlegetett munkák egyikéhez sem áll közelebb, mint egy azonos alaphangú, célú és műfajú munka áll a másikhoz ugyanazon korban“.¹ Békefi és Balogh „párhuzamaira“ tett kritikai megjegyzései után az Intelmek irodalmi önállósága aligha vitatható többé. Az Intelmek műfaját tekintve kétségkívül a királytűkrök sorába illeszkedik, de a legcsekélyebb támpontunk sincsen annak feltételezésére, hogy e műfaj valamelyik ismert alkotása a magyar királytűkör mintájának volna tekinthető, vagy hogy egyáltalán reá hatott volna. Balogh József vizsgálódásainak jelentőségét kizárólag a műfaj meghatározásában látom s ezen túlmenő megállapításait illetően teljes mértékben osztom Guoth aggályait.

A királytűkröknél nagyobb jelentősége van az Intelmek szempontjából a VIII–IX. századi kapitulárek és zsinati határozatok egy jellegzetes, oktató célú csoportjának. Az Intelmek szövege ezek részeiből sem „állítható össze“, de tagadhatatlan, hogy felépítésük, tartalmuk, sőt helyenként talán még szövegezésük is hatott reá, a nélkül, hogy ez a hatás az eredetiséget csökkentené.² Az Intelmek eredetisége tehát a szerkesztés, a szövegezés és a gondolatok gyakorlati kifejtésének eredetisége s semmi okunk sincs arra, hogy irodalmunk s általában európai művelődésünk bölcsőjénél az originalitásnak ezt a tisztos mértékét keveseljük, vagy mesterségesen fokozni próbáljuk.

Az irodalmi mintákhoz való viszony, az önállóság kérdése a lehető legszorosabban összefügg a szerzőséggel, melynek problémáját Guoth csupán Békefi és Balogh nézeteinek bírálatával összefüggésben érinti. Ehhez szeretnék a következőkben hozzászólni.

Egy régebbi munkámban erre vonatkozó véleményemet abban a megállapításban összegeztem, hogy „az Intelmeknek István király vagy szerzője, vagy közvetlen sugalmazója volt“³ — s ma sem látom okát annak, hogy e nézetemen változtassak. E mellett szól mindenekelőtt a szerzőség egyetlen tanúja, a Nagyobb Legenda írója, aki szerint István király fia okulására *libellum de institutione morum constituit*.⁴ A múlt század tudománya ezt az időbelileg is közelálló és hiteles adatot csupán azért nem fogadta el, mivel egész beállítottságánál fogva elképzelhetetlennek tartotta, hogy egy koraközépkori király és hozzá még egy

¹ Uo.

² Deér i. m. i. h.

³ Pogány magyarság — keresztény magyarság (1938), 84. l.

⁴ c. 15. SS rer. Hung. II 391. l.

nemrég megtért nép királya ily magasszínvonalú, széleskörű irodalmi ismereteket és mindenképen korszerű műveltséget igénylő művet alkothasson. Az Intelmeknek kompilációként való felfogása még csak támogatta a kéte-lyeket. Ezzel a természetes megoldást eleve elhárító állásponttal szemben a valóság az, hogy a keresztény fejedelemszmény iránt természeténél és jelleménél fogva fogékony király¹ a hiteles források tanúsága szerint birtokában volt mindazoknak a műveltségi előfeltételeknek, hogy egy ily természetű műnek nem csupán általános kereteit kijelölje, de részleteit is meghatározza. A Nagyobb Legenda szerint a fejedelmi gyermeket „királyi nevelés táplálta”,² a nemkevésbé szavahiható Kisebb Legenda pedig arról tudósít, hogy még gyermekkorában teljesen beavattatott az *ars grammatica* rejtelseibe.³ Ez az iskolázottság pedig a kor átlagos színvonalát messze meghaladó műveltséget biztosított számára, mely abban az időben még az alsóbbrendű papság körében sem volt egészen általános. Aki a grammatika művészetét kitanulta, nemcsupán szóban és írásban bírta a latin nyelvet, hanem a Szentíráson kívül több egyházi és világi szerző műveivel s azok magyarázataival is megismerkedett, azaz a Karoling-kor s az azt követő idők értelmezése szerint tulajdonképen klasszika-filológiai ismeretek birtokába jutott.⁴ Hogy István ismerte és gyakran forgatta a Szentírást, arról a Kisebb Legenda külön megemlékezik.⁵

Műveltsége tehát lényegében azonos volt Nagy Károlyéval, aki tudvalevőleg nemcsak a Karoling-reneszánsz ihletője, hanem a libri Carolini egyház- és állambölcseleti eszméinek sugalmazója is volt. A bajor hercegnő férje ha nem is érte el III. Ottó kivételesen sokoldalú műveltségét, aki nemcsak beszélt, írt és verselt latinul, de ezenfelül még görögül is megtanult,⁶ minden jel szerint megszerezte mindazokataz

¹ V. ö. ezzel különösen az egykorú Thietmar tudósítását: Chron. IX 4. SS rer. Germ. ed. Kurze, 24. V. ö. Legenda Maior c. 7 (i. h. 382. l.): sub tam religiosissimi principis patrocinio regulariter vivere desideraverunt. Gombos F. Albin: Szent Istvána középkori külföldi történet-írásban, Sz. István Emlékkönyv, III. 279. s. köv. l.

² c. 5: regali nutritus educatu (i. h. 38. l.).

³ c. 2: puer adhuc scientia grammaticae artis ad plenum imbutus est (i. h. 394. l.).

⁴ H. von Schubert: Geschichte der christlichen Kirche im Frühmittelalter (1921), 713. l.

⁵ c. 2: Scripturarum divinarum, quibus ad primum flagrabat ... (i. h. 392. l.).

⁶ P. E. Schramm: Kaiser, Rom, Renovatio, I. (1929).

ismereteket, melyeket kora a keresztény királytól megkövetelt s amelyeket gyakorlati állam- és egyházzervező tevékenységében sem nélkülözhetett. Ez pedig elegendő volt ahhoz, hogy ne csak utasítást adjon az Intelmek megírására, hanem annak részleteibe is beleszóljon s fejezeteiben saját tapasztalatait és tanácsait örökítse meg. Éppen az Intelmek keletkezése szempontjából figyelemreméltó a Nagyobb Legenda azon tudósítása, mely szerint Imre herceget *ut efficator fieret ad tanti regiminis gubernacula virorum documentis orthodoxorum usu lectionis cotidiane fecit auditum*.¹ A trónörökös nevelését személyesen irányító, latinul tudó, a Szentírást és más írókat, valamint a külföldi törvényeket ismerő, „a régi és új augustusokat utánzó”² királynak és a tudós nevelőknek kölcsönös egymásrahatása az a pont, ahol e páratlan művecske keletkezésének tényezői összetalálkoznak. Még akkor is, ha a stilizálás aprólékos munkájában nem nélkülözhetette a szakértő kezek támogatását, az első szerep mindenképen a királyé, e rendkívüli rex et sacerdos-é. A szó magasabb értelmében tehát ő a szerző.

István király műveltségének ismeretében egészen más szint kapnak az Intelmek azon személyes vonatkozásai és egyéni sajátosságai, melyeket a hiperkritika sem megmagyarázni, sem méltányolni nem tudott. Az Intelmeket elfogulatlanul olvasva nem szabadulhatunk attól a benyomástól, hogy ez a mű a száraz és elméleti jellegű többi királytükörről eltérően nem általánosságokban mozgó szürke parainézis, hanem személyes vallomás, sőt egyenesen politikai cselekedet volt. A pogánysághoz húzó rokonok között a király aggódó figyelemmel kíséri „immár egyetlen fiának” lépéseit, melyektől egykor majd „a kereszténység új palántájának”³ s ezzel egy egész népnek sorsa és üdve fog függeni. Az Intelmek minden egyes fejezetében ott kísért a félelem: mi lesz, ha a fiú letér az atyai útról, mi történik, „ha összetöröd azt, amit felépítettem, szétszórod, amit összegyűjtöttem”,⁴ ha kevélységével maga ellen fordítja a főemberek haragját s „idegeneknek adatik a te királyságod”.⁵ Meg tudja-e tartani a már királyi kényelemben felnőtt ifjú „e vidék királyságát”,⁶

¹ c. 15 (i. h. 391. l.).

² Prefatio regalis decreti: ... antiquos et modernos imitantes augustos ... (ed. E. Bartonek, 1935), 15. l.

³ Legenda maior, c. 14—15 (i. h. 390—391. l.).

⁴ c. VI: si enim tu destruere, quod ego edificavi, aut dissipare quod congregavi studueris ... (SS rer. Hung. II. 625. l.).

⁵ c. IV: et alienis tuum tradetur regnum (i. h. 625. l.).

⁶ c. VIII: huius climatis tenere regnum (i. h. 626. l.).

ahol a kereszténység „mint ifjú és növendék hirdettetik”.¹ Ily szavakat aligha írhatott le parancsra dolgozó, vagy éppen későbbi időben működő literátor, hanem csak olyan valaki, akire a politikai műért való egész felelősség nehezedett s aki egy nagy célért — saját szavai szerint — *iam fere totam meam contrivi etatem*.² Bárkit tartunk István királyon kívül az Intelmek szerzőjének, oly beleélőképességet kellene neki tulajdonítanunk, melynek feltételezése sokkal kevesebb valószínűséggel bír, mint a királyi szerzőségnek a hiteles hagyomány által is támogatott tézise.

De maguk a tanácsok is oly természetűek, hogy azokat a többi királytükör írójához hasonló beállítottságú szerző aligha adhatta volna. A királytűkrökkel és a zsinati határozatokkal való, legtöbbször erőszakolt egybevetés, valamint a fogalmi toposok és erénysémák hatásának kutatása többek között azzal a káros következménnyel járt, hogy elterelte a figyelmet a mű azon részeiről, melyekben a keresztény-egyházias világnézettel teljes összhangban ugyan, de egy merőben gyakorlati, szinte azt mondhatnánk: „világi” állambölcsesség szólal meg. Az „örök királyságra és koronára” mutató király feltűnő érzéket árul el a „földi királyság és korona” érdekei és szempontjai iránt is. Bármennyire összhangban van például az ispánokkal és vitézekkel való testvéri bánásmóddal vonatkozó tanács az emberek természetétől való egyenlőségét hirdető keresztény tanítással, gyakorlati politikai célja is nyilvánvaló: „az erény szabályával irányítsd ispánjaid életét, hogy a szeretet által hozzád láncolva mindig háborítatlanul a királyság mellett álljanak s hogy a királyság mindenkor békességes legyen”.³ Hasonló intellemmel zárul a bíraskodásról szóló fejezet is: „úgy ítélkezz, hogy koronád dicséretes és ékes legyen”.⁴ Figyeljük meg, hogy különösen a VI., VII., és VIII. fejezetben a keresztényi és természetjogi alapokból kiindulva mennyi praktikus bölcsesség foglaltatik. A tanácsok célja minden esetben a királyság és az ország érdeke: így kell cselekedned, „hogy a tiéd között jeles, az idegenek előtt dicséretes légy”.⁵ ezt kell tenned,

¹ c. II: ... adhuc quasi invenis et novella predicatur ... (i. h. 622. l.).

² Bevezetés (i. h. 620. l.).

³ c. III: cum regula virtutum dirige vitam comitum, ut tua dilectione cingulati semper regali dignitati adhereant inoffensi ut regnum per omnia sit pacificum (624. l.).

⁴ c. V: ut tua corona laudabilis sit et decora (624. l.).

⁵ c. VIII: ut inter tuos habearis precipuus et inter alienos laudabilis (626. l.).

„hogy az ellenség minden támadásától biztos és mentes légy s összes alattvalóiddal együtt békességben fejezhesd be életed futását“.¹ Más összefüggésben nemrég utaltam arra, hogy a szó középkori értelmében mily erős szuverenitás-tudat szólal meg az Intelmekben.² A középkor felfogása önálló királyságnak csak azt tekinti, mely a belső jogrendet fenntartani, s kívülről jövő támadásokkal szemben magát megvédeni képes.³ Alig vitatható, hogy e kettős szempont az Intelmek csaknem valamennyi fejezetében kimutatható. Miként az „égi királyság és korona“ mellett a „földi királyságra és koronára“, akként a „láthatatlan ellenségek“ mellett a „látható ellenségekre“⁴ is felhívja fia figyelmét s egy helyen leplezetlen nyíltsággal szól az „idegenek kevélységéről“.⁵ Ebből a szempontból különös figyelmet érdemel a VI. fejezet tanácsa: „naponta gyarapítsd királyságodat, hogy koronádat felségesnek tartsák az emberek“.⁶ Mindezzel természetesen nem azt akarjuk bizonygatni, mintha ezek az elemek nem illenének tökéletesen a kor állam-egyházias világképébe, hanem csupán azt hangsúlyozzuk, hogy e részek a földi állam ügyeiben járatos, nagy politikai tapasztalattal bíró világi ember közreműködése nélkül aligha kerülhettek volna egy koraközépkori királytükörbe. A Guoth által helyesen meglátott eredetiség tehát végeredményben a szerző személyében leli magyarázatát: a műfaj sablonja fölé való emelkedés s az irodalmi mintáktól való függetlenedés ily mértékben csak egy rendkívüli egyéniség számára volt elérhető.

Érdekesek és újszerűek Guoth Kálmán azon fejtegetései, melyekben a VIII. fejezet elemzésén keresztül végeredményben az Intelmek egykorúságával és szentistváni eredetével

¹ c. IX: ut securus et expeditus ab omni incursione adversariorum cum omnibus tibi subiectis cursum etatis tue vite cum pace possis finire (627. l.).

² A magyar királyság megalakulása. A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve, I. 1942, I. s köv. I. és Arch. Eur. Centro-Orientalis, VIII. 1942, 52. s köv. I. (= Ostmitteleuropäische Bibliothek Nr. 28).

³ Fritz Kern: Gottesgnadentum und Widerstandsrecht im frühen Mittelalter (1914), 143. l. 267. jz.

⁴ c. I: His quidem armamentis contra invisibiles et visibiles legitime dimicare poteris inimicos (621. l.) és főként c. IX: et sublevamentum omnium tibi tribuat virtutum, quibus visibiles et invisibiles vincas inimicos. Az uralkodó ebben az értelemben invictissimus rex (uo. 627. l.). A földi és égi királyságra és koronára ld. Eckhart F. A Szentkorona-eszme története (1941), 13. l.

⁵ c. VI: et perterritant exterorum arrogantiam (625. l.).

⁶ c. VI: tuum quotidie auge regnum, ut tua corona ab hominibus habeatur angusta (uo.).

vel foglalkozik. Noha a mű egészét hitelesnek és egykorúnak ítéli, idevonatkozó előadását mégis bizonyos enyhe szkepszis jellemzi. Engel és Mátyás Flórián érveit ugyancsak meggondolkoztatónak minősíti s hangsúlyozza, hogy ezekre a későbbi kutatás mindmáig nem adott feletet. Éppen ezért, mielőtt még a VIII. fejezettel kapcsolatos megállapítások kritikájára térnénk, álljunk meg egy pillanatra ezeknél a régi érveknél. Engel egyik észrevétele a szentháromságtannak túlságos hangoztatására vonatkozik, melyre szerinte csak a XII. századtól lehetett szükség, mikor a skolasztikusok felléptével a nyugati egyházban is megindultak a szentháromság körüli viták. Hogy ebben az esetben nem komoly érvel, hanem csupán hiperkritikától sugallott egyszerű találgatással van dolgunk, semmi sem bizonyítja jobban, mint hogy a VIII–IX. század oktató kapituláráiban és zsinati szövegeiben ismételtlen találkozunk a szentháromságtannak az Intelmekkel lényegében egyező kifejtésével.¹ Ami pedig az egyház-állam viszonyt illeti, Váczy Péter idevonatkozó fejtegetései teljes mértékben eloszlatják Engel és Mátyás Flórián mai olvasójának aggályait.²

A mű egészéről vallott felfogásával ellentétben Guoth Kálmán a VIII. fejezetről mégis kimutatni iparkodik, hogy itt „későbbi betoldással, helyesebben szövegcserevel állunk szemben.”³ Szerinte nemcsak a cím szenvedett változást az eredetihez képest, de ezenfelül az egész rész tartalmilag sem illik, sem az Intelmekbe, sem pedig Szent István korába.⁴ A *Quis Grecus reget* kezdetű ismert mondat szerinte „oly

¹ a) *Missi cuiusdam admonitio*, 801–812 (MG Capit. I. 239): Ammonemus vos imprimis, ut credatis in unum Deum omnipotentem Patrem et Filium et Spiritum Sanctum. Hic est unus deus et verus, perfecta trinitas et vera unitas, deus creator omnium... Credite filium dei pro salute mundi hominem factum, natum de Spiritu sancto ex virgine Maria. Credite quod pro salute nostra mortem passus est... stb. — b) *Episcoporum ad Hludowicum imperatorem relatio*, 829 (uo. II. 27.) cap. I: Primum fundamentum christianae religionis est fides catholica, hoc est, credere in Patrem et Filium et Spiritum sanctum, unum et verum Deum, trinum in personis et unum in substantia stb. — c) Concilium Parisiense a. 829 (MG Conc. II 609): a fentivel majdnem szószerint egyezően. — A mi szempontunkból különösen az első két adat sokatmondó, mert mindkettő világiakhoz intézett oktató-iratról való.

² Die erste Epoche des ungarischen Königtums (1935), 73. s. köv. I. Itt kell megjegyeznem, hogy Váczy már ebben a művében állást foglal az ellen a felfogás ellen, mintha az Intelmek tudálékos tákolmányának volnának tekinthetők.

³ Id. ért. 63. l.

⁴ Uo. 64. l.

elvet tartalmaz, mely csak századokkal később vonult be a politikába“.¹

Bizonyításának kiindulópontja nem más, mint Balogh Józsefnek az a szerinte helyes s „rendkívül finom megfigyelésre“² valló megállapítása, mely szerint „az Intelmek VI. és VIII. fejezete között már nem ellentét, hanem egyenesen szakadék van tartalmi, eszmei szempontból“. Míg a VI. fejezetnek az egynyelvű és egyerkölcsű országról szóló tanításában „egy szupranacionális elv — Balogh kifejezésével nemzetköziség — nyert megfogalmazást, az utóbbiban határozottan nemzeti“.³ A kiindulópont tehát — s ezt a módszertani tanulság kedvéért hangsúlyozzuk — nem filológiai és szövegkritikai, hanem ha nem is szellem-, de mindenestre eszmetörténeti. A tartalmi, az eszmei „szakadék“ az, mely Guoth Kálmánt az Intelmek e helyét illetőleg kételkedésre csábítja s arra készíti, hogy elődeivel ellentétben a „szöveg valóságáig“ ereszkedjék. A szövegkritika tehát nála is — noha minden jel szerint nem híve „az eszmék magasságában járó szellemtörténeti módszernek“⁴ — a másodlagos és utólagos igazoló eszköz ancilla-szerepét játssza. Noha a kérdés eszmetörténeti oldalához is lesz hozzátenni valónk, mégis a filológiai szövegkritika elsőbbségét valljuk s ezért mindenekelőtt Guoth ily természetű érveit fogjuk megvizsgálni.

A kiindulópont Szent Istvánnak 1083 előtt keletkezett Nagyobb Legendája, melynek 15. fejezete nemcsak a *libellus de institutione morum* lézetését s az első király szerzőségét említi, hanem a mű fejezeteit is felsorolja.⁵ Hasonlítsuk össze mindenekelőtt a címeket:

<i>Intelmek</i>	<i>Legenda Maior</i>
I. De observanda catholica fide.	[I.] Qualiter ante omnia debeat conservare fidem catholicam,
II. De continendo ecclesiastico statu.	[II.] confirmare statum ecclesiasticum,
III. De impendendo honore pontificum.	[III.] honorem impendere dignitati pontificum,
IV. De honore principum et militum.	[IV.] principes et milites diligere,
V. De observatione iudicii et patientie.	[V.] iudicium observare, patientiam in cunctis actibus habere,

¹ Uo. 63. l.

² Uo. 60. l.

⁵ SS rer. Hung. II 391. l.

³ Uo. 60. l.

⁴ Uo. 60. l.

VI. De detentione et nutrimento hospitum	[VI.] hospites benigne suscipere, benignius nutrire
VII. De magnitudine consilii.	[VII.] sine consilio nichil agere,
VIII. De executione filiorum.	[VIII.] maiores suos ante oculos semper habere,
IX. De observatione orationis.	[IX.] orationis officium frequentare,
X. De pietate et misericordia ceterisque virtutibus.	[X.] pietatem et misericordiam cum ceteris virtutibus possidere.

Ebből az összehasonlításból világosan kiderül, hogy a Nagy Legenda XI. századi írója egy oly *libellus de institutione morum* című iratot ismert, mely fejezeteinek számát, sorrendjét és tartalmát tekintve pontosan egyezik a XV., illetőleg XVI. századi kéziratokban fenntartott, „Intelmek”-nek nevezett művel. A sorrendi és tartalmi egyezés alól a VIII. fejezet sem kivétel, mert senki sem tagadhatja, hogy a legenda szabadabb fogalmazású fejezetcíme lényegében ugyanoly tartalmú fejezetre enged következtetni, mint amely az Intelmek ma ismert VIII. fejezetében foglaltatik. Ami mármost a sorrendi és tartalmi egyezésen túl a Legendában megörökített címek fogalmazását illeti, kétségtelenül vannak, ha nem is lényeges különbségek s Guoth a VIII. fejezetet illetően éppen egy ilyen különbségből von le fontos következtetéseket. Mielőtt azonban e tekintetben állást foglalnánk, azt kell általánosságban tisztáznunk, hogy mily természetűek és honnan erednek a ma ismert szöveg és a Legenda fejezetcímeinek különbségei. Erre a kérdésre az Intelmek címeinek, az Intelmek szövegének és a Legenda maior címeinek összehasonlítása alapján adhatunk feleletet:

Legenda Maior c. 15. Az „Intelmek” fejezetei. Az „Intelmek” szövege.

[I.] qualiter ante omnia debeat conservare fidem catholicam,	I. De observatione catholica fide.	I. ... sanete fidei in nostris mandatis primum damus locum. In primis precipio ... debes invigilare in sancta ecclesia ...
[III.] honorem impendere dignitati pontificum,	III. De impendendo honore pontificum.	III Illos enim deus constituit ... ecclesiastice dignitatis ... compositores et datores.

- (v. ö. a bevezetést: a *pontificatus* felsorolása a *dignitates* sorában.)
- [IV.] principes et milites diligere. IV. De honore principum et militum. IV. ... ut tua dilectione cingulati ...
- [V.] iudicium observare, patientiam in cunctis actibus habere. (v. ö. c. 10: in omnibus actibus suis; c. 12: in omnibus enim factis suis) V. De observatione iudicii et patientie. V. Quocienscunque ... causa digna iudicari ad te venerit ... (v. ö. c. VII: ut omnes actus tuos.)
- [VI.] hospites benigne suscipere benignius nutrire. VI. De detentione et nutrimento hospitum. VI. ut bona voluntate illos nutrias, et honeste teneas ut tecum libentius degant, quam alicubi habitent.
- [VII.] sine consilio nichil agere, VII. De magnitudine consilii. VII. Consilio quidem constituuntur reges, determinantur regna, defenditur patria, componuntur prelia, sumitur victoria, propelluntur inimici, appellantur amici, civitates construuntur et castra adversariorum destruuntur.
- [VIII.] maiores suos ante oculos semper habere, VIII. De excentione filiorum. VIII. Executio maiorum...
- [IX.] orationis officium frequentare. IX. De observatione orationis. IX. Ora etiam ...

A fenti tipografiailag is kiemelt egyezésekből mindenekelőtt megállapítható, hogy a Legenda maior címei általában bővebbek a fejezetcímeknél, ami onnan ered, hogy az író lehetőség szerint az egyes fejezetek tartalmát is megismertetni kívánta olvasóival és pedig a fejezetek szövegének felhasználása alapján. A II. és a X. kivételével az összes többi fejezetcím az egyes fejezetek tartalmi összefoglalásának tekinthető – különösen jellemző e tekintetben a VII. –, melyekhez a legendairó saját stíluskészletének stereotíp elemein kívül elsősorban az Intelmek szövegének szavait

és fordulatait használta fel. Eljárása, hogy az eredeti kézirat címeit nem szószerint vette át, szintén megfelel az Intelmek jellegének. A király ugyanis következetesen atyai parancsként közli tanácsait s a szövegezés által a legendaíró is a tanítások erkölcsi szabályszerűségét hangsúlyozta: *paterne dilectionis ardore conpunctus libellum de institutione morum constituit, in quo fideliter et amicabiliter verbis eum admonitionis spiritualis alloquitur instruens qualiter* — s ezután következik a parancsszerű infinitivusok sorozatába foglalt s a címszerűségeen túlmenő tartalmi ismertetése az egyes fejezeteknek. Ezen általános eljárás alól a VIII. fejezet sem kivétel: a legendaíró itt is önállóan járt el s szószerinti egyezés ennek megfelelően csakis az ő szövegezése és az Intelmek szövege, nem pedig címe között mutatkozik. Ebből viszont mindenre következtethetünk, csak éppen arra nem, amire Guoth Kálmán: t. i. mintha a VIII. fejezet címe, vagy szövege az 1083 táján ismert *libellus de institutione morum* címétől és szövegétől különbözött volna, s így azt késői, Szent István korába nem illő betoldásnak kellene minősítenünk. A *maiores* szó egybecsengése éppen ellenkezőleg azt látszik igazolni, hogy a legendaíró által ismert VIII. fejezet a ma ismert VIII. fejezettel azonos és pedig nemcsak tartalmi, de stílári tekintetben is. Különösen figyelemre méltó, hogy a legendaírónak a tartalmi és stílári visszaadás hűségére törekvő előadásmódja éppen az egymással szembeállított VI. és VIII. fejezetekben a legszembeötlőbb s a címhez viszonyítva itt mutatja a legnagyobb önállóságot. A filológiai elemzés tehát nem támogatja Guoth eszméleténi kiindulópontját s egyetlen oly szempontot sem vetett fel, mely a *Quis Grecus* kezdetű mondat hitelességével szemben kételyeket ébreszthetne. De vajjon csakugyan összehajlíthatatlan-e egymással a VI. és VIII. fejezet eszmei tartalma?

Ha oly fogalmi végleteket, mint nemzet és nemzetköziség, illetőleg nemzetfelettség egyelőre félreteszünk és egyszerűen egymasmellé állítjuk az Intelmek VI. és VIII. fejezetének két legjellegzetesebb mondatát, nemhogy szakadékról, de még ellentétéről sem beszélhetünk. A VI. fejezetben Róma példájára hivatkozva, arról beszél a király, hogy a különböző nyelveket és szokásokat, különféle tudományokat és fegyvereket hozó vendégek mily hasznára vannak a királyságnak, mely nélkülük — egynyelvű és egyszokású állapotában — gyenge és törékeny volna. E kijelentésben nemhogy a nemzetköziség, de még a nemzetfelettség árnyékát sem tudom felfedezni. Mindenekelőtt azért nem, mivel a *regnum* szó ebben az esetben, mint általában az Intelmekben,

nem országot, hanem királyságot, királyi hatalmat jelent s a király személyére, udvarára, valamint a királyi közegekre vonatkozik.¹ A XII. századi nagy német „Ostbewegung“ megindulása előtt egyetlen uralkodó sem számíthatott oly tömegű nyugati vendégre, akiknek beköltözése az ország nyelvében és népi összetételében észrevehető változást idézett volna elő. Nem mondhatjuk tehát azt, hogy Szent István eszménye a soknyelvű és sokszokású — mai szóval élve, nemzetiségi — állam lett volna. A hangsúly különben sem a nyelvek és szokások különbözőségén, hanem a „különbféle fegyverek és tudományok“ hasznán van. Az idegenek hasznának felismerése még nem nemzetköziség s így a VIII. fejezet azon kijelentésével sem ellentétes, mely szerint minden országot saját hagyományai és szokásai szerint kell kormányozni. Az egynyelvű és egyerkölcsű királyság törekénységére vonatkozó megállapítás — miként erre Kosáry Domokos szépen rámutatott — kulturális-gazdasági értelmű² s így eszméi síkon egyezik Szent István törvénykönyve bevezetésének azon kijelentésével; mely szerint ő a „régí és új augustusokat“, a mult és jelen keresztény uralkodóit, tehát az idegen példákat követve óhajt kormányozni.

A VI. fejezet nemzetközi, vagy nemzetfeletti értelmezésével már azért is óvatosnak kell lennünk, mivel e fejezetnek a Róma-eszmével való összefüggése egyrészt laza és kétséges, másrészt a Róma-eszme „nemzetköziségéről“ sem beszélhetünk oly értelemben, miként ezt Balogh József tette. Lazának kell minősítenünk ezt az összefüggést azért, mivel a király fejtegetéseiben a Rómára való hivatkozás nem az elv, a norma, hanem legfeljebb a hatásos példa szerepét játssza s bennük lényegnek semmiképen sem tekinthető. Az elvet a gyakorlati hasznosság szempontjátál függetlenül e fejezet második része tartalmazza, melyben meghagyja a király, hogy a vendégeket „jóakarattal tápláld és tisztességgel tartsd“.³ Tudomásom szerint mindeddig elkerülte az Intelmekkel foglalkozók figyelmét az a körülmény, hogy ugyanez a gondolat a mű X. fejezetében is visszatér: az uralkodó ne csak a gazdagokhoz, hanem a szegényekhez, ne csak az országbéliekhez, hanem a hozzá jövő külföldiekhez is kegyes

¹ A *regnum* különböző értelmére ld. Bartoniek Emma: *Corona és regnum*. Századok 1934, 319. l. Eckhart i. m. 68. l. Jelentésére az Intelmek e fejezetében Mályusz, Századok 1939, 448. l.

² Ld. Hazánk története c. sajtó alatt álló művének idevágó részét.

³ ... bona voluntate illos nutrias et honeste teneas ... (625. l.).

legyen.¹ Hogy pedig ezt az elvet István magára nézve is kötelezőnek tartotta s saját életében is megvalósítani iparkodott, arról a Nagyobb Legenda tanúskodik. Eszerint nullus unquam hospes et peregrinus ab eo sine benignitatis alicuius solamine tristis abscessit.² Mindebből nyilvánvaló, hogy itt nem a Róma-eszméből fakadó különleges meggondolással, hanem az egyháziakra és világiakra egyaránt vonatkozó azon keresztény parancs követésével állunk szemben, mely a korai középkort illetően általánosan ismertnek, szinte közhelyszerűnek tekinthető s mely az államélet bizonyos vonatkozásaiban már a frank birodalomban is alkalmazásra került.³ A legtöbb VIII.—IX. századi frank zsinat határozatai,⁴ valamint a kapitulárek rendelkezései⁵ között megtaláljuk ennek a végső fokon a Szentírásra visszamenő⁶ s az egyházatyák tekintélye által is támogatott⁷ elvnek a kifejtését. Ami mármost e parancs követésének előfeltételeit illeti, ismételtnem kell azt, amit néhány évvel ezelőtt e kérdésről írtam, hangsúlyozván, hogy abba István családjának „ősi népszervező és népolvasztó“ őstönei is beleszóltak.⁸ Éppen ezért a vendégek tisztességes tartásának az elve mindenestre egy magatartás kifejezője, egy oly magatartásé, mely a magyar királyoknak az idegen jövevényekkel szemben követett eljárását is jellemezte. A VI. fejezetnek tehát

¹ ... non solum parentele et cognationi, vel principibus, sive divitibus seu vicinis et incolis sis propitius, verum etiam extraneis et cunctis ad te venientibus (627. l.).

² c. 12 (i. h. 387. l.).

³ MG Capit. I. 131, 193, 427, II. 273, 277, 323—324.

⁴ Conc. Baiuvaricum (a. 740—750) c. XV (MG Conc. II. 53). Conc. Rispacense (a. 798) c. X (uo. 200), Conc. Aquisgranense (a. 816) c. CXXI (uo. 416) stb.

⁵ Episcoporum ad Hludovicum imperatorem relatio (a. 829) c. 7 (MG Capit. II. 31—32), Conc. Vernense (a. 844) c. 12 (uo. 385—386), Conc. Meldense-Parisiense (a. 845—846) c. 25 (uo. 404) és c. 78 (uo. 420), Capitulare Missorum Suessoniense (a. 853) c. 1 (267), Epistola Synodi Carisiacensis (a. 858) c. 9 (uo. 434) stb. v. ö. H. von Schubert i. m. 701. l.

⁶ Nagy Károly *Admonitio generalis*-a (789) c. 79: MG. Capit. (I. 60.) Et hoc nobis competens et venerabile videtur, ut hospites peregrini et pauperes susceptiones regulares et canonicas per loca diversa habeant: quia ipse Dominus dicturus erit in remuneratione magni diei: *hospes eram et suscepistis me* (Matth. 25, 35); et apostolus hospitalitatem laudans, dixit: *per hanc quidam placuerunt Deo angelis hospitio susceptis* (Ebr. 12, 2). V. ö. Concilium Aquisgranense a. 816 (MG Conc. II. 416) c. 141.

⁷ *Episcoporum ad Hludovicum imperatorem relatio* a. 829, c. IV: (MG Capit. II. 31—32); hivatkozás Szent Jeromosra.

⁸ Pogány magyarság — keresztény magyarság, 90 l.

a középkori magyar nemzetiségi politika szempontjából igenis programmatikus jelentősége van, amennyiben benne kultúránk keresztény és népi összetevői érvényesülnek. István azonban — s ezt nem lehet eléggé hangsúlyoznunk — nem soknyelvű országot, hanem olyat akart, melyben a hasznos és dolgoz jövevényt „jóakarattal“ táplálják s ahol az is jobban érzi magát, „mintha másutt lakozna“. E jóakarátú bánásmódhoz természetesen a magával hozott természetes jogállapot tiszteltbentartása is szervesen hozzátartozott.¹

Módosítanom kell viszont a Róma-eszme jelentőségéről, az Intelmekben való jelenlétéről és nemzetköziségéről vallott régebbi felfogásomat. A római példára való hivatkozás még nem Róma-eszme, főként a szónak III. Ottó-féle értelmében nem, miként ezt Balogh József gondolta. Schrammal² szemben, akit Balogh e tekintetben is minden különösebb egyéni hozzáadás és kritika nélkül követett, Brackmann³ meggyőzően kimutatta, hogy e gondolat politikai jelentősége aránylag igen csekély s hogy még III. Ottó esetében is mily erős a karoling-ottói hagyomány hatása. III. Ottó birodalom-eszméjének vizsgálata során legutóbb⁴ alkalmam volt arra rámutatni, hogy e koncepciót a római és a szász-német elem egyensúlyozására irányuló törekvés jellemzi: az ifjú császár nemcsak Romanus és Italicus, de egyben Saxonicus⁵ is, aminek hangsúlyozása nyilván azokkal a szemrehányásokkal van összefüggésben, melyek őt német alattvalói részéről érték. Az Ottók és utódaik birodalma kétségkívül „sokféle népet“ egybefogó állam volt, ez a koncepció azonban már az adottságok különbözőségénél fogva sem szolgálhatott például István Magyarországá számára. A Rómára való hivatkozás, ahol is nem a kor Római Birodalmáról, hanem az aeneasi Rómáról van szó, teljesen független a birodalmi és a császár-eszmétől s értelme is egészen más. Teljesen egyetértek Guoth Kálmánnal abban, hogy a VI. fejezet Róma-passzusának Sallustiusra való visszavezetése erőltetett s hogy e „két helyben csak a római nép eredetének ténye közös, ami általánosan ismeretes lehetett tankönyvként használt munkákból

¹ V. ö. Aranybulla 19.: *Similiter et hospites cuiuscumque nationis secundum libertatem, ab inicio eis concessam, teneantur* (Mareczali: *Enchiridion*, 140. l.).

² Kaiser, Rom, *Renovatio*, I–II. (1929).

³ Der römische Erneuerungsgedanke und seine Bedeutung für die Reichspolitik der deutschen Kaiserzeit. SB. Preuss. Akad. d. Wiss. Phil.-Hist. Kl. 1932.

⁴ A magyar királyság megalakulása, i. h.

⁵ DO. III. 390. l.

is.¹ Összefoglalóan megállapíthatjuk tehát, hogy a VI. fejezettel kapcsolatban nem lehet szó nemzetköziségről, de még nemzetekfelettségről sem s így e rész a VIII. fejezet eszméivel már azért sem állítható szembe.

Még nagyobb tévedése Balognak, hogy a VIII. fejezet *Quis Grecus* kezdetű mondatában valamiféle nemzeti elvré vélt ismerni. E mondat értelme ugyanis abban a követelményben foglalható össze, hogy minden országot saját törvényei szerint kell kormányozni. Vagyis az Intelmek e helye színesebb stílusban ugyan, de értelmileg pontosan ugyanazt mondja, mint Szent István törvénykönyvének bevezetése: *unaqueque gens propriis utitur legibus*.² A törvénykönyv e része viszont nem önálló magyar fogalmazás, hanem a *lex Baiuvariorum*-ból való átvétel,³ átvétele annak az általános középkori elvnek, hogy a szokás, a *consuetudo*, szent és sérthetetlen tulajdona minden embernek és minden népnek. Ez a *consuetudo*-gondolat az alapja egyébként a középkori magyar nemzetiségi politikának is,⁴ s „teljes asszimilációra törekvő politikáról”⁵ csak akkor beszélhetünk, ha a jog keresztényi és természetjogi értelmezésétől eltekintünk, vagy — valóságformáló erőt tulajdonítva Max Weber ideáltípusainak — feltételezzük, hogy a XI.—XIII. század magyar királyai saját kijelentéseikkel ellentétben⁶ e jogfelfogást nem tartották magukra nézve kötelezőnek.

Szent István, miként ez legutóbb Bónis György alapos vizsgálódásaiból⁷ kiderült, az Intelmekben és a törvénykönyv bevezetésében vallott elveknek megfelelően valóban ilyen, a magyar *consuetudo*-nak megfelelő törvényeket adott népének. Az ősi trónusra visszatérő I. Andrásnak is az volt első uralkodói ténykedése, hogy e törvények uralmát az országban helyreállítsa.⁸ E megfontolások és a belőlük fakadó cselekedetek forrása azonban a keresztény jogfelfogás, nem pedig

¹ Id. ért. 56. l. 3. jz.

² ed. E. Bartoniek: 15.

³ Madzsar Imre: Szent István törvényei és a *lex Baiuvariorum*. Történeti Szemle 1921, 59. l.

⁴ Deér, *Rassegna d' Ungheria* 1941.

⁵ Mályusz, *Századok* 1939 395. l.

⁶ Ilyeneket idéz Guoth K. is, i. ért. 62—63. l. 1. jz.

⁷ Szent István törvényeinek önállósága. *Századok* 1938, 433. s köv. l.

⁸ *Chronici Hungarici Compositio saec. XIV: in omnibus secundum legem illam viverent, quam sanctus rex Stephanus eos docuerat* (SS rer. Hung. I. 344. l.). V. ö. Vita S. Gerardi c. 21 és Ann. Altahenscs maiores a. 1044: illis etiam petentibus concessit rex scita Teutonica (SS rer. Germ. 1891, 37).

valamiféle nacionalista érzület volt. A VI. és a VIII. fejezet szembeállítása tehát eszmetörténeti szempontból éppoly kevésbé jogosult, akárcsak filológiai tekintetben. Ezekután természetesen arról sem lehet szó, mintha e fejezet alap gondolata Szent István agyából pattant volna ki.

Befejezésül még a VIII. fejezettel kapcsolatos azon kérdésre kívánok kitérni, mely e rész és az egész mű hitelességét illetően a legtöbb kételyre adott, s mint ezt Guoth példája mutatja, ad alkalmat még ma is: t. i. az *antecessores reges* értelmére. Miképen lehetséges, hogy Szent István a magyar középkor krónikáinak és okleveleinek *primus rex*-e a megelőző királyok példájának követésére buzdítsa fiát? Mi ennek a különös s az adott esetben érthetetlen többszámnak a magyarázata? Mindannyian egyet fogunk érteni abban, hogy e fejezetet a középkor tradícionális uralomfelfogása hatja át, mely még a későbbi s ázadokban is alapmotívuma maradt „az atyák kegyes nyomdokaiba lépő” magyar királyok intézkedéseinek. Fritz Kern,¹ és nálunk Váczy Péter² megállapításaira utalva, a kérdés eszmetörténeti vonatkozásairól talán elég ennyit mondanunk s ezzel rátérhetünk a kérdés filológiai vizsgálatára.

Guoth Kálmán és felfogásában elődei meggyőződése szerint mesterségesen szakították ki a szöveg összefüggéséből a VIII. fejezet e mondatát: *Grave enim tibi est huius climatis tenere regnum, nisi imitator consuetudinis ante regnantium extiteris regum*. Ha csak ezt a mondatot nézzük, valóban okunk van a fennakadásra, de nem hiszem, hogy ehhez az eljáráshoz éppen filológiai szempontból jogunk volna. Az *antecessores reges* kitétel ugyanis nem először fordul elő a VIII. fejezetben, hanem annak első részében már egyszer szerepelt és pedig az idézett mondattal ellentétben nem személyes vonatkozásban, Istvánra és fiára alkalmazva, hanem kizárólag általános, elvszerű alkalmazásban: *Executio maiorum in regali dignitate octavum possidet locum. Regale ornamentum scio esse maximum antecessores sequi reges et honestos imitari parentes*. Nyilvánvaló, hogy az utóbbi mondat az uralkodónak elődei hagyományához való kötöttségét mint kormányzati alapelvet fejti ki. Ez az elvszerűség magyarázza a többszámot is. Tehát itt nem a magyar és az idegen királyokról,

¹ Gottesgnadentum stb. 140. s köv. l., Über die mittelalterliche Anschauung vom Recht. Historische Zeitschrift 115. és Recht und Verfassung im Mittelalter. Uo. 120.

² A szimbólikus államszemlélet kora Magyarországon (Minerva Könyvtár, XL. 1932), 35. l.

hanem a királyi méltóságról, a *regalis dignitas*-ról van szó, melynek egyik legfőbb ékessége az elődök hagyományának tisztelete. Ebből az elvből vezeti le azután István király azt a parancsot, hogy fia uralkodásában az ő edictumait kövesse s az ő erkölcsit tartsa szem előtt. De nem feltétlenül és nem az ő személyére való tekintettel, hanem csak akkor, ha azokat *regali vides convenire dignitati*. István tehát félreérthetetlenül hangsúlyozza az intellems elvszerűségét és személytelenségét s ezért a következő — gyanusnak talált — mondatban ismét a bevezető sorok elvi fogalmazásához tér vissza s nem önmagáról, hanem mintegy pluralis humilitatisként az antecessores regesről beszél. Az egyes- és többesszámnak még a legutolsó mondatban is visszatérő váltogatása tehát az elv és a gyakorlati tanács azon szoros összefüggéséből következik, mely az Intelmek többi fejezetében is megfigyelhető. Feltéve, hogy a fenti magyarázat bármilyen okból tévesnek bizonyulna, még akkor sem értelmezhetnők az antecessores reges kifejezést másként, mint stiláris visszacsúszást a fejezet második mondatának ott indokolt többesszámára. Akármilyen szempontból nézzük is tehát a kifogásolt VIII. fejezetet, hitelessége és a mű egészével való összefüggése filológiai és eszmétörténeti szempontból egyaránt megingathatatlanak bizonyul.

Senki sem kifogásolhatja a történetírónak azt a jogát, hogy kritikával közeledjék a multnak azokhoz a nagy dokumentumaihoz, melyeket a közismertség és a rájuk való nem mindig felelősségteljes hivatkozás eredeti értelmükből kiforgatott. Ezért örömmel kell üdvözlőnünk Guoth Kálmán hozzászólását is, mely alkalmat fog adni a vitás kérdések elvi tisztázására. Meggyőződése azonban, hogy ennek során az Intelmek egésze éppenúgy hitelesnek fog bizonyulni, mint a mostani vizsgálódás eredményeként a VIII. fejezet. A Nagyobb Legenda egy oly terminus post quem non-t ad kezünkbe, mely a műnek 1083 előtti keletkezését kétségtelenné teszi. Ahogy a legendaíró az Intelmek egyes fejezeteit a ma ismert szöveg elemeinek felhasználásával tartalmilag összefoglalja, döntő módon bizonyítja, hogy az ő *libellus de institutione morum* az általunk ismert Intelmekkel tartalom és stílus tekintetében egyaránt azonos volt. Ez a kútfő-kritikai tény eleve útját állja azon feltevés lehetőségének, mintha az Intelmek mai szövege a Nagyobb Legenda tudósításán alapuló késői szerkesztés volna.

Deér József.

Történeti irodalom.

Baráth Tibor: Az új Magyarország történetírása. (Kny. az Új Európa társadalom- és gazdaságtudományi folyóirat I. évf. 1. számából.) Budapest 1942. 8° 15 l.

A politikának és a történetírásnak benső kapcsolatba hozása önmagában véve nem helyteleníthető, a kölcsönös elmélyülést szolgálhatja. Nem kifogásolható az sem, hogy B. a mai német politikai ideológiából átvett vezetógondolatokat, a faj, a térség, a totalitás fogalmait helyezi elképzelése központjába. Örök történelmi problémák voltak ezek mindenkor.

Igaza van, új korszakok nagy változásai mindig is átalakításra késztették a történettudományt is. Nincs nagyobb és kényeszerítőbb tapasztalata az emberiségnek, mint az, amit a mindig megújuló korszakok hoznak rá, nincs kigondolt probléma, amely mélyebb és valóságosabb lehetne annál, amit az új korszak tár fel az emberi fejlődés belső természetét illetőleg.

Épp ezért foglalkozunk itt B.-nak egyébként, sajnos, jelentéktelen történetírói programadásával, hogy tévedés ne essék: azok, akik az új korszak figyelmeztetéseit akarják követni történetírói munkásságukban, nem találnak tagadásban bennünket, nem vagyunk védelmezői valami öncélú hivatalos tudomány mozdíthatlan problematikájának és módszereinek.

De mi az új probléma és az új módszer, amit az új korszak tőlünk kíván? Ki az, aki jogosult az új korszak igényeit számunkra, történetírókra, megfogalmazni és munkánk módszereit kialakítani? Miért éppen a történettudománynak kelljen kész utasításra dolgoznia az összes tudományok közül?

Helyes az, hogy ma már a természettudományok is valami összefoglaló világképbe igyekeznek beállítani végtelenül szétszórt szakmunkájukat. De ki akarná arra kényszeríteni őket, hogy feladják ezért objektív módszereiket, önálló kutató munkájukat, ami nélkül nincs igazi tudományos eredmény? A „világnézet” a természettudományok számára is csak ebből az objektív tudományos munkából emelkedhetik fel, betetőzi, a nagy összefüggésekbe állítva megtermékenyíti azt, de nem ellenkezhet vele, nem kényszerítheti arra, hogy „megszűnjék semlegességet szenvedő tudomány lenni.”

Nem engedhetjük meg, hogy B. kisajátítsa az új kor lendületét egy politikai koncepció számára, s elhithesse másokkal, kívált

ifjú történészeinkkel, de nagyközönségünkkel is, hogy „korunk szava“ egyébként érintetlenül hagyta volna magyar történetírásunkat.

A faj, a térség, a totalitás gondolatának előtérbe kerülése kétségtelenül jelzi mai korunk mély változásait; azt, hogy az emberi fejlődés mélységeiben oly elemek rejlenek, amelyeket a minket megelőző korszakok nem tudtak kellően értékelni.) De ezek a vezetőgondolatok csak jelzik a változást, ami még nem mondja, hogy helyesen fejezik ki azt. [A történettudománynak épp az a rendeltetése, hogy minden politikai jelszótól mentesen objektív módszereivel a korfordulat helyes megvilágítására és kifejezésére törekedjék, munkája csak így válhat igazi társadalom-szolgálat. B. programja ez objektív szakmunkát illetőleg nem kínál, még csak nem is sejtet új módszereket; egyéb munkáiból látjuk, hogy nincs is más módszere, mint történetünk eseményeinek és alakjainak átfestése új jelszavakra.

Ami például a faji gondolatot illeti, helyes az, hogy korszakunk elfordulását jelzi a liberális-mechanisztikus társadalomfelfogástól. A fejlődés irracionális mélységeire figyelmeztet bennünket. Amikor azonban e figyelmeztetést teljes megrendítő élményként elfogadjuk, ugyanakkor kétségbevonjuk a fajiság biológiai értelmű megfogalmazását. Egyénileg mi kevesebb szerepet juttatunk a biológiai fajiságnak, mint amennyit a mult emberöltők liberális felfogása is elismert. Sőt minden tudományos vizsgálat végzetes veszélyének tartjuk a fejlődésnek fajbiológiai alapon való magyarázatát. S ismét, ugyanakkor mégis hangsúlyozzuk, hogy a társadalom és a nemzet nem érdekmehanizmus, nem nyelvközösség, sőt nem is csupán kultúrképződmény, hanem a mélységes életből táplálkozó növény. Amiként azonban a természettudomány is objektív módszerekkel ismeri meg a növény organizmusát, úgy a történettudomány is objektív törvényszerűségekkel a maga sajátos történelmi-szociális növényeinek fejlődését. Bizonyos, hogy a nemzethez tartozás fogalma megváltozott ma már a liberális korról szemben — de miként változzék meg? Erre az aktuális politikai kérdésre minden nemzetnek, a maga sajátos történelmi organizmusát objektív-tudományos módszerekkel megismerve, sajátos koncepciókkal kell válaszolnia.

Nekünk tehát nem a maradiság kell, hanem az új, mégújabb a fajbiológiai gondolatnál is, ami tulajdonképpen liberális-materialista kezdeményezés volt. Nem a régít gyűlöljük; csak az az igazán új, ami az emberiség előző munkáját teljes mértékben felhasználja és érvényesíti. Csak az az igazán új, ami jobb, tökéletesebb az eddiginél, — minden más csak üres ötlet és akaródzás.

A „térség“ fogalma ugyancsak a régi milieu-elméletben és geográfiai-szociológiai elképzelésekben gyökeredzik; de azért kétségtelen, hogy új jelentkezési módjában mély fejlődésproblémákat vet felszínre. A mult emberöltők éles racionális államhatárai, sőt a nemzetnyelv területi határai is, vaskötelékeknek bizonyultak az élet számára, érzékeny elvi kizárólagosságuk nem engedett más érvényesülést, kölcsönösséget a nemzetállamok számára,

mint a nyers erőszakot. Bebizonyult, hogy a történelmi nemzet-organizmus számára és az egész kulturfejlődés számára természetellenes és végzetes ez a mechanikus elhatárolás. De honnan vegyük az új, természetes, organikus módszereket az államfogalomnak, e szükséges átalakítására? Ismét csak a politikai érdek, azaz az erősebb joga legyen az irányadó? Legyenek nagy nemzetek a régi, sőt fokozottabb szuverenitással, s legyenek alkalmazkodó, alárendelt nemzetek? Az államhatár, az „élettér“ új elrendeződése csak a nemzetegyeniségek sérelme nélkül, mély kölcsönösségben oldható meg. Ilyen mély, az élet teljét érvényesítő kölcsönösség elméleti úton alig dolgozható ki, az emberi fejlődésben kínálkozó tapasztalatokra kell visszatérni, azokra az időkre, amelyekben még nem ismertek racionális éles határokat s amely korszakok mégis, sőt éppen ezért, alkalmasak voltak a mai nagy és kicsiny nemzetek érzékeny organizmusának felnevelésére. Tanulmányoznunk kell az európai hűbériség-rendiség államszervezeteit, sajátos határzónáikat, egészen irracionális, s mégis oly termékeny nemzetközi viszonyaikat. Ezek hozták a csodát, hogy maroknyi népek önálló, sajátos nemzetegyeniségekké fejlődhettek ki, ami elképzelhetetlen volt az antik és az orientális racionális birodalmi államfogalom korában. A magyar történetírás máris megkezdte ezt a munkát, különösen a középkori kultúrára, a népek-közötti sajátosságainak felkutatására. A Kárpátmedence térségét kitöltő népek együttélésének s szomszédságukhoz való illeszkedésének kérdése keres a multból példázatokat, módszereket. Miért ne szolgáljuk az önmagunk, s az egész emberiség érdekét is azzal, hogy általános érvényű, objektív módszereket dolgozzunk ki a kérdés megoldására? A tudományba a szellemi ökológnak módszerét nem lehet bevezetni.

Végül pedig a „totalitás“ fogalmában is valóban korunk figyelmeztetését érezzük az emberi fejlődés mélyebb értelmére; az egyéni és a társadalmi élet egészének helyreállítására a liberális-kapitalista mechanisztikus elképzeléssel szemben. Már a „szellem-történetnek“ is ez volt az elgondolása, mindent egységben akart átértetni — csak túlságosan filozófiai szempontokból csinálta, s ezzel valójában az intellektuális tényezők szerepét emelte ki egyoldalúan, az élet egészének megragadása helyett. S egyáltalán, ha „totalitásról“ van szó, minden igazi történetírás mindenkor e szemléletnek volt a képviselője. Specialitásokra szakadt szét, a munkamódszer szakszerű kívánalmainak megfelelően, de mindig rossz történéssé volt az, aki a specialitásból nem tudott az élet-egész-megértés tudományáig és művészetéig felemelkedni. A történelem: maga a totalitás principiuma. Az életet rekonstruálja. Semmi más szellemi vagy társadalom-tudomány sem foglalkozik ezzel. Meggyőződésünk szerint a történelem lesz az új korszaknak alapvető társadalomtudománya.

De amit az új korszak kíván, az az életnek a totalitása, nem pedig valamely politikai ideológiának és az erre alapított közösségnek mindent átható totalitása. Nem elégít ki már a liberális individualizmus, amely egyeseket talán valami ügyes

üzleti szervezkedés segítségével vagyonhoz és hatalomhoz juttat ezernyi munkás élet fölött. Nem elégít ki már a humanizmus elvi hajtogatása sem, a humanitás egyszerűen örök emberi kötelesség, de az egyén sorsa iránt érzékeny és nem azíránt, hogy az egyének elhelyezkedése a társadalomban milyen igaztalanságokat hozhat egész néprétegekre. Hogy a legkiáltóbb példát idézzük, a zsidóságot egyéneiben a magunk részéről nem tartjuk fajbiológiaiilag determinált erkölcsi fogyatékoságú lényeknek, hanem teljes értékű embereknek. Együttesen, amint egymáshoz való tudatos és tudattalan növevényyszerű kapcsolódásuk, a bölcsőtől kezdve sajátos életformákra való nevelésük évezredekben át kialakult, szociális abnormitásnak látjuk őket. Legfőbb képviselői a modern fejlődés racionális eltévelyedésének, amely az élet totalitása helyett kíméletlen okszerű mehanizmust tesz urrá a társadalomban. Nem mint gyűlölt faji közösséggel kell elbánnunk velük, hanem évezredek szervezetüket kell szétrombolnunk, velünk, parasztjainkkal, munkásainkkal egyenlő totális versenyre kell kényszeríteniük őket, megvonnunk tőlük az egyoldalú, felületes racionális érvényesülés lehetőségeit. Végbe lehet ezt vinni emberi méltóságuk sérelme nélkül is, ha nem is szenvedésük nélkül. A magyar paraszt mindennap szenved, de ezt megszoktuk. * Nemcsak a zsidóság szervezetét, hanem a modern intellektualista-kapitalista szervezet minden más egyoldalúságát is ki kell küszöbölnie az új korszaknak, helyette az emberi élet teljességének érvényesülését állítania, kézimunkás és szellemi munkás számára egyaránt. Az igazi „totalitás“ megtagadja az atomként elképzelt egyén érvényesülésének korlátlanosságát, de kizárja az elvont közösségeszme mindent átható uralmát is. Az egyéni élet teljességét megrontja az is, ha szabad racionális érvényesülést enged számára a társadalomszerkezet, mert az emberektől elidegenítő sivár versenyre készíti, torz életre. A kollektívum elvont uralma hasonlóképpen nem óvhatja meg a legjobb szándékú szociális törvényhozással sem az élet teljességét. Olyan társadalomviszonyok kellene, amelyekben a kölcsönös kötöttség az élet méltóságát szolgálja, örök vágyakozását embertársaival bennsőséges kapcsolódásra; amelyben a kényszer azonos a legméltóbb emberi hajlamok támogatásával.]

Ilyen társadalomrendet, ilyen „totalitást“ azonban nem lehet kiokoskodni. Ismét és ismét az emberi tapasztalat hatalmas gyűjteményéhez kell fordulnunk, a történelemhez. (A mai történetírásnak a feladata, hogy kimutassa: az európai fejlődés csodálatos magasságait nem egyoldalú szellemi vagy anyagi tényezők segítségével érték el, hanem oly társadalomszervezettel, amely kicsinyek és nagyok életének teljességét biztosította, primitív viszonyok között is bámulatos sokoldalúsággal. Nem az elmúlt társadalomrend visszaállításáról van szó, hanem a régi társadalomképződés módszereiben rejlő tanulságokról.)

A „totalitás“ gondolata is objektív történettudományos munkát kíván tehát, amit pedig B. programja a totalitás jel-szavának szolgálatában el akar tüntetni. Ő egy elvont s már

valahol készen megfogalmazott kollektív eszme uralmában látja a totalitást. Ilyen értelemben követeli a magyar történetírástól, hogy munkája hatalmas „érdeklíra“ legyen, egy „elit-nemzet“ öntudatának felfokozására, igényeinek hirdetésére. Mint ahogyan a kollektív-uralom, úgy az elit-nemzet gondolata is szerintünk maradi elképzelés, a mult emberöltők szellemében. Önmagunkat, szüleinket, gyermekeinket, nemzetünket nem kiválóságuk miatt szeretjük. A magyarság nem a pusztá kiválóság jogán követeli helyét a világban, hanem mint történelmi egyéniség, amelynek elnyomása pótolhatlan veszteség lenne a nemzetek társadalmára. A „kiválóság“ racionális kritériuma végeredményképen az erősebbeket szolgálja, a gyengébbekkel szemben.

Nem szabad eltiltani bennünket nemzeti hibáink elismerésétől; s talán épp az ilyen elismerésben mutatkozik az igazi kiválóság.

Ezzel összefüggésben térünk rá arra, amiért B. fellépésének behatóbb megtagyálását tulajdonképen szükségesnek tartottuk. A mai politikát érintő fejtegetésekbe bocsátkoztunk, saját egyéni felfogásunkat fejezván ki — de annak bizonyítására, hogy történetírásunk nem áll idegenül korunk nagy kérdéseivel szemben. Mert B.-nak fellépése és azoké, akik hozzá hasonló utakra tévedtek, nem mondanivalójuk miatt jelentős, hanem a mód miatt, ahogyan érveiket előadják. Annak, hogy a történettudományt belső jogosultságukban támadják meg, amikor objektív módszereit megtagadják, önmagában nincs jelentősége; de veszélyes és káros, hogy felfogásukat a nemzet korszerű érdekeivel kötik egybe, szemben egy állítólag álmos, tehetetlen történetírással, amely csak önmaga sivár szakszerűségét éli, nem pedig nemzete életét.

Csakugyan, ha végigolvassuk például a Lavisse-féle francia történet kötet sorait, elámulunk a különböző szerzőknek egységes szakszerű magatartásán. A mult emberöltő történettudományos objektivitásának remekműve ez a sorozat. A szerzők mély tudással és ragyogó szellemességgel tárgyalják francia történetük korszakait, a legkényesebb érzékenységgel tartózkodván szubjektív dicsőítésektől, esetleg más nemzetek hátrányára. Ezt a példaszerű tárgyilagosságot csak helyeselni lehet, ez a történettudomány igazi módszere. S mégis: végeredményképen fanyar és szkeptikus az az ábrázolás, amit e kötetek a franciák nagyszerű multjáról adnak. De nem tudományos tárgyilagosságuk miatt, hanem azért, mert a francia fejlődést nem tudták teljes organikus mélységében, egységében felfogni. Így látják hűbériségükben csupán a nemzetállam akadályát, rendiségükben is csupán a társadalom uralmi rétegződését, adminisztratív államukban is csupán a bürokrácia merevségét. Hogy e francia korszakok és társadalomszervezetek termelték ki a leghatározottabb, legerősebb formákban mindazt, ami Európa nagyságát megalapozta, arról e kötetekből semmi közvetlen impressziót sem kapunk. A nemzetnek, a társadalomnak, a kultúrának organikus, növény-szerű fejlődése egy negyedszázaddal ezelőtt még nem volt probléma a francia történetírás számára. Vagy legfeljebb csak elmélet volt,

nem kényszerítette rá a valóság élményével a mai idők nagy világfordulata. Ettől a francia történetírástól azonban mi most nem azt várjuk és kívánjuk, hogy tárgyilagossága feladásával mindenben egy elit-nemzet dicsőségét keresse, hanem, hogy finoman kiképzett tárgyilagossági módszereit terjessze ki mély és élvezetes fejlődés-összefüggések vizsgálatára.

A magyar történetírástól is ezt kívánjuk. A legnagyobb veszedelem tárgyilagossági módszereinek megtámadása. Fegyvert ütünk ki ezzel jogaiért küzdő nemzetünk kezéből. Mi azonban, a némettel együtt, a liberális hatalmi-gazdasági világimperializmus korszakában félretolt nemzetek voltunk, a veszített nagy háború csapásaitól is megkínzottan; nálunk hamarabb jelentkezett a modern fejlődés egyoldalúságának tudata, mint a nyugati nemzeteknél. Nem csoda, ha történetírástunk a német problémaállítás hatása alá került, ez csak megtermékenyítette, tudományos felszerelkedéssel látta el saját kezdeményezéseinket. De tudjuk azt, hogy az új korszak problémái másutt, más nemzeteknél, más módokon és fogalmazásban jelentkeznek vagy fognak jelentkezni, s nekünk objektív munkával kell erre felkészülnünk. B.-nak fel kellett volna ismernie ezt, a múlt évtizedek magyar történettudományos munkásságát méltányolnia, az új korszak nevében, — s nem idegen politikai elmélet szempontjából e tudomány népszerűltetésére agitálnia. Tapasztalatlan olvasók előtt, még ha politikailag nem is értenének együtt B.-tal, nagy károkat okozhat tudományunknak a korszerűtlenség és öncélúság vadjával. Neki ismernie kell, hogy mit teljesített a magyar történettudomány az elmúlt két évtizedben, hiszen a külföldön a mi eredményeinknek sikeres propagálója volt eddigi pályáján. Neki tudnia kell, hogy végtelen nehéz viszonyok között is mily hatalmasan megélenkült a magyar történetírás az előző emberöltőkkel szemben; s hogy öregek és fiatalok páratlan megértő kölcsönösségével egészen új korszerű szempontok és módszerek alakultak ki e munkában. Hol voltak egy negyedszázad előtt, hogy csak hirtelen kiragadott példákat említsünk, a legspeciálisabb, a „legszárazabb“ történeti studiumnak, a középkori oklevéltannak azok a feladatai és módszerei, amelyeket például Szilágyi Loránd vagy Istványi Géza munkái alkalmaznak, s amelyekkel ősi társadalmunk intellektuális rétegeit ki tudták emelni a homályból, szervezetüket, szerepüket, munkájukat konkrét vonásokkal megrajzolni? Egyáltalán, hol van még ma is külföldön az intellektualizmus szerepének olyan „totális“ történeti felfogása és oly kidolgozott kutatómódszere, mint a mi történetírástunkban? Szempontok és módszerek, amelyek meglepő lehetőségeket kínálnak az egész európai kultúr szerkezet vizsgálatára. Vagy például Szabó Istvánnak és csoportjának munkássága a magyar településtörténetről, népiségtörténetről, hosszú évek odaadott kutatásaival és egészen új módszeres kezdeményezéseivel? Azért hatalmas „lira“, mert nem követ politikai jelszavakat, hanem a mult alaktalan emléktömegeiből a totális valóságot támasztja életre. Olyan tudomány, amely nem erőszakkal kény-

szerít, hanem általános érvényű szempontokkal-módszerekkel örök hirdetője nemzeti egyéniségünknek.

B.-nak kétségtelen nagy érdemei vannak a magyar történetírás eredményeinek külföldi propagálása körül, évtizedes párizsi küldetése alatt. Kevesen ismerik nálunk, még a szakemberek közül is, ezt a sikeres munkásságát, amellyel a velünk szemben elfoglalt francia történetírásnak, sőt a történettudomány nemzetközi szervezetének figyelmét is reánk vonta és a mi történetírásunk képviselőinek olyan előkelő szerepet biztosított, amelyre féltékenyen és zúgolódva tekintettek a velünk ellenséges nemzetek történetírói. Ha az új világháború közbe nem jön, csak most mutatkozott volna igazán B. e sikeres működésének jelentősége. E sorok írójának — aki közelebbről ismerhette B. külföldi tevékenységét és annak előnyeit a maga tudományos munkásságát illetőleg is élvezhette — különösen szomorú meglepetés volt az ő váratlan tudományellenes fellépése idehaza. B. hivatva lett volna arra, hogy külföldi tapasztalatait felhasználva a magyar tudós törekvések összefoglalója, nagy vonalaiknak kiemelője, korszerű jelentőségüknek propagálója legyen, s ezzel egyrészt nagyközönségünk számára közvetítse a szakmunkák eredményeit, másrészt pedig a szakmunka specialitásait a nagy összefüggések ébredtatásával lelkesítse, megtermékenyítse. Mint a „Századok“ egyik szerkesztője, e sorok írója helyt adott B. megnyilatkozásainak a folyóirat hasábjain és nem állta útját, hogy egyik munkájáról bár súlyosan bíráló, de mégis mentegető ismertetés jelenjék meg. Mindez azonban nem lehet útlevel a tudományos munka közöségébe az ő új irányzata számára, hanem csak tanújele akart lenni annak, hogy politikai szempontokon felülállva szívesen térítenek őt vissza eredeti hivatásához. Új „tudományos“ elméletét azonban, melyet most ismertetett tanulmányában fejt ki, hangsúlyozottan el kell ítélnünk. Ha ily bőven foglalkoztunk vele, ismételjük, annak csupán az az oka, hogy a közvélemény, s főként az ifjúság előtt tisztázni akartuk: a magyar tudomány mély szakszerűsége nem idegen a mai világfordulat problémáitól, ellenkezőleg, csakis ez a szakszerű tudomány segítheti igazán a problémák helyes meglátását és megoldását, nem pedig oly irányzatok, amelyek a tudományt egyes politikai koncepciók és jelszavak kiszolgálójává akarnák tenni.

Hajnal István.

Aubin, Hermann: Von Raum und Grenzen des deutschen Volkes.

Studien zur Volksgeschichte. (Breslauer Historische Forschungen, H. 6.) Breslau 1938. Priebatsch. 8° IX, 234 l.

Tíz tanulmányát, illetőleg felolvasását gyűjtötte össze A. ebben a kötetben. Az elsőt 1921-ben írta, az utolsó 1937-ben látott napvilágot. A. érezte és kifejezésre is juttatta, amikor 1938 őszén útjukra bocsátotta különböző alkalmakból írt, de tárgyban egymáshoz igen közel álló értekezéseit, hogy valamennyi letörölhetetlenül magán viseli írója korának bélyegét. A német aggodalmakat azonban, amelyek sötét háttérként húzódnak meg a plasztikus historiai ábrázolások mögött, még az idegen olvasó is tudja

méltányolni, mint ahogyan nincs más nemzeteket bántó éle az örömnél sem, amellyel a szerző a német történetnek a könyv megjelenése esztendejében bekövetkezett nagy eseményéről beszél. Ennek a csaknem színtelen szubjektivizmusnak múltó köntösében a tárgyi tartalom valóban olyan, mint a szerző hiszi, hogy mondani-valóival túléli a mai nemzedék problémáit.

A. az első világháború előtt a birodalom nyugati határán kezdte pályáját, a második világháború kitörése pedig a keleti végeken találta. Életrajzáinak alakulása magyarázza, hogy a német történettudósok közül ő látta meg legvilágosabban azokat a kérdéseket, melyeket a törzsi széttagoltság, a térhiánnyal való küzdelem különösen a keleti és nyugati szomszédaival határos tartományokban vetett fel a németiség előtt. Folyóiratunk 1934-ben (449. és köv. l.) már ismertette azt a két remek tanulmányt, mely a birodalom nyugati, illetőleg keleti határának kialakulását s e határmenti területek életének sajátosságait vázolta. Eredményei közül most csak a bennünket leginkább érdeklő megállapítására szeretnők ismét felhívni a figyelmet. A. szerint Németország keleti határa a fejlődés kezdetén nem határvonal, hanem hármasság tagozódású határsáv volt. Finom elemzéssel sikerült szétválasztania e határvonal egyes részeit. A sávnak vonallá egyszerűsödése elsősorban a szomszédos országok államiságának volt a függvénye. De felismerhető a párhuzamosság a határképződés és a német visszavándorlásnak keleti kolonizáció néven ismert folyamata között is. A birodalmi határ a keleti kolonizáció lassú előrehaladása során fokozatosan szilárdult meg. Érdekes az az ellentét, melyre A. különös hangsúllyal hívja fel a figyelmet. Míg a hűbéri kapcsolatok nyugaton, a birodalom hátrányára, a kezdetben egyértelmű határ megbontásához és az államjogi hovatartozás tekintetében bizonytalan elemekből összetevődő határsávvá szélesedéséhez vezettek, addig keleten nem kis mértékben járultak hozzá ahhoz, hogy az államhatár konszolidálódjék. A birodalom hosszú keleti határának magyarországi szakaszán zárult le legkorábban az államhatárképződés folyamata.

A. minden tanulmányához függelékben csatolja megjegyzéseit a dolgozatok első kiadása óta megjelent irodalom számbajövő eredményeivel kapcsolatban. A határok történetét vizsgálva, lelkiismeretesen reflektál azokra a megállapításokra, melyekre a német történetírás III. Ottó keleti politikája tekintetében az utóbbi évek folyamán jutott. Ez a vitairódalom a gyűjteményes kötet megjelenése után tovább szélesedett, nemnémet hozzászólásokkal is bővült. Nyugodtan állíthatjuk, hogy ebben az államhatárok problémáját is érintő kérdésben senki sem mellőzheti majd a magyar történettudomány most napvilágot látott eredményeit. (J. Deér: Die Entstehung des ungarischen Königtums. Archivum Europae Centro-Orientalis, VIII. 52—149. l.) Ezek az eredmények a magyar királyság megalapításának korát érintik. A magyar történetírás azonban, ezen jóval túlmenően, teljesen új megvilágításba helyezte a magyar állam és társadalom fejlődését

egészen a legújabb időkig. A részlettanulmányok mellőzésével elég Mályusz Elemér szintézisére hivatkoznom (Mátyás király Emlékkönyv, I. 309—433. l.), amelyről éppen a Századokban (1941, 199. l.) állapította meg Barta István, hogy „újszerűsége és szokatlanul ható megállapításai ellenére is” fordulópontot jelent a magyar törtéírárásban. Mindazoknak, akik az államhatárok kérdésével foglalkoznak, mérlegelniök kell érveit és feldolgozásukba bele kell majd építeniök eredményeit.

Az államhatárképződésnek a tisztán politikai hatóerőkön kívül vannak a felszín alatt meghúzódó népi, társadalmi, kulturális és gazdasági erőtenyezői is. Ebben az összefüggésben kell utalnom A.-nak azokra a tanulmányaira, melyekben a német népiség- és településtörténet legfontosabb kérdéseit vizsgálja. A magyarokat legjobban a keleti kolonizációval foglalkozó dolgozatok érdeklik. A. az „Ostbewegung”-ot a népvándorlás korában elhagyott területek visszahódításának tekinti. Vizsgálja a katonai és politikai okokat, amelyek e mozgalmat elindították, elsősorban az avar, szláv és magyar támadások elhárítására tett intézkedéseket s a nemnémet fejedelmek törekvéseit, amelyekkel a nyugati keresztény kultúra világához csatlakozott országaikat a lehető leggyorsabban akarták e kultúrának a németiség által képviselt formái szerint átalakítani. A. szerint a politikai okok mögött rejlő gazdasági és társadalmi tényezők adták e nagyjelentőségű mozgalomnak hosszú évszázadokra az átütő erőt. Azzal kapcsolatban, amit a keletre húzódó németiségnek az idegen társadalmakba való beilleszkedéséről mond, ismét hivatkozhatom az újabb magyar kutatásokra, így Mályusz Elemérnek nagy vitát kiváltó tanulmányára (A középkori magyar nemzetiségi politika. Századok 1939, 257—294, 385—448. l.). Ha ez utóbbinak koncepciója egészen más, sőt, lehet mondani, szokatlan is, a német Ostbewegung-kutatás mindenestre fog találni benne sok megfontolásra méltó részletet. Ugyancsak mellőzhetetlenek ebből a szempontból Hajnal Istvánnak önálló utakon elért, egészen újszerű eredményei is. Folyóiratunkban csak legutóbb (1942, 1—42. és 133—165. l.) tett nagyszabású kísérletet arra, hogy a teljesen a latin Okcicenshez csatlakozott dán, norvég, svéd, finn, eszt, lett, litván, lengyel, cseh, szlovák, magyar és horvát történetírásnak sajátos feladatát a hűbériség és rendiség korából, származó hatalmas összehasonlító anyag felhasználásával közelebbről meghatározza. E feladatot Hajnal annak vizsgálatában látja, miként és miért variálódtak a kis nemzetek fejlődésében a nyugati formák és eredmények. Ha egyszer az ő elgondolásának szellemében megindulhatnak a kutatások, ezeknek nemcsak a közvetlenül érdekelt kisnemzetek, hanem nagy nyugatiszomszédaiak történettudománya is hasznát látja majd.

Az Ostbewegungot hajtó gazdasági erőkkel két tanulmányban foglalkozik A. Érdekes, hogy míg a kolonizáció szó a kelet felé irányuló német népvándorlás megjelölésére a német és magyar történetirodalomban egyaránt használatos, addig ennek magyar megfelelője, a gyarmatosítás kifejezés annyira egybeforrott a távoli földrészeket benépesítő és azokat az anyaországtól állam-

jogi függésbe hozó népmozgalmakkal, hogy a középkori német kolonizáció elnevezésére nem használjuk. Bár egyhelyütt A. azt mondja, hogy a XIX. századi németeknek ugyanaz volt Észak-Amerika, mint őseiknek valaha Kelet-Európa, maga is kiemeli, hogy a keleti kolonizáció lényegében különbözött az újkori gyarmatosításoktól. Minden gazdasági és politikai feltétele hiányzott annak, hogy a középkori német visszavándorlásból olyan kolóniák szülessenek, amelyeknek fogalmához a kizsákmányoló politika gondolata hozzátartozik. Különösen figyelemreméltó a politikai különbség. Az nevezetesen, hogy Kelet-Európa sohasem jutott szorosabb államjogi kapcsolatba a Németbirodalommal, sőt a keleteurópai országok jórésze önálló államként állott vele szemben. Mint ilyenek, a birodalommal egyenlőképpen voltak érdekelve a kolonizáció sikerében. A. szerint a keleti kolonizáció eredménye nem kolóniák alapítása, hanem a német gazdasági élet formáinak keletre vitele s ezzel az anyaországnak gazdasági tekintetben való kiterjesztése volt. Szerzőnk ezt a gazdasági életet keletnémet gazdaságnak (ostdeutsche Wirtschaft) nevezi. Ebben a jelzőben olyan általánosítás rejlik, amely nem egészen felel meg az igazságnak. Azt állítani ugyanis, legalább is magyar vonatkozásban, hogy a németek megjelenése előtt keleten teljességgel ismeretlen volt a városiasodás, nem lehet. Ugyanígy a XIV., főleg azonban a XV. századi magyarországi nemesfémbányászattal kapcsolatban sem helytálló egyszerűen keletnémet gazdaságról beszélni. A magyar történetirodalom eredményeinek figyelembevétele itt is módosítaná a német tudományban közkeletű felfogást. (V. ö. Paulinyi Oszkárnak Kovács Ferenc és a saját alapvető tanulmányait felhasználó, jól átgondolt összefoglalásával: Magyar Művelődéstörténet, II. 169—199. l.)

A kötetnek talán legszebb tanulmányai a Rajnavidék történetével, illetőleg a római kontinuitás kérdésével foglalkoznak. E dolgozatok megírására az alkalmat a francia történetírás egy némely állítása és Dopschnak a kontinuitást bizonyító, alapvető munkája adta. A. szerint a római birodalom összeomlásának előestéjén a Rajnavidéken különböző elemek összeolvadásából új kultúra volt kialakulóban. Ez a kultúra, bár kifejező eszköze még római, eredeténél fogva lényegében már kelta és germán volt. Dopsch legfőbb eredményének, munkája időálló értékének A. azt tartja, hogy sikerült kiirtania a római kultúra teljes katasztrófájának képzetét a tudományos közvéleményből. A középkori fejlődés valóban nem a semmiből, nem tabula rasan indult virágzásnak. Mindaz azoban, ami ezen a megállapításon túlmegy, a valóság eltorzítása. A.-nak a római élet megszakítatlan és teljes folytonosságával szemben egyik főérve az, hogy a középkori urbanitás alapjául szolgáló szabadság nem római, hanem csak középkori, germán gyökerekből táplálkozhatott. Egyebek mellett Salvianus tudósítása, hogy a rómaiak honfitársaik elnyomása elől a germánokhoz menekültek, világos bizonyítéka ennek.

Lehetetlen volna egy ismertetés keretén belül kimeríteni azokat a tárgyakat, amelyeknek A. könyve beható tanulmányokat

szentelt. E kiváló gyűjteményes kötetnek csupán gondolkörét válaszhattam. Nem hangsúlyozhatom eléggé, hogy azoknak, akik valaha munkásságuk során e gondolkörrel érintkeznek, feltétlenül számot kell vetniök A. kutatásaival. Nagyrészt alkalomszülte tanulmányokat tartalmaz ugyan a kötet, de szinte minden során érzik, hogy mögöttük igen alapos, módszeres kutatások hosszú esztendei vannak. A népiségtörténeti problémák talaján ennyire mélyen ásó munkában nem lehet elkerülni az állásfoglalást a nemzetfogalommal szemben. A. nem ad exakt definíciót. Ilyesminek nem is veszi hasznát a történetírás. Amikor azonban szembe kerül a nehéz kérdéssel, nem hagyja válaszolatlanul. A maga, helyesebben a németiség nemzetfogalmát olymódon igyekszik meghatározni, hogy egy valóban klasszikusnak mondható francia definíciót használ háttérként a saját meghatározásuk pozitív vonásainak kidomborítására. A francia meghatározás, amelyhez hasonlót a függelékben (201. l.) Gorcetól is idéz, így hangzott: „Participer à la gloire de la France“. (20. l.) A második Compiègne után felesleges volna külön is rámutatni arra, hogy az efféle exakt definícióknak mi az értékük a történelem mérlegén. Ez a mérleg, természetesen, a népi-biológiai nacionalizmus merev fogalmát is könnyűnek, történelmi nyelven mulandónak találja. Bár A. álláspontja, kétségtelenül, ezzel rokon, a nemzetformáló tényezőknek sokkal szélesebb skáláját ismeri, semhogy akár ezen a politikai érdeklődéstől kísért ponton is egyoldalúvá válnék. Az osztrák és porosz államnemzet német népiséget bomlasztó fogalmának sok mindent megbocsát, hiszen válságos időkben csak ez tétethetett hitvallást a németül még beszélni sem tudók ezreivel a német ügy mellett.

Kring Miklós.

Valjavec, Fritz: Der deutsche Kultureinfluss im nahen Südosten.

Unter besonderer Berücksichtigung Ungarns. I. Bd. (Veröffentlichungen des Südostinstituts in München, 21. Schriftenreihe „Deutsche Forschungen in Ungarn“, XV.) München 1940. 8° 456 l.

V., aki már eddig is tekintélyes munkásságban mutatta be a magyar történelem, főleg pedig a magyar-német kulturális kapcsolatok iránti érdeklődését, e könyvében a délkeleteurópai német kultúrhatás bemutatását tűzte ki céljául a történelem egész folyamán keresztül. A munkának eddig megjelent első kötete a felvilágosodás korának végéig, tehát körülbelül a XIX. század első szakzáig halad. Az egész könyv, aránylag kevés kivételt leszámítva, a német kultúrának Magyarországra való hatásával foglalkozik; egyrészt azért, mert a müncheni intézet érdeklődési köre tekintetében Délkelet-Európa elsősorban a régi Nagy-Magyarországot jelenti, másrészt pedig, mivel Magyarország területén túl, a balkáni népek, szerbek, románok felé a nyugati kultúrának, így tehát a németnek is aránylag kevés hatása volt, a nyugati kapcsolatokat messze háttérbe szorította a görög befolyás, majd az a cezura, melyet a török hódítás egész életükben okozott.

A feladat, amelyre V. vállalkozott, nem csekély, hiszen egy nemzet életének ezer esztendejét kellett végigtekintenie a szellemi és anyagi művelődés minden terén, a kódex-irodalomtól a ruhadivatton keresztül a könyvnyomtatásig és a nacionalizmusig az emberi szellem megnyilvánulásainak legszélesebb skáláját átvizsgálni. V. korábbi munkássága következtében is sok tekintetben otthonosan mozog ezen a kusza területen; a feladat azonban olyan természetű, hogy egy ember képességeit szinte felülhaladja. Annál is inkább, mert a részletkutatás még a kérdések egész tömegét hagyta tisztázatlanul, s így az összefoglaló áttekintésre törekvő szerző sokszor kénytelen magukra az eredeti forrásokra visszamenni, másrészt pedig, mert gyakran nem áll a rendelkezésére más, mint elavult, tudományosan csak kis mértékben megbízható régi feldolgozás. Nem csoda tehát, ha így a szerző következtetései nem mindig állják meg a helyüket. Senki sem lehet a művelődés legkülönbözőbb ágai történetének irodalmában, problematikájában és módszereiben egyaránt annyira otthonos — különösen, ha más nemzet multjáról van szó —, hogy minden egyes esetben megbízható kritika alá tudja vonni az irodalom adatait.

Fokozza a feladat nehézségeit, hogy két nemzet kultúrhatásainak, még inkább pedig egyik nemzetnek a másikra gyakorolt kulturális hatásának kutatása alig függetleníthető a politika és a nemzeti önérzet színező hatásaitól. V. elismerésreméltóan törekszik az objektivitásra, főleg a tárgyilagos hang megőrzésére; ha ez nem mindig sikerült neki, annak főoka a feladat komplikáltsága. Nem is a tárgyilagosságra való törekvés hiánya, hanem magában a mű lényegében rejtőző veszedelmek okozzák elsősorban, ha az elismerés mellett kifogásainkat sem hallgathatjuk el vele szemben és néhány helyen inkább példaként, mint teljesség alapján helyesbítésükre törekszünk. Az egyes adatok és következtetések részletes kritikája esetén egyrészt magunk is abba a hibába esnénk, amelyet kifogásolunk — egy ember számára a feladat túlságosan nagy —, másrészt a könyv terjedelme és az adatok sokasága miatt maga a kritika is egész kötetre terjedhetne ki.

Az első módszertani hiba, vagy inkább nehézség magában a tárgyválasztásban rejlik. Arról van ugyanis szó, hogy *egy* bizonyos nemzet kultúrája a különböző korszakokban mennyire jutott szerephez egy *másik* nemzet szellemi és anyagi életében. Maga a tárgyválasztás tehát nem eléggé történeti. A történelem az élet teljességének bemutatására törekszik, sokszálú, bonyolult folyamatokkal foglalkozik. Aki ezek közül csak egy irányba fordítja figyelmét, az hasznos tisztázó munkát végezhet, részletkutatást, de eredménye mindig csak adalék marad, adatgyűjtés, amelyet a szintetikus szellemű feldolgozás felhasználhat, önmagában azonban, ha szintetikus igényű munkaként jelentkezik, az olvasóban akaratlanul is téves képzetet kelt. Olyan, mint mikor valaki egy képnek csak egyetlen vonását vizsgálja nagyítóüvegen keresztül, de közben a kép egészéről, összhatásáról fogalma sem lesz. Egy részlet túlnagyítása, a többi eltűnése. V. munkája cleven bizonyosága állításunknak. Mert bár a szerző maga is határozottan kiemeli,

hogy nem lehet azt mondani, mintha Délkelet kultúrája német eredetű volna, hanem ott eredeti népkultúrák éltek s különböző nyugati, déli és keleti kultúrák hatásából „egyszeri, sajátos kultúrértékek” keletkeztek, mégis a csak egyoldalú adatok felsorolása az olvasóban azt a képet kelti, mintha Magyarország kulturális befolyást csak a németektől kapott volna s művelődése lényegében a német kultúrjáváak kissé mindig megkéső átvételéből állana.

Hangsúlyozzuk ismét, hogy a képnek ez az egyoldalúsága nem a szerző szándékosságából következik, hanem abból, hogy tárgyát, anyagát nem az egy sajátos szempontból kutató szakember módszeres körülhatároltságaival kezeli. Az olvasó elfelejtkezik arról, hogy nem szintézist olvas, hanem analízist; amit lát, az nem a teljes kép, hanem annak csak egy vonása.

Senkinek sem juthat eszébe tagadni azt, hogy a magyarság multjában valamennyi kultúrhatás közül a német volt a legerősebb — akár mint közvetítő, akár mint eredeti hatás. De egy nemzet kultúráját nemcsak a hatások teszik, hanem az, hogy e hatások milyen arányban vannak saját szellemi erejével, mekkora helyet foglalnak el a kultúra összességében, mellettük milyen más hatások és milyen mértékben érvényesültek, s főként, hogy a befogadó szellem a hatásokat hogyan alakítja át sajátjává. A művelődés nem hatások mechanikus halmaza, hanem a szellem aktív működésének eredménye és sokszor nem maga a hatás, hanem a reakció gyorsasága és intenzitása a lényeges. Ha valahol, éppen a szellem területén érvényes a tétel: az egész több, mint a részek összessége.

Az európai kultúra nem egy nemzet alkotása, hanem minden egyes nemzet végtelenül sok kölcsönhatásának és közös átvételeknek eredménye. A Magyarországra ható német kultúrát sem lehet egyszerűen önmagában tekinteni, hanem mint az európai kultúra egyik legközelebbi változatát. Magyarországon sokszor maga a németiség is kifejezetten nem német műveltséget, hanem átvett, reánézve idegen elemeket közvetített. Korszakonként lényeges súlypontbeli eltolódás volt az egyes európai kultúráknak a magyarországra gyakorolt hatásában. Ezzel szemben V. nézőpontjába gyakran csúsznak be aránybeli eltolódások. Mivel a német kultúra hatását keresi, hajlandó mindent németnek látni, ami a német kultúrában is megvolt, s más nemzeti kultúrák hatásait minden körülmények közt német közvetítésnek s ezzel német kulturális befolyásnak tartani. Ebből következik, hogy nem is annyira adatai, melyeket pontosan idéz, a megbízhatatlanok, hanem egyes következtetései, értékelései, amelyek jobbára csak föltevések, nem bizonyosságok. Már pedig: gratis asseritur, gratis negatur.

Már szemléletbeli hiba húzódik végig a középkori kulturális hatások vizsgálatán is. V. ismervén azt a páratlanul fontos szerepet, amelyet a városok polgársága játszott a német kultúra kialakításában és hordozásában, abba a tévedésbe esik, hogy a várost a kultúra egyedüli hordozójának hajlandó tekinteni s így addig, amíg Magyarországon a városi élet nagyobb mértékben ki nem fejlődik, a magasabb műveltség kialakulásának lehetőségét is alig látja. Mint írja: „Zwischen dem kulturellen Stand der Massen in

Deutschland und Ungarn klawte ein gewaltiger Unterschied. Diese Spannungen waren dem von Westen kommenden Kultureinfluss in vielfacher Hinsicht hinderlich, da er dadurch nicht so gut einwirken konnte, u. a. schon wegen der Anspruchslosigkeit der Bevölkerung.“

E megállapításban sok igazság lehet; de mégsem számol a magyar társadalomnak sajátos szerkezetével, amely nem a városi kultúra befogadására volt elsősorban berendezkedve. Hiszen a XIII. század második fele, amikor a magyarországi német városi polgárság és általában a városi élet először kezd nagyobb fejlődésnek indulni, a XII. századhoz és a XIII. század első feléhez képest bizonyos addig virágzott kultúrformák hanyatlását is hozta. Hogy mást ne említsünk, a magyar művészet leggazdagabb és legeredetibb fejlődése a román korszakban tárul elénk, amikor az egyházi, sőt, mint az esztergomi ásatások bebizonyították, a világi építészeti is értékben és számban talán inkább versenyezhetett más európai országok alkotásaival, mint a későbbi városok gótikája. Ugyancsak ebből a korból maradtak fenn az első magyar nyelvemlékek, a magyar nyelv igen korai írásos följegyzései. Hasonlóképpen a fegyvertörténet, amely egyik legbeszédesebb kifejezője a társadalmi és műveltségi fejlődésnek, azt bizonyítja, hogy már a XII. század közepétől kezdve alig volt különbség — legalábbis a műveltséget hordozó rétegek tekintetében — a Nyugat és Magyarország közt; II. Endre keresztes hadai tökéletes másai voltak a francia lovagseregeknek.

Mindennek oka pedig abban rejlik, hogy Magyarország egész társadalmi és állami berendezkedése, tehát műveltségének gyakorlati alapja is más volt, mint az egykorú németé. A magyar kultúra hordozói nem a városok voltak elsősorban, hanem az egyházi-kolostori és az udvari-nemesi kultúra. (Első nyelvemlékeink sem városi polgárság, hanem szerzetesek alkotásai.) A XII. század végén és a XIII. század elején kolostoroknak olyan tömege volt az országban, amelyet ma nehéz el is képzelnünk. Ezek a kolostorok pedig nem is városokban voltak — ilyenek csak a ferencesek és domonkosok megtelepedése után keletkeznek —, hanem a városoktól teljesen függetlenül, azoktól távol. A középkor erősen egyházas jellegű kultúrájának központjait elsősorban ezekben kell keresnünk, valamint a püspöki székhelyeken, de ott sem a polgárság, hanem az egyháziak között. A francia és olasz egyetemeket látogató magyar klerikusok szerepét is — akik pedig bebizonyítottan a magyar írásbeliség alakítói — V. ismert nézőpontjából szintén a kellenél jóval csekélyebbre értékeli.

Ugyancsak a művelődés fontos központjait kell látnunk a vezető szerepet játszó királyi udvar mellett nemcsak az országos főméltóságok, hanem a magyar vezető rétegek udvarában is. V., aki csak a városok polgárságában hajlandó szélesebb művelt rétegeket elismerni, nem gondol arra, hogy az egész lakossághoz képest még Németországban sem tett ki aránylag nagyobb réteget a polgárság, mint amennyit magyar viszonylatban az említett egyházi és világi központok vonzásterülete. Ezeknek a kultúr-

központoknak pedig kétségtelenül hatásuk is nagyobb volt szélesebb körökre, mint a vidéktől elzárkózó, azokban magányos szigetek módjára, féltékenyen önmagukban élő, s nyelvükben nagyobb részben idegen városoknak. A szerviensek, familiárisok, kolostori és uradalmi szolgáló népeknek sokkal közelebb is alkalmuk volt az anyagi és szellemi művelődés eszközeivel fokozatosan megismerkedni, mint a Magyarországon amúgyis csak lassanként és akkor is kisebb mértékben fejlődő városokban. A letelepedéskor inkább csak földet művelő, erdőt irtó német polgárság és a magyarság jobb rétegei között egyáltalán nincs okunk olyan nagy műveltségbeli színvonalkülönbséget feltenni a magyarság rovására, mint V. gondolja.

Nem kell tehát a magyarnyelvű kolostori irodalom keletkezésének azt a nyakatekert magyarázatot adni, hogy először a német szerzetesek látták szükségét nemzeti nyelvű egyházi irodalomnak, s mikor idővel ezekbe a városi kolostorokba magyar szerzetesek is kerültek, maguk is hasonlóhoz kaptak kedvet. Itt egyszerűen hasonló okok kiváltotta azonos szükséglet kielégítéséről van szó. Az a körülmény, hogy a magyarnyelvű írásbeliség sokszor német-magyar települési határokon és német-magyar lakosságú városokban található meg, még semmit sem bizonyít, mert az ország legmagyarabb vidékén, a németektől távolabb eső területeken a török világ, sőt már előbb a tatárdúlás majdnem minden kultúremléket megsemmisített s éppen a peremvidékek maradtak sértetlenebbek.

Ugyanilyen kevésbé megalapozott az a következtetés is, hogy mivel a középkori magyar főiskolák többnyire a Dunántúlon keletkeztek, annak oka a német határ közelségében s így a közvetlen német kultúrhatásban keresendő. Hiszen a későbbi középkori egyetemek ott keletkeztek, ahol a már meglevőktől elválasztó nagy távolság miatt szükség volt rájuk; mint az első német egyetemek sem az ősi francia egyetemek szomszédságában, hanem Bécsben és Prágában. Hogy pedig a középkori magyar kultúra mennyire nemcsak passzív befogadója volt a német kultúrának, annak beszédes bizonyítéka az a V.-tól is közölt adat, hogy 1454-ig nem kevesebb mint 80 magyarországi származású professzora volt a bécsi egyetemnek.

A német kultúrhatás egyoldalú látása vezet arra is a szerzőt, hogy minden olyan esetben, ha Magyarországon nyugati vagy déli, tehát olasz kapcsolatot fedez fel, abban német közvetítést lásson, ha ugyanaz a jelenség Németországban is tapasztalható. Így nem egészen érthető, miért kell a flandriai textiliák elterjesztését részben német kultúrhatásnak venni és a német polgárság ízléshatását keresni benne csak azért, mert ugyanezek Ausztriában is ismertek voltak.

Még nagyobb szemléleti túlzást veszünk észre a humanizmus tárgyalásában, amellyel V. elismerésreméltó részletességgel foglalkozik. A magyar humanizmus alapjait a német életér indította, saira vezeti vissza, amennyiben a cseh korai humanizmussal kétségtelenül voltak Magyarországnak bizonyos kapcsolatai. Csak-

hogy egyrészt kérdés, vehető-e a cseh humanizmus mindenestől németnek azért, mert központja IV. Károly udvara, s kérdés, miért kell ezt a távoli végeredményben nagyon csekély kört érintő hatást olyan lényegesnek venni, mikor V. az egész mátyáskori magyar humanizmust üvegházi növénynek tekinti, amely csak a vékony felső rétegre korlátozódott és csak egyes előkelők műkedvelősködése volt. Feltűnő, hogy — bár elég tekintélyes irodalmat idéz — csak éppen Horváth János munkájára nem találunk hivatkozást, amely pedig mindezekről a téves következtetésektől megkímélte volna a szerzőt; láthatta volna, hogy mégiscsak itt, a mátyáskori olasz renaissanceban kell a magyar renaissance alapját keresni, az előkelő körökből terjedt szét szélesebb rétegekre és formálta át az egész magyar műveltséget. Hogy a városi polgárság körében a mátyáskori humanizmusnak nemigen lehet nyomát találni és hogy ott inkább csak később és akkor is a német humanizmus befolyása tapasztalható, annak az az egyszerű oka, hogy — mint már említettük — az igazi magyar kultúrközpontok nem a túlnyomóan német lakosságú városokban keresendők. Hogy ez a német városi polgárság csak akkor kapcsolódott be az új műveltségbe, amikor az már német nyelvterületen is érvényre jutott, az éppen a nyelvi, valamint a Németországgal fennálló eleven kereskedelmi kapcsolatok folytán könnyen érthető. Bár még ebben a tekintetben is figyelemreméltó az az éppen V.-tól idézett adat, amely szerint a nagyszombati könyvtár ősnymtatványai közül az 1490 előttiékből 100 németországi és 54 nem németországi, közte 44 velencei, a következő tíz évből ellenben, mikor már állítólag a német humanizmus hatása kizárólagos, csak 28 németországi nyomtatványt találunk, s vele szemben 69 nem németországi, közte 63 velencei. S még hozzá Nagyszombatról van szó, amely egyike a legkeletibb városoknak és az erdélyi szász föld központja, amely nemzeti öntudatát és különállását területi autonómiája folytán egyedül őrizte meg a hazai némettség közül.

Hogy milyen eltorzult képet ad a multról, ha valaki egy szellemi áramlatnak, mint amilyen a humanizmus is, nem a maga teljességét vizsgálja, hanem abban csak egy irányból jövő hatásokat — amelyekről sokszor különben is nagyon nehéz megállapítani, valóban onnan s nem más irányból jöttek-e, s hogy eredetiek-e vagy pedig csak közvetítések —, annak éppen a humanizmussal kapcsolatban példája, hogy az olvasó arról nem igen vesz tudomást, milyen óriási jelentősége volt a magyar humanizmus kifejlődésére a Beatrixszal kötött házasságnak, a közvetlen nápolyi kapcsolatoknak, Beatrix olasz környezetének, — de arról értesül, hogy Beatrix sokat használta a Bécs melletti badeni fürdőket. Ilyen egyoldalú szemlélettel nem csoda, ha a szerző arra a végső következtetésre jut, hogy Magyarországon igazán elevenen csak a német humanizmus hatott.

A humanizmusra következő korszakban, a reformáció és ellenreformáció korában széles tere nyílik a német-magyar kultúrkapcsolatok kutatásának, s itt V. valóban az adatok imponáló tömegét mutatja be. A kapcsolat ebben a korszakban valóban ele-

ven volt, egyrészt az Ausztriával való politikai összeköttetésünk folytán, másrészt mert mindkét szellemi áramlat igen sok szállal fűzte a magyar művelődést a némethez. A reformáció — ebben V.-nek igaza van — Magyarországon először tisztán mint német mozgalom jelentkezik s a vele szemben való kezdeti ellenhatás is sok tekintetben éppen nemzeti. Az is kétségtelen, hogy a protestantizmus kapcsolatai — főként az amúgyis túlnyomólag a német városi polgárságot érintő lutheranizmuséi — továbbra is igen élénkek maradtak Németországgal, a német főiskolákkal és a német tudományos élettel. Viszont az már nem domborodik ki előadásából, hogy a protestantizmus, a kezdetektől eltekintve, nem a német kultúrhatás egyszerű passzív befogadása volt, a magyar szellemi élet egyszerű elnémetesedése, hanem aktív befogadás által a magyar szellemiségnek egyik új változatává alakultát. Hiszen más, nyugati nemzeteknél is a német hitújítás indította meg a reformációt, a nélkül, hogy szellemi életük német vezetés alá került volna! Ugyanígy nem lehet az ellenreformációt sem délnémet és osztrák függvénynek tekinteni Magyarországon. A katolicizmus mindenkor univerzalizmusa és mindenkor szervezeti egysége folytán a kulturális hatóközpont is mindig Róma maradt, a németiség legfőbb a közvetítő szerepét töltötte be. A magyar jezsuita rendtartománynak az osztrákéval való közössége és a rendtagok nagyrészenék bécsi és gráci tanulmányai is aránylag kevésbé hatották át német szellemmel a rendtagokat, hiszen a jezsuita rend annyira egyetemes jellegű volt, tanítás, nevelés, szervezet annyira hajszálíg azonos volt mindenhol, hogy egy-egy országban az idegen származású rendtagokat semmiféle nemzeti befolyásolás nem érte neveltetésük alatt. Éppen ebben lehet egyik fő okát keresni annak, hogy a magyar jezsuiták egész működésében és XVII—XVIII. századi irodalmukban olyan mély és lelkes magyar érzés található; származásuknál fogva minden zökkenő nélkül vissza tudtak illeszkedni a magyarság életébe, lelkiségébe, problémáiba, mikor ismét magyar földre kerültek, mert hiszen neveltetésük idején egyoldalú, idegen nemzeti hatás nem érte őket. Különben is, ha figyelembe vesszük, hogy a magyarországi katolikus restauráció jelentősebb egyházi vezető egyéniségei legnagyobb részben Rómában tanultak, nem fogjuk az egész áramlatot pusztán a németországi helyzet és a német kultúra következményének tekinteni. Reformáció és katolikus restauráció tehát nem könyvelhetők el egyszerűen német kultúrhatásnak, hanem — elismerve a németiség felbecsülhetetlen jelentőségű indításait, támogatását — egyéb kultúrhatásoknak és a magyar kultúra aktív alakítóerejének is megfelelő értéket fogunk tulajdonítani s a tények ismeretében aligha fogunk olyan merész kijelentéseket tenni, hogy a XVI—XVII. században „überhaupt wurde Siebenbürgen — abgesehen vom österreichischen Einfluss — in geistiger Hinsicht ganz von Einwirkungen aus dem Reich bestimmt“.

A jelenségek egyoldalú túlértékelésére, ami könnyen következik be, ha valaki nem a jelenség önmagában való értékelését tűzte ki céljának, hanem csak egy bizonyos áramlatnak abban a

jelenségben való feltüntetését, föltűnő példája, hogy „Abhängigkeit von Wien, vom österreichischen Kulturboden“ gyanánt értesülünk arról, hogy Nádasdy Ferenc Alsó-Ausztriában nyomdát alapít. (Ez legfeljebb magyar kultúrhatás!) Ugyanígy jelentéktelen körülmények túlértékelése, ha német kultúrhatásnak vesszük, hogy Eszterházy Miklós nádor bécsi útjai alkalmával feleségének ajándékokat hoz haza. Eszterházy Bécsből keltezett levelei tele vannak kifakadásokkal, hogy milyen rosszul érzi ott magát, amennyire lehet, siet haza, alig hogy múlhatatlan hivatalos kötelességeit teljesítette. Német nyelvtudásáról semmiféle adatunk nincs, minden írása magyar vagy latin s László fiának végrendeletében meghagyja, hogy feleségül ne vegyen idegen nemzetből való leányt, „nem a más nemzetiségekhez való idegenségből, vagy azoknak megvetéséért, hanem az idegen erkölcsöknek összeelegyítésének eltávoztatásáért, aki igen ritkán hoz jót“. Ezek a szavak többet mondanak, mint az a körülmény, hogy valaki külföldi útjáról ajándékokkal kedveskedik feleségének.

A kötet utolsó fejezete a felvilágosult abszolutizmus és a felvilágosodás korával foglalkozik, azzal a korról, amelyben V. egyébként a legjobban otthon van. Mégis azt kell mondanunk, hogy ez a rész kevésbé sikerült. Az az érzésünk, mintha el lenne sietve, az adatok tömege meglehetősen nyersen, kellő értékelés nélkül van benne felhalmozva, tagolása, szerkezeti felépítése nem elég logikus, a dolog természetéből adódó s ezért éppen a legfontosabb és legérdekesebb anyagra kelleténél kevesebb tér jut. A magyar felvilágosodás, már csak a Béccsel való kapcsolat folytán is, erősen a némethez kapcsolódik. A fejedelmi abszolutizmus éppen úgy Bécsből irányult Magyarországra felé, mint a felvilágosodás intézményes érvényesítése is a kormányhatóságok székhelyéről irányult felénk s a felvilágosodástól erősen áthatott, franciás kultúrájú Bécs, Mária Terézia udvara döntő szerepet játszott az új eszmék magyarországi érvényesülésében. Meg kell azonban állapítanunk, hogy, sajnos, éppen a szellemi hatások kutatása meglehetősen háttérbe szorul ebben a fejezetben. Itt leginkább észrevehető a munkának az a fogyatkozása, amit talán úgy mondhatnánk, hogy pozitivistá szellemtörténet. Szellemi hatásokat, kultúrbefolyásokat keres, de a szellemi kultúra hatásának átértése mindig háttérbe szorul az anyagi kultúra hatásainak méltánylása mellett. Talán azért, mert a kézzelfogható adatok, kereskedelmi kapcsolatok, iparcikkek elterjedése könnyebben kísérhető figyelemmel, mint az a bonyolult folyamat, amit szellemi áramlatok terjedéseként ismerünk. V. mindig hajlandó ebben a munkában túlértékelni a gazdasági kapcsolatok kulturális jelentőségét. Pedig német iparcikkek forgalma Magyarországon sokszor egyáltalán nem nevezhető kulturális kapcsolatnak, csak gazdasági szükségletek kielégítésének. A kereskedelem mindig kölcsönös. Kultúrhatássá csak válhatik egyrészt azáltal, ha a kereskedők kimutathatóan magukévá teszik a másik ország műveltségét s azt hazájukban tovább terjesztik, másrészt ha a kereskedelmi kapcsolatot a gazdasági élet különböző ágának meghonosodására is vezet.

Részletes tudósítást kapunk például arról, hogy a német s a spanyol öltözködés divatja hogyan terjed el Magyarországon Bécsből — a *spanyol* divat elterjedése természetesen *német* kultúrhátás, viszont a XVIII. század egész nevelésügyét Magyarországon, Szerbiában és a román területeken összesen hat lapon tárgyalja, a Ratio Educationist meg sem említve. Pedig ha valahol, éppen a nevelés területén hozott igen nagy változásokat a felvilágosodás, amely elsősorban neveléssel akarta eszményét, a nép átalakítását megvalósítani. S ismét, ha valahol, éppen itt érvényesült a német felvilágosodás hatása a legerősebben. Sajnos tehát, ahol a legtöbb új szempontot és adalékot várhattuk volna a szerzőtől, a magyar felvilágosodás gyökereinek kutatásánál, ott éri az olvasót a legnagyobb csalódás. Értékesebb eredményeket hozott volna, ha a német kultúra tényleges szellemi hatásaival ismertetett volna meg minket, amelyek kétségtelenül igen nagyok voltak az abszolutizmus és a felvilágosodás korában, s melyek a felvilágosodással kapcsolatban valóban megérdemlik a kutatást — és nem olyan tereken parkodik szempontjait érvényesíteni, amelyeken azok nem helytállóak. Így teljesen érthetetlen, miért tagadja azt, hogy az 1705-ben megindult Mercurius Hungaricus valóban hírlap volt. Pedig a sajtótudomány által a hírlapok ismertetőjeleként felállított hármas követelménynek: időszerűség, időszakosság, nyilvánosság egyaránt megfelel. Legfeljebb azt lehet mondani, hogy bizonyos körülmények folytán még nem a hírlap tökéletesen kifejtett formája, de hiszen ebben az időben még Németországban is voltak ugyanilyen jellegű hírlapok. V. azonban csak így tudja megállapítani, hogy Magyarországon az első hírlapok mind németnyelvűek voltak s a német városi polgárság alkotásai.

Általában a német városi polgárságot az egész munkában meglehetősen történetietlenül kezeli, teljesen mai értelmezésű, önálló nemzeti öntudattal bíró csoportként, pedig ilyesmiről az erdélyi szászok kivételével egyáltalán nem lehet szó. Éppen a felvilágosodás korában a németajkú városi polgárság legfeljebb közömbösnek, vagy inkább magyar nemzeti öntudattal rendelkezőnek nevezhető — ugyanúgy mint a középkorban —, megéretten arra, hogy a XIX. század első felében érzésben és nyelvben magyarrá legyen. A magyarországi német hírlapok írói sem valami német nemzeti öntudatból adták ki ezen a nyelven lapjaikat, hanem egyrészt nagyobb példányszám érdekében, mert így akkori szokás szerint külföldi előfizetőkre is számíthattak, másrészt tudatosan azért, hogy Magyarországot ismertessék a közömbös külföld előtt. (Ld. Dezsényi Béla: A magyar hírlapirodalom első százada, Budapest 1941.)

Mindezek a felsorolt kifogások csak egyes kiragadott példák, melyek inkább helytelen szempontokra, mint téves közlésekre akartak rámutatni s egyáltalán nem vonnak le semmit a páratlanul hatalmas anyaggyűjtésre támaszkodó munka érdemeiből. De nemcsak mint adatok gyűjteménye lesz az mindenkor hasznos a további kutatások számára, hanem ama szempontja révén is, ami bizonyos mértékig fogyatkozásait is okozza: t. i. hogy kívülről

nézi a magyar multat. Éppen ezért mentes bármiféle magyar elfogultságtól, részrehajlástól. És másrészt valóban új eredményeket hozhat olyan kísérlet is, amely egy nemzet kultúráját nem a maga egységében tekinti, hanem a kívülről jövő hatás irányában — ha ez a szempont nem fosztja meg a mérték helyes alkalmazásától és az igazi történelmi szemlélettől. Csapodi Csaba.

Úr és paraszt a magyar élet egységében. Szerk.: Eckhardt Sándor.

Irta *Bálint Sándor, Keresztury Dezső, Kodály Zoltán, Mendöl Tibor, Ortutay Gyula, Sinkovics István, Szabó István, Viski Károly.* Budapest 1941. Egyetemi Magyarságtudományi Intézet. 8° 222 l. 13 t.

Mióta a magyarság Szent István vezetésével életközösségre lépett Európával, minden jelentősebb korfordulón ott állott előtte a nagy kérdés: mit, milyen mértékben vegyen át azokból az eszmékből, melyek a mindenkori új Európa megvalósulását irányították, s hogyan építse azt be a maga sajátos, egyéni életébe — szellemi és politikai önállóságának fenntartásával? Nyugat és Kelet, e két véglet között, azok szintézisében kereste és találta meg a magyar lélek mindig az egyensúlyt, a kiegyenlítődést — hol egyikhez, hol másikhoz húzódva közelebb a mindenkori történelmi körülmények szerint.

Ilyen elhatározó korforduló előtt állunk ma is, helyesebben már benne is élünk. Az immár évek óta folyó nagy csatazajban egyre-másra mutatnak rá az előző kor fogyatékoságaira, mulasztásaira, hibáira — bizonygatva, hogy a régi keretek alkalmatlanok az európai s vele együtt a magyar élet további irányítására. Viszont az új szellemiség építménye még erősen a születés állapotában van: alapja és körvonalai sincsenek eleddig világosan megrajzolva. Harcosai így sokszor a legnagyobb horderejű kérdésekben is „fél igazságokra“, vagy éppen saját képzeletükre építik következtetéseiket. Van már példa arra is, hogy ugyanabban a kérdésben mindkét oldal látszólag szinte tökéletesen bizonyítja homlokegyenest ellenkező álláspontját. A chaos teljes. Valóban szükséges és időszerű tehát, ha e szenvedélyes hangzavarban a történettudomány is megszólaltatja a maga tisztultabb, tárgyilagossabb hangját — legalább az alapvető kérdésekben; kötelessége ez hivatásánál, rendeltetésénél fogva elsősorban a nemzettel szemben. De kötelessége önmagával szemben is; a nagy viaskodásban t. i. mindkét „világ“ önmagát tekinti a magyar mult szerves és helyes folytatásának: mindenütt a saját ízlése, mai álláspontja szerint színezi, saját prizmáján keresztül értelmezi a történelmi élet jelenségeit.

Egyre jobban fenyeget így a veszély, hogy az egykori valóság merőben eszközzé, pusztá játékszerré válik az aktuális politikai harcokban — nagy kárára nemcsak a tudománynak, hanem első sorban a nemzet jövőjének. Ilyenfajta aggodalmak csendülnek ki Eckhardt Sándor bevezető soraiból; ilyesfajta megfontolások készíthették arra, hogy útjára bocsássa ezt a kötetet, melyben az illetékes szaktudósok a legkülönbözőbb szempontok szerint

vizsgálják a magyar társadalom rétegeinek egymáshoz való viszonyát.

Sinkovics István és Szabó István a társadalomtörténet módszerével vizsgálja a magyar mult két legjelentősebb társadalmi rétegeinek, nemességnek és jobbágyságnak — mai szóhasználattal úr és paraszt — egymáshoz való viszonyát Werbőczyig, illetőleg Werbőczytól 1848-ig. Áttekintésük örömdetes bizonyosság arra, hogy a magyar társadalomkutatás az utóbbi években végre megszabadult a külső kölöncöktől, s rátalált a helyes útra: magából a történeti anyagból fejleszteni ki az egész kérdés szemléletét és módszerét. A háború előtti liberális-szocialista szemléletnek már az emléke sem kísért. De láthatóan végleg leszámoltak kutatóink azzal a háború után kialakult szemlélettel is, mely nyugati minták Prokrustes-ágyába akarta szorítani a magyar fejlődést, s a rendiség végleges kialakulását pl. ennek alapján már középkorunk korai századaiban kereste.

Sinkovics — az utóbbi évek jelentős kutatásai és eredményei segítségével — éppen arra mutat rá erős hangsúllyal, hogy a középkori magyar társadalomban még a XIV—XV. században sem voltak kialakult rendi képletek. A keresztény korban a pogány idők vérségi elvének helyére lépő új társadalom-rétegező és -rendező szempont: a személyes szolgálat mindvégig, egészen Werbőczyig rendkívül rugalmassá tette a magyar fejlődést. Nemcsak a szabadok egyes rétegei, hanem szabadok és szolgák között sem volt ugrásszerű az átmenet, s tág tér nyílt a felemelkedésre és lesüllyedésre egyaránt. A XIII. században a nemzetségi birtokok, meg a királyi várgazdaságok széthullásával és a tatárjárás következtében egészen újjáalakult a társadalom: egyesek a legelőkelőbbek közül lesüllyedtek, mások ismét szolgasorból emelkedtek a társadalom csúcsára; később pedig, a XIV—XV. században szinte királyonkint, nemzedékenkint cserélődtek éppen a legfelsőbb rétegek. De az alsóbb rétegekben is nagy helycserék voltak. A serviensek és a perem-vidékek katonai szolgálatra képes rétegei még a XIII. század folyamán a nemesek közé emelkedtek; egyházi pályákon, a familiáris viszony, vagy más szolgálatok alapján később is elég széles rétegek előtt nyílt meg a felemelkedés lehetősége. Világos bizonyosság erre az is, hogy egészen a XV. századig még egységes elnevezést sem tudtak találni az egyes rétegekre, annyira híg állapotban volt még az egész társadalmi fejlődés. E tekintetben az egységesítést megkezdő 1351-i törvény sem sokat változtatott az élet folyásán: a jobbágyok továbbra is részt vehettek a nádor és a megyésispán által hirdetett üléseken, s ott nem egyszer felperesekként szerepeltek nemesekkel szemben; egytelkes nemesek még a XV. században is adóztak, viszont voltak adómentes jobbágyok is. Ha tehetős volt a jobbágy, vehetett földet, meglévő birtoka öröklődött utódaira, de ha akarta, el is adhatta. A nemesség zöme és a jobbágyság szinte szétválaszthatatlanul összefolyt életformájában is: a nemesség jórésze jobbágyi életmódban benne élt a faluban; műveltsége, ízlése, nyelve, gazdálkodása ugyanaz volt, mint a jobbágyság széles

rétegeié. Az előkelő nemestől összehasonlíthatatlanul távolabb állott, mint a jobbágyság akár kevésbé tehető rétegeitől is. Ez a cserélődésre, felfrissülésre rendkívül alkalmas társadalmi állapot a XV. század folyamán kezdett jogilag zárt részekre hullani: megszorították a jobbágyság szabad mozgását, kizárták a megyegyűlésekről, a mezővárosokat visszaszüllyesztették a jobbágyfalvak színvonalára. Végül 1514-ben kiforgatták a jobbágyságot minden jogából, életlehetőségéből, s ezt az állapotot Werbőczy Hármaskönyve századokra szentesítette: elvették a jobbágytól a szabad költözés jogát, elütötték a vagyonszerzés és felemelkedés lehetőségétől; szinte bér munkás lett az idők folyamán egyre súlyosodó terhekkel.

Ez az állapot századok multán szomorú tudatbeli következményeket eredményezett nemességben és jobbágyságban egyaránt — állapítja meg *Szabó István*. A nemesi szemléletben II. József idején már isteni elrendeltetésnek látszott a jobbágyság szolgasága századok távlata miatt. Viszont a jobbágyságra gyakorolt hatását sok tekintetben még ma is szomorúan láthatjuk parasztságunk testi-lelki állapotán. Nem menti ezt a szomorú „eredményt” az a kétségtelen tény sem, hogy az egykori életben nem volt olyan áthidalhatatlan szakadék a két társadalmi osztály között, mint pl. azt a liberális-szocialista szemlélet vélte. Valóban, az élet „nem csinál ugrásokat”. Sz. rendkívül finoman választja szét a kifelé oly egységesnek látszó osztályokat a bennük mutatkozó rétegződésekre, s ennek következményeire az életforma vetületén. Életszerűen, szinte kézzelfoghatóan érzékelhetjük azokat a különbségeket, melyek az egyazon jogállású rendiség tagjait (fő- és köznemességet, ez utóbbiban pedig a bene possessionati, possessionati, armalista, vagy egytelkes néven emlegetett rétegeket) egymástól elválasztották. Hasonlóan elemzi a jobbágyságot is, rámutatva, hogy a kifelé egységesen jogtalan osztályban jobbágyi méretekben szinte ugyanolyan különbségek jöttek létre, mint a nemességben: az egésztelkes jobbágy életszintjénél fogva inkább a nemesség alsóbb rétegeihez tartozott már, mint a nincstelen zsellérek, mezőgazdasági cselédek tömegéhez — biztosítva a két nagy, jogilag élesen elválasztott réteg között az életben a fokozatos átmenetet. A helyzet azonban gazdaságilag az idők múlásával egyre rosszabbodott: a középkor végén száz telkes jobbágyra harminc zsellér jutott, a XIX. század elejére ez az arány 50—50-re romlott le a birtokosztódások és a természetes szaporodás következtében. S ezzel párhuzamosan a terhek nem hogy csökkentek volna, hanem egyre jobban növekedtek a fokozatosan kitereltyesedő földesúri majorsági gazdálkodás miatt: sok helyütt a jobbágy éppen a legszorgosabb munka idején többet dolgozott robot formájában földesurának, mint magának. Vegyük még hozzá ehhez azt, hogy 1715 óta a katonáskodás is teljes súllyal nehezedett a jobbágy vállaira, s akkor egészen láthatjuk a fejlődés eltorzulását: a középkorban a nemesség főként a katonáskodás miatt kapta jogait és kiváltságait, a jobbágy vállaira pedig azért rakták a gazdasági terheket, mert ment volt a katonáskodás

kötelezettségétől. Most részesedett a jobbágy már abban az eddig nemesi kiváltságban is, hogy vérrel adózott a hazának. Ebből logikusan következett volna, hogy egyidejűleg megszüntetik azokat a terheket, melyeket a katonai szolgálat alól való mentesség miatt róttak rá. Ez az idő azonban még nagyon messze volt: majdnem másfél századig kellett még hordoznia a jobbágynek mindazt, „mit rákentek a századok“. E rikító ellentétek dacára Sz. jogosan vonja le a két tanulmány végső eredményeként azt a következtetést, hogy nemesség és parasztság egy törzs hajtása, különválásuk történeti fejlődés eredménye; tévesek tehát azok a vélemények, melyek a kettő közül bármelyiket *külön* akarják a honfoglaló magyarsággal azonosítani.

Mindkét tanulmányból csak néhány szempontot ragadtunk ki, és világítottunk meg. Mások figyelmét bizonyára más oldala ragadja meg a kérdésnek, s ennek megfelelően szövik tovább gondolataikat. Éppen ebben van a két tanulmány legfőbb értéke: mondanivalójukat nem lezárt, végleges eredmény formájában közlik, hanem problémákat villantanak meg, s így gondolkodásra készítetnek. De mindezenfelül ez az áttekintés tudományos szempontból is számottevő haladást jelent a magyar történeti-társadalmi kutatások helyes szemléletének és módszerének kialakulása tekintetében.

Ugyanezeket mondhatjuk *Mendöl Tibor* gondolatokban bővelkedő tanulmányáról is: „Falu és város a magyar tájban“. Mint a cím is mutatja: a szerző a problémát a földrajz oldaláról közelíti meg. Az ember és természet örök küzdelméből, kölcsönös egymásra hatásából hűvelyezi ki a természeti és kultúrtáj különbségét, s állapítja meg a magyar táj fogalmát. Majd arra mutat rá: milyen kényszerítő erejűek a természeti adottságok egész népek életformájának kialakításában. A dél-orosz puszták földje és éghajlata szabta meg az ősmagyarság pásztorkodó, sátorlakó életmódját, változó és kezdetleges téli szállásait, ezek formáját. Itt, mai hazánkban, egész más természeti körülmények között ez az életforma nem sokáig volt fenntartható. A keletről hozott életberendezésnek nemcsak szellemi és politikai, hanem az új természeti körülmények miatt is át kellett alakulnia. Az állandó letelepedéssel járó földművelés következtében lassan megváltozott az egész társadalmi berendezkedés: új rétegződések keletkeztek, új építésmód, új faluképlet jelent meg. Ennek az új életformának végső kiforrását, mintegy betetőzését jelenti városaink kialakulása. E tekintetben tehát nem a római kontinuitás, még kevésbé a német hospes-elem megjelenése a döntő tényező, hanem a magyar élet fejlődő ritmusa, mely mintegy kidobta magából ezt az új fejlődési képletet. Első városaink nem a római kontinuitás miatt alakultak ki a Dunántúlon, hanem elsősorban azért, mert ott volt a legnagyobb népsűrűség, legpezsgőbb a gazdasági és szellemi élet: következképpen itt alakulhattak ki először a falun túlemelkedő életigények. Erdély és a Felvidék városait a XIII. század honvédelme és a XIV. század külkereskedelme hívta életre. S hogy az Alföld városai csak később, a török időkben alakultak ki,

annak is megvannak a maga természeti, népességi és gazdasági okai. Úttörő azonban itt is, mint mindenütt a magyarság volt. Íme, egy gondolat a sok közül: az egykori „napi élet” tényeiből építeni föl a történelem világát, nem teóriákkal, felülről magyarázni az élet jelenségeit. Reméljük, a gondolat helyességét hamarosan támogatja majd a történeti anyag mindenekfelett álló bizonyító ereje.

E három tanulmány alkotja — már tárgyánál és jellegénél fogva is — az egész kötet gerincét. A többi mintegy köréjük csoportosul, s az egyes művelődési ágak és elemek sorsát, szerepét világítja meg társadalmunk különböző rétegeiben. *Bálint Sándor* a liturgia és néplélek kapcsolatait vizsgálja: milyen hiedelmeket, szokásokat váltottak ki népünk lelkéből a keresztény istentisztelet külső megnyilvánulásai? Sajnos, a kutatások e tekintetben — mint a szerző maga is megjegyzi — még az „adatközlés és tájékozódás stádiumában” vannak: így a tényeket még nem lehet beépíteni az élet és a néplélek összefüggéseibe, s hatásukat, értéküket sem lehet lemérni népünk alakulására. Az anyag azonban a maga tiszteletet parancsoló tömegében így is beszédes bizonyítéka annak, hogy mennyire át- meg átítatta Európa a magyarlelkiséget a maga lelki-szellemi értékeivel. Ez azonban nem jelent holmi szolgai állapotot: B. rámutat arra is, hogy a magyarság még a kialakult liturgiát is saját lelkéhez alakította, nem is szólva más jellegű, kevésbé kötött egyházi szokásokról.

Viski Károly a tárgyi néprajz oldaláról világít rá az úri és népi, vagy mint ő nevezi szellemes és találó hasonlattal: színi- és fenékműveltség összefüggéseire. „Főzésben és süítésben, ízésben, azaz ízelésben, lent és fent egyek vagyunk”. „Ételben, italban egyek az urak”, s — ha módjuk van rá — egyek a szegények”. Olasz és német eredetű ételek „felsőbb rendek lévén, aláereszkedtek a nép konyhájára, vagy asztalára, s viszont régi magyar, népi, vagy népies ételeink nemcsak a felsőbb rendek asztalán mindennapiak, hanem a külföldet is meghódították . . .” Hasonló a helyzet a halászati és földművelési eszközök, s az állattartás és állattenyésztés tekintetében is: különbség csak a méretekben, a gazdasági módban van, nem pedig a lényegben. Úri és népi, magyar és európai állandó, megszakítatlan folyamatban halad tova. Részletesen példázza ezt V. a mai parasztház clemzésével: „... a dunántúli, vagy tiszántúli oszlopos-íves-tornácos parasztház alighanem a középkori román stílusból vette mindazt, ami benne szépnek mondható. Ilyen lehetett a középkori magyar úr háza, vagy talán ilyen sem, hiszen a XIV. században még a vármegye comese, főispánja is meglakik családjával együtt . . . putrikban”. Ami régen — esetleg csak száz évvel ezelőtt is — úri vagy európai volt, ma már jellegzetesen népivé vált. „A mai parasztház felülről szállt alá, így szállt alá minden bútor is, talán valami padláda-féle kivételével.” Az átvétel azonban itt sem volt szolgai: minden „a népi élet, igény és lélek szerint hasonult”. De volt és van e tekintetben is alulról fölfelé való áramlás — különösen egyre erősbödő méretekben az utolsó században. Tévednek tehát mind-

azok, akik kizárólagosan akár Európának, akár a felsőbb rétegeknek, akár a népnek tulajdonítják minden értékünk, sajátságunk létrehozását. V. mindezt játszi könnyedséggel, szinte csevegvé mondja el: látszik, hogy tökéletes ura tudományterülete anyagának, s kitűnően ért ahhoz is: hogyan kell lelket önteni a holt anyagba. Külön ki kell emelnünk ízes, zamatos stílusát, szellemes, szemléletes előadásmódját már csak azért is, mert e tekintetben tudósaink nem igen szokták elkényeztetni közönségünket.

Európa és magyarság, felső és alsó rétegek állandó és felbonthatatlan összefonódottságát mutatja a népköltészet és népköltészet vizsgálata is: a népballada, népmese, népdal egyaránt bőségesen kapott tárgyi motívumokat, szövegelemeket a felsőbb rétegektől — vagy éppen Európától. Itt, az irodalom területén azonban még fokozottabban látszik, mint másutt: nem az átvétel ténye, az átvett anyag a döntő, hanem az: hogyan tudja az átvevő szelleme, lelke beleilleszteni, beledolgozni a maga világába az átvett anyagot?! Viszont, hogy volt és van fölfelé való áramlás az irodalomban is, s a népköltészet is hatott a műköltészetre, annak örökérvényű bizonyossága éppen a mi nemzeti klasszicizmusunk. E fejezet *Ortutay Gyula* munkája. A lényegét kétségtelenül megragadta. Úgy véljük azonban: helyesebben tette volna a szerző, ha az egyes kutatók nevének, munkájuk címének közlése helyett inkább eredményeiket dolgozta volna bele tanulmányába. Így t. i. kissé tudóskodó színezetű a cikk, s azt az érzést kelti az emberben, hogy a szerző még az anyaggal viaskodik.

Kodály Zoltán formás esszejében éppen az ragadja meg az olvasót, hogy a szerző láthatóan túljutott már a tudás problémáján: nem célnak, hanem — rendeltetésének megfelelően — eszköznek tekinti a valóság minél teljesebb szemléletére. Stílusáról lekopott minden sallang és cifraság. Tömör, kristálytisza mondatai láncszemekként kapcsolódnak egymásba, s a részek szinte önmaguktól forrnak össze egésszé. Népzene és műzene viszonyát vizsgálva, kissé merevebbnek látja a magyarság és Európa, úr és paraszt viszonyát, mint a többi szerzők; „zavartalan fejlődésű országokban — mondja — a műzene a népzeneből nő ki, annak szerves folytatása, kifinomult, kiteljesedett foka. Nálunk azonban — az énekmondóktól eltekintve — minden műzenei kezdeményezés vadidegen maradt a legújabb időkig; a műzene lehetett a nép körébe, de a népzene nem finomult soha műzenévé. A XIX. század elejének első ilyen irányú kezdeményezéseit agyonnyomta egy századvégi idegen áramlat“. A századfordulótól kialakult új népzenei hullám — ennek útját rajzolja meg K. a továbbiakban — remélhetően nem jut erre a sorsra a népzene és műzenénk végre egyszés, szerves kapcsolatba jut egymással. K. egész életét e cél szolgálatába állította, úttörő gyűjtő munkásságával, kiváló alkotásaival mérhetetlen szolgálatokat tett megvalósulása érdekében. Tehát ha valaki, akkor ő illetékes népzene és műzene értékének lemerésére: „a kettő között — mondja — lényegbeli különbség nincs... a különbségek oka a történeti, nemzeti, társadalmi és műveltségi rétegeződés. Legértékesebb megnyilatkozásuk: egyen-

rangú. A többi művészi értéke méri“. Végletekben gondolkodó kortársaink okulhatnak belőle.

Keresztúry Dezső az új magyar népiesség gyökereit, kialakulását, értelmét, feladatait kutatja. Mindenekelőtt azt szögezi le, mit ért népiességen: „a nép egész világa iránt megnyilatkozó aktív érdeklődést“. Az igazi népiesség tehát a népet szellemi, erkölcsi, politikai, gazdasági stb. tekintetben egyaránt fel akarja emelni, nemcsak a nép, hanem az egész nemzet érdekében; minden, a nép életében lévő értéket pedig az egész nemzet kincsévé szándékozik tenni. A XVIII. században megindult népiesség ilyen jellegű volt, s a XIX. század első két harmadában meg is termette a maga gyümölcseit. 1867 után azonban a lényeg fokozatosan formává, sallanggá merevedett, s a századfordulón már legfeljebb népiességedről beszélhetünk, népiességről nem... Ezután az okokra mutat rá K., melyek az új népiesség kialakulását előidézték, majd a kibontakozás útját kíséri végig. Végül nagyon helyesen mutat rá arra: a népiesség kulturális síkon ma már teljesen kibontakozott; mindaz azonban, ami eddig történt, csak előkészület: most már a tetteknek, a megvalósulásnak kell következnie. Mit tart helyesnek K. e tekintetben, saját szavai mutatják: „tudnunk kell, hogy nem minden érték, ami népi, minthogy az sem mind érték, ami nyugati... A magyar népi műveltség... csak a magyar magasműveltséggel együtt teljes értékű és életképes“. Hozzátehetjük: és viszont. Odajutott tehát K. is, mint a kötet többi szerzője: Kelet és Nyugat, úr és nép szétbonthatatlanul összefonódott egymással multunkban és jelenünkben. Előreláthatóan így lesz ez a jövőben is. További sorsunk tehát nem kis részben függ attól: meg tudjuk-e találni ez önmagukban végleteket jelző pólusok között a kiegyenlítődést, az egyensúlyt — nagy magyar nemzedékek példája szerint?

Az elmondottak után magától adódik a végső következtetés: hogy a kötet részeiben és egészében komoly érték. S ebben nagy részre van a szerzőkön kívül a szerkesztőnek is: hiszen bizonyára fontos szerepe volt problémátűzésben, az előadók kiválasztásában, a tanulmányok egybehangolódásában egyaránt. Eckhardt Sándor jó szolgálatot tett e kötet létrehozásával a tudományos igazságnak — következésképpen nemzetünknek is.

Guoth Kálmán (Kolozsvár).

Szemle.

Vanyó Tihamér O. S. B.: A plébániatörténetírás módszertana. (Kny. a „Regnum Egyháztörténeti Évkönyv“ 1940—41-i kötetéből.) Pannonhalma 1941. 8° 68 l. — Bár a Regnum legutóbbi IV. kötetét folyóiratunk alább (484. l.) összefoglalóan ismerteti, V. tanulmánya — amely abban jelent meg, de önállóan is napvilágot látott gondos mutatóval kibővítve — mind tárgyánál, mind pedig terjedelménél fogva megérdemli, hogy külön foglalkozzunk vele. A szerzőt a katólikus történetírók munkaközössége kérte fel, hogy írja meg évkönyve számára a plébániatörténetírás módszertanát (ld. Regnum 1938—39,

307. l.); ő vállalta ezt a nagy és nehéz munkát, s ennek az eredménye fenti tanulmánya. Az első fejezet tulajdonképp bevezetés: hangulati beleélés, a második a plébániatörténetírás célját és módszerét ismereteti általánosságban, a harmadik a plébániatörténetírás forrásaival, a negyedik pedig a plébániatörténet fejezeteivel foglalkozik; ez utóbbi két fejezet tehát a munka gerince, alaposan átgondolt és felépített terv szerint az anyaggyűjtésbe és a feldolgozásba vezetik be az érdeklődőt. V. a legnagyobb odaadással foglalkozott hosszú időn át ezzel a kérdéssel, könyvecskéjének minden során szinte átlátszik nemes lelkesedése, biztositva, hogy mennyire a lelkéhez nőtt az. Páratlan szorgalommal gyűjtötte össze az irodalmat a kérdés minden vonatkozásáról nemcsak a magyar, hanem a rendkívül gazdag német és a francia irodalomból is és tekintetbe vette az idevágó protestáns irodalmat is. De nem elégedett meg az egyszerű könyvészeti felsorolással, hanem röviden jellemzi és méltatja is a fontosabb munkákat és így nagyon megkönnyíti az érdeklődők tájékozódását. Az az óriási könyvészeti anyag, amit összehordott itt, gazdag kincseshányája történetirodalmunk számos területének. Módszertani kérdések tárgyalásánál azonban a didaktikai szempontok a tárgyakkal szinte egyforma jelentőségűek, hiszen itt voltaképp tanítás a célunk, be akarunk vezetni valakit előtte ismeretlen vagy kevésbé ismert területre és ott tájékozódáshoz akarjuk segíteni. A kis kötetet tehát pedagógiai szempontból is meg kell közelebbről néznünk. Csodálkozunk, hogy a szerző, bár tanárember, ezt a szempontot nagy lelkesedéssel kissé szem elől tévesztette. Pedig egy pillanatra sem lett volna szabad megfeledkeznie arról, hogy bár a teológusok filozófiailag képzett és a hermeneutikában jártas olvasók, mégsem historikusok. A plébániatörténetírás célja és módszere c. fejezet megírása kétségtelenül a munka legfontosabb és egyben a legnehezebb feladatát jelentette; az ennek jutott három és fél oldal kevés, s így ez kissé elnagyolt is lett. Jól indul, amikor meghatározza a plébániatörténetírás fogalmát, de azután már bizonytalan térre viszi még tájékoztatlan olvasóját, amikor azt írja, hogy „nem helyeselhetjük a kizárólagos egyházi szempontokra való szűkmarjú koriakozást”. Tudjuk, mire akar ezzel figyelmeztetni, de nem jól fejezte ki magát. Hiszen a szempontok csak egységesek lehetnek, mivel azonban az egység számos szál egybefonódásától jön létre, a helyes megértéséhez gyakran sokféle szálát kell előbb megismernünk, vagyis „egyházi” vonatkozású kérdésnél más területekre is át kell mennünk. Ilyen munkában nem elég arra figyelmeztetni, hogy „elengedhetetlenül szükséges, hogy . . . némi általános módszertani ismereteket is elsajátítsunk”, hanem a szerzőnek kellett volna ezeket röviden és világosan összefoglalnia. Elkelték volna nagyon a példák, mert ezek sokszor terjedelmes elméleti magyarázatokat pótolnak, főképp kezdőknek; hiszen még Dékány is szívesen folyamodik Módszertanában ilyenekhez, s milyen nagyszerű illusztrációk azok, pedig ő nem egészen kezdők számára írt.

Azt hisszük, hogy sokszor nagyon magas az a mérce, amelyet V. felállít, s ez esetleg még a próbálkozástól is elriaszthat. Azt követeli meg pl., hogy „a templomnak és berendezésének leírásában egyetemenünk kell a művészet-, művelődés- és szellemtörténeti szemléletet”, vagy hogy a plébánia történetírója komoly lélektani tanulmányok, az élet megfigyelése és mintaszerű könyvek olvasása alapján jellemezze a plébánosok és a káplánok „csa'djádi életani, lélektani, műveltségi, világnézeti, nemzeti és szociális szempontokat”. Csodálkozva olvassuk ezeket a helyeket annál is inkább, mert másutt meg örömmel találkozunk igazán erős gyakorlati érzékről tanúskodó taná-

csaival. Egy helyt figyelmezteti olvasóit, hogy ha valaki nem érzi magát hivatottnak a történeti feldolgozásra, még mindig igen hasznos munkát végezhet, ha monográfia helyett csupán adattár készít, mert „sokkal hasznosabb egy okosan összeállított adattár, mint egy elhibázott feldolgozás”. Nagyon helyes megjegyzés, de adós marad azzal, hogy megmagyarázza, milyen is legyen az az adattár és hogyan állítsa azt össze a plébános. Révész Imre is ugyanezt hangsúlyozta már egy régebbi cikkében (Igazság és Élet 1936, 90—91. l.) és megismételte ezt V. e. könyvről írt elismerő bírálatában is (Protestáns Szemle 1942), kifejtve, hogy az okleveles és kéziratok anyag rendbentartása és megmentése is „valódi szolgálat a tudománynak”, és egyben gyakorlati tanácsokat is ad ezeknek a kiadására.

Nem szeretnők, ha helytelen képet adna ez ismertetés végső eredményéről az, hogy a kifogások terjedelmesebb helyet foglalnak el benne, mint az elismerés szavai. A bíráló is azt óhajtáná, hogy minél erősebb visszhangja támadjon ennek az áldozatos munkával készült úttörő és becses tanulmánynak, mert bizton hiszi, hogy nemcsak plébániatörténetírásunk, hanem falutörténetünk irodalma is nagy fellendülést várhat tőle; de attól fél, hogy a gyakorlati szempontoknak némi háttérbeszorulása miatt nem lesz meg az a hatása, amit megérdemelne és kívánatos is volna. Reméljük azonban, hogy hamarosan újabb kiadására is sor kerül, s akkor egyes részeit a gyakorlati követelményeknek megfelelően átdolgozhatja a szerző.

Holub József (Pécs).

Szekfü Gyula (szerk.): A magyarság és a szlávok. Írta: Divéky Adorján, Fügedi Erik, Gogolák Lajos, Gunda Béla, Hadrovics László, Kniezsa István, Lukinich Imre, Thim József, Trócsányi Zoltán, Zsirai Miklós. Budapest 1942. Egyetemi Magyarságtudományi Intézet és Franklin Társ. 8° 279 l. — A magyarság és a szlávág érintkezései és később állandóvá vált kapcsolatai, mint a legújabb kievi ásatások folyamán feltárt magyar sírok is bizonyítják, másfél évezredes multra vezethetők vissza. Ennek ellenére a szláv kapcsolatok tisztázása nyelvi, irodalmi, politikai és néprajzi vonatkozásban sokáig elhanyagolt kérdés volt. Régebbi történeti irodalmunk a magyarországi szláv vonatkozásokat erősen tekintetbe vette, sőt, mint Borovszky is, tudománytalan eszközökkel úgyiszólván mindent a szlávól magyarázott, figyelme azonban csekély kivétellel csak a nyelvi vonatkozásokra terjedt ki. Melich János nyelvészeti kutatásai következtében a szempontok mindinkább tágultak és iskolája, főleg Kniezsa István munkásságán keresztül, a nyelvészeti úton elért eredményeket hasznosan értékesítette a település-, gazdaság- és művelődéstörténeti vonatkozásokban is. A külföldi és hazai irodalom által a szlávág általános történetét és magyar kapcsolatait illető eredményeket és fontosabb tudnivalókat rendszerezte a Magyarságtudományi Intézet a mult év tavaszán tartott előadássorozatában, melyet a fenti címen adott közre.

A közölt dolgozatok két nagy csoportra oszlanak. Az egyik a szlávág nyelvi és faji eredetét és szétágazását, a magyarsággal erősebb kapcsolatban lévő szlávág történetét és magyar vonatkozásait, a másik csoport a magyar-szláv érintkezés és kölcsönös hatás nyelvi, irodalmi, művelődési és néprajzi kapcsolatait tárgyalja. Az egyes dolgozatok szerzői többnyire az általuk ismertett kérdések legkiválóbb szakértői és nagy irodalmi multtal bíró kutatói, így összefoglalásaikban sokszor egészen új eredményeket adnak. Különösen kitűnik e tekintetben a kötet bevezető tanulmánya, *Kniezsa István*

nak a szlávok őstörténetéről szóló dolgozata, mely a szlávság nyelvi hovatarozásának ismertetése után a sokat vitatott szláv őshaza fekvését határozza meg, a Visztula és a Dnyeper középső folyása közé helyezve azt; minden adatot figyelembe véve jut döntőjellegű megállapításokra. Tisztázza az őshaza kiterjedését és a határokon elhelyezkedett szomszédos népek települési területét. Megállapítja a szlávok nevének eredetét, antropológiai hovatarozásukat, ismerteti műveltségi fokukat és foglalkozási ágait. Majd a szláv törzsek szétvándorlását, államalkotásaikat a Balkánon és a Kárpát-medencében, valamint a Duna-medencében történt terjeszkedésüket tárgyalja a legújabb, sok esetben saját eredményei alapján. Dolgozata nemcsak eredményeinek újszerűségével hat; megállapításai között sok olyan érdekesség is van (a népnevek keletkezése és eltolódása), melyek eddig csak a kérdésekkel behatóan foglalkozók előtt voltak ismeretsek. *Zsirai Miklós* az oroszok és a finnugor népek egymáshoz való, többnyire békétlen viszonyát és települési területeik változásait vizsgálja nagyrészt saját eredményei alapján, sok érdekes és értékes megállapítással kapcsolatban, melyek a magyar irodalomban épp az ő kutatásai alapján lettek ismertté. *Fügedi Erik* a nyugati szláv néphatár történeti változásait tárgyalja, ismertetve a német kolonizáció korán megindult áradatát, mely az addig összefüggő nagy szláv tömböket apró egységekre szaggatta széjjel, ami egyes területek nagyobb arányú elnémetesedését, másutt kisebb arányú elszlávosodását vonja maga után. *Lukinich Imre* az orosz nép történetét, az egységes orosz állam és pravoszlávia kialakulási folyamatát ismerteti, több mesteri jellemzést adva, így többek között Nagy Péter cárról és az orosz népket a legújabb korig változatlan szellemiségéről. *Trócsányi Zoltán* az orosz műveltség kialakulását tárgyalja legelső nyomaitól kezdve, több problémát vetve fel, melyek még újabb kutatásra és megoldásra várnak. Lengyelország történetét a magyar kapcsolatok erős hangúlyozásával *Divéky Adorján* adja világos fejezetekre osztott tömör taglalásban. A déli szláv népek kultúráját természetszerűen tagolva *Hadrovics László* ismerteti, hangsúlyozva, hogy egységes délszláv kultúra nincs, de nem is lehet, mert a déli szláv népeket vallásuk három különböző kultúrkörhöz kapcsolja, így a katolikus horvátok és szlovének a nyugati kultúrát sajátították el, a szerbeket és bolgárokat orthodox vallásuk a bizánci kultúrkörbe illesztette, míg a mohamedán bosnyákok török, keleti kultúrájuk. A mindenütt nagy érdeklődést kiváltó pánszlávizmus történetét *Gogolak Lajos* adja a többi dolgozatokhoz viszonyítva kevésbé sikerült megoldásban. Az egyes, államiságot nem alkotó szláv népek nacionalizmusának ébredését nem kíséri kezdetől fogva figyelemmel és a pánszlávizmust csak későn veszi komoly tényezőnek, holott annak első megnyilatkozásai, mint a többi dolgozatok megállapítják, a szerbeknél már a felszabadító háborúk előtti időre (1680) vezethetők vissza.

Kniezsa Istvánnak a magyar-szláv nyelvi érintkezésekről szóló dolgozata sorra veszi a szláv nyelvekből kölcsönzött, a növény- és állatvilág, a halászat és vadászat, a földművelés és állattenyésztés, a ház és berendezése, a ruházatkodás, mesterségek, a vallási és politikai élet körébe vágó, egységes szláv hatásra vissza nem vezethető szavakat, melyekkel kapcsolatban értékes megállapításokat von le a magyar ősfoglalkozásoknak a szláv hatás előtti állapotára nézve. Ugyancsak felsorolja az egyes szláv nyelvekben mutatkozó magyar hatásokat is, rámutatva e téren a további kutatások szükségességére. A magyar-szláv irodalmi érintkezéseket *Hadrovics László* ismerteti, megállá-

pítva, hogy az átadó szerepet magasabb kultúrájánál fogva többnyire a magyarság képviselte nemcsak a későbbi tudatos irodalmi alkotásoknál, hanem a korábbi idők népköltési anyagában is, amikor magyar királyok és hadvezérek szerepelnek hősként. A magyar irodalomra főleg a horvát hatott, míg a többiek hatásának részletes megállapítása újabb kutatásokat igényel. A néprajzi kapcsolatok — mindenütt kölcsönös hatásokat állapítva meg — szellemi és tárgyi vonatkozásban *Gunda Béla* tárgyalja eddigi szegényes adatainak alapján, rámutatva e téren megoldandó kérdések sorozatára. A horvátok és a hazai szerbek magyar vonatkozású történetét a kérdésnek legalaposabb szakértője, *Thim József* ismerteti, míg a tót és rutén nacionalizmus történetét *Gogolák Lajos* adja bő irodalmi felsorolás kíséretében, a nélkül azonban, hogy a kérdésbe jobban belemélyedne és számos, a felsorolt irodalomban rögzített történeti tényt értékesítene. A tót nacionalizmus történetét csaknem a XIX. sz.-ban kezdi, holott a nemzetiségi kérdés tárgyalásában bajosan mellőzhetők az olyan korai adatok, amilyen pl. az, hogy a zsolnai tótok már Nagy Lajos királyunk alatt részesedést kérnek és kapnak a városi tanácsban.

A tanulmánysorozat, melynek létrejöttében nagy rész illeti Szekfű Gyula szervező és irányító munkáját, két szempontból is elsőrendű értékkel bír. Egyrészt összefoglalja és rendszerezi az eddig csak szétszórtnak, nagyobbára idegen nyelven megjelent eredményeket, másrészt pedig új eredményeket értelt ki, s rámutat több, a magyarság és szlávtság viszonyában még nem tisztázott problémára, ami a szép sikerrel megindult magyar nyelvű, minden vonatkozást felölelő szlavisztikának újabb fejlődési lehetőségeket biztosít.

Fekete Nagy Antal.

Deutsches Bauerntum. Bd. I.: Mittelalter. Bd. II.: Neuzeit. Bearbeitet von **Günther Franz.** (Germanenrechte, neue Folge. In Verbindung mit der Forschung- und Lehrgemeinschaft „Das Ahnenerbe“ hrsg. vom Deutschrechtlichen Institut unter Leitung von K. A. Eckhardt. Abteilung Bauerntum.) Weimar 1939—1940. H. Böhlau Nachf. 8° XIV, 346; X, 318 l. — A német parasztságtörténet kitűnő kutatója ismét igen hasznos vállalkozást hozott létre: a német mezőgazdaságtudomány kutatószolgálat keretében, ennek parasztság- és mezőgazdaságtörténeti munkaközössége élén pontos agrártörténeti forrásszövegeket tesz közzé. Nem magában álló kísérlet ez német földön a mezőgazdasági mult és a parasztságtörténet legfontosabb dokumentumainak közzétételére. Az első ilyen vállalkozás, H. Wopfner filológiai gonddal készült nagyértékű középkori szöveggyűjteménye (Urkunden zur deutschen Agrar-Geschichte, Stuttgart 1925—1928), jó negyedszázaddal korábbi időbe nyúlik vissza; de nincs hiány újabb, népszerűbb jellegű összeállításban sem (J. Becker-Dillingen: Quellen und Urkunden zur Geschichte des deutschen Bauern, Berlin 1935). F. parasztságtörténeti olvasókönyve is az utóbbi irány felé hajlik: szántszándékkal lemond a céhbeli tudomány nagyobb igényű exkluzivitásáról, hogy amint nemrég „Bücherkunde“-ja (ism. Századok 1942, 112. l.) révén a parasztságtörténetre vonatkozó irodalmat, úgy most a falusi nép multjának legfontosabb emlékeit is szélesebb körök számára tegye hozzáférhetővé. Nem nehéz fölismerni e törekvés aktuális jelentőségét. Ma, amikor mindenfelé a népiesség divatját éljük s vele kapcsolatban gombamodra bújnak ki a földből jótékony homályban tenyésző jelszavak és sebtében összetákolt elméletek, mint a kijózanító napvilág, úgy foszthatja meg őket talmi varázsuktól a konkrét történeti valóság

közvetlen szemlélete. Föltéve persze, hogy a mag nem köves földre hull, s az ilyesfajta kiadvány valóban eljut szélesebb rétegekig...

A szerkesztő mindenesetre azon volt, hogy forrásgyűjteményét nem-szakemberekhez közel hozza. Persze nem a szövegek miként való kiválogatásával: ebben a tekintetben egyedül az a törekvés vezette, hogy lehetőleg minden korszakot és minden német vidéket megfelelően szóhoz juttasson, s a fejlődés vonala a forrásokból tájankint is kirajzolódjék. Nem is a publikálás módjával, hiszen lehetőleg szóról-szóra (csupán egyszerűsített helyesírással) közli a szövegeket — legfeljebb a formulás részeket s a hosszú források egyes szakaszait hagyva el —, újabb, megbízható kiadások, vagy ilyenek hiányában az eredeti nyomán, mindig pontosan utalva rájuk. Hanem ami valóban olvasókönyv-jellegűvé teszi F. kiadványát, az egyfelől a jegyzetekkel való fakarékoskodás: a lap alján csupán a szöveg megértéséhez igazán szükséges magyarázatok kapnak helyet, az eredetire, annak írásmódjára vonatkozó felvilágosítások azonban nem. Másfelől pedig az olvasó a latin, ónémet és francia szövegekkel párhuzamosan azok német fordítását is megkapja — ismét egy körülmény, mely a munkát kevésbé teszi alkalmassá egyetemi kézikönyvnek, aminek a szerkesztő másodsorban szánta. A fordítás általában tömör és megbízható, de nagyon is határozott és egyértelmű ott is, ahol az eredeti szöveg többféle magyarázatra is módot adna. A problémalátásnak pl. aligha válik javára, hogy az olvasó Tacitus homályos mondatainak csupán egyféleképp értelmezhető, variánsok nélküli fordítását kapja — amikor azok jelentését évtizedek óta sergényi értekezésben vitatják a történettudósok.

Gazdag anyag tárul eléink a két tekintélyes kötet lapjairól, Kr. u. 109-től, a legkorábbi, Livius-féle tudósítástól kezdve 1933-ig, a paraszti „Erbhof“-ról intézkedő birodalmi törvényig. Talán ez az aktuális, napjainknak szóló kicsengés a magyarázata annak, ami egyébként nem eléggé világos, hogy t. i. F. kiadványa miért a „Germanenrechte“ új sorozatában jelent meg. A közzétett dokumentumok ugyanis nem egyoldalúan jogi természetűek. Caesar és Tacitus tudósításai, birtokadományozások, telepítési, bérleti s egyéb gazdasági szerződések, urbáriumok, falu- és erdőrendtartások, jobbágypanaszok és -követelések, reformtervek és tanácskozások, Nagy Frigyes politikai végrendeletének és Thaer híres könyvének egy-egy részlete, 1890-i röpirat a zsidók földharácsolása ellen, Hitler pártprogramja stb. — mindez éppúgy helyet kap a munkában, mint törvényes és egyéb rendelkezések, jogszokások, bírói végzések, községi határozatok. Van köztük magyar vonatkozású is, hiszen F. élénk figyelemmel kíséri a birodalom határain kívül élő német parasztnép sorsát. Az Andreanum szövegét tehát éppúgy megtaláljuk a gyűjteményben, mint egy dunántúli földesúr 1732-i telepítési szerződését s Mária Terézia 1755-i, II. József 1782-i telepítési pátensét: így ez utóbbiak most már szélesebb olvasóközönség előtt tanúskodhatnak a kedvező körülményekről, melyek közé a Magyarországra jött német telepesek kerültek. De az agrártörténet hazai kutatóját — aki Tagányi páratlan „Magyar erdészeti oklevéltár“-án kívül nemesak más kútfőgyűjteménnyel nem rendelkezik, de még számba sem tudja venni az idevágó forrásanyagot — nem ezek a magyar vonatkozású részletek érdeklik, hanem a két kötetben, 256 tétel alatt felsorakozó változatos forrásanyag egésze. Főleg a töretlen úton járó újkori kötet gyűjt — számunkra is példamutatóan — sok szétszórót, nehezen hozzáférhető, vagy éppen publikálatlan szöveget együvé. De igen becses a középkori összeállítás is, noha Wopfnér kiadványát, melyből tizedrésznnyit is

alig vesz át, nem teszi nélkülözhetővé. Kár, hogy a kissé sovány mutató nem annyira a tudós elmélyedést, mint inkább, ismét szélesebb érdeklődő közönség számára, a gyors eligazodást szolgálja. S ha már az „Österreich“ címszó alatt megtaláljuk az „Ungarn“-ra való utalást, helyénvaló lett volna az olvasó emlékezetébe idézni, hogy a csupán külön felvett (középkori) „Siebenbürgen“ és (XVIII. századi) „Batschka“ is Magyarországhoz tartozott. **Wellmann Imre.**

Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv 1940—1941. Közzéteszi a magyar katolikus történetírók munkaközössége. Budapest 1941. Stephaneum ny. 8° 436, 4 l. 4 t. — A már negyedik alkalommal megjelent, gazdag, változatos tartalmú Regnum-kötet kiemelkedő tanulmánya Vanyó Tihamérnak *A plébániatörténetírás módszertana* c. értekezése (3—64. l.). El kellene olvasnia mindenkinek, aki egyháztörténelemmel foglalkozik. Hasznos útmutató lesz mindenki számára. Tanácsainak a követése okvetlenül az egyháztörténeti irodalom színvonalának emelkedését fogja jelenteni. Minthogy e tanulmánnyal folyóiratunk fentebb (478. l.) külön is foglalkozik, itt csak egy megállapítását szeretnénk kiemelni: „Az egyháztörténetírónak nem hivatása, hogy mindenképpen hitvédelmi érveket kutasson fel és tálaljon elő.“ (11. l.) — *Kádár Zoltán* ikonográfiai tanulmánya: *A Triumphus-eszme a pécsi ókeresztény héroon egyik freskóján* (65—69. l.) Pannónia ókeresztény emlékeinek helyes értelmezését próbálja egy lépéssel előbbre vinni. — *Ferdinándy Mihály* (*Adatok a magyar egyház-történet első fejezetéhez*, 70—93. l.) a kazárok és az ómagyarok vallási viszonyaival foglalkozik. Ha el is fogadjuk érvei alapján, hogy József kazár kagánnak a kordobai emir zsidó miniszteréhez, Chaszdaihoz írott levele hiteles, ebből még nem következik a F. által hangoztatott végső eredmény. Szerinte ugyanis a kazár birodalom felbomlása „egyértelmű volt Magyarország teljes gazdasági és szellemi elszigetelődésével s pusztta fennmaradhatása is egyszerre kérdéssé vált. Nem volt más hátra, mint az elveszett keleti kapcsolatok helyett nyugati kapcsolatokat keresni, kiegyezni a német birodalommal és intézményesen bevezetni a nyugati kereszténységet“. Semmi sem bizonyítja, hogy a X. századi kazár-magyar kapcsolat megszakadása magában véve oly nagy fordulatot, oly jelentős lépést idézhetett volna elő a magyarság életében, amilyen a Nyugathoz való végleges csatlakozás, a nyugati kereszténység felvétele volt. — *Bogyai Tamás* *Isten báránya* c. tanulmányában (94—122. l.) az Árpád-kori templomkapuk ívmeződíszítéseinek ikonográfiáját illetően igen fontos és tanulságos eredményre jut. Megállapításai szerint ugyanis a magyarországi típus alapötlete délnémet (szász és sváb) területről kerülhetett át hozzánk, az átvett motívum azonban a magyarság körében átalakult s „homlokegyenest ellenkező szellemben fejlődött mint Németországban“ (121. l.). — *Galla Ferenc* tanulmánya: *A pálosrend reformálása a XVII. században* (123—222. l.). Vanyó és Bogyai cikke mellett a legalaposabb a kötetben: az irodalom és a levéltári anyag tökéletes ismerete és teljes kiaknázása jellemzi. Munkája nyomán szinte végigvonul előttünk a reformmal kapcsolatos egész küzdelem. Külső és belső akadályok egyaránt késleltették a reformot, végül azonban a pálosrend mégis csak megújítva kerülhetett ki a hosszú harcból. — *Németh László* *A Regnum Marianum állameszme* címmel (223—292. l.) elsősorban a barokk-korszak prédikációs irodalmán keresztül próbálja bemutatni a kor magyarságának Szűz Mária-tiszteletét és azzal kapcsolatban a Regnum Marianum-állameszmét. Elég gazdag anyagot tanulmányozott át, annak módszeres feldolgozása

és értékelése azonban már nem sikerült eléggé. Helyesen mutatja be, mint fonódik egybe a kor magyarságának a felfogásában a jobb jövő egyedüli biztos záloga: a mult Szent István és Szűz Mária alakjával. — *Pákay Zolt* (*A veszprémi káptalan a XVIII. században*, 293—302. l.) csak a káptalan gazdálkodásával foglalkozik. Különösen tanulságos telepítési politikájának ismertetése: a káptalan — amint kitűnik — arra törekedett, hogy a betelepítettek elsősorban a magyarság sorai-ból kerüljenek ki. — *Isj. Entz Géza*nak *Klimó György, mint Janus Pannonius-kutató* c. cikke (303—312. l.) értékes adatokat hoz a nagy magyar humanista költő XVIII. századi kultuszának az ismeretéhez s önkéntelenül is azt a kérdést ébreszti bennünk: mint is lehet az, hogy Janus Pannonius munkáinak még mindig nincsen teljes és modern kiadása. — *Dezsényi Béla* tanulmánya: *A Nemzeti Újság* 1840—1848 (313—356. l.) példát ad arra, mint kellene valamennyi fontosabb magyar újság történetét feldolgozni. — *Salacz Gábornak* *Az Agliardi-affaire* c. értekezése (357—429. l.) azokat a politikai és és diplomáciai bonyodalmakat ismerteti részletesen, melyeket Antonio Agliardi bécsi nunciussnak a magyar egyházpolitikai harc idején, 1895-ben tett magyarországi látogatása idézett elő különösen Bánffy magyar miniszterelnök és Kálnoky külügyminiszter, valamint a Monarchia és a Szentszék között. — Végül a munkaközösség két elhunyt tagjáról, Kárpáthy-Kravjanszky M. Mórról és Murarik Antal-ról emlékezik meg Bodnár Remig, illetve Bónis György.

Az egész évkönyv szép bizonyossága annak a hasznos és értékes tevékenységnek, ami a magyar katolikus történetről munkaközösség körében folyik. Munkásságuk nemcsak a katolikus egyháztörténet, de az egész magyar történettudomány szempontjából is rendkívül jelentős.

Pásztor Lajos.

Marton Ernő: A magyar zsidóság családfája. Vázlat a magyarországi zsidók településtörténetéhez. Kolozsvár 1941. Fraternitas rt. 80 71, 1 l. — Korunk hangulatának hatása alatt (az emancipáció romjain ülve), de jó történeti érzékkel, jó olvasmányok alapján készült ez a füzet; irányt mutathat a magyar zsidóság jövőndő történetíróinak. Megállapítja, hogy a magyarországi zsidó történetírók törekvése a liberalizmus korában az volt, hogy a magyarsággal vérségi kapcsolatot mutassanak ki (kazár-eredet), és hogy a magyar multat lehetőleg tisztának tüntessék föl antiszemita hullámoktól. Végigmegy a Magyarországra irányuló zsidóbevéándorlások történelmén, előadva, hogy zsidók valószínűleg voltak Magyarország területén már a honfoglaláskor. Egy hullám jött az első keresztes hadak korában, másik nagyobb hullám a tatárútás után, volt beszivárgás Zsigmond korában még Franciaországból is, megint erős bevéándorló csapat jött a török korban a Balkán felől, majd 1670-től (Lipót kitiltja a zsidókat Bécsből) Ausztria, 1726 után (III. Károly családonként csak egy zsidónak engedélyezi a házasságot Morvaországban) Cseh- és Morvaország felől, 1772-től (Lengyelország felosztása) Galicia felől. A galíciai bevéándorlás megzűnését 1825-re teszi, ellentétben Kovács Alajossal, aki 1869-et fogadja el határnak ebből a szempontból. M. azt veszi alapul, hogy a Magyarországon élő zsidók közt 1825-ben képviselt legmagasabb százalékot a galíciai határ mentén fekvő vármegyékben élő zsidóság. Föltevését könnyedén elutasítani nem lehet, bár bizonyosnak csak az állítható, hogy 1869 után bevéándorlás nem volt, vagy ha volt, erősebb kivándorlás ellensúlyozta.

Minden monográfia egyoldalú, vagy legalább egyoldalúnak tűnik föl. M. derék munkájában egyoldalú keserűség, vagy annak

érezzük a kamarai szolgaság méltatását. A királyok nem voltak mindig pénzzavarban — mint ő írja —, nevezetesen Nagy Lajos, aki egy ízben kiüldözte a zsidókat, annyira nem volt pénzsűkében, hogy — amint M. is kiemeli — az üldözést nem használta föl pénzzarolásra. A kamarai szolgaság pedig nem sokban különbözött a városok állapotától, amelyek éppenúgy pénz-ontó szivacsaként szolgáltak mint a zsidók, éppen e miatt volt olyan erős a féltékenység a városlakókban a zsidósággal szemben. M. előadásából fölismerhető, de nincs eléggé kidomborítva ez a féltékenység. A zsidóüldözések forrásaiul a királyok szeszélyeit említi egy helyen, másutt a középkori életrendet, pedig ezeket a szeszélyeket és ezt az életrendet leginkább a városi polgárok fordították a zsidók ellen, a zsidók üzleti konkurrencsei. Késérűnek érzik az a kijelentése, hogy „az adójövedelem volt az egyetlen szempont a zsidósággal szemben.” Ez a kijelentés kiegészítésre szorul annyiban, hogy az adójövedelem volt a főszempont a városokkal és a jobbágységgal, tehát az egész nép túlnyomó többségével szemben is, és kiegészítésre szorul annyiban, hogy a zsidókkal szemben ezenfölül a legújabb korig megvolt a térítés szempontja is, gyakran a pénzszerzéssel ellentett értelemben, adósságelengedéssel, készpénzajándékozással egybekötve. A török kor szépitése az a föltevés, hogy a törökök népesítő erőfeszítése állandó volt, ez bizony meglehetősen intermittens jelenség a basák uralma idejében. A mai magyar zsidóság M. szerint 10%-ban 1700 előtt itt élt ősök utóda, 15%-ban osztrák, 25%-ban cseh-morvaországi, 50%-ban lengyelországi bevándorlók leszármazottja. Túlnyomó részében askenázi, kisebb része babiloni és szefárd-eredetű, mindhárom ághban nemzsidó vérkeveredéssel. A lengyelországiaknál a hosszú századok alatt erős szláv hatás állott elő, a kazároktól eredő ághban észrevehető mongol beütés. M.-nak ezt az illetékes antropológusoktól vett állítását akárcsak ellenőrizheti, akinek alkalma van zsidót nagyobb számban látnia. Kétségtelen, hogy mint a világnak minden nemzete és minden nagyobb embercsoportja, kevertvértű a zsidóság is, s a magyar zsidóságban az említett elemek fölismerhetők, de az eredet kérdését ez még nem dönti el. A kazár-eredetet elég kétségesse teszi az, hogy a nagy keletrevándorlás korában a kazár birodalom már rég a múlté volt és zsidó felsőrétege rég elmerülhetett. A lényeg persze nem ez, hanem az, hogy a zsidóság kebelében el nem hanyagolható arányban élnek nemzsidó származású egyedek. A magyar zsidó szellemiségre a faji eredetnél nagyobb hatást gyakorolt a Magyarországra költözés előtti lakóhely kulturális színvonala. A cseh-morva zsidóság — mint környezete — fölvilágosult, érett volt az asszimilációra. A lengyelországi zsidóság elmaradott, ez hozta magával az orthodoxia eszméjét, melyhez a Németországból jöttek is csatlakoztak, s az emancipációt is elutasította. Ebből a kétlelkűségből keletkezett a magyarországi kétfelekezetűség a zsidók között: orthodox és neolog tábor. Ez a világon egyedülálló jelenség a kétfelől érkezés emléke. Kipattanója — tehetjük hozzá — Magyarországot alkotmányos élete, Eötvös József közbélepésével.

Nem érthetünk egyet a szerzővel abban, hogy asszimiláció nem lesz többé. Ma divat arról beszélni, hogy a XIX. századdal minden asszimilációnak vége. Ugyanilyen bizonyossággal azt is lehetne mondani, hogy a föld ezután nem saját tengelye körül fog forogni. A XIX. sz. volt az asszimiláció kora? Hát a gallok, lusitanok a XIX. sz.-ban olvadtak a latin-ághba? Az oderamelléki szlávok a német-ághba? Napjainkban, tehát már a XX. sz.-ban tapasztaljuk a németiség nagy vonzóerejét, mely alól sokan alig tudják kivonni magukat. Ennek a

vonzóerőnek töredéke nyilvánul meg abban, hogy M. (sokszor zamatos magyarságú) füzetében Ungarisch-Brodot ír hűtlenül az irodalmunkban otthonos Magyar-Brodhoz. Bizonyos megszorítással igaz, hogy a zsidók hívása, vagy legalább akkor jöttek Magyarországra, mikor itt szükség volt emberekre. A XVIII—XIX. sz. fordulójára ez nem felel még a valóságnak. Viszont éppen ebben a korban és a következőkben nagyon igaz M.-nak az a megállapítása, hogy az egész világ zsidóságának sorsán kívül bizonyos sorsközösség van Magyarországon és a magyar zsidóság között is. Valahányszor csapások érik a magyarságot, azok rázuhanak a magyar zsidóságra is.

Terjedelméhez képest hosszasan időztünk a kis munkánál, mert ez komolyságával visszatérést jelent a magyar zsidók közt ahhoz az irányhoz, melyről M. tud, sőt tisztelettel emlékezik, az igazi történetíráshoz, melynek — ne menjünk jelszavak után — a kozmetizáló liberális „történetírók” mellett kiváló képviselői voltak a liberális világban is. M. csak a piedesztáljukról leszállított műveket helyezi előtérbe, nekünk örömmel és megnyugvással kell hangsúlyoznunk, hogy a liberális korban is voltak igazi, igazságot kereső alkotások, időállók. Szükséges erre gondolnunk a sokféle átértékelés korában. Vigasztaló tudat, hogy becsületes történetírói munka érték marad szerzőjének halála után is.

Török Pál.

Gábrriel Asztrik: Magyarországi Jakab „eretneksége” a XIII. századi Franciaországban. (A jászóvári premontrei kanonokrend gödöllői Szent Norbert gimnáziumának 1940—41. tanévi évkönyve. Gödöllő 1941. 181—209. l.) — A magyar-francia szellemi kapcsolatok lelkes kutatója ezúttal az ú. n. „pásztor-keresztesek”-nek és vezérüknek, magyarországi Jakab mesternek (Maitre Jacques de Hongrie) szerepét tisztázza. 1251-ben, a rossz emlékü gyermek-keresztes hadjárat után mintegy 30 évvel, egyszerű pásztorok verődtek csoportokba, hogy IX. (Szent) Lajos eredménytelen vállalkozását jóvátegyék. A pásztor-felkelés véres polgárháborúba és egyházüldözésbe fulladt, s a „magyarországi” vezér ellenszenves alakja lett a középkori francia krónikáknak. A túlzott vádak özönével illették a kétségtelenül eretnek „mestert” s e vádak árnyéka még hazánkat is elérte. Az eredetileg cisztercita Jakabot megvádolták pogánysággal, szellemidézéssel, mohamedán rokonszenvvvel; mások a „toledói szellem” megszállottjának tartották és azt is mondták és írták róla, hogy „izmaelita vallásra áttért hitehagyott keresztény”. A szerző a legnagyobb gonddal tekinti át a kérdés irodalmát s vizsgálja meg és szállítja le a kellő értékre az egyes vádak; Jakab „keresztesének” útját szemléltető térképen mutatja be. Tisztázza, hogy mi módon jutott Jakab Spanyol- és Franciaországba, s hogy a francia pásztor-keresztesek eretneksége milyen kapcsolatban volt a Németországban fellépő ú. n. „sváb szekta” jelenségeivel. Megállapítja, hogy Jakab művelt, aszketikus külsejű, miszticizmustól fűtött rajongó egyéniség volt, szentek látomásával dicsekedett; eretneksége a valdensékhöz állt közel, nem volt sem pogány, sem mohamedán; toledói szelleme, a mágikus tudományokban való jártassága oly irány ismeretét jelentette, mely „az arisztotelizmus diadalra juttatásával Párizsban nemsokára végleges győzelmét ülte.”

Farkas László.

Horváth Henrik: Középkori budai fejek. Budapest 1941. A székesfőváros kiadása. 8° 46, 13 l., 50 t. — H. élete derekán megszakadt munkásságának nagy részét a budapesti „várossors” művészeti emlékeinek szentelte. Posztumusz tanulmányát a hálás város

közönsége előkelő köntösben tette közzé. Műve szépen szemlélteti a szellemtörténeti módszer művészettörténeti alkalmazásában mutatkozó történetírói eredményeit. Ezek közé tartozik a kultúra különböző területeinek együttes szemlélete és a szellemes szempontok választásának készsége, távolinak tűnő jelenségek közeli összefüggéseinek mesteri érzékeltetése, kis formákban nagy tartalmak tükröztetése. Lelkes lendületének itt-ott túlzás felé hajlását a történeti élet tarkaságának Huizinga nyomába igyekvő színes festése menti, amiről különösen Zsigmond király korának pompás képében tesz tanúságot. Szóbanforgó kötetében az emlékek nagy részét a középkori budai szobrászatnak más műveiben többször tárgyalt területéről, múzeumi munkássága érdemes eredményének, a Középkori Kömélktárnak gazdag anyagából választotta ki és ikonográfiai szempontú sorban vonaltatta fel. Bennük nemcsak nagy egyéniségek és társadalmi rétegek hiteles ábrázolását, hanem a korok életstílusainak hangulatát, „a változó szereplő arcát a változó színpadot” keresi, a „korszakok képmássá sűrített szellemét” kutatja. A középkor arcábrázolási készségének az ideáltól a realisig vezető útján a stílustörténeti egység helyett a tematikus folytonosságra törekszik. Munkáját az egyes emlékek és az egész emlékecsoport hiányosságai nehezítették meg. Az anyag arányosságát csak a városi és az udvari kultúra szálainak összeszővődése révén a téma körébe vont képmások tették lehetővé, bár egy-két nem teljes egészében kordokumentumnak tekinthető emlék el is maradhatott volna. Történeti eredményei közül kettőt emelünk ki. Ötletesen mutatja meg, hogy „valami a középkori Budapestten lefolyt élet hullámszámból és ritmusából minden egyes arcon tükröződik” és fontos ikonográfiai anyagot szolgáltat „a magyar arcok majdan elkészülendő Corpusához”. Ifj. Vayer Lajos.

Hartung, Fritz: Volk und Staat in der deutschen Geschichte. Gesammelte Abhandlungen. Leipzig 1940. Koehler & Amelang. 8° 366, 1 l. — Harminc év tudományos munkásságának legszebb, mintegy kijegecsedett eredményeit foglalja össze ez a munka, 11 már kiadott és egy eddig még kiadatlan tanulmánynak sorozata. A tanulmányok kiválogatásának vezető szempontja annak bemutatása volt, hogy mikép alakult a német történelem folyamán a nép (Volk) és állam, illetve hatalom (Macht) viszonya. Milyen erők alakították ki a német államok fejlődését, milyen külső tényezők, állami szervezet, közigazgatás, erkölcsi magatartás járultak hozzá, hogy a nép és állam egysége kibontakozhassék. Ennek a gondolatnak jegyében születnek meg mindjárt a könyv címét viselő első tanulmánynak sorai, melyekben H. azokra a hibákra világít rá, melyek a német közösségi eszme elfojtásáért az egyes államok vezetőit terhelik. A német Volk-gondolat az ő megállapítása szerint sem régi keletű; a XIX. század előtt népet nem ismert az élet, csak alattvalókat, akiknek hazája nem a Reich volt, hanem saját területük, városuk vagy falujuk. H. emiatt szemrehányással illeti a politikai hatalmakat, az egyes német államokat, amelyek nem voltak tudatában az egység szükségzerűségének, a szétválaszthatatlan összetartozás szinte misztikus erejű gondolatának. A nép nem olvadt egybe az állammal, mert az állam nem az egész nép életét érezte maga mögött, csak egyes alattvalókat. A történetírás ilyen kitűnő képviselőjének tollából kissé meglepőek ezek a megállapítások. Akinek munkássága a belső fejlődés menetét oly világosan fel tudta tárni, annak meg kell látnia a mult néplélektani jelenségei között azt is, hogy minél a'acsonyabb a kultúrfok, annál szűkkörűbb a „haza” fogalma s annál erősebb a társadalom tagolódása.

A nép, mint az állami szervezet közösségébe tartozó embereknek gyűjtőfogalma, csak a XVIII. sz.-ban vált a politikának is tényezőjévé s mert H. ezt maga is jól tudja, az állami szervezet más irányú beállítottságát nem tarthatná hibának. Soraiból szinte azt érezzük ki, mintha a nép és állam egységének tudatát egy új elhivatottsági érzéshullám vetette volna felszínre, századok óta szunnyadó erőknél adva kifejezést. Állam és nép tehát csak a francia forradalom és a napoleoni háborúk idején, ebben az elhivatottságban olvadtak volna össze egymással. De bármennyire csábító is ez a gondolat, nem indokolható eléggé. Mert a nép és állam egysége végigkísérhető a történelem folyamán, csak más formában, mint ma: mások voltak a keretek, kisebbkörű a szervezet. Még akkor is fennállott ez az egység, amikor nem nép állott szemben az állammal, hanem alattvalók a vezetőikkel.

A tanulmányok általában területiális jellegűek, de feldolgozásuk mindenütt nagyvonalú, s így az egyetemes történetírás szempontjait gazdagítják. Különösen figyelemreméltó a Hennebergi Berchtoldról írt értekezés, amelyben a humanizmus csodálatos lélekalakulatságról, a politikai, társadalmi és gazdasági élet eredményeiről, az újkori ember kibontakozásáról olvashatunk nagyon szépen megírt sorokat. Egy másik tanulmányában azzal a kérdéssel ismertet meg H., miképpen alakult a történelem folyamán az államhatalom és a haderő szervezete: milyen társadalmi tényezők teremtették meg az állami haderőt. Általában az egész német nép történetét megismerjük az egyes értekezésekből, mert mindig azt a jelenségcsoportot ragadja meg, amely az illető korra leginkább jellemző. A XVI—XVII. sz.-ban a területiális államok teljes kibontakozását, a XVIII. sz.-ra nézve az állami, gazdasági és szellemi erők összefogására irányuló törekvést tartja a leglényegesebb vonásnak s ezt a harmóniát Carl August von Weimarnak látja meg; a XIX. sz. legfőbb problémáját a felelős kormány kialakításában és annak működésében látja. Ezzel kapcsolatban megismertet Goethe állambölcseleti elgondolásaival, Bethmann Hollweg külpolitikai működésével, az európai alkotmányos monarchiák kibontakozásával, tehát mindazokkal a kérdésekkel, amelyek egy-egy állam fejlődésében nagyjelentőségűek voltak. E közben tőlünk távolabb eső tárgyakat is közelebb tud hozni hozzánk élvezetes stílusával.

Komlóczy György (Kassa).

Szerémi György: A mohácsi vész kora. Fordította Erdélyi László. Szeged 1941. Eggenberger. 8° 312 l. — Erdélyi László: A mohácsi vész nemzedéke. (Néplelektörténeti korrajz egykorú emlékirathól.) Szeged 1941. Eggenberger. 8° 584 l. — A magyar középkor lelkes és érdemes kutatója e két testes kötetben a XVI. sz. első felébe vezeti az olvasót. Abba az időbe, melyet a középkor és újkor átmenete, a mohácsi sorsforduló, a középkori magyar állam összeomlása, az önbizalmát veszített, védtelen magyarság ingadozása, útkeresése, s mindezek hatásának sajátos jelentkezése az élet különféle területein a magyar történet egyik legérdekesebb fejezetévé tesz. E. mindkét könyvében a kor egyik jellegzetes alakját szolgáltatta meg: Szerémi Györgyöt, aki — mint ismeretes — II. Lajos, majd János király káplánja volt, s a korszak eseményeit, szereplőit erősen János-párti színezettel, a többi történeti forrástól többször lényegesen eltérve, egészen egyéni jellemzésekben mutatja be. A történeti irodalom e miatt meglehetősen kevésbé és bizalmatlanul használta Szerémi Emlékiratát a mohácsi korszak rajzához. E. látja Szerémi munkájának fogyatkozásait, jó oldalait, használhatóságának határait: „politikai

és diplomáciai tudása nagyon hiányos és jellemek rajzolásában túlzottan pártos és egyoldalú. Igazi történetírói értéke nem ezekben van, hanem a népi felfogás, s a korviszonyok bőséges és közvetlenül tapasztalt élenk előadásában... fő értéke annak a megírása, hogy miképpen látta azt (t. i. a történeti valóságot) az akkori nép, miképpen ítélte meg, miképpen gondolkozott az akkori országos eseményekről és veszedelmekről.“ E. e két kötetben igyekszik kiaknázni Szerémi összes értékeit. Az egyikben az Emlékiratot magyar fordítástan teszi közzé, amivel kétségtelenül jelentősen megkönnyíti használhatóságát. A másik kötetben pedig „az Emlékiratot művelődéstörténeti, helyesebben néplélektörténeti korrajzzá“ „dolgozta fel“. Másszóval Szerémi adatait tárgyi csoportokba rendezte, s ez adatok alapján mutatja be Mohács Magyarországnak népi, földrajzi képét, a társadalmi, jogi, gazdasági életet, a külügyet, hadügyet stb. Mindenben ragaszkodva Szerémi adataihoz, legföljebb itt-ott fűzve magyarázatot hozzájuk. Így azután a rajzolt kép váltakozva majd hiányosabb, majd pedig jobban megvilágítja a XVI. századi magyar élet egy-egy területét, a szerint, hogy Szerémi az események, szereplők leírása során akaratlanul több-kevesebb vonást, adatot rögzített a körülötte lévő magyar világból. E. itt a régi „Művelődéstörténeti Értekezések“ hagyományait követi, amelyeket különben egyetemi tanári működése folyamán maga is irányvonalnak tekintett és megvalósítani igyekezett a tanítványaival közreadott „Kolozsvári-szegedi értekezések a magyar művelődéstörténelem köréből“ c. sorozatban. Ezekben a kiadványokban egyetlen történeti elbeszélőforrás, törvény stb. alapján igyekeztek bemutatni egy-egy korszak művelődését, társadalmát, pénzügyi viszonyait stb. Vitathatatlan, hogy az így nyert kép rendkívül egyoldalú, aránytalan és nagyon keveset emel ki a sokféle-sokréttű történeti életből, amelyet az egymást kiegészítő különféle célzatú, jellegű források felhasználásával is csak hézagosan-hiányosan lehet megközelíteni.

E. Szerémi adatainak két formában való bemutatását a következőképpen indokolja: „Sokan nincsenek tisztában azzal, miben különbözik a művelődéstörténet a folyótörténettől, az időrendi nagy elbeszéléstől“. „Művelődéstörténet és folyótörténet főleg az adatok rendszerében különbözik egymástól. Egyszerűbb, régibb a folyótörténet, hol minden egy mederben folyik természetes keveredésben. A művelődéstörténet szintén megőrzi az időrendhez, mint történeti szemlélethez és fejlődéshez való ragaszkodást, de az időrendi kapcsolatokat, konglomerátumokat logikus és természetes rendszerű fejezetek fő- és alcímei alatt rakogatja el. S ott aztán igen sok adat, melyet a folyótörténetben alig vettünk figyelembe, művelődéstörténeti súlyt és jelentőséget nyer, mert esetleg nagyon ritka az az adat és nagyon korjellemző.“ Ezt a különbséget Szerémi Emlékiratán igyekszik bemutatni. Szerémi előadása jelenti a „folyótörténetet“, a „néplélektörténeti korrajz“ pedig — a „művelődéstörténetet“. Nem kétséges, hogy a második kötetben adott feldolgozással sikerült a szerzőnek Szerémi sok eddig kevésbé ismert és értékelte adatára a figyelmet felhívni. De vajjon nem tekinthető nagy fényűzésnek a csupán az Emlékirat adatainak átcsoportosításában újat jelentő, az adatok nagy tömegét pusztán megismételő ú. n. művelődéstörténeti feldolgozás közel 600 oldalas vaskos kötete? A Szerémi munkájához csatolt részletes név- és tárgymutató egymagában is hatásosan irányította volna az érdeklődést a XVI. század egykorú megfigyelőjének feljegyzéseiben rejtőző különféle művelődéstörténeti értékekre.

Sinkovics István.

Nagy J. Győző—Klekner Tibor: A két Althann váci püspöksége. 1718—1756. (Vác-egyházmegye multjából, szerk. Félégyházy József, I.) Vác 1941. Kapisztrán-nyomda. 8° 133 l. — A Duna—Tisza közének a török hódoltság alatt pusztasággá vált vidékén és a megmaradt, de protestánsná lett falvakban a XVIII. századi váci püspökökre igen nagy feladat várt: templomok építése, plébániák létesítése, a Tridentinum szellemében az egyházi élet újjászervezése s a hajdan katolikus templomok visszaszerzése. Oly férfiakra várt ez a munka, akik teljes mértékben képesek voltak a Roma suprema lex elvet megvalósítani, akik minden melléktekintettől mentesen tudták a katolicizmus ügyét szolgálni. A két Althamban ilyen főpapokat nyert Vác. Gr. Althann Frigyes Mihály bíboros bizalmas embere, diplomatája volt III. Károlynak, nagy szerepet vitt a XIII. Incét választó konklávé, szolgálatát jutalmul hat esztendőn keresztül töltötte be a nápolyi alkirály méltóságát. Ám — mint N. kimutatja — szigorúan egyházas felfogása nem egyezett uralkodójának kormányzási elveivel s mint kegyvesztett tért vissza Vágra; 16 évi püspökségének utolsó hat esztendejét töltötte egyházmegyéjében. Ekkor is ellentétbe került III. Károlyal: a Carolina Resolútiót nem engedte kihirdettetni. Váccal távolléte idején is állandó összeköttetésben volt; irányító munkássága nyomán a plébániák száma 36-ról 59-re emelkedett. Erről azonban s általában a váci püspökség helyzetéről csak változatos képet kapunk N. tanulmányában, mert Althann életének személyes vonatkozásait túlságosan kidomborítja főpapi tevékenységének rovására. K. munkájából hiányzik ez az egyoldalúság: megismerjük a XVIII. századi egyházmegyei életet, a papság anyagi helyzetének alakulását is. Igaz, a fiatalabb Althann, a bíboros unokaöccse püspöksége teljes idejét Vácott töltötte s így élete jobban összeforrt egyházmegyéjével (bár a káptalan annyira nem kedvelte püspökét, hogy panaszt tett ellene az uralkodónál). Mint magyar főúr — mondja K. — Althann Károly Mihály a törvény papírja szerint magyarosított családok adatszertű magyarságán túl alig jellemezhető; miként a bíboros munkásságáról, az óvéről is megállapítható, hogy az a birodalom bármely pontján hasonlóképpen folyt volna le.

A kettős életrajz biztató ígéretnek vehető arra, hogy a sorozatban remélhetőleg sűrűn egymásután megjelenő váci értekezések némsokára teljes képét fogják nyújtani az ősi váci egyházmegye történetének. Főként akkor remélhető ez, ha a következők füzetek jobban mentesek tudnak maradni az egyházmegyetörténetírásnak attól a hibájától, amit az előszóban a sorozat szerkesztője is elítél, t. i. hogy a püspökök életrajza elhomályosítja az egyházmegye történetét, a vallási és szervezeti viszonyok rajzát.

Bakács István János.

Verbényi László: A soproni rajziskola története 1778—1909. (A József nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem neveléstudományi intézetéből.) 1940. 8° 70 l. — Később fejlődött iparoktatásunk történetét értékes munkával gyarapította V. Tartalmas dolgozatában világosan mutat rá arra, hogy a hasznosság jelszavát hangoztató XVIII. századi pedagógia miként kívánta a rajzoktatás megvalósítását. A Ratio educationis a nemzeti iskolák IV. osztályába osztotta, de abból a keretből csakhamar kinőtt és önálló rajziskolává fejlődött. A XIX. század elején ugyan a legtöbb városban elsorvadt ez az intézmény, a soproni azonban még évtizedeken át virágzott. Kiváló vezetői (Steiner Bálint, Matuschek Mózes) és a városi tanács munkát és költséget nem kímélve fáradoztak azon, hogy az iskola

elemista, középiskolás és főleg iparostanonc-növendékei az ízlést művelő rajzoktatásban részesülhessenek. A század második felében azonban lassanként a soproni rajziskola is talaját veszítette, mert feladatát új iskolatípusok: a reáliskola (1850), az újjászervezett elemi iskola (1868) és az ipariskola (1882) vették át.

V. munkájának értékét a gondos anyaggyűjtésen kívül a vonatkozó német és magyar irodalom ismerete és mintaszerű felhasználása biztosítja. Ezáltal ugyanis világosan látja a soproni rajziskolának a szak-, pontosabban az iparoktatás terén vállalt feladatát és elért eredményeit s így az egyetemes fejlődésben helyesen jelöli ki számára azt az előkelő helyet, melyet az azonos feladatú intézmények között magának biztosított. Ebben az összefüggésben nem lényeges elírása a szerzőnek az, hogy Sopront már 1778-ban (1784 helyett) a pécsi tankerületben szerepelteti. Csóka J. Lajos (Pannonhalma).

Lades, Hans: Die Nationalitätenfrage im Karpathenraum. Der österreichische Ordnungsversuch 1848/49. (Reihe: Volkstum im Südosten, Nr. 1.) Wien 1941. 8° 222 l. — A közép-európai különleges helyzet, meg a magyar politikai viszonyok sajátos alakulása okozta, hogy a nemzei égi kérdés a Magyar Medencében kezdettől fogva bonyolultabb volt, mint Európa más részein. Egyrészt, mert a nemzetiségi ellenérteket itt még erős kulturális és társadalmi, nivóbeli különbségek fokozták, másrészt pedig, mert az a tény, hogy az államalkotó magyarságnak saját nemzeti szabadságáért évtizedes harcokat kellett vívnia uralkodójával, sajátos szintet adott az egész fejlődésnek.

A XIX. sz. első felének magyar nemzetiségi küzdelmeiről hoz újabb, érdekes kiegészítő adatokat L. munkája. Elsősorban a Habsburg-birodalmat vezető államférfiak felfogását vizsgálja a magyarországi nemzetiségekre vonatkozóan, éppen a legkritikusabb napokban, az 1848—49-i szabadságharcban. Nem a belső, a nemzetiségekből feltörő erőket, hanem a külső, irányító hatalom viselkedését nézi; nem is a Kárpáti Medence nemzetiségi törekvéseiről beszél, inkább arról, hogyan próbálták a kormányzó körök a nemzetiségeket a magyarság ellenűlözésére és az uralkodó javára kihasználni. Feldolgozásából, valamint a kötet végén akaszerűleg is publikált jelentésekből, memorandumokból élénk társulat Stadion, Schwarzenberg, meg Windischgrätz harca, s kevés munka van, amelyik jobb apologetikájává lenne a magyar szabadságharc szükségességének, mint L. írása. Újabb oldalról nyer megvilágítást az a már tudott dolog, hogy Bécs célja Magyarország önálló államiségának, a magyar függetlenségi törekvéseknek egyszersmindenkorra való eltemetése volt. Stadion gróf, a Birodalom teljhatalmú vezetője azzal a tervvel foglalkozott, hogy a Kárpáti Medence egységét nemzetiségei szerint szétfordeli, így a magyarságnak jelentős részeit a zárt magyar tömbtől elszakítja, s azután ezt a 6—7 kis provinciát egyenkint az örökös tartományok közé csatolja. Terve eredeti formájában nem sikerült, s ennek az is oka volt, hogy a konzervatív Windischgrätz hg., a császári hadak fővezére, meg Schwarzenberg hg., a magyarság nagy ellensége is szembeállt vele. Pedig Stadion, amíg a hatalmat kezében tartotta, mindent elkövetett, hogy terve valóssággá váljék. Nemcsak az uralkodó jóváhagyását igyekezett állanló előterjesztéseivel elnyerni, de mintha ezt eleve bizonyossá vette volna, bizalmi embereinek utasítást adott, hogy dolgozzák ki részletes javaslatokat a német, tót, horvát nemzetiségek érdekében. Különösen érdekes ezek közül a két „Ungar-Deutsch“-nak, Járý Györgynek és Vághy Ferencnek elaborátuma, majd az őket felülbíráló Majláth János gróf véleménye. Javaslatok

több igyekezettel, mintsem politikai érzékkel taglalják a németiség nyelvi, kulturális és politikai helyzetét s keresik a kibontakozás lehetőségét. A magyarságnak azonban korántsem olyan ellenségei, mint a bécsi hivatalos körök; egy percre sem vonják kétségbe vezető szerepét, s hangjuk is nyugodtabb, mérsékeltebb.

L. nagy apparátussal vizsgálja ezeket a terveket, s megkíséreli beleágyazni őket az akkori politikai lehetőségekbe. Itt különösen ki kell emelnünk tárgyilagosságát; ezt éppen a német történétírók gyakran el szokták veszíteni a magyarországi nemzetiségi kérdés tárgyalásában. Sajnálatos azonban, hogy a politikai háttér megrajzolásába nem mélyedt jobban bele. Hasznos lett volna kinyomozni, hogy a magyar szabadságharc pillanatnyi sikereinek vagy balsikereinek mekkora és milyen hatásuk volt ezeknek az „Entwurf“-oknak alakulására. Azután közelebbről meg lehetett volna vizsgálni Járy és Vághy helyzetét a magyarországi németiségben is. Hiszen a probléma éppen nem egyszerű: tudjuk, hogy a hazai németiség jelentős része Kossuth oldalán harcolt, a Habsburgok ellen, a bizalmi férfiak tehát semmiesetre sem szólhattak az egész német nemzetiség nevében. Ahogy véleményünk szerint Majláth sem képviselte a politikailag iskolázott magyar vezetőréteg gondolkozását, mint L. gondolja, hanem csak az udvar érdekkörébe tartozó s a magyarságtól már nemzedékek óta eltávolodott főnemesi csoportot.

L. munkájának egyik hiányossága, éppen a történeti háttér megrajzolásában, hogy egyáltalán nem használta fel az erre a korra vonatkozó magyar forráskiadványokat és feldolgozásokat, sőt a németnyelvű tanulmányokon kívül az érdekelt nemzetiségek ma már bőséges irodalmát sem. Így éppen a legújabb eredmények nem juthattak szóhoz művében, s mivel elavult munkákra támaszkodik, a valóságos viszonyokról is egészen téves fogalmat alkotott magának. Csak példaként említjük meg, hogy a XIX. század-eleji magyar állam megrajzolásában főforrása Virozsil 1865-ben megjelent munkája (Das Staatsrecht des Königreichs Ungarn), míg a rendi jelenségek, társadalmi erjedés megítélésében Fényes Elek 1843-ban kiadott művéhez (Die Statistik des Königreichs Ungarn) igazodik. A magyar-német viszony leírásában, a magyarországi németek öntudatra ébredésére nézve Schwicker 1881-beli frására (Die Deutschen in Ungarn und Siebenbürgen) támaszkodik. Ezek bizony mind rég elavultak szempontjaikban és módszerükben egyaránt. Ebből azután számos tévedés származik, s mivel L. helytelen adatokból indul ki, természetesen eredményei is tévesek. Így II. Rákóczi Ferenc szabadságharcában a „kálvinista kisnemesség“ vallási mozgalmát látja. (18. l.) A XVIII. századi Magyarországról pedig megállapítja, hogy azon „verschiedene völkische Wanderhorden“ bolyongtak (14. l.), akárcsak a népvándorláskori orosz síkságon. A helyzet teljes félreismerése magyarázza azt is, hogy tagadja, hogy az udvar a nem magyar nemzetiségeket a magyarok ellen lázította volna (47. l.), pedig egész könyve ezt bizonyítja.

Munkájában többször vissza-visszatér az erőszakos magyarosítás vádjá. A magyarosítási mozgalomba azonban besorolja azokat a küzdelmeket is, melyeket a nemzet a magyar hivatalos nyelv használatáért vívott, továbbá az országgyűlés harcait a független Magyarorszáért. Sőt annyira megy, hogy felsőbüki Nagy Pált a magyar nyelv jogaiért és egy magyar tudományos akadémia felállításáért sikraszálló beszéde miatt a nemzetiségek elmagyarosításának első apostolává avatja (111–112. l.), az 1848/49-i szabadságharc legfőbb célját pedig a nemzetiségek elmagyarosításában látja

(47. l.). Arra nem is gondol, mily nehezen képzelhető el, hogy míg a magyarság a maga szabadságát sem vívhatta ki, másokat elnyomhatott volna. A történetet ismerő előtt furcsának hangzik az a megállapítása is, hogy a magyarországi lutheránus vallású német városokat a XVIII. sz.-ban a kálvinista magyarság erővel elmagyarosította (15. l.). Hiszen a reformátusok egészen 1780-ig maguk is hiába küzdöttek vallási egyenjogosításukért, s különben is az adatok szerint városaink ekkor már éppen úgy, ahogy később s napjainkban is, katolikus többségűek. L. maga is említi egy helyen, hogy azok a városok, amelyek mögött „geschlossener deutscher Volksboden” volt (pl. Pozsony, Sopron, Lőcse), megőrizték német jellegüket, mert a falvakból a lassabban szaporodó városi lakosság pótlására mindig újabb németek jöttek; mégsem lát semmi törvényszerűséget abban, hogy a magyar telepek közé beékeltek magános német városok ugyanczen a módon magyarrá váltak. (Megemlítjük itten, hogy M. Depner 1938-ban megjelent munkájában (das Fürstentum Siebenbürgen im Kampf gegen Habsburg, i. m. Századok 1941, 304. l.) L. felfogásának ellenkezőjét bizonygatja. Szerinte a német polgárságot a Habsburgok és a magyar katolikus nemesség együttes rohama kényszerítette elvándorlásra vagy beolvadásra (297—312. l.). De szerinte ez még a XVII. század második felében végbement.) L.-nek a magyarosítás mértékére idézett számbeli adatai különben sem helytállóak.¹

Mindezek a tévedések tanulsággal szolgálhatnak a külföldi kutatóknak. A Kárpáti Medence nemzetiségi története az európai történet egyik legbonyolultabb fejezete. Annak, aki meg akarja ismerni és érteni, a szorosan vett nemzetiségi problémák mögött nemcsak a magyar politikai küzdelmek alakulását kell nagyon jól ismernie, de valamennyi érdekelt nemzet szakirodalmát is alaposan fel kell dolgoznia. A magyar nyelv ismerete nélkül a magyar nemzetiségi kérdés lényegét és alakulását megérteni túlságosan merész, de reménytelen vállalkozás.

Benda Kálmán.

Ronneberger, Franz: *Bismarck und Südosteuropa*. (Veröffentlichungen des Deutschen Auslandswissenschaftlichen Instituts, Bd. 9.) Berlin 1941. Junker und Dünhaupt. 8° 138 l. — R. könyve azért érdekelt bennünket közelebbről, mert Bismarckot mint a német

¹ Szerinte 1785/87-ben Magyarország össznépességének 29%-a volt magyar, 1850-ben pedig már 44.2%-a, tehát a magyarság nyeregsége 15%. (35. l. abszolút számot sehol sem ad.) Ezzel szemben 1785-ben a Horvátország nélküli Magyarországon 37—39% volt a magyarság aránya. (Pontos népszámlálás még nincs ekkor. Körülbelül 8,180.000 lakosból 3,122.000 volt magyar. Lásd Thirring: Magyarország népessége II. József korában, Budapest 1938; Kovács A.: A magyar béketárgyalások, I. Budapest 1920, 39. l.) 1850-ből nem áll semilyen adat rendelkezésünkre. 1880-ban az első népszámlálás valóban 44.8% magyart talált (7,563.534 nem magyar és 6,165.088 magyar). Nem 15% tehát a magyarság növekedése a nemzetiségek rovására, csak 5—6%, s nem is 65, de 95 év alatt. Pedig még ez a szám sem pontos, mert az 1880-as számban az egyre nagyobb tömegben beözönlő galíciai zsidóság körülbelül 80%-a — mintegy 600.000 fő — is benne van. (Ld. Szabó I.: A magyarság életrajza, Budapest é. n. 209. s köv. l.) A számok tekintetében tehát a nagy magyarosításból semmit sem látunk éppen az L. által tárgyalt időkben.

Südostpolitik megalapítóját és első képviselőjét mutatja be, és azon alapelveket igyekszik körvonalazni, amelyeket Bismarck, egy nagy, konzervatív európai „Ordnungs-versuch“ keretében, Délkelet sajátos viszonyai közt követendőeknek tartott. R. szerint Bismarck a nyugati (demokratikus és forradalmi) meg a keleti (orosz-pánszláv) befolyással szemben Európának a „veszélyzónáján“ végzett rendező munkát, amelyet R. könyve az újabb német irodalommal együtt egy, az Európa közepén élő németiség által képviselt „Ordnungsprinzip“-ből magyaráz meg. R. ehhez a gondolati felépítésbe illeszti bele a történeti anyagot, Bismarck számos nyilatkozatát. Mindezek az adatok, még a jobban ismertek is, az új problémafelvetés következtében helyenként érdekes olvasmányt nyújtanak. Találón mutat rá R., milyen távol állott Bismarck politikája minden érzelmi vagy ideológiai szemponttól, s mennyire a hatalmi érdekét nézte. Példának éppen Bismarck és a Kossuth-emigráció viszonyát hozza fel R. Bismarck a magyar légiót alapjában véve csak azért szerepeltette, hogy ellenfelét, Ausztriát gyöngítse, és elejtette, mielőtt erre többé nem volt szükség. Nem tartjuk egyébként helyesnek R. azon kifejezését, hogy Kossuthék „Deserteure der feindlichen Macht“ voltak (21. l.). R. megpróbálja azt is megállapítani, mennyire és milyen forrásból ismerte Bismarck Délkelet-Európa viszonyait, és arra az eredményre jut, hogy Bismarck világosan látta az ott élő népek nemzeti mozgalmait. Különösen érdekes R. könyvének az a része, amely arra világít rá, miért foglalt állást Bismarck a mozgalmak végső céljaival szemben az Osztrák-Magyar Monarchia fenntartása mellett. E szerint Bismarck úgy látta, hogy a fejlődés nem haladt annyira, hogy nélkülözni lehessen a meglévő, hagyományos, szilárd rendet. Bismarck az európai rendet és békét fenyegető veszélyt látott abban a törekvésben, amely Európát új kisállamokra akarta széttagolni. R. idézi Bismarcknak Jókai előtt 1874-ben tett kijelentését, mely szerint a Monarchia fenntartása európai szükség; ezt a történeti alakulatot nem lehet kis, nemzeti államokkal helyettesíteni.

Érdekes R. könyvének Oroszországról és a „kettős pánszlávizmusról“ írt része is, amelyben helyesen mutat rá, hogy Bismarcknak merev szembenállás helyett az volt a célja, hogy az osztrák-orosz békét lehetőleg megőrizze. Különbséget tett a konzervatív orosz hatalmi politika és a szlávofil irány, a „szláv napoleonizmus“, a „pánszláv felforgató párt“ közt. Az utóbbit általános, európai szempontból is veszedelemnek tartotta, az előbbiről az volt a nézete, hogy a béke megóvása érdekében nem kell mereven elutasítani, hanem lehetőleg olyan irányba terelni, amely Németország és a Monarchia érdekeit nem sérti. Ilyen szempontból nézve bizonyos keletbalkáni, akár Konstantinápolyhoz vezető terjeszkedés inkább leköti, mint növeli az orosz erők fenyegetését. A Monarchia számára pedig, ha megfelelő hatalmi kárpótlást kap, ez a látszólag oroszbarát módszer talán jobb, mint a mindig és mindenütt ellenkezés. E ponton, úgy érezzük, Andrásynak R. talán több szót szentelhetett volna. Könyve egyébként a könnyen áttekinthető és ügyes előadásban olyan kérdések sorát veti fel, amelyek önmagukban is biztositják a megérdemelt figyelmet.

Kosáry Domokos.

Kemény Gábor: Ez a föld Magyarország! Bartha Miklós nemzetiségi cikkei. (A pécsi m. kir. Erzsébet-tudományegyetem kisebbségi intézetének kiadványai, XIII.). Pécs 1941. 8° 39 l. — A kiegyezés utáni Magyarország átlagos ellenzéki politikájával szemben Bartha Miklós szerepe nem merült ki a közjogi kérdések vitatásában, hanem

hevesen támadta a liberális magyar kormányzat meddő nemzetiségi politikáját, felismerte a századfordulón a zsidókérdés fenyegető voltát, hirdette a korszerű agrárpolitika szükségét. Természetes, hogy ez az akkori korszellemmel sok tekintetben ellenkező állásfoglalás mindössze a közvélemény szűkebb rétegében, a 48-as párt egyes árnyalatainál és a nagy nyilvánosság előtt meglehetősen rejtve maradó antiliberális körökben talált méltánylásra. A századfordulón őt tekintették a 48-as publicisztika vezető egyéniségének. Ma Bartha Miklós kritikája, eszméi nagyon is időszerűek lettek. K. tanulmánya a felébredt érdeklődésnek egyik megnyilatkozása. Bartha Miklós nemzetiségi cikkeit ismerteti, gondolatait rendszerezi. A kérdés — a magyar közvélemény-történet egyik fejezete — érdekes és megérdemli a módszeres feldolgozást. K. azonban jórészt megelégszik Bartha Miklós nemzetiségi kérdéseket tárgyaló hírlapi cikkeinek ismertetésével. Hiányzik a munkájából a történeti szemlélet, látszik, hogy írója nem módszeresen képzett historikus. Kissé könnyen is vette feladatát, nem igen kutatott tovább a könnyen feltalálhatónál. Szükséges lett volna Bartha Miklós életét és működését legalább főbb vonásaiban bemutatni. Cikkeinek bibliográfiai összeállítása a további tudományos kutatást könnyítette volna meg. Bartha cikkeihez fűződő egyik-másik magyarázata is felszínes. Megjegyzéseiből úgy tűnik fel, mintha nem ismerné Czambel Samu működését és ennek tudományos méltatását. Lucaciú László lacafalusi görög-katolikus papról is úgy ír, mintha nem ismerné jelentőségét a hazai román nemzetiségi mozgalmak szempontjából. Kétségtelen hiányai ellenére is hasznos munkát végzett, amikor összegezte Bartha Miklós nemzetiségi politikájának eszméit és fejlődését.

Tóth László (Szeged)

Wenzel, Hermann und Ketelsen, Bruno: *Flur, Dorf und Haus im Grenzkiechspiel Medelby*. (Schriften zur Volksforschung Schleswig-Holsteins, hrsg. v. Otto Scheel, Bd. 5.) Flensburg 1940. Verl. Heimat und Erbe. 8° 136 l., 34 rajz és kép, 3 térkép. — A falukutatás százszentendős tudományzaka az elmúlt két évtized folyamán igen nagy arányokban bontakozott ki. Európában és Amerikában egyaránt valóságos konjunktúrája támadt a falusi élet vizsgálatának. A kultúr-országokban egyetemek, múzeumok és különféle kutatóintézetek szakemberei a jelenlegi háború kitöréséig lázasan dolgoztak a föld és az ember kölcsönös egymásrahatásának, a társas együttélés jelenségeinek tisztázásán, illetve a néprajzi és irodalmi emlékek összegyűjtésén. Az amerikai „rural sociology“ és „community ruralis“ kutatási irányai, a Vidal de la Blanche által kialakított sajátos értelmű francia emberföldrajzi leírások, a német Heimatskunde-mozgalom és L. v. Wiese kölni professzor szemináriumának gyakorlati szociológiai vizsgálatai, nálunk a Teleki Pál által alapított Szociográfiai, illetőleg Táj- és Népkutató Intézet tevékenysége, valamint a román Dimitru Gusti-féle egyetemi intézet méltán híres munkássága az újjászületett falukutatás legkiemelkedőbb jelenségei. Történet-tudományi szempontból e mozgalmak annyiban érdekesek, amennyiben kutatási tevékenységüket a földrajzi adottságok, a népi-faji sajátosságok, illetőleg a település, termelés, fogyasztás, közlekedés, értékesítés, művelődés jelen állapotainak leírásán túl, az utóbbi kérdések genezisének vizsgálatára is kiterjesztik. Ilyen történeti érdeklődést idáig inkább csak az amerikai és a francia falu-analízis mutatott. A német és a magyar mozgalom a fejlődés-vizsgálatot jobbra idegen területnek tekintette: feltárását a gazdaság-, a tele-

pülés- és a társadalomtörténeti kutatásra, méginkább a helytörténeti irodalomra bízta.

W. és K. munkája a német faluvizsgálatot most új oldaláról mutatja be: mint genetikus tudományszakot. Újszerű a könyv a tárgyi érdeklődés különleges jellege miatt is. Szinte új műfajt képvisel. Nem szociográfia sem tágabb, sem szűkebb értelemben: a népességsz viszonyokról, társadalmi tagozódásról, családról, élet-színvonalról, szellemi kultúráról, községi életéről szó sem esik benne, hanem csupán — mint a címe is pontosan jelzi — a faluhatár változásairól, a falu formájának alakulásáról és a házépítés fejlődéséről. Szóval: elsősorban topográfiai, másodsorban részleges tárgyi néprajztörténet. E szűkkörű vizsgálódási program ellen azonban legfeljebb elvi tekintetben lehet kifogást emelni, gyakorlatilag nem. Ha ugyanis arra az álláspontra helyezkedünk, hogy jobb a vidék életéről kevesebb vonatkozást alaposabban megismerni, mint többlet felszínesen, akkor csak helyeselni lehet W. és K. újszerű kutatási irányzatát. Mert az bizonyos, hogy a szerzők a szóbanlévő vonatkozásokban derék munkát végeztek: a schleswig-holsteini Medelby egyházközség 10 községének XVI—XIX. századi nagy adattömegét gyűjtötték össze részint a kieli állami levéltárban, részint a helyszínen, s például szakszerűséggel, ügyes elrendezésben szintetizálták. A község-határ (Flur) történeti alakulását tárgyaló első fejezet nemcsak a leggazdagabb, de talán a legérdekesebb is. A terület változatos felszíni formációnak (morénák, homokpuszták, dűnék, lápok stb.) és a talajnemeknek bemutatása után általánosságban megismerjük a vidék XVI—XVIII. századi gazdálkodását (az állattenyésztés és földművelés sajátos rendszerét) és a közbirtok-komplexus (Allmende) állapotát, majd az egyes községek XVIII. sz.-végi határrajzát, az egész terület úthálózatát, végül a dűlőneveknek 1600—1800-ig kimutatott magyarázatos sorozatát. A dűlőfelosztást egyébként kitűnő színes kartográfiai ábrázolás teszi áttekinthetővé. Hasonlóképpen tanulságos és becses a faluformákat és nagyságokat, valamint a paraszttelkek jogi helyzetét, kataszterét és alakulását megvilágító fejezet. Ami végül a parasztház külsejét, gazdasági beosztását és tipikus változatait ismertető harmadik főrész dúsán illusztrált előadását illeti, etnográfusok és gazdaságtörténészek figyelmére egyformán méltó. A 136 lapnyi, tehát látszólag szerény terjedelmű könyvben rengeteg munka rejlik; W. és K. csak a koncepciót és a szintézist mondják szigorúan sajátjuknak, az anyaggyűjtésben diákok, a dűlőnévanyag nyelvészeti interpretálásában, a térképek és ábrák elkészítésében pedig megfelelő szakemberek közreműködését vették igénybe. Kíváncsinos lenne, ha W. és K. munkája, ha nem is műfajával, de szempontjaival és feldolgozásmódjával tökéletesítőn a középeurópai falukutatás metodikáját.

Berlász Jenő.

Tárca.

Szent Gellért Deliberatio-ja.

Problémák és feladatok.

Egynéhány év múlva a magyar tudományra majd az a kötelezettség fog hárulni, hogy egy régi mulasztást jóvátegyen. 1947-ben lesz Szent Gellért vértanúhalálának 900.-ik évfordulója. Erre az alkalomra el kellene készülnie Szent Gellért „Deliberatio”

című munkája jubiláris kiadásának. Egyenesen megszégyenítő dolog, hogy a magyar tudomány nem szentelt nagyobb figyelmet annak a munkának, mely, ha nem is magyar ember munkája, mégis az első magyar földön készült nagyobb irodalmi mű, és tartalmi szempontból is megérdemli, hogy foglalkozzunk vele. A külföldi tudománynak (azaz annak a kevés külföldi tudósnak, akinek módjában állt foglalkozni ezzel a művel) az a véleménye, hogy ez a XI. század irodalmának egyik legsajátosabb és legönállóbb terméke (Manitius: *Gesch. d. lat. Litteratur des Mittelalters*, II. 78. l.). Hogy a mult század magyar liberális történetírása, a kor szellemének teljes meg-nem-értésével, csak megvetéssel beszélt róla, azt éppen a mult század szelleme és a tipikusan középkori alkotásokkal szemben való állásfoglalása teszi érthetővé. Ez a mű jelenleg tulajdonképpen kiadatlan kézírásos szövegnek tekintendő, mert az 1790.-i Batthyány-féle kiadás egyrészt rossz, helyenként szinte használhatatlan (ezen nem is csodálkozhatunk; ki dolgozik még ma XVIII. századbeli kiadásokból?), másrészt alig található meg máshol, mint egypár nagyobb magyarországi könyvtárban. Ennek a következménye az volt, hogy a mű még a Migne-féle latin patrológiába sem került bele, ami csak fokozta azt az általános mellőzést, melyben a munka részesült. De nem panaszkodhatunk azon, hogy a külföld nem foglalkozik a magyar mult emlékeivel és értékeivel, ha mi, magyarok, nem nyújtunk erre módot a külföldnek. Pedig lesznek elegenden — a külföldi tudósok közül is —, akik majd foglalkoznak a művel, ha az modern kiadásban hozzáférhető lesz a tudományos feldolgozás számára.

Szent Gellért munkája tele van a legérdekesebb művelődéstörténeti adatokkal, melyek váratlanul gazdag képet fognak nyújtani az akkori magyar kereszténységben működő szellemi erőkről és irányzatokról, a különböző művelődési gócpontokból kiinduló hatásokról, ha majd egyszer tervszerűen kiaknázzák ezeket az adatokat. De nem elég, ha csak a nyilvánvalóan kortörténeti utalásokat szedjük ki a művéből; ez már megtörtént. Bele kell állítani minden gondolatát, néha eléggé különleges hasonlatainak és allegóriáinak minden elemét és minden mozzanatát a korabeli irodalom keretébe, és akkor egy-egy megjegyzés vagy idézet alapján ismerhetjük fel azokat a szellemi szálakat és összefüggéseket, melyek Szent Gellért művében összefutnak. Hogy csak egy példát említsek, legyen szabad rámutatnom arra az előadásra, melyet e sorok írója 1940 december 2-án, mint székfoglaló előadást, tartott a Magyar Tudományos Akadémián, Szent Gellért görög műveltségének problémájáról. (Az előadás rövidesen meg fog jelenni a M. Tud. Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztályának értekezéseiben.) Ha talán nem is lennének mindenütt helytállóak azok a következtetések, melyeket a szerző ebben az előadásban vont le az akkori magyarországi viszonyokra vonatkozólag, minden esetre figyelemreméltók azok a görög hatásokról tanúskodó gondolatlemek és idézetek, melyek alapos filológiai elemzés folytán most már kétségtelenül meg vannak állapítva Szent Gellért munkájában.

Legyen szabad egy másik összefüggésre rámutatnom, melyet egyelőre csak tényként meg lehet állapítani a nélkül, hogy a belőle levonandó következtetés tekintetében már világosan látnánk addig, amíg az ugyanabba az irányba mutató adatok fölött teljes áttekintést nem nyertünk. Szent Gellért az arkangyalokról beszélve azt mondja: „Graeci autem haec (sc. tria, azaz, ezt a három nevet sorolják fel, amit a nyugaton is ismernek, Michael-t, Gabriel-t és Raphael-t) et unum utique Uriel, qui ignis Dei dicitur, quem specialius haeretici invocare dicuntur“ (Batthyány kiadása, 233. l.). Uriel arkangyalról véletlenül egy nagyon beható tanulmány áll rendelkezésünkre (P. Perdrizet: *L'archange Ouriel*. *Seminarium Kondakovianum* II. (1928) 241—276. l.), melyben az összes helyek fel vannak sorolva, amelyeken Uriel neve akár írásműben, akár a képzőművészetben előfordul — ebből a kimutatásból azonban természetesen hiányzik Szent Gellért műve. Ha ennek a tanulmánynak az alapján vizsgálni kezdjük azokat az utakat, melyeken Uriel arkangyal neve Szent Gellérthöz kerülhetett, legelőször arra a VIII. századbéli herezisre (vagy inkább babonaságra) gondolunk, melynek elítélése a karoling *Capitulariumok*ba is került (*Capitulare Caroli Magni* lib. 1., 16., ld. Mansi: *Conciliorum collectio* XII. 375. s. köv. l.) és ezen az úton könnyen kerülhetett Szent Gellért tudomására is. Itt azonban nem négy, hanem hét arkangyalról van szó, és semmi sem utal arra, hogy a herezis, melyet egy bizonyos Adalbertus Galliában hirdet, görög eredetű lenne, vagy valami görög kapcsolatokra mutatna. Erről Szent Bonifatius sem tesz említést azokban a levelekben (57. és 74. levél), melyeket erről az ügyről írt. Máshol azonban a Nyugaton nem fordul elő ez az angyalnév — ebben az időben. Mert a karmeliták terjesztették ugyan a hét arkangyal tiszteletét, és az egyiket közülük Urielnek is nevezték, sőt a palermói királyi kápolnában és a Martorana-templomban Uriel arkangyal is szerepel, mint a négy arkangyal egyike — de ez mind csak a XII. század közepére és végére utal, olyan időre, amikor a keresztes hadjáratok során ezek a keleti és görög hatások már terjedni kezdtek a Nyugaton. (Téves olvasás következménye az az állítás, mely szerint Uriel neve már II. Henrik német császár antependiumán előfordult volna; itt Szent Benedek neve van koordinálva a három arkangyal nevével.) Keleten a négy arkangyal (az ismert három + Uriel) többször fordul elő, de korántsem mondható általánosan elterjedtnek. Perdrizet így foglalja össze megállapításait: *Les représentations que nous avons relevées, d'Ouriel dans des églises orthodoxes, sont des survivances de la dévotion dont les églises orientales (de Syrie et d'Égypte) avaient honoré les quatre Archanges, les représentations de Sealtiel à Spas-Neredica (Novgorod mellett) d'Ouriel à Ljutibrod sont des ἀρχαὶ qui témoignent, eux aussi, d'une influence orientale archaïque.* (Perdrizet, i. h. 271. l.) Csak az ótestamentumi apokrifákban szerepel gyakran a négy arkangyal neve a Henoch-könyvben, Esdras IV. könyvében, az ú. n. Mózes-apokalipszisben. Ezek a nevek abba az irányba utalnak, amelyben keresnünk kell az utat. Ismeretes, hogy ezek az apokrifák,

és különösen a Henoch-könyv, a bogomil-szekta kedvelt olvasmányaihoz tartoztak. Ez magyarázná meg azt a tényt is, hogy Szent Gellért egyrészt a Graeci-kről, de másrészt a haeretici-kről beszél. Igaz ugyan, hogy abban a verzióban, mely számunkra a balkáni bogumilek által használt Henoch-könyvet képviseli — a Henoch-könyvnek a IX.—X. században készült bolgár-szláv fordításában, illetve átdolgozásában — a négy név nem fordul elő, csak általánosságban „angyalokról“ van szó. A bogomilizmussal való kapcsolat tehát egyelőre még nem biztos; de lehetséges, hogy Szent Gellért munkájának ez a helye még a bogomil irodalomra is új fényt fog deríteni. Még egy példa: Szent Gellért a 12 drágakőnek két allegorikus értelmezését adja (Batthyány, 174—178. l.); az egyik szerint egy-egy drágakő Krisztusnak, az Isten-embernek egy-egy tulajdonságát vagy aspectusát jelenti, a másik szerint a szenteknek egy-egy csoportját. Az utóbbi magyarázat általánosan el van terjedve a középkorban, éppúgy van meg Rhabanus Maurusnál, mint Rennes-i Marbod Lapidariusában, vagy a St. Victori Hugo-nak tulajdonított Bestiariusban (Migne: Patres latini, 177, 115—119.). Az előbbi egészen egyedülálló allegoria. Valószínűleg érdekes összefüggések tárulnának fel előttünk, ha ugyanezt az allegorikus értelmezést máshol is sikerülne kimutatni.

Ezek mind olyan dolgok, amelyekből így kiragadva és elszigetelve még nem szabad semmit sem következtetni. Szent Gellért munkájának ilyen értelemben történő, rendszeres és több szempontból végzett átkutatása azonban egészen váratlan eredményekhez vezethetne, ha már nemcsak egyes adatokra és véletlenül tett megfigyelésekre kell támaszkodnunk, hanem rendelkezésre fog állni, egy-egy kérdésre vonatkozólag, az analog megállapításoknak egy egész sora. Ez természetesen nem lehet egy ember munkájának az eredménye. Különböző szakembereknek különböző szempontokból kell végezniük ezt az előkészítő munkát, mely egy-egy motívum, egy-egy gondolat összefüggéseit felderíti, mielőtt végleges következtetéseket, biztos megállapításokat vonhatunk le ebből a részletmunkából. Ennek az előfeltétele pedig az, hogy Szent Gellért munkáját egy új kiadás tegye hozzáférhetővé ennek az összehasonlító részletkutatásnak a számára. Ez tehát az a legközelebbi, legsürgősebb feladat, melynek elvégzésével a magyar tudomány Szent Gellértnek tartozik. Ha meglesz a kiadás, akkor az egyes tárgykörök szakértői a Szent Gellért munkájában előforduló motívumokat belevonhatják a kutatásaikba és a részletmunka úgyszólván önmagától fog megindulni.

Ivánka Endre (Kolozsvár).

A kiadásért felelős: dr. Domanovszky Sándor.

A Magyar Történelmi Társulat kapható kiadványainak jegyzéke.

	Belti ár	Tagok részére
	pengő	
I. Századok 1901—1920. és 1923—1942. évf.	à 16—	10—
Vác E.: A Századok 1917—1936. évf. tartalom- mutatója	3—	2-30
Magyar Történelmi Bibliográfia az 1936, 1937. évről ..	à 2-50	2—
A Századok Pótfüzetei 1933—1938	à 5—	3-60
A Századok Pótfüzetei 1939—1941	à 2-50	2—
II. Történelmi Tár 1891—1911. évf.	à 10—	8—
III. Magyar Történelmi Életrajzok:		
Bodnár I.—Gárdonyi A.: Bezerédj István, I—II. k. .	40—	30—
Császár E.: Anyos Pál	12—	9—
Décsi L.: Báró Jósika Miklós	20—	15—
Décsi L.: Tinódi Sebestyén	8—	6—
Ferenczi Z.: Rimay János	12—	9—
Fest A.: Báró Dévay Pál	20—	15—
Kretschmayr A.: Grítti Lajos	8—	6—
Márki S.: Dózsa György	20—	15—
—: Horváth Mihály	20—	15—
—: II. Rákóczi Ferenc, csak II. és III. k.	40—	30—
Meller S.: Ferenczy István	12—	9—
Ortway T.: Mária, II. Lajos király neje	20—	15—
Széchy K.: Gr. Zrínyi Miklós, csak II. és III. k.	24—	18—
Tóth-Szabó P.: Szathmáry György	12—	9—
Veress E.: Berzeviczy Márton	8—	6—
Vértesy J.: Kölcsey Ferenc	8—	6—
IV. Magyarország újabhkori történetének forrásai:		
Viszota Gy.: Gr. Széchenyi István naplói I—VI. k. à	25—	18—
—: Gr. Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal, I—II. k.	65—	48—
Tolnai V.: Gr. Széchenyi I. döblingi irodalmi hagyatéka, csak III. k.	25—	18—
Ferenczi Z.: Gr. Széchenyi István: A Kelet népe	25—	18—
Iványi-Grünwald B.: Gr. Széchenyi István: Hitel	25—	18—
Domanovszky S.: József nádor iratai, II—IV. k. ... à	25—	18—
Lukinich I.: A szatmári béke története	25—	18—
Mályusz E.: Sándor Lipót főherceg nádor iratai	25—	18—
Miskolczy Gy.: A horvát kérdés története, I—II. k. ...	40—	32—
Hajnal I.: A Kossuth-emigráció Törökországban, I. k.	25—	18—
Szekfü Gy.: Iratok a magyar államnyelv történetéhez	25—	18—
Steier L.: Beniczky Lajos visszaemlékezései	25—	18—
Madzsar I.: Farádi Vörös Ignác naplója	10—	8—
Wlassics Gy.: Csengery Antal hátrahagyott iratai	20—	16—
Angyal D.: Falk M. és Kecskeméthy A. levelezése	25—	18—
Szabó D.: A magyarországi úrbírendezés története Mária Terézia korában, I. k.	25—	18—
Károlyi A.: Batthyány Lajos gr. főbenjáró pere, I—II. k.	40—	32—
—: Az 1848. évi törvények a bécsi udvar előtt.	12—	8—
Steier L.: A tót nemzetiségi kérdés 1848—49-ben, I—II. k.	40—	32—
Thim J.: Az 1848—49. évi szerb felkelés, I—III. k.	75—	54—
Pukánszky B.-né: A Nemzeti Színház története, I—II. k.	50—	36—
Jánossy D.: A Kossuth-emigráció Amerikában és Angliában, I. k.	25—	18—
Czeke M.: Brunszvik Teréz grófnő naplói	25—	18—
Gávai Gaál J.: Élmények és tanulságok	25—	18—
V. Magyarország törökkori történetének forrásai.		
Lukinich I.: Auer János Ferdinánd naplója	9—	6—

	Bolti ár	Tagok részére
	pengő	
VI. A Magyar Történettudomány Kézikönyve:		
<i>Kornis Gy.:</i> Történetfilozófia (I. 1.)	6.—	4.—
<i>Dékány I.:</i> A történettudomány módszertana (I. 2.) ..	3.—	2.—
<i>Hóman B.:</i> A forráskutatás története (I. 3a)	1.50	1.—
<i>Szentpétery I.:</i> Chronologia (II. 5)	1.50	1.—
<i>Aldásy A.:</i> Cimertan (II. 6.)	2.—	1.—
<i>Révész I.:</i> A m. protestantizmus története (III. 4.) ...	2.50	1.60
<i>Aldásy—Fejérfataky:</i> Pápai oklevelek (II. 4.)	3.—	2.—
<i>Décsi L.:</i> Történeti tárgyú szépirodalom (I. 4b)	5.—	3.50
<i>Gárdonyi A.:</i> A tört. segédtudományok története (II. 1.)	1.60	1.—
<i>Aldásy A.:</i> A XV. század nyugati elbeszélő forrásai (I. 7c)	1.50	1.—
<i>Bartóniek E.:</i> Magyar történeti forráskiadványok (I. 3b)	6.—	4.—
<i>Szentpétery I.:</i> Magyar oklevéltan (II. 3.)	10.—	7.—
<i>Moravcsik Gy.:</i> A magyar történet bizánci forrásai (I. 6b)	12.—	8.—
VII. Okmánytárak:		
<i>Gergely S.:</i> Teleki Mihály levelezése, I—VII. k. ... à	12.—	8.—
VIII. k.	18.—	12.—
A gr. Zichy család id. ágának oklevéltára, csak VII/1, VII/3, X. és XI. k. à	12.—	8.—
<i>Barabás S.:</i> A székí gr. Teleki család levéltára, I—II. k.	21.—	14.—
VIII. Vegyesek.		
<i>Szerémi—Ernyey J.:</i> A Majthényiak és a Felvidék ...	12.—	10.—
<i>Károlyi Árpád Emlékkönyv</i>	25.—	18.—

A Magyar Történelmi Társulat Könyveinek eddigi kötetei

GYALÓKAY JENŐ: Az erdélyi hadjárat 1849 nyarán
MISKOLCZY GYULA: A „kamarilla“ a reformkorban
FARKAS GYULA: Az asszimiláció kora a magyar irodalomban
BARTONIEK EMMA: A magyar királykoronázások története
TOLNAI GÁBOR: Régi magyar főurak
 A románok története, szerk.: **GÁLDI LÁSZLÓ** és **MAKKAI LÁSZLÓ**
KARDOS TIBOR: Középkori kultúra, középkori költészet
SZABÓ ISTVÁN: A magyarság életrajza

Legújabban megjelent:

ANGYAL DÁVID:

AZ IFJÚ FERENC JÓZSEF

Történetíróink doyenje a férfivá serdülő utolsó nagy Habsburg-uralkodó lelki fejlődésének adja plasztikus rajzát. Az osztrák és cseh forradalom, az olasz és a magyar szabadságharc viharos háttéréből művészi megjelenítő erővel domborítja előnk a józan és hűvös szellemű, polgári erényekkel ékeskedő, de egyszersmind mélyen átértett hatalmi öntudattól fűtött fiatal főhercegnek alakját, ezt a szinte testet öltött uralkodói eszményképet.

A FRANKLIN-TÁRSULAT kiadása

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖNYVEIT
 a Társulat tagjai 25%-os kedvezménnyel rendelhetik meg
 a titkári hivatalban (Budapest I., Bécsikapu-tér 4.)

SZÁZADOK

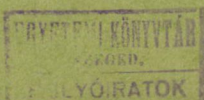
A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

AVÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
DOMANOVSKY SÁNDOR, HAJNAL ISTVÁN
ÉS WELLMANN IMRE

PÓTFÜZET 1942

KIADJA A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
BUDAPEST

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

Zeitschrift der Ungarischen Historischen Gesellschaft

Revue de la Société Historique Hongroise

Megjelenik évente négyszer és egy pótfüzetben

Szerkesztőség: Budapest VIII, Múzeum-körút 6., Bölcsészettkar.

Kiadóhivatal: Budapest I, Bécsikapu-tér 4., Országos Levéltár.

A szerkesztésért és kiadásért *dr. Domanovszky Sándor* felelős.

A „Századok“ (négy szám) előfizetési díja évi 16 P. A Magyar Történelmi Társulat tagjai a tagdíj (évi 10 P) fejében tagilletményként kapják.

Postatakarékpénztári csekkszámla száma: 1099.

A Magyar Történelmi Társulat pénztárnokának, *Balassa Nándor* m. kir.

belügyminisztériumi számvevőiségi főtanácsosnak lakáscíme:

Budapest VIII, Szentkirályi-utca 28.

TARTALOM.

	Lap
Magyar történeti bibliográfia az 1941. évről. Összegejtötte SEREGÉLY	
EMMA. BOTTLÓ BÉLA közreműködésével kiegészítette és sajtó alá	
rendezte BAKÁCS ISTVÁN JÁNOS.....	501
Névmutató	609
Tartalommutató	620

A Pótfüzet bolti ára 2 P 50 fillér. Tagok részére 2 P.

Magyar történeti bibliográfia az 1941. évről.*

Összegyűjtötte: SEREGÉLY EMMA. BOTTLÓ BÉLA közreműködésével
(szlovák és cseh címek) kiegészítette és sajtó alá rendezte BAKÁCS
ISTVÁN JÁNOS.

I. Források, segédtudományok, általános munkák.

Bibliográfia, könyvtárügy.

1. SZOLLÁS ELLA—DROSZT OLGA—MOKCSAY JULIA: Magyar könyvészet 1939. A magyarországi nyomdák és egyéb sokszorosítóvállalatok 1939. évi kötelespéldányszolgáltatása és nyomtatványaik. (Könyvek, hírlapok, folyóiratok.) — Budapest: Országos Széchényi Könyvtár. 629 [3] p. Magyarország Évi Könyvésze, 4.
2. MONOKI ISTVÁN: A magyar időszaki sajtó a román uralom alatt 1919—1940. — Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára. 266 [2] p. Magyarország Időszaki Sajtójának Könyvésze, 7.
3. International bibliography of historical sciences. Thirteenth year. 1938. Membres ou délégués des Comités Historiques Nationaux ayant collaboré au tome XIII. ... Hongrie: EMMA DE SEREGÉLY. — Oxford: International Committee of Historical Sciences [Impr. Protat Frères, Macon]. XXIX, 424 [3] p.
4. Magyar történeti bibliográfia az 1940. évről. Összegyűjtötte: SEREGÉLY EMMA. Kiegészítette: VALENTINY ANTAL (román címek) és BOTTLÓ BÉLA (szlovák, lengyel és cseh címek). Sajtó alá rendezte: BAKÁCS ISTVÁN JÁNOS. — Budapest: Magyar Történelmi Társulat. 116 p. Századok 75. évf. Pótfüzet.

Ld. 772, 1222.

* E bibliográfia a Fővárosi Könyvtár által az International Committee of Historical Sciences számára Seregély Emma által összeállított anyag felhasználásával készült. Ahol nincs évszám, mindenütt 1941 értendő. Az utaló számok (ld. 228. stb.) e bibliográfia sorszámaira utalnak, az 1939: 819. és hasonló utalások az előző évek összeállításainak (ld. az 1937—1941. évi Pótfüzeteket) sorszámaira. A román címek összeállítása a háborús viszonyok következtében nélküli a kívánatos teljességet.

5. ALFÖLDI ANDRÁS: *Bibliographia Pannonica*. VI. A római kori Magyarország és a népvándorlás kutatásának új irodalma 1940. és 1941-ben. (Magyar-német.) — Budapest: Pázmány Péter Tudományegyetem Érem- és Régiségtudományi Intézete. 4° p. 213—278.
Kny.: *Archaeologiai Értesítő* 3. folyam 2. k. — *Dissertationes Pannonicae*, II. 17.
6. BANNER JÁNOS: *Bibliographia archaeologica Hungarica*. *Dolgozatok* 17. k. p. 108—159.
7. A nemzetiségi kérdés magyar irodalma. Összeállította MIKÓ TIBOR. *Közigazgatásunk nemzetközi kapcsolatai* (A korszerű közszolgálat útja, 12.) p. 1009—1108.
8. SCHLITT, ADAM—NÉMEDI, LUDWIG: *Arbeiten aus dem Germanistischen Seminar Univ.-Prof. Dr. Richard Huss. Deutsche Forschungen in Ungarn* 6. évf. p. 169—174.
9. báró THIERRY HERIBERT: A jeruzsálemi szent János (máltai) lovagrend magyar bibliográfiája. — Budapest: [Fővárosi ny.] 4° 32 p.
10. MATHIA KÁROLY: A magyar katonaeszmény, különösképen a magyar katonai nevelés szolgálatában álló magyar nyelven megjelent művek jegyzéke. — Budapest: Vitézi Rend Zrínyi Csoportja. 20 p.
11. KERTÉSZ JÁNOS: A külföldi magyarság irodalma. *Láthatár* 9. évf. p. 81—90.
12. KERTÉSZ JÁNOS: A bukovinai székelyek és moldvai csángók irodalma. *Láthatár* 9. évf. p. 28—32.
13. MOSER, HUGO: *Schrifttum über das Deutschtum in Sathmar einschliesslich Marmarosch und Bihar. Südost Forschungen* 6. évf. p. 204—233.
14. DUBOVITZ ISTVÁN: A magyar földrajzi irodalom 1939. — Budapest: Magyar Földrajzi Társaság. IX, [1] 61 p.
Melléklet a *Földrajzi Közlemények* 69. k.-hez.
15. KERTÉSZ JÁNOS: Bácska irodalma. *Láthatár* 9. évf. p. 178—181, 230—240.
16. Sopron bibliográfiája. *Soproni Szemle* 5. évf. p. 69—72, 246—249, 333—334.
V. ö. 1939: 22, 1940: 12.
17. KOZOCSA SÁNDOR: Az 1939-ik év irodalomtörténeti munkássága. — Budapest: Széchényi-könyvtár. 56 p.
Szakkönyvészeti Dolgozatok az Országos Széchényi-könyvtárból.
Ism.: Galambos Gruber F. *Katolikus Szemle* 55. évf. p. 153.
18. KOZOCSA SÁNDOR: Irodalomtörténeti repertorium. Az 1940-ik év irodalomtörténeti munkássága. *Irodalomtörténeti Közlemények* 51. évf. p. 99—112, 200—216, 314—328, 410—420.
19. LAKATOS ISTVÁN: Az erdélyi zeneirodalom bibliográfiája 1919—1940. *Magyar Zenei Szemle* I. évf. p. 219—222.
20. SUPKA ERVIN: Bajza József (1885—1938) irodalmi munkássága. — Budapest: [Egyetemi ny.] 20 p.

Bibliográfiai Füzetek, 2.

Ld. 1353, 1377.

21. MOKCSAY JULIA: A legújabb kor magyar könyvészeti törekvései. *Erdélyi Múzeum* 46. k. p. 285—290.
22. GOMBÁS GÉZA: A könyvtermelés nemzetközi és hazai adatai. *Magyar Statisztikai Szemle* 19. évf. p. 437—439.
23. BROGYÁN KÁLMÁN: Magyar könyvtári szolgálat. — Pozsony: Toldy kör. 48 p.
Bibliotheca Istropolitana.
24. VITA ZSIGMOND: Könyvtáraink és tudományos feladataink. *Magyar Kisebbség* 20. [évf.] p. 487—492.
25. BAY FERENC: Gyakorlati törekvések régi könyvtári berendezések technikai felfrissítésére. [Francia kivonattal.] *A Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesületének Évkönyve*, 3. p. 19—28. [69—70.]
26. RÉDEY TIVADAR: A könyvtárak feladata légitámadás esetén. [Francia kivonattal.] *A Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesületének Évkönyve*, 3. p. 29—35. [71—72.]
27. SÁRKÁNY OSZKÁR: A vidéki kutató és a könyvtár. *Magyar Könyvszemle* 3. folyam 65. év p. 285—288.
28. NÉMETHI ENDRE: Jog és törvényhozás a könyvtári életben. [Német kivonattal.] *A Fővárosi Könyvtár Évkönyve*, IX. p. 173—216.
29. HARSÁNYI ANDRÁS—VARGA SÁNDOR FRIGYES: Tájékoztató a kötelespéldányszolgáltatásról. A nyomdatermékek tudományos célokat szolgáló kötelespéldányszolgáltatására vonatkozó érvényes jogszabályok magyarázata, különös tekintettel a nyomdák és kiadók kötelességeire. — Budapest: Országos Széchényi Könyvtár. 24 p. 2 mell.
Ism.: Gronowski I. *Magyar Könyvszemle* 3. folyam 65. év p. 304—305.
30. GÁSPÁR MARGIT: A Széchényi-Könyvtár és a nyomdavilág pereskedése. *Magyar Könyvszemle* 3. folyam 65. év p. 85—88.
31. SZÓKE SÁNDOR: A Fővárosi Könyvtár. *Tükör* 9. évf. p. 550—554. 8 kép.
32. GÁSPÁR MARGIT: Az Országos Széchényi Könyvtár felvidéki és kárpátaljai könyvgyűjtése. *Magyar Könyvszemle* 3. folyam 65. év. p. 179—180.
33. HARASZTHY GYULA: Az erdélyi könyvakció. [Német kivonattal.] *Magyar Könyvszemle* 3. folyam 65. év p. 313—331. [427—428.]
34. GYÖRGY LAJOS: Erdély könyvtár- és levéltárügye. [Francia kivonattal.] *A Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesületének Évkönyve*, 3. p. 3—12. [68.]
35. BENEDEK ANDRÁS: Székelyföldi könyvtárak. *Magyar Szemle* 40. k. p. 247—252.
- 35a. HARSÁNYI ANDRÁS: A békés-bánáti református egyházmegye Baráti Könyvtára. *Magyar Könyvszemle* 3. folyam 65. év p. 398—400.

36. HARSÁNYI ANDRÁS: A beregi református egyházmegye könyvtára. [Németkivonattal.] *Magyar Könyvszemle* 3. folyam 65. év p. 245—269. [309.]
37. V. A.: Városi Könyvtár Kőszegen. *Dunántúli Szemle* 8. évf. p. 65. 1 kép.
38. HARSÁNYI ANDRÁS: A középdunai protestantizmus könyvtára. *Protestáns Szemle* 50. évf. p. 244—248.
39. SÁRKÁNY OSZKÁR: A nagykállói gimnázium könyvtáráról. *Magyar Könyvszemle* 3. folyam 65. év p. 284—285.
40. LITVÁNYI LÁSZLÓ: A pécsi püspöki könyvtár. *Sorsunk* 1. évf. p. 240—244.
41. RADÓ ISTVÁN: A Sopron sz. kir. tj. város közkönyvtárában őrzött Széchényi könyvtártöredék. — Sopron: Sopron Város Községe. 48 p.
Ism.: Mihályi E. *Pannonhalmi Szemle* 17. évf. p. 298.
42. SCHIFF BÉLA: Timişoara közkönyvtárai. *Magyar Kisebbség* 20. [évf.] p. 508—512, 526—535, 562—568.
43. BUCSAY MIHÁLY: Régi magyar könyvek a hallei magyar könyvtárban. [Magyar-német.] — Budapest: Ranschburg. 104 p.
A Középeurópai Protestantizmus Könyvtára, 1.
Ism.: Kulcsár B. *Irodalomtörténeti Közlemények* 51. évf. p. 311—312.; P. P. F. *Külgügyi Szemle* 18. évf. p. 310.; Varjas B. *Magyar Könyvszemle* 3. folyam 65. év p. 298—300.; K. P. *Ungarische Jahrbücher* 23 k. p. 333.
44. GULYÁS PÁL: Sámbock János könyvtára. Bibliotheca Joannis Sambuci. — Budapest: Szerző. 2° 379 [5] p.
Ism.: Szinnyi F. *Irodalomtörténeti Közlemények* 51. évf. p. 188—190.; K. P. *Protestáns Szemle* 50. évf. p. 431.
45. SZIMONIDESZ LAJOS: A pozsonyi evangélikus lelkészek könyvtárai az 1670-es években. [Német kivonattal.] *Magyar Könyvszemle* 3. folyam 65. év p. 167—175. [209—210.]
46. SZIMONIDESZ LAJOS: Három protestáns parókháisi egyházi könyvtár a XVII. században. [Német kivonattal.] *Magyar Könyvszemle* 3. folyam 65. év p. 38—49. [117.]
47. SZIMONIDESZ LAJOS: A protestáns gályarabok könyvei. [Német kivonattal.] *Magyar Könyvszemle* 3. folyam 65. év p. 354—362. [429.]
48. HORNIÁK, PAVOL: Prvý návrh Mateja Holku ml. na založenie verejnej sen. knižnice v Malohontě z r. 1795. [Ifj. Holko Mátyásnak a kishonti szeniorátusi nyilvános könyvtáralapítására vonatkozó első tervezete 1795. évből] *Časopis Slovenskej Učenej Spoločnosti III. Historica Slovaca I—II.* p. 287—296.
49. BUCSAY MIHÁLY: A jénai magyar könyvtár. — Budapest: Egyetemi ny. 10 p.
Kny.: *Magyar Könyvszemle* 3. folyam, 65. év.
50. SASVÁRI DEZSŐ: Kódexek és régi könyvek restaurálása az Országos Széchényi Könyvtárban. *Magyar Könyvszemle* 3. folyam 65. év p. 180—182. 2 t.

51. SASVÁRI DEZSŐ: Régi papirosok és kötések restaurálása. *Magyar Könyvszemle* 3. folyam 65. év p. 395—397.

Kéziratok, elbeszélő források.

52. RADÓ, POLYCARPUS: Index codicum manuscriptorum Regni Hungariae. — Budapest: Orsz. Széchényi Könyvtár. 62 p. Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai, 14.
53. KNEWALD KÁROLY: Hartwik győri püspök Agenda Pontificalis-a. Ford. *Kühár Flóris*. — Budapest: Egyetemi ny. 24 p. 27.
Kny.: *Magyar Könyvszemle*, 65. év. — A Szent István Akadémia Hittudomány-Bölcseleti Oszt. Értekezései III. 6.
54. KNEWALD KÁROLY: Esztergomi Benedictionale. (XI. század.) Ford. *Kühár Flóris*. — Budapest: Egyetemi ny. 22 [2] p. 1 t.
Kny.: *Magyar Könyvszemle* 3. folyam 65. év.
55. BERKOVITS ILONA: Az esztergomi Ulászló-graduale. — Budapest: Egyetemi ny. 16 p.
Kny.: *Magyar Könyvszemle* 3. folyam 65. év.
56. RADÓ POLIKÁRP: Esztergomi könyvtárak liturgikus kéziratjai. — Pannonhalma: [Stephaneum ny. Budapest.] 58 p. Kny.: *A Pannonhalmi Főapátsági Főiskola Évkönyve*.
57. RADÓ POLIKÁRP: Battyány Boldizsár misekönyvének hitelessége. [Német kivonattal.] *Magyar Könyvszemle* 3. folyam 65. év p. 132—149. [208—209.]
58. RADÓ POLIKÁRP: A magyar középkor kótás kéziratjai. Latin egyházzenei kéziratok jegyzéke. *Magyar Zenei Szemle* 1. évf. p. 93—101.
59. SZABÓ T. ATTILA: Újabb adatok és pótlások kéziratok énekeskönyveink és verses kézirateink könyvészetéhez. — Kolozsvár: Minerva. 22 p.
Kny. *Erdélyi Múzeum* 46. k. — *Erdélyi Tudományos Füzetek*, 123.
60. DANCZI VILLEBALD: Cseh-német-latin nyelvű imádságos könyv. *Magyar Könyvszemle* 3. folyam 65. év p. 178—179.
61. KÖGL J. SEVERIN: Mosonmegyei német kéziratok énekeskönyvek. [Magyar-német.] — Budapest: Szerző. 148 p. 1 t. Német néprajz tanulmányok, IV.
Ism.: B. H. Zimmermann, *Deutsche Forschungen in Ungarn* 6. évf. p. 401—403.

Levéltárügy.

62. JÁNOSSY DÉNES: A modern irattárak problémái. [Francia kivonattal.] *A Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesületének Évkönyve*, 3. p. 13—18. [68—69.]
63. JÁNOSSY DÉNES: A modern aktatermelés és a levéltár. *Levéltári Közlemények*, 18—19. évf. p. 43—55.
64. SINKOVICS ISTVÁN: Irattár és levéltár. *Levéltári Közlemények* 18—19. évf. p. 17—42.

65. BOTTLO BÉLA: A róm. kat. egyház levéltári szabályai. (1. közlemény.) *Levéltári Közlemények* 18—19. évf. p. 106—121.
66. SZABÓ ISTVÁN: Levéltári útmutató. Tájékoztató a magyarországi református egyház levéltáiról kibocsátott szabályrendeletekhez. — Budapest: Bethlen Gábor irodalmi és nyomdai rt. 86, 1 p.
67. TÓTH ANDRÁS: Az új olasz levéltári törvény. *Levéltári Közlemények* 18—19. évf. p. 518—526.
68. JANKOVIČ, VENDELIN: K problémom slovenského archivnictva. [A szlovák levéltárügy problémáihoz.] *Sborník Matice Slovenskej. Historia XVIII.* évf. p. 258—264.
69. JERŠOVÁ, MÁRIA: K problémom slovenského archivnictva. A szlovák levéltárügy problémáihoz.] *Sborník Matice Slovenskej. Historia XVIII.* évf. p. 264—266.
70. VARGA ENDRE: Levéltárrendezés. *Levéltári Közlemények* 18—19. évf. p. 122—149.
71. EMBER GYÖZÖ: A levéltári leltár. *Levéltári Közlemények* 18—19. évf. p. 150—156.
72. GLASER LAJOS: A térképrendezés feladatai a vidéki levéltárakban. *Levéltári Közlemények* 18—19. évf. p. 537—544.
73. KOSSÁNYI BÉLA: A trianoni szerződés és a közirattárak. *Levéltári Közlemények* 18—19. évf. p. 56—75.
74. Az Országos Levéltár 1934—1940-ben. *Levéltári Közlemények* 18—19. évf. p. 9—16.
75. KOSSÁNYI BÉLA: Az Országos Levéltár 1939-ben. *Levéltári Közlemények* 18—19. évf. p. 555—562.
76. Hivatalos Értesítő a M. Kir. Országos Levéltár gyarapodásairól. *Turul* 55. k. p. 94—95.
- Ld. 34.
77. ELEKES LAJOS: Az Erdélyi Múzeum levéltárának kialakulása. *Levéltári Közlemények* 18—19. évf. p. 544—549.
78. JAKÓ ZSIGMOND: Az erdélyi szász levéltárak két utolsó évtizede. *Levéltári Közlemények* 18—19. évf. p. 549—554.
79. PÁLFFY ILONA: Városi levéltáraink kezdetei. *Levéltári Közlemények* 18—19. évf. p. 351—379.
80. JERŠOVÁ, MÁRIA: Rajecký a krupinský mestský archív. [A rajeci és korponai városi levéltár.] *Sborník Matice Slovenskej. Historia XVIII.* évf. p. 269—270.
81. POLLA, BELLO: Archív slob. král. privilegovaného mesttečka Slovenskej L'upče. [Zólyomlipcse szabad királyi város levéltára.] *Sborník Matice Slovenskej. Historia XVIII.* évf. p. 267—269.
82. BERLÁSZ JENŐ: A községi levéltárak állapotáról. *Levéltári Közlemények* 18—19. évf. p. 526—537.
83. SZABÓ ISTVÁN: A magánlevéltárak ügye. *Levéltári Közlemények* 18—19. évf. p. 76—105.
84. CZOBOR ALFRÉD: A családi levéltárak a középkorban. *Levéltári Közlemények* 18—19. évf. p. 380—440.

85. TIRSCHER JOLÁN: A Perényi-család levéltári egyezménye 1597-ben. *Levéltári Közlemények* 18—19. évf. p. 472—476.
86. FEKETE NAGY ANTAL: II. Rákóczi Ferenc fejedelem levéltára. *Levéltári Közlemények* 18—19. évf. p. 441—455.
87. BAKÁCS ISTVÁN JÁNOS: A Szathmáry Király-család borsódi ágának levéltára. *Levéltári Közlemények* 18—19. évf. p. 476—484.
88. A sárvár-felsővidéki gróf Széchenyi-család levéltárának rövid leírása. — Budapest: A család. 86 [2] p.

Írástörténet, oklevéltan, pecséttan.

89. SZENTPÉTERY IMRE: Az erdélyi okleveles gyakorlat jellege. — Budapest: Franklin. 4° 10 p.
Kny.: *Turul* 55. k.
90. TÓTH LÁSZLÓ: Ki és miért hamisította a Szilveszer-bullát. [Német kivonattal.] *Turul* 55. k. p. 63—70. [96.]
91. SZENTPÉTERY IMRE: Erőszakolt bonyodalom egy oklevél körül. [Lónyay Ferenc: A nagylónyai és vásárosnaményi Lónyai-család eredete.] *Századok* 75. évf. p. 107—111.
V. ö. 1941 : 134.
92. NOVÁK, L'UDOVÍT: Najstaršia, doteraz neznáma česka listnia zo Slovenska. (Stiborovska; Skalica 13. decembra 1422; s prílohou faksimile.) [Legrégibb, eddig ismeretlen cseh nyelvű oklevél Szlovenszkból. Stibor-féle, 1422. december 13. facsimile melléklettel.] *Acta eruditae societatis Slovacae. I. Linguistica Slovaca* III. p. 130—133.
93. HUŠČAVA, ALEXANDER: Neznamá trnavská listina z roku 1490. [Ismeretlen nagyszombati oklevél az 1490. évből.] *Acta eruditae societatis slovacae I. Linguistica Slovaca I—II.* p. 303—306.
94. KUMOROVITZ L. BERNÁT: A szfragisztika multja. — Gödöllő: [Dunántúl ny. Pécs.] 22 [2] p.
Ism.: Farkas L. *Századok* 76. évf. p. 361.
95. JERŠOVÁ, MÁRIA: Pečate mesta Turčianského Sv. Martina. [Turóc-Szent-Márton város pecsétjei.] *Sborník Matica Slovenskej. Historia* XVIII. évf. p. 271—272. és 1 képmel-léklet.

Családtörténet, címertan.

96. BAÁN KÁLMÁN: *Heves és Külső-Szolnok vármegye 1647. évi nemesi összeírása.* *Magyar Családtörténeti Szemle* 7. évf. p. 45—46.
97. vitéz HORÁNSZKY PÁL: Adatok Liptó vármegyei családok történetéhez. — Budapest: Fodor ny. 17 [3] p.
Ism.: Baán K. *Magyar Családtörténeti Szemle* 7. évf. p. 288.
98. SCHNEIDER MIKLÓS: *Vas vármegye nemesi összeírása.* I. k. 1—2. füzet. — Szombathely: [Rónai ny. Kőszeg.] 88 p.
99. B. KOZMUTZA LÍVIA: *Nemesek Veszprém vármegye 1696. évi katonai összeírásában.* *Magyar Családtörténeti Szemle* 7. évf. p. 94—95.

100. PENYIGÉY M. DÉNES (közli): Szabad és Királyi *Debreczen* Városában lakó Nemesek Nevei betűi rendben. 1840-ben össze írta *Szentgyörgyi Elek*. t. nes Bihar megye esküttje. *Magyar Családtörténeti Szemle* 7. évf. p. 262—263, 283—286.
101. ETHEY GYULA: A verebélyi érseki nemesi szék. *Magyar Családtörténeti Szemle* 7. évf. p. 97—107, 127—132, 156—160, 178—185, 240, 258—260, 272—276.
102. GERŐ JÓZSEF: Nemességadományozások 1848 után. *Levéltári Közlemények* 18—19. évf. p. 468—472.
103. G. VARGHA ZOLTÁN: Per egy armálisért a XVIII. században. *Magyar Családtörténeti Szemle* 7. évf. p. 248—251. 2 t.
104. MOLNÁR JÓZSEF: Néhány tiszántúli nemes családról. *Magyar Családtörténeti Szemle* 7. évf. p. 65—66, 90—91.
105. Görzsönyi VARGHA ZOLTÁN: A budapesti Kálvin-téri kriptá lakói. — Budapest: [Szilveszter ny.] 48 p.
Kálvin könyvtár, 36.
Ism.: Takács E. *Magyar Családtörténeti Szemle* 7. évf. p. 120.
106. Szeőkeffalvi SZENT-MIKLÓSY LÁSZLÓ: Egre stői anyakönyvek. *Magyar Családtörténeti Szemle* 7. évf. p. 142—144, 166—168, 186—189, 214—216.
107. Szeőkeffalvi SZENT-MIKLÓSY LÁSZLÓ: A dálnoki *Árkosy*-család abrudbányai ága. — [Veszprém: Egyházmegyei ny.] 24 p.
Kny.: *Magyar Családtörténeti Szemle* 7. évf.
108. B.KOZMUTZA LÍVIA: A nemes *Balogh*-család. *Magyar Családtörténeti Szemle* 7. évf. p. 42—43.
109. IVÁNYI BÉLA: A Tomaj nemzetség és a Tomaj nemzetségbeli Losonczi *Bánffy*-család története. 1. Kezdetétől — 1526-ig. — Budapest: Hornyánszky ny. VIII, 650 [2] p. 3 t. 9 térk.
110. CZAKÓ KÁROLY (közli): A nagybarcsai *Barcsay*-család (IV. befejező közlemény.) *Magyar Családtörténeti Szemle* 7. évf. p. 14—20. 1 t.
V. ö. 1940: 91.
111. MOLNÁR JÓZSEF: Adatok a „Csengeri” *Barcsay*-család történetéhez. *Magyar Családtörténeti Szemle* 7. évf. p. 145—150. 1 t.
112. ZALESKI ZBIGNIEW: Bem József altábornagy származása. *Hadtörténelmi Közlemények* 42. évf. p. 173—180.
113. KOVALOVSKY, NICOLAS: Le prince Auguste *Crouy-Chanel*. Un prétendant au trône de Hongrie. *Nouvelle Revue de Hongrie* 34. (10.) évf. 64. k. p. 378—384.
114. báró NYÁRY PÁL: Egy magyar trónkövetelő és ősei. *Magyar Családtörténeti Szemle* 7. évf. p. 241—248. 1 t.
115. BAÁN KÁLMÁN: A *Csaba*-család. (Egy régi magyar polgárcsalád története.) *Magyar Családtörténeti Szemle* 7. évf. p. 169—178. 1 t.
116. B. BOÉR GÉZA: Erdélyi levelesládából. Leszármazási táblázat a *Cseffei* perrel kapcsolatban. *Magyar Családtörténeti Szemle* 7. évf. p. 164—165. 1 t.
Ld. 1260, 139.

117. DESSEWFFY SÁNDOR: A *Dessewffy* nemzetség közéleti szerepe a Habsburg korszakban. — Budapest: Dessewffy nemzetség. [Soksz.: Kele.] 4° 43 p. 1 t.
Ld. 1261.
118. ZOMBORY GÉZA: A kecskeméti *Ferenczy*-család. *Magyar Családtörténeti Szemle* 7. évf. p. 76—84. 1 t.
119. BAÁN KÁLMÁN: A Borzási és Szilágybagosi *Fodor*-család története. *Magyar Családtörténeti Szemle* 7. évf. p. 121—127. 1 t., p. 151—156.
120. BÁRÓ PETRICHEVICH-HORVÁTH EMIL: *Fráter* György leszármazása. *Magyar Családtörténeti Szemle* 7. évf. p. 223—231.
121. SARLAY SOMA: A *Garay*-család. [Német kivonattal.] *Turul* 55. k. p. 35—38. [42.]
122. G. VARGHA ZOLTÁN: A *Grynaeus*-család. *Magyar Családtörténeti Szemle* 7. évf. p. 10—14. 1 t.
123. MOLLAY KÁROLY: Soproni élet a 15. század második felében. (A *Haberleüer*-család története.) [Német kivonattal.] — Sopron: Röttig-Romwalter ny. 36 p. 1 t.
Kny.: *Soproni Szemle* 5. évf. — A Soproni Szemle kiadványai, 119.
124. BÁRÓ CONRAD-HAUER ARNOLD: A soproni báró *Hauer*-család leszármazásához. *Soproni Szemle* 5. évf. p. 241—243.
125. B. BOÉR GÉZA: *Mátyás* király faji származása. *Magyar Családtörténeti Szemle* 7. évf. p. 25—27. 1 t.
Ld. 1262.
126. KJ. J. L.: A nagyjeszeni *Jeszenszky*-család XIII—XVI. századbeli leszármazása. [Német kivonattal.] *Turul* 55. k. p. 32—35. [42.]
127. KÓSA JÁNOS: A nemességszerző *Kalmárffy* Ignác. [Német kivonattal.] *Turul* 55. k. p. 38—39. [42.]
128. TÓTH LÁSZLÓ: Még egyszer *Kalmárffy* Ignác. [Német kivonattal.] *Turul* 55. k. p. 86—87. [96.]
129. REISZIG EDE: A *Kanizsaiak* a XV. században. [Német kivonattal.] *Turul* 55. k. p. 22—31, 71—81. [42.]
130. BARTAL AURÉL: A csallóközi *Karcsák* és a *Karcsaiak* a középkorban. — Budapest: Sylvester ny. VIII, 196 p. 2 t. 5 térk.
Ism.: Fekete Nagy A. *Turul* 56. k. p. 86—88.
131. SARLAY SOMA: *Kármán*-család. *Magyar Családtörténeti Szemle* 7. évf. p. 88—89.
132. G. VARGHA ZOLTÁN: Pótlás a *Kármán*-család leszármazásához. *Magyar Családtörténeti Szemle* 7. évf. p. 270—272.
133. VERBÉNYI LÁSZLÓ: Családi feljegyzések és a várostörténet. [*Lewiszký* család.] *Soproni Szemle* 5. évf. p. 67.
134. LÓNYAY FERENC: A nagylónyai és vásárosnaményi *Lónyay-család* eredete. — Budapest: Egyetemi ny. 176 [2] p. 6 t. V. ö. 1941: 91.
135. SZAPPANOS SÁNDOR: A kecskeméti *Szappanos*-család. *Magyar Családtörténeti Szemle* 7. évf. p. 39—42. 1 t.

136. BAÁN KÁLMÁN: A *Tagányi*-család. *Magyar Családtörténeti Szemle* 7. évf. p. 49—58.
137. MOLNÁR JÓZSEF: Adalékok az urai *Uray*-család csengeri ágának kapcsolataihoz. *Magyar Családtörténeti Szemle* 7. évf. p. 232—240. 1 t., p. 253—258. 1 t., p. 277—283.
138. BÁRÓ NYÁRY PÁL: *Uza* Ferenc genealogiája. *Magyar Családtörténeti Szemle* 7. évf. p. 44—45.
139. ZATHURECZKY MIKLÓS: *Zathureczky és Dávid* ikercsaládok története. 1200—1941. — [Budapest: Jövő ny.] 43 [5] p.
140. ERDÉLYI, M.: Das Heldengeschlecht der *Zrínyi*s. *Das Schaffende Unbarn* 2. évf. 8. füz. p. 30—32. 2 t. [5 kép.]
141. DONÁSZY FERENC: Nemzeti jelvényeink története. — Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 80 p., 16 t. Ísm.: Cz. A. *Turul* 56. k. p. 47.; (St. B.) *Ungarische Jahrbücher* 22. k. p. 344.
142. BÁRÓ NYÁRY PÁL: A magyar nemzeti lobogó színei. *Magyar Családtörténeti Szemle* 7. évf. p. 92—94, 116—117.
143. VÁCZY, PÉTER von: Die ungarische Nationalfahne. *Ungarn* 2. évf. p. 529—536. 3 t. [6 kép.]
144. KUMOROVITZ L. BERNÁT: A magyar címer kettőskeresztje. — Budapest: Franklin ny. 4° 18 p. 1 t. Kny.: *Turul* 55. k.
145. SZÉLL SÁNDOR: Városaink neve, címere és lobogója. Történeti és heraldikai tanulmány. — Budapest: Vármegyei szociográfiák kiadóhivatala. 94 p. 1 t.
146. A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címjegyzéke. II. A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címereslevelei. 7. k. 1801—1825. Leírta ÁLDÁSY ANTAL. Sajtó alá rendezte CZOBOR ALFRÉD. — Budapest: Áldásy József. X, 576 p.
147. CSABAI ISTVÁN: Erdélyi címereslevelek. [Német és olasz kivonattal.] *Szépművészet* 2. évf. p. 220—224. [233—234.] 2 t. [8 kép.]
148. ETHEY GYULA: *Nyitra* vármegyében kihirdetett címeres levelek jegyzéke 1607—1641. *Magyar Családtörténeti Szemle* 7. évf. p. 21—23, 47—48, 71. V. ö. 1940: 130.
149. SALAMON HENRIK: A *Báthoryak* sárkányfogas címere. — Budapest: Hellas r. t. 4 p. Kny.: *Fogorvosok Lapja*.
150. ISTVÁNYI GÉZA: A *Domokos*-család címeres nemeslevele 1593-ból. [Német kivonattal.] *Turul* 55. k. p. 84—86. [96.]
151. BOTTLO BÉLA: A *Tornallyay*-család címereslevele 1513-ból. [Német kivonattal.] *Turul* 55. k. p. 82—84. [96.] 1 kép.

Történeti ikonográfia.

152. MIHÁLYI ERNŐ: Krisztusarc a művészetben. *Pannonhalmi Szemle* 16. évf. p. 107—114.
153. LEVÁRDY REZSŐ: Az Árpádkor Krisztus-képe. — Pannonhalmi: [Sárkány ny. Budapest.] 20 p.

- Kny.: *Pannonhalmi Szemle* 16. évf. — A Pannonhalmi Szemle könyvtára, 35.
154. BOGYAI TAMÁS: Isten báránya. (Adatok az Árpád-kori templomkapuk ívméződíszítéseinek ikonográfiájához.) *Regnum* 1940—1941. évf. p. 94—122. 3 t. [5 kép.]
155. ERDÉLYI GIZELLA: Constans császár bronzmellképe. *Búvár* 7. évf. p. 418—420. 3 kép.
156. DERCSÉNYI DEZSŐ: Nagy Lajos ikonográfiája. [Német és olasz kivonattal.] *Szépművészet* 2. évf. p. 239—242. [259.] 2 t.
157. Ifj. VAYER LAJOS: Széchenyi István képmásai. *Tükör* 9. évf. p. 419—423. 19 kép.

Éremtan.

158. Az Országos Magyar Történeti Múzeum Éremtára jelentősebb új szerzeményei 1940-ben. *Numizmatikai Közlöny* 40. évf. p. 89.
159. H. L.: Éremleletek, melyek az Országos Magyar Történeti Múzeum Éremtárában kerültek feldolgozás alá. *Numizmatikai Közlöny* 40. évf. p. 90.
160. KOVÁCS ISTVÁN: Az ó-görög pénzek pontozott típusának jelentősége. [Német és francia kivonattal.] *Erdélyi Múzeum* 46. évf. p. 235—242.
161. MÉREY ANDOR: Szórványos kelta éremleletek. *Archaeologiai Értesítő* 3. évfolyam 2. k. p. 24.
162. LAKOS JÁNOS: Kiadatlan típusú kelta tetradrachma. [Német és francia kivonattal.] *Numizmatikai Közlöny* 40. évf. p. 80. [100, 103.] 2 kép.
163. KERÉNYI ANDRÁS: Balkánon talált római éremlelet. [Német és francia kivonattal.] *Numizmatikai Közlöny* 40. évf. p. 19—23. [97, 101.]
164. KUŠIK, MICHAL: Nález aurea cisára Theodosia II. v. Host pri Topol'čiankách. [II. Theodosius császár aranypénzének lelete Keresztúron Kistapolcsány mellett.] *Časopis Slovenskej Učenej Spoločnosti III. Historica Slovaca I—II*. p. 298—299.
165. MACREA, M.: Monetele și părăsirea Daciei. *Anuarul Institutului de Studii Clasice* III. p. 271—305. *Ism. Historische Zeitschrift* 165. k. p. 639.
166. HEREPEI JÁNOS: A kenézlői lelet X. századbeli olasz érmei. *Erdélyi Múzeum* 46. k. p. 30—35.
167. JESZENSZKY GÉZA: A vezérek pénzverése. [Német és francia kivonattal.] *Numizmatikai Közlöny* 40. évf. p. 24—27. [97, 101.]
168. HUSZÁR LAJOS: A segesvári pénzverő Zsigmond korában. [Német és francia kivonattal.] *Numizmatikai Közlöny* 40. évf. p. 28—33. [97, 101.]
169. SCHULEK ALFRÉD: Vegyesházi királyaink pénzei és korrendjük. III. Albert és Erzsébet. — Budapest: Stádium ny. 4° 16 p.

- Kny.: *Numizmatikai Közlöny* 40. évf.
170. HUSZÁR LAJOS: A budai pénzverés II. Lajos korában. *Tanulmányok Budapest Multjából*, 9. p. 176—193. 1 [7.] t. Budapest Székesfőváros Várostörténeti Monográfiái, 13.
171. LESZTÉ ANDOR: A szuhogyi csortakői vár XVI. századbeli pénzhamisító műhelye. [Német és francia kivonattal.] *Numizmatikai Közlöny* 40. évf. p. 49—54. [99, 102.] t. II.
172. ESZE TAMÁS: A kassai pénzverőház 1705—1710. — Budapest: Stádium ny. 4° 16 p.
Kny.: *Numizmatikai Közlöny* 40. évf.
173. VAYER LAJOS: Mária Terézia metszetekről másolt érmei. [Német és francia kivonattal.] *Numizmatikai Közlöny* 40. évf. p. 70—73. [99—100, 103.] t. III.
174. HUSZÁR LAJOS: Batthyány Károly József herceg arcképes érme. [Német és olasz kivonattal.] *Szépművészet* 2. évf. p. 99—100. [112.] 1 kép.
175. ROSKA MÁRTON: A Torma Zsófia-gyűjtemény az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárában. [Magyar-német.] — Kolozsvár: Minerva. 4° [6] 350 [4] p. CLI t. 38 kép.
176. HUSZÁR LAJOS: Kresznerics Ferenc érmészeti feljegyzései. [Német és francia kivonattal.] *Numizmatikai Közlöny* 40. évf. p. 74—79. [100, 103.]

Ásatások, leletek.

177. DOMBAY JÁNOS: Régészet és történelem. Kutatási feladatok Baranyában. *Sorsunk* 1. évf. p. 225—236.
178. X. Y.: A Régiségtudományi Intézet személyzetének és külső munkatársainak régészeti munkássága 1941-ben. *Dolgozatok* 17. k. p. 179—183.
179. KRASKOVSKÁ, L': Nové nálezy slovanských pamiatok na Slovensku. [Új szláv leletek Szlovénzskón.] *Sborník muzealnej spoločnosti XXXIV—XXXV.* évf. p. 127—132.
180. BÁLINT ALAJOS: Csanád, Arad és Torontál k. e. e. vármegyék régészeti katasztere. — Makó: Csanád vármegye. közönsége. 36 p. 1 térk.
Csanád vármegyei Könyvtár, 37.
Ism.: Párducz M. *Dolgozatok* 17. k. p. 187.
181. SEMMER, VIKTOR: Archeologické nálezy v Čačove (Okres Senica nad Myjavou). [Régészeti leletek Csácsón. Szenicei járás, Miava mellett.] *Sborník muzealnej slovenskej spoločnosti XXXIV—XXXV.* évf. p. 137—139.
182. EISNER, JÁN: Výzkum na Dėvíně v letech 1933—1937. Památce dra Josefa Zavadila. [A dévényi ásatások az 1933—1937. években. Zavadil József emlékének.] — *Časopis Slovenskej Učenej Spoločnosti III. Historica Slovaca I—II.* p. 108—137. 10 t.
183. LOVAS ELEMÉR: Győrváros régészeti katasztere. *Győri Szemle* 12. évf. p. 170—181.

184. ROSKA MÁRTON: A gyulavarsándi (Arad m.) Laposhalom rétegtani viszonyai. [Magyar-francia.] — Budapest: [Egyházmegyei ny. Veszprém.] 4° 18 p. 24 kép.
Kny.: *Folia Archaeologica* III—IV. k.
185. MITHAY SÁNDOR—BOTTYÁN ÁRPÁD: Első koronci ásatás a Bábótán. (1939.) — Győr: [Baross ny.] 12 p. 4 t.
A Győri Szemle könyvtára, 16.
186. WILLVONSEDER, KURT: Spona typu spindlerfeldského z Lubiny. [Spindlerfeldi típusú csatt Lobonyából.] *Sbornik muzealnej slovenskej spoločnosti* XXXIV.—XXXV. évf. p. 132—137.
187. PÁRDUZ MICHÁLY: Ásatás Ószentivánon. [Német kivonattal.] A Régiségtudományi Intézet ásatásai 1941-ben. *Dolgozatok* 17. k. p. 175. [177.]
188. RUSSU, I. I.: Descoperiri arheologice la Potaissa. *Anuarul institutului de Studii Clasice* III. p. 319—340.
189. OPLUŠTIL, A.: Stražinský hrob č. II. Nález z roku 1939. [A vágóri sír II. sz. 1939. évi lelet.] — Piešťany: Typ. Grafia. 1939. 8 p.
Zprávy Piešťanskej muzealnej spoločnosti. Vydanie č. 11.
190. HUSZÁR LAJOS: Az első világsomlyói lelet megtalálásának és Bécsbe jutásának története. [Magyar-német.] *Folia Archaeologica* III—IV. k. p. 138—147.
191. MOZSOLICS AMÁLIA: A második velemi kincslelet. [Francia kivonattal.] — [Szombathely: Vasvármegyei Múzeum.] 8 p.
Kny.: *Dunántúli Szemle* 8. évf. — A Dunántúli Szemle könyvei, 181.
192. SCHULEK JÁNOS: A visegrádi ásatások. *Építészet* 1 k. p. 44—49. 7 kép.
193. RADNÓTI ALADÁR: A zalahosszúfalusi ezüstlelet. [Magyar-német.] — Budapest: [Egyházmegyei ny. Veszprém.] 4° 24 p. [3 t.]
Kny.: *Folia Archaeologica* III—IV. k.
194. FLOCA, O.: Cercetări arheologice în munții Zlatnei, pe dealul Boteș și Corabia. *Anuarul Institutului de Studii Clasice* III. p. 160—173.
195. FETTICH, NÁNDOR: Germanenfunde am Rhein im Lichte der Sudosteuropäischen Archäologie. *Ungarn* 2. évf. p. 585—599. 2 t.
196. LÁSZLÓ GYULA: Egy regensburgi vállkő. [Magyar-német.] *Folia Archaeologica* 1939. I—II. k. p. 209—221. [II. t.], 3 kép.

Történeti földrajz.

197. KÁDÁR, LADISLAS: Géographie et histoire. *Nouvelle Revue de Hongrie* 34. (10.) évf. 65. k. p. 396—408.
198. BAUMGARTEN, ALEXANDER: Une vieille carte, une vérité ancienne. *Nouvelle Revue de Hongrie* 34. (10.) 65. k. p. 545—551. 1 t.

199. KALMÁR GUSZTÁV: Magyar geopolitikai törekvések. *Pannonthalmi Szemle* 16. évf. p. 31—47.
200. MALASCHOFSKY, ALFRED: Beiträge zur Siedlungsgeographie der Slowakei. *Südost Forschungen* 6. évf. p. 167—203. 3 t. Ism.: E. Lendl, *Karpathenland* 12. évf. p. 379—380.

Nyelvtörténet.*

201. GÁLDI, LADISLAS: La langue hongroise entre l'Orient et l'Occident. *Nouvelle Revue de Hongrie* 34. (10.) évf. 65. k. p. 491—498.
202. TERSTYÉNI CZ. FERENC: Magyar közszoí eredetü személynevek az 1211-i tihanyi összeírásban. — Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság. 60 p. Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai, 59.
203. GÁCSEK IMRE: Az 1211. évi tihanyi összeírás helyesírása és hangtani sajátosságai. — Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság. 34 [2] p. Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai, 58. — *Pannonthalmi Füzetek*, 29. Ism.: Danczi V. *Pannonthalmi Szemle* 16. évf. p. 308.
204. GÁCSEK IMRE: Az 1211. évi tihanyi összeírás helyesírása és hangtani sajátosságai. [Részlet.] Hangtani sajátságok. *Magyar Nyelv* 37. évf. p. 255—260.
205. GÁLDI LÁSZLÓ: Szövegjavítások a Schlágli Szójegyzék kiadásához. *Magyar Nyelv* 37. évf. p. 272—275.
206. IVÁNYI BÉLA: Magyar nyelvemlékek a herceg Batthyány-család körmendi levéltárában. — Budapest: [Egyetemi ny.] 24 p. Kny.: *Magyar Nyelv* 37. évf.
207. TÁLASI ISTVÁN: Szó- és szólástörténeti adatok a jász-kúnsági levéltárakból. *Magyar Nyelv* 37. évf. p. 35—41, 128—133.
208. BEKE ÖDÖN: Növény- és állatneveink történetéhez. *Debreceni Szemle* 15. évf. p. 249—255.
209. MARKÓ ÁRPÁD: Az „alázatos“ kifejezés használatának történeti multja. *Magyar Katonai Szemle* 11. évf. 3. sz. p. 861—863.
210. GÁLDI, LADISLAS: L'origine du nom des hussards. Sources balkaniques du hongrois huszár > slovaque husár etc. *Acta eruditae societatis Slovaca I. Linguistica slova I—II.* p. 53—59.
211. TRÓCSÁNYI ZOLTÁN: Kormeghatározó-e az ő, ű, ö, ü, 6, 7, ő, ű. *Magyar Könyvszemle* 3. folyam 65. év p. 182—184.
212. MAY ISTVÁN: Mészáros Ignác kéziratosa magyar nyelvtenáról. *Magyar Nyelv* 37. évf. p. 23—25.

* Az idevágó nyelvészeti címanyag időről-időre a Magyar Nyelv kiadásában, Seregély Emma összeállításában jelenik meg.

213. SZABÓ T. ATTILA: A visszatért keleti részek népnyelve. *Magyar Nyelv* 37. évf. p. 1—12.
214. GAJDOŠ, VSEVLAD J.: Slovenské glosy v latinskom misáli zo XVI. storočia. [Szlovák glosszák egy XVI. századi latin misekönyvben.] *Časopis Slovenskej Učenej Spoločnosti III. Historica Slovaca I—II.* p. 221—243. 2 képmelléklet.
215. KOTVAN, IMRICH: Juraj Fándly a slovenský jazyk. [Fándly György és a szlovák nyelv.] *Acta eruditae societatis Slovaca. I. Linguistica Slovaca I—II.* p. 286—291.
216. TAFFERNER, ANTON: Beiträge zur deutschen Ortsnamenforschung in Ungarn. *Deutsche Forschungen in Ungarn* 6. évf. p. 234—246.
217. TAFFERNER, ANTON: Die Ortsnamengebung im Spiegel der Kämpfe zwischen Kaiser Heinrich III. und Ungarn. Schildgebirge, ein deutscher Ortsname. *Deutsche Forschungen in Ungarn* 4. évf. p. 276—284.
218. TAFFERNER, ANTON: „Siebenbürgen“ oder „Siebenbergen“? Zur neuen Theorie um die Entstehung des Landesnamens Siebenbürgen. *Deutsche Forschungen in Ungarn* 6. évf. p. 302—326.
219. BEKE ÖDÖN: Földrajzi nevek Ugocsa megyében. *Debreceni Szemle* 15. évf. p. 158—161.
220. DICKENMANN, ERNST: Studien zur Hydronomie des Savesystems. *Archivum Europae Centro-Orientalis.* 7 k. p. 197—239. V. ö. 1940: 177.
221. HOUDEK, IVAN: Počiatky a vývoj tatranského názvoslovía. [A tátrai helyelnevezések kezdetei és kifejlődése.] *Časopis Slovenskej Učenej Spoločnosti III. Historica Slovaca I—II.* p. 250—269.
222. LOISCH, JOHANN: Zipser Ortsnamen aus Wiener Archiven. *Südost Forschungen* 6. évf. p. 264—273. 1 t.
223. MOSER, HUGO: Fränkische Ortsnecknamen und Neckwerse aus Südosteuropa (einschl. Galizien). *Südost Forschungen* 6. évf. p. 647—654.
224. VARGA, ANNA, FRAU STEPH. TÁLASI: Zum Wortschatz einer ungarländischen deutschen Siedlung. (Kistormás, Komitat Tolna.) *Nép és Nyelv* 1. évf. p. 23—28, 58—62, 93—96, 122—125. 12 ábra.
225. ADY LÁSZLÓ: Magyarakpus helynevei. — Kolozsvár: Minerva. 21 [5] p.
Kny.: *Erdélyi Múzeum* 46. k. — Erdélyi Tudományos Füzetek, 124.
226. BEKE ÖDÖN: A Mádéfalva-féle helynevekhez. *Dunántúli Szemle* 8. évf. p. 289.
227. VERBÉNYI LÁSZLÓ: Adalék a magyar nyelv terjedésére Sopronban. *Soproni Szemle* 5. évf. p. 62—63.
228. CSONKÁS MIHÁLY: Székesfehérvár. *Magyar Nyelv* 37. évf. p. 106—110.

**A történettudomány története, történeti módszertan,
történetfilozófia.**

229. VALJAVEC, FRITZ: Der Werdegang der deutschen Südostforschungen und ihr gegenwärtiger Stand. *Südost Forschungen* 6. évf. p. 1—37.
230. WIRTHOVEN, ANTON FRANZ CHRISTIAN: Die volksdeutsche Forschungsarbeit im Nachkriegsungarn. *Deutsche Forschungen in Ungarn* 4. évf. p. 1—17, 188—199., 6. évf. p. 266—286.
231. BASCH, FRANZ: Deutsche Volksforschung in Ungarn. *Deutsche Forschungen in Ungarn*. 4. évf. p. 177—178.
232. GÁLDI, LÁSZLÓ: Die heutige Stand der ungarischen Siedlungsgeschichte. *Das Schaffende Ungarn* 2. évf. 5. füz. p. 27—29.
233. FÜGEDI ERIK: A Felvidék településtörténetének újabb német irodalma. *Századok* 75. évf. p. 405—421.
234. MOGA, ION: Părerii istorice ungurești privitoare la Româniile din Transilvania medievală. [Magyar történelmi vélemények a románokról a középkori Erdélyben.] — Cluj: Cartea românească. 34 p.
235. TÓTH, LADISLAS: Joseph Bajza. — Budapest: Société de la Nouvelle Revue de Hongrie. 13 [3] p.
Kny.: *Nouvelle Revue de Hongrie* 34. (10.) évf.
- 235a. LUKINICH IMRE: Barabás Samu. 1855—1940. [Nekrológ.] *Századok* 75. évf. p. 111—112.
236. VANYÓ THAMÉR: Brodarics István. *Jelenkor* 3. évf. 4. sz. p. 10—11.
237. BALANYI GYÖRGY gyászbeszéde Fögel József ravatalánál. 1941. okt. 25-én. *Akadémiai Értesítő* 51. k. p. 366—367.
238. WELLMANN IMRE: Herzog József 1880—1941. [Nekrológ.] *Századok* 75. évf. p. 465—468.
239. GRÓF ZICHY ISTVÁN gyászbeszéde Herzog József ravatalánál. *Akadémiai Értesítő* 51. k. p. 368—369.
240. TÓTH ZOLTÁN: Jorga Miklós és a székelyek román származásának tana. — Kolozsvár: Minerva. 20 p.
Kny.: *Erdélyi Múzeum* 46. k. — Erdélyi Tudományos Füzetek, 132.
241. GÁLDI LÁSZLÓ: Jorga. *Magyar Szemle* 40. k. p. 43—47.
242. GÁLDI, LADISLAS: Nicolas Jorga. *Nouvelle Revue de Hongrie* 34. (10.) évf. 64. k. p. 70—72.
243. ECKHARDT, FRANÇOIS: Árpád Károlyi. In memoriam. *Nouvelle Revue de Hongrie* 34. (10.) évf. 64. k. p. 76—78.
244. HORÁNSZKY LAJOS: Magyarok Bécsben. Károlyi Árpád és Thallóczy Lajos köre. — Budapest: Thallóczy Lajos Társaság. 44 p.
A Thallóczy Lajos Társaság kiadványai, 10.
245. BODNÁR REMIG: Dr. vitéz Kárpáthy-Kravjanszky M. Mór. [Nekrológ.] *Regnum* 1940—1941. évf. p. 430—433.
246. LUKINICH IMRE: Márki Sándor r. tag emlékezete. 1853—1925. — Budapest: Magyar Tudományos Akadémia. 16 p.

- A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek, 23. 9.
247. LUKINICH IMRE: Márki Sándor emlékezete. (1853—1925.) *Budapesti Szemle* 260. k. p. 401—413.
248. JANCsó ELEMÉR: Gróf Mikó Imre a művelődéspolitikus. *Hitel* p. 44—58.
249. Bónis György: Murarik Antal. [Nekrológ.] *Regnum* 1940—1941. évf. p. 434—436.
250. Gróf Crouy-Chanel Katalin: Johannes von Müller magyar barátai. Levelek a schaffhauseni levéltárból. — Pécs: Danubia. 70 [4] p.
Minerva könyvtár, 138.
251. ZADÁNYI ÉVA: Batsányi János és Johannes von Müller. — Budapest: Dunántúl ny. Pécs. 96 [2] p.
Minerva könyvtár, 137.
252. A magyar történetírás háborús halottai. 1. Schünemann Konrád. Írta: TóTH László. 2. Pillias Emil. Írta: MARKó ÁRPÁD. *Magyar Szemle* 40. k. p. 147—148, 149—151.
253. TAFFERNER, ANTON: Univ. Prof. dr. Konrad Schünemann zum Gedächtnis. — Budapest: Buschmann. 8 p.
Kny.: *Deutsche Forschungen in Ungarn* 4. évf.
254. Kósa János: A kapitalizmus történetírója. [Sombart Werner. Nekrológ.] *Jelenkor* 3. évf. 13. sz. p. 12.
255. NÉMETH SÁMUEL: Egy soproni ábrándos történetíró: Borgátai Szabó József. — Sopron: Röttig-Romwalter ny. 14 [2] p.
Kny.: *Soproni Szemle* 5. évf. — Soproni Szemle kiadványai, 112.
256. SZABADY BÉLA: Telekesy István egri püspök a győri egyházmegye történetírója. — Győr: Baross ny. 44 p. 1 t.
Kny.: *Győri Szemle* 12. évf. — Győri Szemle könyvtára, 17.
257. Gróf Teleki József életéhez. (1833—1850.) [Közzéteszi LUKINICH IMRE.] *Akadémiai Értesítő* 51. k. p. 245—311.
258. TóTH, LADISLAS: Louis Thallóczy. L'imitateur des recherches balkaniques hongroises. — Budapest: [Athenaeum.] 14 p.
Kny.: *Nouvelle Revue de Hongrie* 34. (10.) évf. 64. k.
Ism.: *G. Corvina* 4. évf. p. 461—462.
259. TóTH László: A magyar balkánkutatás megindítója: Thallóczy Lajos. *Jelenkor* 3. évf. 24. sz. p. 15—16.
Ld. 244, 895.
-
260. vitéz TIMON BÉLA: Irányelvek a hadtörténelem és a hadtörténetírás tudományos műveléséhez. — Budapest: M. Kir. Honvéd Vezérkar Főnöke. 102 p.
Ism.: Seléndy A. *Hadtörténelmi Közlemények* 42. évf. p. 122—124.; *Magyar Katonai Szemle* 11. évf. 4. sz. p. 268.; Komoróczy Gy. *Századok* 76. évf. p. 230—232.
261. KRING MIKLÓS: Helytörténelem. Célok és módszerek. — Nyíregyháza: Kétz Géza kny. 10 p.
Kny.: *Szabolcsi Szemle* 8. évf. — A Bessenyei-Társaság kiadványai, 4.

262. GOSZTONYI GYULA: Várostörténeti kutatások újabb módszerei. — [Budapest: Stádium ny.] 4° 6 p.
Kny.: *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* 75. évf.
263. VANYÓ TIHAMÉR: A plébániatörténetírás módszertana. — Pannonhalma: [Stephaneum ny. Budapest.] 68 p.
Kny.: *Regnum*. 1940—1941. évf.
Ism.: Holub J. *Századok* 76. évf. p. 478—480.
264. VANYÓ TIHAMÉR: A falu papja. [Egy fejezet a szerzőnek „A plébániatörténetírás módszertana” címen megjelenő munkájából.] *Pannonhalmi Szemle* 16. évf. p. 208—213.
265. MADZSAR IMRE: A történetírás természetéről. *Századok* 75. évf. p. 1—38.
266. NASZÁLYI EMIL: Történet-szemlélet a XII. században. — Budapest: Stephaneum ny. 22 p.
Kny.: *Bölcséleti Közlemények* 7. k.
267. SZEKFŰ GYULA: Magyar katolikus történetfelfogás. *Katolikus Írók Új Magyar Kalauza* p. 396—419.
Ism.: Kollár G. *Pannonhalmi Szemle* 16. évf. p. 142—143.
268. RÉVÉSZ IMRE: Református történet szemlélet. — Budapest: [Franklin ny.] 18 p.
Kny.: az „*És lőn világosság*” c. emlékkönyvből.
269. PETRANU, C.: Necesități, îndrumări, idealuri și realizări în istoriografia artei românești din Transilvania. [Erdély román művészettörténetírásának problémái.] — Bukarest: Omagiul I. Lupaș. 15 p.

Általános és gyűjteményes munkák.

270. POLNER ÖDÖN: Nép, nemzet, állam. *Társadalomtudomány* 21. évf. p. 265—287.
271. DÉKÁNY ISTVÁN: Nép, nemzet, állam viszonya ma. *Társadalomtudomány* 21. évf. p. 5—28.
272. ZSIRAI MIKLÓS: A finnugorság évezredes élet-halálharca. *Magyar Szemle* 41. k. p. 372—379.
273. ESTERHÁZY, COMTE MAURICE: „Entre l'Orient et l'Occident” *Nouvelle Revue de Hongrie* 34. (10.) évf. 65. k. p. 385—390.
274. JOÓ, TIBERIO: La missione storica dell'Ungheria. *Corvina* 4 évf. p. 699—708.
275. Magyarország szerepe Közép-Európában. — Budapest: Pesti Lloyd ny. 27 p.
Magyar Sorskérdések.
276. Ungarns Rolle in Mitteleuropa. — Budapest: [Pester Lloyd ny.] 36 p.
Ungarische Schicksalsfragen.
277. VAJTA, FRANZ: Die Donauvölker in der deutschen Südost-literatur. *Donaueuropa* 1. évf. p. 259—267.
278. HÓMAN BÁLINT: Elnöki megnyitó beszéd. A Magyar Történelmi Társulat 1941. szeptember 25-i közgyűlésén. *Századok* 75. évf. p. 225—235.

279. ISBERT, OTTO ALBRECHT: Ungarn. — Berlin: Junker & Dünnhaupt. 64 p.
Ism.: E. Dittrich, *Leipziger Vierteljahrsschrift für Südosteuropa* 6. évf. p. 158.; E. Lendl, *Karpathenland* 12. évf. p. 383.; S. Gál, *Donaueuropa* 1. évf. p. 297—298.
280. BARÁTH TIBOR: Magyar történet. — Kolozsvár: Ferenc József Tudományegyetem Történeti Intézete. 229 [3] p.
Ism.: Gy. F. *Magyar Statisztikai Szemle* 19. évf. p. 522—523.; Mihályi E. *Pannonhalmi Szemle* 16. évf. p. 397.; Makkai L. *Pásztortűz* 27. évf. p. 430—431.
281. BARÁTH TIBOR: Magyar történet. 2. kiad. — Kolozsvár: Ferenc József Tudományegyetem Történeti Intézete. 235 [5] p.
Ism.: Komoróczy Gy. *Századok* 76. évf. p. 329—331.; [H. A.] *Ungarische Jahrbücher* 22. k. p. 343—344.
282. PÁLL MIKLÓS: Kis magyar történelem. — Pozsony: Concordia ny. 35 p.
Bibliotheca Istropolitana.
283. ELEKES DEZSŐ: Hazánk, népünk, szomszédaink. Az ezeréves, a trianoni és a háromszor megnagyobbodott Magyarország ismertetője. 2. és 3. kiad. — Budapest: Magyar Statisztikai Társaság. 134 p. 1 térk.
A Magyar Statisztikai Társaság kiadványai, 13.
Ism.: R. *Deutsche Forschungen in Ungarn* 6. évf. p. 131—132.; Th. L. *Journal de la Société Hongroise de Statistique* 19. évf. p. 118.; Sipos M. *Kisebbségi Körlevél* 5. évf. p. 117—118.; *Magyar Statisztikai Szemle* 19. évf. p. 39.
V. ö. 1940: 260.
284. FERDINÁNDY MIHÁLY: Mi magyarok. Tíz tanulmány a magyar történelemből. — Budapest: Rózsavölgyi. 461 p.
Ism.: Bóka L. *Corvina* 4. évf. p. 630—631.; Bödey J. K. *Külügyi Szemle* 18. évf. p. 613.; Csabai I. *Protestáns Szemle* 50. évf. p. 318—320.
285. BENDEFY LÁSZLÓ: Kummagyararia. A kaukázusi magyarság története. — Budapest: Cserépfalvi. 124 [4] p. 2 t.
Ism.: Kozlay K. *Dunántúli Szemle* 8. évf. p. 415—416.; Zsuffa S. *Magyar Katonai Szemle* 11. évf. 7. sz. p. 269.
286. HORVÁTH JENŐ: Magyar diplomácia, magyar diplomaták. A magyar külpolitika századai. — Budapest: Szent István Társulat. 446 p.
287. KALMÁR, JOHANNES: Säbel und Schwert in Ungarn. *Das Schaffende Ungarn* 2. évf. 10. füz. p. 13—20. 3 t.
288. ANGHI CSABA GEYZA: A hadi kutya ma és régen. *Búvár* 7. évf. p. 301—304. 8 kép.
289. GAJZÁGÓ LÁSZLÓ: A nemzetközi jog eredete. Annak római és keresztény összefüggései. Különösebben a spanyol nemzetközi jogi iskola. [Latin kivonattal.] *Notter Antal Emlékkönyv* p. 227—560. [1143—1146.]
290. WEIZSÄCKER, WILHELM: Das deutsche Recht des Ostens im Spiegel der Rechtsaufzeichnungen. *Deutsches Archiv für Land und Volksforschung* 1939. p. 50—77.

- Ism.: G. Sch. F. *Deutsches Archiv für Geschichte des Mittelalters* 5. évf. p. 593—594.
291. KÖTZSCHKE, RUDOLF: Die Anfänge des deutschen Rechtes in der Siedlungsgeschichte des Ostens. (Jus teutonicum.) — Leipzig: Hirzel. 66 p.
Berichte über den Verhandlungen der sächsischen Akademie der Wissenschaften, 93/2.
292. KUMOROVITZ L. BERNÁT: Audientia, praesentia. [Latin kivonattal.] *Notter Antal Emlékkönyv* p. 684—711. [1151.]
293. MÓRA MIHÁLY: A házassági kereseti jog eredete és kialakulása. [Latin kivonattal.] *Notter Antal Emlékkönyv* p. 778—867. [1153—1154.]
294. MÜLLER, GEORG ED.: Stühle und Distrikte als Unterteilungen der siebenbürgisch-sächsischen Nationaluniversität 1141—1867. — Hermannstadt: Kraft & Drotleff. XII, 462 p.
Verfassungsrechtliche Forschungen.
Ism.: F. Michaelis, *Deutsche Forschung im Südosten* 1. évf. p. 274—275.
295. Úr és paraszt a magyar élet egységében. Szerkesztette ECKHARDT SÁNDOR. — Budapest: A Budapesti Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészeti karának Magyarságtudományi Intézete. 222, 1 p. 13 kép.
A tartalomról: Sinkovics István: Nemesség és parasztság Werbőczy előtt. p. 7—43. — *Szabó István: Nemesség és parasztság Werbőczy után.* p. 44—80. — *Mendöl Tibor: Falu és város a magyar tájban.* p. 81—105.
Ism.: Guoth K. *Századok* 76. évf. p. 472—478.
296. PRIMOR BÁNDY VILMOS: A magyar és székely nemesség az európai népek nemesi rendjeinek tükrében. — Debrecen: Lehotay ny. 61 [2] p. [Bibliográfia: p. 59—61.]
297. HALMÁGYI LÁSZLÓ: A magyarországi népkeveredésről. *Kisebbségi Körlevél* 5. évf. p. 291—303.
298. BEYER, H. J.: Auslese und Assimilation. *Deutsche Monatshefte* 7. évf. p. 407—419.
299. SÓTÉR ISTVÁN: A latin Dunántúl. *Sorsunk* 1. évf. p. 188—198.
300. VÁRKONYI NÁNDOR: A Dunántúl történeti hivatása. *Sorsunk* 1. évf. p. 179—188.
301. A Délvidék a magyar történelemben. — Budapest: Pesti Lloyd ny. 17 p.
Magyar Sorskérdések.
302. Die Südmarken in der ungarischen Geschichte. — Budapest: [Pester Lloyd ny.] 22 [2] p.
Ungarische Schicksalsfragen.
303. WALLNER, ERNŐ: Die Bácska. *Das Schaffende Ungarn* 2. évf. 11. füz. p. 10—15.
304. SÜMEGHY MIHÁLY: Sokácok és bunyevácok a Délvidéken. *Kisebbségi Körlevél* 5. évf. p. 346—365.
305. Südungarische Städte. — Budapest: [Pester Lloyd ny.] 20 p.
Ungarische Schicksalsfragen.

306. BIERBAUER, VIRGIL: Urbanisme dans la plaine hongroise. L'exemple de Debrecen. *Nouvelle Revue de Hongrie* 34. (10.) évf. 64. k. p. 236—241. 2 t.
307. PEÉRY [LIMBACHER] REZSŐ: Peremmagyarok az idő sodrában. — Bratislava: Toldy-kör. Concordia. 1940. 16 p. Szlovákiai magyarok könyvtára.
308. KEYSER, ERICH: Bevölkerungsgeschichte Deutschlands. 2. erweiterte Aufl. — Leipzig: S. Hirzel. XV, 459 p. Ism.: Szabó I. *Századok* 75. évf. p. 438—443.
309. GRUENBERG, L.: Die deutsche Südostgrenze. — Leipzig-Berlin: Teubner. VIII, 199 p. Die Grenzen des Reiches, Bd. I. Ism.: Kring M. *Századok* 76. évf. p. 114—117.; *Karpathenland* 12. évf. p. 233.; H. Zatschek, *Historische Zeitschrift* 166. k. p. 408—409.
310. VALJAVEC, FRITZ: Der deutsche Kultureinfluss in Südosteuropa. *Ungarische Jahrbücher* 21. k. p. 5—18.
311. KLOCKE, FRIEDRICH: Westfalen und der deutsche Osten vom 12. bis zum 20. Jahrhundert. — Münster i. W.: Univ. Buchhandlung Fr. Coppenrath. 1940. 134 p. Ism.: G. Wentz, *Historische Zeitschrift* 165. k. p. 218.
312. NÉMEDI, LUDWIG: Das ungarländische Deutschtum und das Ungartum. *Ungarische Jahrbücher* 21. k. p. 19—55.
313. HÓMAN BÁLINT: Német-magyar sorsközösség. — Budapest: [Sylvester ny.] 21 p. A Magyar-Német Társaság kiadványai, 4.
314. HÓMAN, BÁLINT: Deutsch-ungarische Schicksalsgemeinschaft. *Ungarn* 2. évf. p. 65—83.
315. MARKÓ, ÁRPÁD: Die ungarisch-deutsche Schicksalsgemeinschaft im Spiegel der ungarischen Kriegsgeschichte. *Das Schaffende Ungarn* 2. évf. 12. füz. p. 4—10.
316. RÉDVAY, STEFAN: Werden und Wesen der deutsch-ungarischen Schicksalsgemeinschaft. *Ungarn* 2. évf. p. 145—158.
317. RIEDL, FRANZ: Das Deutschtum zwischen Pressburg und Bartfeld. — Berlin: Volk und Reich Verl. 1940. 81 [1] p. [t. p. 27—81.] 1 térk.
318. LENDL, EGON: Der deutsche Volksboden im Nordkarpathenraum. *Karpathenland* 12. évf. p. 12—20.
319. LIPTAK, JOHANN: Alte Verbindungswege der Zips im Rahmen der deutschen Siedlungen im Ostraum. *Karpathenland* 12. évf. p. 140—147.
320. RÁTZ KÁLMÁN: A pánszlávizmus története. — [Budapest:] Athenaeum. 416 p. Ism.: H. R. *Kisebbségvédelem* 4. évf. 5—6. sz. p. 34—36.; Göllner A. *Külügyi Szemle* 18. évf. p. 517—518.
321. VÁJLOK SÁNDOR: A szláv gondolat. *Katolikus Szemle* 55. évf. p. 208—212.
322. BORSODY, STEPHEN: The slovaks in the Carpathian basin. *The Hungarian Quarterly* 7. k. p. 215—227.

323. KНИЕЗSА ІSTVÁN: Adalékok a magyar-szlovák nyelvhatár történetéhez. — Budapest: Athenaeum. 60 [3] p. 5 t.
Ism.: *Donauropa* 1. évf. p. 142.; Sámson E. *Pannonhalmi Szemle* 16. évf. p. 391.
324. KНИЕЗSА, ІSTVÁN: Zur Geschichte der ungarisch-slowakischen ethnischen Grenze. — Budapest: [Sárkány ny.] 69 [3] p. 6 t.
Études sur Europe Centre-Orientale, 30/A.
Kny.: *Archivum Europae Centro-Orientalis* 7. k.
Ism.: *Donauropa* 1. évf. p. 142.
325. BORSODY, ETIENNE: La frontière hungaro-slovaque. *Nouvelle Revue de Hongrie* 34. (10.) évf. 64. k. p. 483—501. 3 ábra.
326. FRANEK, L'UDOVÍT: Staré Slovensko a jeho obyvateľstvo s hladiska antropologického. [Régi Szlovenszko és lakossága antropologiai szempontból.] *Časopis Slovanskej Učenej Spoločnosti III. Historica Slovaca I—II.* p. 138—154.
327. La „Muraköz“. — [Budapest: Athenaeum ny.] 4° 26 [2] p.
328. HADROVICS LÁSZLÓ: A visszatért Muravidék. *Magyar Szemle* 41. k. p. 245—248.
329. FERDINANDY, MICHAEL V.—GOGOLÁK, LUDWIG: Ungarn und Südslawen. — Budapest: Officina. 49 [3] p. 16 t.
330. FERDINANDY, MICHAJLO—GOGOLÁK, LUDEVIT: Madjari i jugosloveni. — Budapest: Officina. 48 p. 16 t.
331. GOGOLÁK, LOUIS: Hungarians and southern slavs. A historical survey. *The Hungarian Quarterly* 7. k. p. 16—31.
332. POPOVIĆ L. MILAN: A délszlávok és a magyarok közötti politikai és kulturális érintkezések. *Külügyi Szemle* 18. évf. p. 8—18.
333. HADROVICS, LADISLAUS: Ungarn und die Kroaten. *Ungarische Jahrbücher* 21 k. p. 136—172.
334. LOBMAYER IVÁN: Történelmi kapcsolataink Horvátországgal. — Budapest: Magyar Külügyi Társaság. 36 p. [Bibliográfia: p. 34—35.]
Külügyi Könyvtár, 4.
Ism.: Koppány I. *Katolikus Szemle* 55. évf. p. 314.
335. Magyar-horvát történelmi kapcsolatok. — Budapest: Pesti Lloyd ny. 17 p.
Magyar Sorskérdések.
336. Die geschichtliche Beziehungen zwischen Ungarn und Kroaten. — Budapest: [Pester Lloyd ny.] 20 p.
Ungarische Schicksalsfragen.
337. Ungarische Kultureinflüsse in Kroatien. — Budapest: [Stádium] 16 p.
Ungarische Schicksalsfragen.
338. BARTA, STEFANO: Relazioni storiche e culturali ungaro-croate. *Corvina* 4. évf. p. 403—416.
339. [BAJZA, JOSEPH.] Hongrois et Croates. *Nouvelle Revue de Hongrie* 34. (10.) évf. 65. k. p. 16—22.
340. DABINOVIĆ, ANTUN: Hrvatska državna i pravna povijest. [Horvát állam- és jogtörténet.] — Zagreb: Matica Hrvatska, 1940. 563 p.

341. FERDINANDY, MICHELE: La latinità della Croazia. *Corvina* 4. évf. p. 345—349.
342. RUGGIERO, GIUSEPPE: Olaszország hatása a szlovén műveltségre. *Láthatár* 9. évf. p. 172—175.
343. KARDOS TIBOR: Horvátország és a tengerpart kulturális jelentősége. *Külgügyi Szemle* 18. évf. p. 433—439.
344. SZOLLÁR ISTVÁN: A horvát és a délszláv eszme. *Külgügyi Szemle* 18. évf. p. 217—223.
345. BOCZÁN BÉLA: Szerbek és horvátok. *Kisebbségi Körlevél* 5. évf. p. 64—71.
346. Szerbek és horvátok a történelemben. — Budapest: [Pesti Lloyd ny.] 22 p.
Magyar Sorskérdések.
347. Serben und Kroaten in der Geschichte. — Budapest: [Pester Lloyd ny.] 28 p.
Ungarische Schicksalsfragen.
348. RADONITCH, JOVAN: Hongrois et Serbes dans le passé. *Nouvelle Revue de Hongrie* 34. (10.) évf. 64. k. p. 3—10.
349. RÉVAY JÓZSEF: Dusán cár országa. *Búvár* 7. évf. p. 21—24. 9 kép.
350. URBÁNSZKY ANDOR: Fiume multja és jelene. *Forum* 2. évf. p. 12—22.
351. HALLER, H.: Syrmien und sein Deutschtum. — Leipzig: Hirzel. 98 p.
Ism.: F. Antoni, *Deutsche Forschung in Südosten* 1. évf. p. 481.
352. POGORIELOV, V.: Karpatoruskie študie. [Kárpátorosz tanulmányok.] — Bratislava: Universum. 1939. 67 p.
353. RÁCZ JÓZSEF: Ruszin kultúrválság. *Láthatár* 9. évf. p. 306—310.
354. CHOLNOKY JENŐ: Erdélyi képek. — Budapest: Franklin. 165 p. 43 képpel és 36 ábrával.
A Magyar Földrajzi Társaság Könyvtára.
355. MÁLYUSZ ELEMÉR (szerk.): Erdély és népei. — Budapest: A budapesti kir. magyar Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészeti karának Magyarságtudományi Intézete és a Franklin Társulat. 254, I p. 4 t.
Tartalom: *Alföldi András*: Erdély népei az ókorban. p. 5—18. — *Knieszsa István*: Erdély a honfoglalás korában és a magyarság megtelepedése. p. 19—34. — *Györffy György*: A székelyek eredete és településük története. p. 35—86. — *Maksay Ferenc*: A szász-ság megtelepülése. p. 87—105. — *Fekete Nagy Antal*: A román-ság megtelepülése a középkorban. p. 106—117. — *Jakó Zsigmond*: A román-ság megtelepülése az újkorban. p. 118—141. — *Elekes Lajos*: Magyarok Moldvában és Havaselnén. p. 142—163. — *Pukánszky Béla*: Magyar-szász művelődési kapcsolatok. p. 164—177. — *Gáldi László*: Magyar-román művelődési kapcsolatok. p. 178—201. — *Biró Sándor*: Az erdélyi magyar-román viszony a legutóbbi évtizedekben. p. 202—237. — *Gyallay Domokos*: A föld és nép kapcsolata a Székelyföldön. p. 238—254.

356. JÁNOSI GYULA: Erdély mint keleti védőbástya a világnézetek és a történelmi erők ütközőpontján. — Sopron: Székely ny. p. 4—26.
A Soproni sz. Asztrik kat. gimn. Évkönyve.
357. CUCCHETTI, GINO: Transilvania. — Palermo: Palumbo. 81 [3] p.
Ism.: O. Grossi, *Bibliografia Fascista* 16. évf. p. 518—519.
358. Erdélyünk és honvédségünk. Történelmi eseménysorozat képekkel. vitéz BÉRY LÁSZLÓ és mások közreműködésével szerkesztette vitéz RÓZSÁS JÓZSEF. — Budapest: Vitézi Rend Zrínyi Csoportja. 4° 224 p. 41 t.
A tartalomról: *Cholnoky Jenő*: Erdély földje és népe. p. 5—15. — *Kozoca Sándor*: Erdély kultúrája, szellemi életének kimagasló alakjai. p. 16—20. — vitéz nemes nagybaczoni *Nagy Vilmos*: Erdély a világháborúban és a forradalmak idejében. p. 21—37. — *Sulyok István*: Huszonkét év. Erdély kálváriája Gyulafehérvártól Bécsig. p. 39—54.
359. JÓZSEF KIR. HERCEG: Erdély multja. — [Budapest: Sárkány ny.] 24 p.
360. JÓZSEF KIR. HERCEG: Erdély multja. Elnöki megnyitó beszéd. *Akadémiai Értesítő* 51. k. p. 13—27. és *Budapesti Szemle* 260. k. p. 385—400.
361. JANCsó, ELEMIR: La civilisation hongroise et l'ancienne Transylvanie. *Nouvelle Revue de Hongrie* 34. (10.) évf. 64. k. p. 430—435.
362. BALOGH ARTUR: Az erdélyi szellem. *Erdélyi Múzeum* 46. k. p. 1—6.
363. RAVASZ LÁSZLÓ: Az erdélyi szellem. Ünnepi beszéd. *Budapesti Szemle* 261. k. p. 1—11.
364. PUKÁNSZKY BÉLA: Magyar-szász művelődési kapcsolatok. *Erdélyi Helikon* 14. évf. p. 363—372.
365. MÜLLER, FRIEDRICH: Die geschichtliche Rolle der Deutschen Siebenbürgens im Blick auf neuere Forschungsergebnisse. *Siebenbürgische Vierteljahrsschrift* 64. évf. p. 186—204.
366. PROX, ALFRED: Die Schneckenbergkultur. — Kronstadt: Verlag Burzenländer Museum. 96 p. és 35 t.
Ism.: F. Roth, *Deutsche Forschung im Südosten*. 1. évf. p. 115—116.
367. CLOPOTEL, ION: Urmările conviețuirii multiseculare cu Sașii din Transilvania. [Az erdélyi százszázados együttélése.] — Alba. 16 p.
368. MESZLÉNYI ANTAL: Erdély elrománosítása. *Magyar Kultúra* 28. évf. 55. k. p. 195—196.
369. GÁLDI LÁSZLÓ—MAKKAI LÁSZLÓ (szerk.): A románok története, különös tekintettel az erdélyi románokra. — Budapest: Magyar Történelmi Társulat. 428 p. 20 t. [Bibliográfia: p. 400—428.]
Tartalom: I. *Gáldi László*: A románság kialakulása. p. 7—35. — II. *Makkai László*: Az északi románság bevándorlása és megtelepülése. p. 36—69. — III. *Elekcs Lajos*: A román vajdaságok a dunatáji magyar hegemonia korában. p. 70—107.—

- IV. *Elekes Lajos*: A román vajdaságok török nyomás alatt. p. 108—138. — V. *Juhász István*: Az erdélyi románok a XVI. és XVII. században. p. 139—167. — VI. *Gáldi László*: A román vajdaságok a fanarioták korában. p. 168—190. — VII. *Tóth András*: Az erdélyi románok a XVIII. században. p. 191—220. — VIII. *Gáldi László*: Az erdélyi románság szellemi újjászületése. p. 221—234. — IX. *Makkai László*: Nemzeti megújulás a román vajdaságokban. p. 235—292. — X. *Tóth Zoltán*: Az erdélyi románok a XIX. században. p. 293—330. — XI. *Makkai László*: Egyesült fejedelemségek és független királyság. p. 331—359. — XII. *Polónyi Nóra*: Nagy-Románia megalakulása. p. 360—377. — XIII. *Makkai László*: A „nagy-román“ kísérlet két évtizede. p. 378—399.
- A Magyar Történelmi Társulat könyvei, VI.
Ism.: Bóka L. *Corvina* 4. évf. p. 455—456.; Jancsó E. *Láthatár* 9. évf. p. 243.; Sárkány O. *Magyar Csillag* 1. évf. p. 227—228.; Félegyházy J. *Magyar Kultúra* 28. évf. 56. k. p. 125—126.; Istványi G. *Protestáns Szemle* 50. évf. p. 284—285.; Maksay F. *Századok* 76. évf. p. 93—99.; St. B. *Ungarische Jahrbücher* 22. k. p. 344—345.; A. Roth, *Leipziger Vierteljahresschrift für Südosteuropa* 6. évf. p. 164.
370. HALTENBERGER MIHÁLY: A négy európai román állam területi kialakulása. *Földrajzi Közlemények* 69. k. p. 53—59. 4 ábra.
371. SZÁSZ, ZSOMBOR: Rumanian history. *The Hungarian Quarterly* 7. k. p. 197—214.
372. GÁLDI, LADISLAUS: Ungarisch-rumänische Kulturbeziehung. — *Ungarische Jahrbücher* 21. k. p. 56—97.
373. NISTOR, I. I.: Romanii în Transdanuvia. — Bukarest: Memoriile sect. ist. III, vol. 23, Mem. 18. p. 521—600.
374. PUSCARIU, SEXTIL: Die Romanen im Donauraum. *Forschungen und Fortschritte* 17. évf. p. 301—303.
375. MAKKAI LÁSZLÓ: Balkáni és magyar elemek a magyarországi román társadalomfejlődésben. *Hittl* p. 148—175.
376. GÁLDI, LADISLAO: L'influsso dell'umanesimo ungherese sul pensiero rumeno. — Budapest: [Sárkány ny.] [4] 89 [3] p. Études sur l'Europe Centro-Orientale, 28.
377. BOCCINI, LUCIANO: Dinamica italo-magiara. — Pisa: Vallerini. 125 p.
378. KOLTAY-KASTNER JENŐ: Olasz-magyar művelődési kapcsolatok. — Budapest: Magyar Szemle Társaság. 80 p. Kincsestár, 132.
379. SÓTÉR ISTVÁN: Francia-magyar művelődési kapcsolatok. — Budapest: Magyar Szemle Társaság. 80 p. Kincsestár, 133.
380. DAMPIERRE, LE COMTE ROBERT: L'amitié franco-hongroise d'hier et de demain. *Nouvelle Revue de Hongrie* 34. (10.) évf. 65. k. p. 391—395.
381. HÓMAN, BÁLINT: Bulgarisch-ungarische geschichtliche Beziehungen. Akademischer Vortrag gehalten am 21. Februar 1941 von ... anlässlich seiner feierlichen Promotion zum Ehrendoktor der Universität des Heiligen Kliment von Ochrid in Sofia. — Sofia: Universitätsdr. p. 209—217.

- Kny.: *Jahrbuch der Universität St. Kliment von Ohrida in Sofia*.
382. CSÜRÖS LAJOS: A Földközi-tenger. *Magyar Katonai Szemle* 11. évf. 3 sz. p. 661—668.
383. URMÁNCZY ANTAL: Az orosz történelem áttekintése a legrégibb időktől. — Budapest: Kókai. 54 p. 1 t. Grafikus történelem-ábrázolás, 2.
384. HORVÁTH MIKLÓS: Ismeretlen Svédország. — Budapest: Officina ny. 29 [2] p. 4 t. Magyar-Svéd Társaság Könyvei, 1.
385. BENKŐ ISTVÁN: A 2600 éves japáni állam. — Budapest: [Élet ny.] 10 p. Kny.: *Turán* 24. évf. — Néprokonsági Dolgozatok, 10.
386. nemes-dedinai ZSUFFA SÁNDOR: Japán katonai érényei a történelem távlatában. *Turán* 24. évf. p. 22—27.
387. RAFFAY SÁNDOR: A zsidókérdés története Magyarországon. — Budapest: Egyetemi ny. 25 p. Országos Nemzeti Klub Kiadványai, 41.
388. MARTON ERNŐ: A magyar zsidóság családfája. Vázlat a magyarországi zsidók településtörténetéhez. — Kolozsvár: Fraternitas. 72 p. Ísm.: Török P. *Századok* 76. évf. p. 485—487.
389. KÁROLY MIKLÓS: A sárga folt titka. Elfelejtett magyar zsidótörvények és egyéb historikumok. — Budapest: Borbíró kiadás. 20 p.
390. JOÓ, TIBURCE: Biographie de l'esprit hongrois. *Nouvelle Revue de Hongrie* 34. (10.) évf. 65. k. p. 115—128.
391. PORTER, J. CAROLINE: Hungary through the ages forward thrusts in education. *The Hungarian Quarterly* 7. k. p. 3—15.
392. RÁCZ GYÖRGY: Magyarok Európa első egyetemén. *Forum* 1940. 1. évf. 3. sz. p. 15—20.
393. BULÁNYI GYÖRGY: Magyarság és misztika. *Vigilia* 7. évf. p. 189—199.
394. OSZVALD ARISZTID: Fejezetek a magyar premontreiek 800 éves multjából. — Gödöllő: [Dunántúl ny. Pécs.] 22 p. Kny.: *A Gödöllői Szent Norbert Gimnázium Évkönyve*.
395. DANCZI VILLEBALD: Tallózás a horvát bencések multjában. (Kolostoraik és a szláv liturgia.) *Pannonhalmi Szemle* 16. évf. p. 348—362.
396. Az Egyház szentjei. KÜHÁR FLÓRIS és SZUNYOGH X. FERENCZ közreműködésével szerkesztette RADÓ POLIKÁRP. — Budapest: Palladis. 4° 314 p. 32 t. Ísm.: Péntes B. *Katolikus Szemle* 55. évf. p. 466—467.; Nyisztor Z. *Magyar Kultúra* 28. évf. 56. k. p. 127.
397. HORVÁTH JENŐ: Utolsó tanulmányok. — Budapest: Sárkány ny. 155 p. 1 t.
398. LUPAŞ IOAN: Studii, conferinţe şi comunicări istorice. [Tanulmányok, előadások és történelmi közlések.] 2. és 3. k. — Cluj-Sibiu. 320, 310 p.

- Ism.: R. Kutschera, *Siebenbürgische Vierteljahrsschrift* 64. évf. p. 279—280.
399. MILETIĆ, SVETOZAR: Izabrani članci Svetozara Miletića. Priredio Miroslav Jerkov. [M. S. válogatott tanulmányai. Sajtó alá rendezte M. Jerkov.] — Novi Sad: Jovanović i Bogdanov 1939. XVI, 216 p.
400. Izdanja prosvetno-izdavačke zadruge „Zmaj“. Broj 1. *Notter Antal Emlékkönyv*. Dolgozatok az egyházi jogból és a vele kapcsolatos jogterületekről. Szerkesztették ANGYAL PÁL—BARANYAI JUSZTIN—MÓRA MIHÁLY. — Budapest: Szent István Társulat. 1167 p.
401. A Fővárosi Könyvtár Évkönyve, XI. — Budapest: Székes-fővárosi Háziny. 396 p.
402. A Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesületének Évkönyve. III. 1938—1941. Az Egyesület megbízásából szerkesztette WITZMANN GYULA. — Budapest: Dunántúli ny. Pécs. 75 p.
- Ism.: Gronowski I. *Magyar Könyvszemle* 3. folyam 65. év. p. 305—306.
403. A debreceni Déri Múzeum évkönyve 1939—1940. Számos képpel és műlappal. Munkatársai közreműködésével összeállította SÖREGI JÁNOS. — Debrecen: Városi nyomda. 351 p. 5 t.
- A tartalomról: *Sőregi János*: A hajdúböszörmény—zeleméri középkori templom alapfalainak feltárása. p. 127—133. — *Balogh István*: Adatok a debreceni polgár földművelésének műszókincséhez. p. 134—140. — *Lükő Gábor*: Nádudvari fekete edények. p. 148—157. — *Lükő Gábor*: A debreceni fazekasipar emlékei a XVI—XVII. századból. p. 159—164. — *Balogh István*: Pósalaki János és emlékirata a Karafta-járásról. p. 165—195. — *Sőregi János*: Zoltai Lajos dr. 1861—1939. p. 197—348. [Bibliografia p. 305—336.]

II. Őskor.

404. SZENESS MAGDOLNA: Az őstörténeti korszakok emberi gazdálkodásának alapjai. — Budapest: [Kertész ny. Karcag.] 22 p.
405. PITTIONI, R.: Beiträge zur Urgeschichte der Landschaft Burgenland im Reichsgau Niederdonau. — Wien: Deuticke. IV, 131 p.
406. HORN, EMANUEL: Slovensky pravek. [Szlovák őskor.] *Linguistica Slovaca* I. évf. 1940. p. 378—384.
407. BORKOVSKY, IVAN: Staroslovanská keramika ve Strědní Evropě. [Ósszláv keramika Közép-Európában.] — Praha. 1940.
408. TÖRÖK GYULA: Az őskor emberének nyomai Baranyában. *Pécs sz. kir. város „Majorossy Múzeumának“* 1939—40. évi *Értesítője* p. 4—5.
409. BANNER JÁNOS: A kőkori élet Békés vármegyében. — Gyula: Városi Múzeum. 71 p. 5 t.
- Gyulai Dolgozatok, 4.

410. CSALOG JÓZSEF: A magyarországi újabb-kőkori agyagművéség bükki és tiszai csoportja. [Magyar-német.] — Budapest: [Egyházmegyei ny. Veszprém.] 4° 28 p. [4 t.], 3 kép. Kny.: *Folia Archaeologica* III—IV. k.
411. KISS LAJOS: Fiatalabb kőkori lelet és sírok Kenézlőn. [Magyar-német.] *Folia Archaeologica* 1939. I—II. k. p. 7—12. [III t.]
412. PATAY PÁL: Kapcsolatok a bükki és kőrösi kultúra között. [Magyar-német.] *Archaeologiai Értesítő* 3. folyam 2. k. p. 1—3. [t. I. 1—5.]
413. PETRÓCZY JÓZSEF: A harangedény kultúra emlékei Szentendrén. [Német kivonattal.] *Archaeologiai Értesítő* 3. folyam 2. k. p. 4—5. [t. I. 6—8.]
414. BANNER JÁNOS: Hódmezővásárhely története a honfoglalás koráig. I. r. A legrégebb időktől a bronzkor kialakulásáig. — Hódmezővásárhely: Városi Múzeum. 1940. 68, CXXXV, 2 p.
415. TOMPA FERENC: A lausitzi kultúra Borsódban. [Magyar-német.] *Folia Archaeologica* 1939. I—II. k. p. 29—32. 1 kép.
416. BANNER JÁNOS: Újabb adatok a dunántúli badeni-kultúra ismeretéhez. [Német kivonattal.] — Szombathely: [Martineum ny.] 12 p. Kny.: *Dunántúli Szemle* 8. évf. — A Dunántúli Szemle Könyvei, 182.
417. BANNER JÁNOS: Badeni sírok Hódmezővásárhelyen, a Bodzásparton. [Magyar-angol.] *Folia Archaeologica* 1939. I—II. k. p. 13—23. [II. t.]
418. BANNER JÁNOS: Badeni leletek a Szabolcs megyei Viassról. [Magyar-angol] — Budapest: [Egyházmegyei ny. Veszprém.] 4° 18 p. Kny.: *Folia Archaeologica* III—IV. k.
419. BANNER JÁNOS: A badeni edények a vas megyei gyűjteményekben. [Német kivonattal.] — [Szombathely: Martineum ny.] 16 p. Kny.: *Dunántúli Szemle* 7. évf. — A Dunántúli Szemle könyvei, 171.
420. LÁZÁR JENŐ: Néhány kiegészítő megjegyzés dr. Banner Jánosnak „Badeni edények a vas megyei gyűjteményekben”. című értekezéséhez. [Német kivonattal.] *Dunántúli Szemle* 8. évf. p. 239—242.
421. BANNER JÁNOS: Újabb adatok a tiszai-kultúra lakáskérdéséhez. [Német kivonattal.] A Régiségtudományi Intézet ásatásai 1941-ben. *Dolgozatok* 17. k. p. 176. [178.]
422. CSALOG JÓZSEF: A Vučedol-zóki típusú kerámia lelőhelyei Tolna vármegyében. [Német kivonattal.] *Archaeologiai Értesítő* 3. folyam, 2. k. p. 6—14. [t. II—VI.]
423. FOLTINYI ISTVÁN: Koráréz- és bronzkori temető Deszken (Torontál m.). [Magyar-német.] — Budapest: [Egyházmegyei ny. Veszprém.] 4° 30 p. [7 t.], 10 kép. Kny.: *Folia Archeologica* III—IV. k.

424. [BANNER JÁNOS]: Egy bronzkori lelet revíziója. — [Budapest: Egyetemi ny.] 4° 6 p. 1 t.
Kny.: *Archaeologiai Értesítő* 3. folyam 2. k.
425. ROSKA MÁRTON: Adatok Erdély bronzkorához. 2. A beresztelki bronzlelet. — [Budapest: Egyetemi ny.] 4° 6 p.
Kny.: *Archaeologiai Értesítő* 3. folyam 2. k.
426. BERCIU, D.: Asupra unor topoare de bronz din Transilvania. [Egy erdélyi bronzfejsze.] — Bukarest: Insemnari arheologice. Tipografia Curtii Regale. p. 24—41.
427. NEUSTUPNÝ, JIŘI: Poklad bronzů na Dreveniku ve Spiši. [A dreveniki — Szepes vm. — bronzlelet.] *Sborník Národního musea v Praze* I. 1938—1939. p. 201—220.
Ism.: *Südost-Forschungen* 6. évf. p. 680.
428. MITHAY SÁNDOR: Bronzkori kultúrák Győr környékén. — Győr: Pósa ny. 4° 34, XIX p. 4 t.
429. LOVAS ELEMÉR: Bronzkori kultúrák Győr környékén. — Győr: Baross ny. 17 [3] p.
Kny.: *Győri Szemle* 12. évf. — A Győri Szemle könyvtára, 18.
430. MOZSOLICS AMÁLIA: A kisapostagi korabronzkori urna-temető. — Budapest: [Kertész ny. Karcag.] 44 p. 9 kép.
Archaeologica Hungarica, 25.
431. LÁZÁR JENŐ: A sághegyi I. és II. számú bronzleletek ismeretése. — [Szombathely: Martineum ny.] 12 p.
Kny.: *Dunántúli Szemle* 8. évf. — A Dunántúli Szemle könyvei, 185.
432. PATAY PÁL: Sarródi bronzkori sírleletek. [Magyar-német.] — Budapest: [Egyházmegyei ny. Veszprém.] 4° 8 p. 7 kép.
Kny.: *Folia Archaeologica* III—IV. k.
433. VALKÓ ARISZTID: A solymári bronzkori raktárlelet. [Német kivonattal.] — Budapest: [Egyházmegyei ny. Veszprém.] 4° 4 p. 3 kép.
Kny.: *Folia Archaeologica* III—IV. k.
434. FOLTINYI ISTVÁN: A szőregi bronzkori temető. — Szeged: Városi ny. 67 p. XXIV t.
Kny.: *Dolgozatok* 17. k.
435. LÁSZLÓ GYULA: Kopt bronzlámpa Tápiógyörgyéről. [Magyar-francia.] *Folia Archaeologica* 1939. I—II. k. p. 110—115.
[I. t.], 1 kép.
436. ROSKA MÁRTON: A barátikai (Bihar m.) monstieri ipar. [Magyar-francia.] *Folia Archaeologica* 1939. I—II. k. p. 3—6. 2 kép.
437. ROSKA MÁRTON: Figurális díszítésű őskori cserép Kisbácsról. (Kolozs m.) [Magyar-francia.] *Folia Archaeologica* 1939. I—II. k. p. 24—28. 3 kép.
438. MOZSOLICS AMÁLIA: Korahallstatti kincslelet Celldömökről (Vas megye). [Magyar-német.] *Folia Archaeologica* 1939. I—II. k. p. 33—38. [I. t.]
439. NAGY LÁSZLÓ: A középréppusztia (Veszprém megye) kora-vaskori temető. [Magyar-német.] *Folia Archaeologica* 1939. I—II. k. p. 39—57. [VI. t.] 6 kép.

440. CSALLÁNY GÁBOR: A szentes-nagyhegyi kora-vaskori bronz-lelet. [Magyar-német.] *Folia Archaeologica* 1939. I—II. k. p. 58—67. [IV. t.] 2 kép.
441. LOVAS ELEMÉR: Kelta leletek a győri kálváriai és újszállási temetőkből és Rábatamásiából. [Magyar-német.] *Folia Archaeologica* 1939. I—II. k. p. 88—96. [III. t.], 2 kép.
442. NISTOR, I.: Keltische Gräber bei Mediasch. *Dacia* 1937—40. p. 159—182.
Ism.: H. Z. *Historische Zeitschrift* 165. k. p. 637.
443. PÁRDU CZ MIHÁLY: Óskori és szarmatakor i telep Hódmező-vásárhely-Kopáncson. [Német kivonattal.] A Régiség-tudományi Intézet ásatásai 1941-ben. *Dolgozatok* 17. k. p. 176—177. [178—179.]
444. SZALAY ISTVÁN: A földéaki koravaskori és szarmatakor i telep fa- és faszénmaradványainak xylotomiai vizsgálata. [Német kivonattal.] *Dolgozatok* 17. k. p. 162—165. t. XLI.
445. PÁRDU CZ MIHÁLY: A szarmatakor emlékei Magyarországon. [Magyar-német.] — Budapest: Orsz. Magy. Történeti Múzeum. 4° 76 p. 32 t.
Archaeologica Hungarica, 25.
446. [PÁRDU CZ MIHÁLY:] Szarmatakor i kardok Szeged környékén. — [Budapest: Egyetemi ny.] 8 p. 4 t.
Kny.: *Archaeologica Értesítő* 3. folyam 2. k.
447. PÁRDU CZ MIHÁLY: Szarmatakor i telep és temető Földéakon. [Német kivonattal.] *Dolgozatok* 17. k. p. 90—101. [102—107.] t. XXV—XXXVI.
448. PÁRDU CZ MIHÁLY: Az őrvényi jazig lelet. [Magyar-német.] — Budapest: [Egyházmegyei ny. Veszprém.] 4° 8 p. [2 t.] Kny.: *Folia Archaeologica* III—IV. k.
449. [ALFÖLDI ANDRÁS—PÁRDU CZ MIHÁLY:] Jazigszarmata leletek a Bánságból. — [Budapest: Egyetemi ny.] 4° 6 p. 2 kép. Kny.: *Archaeologiai Értesítő* 3. folyam 2. k.
450. SZABÓ KÁLMÁN: Jazyg-szarmata sírok Kecskemét környékén. [Magyar-német.] *Folia Archaeologica* 1939. I—II. k. p. 100—108. [IV t.] 3 kép.
451. LESZIH ANDOR: Borsodmegyei szkíta leletek. [Magyar-angol.] *Folia Archaeologica* 1939. I—II. k. p. 68—87. [IV t.] 7 kép.

III. Ókor.

452. RÉVAY, GUISEPPE: Mare nostrum. *Corvina* 4. évf. p. 1—12.
453. SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU: Áttelepítés és eltelepedés a görögök történelmében. A történeti idők kezdetétől 362-ig Kr. e. — Kolozsvár: Minerva. 68 [4] p.
Dissertationes Sodalium Seminarii Philologici Universitatis Litterarium Regiae Hungaricae Francisco—Josephinae, 5.
454. HARMATTA JÁNOS: Forrástanulmányok Herodotos Skythikájához. — Budapest: Pázmány Péter Tudományegyetem Görög Filológiai Intézete. 70 [2] p. [Bibliográfia: p. 69—70.] Magyar-Görög Tanulmányok, 14.

455. RÉVAY, GIUSEPPE: Roma e l'Egitto. *Corvina* 4. évf. p. 367—377.
456. VITÉZ MÉSZÁROS EDE: Vergilius és az őskeresztény (sír) feliratok. [Latin kivonattal.] *Egyetemes Philologiai Közlöny* 65. évf. p. 1—15.
457. ARTNER EDGÁR: Az utolsó évtized őkeresztény régészeti kutatásai Rómán kívül. *Theologia* 8. k. p. 175—181, 266—277, 359—367.
V. ö. 1940: 168.
458. VERNADSKY, GEORGE: Flavius Ardabur Aspar. *Südost Forschungen* 6. évf. p. 38—73.
459. BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL MAGDA: Újabb adatok a bizánci mágikus amulettek történetéhez. [Magyar-francia.] — Budapest: [Egyházmegyei ny. Veszprém.] 4° 4 p. 2 kép.
Kny.: *Folia Archaeologica* III—IV. k.

A római-kori és népvándorláskori Magyarország.

460. MÉSZÁROS GYULA: Kelet-Európa néptörténete. A vaskor népeitől a magyar honfoglalókig. — Budapest: [Hornyánszky ny.] 64 p. 8 t.
461. NESSELHAUF H.: Die Legionen Mösiens unter Claudius und Nero. — [Budapest: Egyetemi ny.] 4° p. 40—46.
Kny.: *Aquincumi Babérágak*, II. — *Dissertationes Pannonicae*, 2. 17.
462. SANTI BARTOLI, PIETRO: Die Traianssäule. (Colonna Traiana.) Die Geschichte des 1. und 2. dazischen Feldzuges. — Leipzig: F. E. Fischer. 138 p.
463. FERENCZI ISTVÁN: Régészeti megfigyelések a limes dacicus északnyugati szakaszán. *Erdélyi Múzeum* 46. k. p. 189—214. 12 kép.
464. GEOPOLITICUS: A Singidunumot Byzantiummal összekötő nagy római út. *Forum* 2. évf. p. 57—64. 4 vázlat.
465. RADNÓTI ALADÁR: Sopianaeből kiinduló római utak. *Pécs város „Majorossy Múzeumának”* 1939—40. évi *Értesítője* p. 27—39.
466. GEOPOLITICUS: Római utak a Dunántúl. *Forum* 2. évf. p. 130—137. 5 vázlat.
467. CSALOG JÓZSEF: Alisca-Ad latius. [Német kivonattal.] *Archaeologiai Értesítő* 3. folyam 2. k. p. 103—105.
468. NAGY TIBOR: Az óbudai amfiteatrum helyzete a környék római kori településében. *Magyar Építőművészet* 40. évf. p. 352—355. 11 kép.
469. NAGY, TIBERIO: Il secondo amfiteatro romano di Aquincum. *Archivio* 3. évf. 3. füz. p. 143—163. (Supplemento a) *Corvina* 4. évf. p. 829—849. 10 kép.
470. SZILÁGYI JÁNOS: Az aquincumi helyőrség csapattestei. *Tanulmányok Budapest Multjából*, 9. p. 231—246. 7 [41—47.] kép.
Budapest Székesfőváros Várostarténeti Monográfiái, 13.

471. DEZSÉNY Miklós: Óbuda hadtörténelmi emlékei. *Magyar Katonai Szemle* 11. évf. 9. sz. p. 730—739. 1 kép.
472. SZILÁGYI JÁNOS: Az aquincumi római táborparancsnok palotája és belső díszítményei. [Német és olasz kivonattal.] *Szépművészet* 2. évf. p. 203—204. [210.] 1 t. [3 kép.]
473. NAGY LAJOS: A bronz kispasztika emlékei Aquincumból. [Német és olasz kivonattal.] — *Szépművészet* 2. évf. p. 295—297. [334.] 2 t. [9 kép.]
474. ALFÖLDI ANDRÁS: Pacatus aquincumi agyagműves gyárának kivitele Moesiába. [Magyar-angol.] *Folia Archaeologica* 1939. I—II. k. p. 97—99. 1 kép.
475. RADNÓTI ALADÁR: Római tábor és feliratos kövek Környéről. [Magyar-francia.] — [Budapest: Egyetemi ny.] 4° p. 77—105. 1 t.
Kny.: *Aquincumi Babérágak*, II. — *Dissertationes Pannonicae*, 2. 11.
476. ALFÖLDI ANDRÁS: Epigraphica. IV. [Magyar-német.] — [Budapest: Egyetemi ny.] 4° p. 30—59. 1 [IX.] t.
Kny.: *Archaeologiai Értesítő* 3. folyam 2. k.
477. [BARKÓCZY LÁSZLÓ]: A V—S betűk sajátos összekötési módja a pannoniai feliratokon. — Budapest: Egyetemi ny. 4° 6 p. 1 t.
Kny.: *Archaeologiai Értesítő* 3. folyam 2. k.
478. STORNO MIKSA: A római amfiteatrum és nemeseum Sopronban. [Német kivonattal.] — Sopron. 16 p.
Kny.: *Soproni Szemle* 5. évf. — A Soproni Szemle kiadványai, 124.
479. ONDROUCH, VOJTECH: Rímská stanica v Stupave a rímske stavebné stopy v Pajštúne. [Római állomás Stomfán és római építészeti nyomok Pozsonyhorostyánkőn.] — Turč. Sv. Martine: Slov. uč. spol. typ. Knihtl. uč. spol. 66 p. 17 t.
Kny.: *Časopis Slovenskej Učenej Spoločnosti III. Historica Slovaca I—II.*
480. KRIŽEK, FRANTIŠEK: Terra sigillata in der Slowakei. — Brünn: J. Martinek. 1939. 96 p. 11 t.
Ism.: H. Zeiss, *Historische Zeitschrift* 166 k. p. 428—429.
481. LAKOSNÉ SELLYE IBOLYA: A pannoniai áttört bronzok áttekintése. II. [Magyar-francia.] *Archaeologiai Értesítő* 3. folyam 2. k. p. 62—97. t. X—XXII.
V. ö.: 1940: 411.
482. [CSALOG JÓZSEF]: Későrómai téglasírok Mucsán. — [Budapest: Egyetemi ny.] 4° 6 p. 2 t.
Kny.: *Archaeologiai Értesítő* 3. folyam 2. k.
483. NAGY TIBOR: A pannoniai ókeresztény egyházközségi basilikák. [Német és olasz kivonattal.] *Szépművészet* 2. évf. p. 144—148. [160.] 2 kép.
484. TÖRÖK GYULA: A pécsi belvárosi templom bővítésénél előkerült római leletek. [Magyar-olasz.] — Budapest: [Egyházmegyei ny. Veszprém.] 4° 14 p. [5 t.], 1 kép.
Kny.: *Folia Archaeologica* III—IV. k.

485. GOSZTONYI GYULA: A pécsi Pompei. — Pécs: [Dunántúl ny.] 16 p.
Kny.: *Sorsunk* 1. évf.
486. GOSZTONYI GYULA: A pécsi ókeresztény temető. *Katolikus Szemle* 55. [évf.] p. 41—45.
487. GOSZTONYI, JULES: Les fouilles archéologiques de Pécs. *Nouvelle Revue de Hongrie* 34. (10.) évf. 64. k. p. 449—452.
488. KÁDÁR ZOLTÁN: Triumphus-eszme a pécsi ókeresztény hőron egyik freskóján. *Regnum* 1940.—1941. évf. p. 65—70.
489. NISTOR, I. I.: Bulgarii în Transdanuvia și Dacia. *Revista istorică* 27. évf. p. 91—99.
490. DAICOVICIU, C.: Neue Mitteilungen aus Dazia. *Dacia* 7—8. p. 299—336.
491. FLOCA, O.: Sistemele de înmormântare din Dacia superioară romană. [Temetkezési módok a római Dacia superior-ban.] *Sargetia* 2, p. 1—116.
492. TUDOR, D.: Stăpânirea română în Sudul Daciei, dela Aurelian la Constantin cel Mare. [Római uralom Dél-Dáciában Aurelianusztól Nagy Konstantinig.] *Revista istorică română* 10. (1940) p. 216—226.
493. SÁNTAY MÁRIA: Ariosti, Giuseppe. Inscrizioni antiche... della Transilvania. (Ókori feliratok Erdélyben.) 1723. *Magyar Könyvszemle* 3. folyam 65. év p. 185—186.
494. FLORESCU, G. R.: Două monumente epigrafice în legătură cu problema continuității. [Két feliratos emlék a kontinuitás-elmélethez.] *Revista istorică română* 10. (1940) p. 164—174.
495. BALOTÁ, A.: Le problème de la continuité. Contributions linguistiques. — Bukarest. 126 p.
496. DAICOVICIU, C.: Problema continuității în Dacia. *Anuarul Institutului de Studii Clasice* III. p. 200—270.
497. POPA-LISSEANU, G.: Continuitatea Românilor în Dacia. Dovezi noi. [Dák-román kontinuitás, Új megjegyzések.] — Bukarest. 104 p.
Analele Academiei Române. Mem. sect. ist. Ser. 3. Tom. 23, Mem. 9.
Ism.: W. Horwáth, *Deutsche Forschung in Südosten* 1. évf. p. 664—666.
498. GÁLDI, LADISLAS: Une nouvelle histoire des Roumains. *Nouvelle Revue de Hongrie* 34. (10.) évf. 65. k. p. 237—243.
499. NISTOR, I. I.: Rumänische Wanderungen aus Siebenbürgen. *Revue hist. du Sud-Est Européen* 18. évf. p. 140—156.
500. RUSSU, I. I.: Monumente sculpturale din Durostorum. *Anuarul Institutului de Studii Clasice* III. p. 174—199.
501. HOREDT, KURT: Völkerwanderungszeitliche Funde aus Siebenbürgen. *Germania* 25. évf. p. 121—126.
502. FETTICH NÁNDOR: Antik hagyományok a régi pusztai népek kultúrájában. [Magyar-német.] — Budapest: [Egyházmegyei ny. Veszprém.] 4° 10 p.
Kny.: *Folia Archaeologica* III—IV. k.

503. ALFÖLDI ANDRÁS: Antik ábrázolások az euráziai lovas-pásztorok kultúrákatának ismeretéhez. [Magyar-német.] — Budapest: [Egyházmegyei ny. Veszprém.] 4° 16 p. 10 kép. Kny.: *Folia Archaeologica* III—IV. k.
504. LÁSZLÓ, GYULA: Eurasische Handelsstrassen im Mitteleuropa der Völkerwanderungszeit. *Ungarn* 2. évf. p. 84—96. 1 t. 1 térk.
505. NAGYFALUSI LAJOS: Ógörögbetűs feliratok az alföldi sírleletekben. — Kalocsa: Árpád ny. 16 p. 5 ábra. Kny.: *A Kalocsai Jézus-Társasági Szent István Gimnázium Évkönyve*.
Ism.: Párducz M. *Dolgozatok* 17. k. p. 187—189.
506. BANNER JÁNOS: Technikai megjegyzések két népvándorláskori felirat megfejtéséhez. *Dolgozatok* 17. k. p. 161—162.
507. CS. SEBESTYÉN KÁROLY: Lovas harcosok és a kard. (A szegedi városi Múzeum ásatási anyagára való különös figyelemmel.) *Nép és Nyelv* 1. évf. p. 237—240.
- Ld. 618.
508. [CSALLÁNY DEZSŐ:] Népvándorláskori leletek Szentes-Berekhátról. — [Budapest: Egyetemi ny.] 8 p. 1 t. Kny.: *Archaeologiai Értesítő* 3. folyam 2. k.
509. CSALLÁNY GÁBOR: A szentes-derékegyházi népvándorláskori sírlelet. [Magyar-német.] *Folia Archaeologica* 1939. I—II. k. p. 116—120. [II. t.]
510. [CSALLÁNY DEZSŐ:] A Szentes-nagyhegyi gepida sírlelet (1939) és régészeti kapcsolatai. [Magyar-német.] — [Budapest: Egyetemi ny.] 4° 34 p. Kny.: *Archaeologiai Értesítő* 3. folyam 2. k.
511. LÁSZLÓ GYULA: Adatok az avarság néprajzához. [Magyar-olasz.] *Archaeologiai Értesítő* 3. folyam 2. k. p. 175—204. t. XLV—XLVIII.
512. [CSALLÁNY GÁBOR:] A csongrádi (mámai-csárdadúlói) avar temető. — [Budapest: Egyetemi ny.] 4° 6 p. 2 t. Kny.: *Archaeologiai Értesítő* 3. folyam 2. k.
513. SZABÓ KÁLMÁN: A kecskemét-ballószögi avar sír. [Magyar-angol.] *Folia Archaeologica* 1939. I—II. k. p. 185—188. [I. t.], 1 kép.
514. CSALLÁNY DEZSŐ: A szeged-öthalmi avarkori arcvédőlemez-dísz. [Német kivonattal.] *Dolgozatok* 17. k. p. 165—168. t. XXXVII.
515. LÁSZLÓ GYULA: A tihanyi-téri avarkori temető. — [Budapest: Egyetemi ny.] 4° p. 106—112. 4 [IX—XII.] t. Kny.: *Aquincumi Babérágak*, II. — *Dissertationes Pannonicae*, 2. II.
516. EISNER, JAN: Die vor- und frühgeschichtliche Forschung auf dem Gebiete der Slowakei und der ehemaligen Karpaten-ukraine in den Jahren 1918—1938. *Südost Forschungen* 6. évf. p. 353—380.

517. PRÍDAVOK, ANTON: Pribina. — Turčiansky Sv. Martin: Matica Slovanská, typ. Nová kníhtlač. 82 p. Divadelná knižnica, č. 43.
518. STANISLAV, JÁN: Pribinovi veľmoži. [Pribina főurai.] *Acta eruditae societatis Slovaca I. Linguistica Slovaca I—II.* k. p. 118—150.
519. RAPANT, DANIEL: Pribinov, nitransky kostolík. Pre koho bol stavený. [Pribina nyitrai temploma. Ki számára építették.] — Bratislava: Elán. Typ. Universum. 35 p. Kny. *Elán* 12. évf.
520. EISNER, JÁN: Pohřebišťe z doby velkomoravské v Děvině. [A nagymorva birodalom korából származó temető Dévényben.] *Casopis Slovenskej Učenej Spoločnosti III. Historica Slovaca I—II.* p. 300—303. 4 t.
521. PÁRDU CZ MIHÁLY—TARY LÁSZLÓ: A csongrád-vendelhami honfoglaláskori lelet. [Magyar-francia.] *Folia Archaeologica* 1939. I—II. k. p. 189—199. [III. t.] 1 kép.
522. PATAKI VIDOR: A hevesi honfoglaláskori női sírlelet. [Magyar-német.] *Folia Archaeologica* 1939. I—II. k. p. 200—203. [I. t.] 2 kép.
523. SZÓKE BÉLA: Honfoglaláskori magyar sírok Naszvadon. [Magyar-német.] — Budapest: [Egyházmegyei ny. Veszprém.] 4° 12 p. [5 t.] Kny.: *Folia Archaeologica* III—IV. k.
524. CSALLÁNY GÁBOR: Újabb honfoglaláskori leletek Szentes környékéről. [Magyar-német.] — Budapest: [Egyházmegyei ny. Veszprém.] 4° 12 p. [4 t.], 5 kép. Kny.: *Folia Archaeologica* III—IV. k.

IV. Középkor.

Források.

525. BENDEFY LÁSZLÓ: Szallam tolmács küldetése Nagy Sándor falához. (Góg és Magóg fala.) Szemelvények Ibn Kordadhbek és Endiszi műveiből. — Budapest: [Szentföldi Ferencrendi Zárda ny.] 94 [4] p. 1 térk. A Magyar Östörténet Kútfoi, 1.
526. Bizánci költemények Mánuel császár magyar hadjáratáról. Kiadta és bevezetéssel ellátta RÁCZ ISTVÁN. [Magyar-görög.] — Budapest: Pázmány Péter Tudományegyetem Görög Filológiai Intézet. 46 [2] p. 1 t. Magyar-Görög Tanulmányok, 16.
527. VÁCZY PÉTER: A Vazul-hagyomány középkori kútfoinkben. Forráskritikai tanulmány. — Budapest: Sárkány ny. p. 304—338. Kny.: *Levéltári Közlemények* 18—19. évf.
528. FÉLEGYHÁZY JÓZSEF: A tatárjárás történeti kútfoinek kritikája. — Vác: [Kapisztrán ny.] 72 p. Ism.: Hermann E. *Katolikus Szemle* 56. évf. p. 189—190.

529. KOMLÓSSY EDE: Ureche Gergely és Simion Dascál moldvai krónikája. — Budapest: [Sylvester ny.] 52 p.
530. BENDEFY LÁSZLÓ: Aeneas Sylvius Piccolomini magyarjai. — [H. é. ny. n.] 16 p.
531. Ífj. HORVÁTH JÁNOS: Calanus püspök és a Vita Attilae. — Pécs: Dunántúl ny. 100 p.
Értekezések a magyarországi latinság köréből, 4.
532. MÉSZÖLY GEDEON: Szűz Szent Margit asszonynak, Béla király leányának élete. *Nép és Nyelv* 1. évf. p. 18—23, 52—58, 81—84, 117—118, 138, 184—188, 205—215, 251—256, 307—310, 343—347, 378—381.
533. Eine alte deutsche Handschrift aus dem XV. Jahrhundert in der Münchener Staatsbibliothek über das Leben der Ungarischen Königstochter, der heil. Margarete (1242—1270). Lateinisch geschrieben von Johannes de Vercellis (XIII. Jhd.), deutsch übersetzt von Georg Walter (XV. Jhd.), dessen Text mit modernisierter Orthographie hiemit publiziert wird von GEDEON MÉSZÖLY. *Nép és Nyelv* 1. évf. p. 63—64, 126—128, 215—218, 250—251, 348—349, 382—383.
534. RELKOVIC NÉDA: A budai jogkönyv (Ofner Stadtrecht) harmadik kézirata a Fővárosi Könyvtárban. [Német kivonattal.] *A Fővárosi Könyvtár Évkönyve*, XI. p. 121—141.
535. BÁRÓ PETRICHEVICH-HORVÁTH EMIL: A Mogorovich nemzetségbeli Petrichevich-család regesztái. 1069—1526. 1 rész II./1. — Veszprém: Egyházmegyei ny. 20 p.
Kny.: *Magyar Családtörténeti Szemle* 7. évf. — A Mogorovich nemzetségbeli Petrichevich-család története és oklevéltára. Ld. 712.
536. Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400 p. Christum. Curante EMERICO LUKINICH et adiuvante LADISLAO GÁLDI. Ediderunt ANTONIUS FEKETE NAGY et LADISLAUS MAKKAJ. — Budapestini: Inst. Historici Europae Centro-Orientalis in Universitate Scientiarum. LXI, 636 [2] p. 1 térk. [Bibliográfia p. 535—542.] Études sur l'Europe Centre-Orientale, 29.
A tartalomról: *Makkaj, Ladislás*: Les enseignements des „Documenta Valachica“. — La vie pastorale des Roumains. — L'apparition des Roumains en Hongrie. — L'établissement des Roumains. — Les différentes colonies roumaines. — La société roumaine primitive. — La transformation de la société roumaine. p. IX—XXVIII. — *Fekete Nagy, Antoine*: L'immigration des Roumains sur le sol de la Hongrie historique. p. XXVIII—XLI. — *Gáldi, Ladislás*: Le nom des Roumains dans les chartes latines de Hongrie. p. XLI—XLVII. — *Gáldi, Ladislás*: Le témoignage des chartes antérieures à 1222. p. XLVII—LXI.
Ism.: Gáldi L. *Budapesti Szemle* 261. k. p. 246—254.; Elekes L. *Századok* 76. évf. p. 206—214.
537. REPP, FRIEDRICH: Regesten zu Urkunden des 13. Jahrhunderts aus dem Kärmarker Rats- oder Geheimarchiv. *Karpathenland* 12. évf. p. 208—213.

538. KOVÁTS FERENC (közli): 1480. X. 2. Mátyás céhszabályt ad a varasdi szűcs-, nyereggyártó, fékcsináló, szíjgyártó társaságnak. [Magyar fordítás a XVII. századból.] *Nép és Nyelv* 1. évf. p. 305—307.
539. SEMJÉN BÉLA: A középkori magyar hírszolgálat tárgyi emlékei. — Budapest: Urbányi ny. 20 p.
Kny.: *Magyar Posta* 15. évf.

Általános és politikai történet.

540. HÓMAN BÁLINT—SZEKFŰ GYULA: Magyar történet. I—II. k. 7. kiadás. — Budapest: Egyetemi ny. 685 p. 42 t., 694 p. 37 t.
541. PÁLFI KÁROLY: A magyar nemzet ősvallása. — Budapest: Máté ny. 112 p.
542. SZÉLL MÁRTA: XI. századi temetők Szentés környékén. [Magyar-francia.] *Folia Archaeologica* III—IV. k. p. 231—265. [XII. t.], 13 kép.
543. HÓMAN, BÁLINT: König Stephan I. der Heilige. Die Gründung des ungarischen Staates. Übers. v. Hildegard v. Roos. — Breslau: Korn. 282 p. 22 t.
Ism.: Ijjas A. *Katolikus Szemle* 55. évf. p. 402—403.; St. Barta, *Ungarische Jahrbücher* 22 k. p. 319—320.; H. Schönebaum, *Leipziger Vierteljahrsschrift für Südosteuropa* 6. évf. p. 158—159.
544. LAKNER MARION ÉVA: A Szent Istváni állam. — Budapest: Általános ny. 48 p. [Bibliográfia: p. 47.]
545. ERDÉLYI LÁSZLÓ: Ötven historikus szentistváni emlékművei. Sok tisztázott alapvető probléma. — Budapest: Eggenberger. [Városi ny. Szeged] 231 p.
Ism.: Mihályi E. *Pannonhalmi Szemle* 16. évf. p. 397.
546. VÁCZY PÉTER: Szent István emberi alakja. *Páztortúz* 27. évf. p. 441—445. 3 kép.
547. BALANYI GYÖRGY: Szent László, a lovagkirály. *A Kegyes-tanítórend Budapesti Gimnáziumának Évkönyve* p. 10—15.
548. SERÉDI JUSTINIÁN: Szent László királyunk dicsőséges emléke — Budapest: Stephaneum ny. 12 p.
Kny.: *A Szent István Akadémia Értesítője* 25. k.
549. GUBERINA, IVO: Kako je Zvonimirova kruna preš'a na glavu madjarskog kralja. [Hogy került Zvonimir koronája a magyar király fejére?] — Zagreb.
550. HADROVICS, LADISLAS: Huit siècles de communauté d'État hungaro-croate. Les origines. *Nouvelle Revue de Hongrie* 34. (10.) évf. 65. k. p. 226—236.
551. LOBMAYER IVÁN: Az ősi horvát nemzeti királyság és annak külpolitikája. — Pécs: Dunántúl ny. 10 p.
Kny.: *Külügyi Szemle* 18. évf.
552. FERDINANDY, MICHAEL VON: Die Anfänge des serbischen Volkes. *Donauropa* 1. évf. p. 186—194.

553. MARJAY, FRIEDRICH: Die Balkankonception der Arpaden. *Das Schaffende Ungarn* 2. évf. 6. füz. p. 1—7. 1 t. [4 kép.]
554. GRAF, ANDREAS: Die Tataren im Spiegel der byzantinischen Literatur. — [Budapest: Kertész ny. Karcag.] 10 p.
Kny.: *Jubilee vol. in honour of prof. Bernhard Heller.*
555. DEÉR, GIUSEPPE: Lotta dell'Oriente e dell'occidente nell'invasione tartara in Ungheria. *Corvina* 4. évf. p. 463—471.
556. FIALA ENDRE: A tatárveszedelem hétszázadik évfordulójára. *Magyar Kultúra* 28. évf. 55. k. p. 35—36.
557. JOÓ TIBOR: A tatárjárás. *Tükör* 9. évf. p. 84—87. 4 kép.
558. DEUTSCH, WILHELM: Österreichs frühe deutsche Mittlerrolle im Südosten. *Der Neue Weg*, Heft 4. p. 90—97.
559. ELEKES, LUDWIG: Die Anfänge der rumänischen Gesellschaft. Versuch einer rumänischen Entwicklungsgeschichte im XIII—XVI. Jahrhundert. — Budapest: [Sárkány ny.] 128 p.
Kny.: *Archivum Europae Centre-Orientalis* 7. k. — *Études sur l'Europe Centre-Orientale*, 33.
560. DEBESÉNYI DEZSŐ: Nagy Lajos kora. — [Budapest:] Egyetemi ny. 320 p. 1, [LXIV] t.
Ism.: Szemző P. *Katolikus Szemle* 56. évf. p. 144.
561. MÁRKUS ISTVÁN: Az olasz-magyar együttműködés sorszerűsége. *Forum* 1940. 1. évf. 1. sz. p. 29—33, 5. sz. p. 19—28, 6. sz. p. 45—52.
562. MÁRKUS ISTVÁN: Olasz-magyar együttműködés Hunyadi Mátyás korában. — Budapest: Pallas ny. 19 p.
563. ISTVÁNYI, GÉZA: King Matthias Corvinus. — Budapest: Society of the Hungarian Quarterly. 10 [2] p.
Kny.: *The Hungarian Quarterly* 6. k.
564. Hunyadi Mátyás. Kiadja a magyar Corvin-lánc és Corvin-koszorú tulajdonosainak testülete. — Budapest: Egyetemi ny. 126 p.
A tartalomról: Gróf Klebelsberg Kuno serlegavató beszéde. 1932. II. 23. p. 5—18. — Ravasz László beszéde. 1933. II. 23. p. 19—32. — Herczeg Ferenc beszéde. 1934. II. 23. p. 33—41. — Berzeviczy Albert beszéde. 1935. II. 26. p. 43—51. — Hóman Bálint beszéde 1936. II. 24. p. 53—61. — Kornis Gyula beszéde. 1937. II. 23. p. 63—81. — Szily Kálmán beszéde. 1938. II. 23. p. 83—90. — Serédi Jusztinián beszéde. 1939. II. 24. p. 91—97. — Gróf Teleki Pál beszéde. 1940. II. 24. p. 99—112. — Dománovszky Sándor beszéde. 1941. II. 24. p. 113—125.
565. [DOMANOVSKY SÁNDOR]: Mátyás király az úttörő. Serlegbeszéd a Corvin-rend lakomáján. — [Budapest: Franklin ny.] 8 p.
Kny.: *Budapesti Szemle* 260. k.
566. GARÁDY SÁNDOR: Mátyás király budanyéki vadászkastélya. — Budapest: Athenaeum. 8 p.
567. NEMES JENŐ GYÖRGY: Mátyás király és a budai fürdők. 1440—1940. — [Budapest: Kellner ny.] 15 p.
Kny.: *Budai Krónika* 3. évf.

568. KARDOS, TIBERIO: L'Ungheria negli scritti degli umanisti italiani. — Budapest: Franklin. 20 p.
Kny.: *Corvina* 4. évf.
Ism.: *Donaueuropa* 1. évf. p. 143—144.
569. BANFI, FLORIO: Saluzzo e l'Ungheria. I. — Lettera di Giovanni Lodovico Vivaldi a re Vladislao II. *Corvina* 4. évf. p. 322—330. 1 kép.
570. SALAMON HENRIK: II. Lajos magyar király tetemének felismerése. — Budapest: Hellas rt. 7 p.
Kny.: *Fogorvosok Lapja*.

Hadtörténet.

571. MAKKAJ SÁNDOR: Mohi. (1241. április 11—12.) *Pásztortűz* 27. évf. p. 241—247. 4 kép.
572. ERDÉLYI GYULA: Kik harcoltak Muhinál. *Magyar Katonai Szemle* 11. évf. 4. sz. p. 207—211.
573. NYÍRY LÁSZLÓ: A tatár betörés évfordulójára. *Magyar Katonai Szemle* 11. évf. 4. sz. p. 203—207.
574. VITÉZ SOÓS KÁROLY: Serlegbeszéd Hunyadi Jánosról. *Magyar Katonai Szemle* 11. évf. 2. sz. p. 316—324.
575. PALL, FR.: Autour de la croisade de Varna. La question de la paix de Szeged et sa rupture. *Bulletin de la section historique XXII*, 2. füzet. p. 144—158.
Ld. 636.
576. HOREDT, KURT: Zur siebenbürgischen Burgenforschung. *Südost Forschungen* 6. évf. p. 576—614.
577. HOREDT, KURT: Südsiebenbürgische Grenzbürgen. *Siebenbürgische Vierteljahrsschrift* 64. évf. p. 16—27.

Alkotmány-, jog- és közigazgatástörténet.

578. ECKHART FERENC: Az organikus állameszme a középkorban. *Budapesti Szemle* 258. k. p. 74—95.
579. DEÉR, GIUSEPPE: L'evoluzione dell'idea dello stato Ungherese. — Roma: Edizioni Roma. 145 p.
Ism.: Pálinkás L. *Corvina* 4. évf. p. 744—745.
580. KARPAT, JOZEF: Dejiny uhorského štátného pojmu s hľadiska právneho. Nárt problematiky a jej riešenia. [A magyar államfogalom története jogi szempontból. A problematika és megoldásának vázlata.] *Časopis Slovenskej Včenej Spoločnosti III. Historica Slovaca I—II*. p. 155—185.
581. HARTUNG, FRITZ: Die Krone als Symbol der monarchischen Herrschaft im ausgehenden Mittelalter. — Berlin: Walter & Gruyter. 46 p.
Ism.: H. Mitteis, *Historische Zeitschrift* 166. k. p. 129—132.; St. B. *Ungarische Jahrbücher* 22. k. p. 345—346.
582. EICHMANN, EDUARD: Zur Symbolik der Herrscherkrone im Mittelalter. [Latin kivonattal.] *Notter Antal Emlékkönyv* p. 180—207. [1141—1142.]

583. IVÁNKA, ENDRE von: Die „Heilige Krone“ und das politische Weltbild des Mittelalters. *Ungarn* 2. évf. p. 577—584.
584. ECKHART FERENC: A szentkorona-eszme története. — Budapest: Magyar Tudományos Akadémia. 356 p.
Ism.: Egyed I. *Katolikus Szemle* 55. évf. p. 166—170.; Deér J. *Századok* 76. évf. p. 201—206.; J. Deér, *Leipziger Vierteljahrsschrift für Südosteuropa* 6. évf. 159—160.; St. B. *Ungarische Jahrbücher* 22. k. p. 345—346.
585. ISTVÁNYI, GÉZA: L'idée de la Sainte Couronne de Hongrie. *Nouvelle Revue de Hongrie* 34. (10.) évf. 65. k. p. 23—31.
586. SZEKFÜ, GYULA: The doctrine of the holy crown. *Danubian Review* 9. k. 2. sz. p. 1—7.
587. Die St. Stephans-Krone. *Volkstum im Südosten* p. 138—142.
588. VÁCZY, PÉTER von: Deutschlands Anteil an der Begründung des ungarischen Königtums. *Ungarn* 2. évf. p. 12—24.
589. FEST SÁNDOR: Párhuzam az angol és magyar alkotmány fejlődése között a XIII. században. — [Budapest: Franklin ny.] 30 p.
Kny.: *Budapesti Szemle* 261. k.
-
590. ANGYAL PÁL: I. Endre és Szent László büntetőtörvényei. — Budapest: Attila ny. 16 p.
Kny.: *Magyar Jogászegyleti Értekezések* 9. évf.
591. ILLÉS JÓZSEF: A nova donatio (új adomány) jogi természete. [Latin kivonattal.] *Notter Antal Emlékkönyv* p. 634—644. [1148—1149.]
592. HEGEDÜS JÓZSEF: Aquinoi Szent Tamás jogbölcseletének szintetikus jellege. [Latin kivonattal.] *Notter Antal Emlékkönyv* p. 588—599. [1147.]
593. RÁCZ GYÖRGY: Az igazi Werbőczy. Halálának 400. évfordulóján. — Budapest: Stephaneum ny. 48 p.
-
594. SZILÁGYI LORÁND: A magyar királyi tanács első százada. — Budapest: [Sárkány ny.] 12 p.
Kny.: *Levéltári Közlemények* 18—19. évf.
595. ILA BÁLINT: A dézsma adminisztrációja. *Levéltári Közlemények* 18—19. évf. p. 223—249.
596. ISTVÁNYI GÉZA: A generalis congregatio. (Második és befejező közlemény.) *Levéltári Közlemények* 18—19. évf. p. 179—207. V. ö. 1939: 472.
- Ld. 660.
597. REISZIG EDE: Vas vármegye főispánjai a tatárjárástól az Árpád-ház kihaltáig. [Német kivonattal.] *Dunántúli Szemle* 8. évf. p. 113—121, 249—257, 297—305.
598. SIMU, TRAIAN: Organizarea politică a Banatului în evul mediu. [A középkori Bánát politikai szervezete.] — Lugosch: Corvin. 41 p.

599. HANZÓ LAJOS: Az erdélyi szász önkormányzat kialakulása. — Szeged: Ablaka ny. 83 [3] p. [Bibliográfia: p. 78—83.]
Értekezések a M. Kir. Horthy Miklós Tudományegyetem Magyar Történeti Intézetéből, I.
600. CZEBE JENŐ: A magyar önkormányzati jog. Községek, városok (Budapest, Székesfőváros), vármegyék autonómiája, a legrégebb kortól — napjainkig. (Kiegészítve a külföldi nagy városok önkormányzati jogával.) — Budapest: Szerző. 303 p.

Gazdaság- és társadalomtörténet.

601. BR. VILLANI LAJOS: A mediterrán olasz gazdaság fénykora. *Külgügyi Szemle* 18. évf. p. 371—376.
602. HUSZTI DÉNES: Olasz-magyar kereskedelmi kapcsolatok a középkorban. [Magyar-olasz.] — Budapest: Magyar Tudományos Akadémia. 128 p.
A Római Magyar Történeti Intézet Kiadványai.
Ism.: Futó M. *Corvina* 4. évf. p. 823—825.; Kelp A. *Közgazdasági Szemle* 65. évf. p. 911—915.; Madzsar I. *Századok* 75. évf. p. 310—313.; St. B. *Ungarische Jahrbücher* 22. k. p. 356.
603. OSZVALD ARISZTID: Premontrei urbáriumok a középkorban. *A Gödöllői Szent Norbert Gimnázium Évkönyve* 1939—1940. p. 151—167.
Ism.: Sinkovics I. *Levéltári Közlemények* 18—19. évf. p. 511—513.
604. SOMEȘAN, LAURIAN: Alter und Entwicklung der rumänischen Landwirtschaft in Siebenbürgen. — Bukarest: Imprimeria Națională. 106 p. I t.
Ism.: R. Kutschera, *Siebenbürgische Vierteljahrsschrift* 64. évf. p. 161—162.
605. HANKÓ, BÉLA: Altungarische Haustiere. *Ungarn* 2. évf. p. 238—245. 2 t.
-
606. MÁLYUSZ, ELEMÉR: Traits orientaux et occidentaux de la société hongroise. *Nouvelle Revue de Hongrie* 34. (10.) évf. 65. k. p. 409—436.
607. MÁLYUSZ, ELEMÉR: Die gesellschaftliche Entwicklung in Ungarn zur Zeit des Tatareneinfalls. *Ungarn* 2. évf. p. 739—749.
608. HAJNAL ISTVÁN: Az európai város kialakulása. *Városi Szemle* 27. évf. p. 801—841.
609. VITÉZ HÁZI JENŐ: A soproni polgárjog megszerzésének története. [Német kivonattal.] *Soproni Szemle* 5. évf. p. 269—279.
610. ERDÉLYI LÁSZLÓ: A mohácsi vész nemzedéke. Néplélektörténeti korrajz egykorú emlékiratból. — Budapest: Eggenberger. 584 p.
Erdélyi—Szerémi: Mohács. II.
Ism.: Mihályi E. *Pannonhalmi Szemle* 16. évf. p. 397—398.; Sinkovics I. *Századok* 76. évf. p. 489—490.

Népiség-, település- és helytörténet.*

611. ELEKES, LOUIS: L'Etat hongrois et les peuples danubiens au moyen âge. *Nouvelle Revue de Hongrie* 34. (10.) évf. 65. k. p. 437—449. 2 t.
 612. MÁLYUSZ ELEMÉR: Az egynyelvű ország. *Századok* 75. évf. p. 113—139.
 613. SZABÓ, STEPHEN: Medieval ethnic formation. The hungarian people in the middle ages. *The Hungarian Quarterly* 7. k. p. 56—68.
 614. SZÉKFŰ GYULA: Népek egymás közt a középkorban. *Magyar Szemle* 41. k. p. 225—233.
 615. SZÉKFŰ, JULIUS: Völker im mittelalterlichen Ungarn. *Ungarn* 2. évf. p. 705—717.
 616. MÁLYUSZ, ELEMÉR: Le problème de l'assimilation au moyen âge. *Nouvelle Revue de Hongrie* 34. (10.) évf. 64. k. p. 291—301.
 617. SZILÁDY ZOLTÁN: Das Grenzvolk der Székler. *Ungarn* 2. évf. p. 551—556. 3 t. [5 kép.]
 618. NÉMETH, JULES: La question de l'origine des Sicules. — Budapest: [Sárkány ny.] 34 [2] p.
Études sur l'Europe Centre-Orientale, 27.
-
619. FEKETE NAGY ANTAL: Trencsén vármegye. — Budapest: Magy. Tud. Akadémia. [4] 416 p. 1 térk.
Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában, 4. Hunyadiak kora Magyarországon, 9a.
Ism.: Taborsky O. *Turul* 56. k. p. 45.
 620. ETHEY GYULA: A vágvölgyi magyarság települése és foglalkozása. — Pozsony: Toldy-kör 20 p.
Szlovákiai Magyar Honismereti Könyvtár.
 621. KLEBEL, E.: Siedlungsgeschichte des deutschen Südostens. — München: Schick. 1940. 131 p.
 622. KASISKE, KARL: Das Wesen der ostdeutschen Kolonisation. *Historische Zeitschrift* 164. k. p. 285—315.
 623. BERANEK, J. FRANZ: Die deutsche Besiedlung des Pressburger Grossgaues. — München: Schick.
Veröffentlichungen des Südostinstituts München, 24.
 624. WEINELT, HERBERT: Deutsche mittelalterliche Stadtanlagen in der Slowakei. Ein Beitrag zur ostdeutschen Volkstumsgeographie. (Schluss.) *Südost Forschungen* 6. évf. p. 462—497. 1 t.
V. ö. 1940: 585.
 625. Come i serbi penetrarono nell'Ungheria meridionale. *Corvina* 4. évf. p. 382—383.

* A néprajzi irodalom jegyzéke időről-időre az Ethnographia-Népelet kiadásában jelenik meg SEREGÉLY EMMA összeállításában. A helytörténetre vonatkozóan ld. a művészettörténeti és az egyháztörténeti részben felsorolt címeket is.

626. KISCH, GUSTAV. Die Herkunft der Siebenbürger Sachsen. *Siebenbürgische Vierteljahrsschrift* 64. évf. p. 181—185.
627. MAYER, HERBERT: Lebenslinie und Lebenskraft der deutschen Stammsiedelung im Buchenland. — Leipzig: Hirzel. 53 p.
628. LANG, GRETE: Die Nationalitätenkämpfe in Klausenburg im ausgehenden Mittelalter. — München: Schick. VIII, 74 p. Veröffentlichung des Südostinstituts München, 23. Ism.: E. Lendl, *Karpathenland* 12. évf. p. 383—384.; F. Michaelis, *Deutsche Forschung im Südosten* 1. évf. p. 116—118.
629. CSALLNER, EMIL: Denkwürdigkeiten aus dem Nösnergau. Ein zeitkundlicher Beitrag zur Geschichte der Stadt, des Kapitels und des Distriktes Bistritz. — Bistritz: Zikeli. 143 p. Ism.: H. Krauss, *Deutsche Forschungen in Ungarn* 6. évf. p. 386—387.
630. FEKETE NAGY, ANTON—GÁLDI, LADISLAUS—MAKKAI, LADISLAUS: Zur Geschichte der ungarländischen Rumänen bis zum Jahre 1400. Vorwort von LUKINICH, EMERICH, — Budapest: [Sárkány ny.] 73 [3] p. 1 térk.
Études sur l'Europe Centre-Orientale, 29/A.
A tartalomról: I. *Makkai, Ladislaus*: Was beweisen die „Documenta Valachica“? — Das Rumänentum auf der Balkanhalbinsel. — Das Hirtenleben der Rumänen. — Das Erscheinen der Rumänen in Ungarn. — Die Niederlassung der Rumänen. — Primitive Gesellschaftsordnung der Rumänen. — Die Entwicklung der sozialen Verhältnisse der Rumänen. p. 9—28 — II. *Fekete Nagy, Anton*: Die Sesshaftwerdung der Rumänen in Ungarn. p. 29—43. — III. *Gáldi, Ladislaus*: Der Name der Rumänen in den lateinischen Urkunden Ungarns. p. 44—49. — IV. *Gáldi Ladislaus*: Was beweisen die ungarländischen lateinischen Urkunden bis 1222. p. 50—65.
631. FEKETE NAGY, ANTONIO—GÁLDI, LADISLAO—MAKKAI, LADISLAO: Contributi alla storia medievale dei Rumeni in Ungheria. Colla prefazione di LUKINICH, EMERICO. — Budapest: [Sárkány ny.] 68 p. 1 térk.
Études sur l'Europe Centre-Orientale, 29/B.
A tartalomról: I. *Makkai, Ladislao*: Le conclusioni dei „Documenta Valachica“. p. 8—25. — II. *Fekete Nagy, Antonio*: L'immigrazione dei Rumeni sul territorio dell'Ungheria storica. p. 26—39. — III. *Gáldi, Ladislao*: Il nome dei Rumeni nei documenti latini dell'Ungheria. p. 40—46. — IV. *Gáldi, Ladislao*: La testimonianza dei documenti anteriori al 1222. p. 47—61.
- Ld. 536.
632. BOGDAN, N.: Românii în secolul al XV-lea. — Bukarest: Mon. Official. 231 p.
633. CSERESNYÉS IVÁN: Középkori törvényes rendelkezések a magyarországi zsidókról. *Magyar Kisebbség* 20. [évf.] p. 513—516.
634. BÜCHLER, ALEXANDER: Das Judenprivilegium Bélas IV. vom Jahre 1255. — Budapest: Kertész ny. (Karcag). p. 137—140.
Kny.: *Jubilee volume in honour of prof. Bernhard Heller*.

635. CSERESNYÉS IVÁN: Törvényes rendelkezések a magyarországi zsidókról a XV—XVIII. századok folyamán. *Magyar Kisebbség* 20. [évf.] p. 569—572.
636. GÁRDONYI ALBERT: Középkori városaink erődjellegének kialakulása. *Hadtörténelmi Közlemények* 42. évf. p. 1—21.
637. SZÉLL MÁRTA: Elpusztult falvak, XI—XVI. századbeli régészeti leletek Csongrád vármegye területén. *Dolgozatok* 17. k. p. 169—173. t. XXXVIII—XL.
638. LÁSZLÓ GYULA: A népvándorlaskori temetők térképezéséről. Függelék Széll Márta dolgozatához. [Magyar-francia.] *Folia Archaeologica* III—IV. k. p. 265—267.
639. BELITZKY JÁNOS: Észrevételek Budapest koraközépkori helyrajzához. — Budapest: [Rábaközi ny. Sopron.] 48 p. Tallózás Budapest és környékének multjából, 2.
640. MIHALIK SÁNDOR: Hol állott Szent Szabina temploma? A kőérberek romok rövid története. — Budapest: [Rábaközi ny. Sopron.] 32 p. Tallózás Budapest és környéke multjából, 3.
641. PALÓCZI EDGÁR: A dánok királya Budán. *Búvár* 7. évf. p. 441—442. 1 kép.
Ld. 655, 693.
642. VARSÍK, BRANISLAV: Devín a Slováci. Príspevok k etnickému vývinu Devína a jeho okolia. [Dévénny és a szlovákok. Adalékok Dévénny és környéke népi kifejlődéséhez.] *Časopis Slovenskej Učenej Spoločnosti III. Historica Slovaca I—II*. p. 212—220.
643. BARTAL AURÉL: *Fadd* monografiája. — Pécs: Szerző. 106 p. 1 t.
Ism.: B. K. *Magyar Családtörténeti Szemle* 7. évf. p. 191—192.; Bottló B. *Turul* 55. k. p. 40—41.
644. SPILKA LÖRINC: I. Károly király jászói vára. — Gödöllő: [Dunántúl ny. Pécs.] 8 p.
Kny.: *Gödöllői Szent Norbert Gimnázium Évkönyve*.
Ld. 697, 695.
645. SZABÓ PÁL ZOLTÁN: A kétezeréves Pécs. — Pécs: Dunántúl ny. 16 p.
Janus Pannonius Társaság Könyvtára, 18.
646. GOSZTONYI GYULA: Pécsi vár. *Pécs sz. kir. város „Majorossy Múzeumának 1939—40. évi Értesítője”* p. 55—69.
647. CSEMEGI JÓZSEF: Középkori kőlámpások Sopron területén. *Soproni Szemle* 5. évf. p. 185—195.
Ld. 609, 698.
648. KERTÉSZ JÁNOS: Aliscától-Szekszárdig. — Budapest: Bagó ny. 30 p. [Bibliographia p. 21—30.]
649. GÉFIN GYULA: Szombathely vára. [Német kivonattal.] — Szombathely: Martineum ny. 28 p.
Kny.: *Dunántúli Szemle* 8. évf. — A Dunántúli Szemle Könyvei, 180.
650. FLOREK, PAVOL: Turčiansky Svätý Martin v. stredoveku. Stredoveký vývin Slovenského mesta. [Turóc-Szent Márton

a középkorban. Szlovák város középkori kialakulása.] — Turčianskom Sv. Martine: Matica Slovenska. 172 [2] p.

Művelődés- és művészettörténet.*

651. KARDOS TIBOR: Középkori kultúra, középkori költészet. A magyar irodalom keletkezése. — Budapest: Magyar Történelmi Társulat 262 p. 4 t. [Bibliográfia: p. 264—286.] A Magyar Történelmi Társulat Könyvei, 7.
Ism.: Bóka L. *Corvina* 4. évf. p. 631—632.; Gábrriel A. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 65. évf. p. 327—331.; Fábrián I. *Magyar Kultúra* 28. évf. 56. k. p. 92—93.; Halász G. *Nyugat* 34. évf. p. 506—507.; Barta I. *Századok* 75. évf. p. 294—298.; Fényi A. *Vigília* 7. évf. p. 382—383.; V. F. *Ungarische Jahrbücher* 22. k. p. 333—334.; Alszeghy Zs. *Budapesti Szemle* 263. k. p. 118—120.; Gy. Miskolczy, *Leipziger Vierteljahrsschrift für Südosteuropa* 6. évf. p. 162.
652. KÓSA JÁNOS: Német kultúrhatás Délkelet-Európában. — Budapest: Egyetemi ny. 16 p.
653. FITZ JÓZSEF: A nyomdászat dicsérete. — [Budapest: Nyomdai Művészet Barátai.] 274 [6] p.
654. KERTÉSZ ÁRPÁD: A nyomtatott betű története és útja Magyarországon. — Budapest: Magyar Nyomdászok Társasága. 300 p.
655. GÁRDONYI ALBERT: Karai László és Hess András Budán. [Német kivonattal.] *Magyar Könyvszemle* 3. folyam, 65. év, p. 332—341. [428.]
656. SOMMER. ŠTEFAN: Dejiny kníhtlačiarstva na Slovensku 1440—1939. [A könyvnyomdászat története Szlovénzskón 1440—1939.] Bratislava. 1939.
657. P. SZABÓ ELEK: Tanítási módszer a ferenceseknél a skolasztika virágkorában. — Budapest: Stephaneum ny. 16 p.
Kny.: *Szent István Akadémia Értesítője* 25. k.
658. GÁBRRIEL ASZTRIK: Magyarországi Sándor mester a középkori Sorbonne tanára. [Francia kivonattal.] — Budapest: [Egyetemi ny.] 21 p.
Kny.: *Egyetemes Philologiai Közlöny* 65. évf.
Ism.: Cs. *Pannonhalmi Szemle* 16. évf. p. 396—397.
659. Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve. és iratai. 1221—1864. kiadja VERESS ENDRE. — Budapest: Magyar Tudományos Akadémia. CLX, 704 p.
Olaszországi Emlékek, III.
Ism.: Gerézi R. *Századok* 76. évf. p. 338—344.; St. B. *Ungarische Jahrbücher* 22. k. p. 352.

* Az itt fel nem sorolt irodalomtörténeti és művészettörténeti címanyagot ld.: Irodalomtörténeti repertorium. Az 1941-ik év irodalomtörténeti munkássága. Összeállította KOZCSEA SÁNDOR. *Irodalomtörténeti Közlemények* 52. évf. p. 215—236., 319—348., 409—436., illetőleg: Művészettörténeti bibliográfia az 1941. évről. Összeállította SEREGÉLY EMMA. *Szépművészet* 4. évf.

660. MIKLÓSY ZOLTÁN: Hiteles hely és iskola a középkorban. *Levéltári Közlemények* 18—19. évf. p. 170—178.
661. GÁBRIEL ASZTRIK: Magyar diákélet a középkorban. *Tükör* 9. évf. p. 53—55. 3 kép.
662. [SZABÓ ELEK:] Diákélet a XIV. századi ferences törvényhozásban. — [Budapest: Stephaneum.] 14 p.
Kny.: *Theologia* 8. k.
663. BARANKAY LAJOS: A magyar korai reneszánsz iskolázása. *Magyar Paedagogia* 50. évf. p. 34—50.
664. HONT FERENC: Az eltűnt magyar színjáték. [1. k.] Hivatalos színjátszásunk a honfoglalástól a mohácsi vészig. — Budapest: Officina. 181 [3] p. 6 t. [Bibliográfia: p. 155—177.] A La Fontaine Irodalmi Társaság Könyve.
665. HEGYI LÁSZLÓ: Az egyházi ének kezdetei. Az első három század egyházi zenéje. — Budapest: Stephaneum ny. 106 [2] p. [Bibliográfia: p. 105—106.]
Ism.: Papp G. *Magyar Kórus* 42. [füz.] p. 811.
666. PETRÓ SÁNDOR: A magyarnyelvű egyházi ének középkori emlékei. — Budapest: Magyar Kórus. 16 p.
Kny.: *Egyetemes Philologiai Közlöny* 65. évf.
Ism.: Papp G. *Magyar Kórus* 44. [füz.] p. 851.
667. RAJECZKY BENJAMIN: Középkori missaléink praefatio-dallamai. Adalékok a gregorián-ének magyarországi fejlődéséhez. *Magyar Zenei Szemle* 1. évf. p. 233—244.
668. RAJECZKY BENJAMIN: A Pray-kódex két Mária-himnusza. *Magyar Kórus* 44. [füz.] p. 840—842.
669. GEREVICH, TIBERIO: Santo Stefano e l'arte ungherese. *Corvina* 4. évf. p. 579—593. VI t.
670. DELMÁR EMIL: Középkori magyar emlékek Svájcban. — Budapest: Franklin ny. 4° 46, 2 p. 12 t.
671. BALÁZS, JEAN: La Renaissance Byzantine. *Nouvelle Revue de Hongrie* 34. (10.) évf. 64. k. p. 359—364.
672. HIDEKGUTI MIHÁLY: A nyírbátori minoritatemplom. — Szeged: [Szegedi Új Nemzedék.] 72 [2] p. 7 t.
673. PÁSZTORYNÉ ALCSUTI KATALIN: Giovanni Cornaro pecsétgyűrűje. [Magyar-olasz.] — Budapest: [Egyházmegyei ny. Veszprém.] 4° 10 p. [1 t.]
Kny.: *Folia Archaeologica* III—IV. k.
674. WAGNER, VLADIMIR: Neskorogotická tabulová malba slovenska. [Későgotik szlovák táblafestészet.] — Turčiansky Sv. Martin: Matica Slovenska. 48 p.
Kny.: *Sborník Matice Slovenskej. Historia* XVIII. évf. — Spisy umeleckého odboru Matice slovenskej. 5. k.
675. GÜNTHEROVÁ—MAYEROVÁ, ALŽBETA: Madona zo Šenvizu. [A Szépréti Madonna.] *Sborník muzeálnej slovenskej spoločnosti* 34—35. évf. p. 77—81.
676. BERKOVITS, ELENA: Miniatori ungherese nel „Dictionnaire des miniaturistes“. — Budapest: Franklin. 30 p. 4 t.

Kny.: *Corvina* 4. évf.

Ism.: Radó P. *Magyar Könyvszemle* 3. folyam 65. év.

677. BERKOVITS, ELENA: La miniatura nella corte di Mattia Corvino. Ferrara ed il Rinascimento ungherese. — Budapest: Soc. Mattia Corvino. 36 p. 4 t. [Bibliográfia: p. 33—36.]
Kny.: *Corvina* 4. évf. Biblioteca della „Mattia Corvino“ 10.
Ism.: Radó P. *Magyar Könyvszemle* 3. folyam 65. év.

Egyháztörténet.

678. FERDINÁNDY MIHÁLY: Adatok a magyar egyháztörténet első fejezetéhez. A kazárok és ómagyarok vallási viszonyai. — Budapest: [Stephaneum]. 26 p.
Kny.: *Regnum* 1940—41. évf.
679. VÁCZY, PIERRE: Les racines byzantines du christianisme hongrois. *Nouvelle Revue de Hongrie* 34. (10.) évf. 64. k. p. 99—108.
680. TÓTH, LADISLAS: La chrétienté hongroise entre l'Orient et l'Occident. *Nouvelle Revue de Hongrie* 34. (10.) évf. 65. k. p. 482—490.
681. STOLPA JÓZSEF: Adalékok a magyar királyi főkegyúri jog történetéhez. (A konstanci bulla.) — Budapest: Stephaneum ny. 26 p.
Kny.: *Notter Antal Emlékkönyv*.
682. RADÓ POLIKÁRP: A nemzeti gondolat középkori liturgiánkban. *Katolikus Szemle* 55. [évf.] p. 431—438.
683. STANISLAV, JÁN: Slovienska liturgia na Slovensku a sídlo Metodovo a Gorazdovo. [A szlovén liturgia Szlovenszkon és Method és Gorazd székhelye.] *Časopis Slovenskej Učenej Spoločnosti III. Historica Slovaca I—II.* p. 5—43.
684. RÓNAY GYÖRGY: Monostori szellem a román korban. (A szerzetesi olvasmányok és a monostori irodalom eszményei.) *Katolikus Szemle* 55. évf. p. 325—330.
685. LEICHT, PIER SILVERIO: La Riserva ponteficia nella Nomina di Bertoldo Arcivescovo di Kalocsa a Patriarca d'Aquileia. [Latin kivonattal.] *Notter Antal Emlékkönyv* p. 736—740. [1152.]
686. BOÉR MIKLÓS: Az Unam Sanctam bulla az Egyház és az állam viszonyáról. [Latin kivonattal.] *Notter Antal Emlékkönyv* p. 88—112. [1138—1140].
687. BLAZOVICH JÁKÓ: Kereszténység s a görög-római világ. *Pannonhalmi Szemle* 16. évf. p. 98—106.
688. PÁSZTOR LAJOS: A magyarság vallásos élete a Jagellók korában. — Budapest: Egyetemi Nyomda. 181 [1] p.
Kny. *Századok* 75. évf.
689. REINERTH, K.: Aus der Vorgeschichte der siebenbürgisch-sächsischen Reformation. Ein Beitrag zur Geschichte des Milkover Bistums. *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde* 50. évf. p. 3—70.

690. KÜHÁR FLÓRIS: Dunántúli bencés nyomok és emlékek. *Pannonhalmi Szemle* 16. évf. p. 74—79, 152—158. V. ö. 1940: 557.
691. JUHÁSZ KÁLMÁN: A csanádi székeskáptalan a középkorban. (1030—1552.) — Makó: Makói ny. 164 p. Csanádvármegyei Könyvtár, 38. Ism.: Vanyó T. *Pannonhalmi Szemle* 17. évf. p. 149.; Balanyi Gy. *Katolikus Szemle* 56. évf. p. 279—280.
692. [MIKLÓS ZOLTÁN]: A csöti premontrei prépostság. *A Jászóvári Premontrei Kanonokrend budafoki Szent István gimnáziumának Évkönyve az 1940—41. iskolai évről.* p. 5—9.
693. SCHLEICH LAJOS: Ferencesek Debrecenben. (1322?—1552, 1715—1788.) Egyháztörténelmi tanulmány. — Debrecen: Katolikus Figyelő. 40 p. Ism.: *Magyar Kultúra* 28. évf. 56. k. p. 162.
694. NAGYFALUSY LAJOS: A kapornaki apátság története. I. — Kalocsa: Pray Rendtörténetíró Munkaközösség. 168 [2] p. Publicationes ad Historiam S. J. in Hungaria illustrandam. Lucubrationes, 6.
695. SZABÓ ADORJÁN: Akassai ferencesek a régmúlt századokban. — [Kassa, Athenaeum ny.] 140 [3] p. Kny.: *Felvidéki Ujság.*
696. BENDEFY LÁSZLÓ: A kumai püspökség története. [Francia kivonattal.] *Theologia* 8. k. p. 38—58. [95—96.]
697. HUŠČAVA, ALEXANDER: K problému založenia františkánského kláštora a kostola v Okolicnom. [Az okolicsnói ferencendi kolostor és templom alapításának kérdéséhez.] *Časopis Slovenskej Učenej Spoločnosti III. Historica Slovaca I—II.* p. 186—211. 1 és 6 t.
698. GÜNDISCH, GUSTAV: Hermannstädter Messestiftungen im 15. Jahrhundert. *Siebenbürgische Vierteljahrsschrift* 64. évf. p. 28—37.
699. Hősök és szentek. Magyar szentek. — Budapest: Révai. 444 p. 8 t. Magyar Katolikus Írók Könyvei. A tartalomról: *Szekfű Gyula*: Szent magyarok. p. 5—16. — *Kühár Flóris*: Szent István. p. 17—58. — *Ibrányi Ferenc*: Szent Gellért. p. 59—127. — *Teller Frigyes*: Szűz Szent Imre herceg. p. 129—154. — *Rónay György*: Boldog Mór püspök és a zoborhegyi remeték. p. 155—184. — *Fest Sándor*: Skóciai Szent Margit. p. 185—202. — *Varju Elemér*: Szent László. p. 203—241. — *Hermann Egyed*: Árpádházi Szent Erzsébet. p. 243—278. — *Balanyi György*: Boldog Kinga. p. 279—310. — *Thurzó Gábor*: Árpádházi Boldog Margit. p. 311—344. — *Molnár Ernő*: Boldog Özséb. p. 345—375. — *Lovass Gyula*: Kapisztrán Szent János. p. 377—411. — *Meszlényi Antal*: A három kassai vértanú. p. 413—443. Ism.: Balogh I. *Katolikus Szemle* 55. évf. p. 48—49.; Horváth K. *Magyar Kultúra* 28. évf. 56. k. p. 29.
700. GÁBRIEL ASZTRIK: Szent Erzsébet. *Tükör* 9. évf. p. 503—505. 4 kép.

701. LOVAS ELEMÉR: Árpádházi B. Margit első életrajzának írója — Marcellus. — Pannonhalma: [Stephaneum ny. Budapest.] 66 p.
Kny.: *A Pannonhalmi Főapátsági Főiskola Évkönyve.*
702. STOJADINOVIC, DUŠAN: Saint Sava. *Nouvelle Revue de Hongrie* 34. (10.) évf. 64. k. p. 167—169.
703. GÁBRIEL ASZTRIK: Magyarországi Jakab „eretneksége“ a XIII. századi Franciaországban. — Pécs: Dunántúl ny. 32 p.
Kny.: *A Gödöllői Szent Norbert Gimnázium Évkönyve.*
Ism.: *Magyar Kultúra* 28. évf. 56. k. p. 204.; Farkas L. *Századok* 76. évf. p. 487.
704. KOPPÁNY ISTVÁN: Szent Péter utódai a tatárjárás korában. *Katolikus Szemle* 55. évf. p. 204—208.
705. HOCKS, ELSE: Pius II. und der Halbmond. — Freiburg i. Br.: Herder. VIII, 229 p. 4 t.
Ism.: Barta. I. *Századok* 76. évf. p. 118—119.; Hegyi D. *Pannonhalmi Szemle* 17. évf. p. 57—58.
706. (BANFI; FLORIO): Romei ungheresi del giubileo del 1475. Niccolò Ujlaki re di Bosnia in un affresco nell'Ospedale di Santo Spirito dell'Urbe. — [Budapest: Franklin.] 12 p.
Kny.: *Corvina* 4. évf.

V. Újkor és legújabb kor.

Források.

707. SZERÉMI GYÖRGY: A mohácsi vész kora. Ford. ERDÉLYI LÁSZLÓ. — Budapest: Eggenberger. 312 p. [Bibliográfia: p. 311—312.]
Erdélyi—Szerémi: Mohács. I.
Ism.: Mihályi E. *Pannonhalmi Szemle* 16. évf. p. 397—398.; Sinkovics I. *Századok* 76. évf. p. 489—90.
708. Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről. RAVASZ LÁSZLÓ bevezetésével. Cs. SZABÓ LÁSZLÓ közreműködésével szerkesztette MAKKA LÁSZLÓ. Az önálló Erdély születésének négyszázados fordulóján kiadta a Franklin Társulat. — Budapest: Franklin. I—IV. k.
I. Tündérország. 1541—1571. Oláh Miklós, Verancsics Antal, Heltai Gáspár, Mindszenti Gábor, Forgách Ferenc, Borsos Sebestyén, Bánfi Gergely és Szántó István írásaiból. Bevezette: KARDOS TIBOR. XXXIV, 164 p.
II. Sárkányfogak. 1572—1602. Kovácsóczi Farkas, Bethlen Farkas, Gyulai Pál, Somogyi Ambrus, egy ismeretlen jezsuita, Baranyai Decsi János, Szamosközy István és Enyedi Pál írásaiból. Bevezette: Cs. SZABÓ LÁSZLÓ. XLVI, 222 p.
III. Tűzpróba. 1603—1613. Nagy Szabó Ferenc, Gyulafi Lestár, Krauss György, Sepsi Laczkó Máté, Bocskai István, Mikó Ferenc, Biró Sámuel, egy ismeretlen szász polgár és Borsos Tamás írásaiból. Bevezette: BIRÓ VENCEL. XIX, [1], 194 p.

- IV. A fejedelem. 1613--1629. Keserői Dajka János, Bojthi Veres Gáspár, Redmeczai T. János, Toldalagi Mihály, Kemény János és Bethlen Gábor írásából. Bevezette: MAKKA LÁSZLÓ. XVIII, 143 p.
Ism.: Nagy M. *Budapesti Szemle* 263. k. p. 52—58.
709. GÁLOS REZSŐ: A Rákóczi Lászlóról szóló ének egy ismeretlen kézírata. *Irodalomtörténeti Közlemények* 51. évf. p. 392.
710. A Petrichevich család naplói. II. 3. Petrichevich Horváth Lázár... Bárá Petrichevich Horváth János... Petrichevich Horváth Károly... naplója. Közli báró PETRICHEVICH HORVÁTH EMIL. — Budapest [Dunántúl ny. Pécs.] XXXII, 162 p.
A Mogorovich nemzetségbeli Petrichevich család története és oklevéltára.
Ism.: Soléndy A. *Hadtörténelmi Közlemények* 42. évf. p. 124—126.; Baán K. *Magyar Családtörténeti Szemle* 7. évf. p. 119—120.; Fekete Nagy A. *Turul* 55. k. p. 41.
711. TOLNAI GÁBOR (közli): Két száműzött. (Gróf Teleki József útinaplójából.) *Magyar Csillag* 1. évf. p. 199—202.
712. A Podmanini Podmaniczky-család oklevéltára. 2. k. 1510—1537. — 3. k. 1538—1548. Közzétette: LUKINICH IMRE. — Budapest: Magyar Tudományos Akadémia. 1939, 1941. LXXVII, 739 p., LXXXIV, 704 p. 1 t.
A Podmanini és Aszódi báró Podmaniczky-család története, 5. és 7. V. ö. 1937: 339.
713. JOHNER, MORITZ: Türkenhilfe. Auszug aus dem Repertorium des Archivs der ehemaligen Reichsstadt Ravensburg. Band 3 (1519—1648). Reichs- und Kreistage. *Deutsche Forschungen in Ungarn* 4. évf. p. 296—297.
714. CSALLNER, EMIL: Die Original-Urkunden Siebenbürgischer Fürsten im Bistritzer Capitulararchiv. *Deutsche Forschungen in Ungarn* 6. évf. p. 175—189.
715. PAIS LÁSZLÓ (közli): Horváth Mihály és Bojti Balázs né osztozkodása 1580-ból. *Magyar Nyelv* 37. évf. p. 133—134.
716. PAIS LÁSZLÓ (közli): Tanúzás testi sértés ügyében 1582-ből. *Magyar Nyelv* 37. évf. p. 134—135.
717. NAGY GÉZA (közli): Báthory István adománylevele Sombori László erdélyi kincstárnok részére. (Adattár.) *Erdélyi Múzeum* 46. k. p. 291—294.
718. SZABÓ T. ATTILA: Egy erdélyi határjárás adat a XVI. századból. *Ethnographia* — *Népelet* 52. évf. p. 284.
719. LUPAŞ, I.: Documente istorice Transilvane. Bd. 1. 1599—1699. — Cluj: Cartea Românească. 1940. XVI, 522 p.
Ism.: G. Gündisch, *Südost Forschungen* 6. évf. p. 699—700.
720. SOKHEGYI BÉLA: Rákóczi György szabadságlevele a Luczi hajdúk részére. *Magyar Családtörténeti Szemle* 7. évf. p. 67—69.
721. MARKÓ ÁRPÁD: Két okmány Thököly háborúinak idejéből. *Magyar Katonai Szemle* 11. évf. 9. sz. p. 764—766. 1 kép.

722. BÁRÓ NYÁRY PÁL: Egy magyar diák levele szüleihez. *Magyar Családtörténeti Szemle* 7. évf. p. 69—70.
723. BIRÓ VENCEL (közli): Gr. Batthyány Ignác levelei. *Erdélyi Múzeum* 46. k. p. 295—310.
724. BIRÓ VENCEL: Gr. Batthyány Ignác levelei az Erdélyi Múzeum Egyesület levéltárában. *Pásztortűz* 27. évf. p. 621—624. 1 kép.
725. JENEI FERENC (közli): Gúnyversek az 1790—91. évi országgyűlés idejéből. *Irodalomtörténeti Közlemények* 51. évf. p. 182—185.
726. SUHAY IMRE (közli): Egy magyar huszártiszt feljegyzései I. Napoleon 1812. évi hadjáratáról. *Hadtörténelmi Közlemények* 42. évf. p. 103—114. 1 kép.
727. KOZOCSA SÁNDOR (közli): Báró Wesselényi Miklós Földváry Gáborhoz. *Tükör* 9. évf. p. 427.
728. PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR JOLÁN: Az Országos Levéltár színészettörténeti forrásanyaga. *Levéltári Közlemények* 18—19. évf. p. 456—467.
729. SZEMERE BERTALAN miniszterelnök emlékiratai az 1848—49-i magyar kormányzat nemzetiségi politikájáról. Sajtó alá rendezte SZÜTS IVÁN. — [Budapest:] Cserépfalvi. 136 p. Ism.: A. Tafferner, *Deutsche Forschungen in Ungarn* 6. évf. p. 404—406.; *Donaueuropa* 1. évf. p. 61.
730. TAFFERNER, ANTON: Bartholom Szemere's unbekannte Arbeit über die Nationalitätenfrage in Ungarn, Österreich und Osten. *Deutsche Forschungen in Ungarn* 4. évf. p. 200—212., 6. évf. p. 57—72, 378—383.
731. MEZŐKÖVESDI UJFALVI SÁNDOR emlékiratai. Sajtó alá rendezte és kiegészítésekkel közreadta GYALUI FARKAS. — Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület. XII, 445 p. Ism.: Kosáry D. *Századok* 76. évf. p. 368—370.
732. LUKINICH IMRE (közli): Eperjesy Ferenc tábori lelkész naplófeljegyzései az 1848-i szerb hadjárat idejéből. (Hadtörténelmi Okmánytár.) *Hadtörténelmi Közlemények* 42. évf. p. 211—245.
733. SZÖLLÖSY SÁNDOR: Az 1848—49. évi szabadságharc hadműveleti iratanyagának ismertetése és jellemzése. *Magyar Katonai Szemle* 11. évf. 1. sz. p. 229—237.
734. Adatok a Kazinczy-hadosztály történetéhez, 1849. június 2—augusztus 25. *Hadtörténelmi Közlemények* 42. évf. p. 246—261.
735. BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF: Naplójegyzetek — gondolatok. 1864—1868. Közzéteszi, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta LUKINICH IMRE. — Budapest: Magyar Tudományos Akadémia. XXIII, 335 p. 1 t. Ism.: Kelemen G. *Irodalomtörténeti Közlemények* 51. évf. p. 403—404.; Csuka Z. *Láthatár* 9. évf. p. 261—262.; Gyulai Á. *Magyar Paedagogia* 50. évf. p. 401—404.; A. D. *Budapesti Szemle* 263. k. p. 246—249.; F. Valjavec, *Leipziger Vierteljahrsschrift für Südosteuropa* 6. évf. p. 161.
736. TÖRÖK PÁL: Deák Ferenc levele Vörösmartyhoz a göcseji nyelvjárásról. *Magyar Nyelv* 37. évf. p. 52—54.

737. (W—N): Dokumente zur Nationalitätenpolitik im Vorkriegs-Ungarn. *Deutsche Forschungen in Ungarn* 4. évf. p. 105—117.
738. TONELLI SÁNDOR: Tisza István utolsó útja. (Sarkotič István báró vezérezredes, Bosznia-Hercegovina utolsó tartományi főnökének naplója.) — Szeged: Ferenc József Tudományegyetem Barátainak Egyesülete. 144 [2]. p. 1 t. *Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Geographico-historica*, VII, 2. Ism.: Török P. *Századok* 76. évf. p. 245—246.

Általános és politikai történet.

739. KÁRPÁTY EMIL: V. Károly keleti politikája. — Kolozsvár: Nagy ny. 70 p.
740. STOLTE ISTVÁN MIKLÓS: A parasztok királyától a nagyságos fejedelemig. A magyar mult külső és belső harcokban legvéresebb két évszázadának korszerű újraértékelése. — Budapest: Nemzeti Tábor Sajtóosztálya. 175 p.
741. OREND, MISCH: Sachsegraf Markus Pemfflinger. *Volk im Osten* 2. évf. 6. füzet p. 75—80.
742. P. SZENTMÁRTONI KÁLMÁN: János Zsigmond és az 1571-i marosvásárhelyi országgyűlés. *Keresztény Magvető* 73. évf. p. 158—162.
743. GRÓF BÁNFFY MIKLÓS: Az erdélyi külpolitika hagyományai. *Külügyi Szemle* 18. évf. p. 211—217. és *Erdélyi Helikon* 14. évf. p. 215—225.
744. MÁRKUS ISTVÁN: Olasz-magyar együttműködés a török hódoltság korában. *Forum* 2. évf. p. 100—109, 160—167, 223—228.
745. KEREKESHÁZY, JOSEPH: An envoy to queen Elizabeth. A hungarian in London in the sixteenth century. *The Hungarian Quarterly* 7. k. p. 276—285. 1 t.
746. BEKE ÖDÖN: Básta emléke egy székely népmesében *Ethnographia-Népélet* 52. évf. p. 282.
747. TOLNAI, GABRIEL: Gabriel Bethlen. *Nouvelle Revue de Hongrie* 34. (10.) évf. 65. k. p. 450—457. 1 t.
748. WELLMANN IMRE (szerk.): Barokk és felvilágosodás. — Budapest: Magyar Történelmi Társulat. 4° 658 [2] p. 31 t. Magyar Művelődéstörténet, 4.
749. BIDNER ÁKOS: Az eperjesi vértörvényszék (1687). — Budapest: Luther Társaság. 45, [3] p. A Luther Társaság kiadványai. Új sorozat, 14. — A Luther Társaság népiratai. Új sorozat, 4.
750. HARSANY, Z.: La cour de Léopold, duc de Lorraine et de Bar. (1698—1729.) — Nancy. 1939. 585 p. Ism.: Holub J. *Századok* 76. évf. p. 364.
751. HORVÁTH JENŐ: Szavojai Jenő herceg. A dunai monarchia kialakulása. — Budapest: Cserépfalvi. 334 p. 8 t. Nagy idők — nagy emberek, 2. Ism.: spl. *Corvina* 4. évf. p. 827—828.; *Donauropa* 1. évf. p. 142.; Eöttevényi O. *Külügyi Szemle* 18. évf. p. 328—332.

752. BIBL, VIKTOR: Prinz Eugen. Ein Heldenleben. — Wien: Günther. 320 p. 20 t. [Bibliográfia: p. 315—317.]
753. OEHLER, H.: Prinz Eugen in Volkslied und Flugschrift. — Giessen: Münchow. 139 p.
Ism.: T. Schieder, *Historische Zeitschrift* 167. k. p. 167—169.; G. St. *Leipziger Vierteljahrsschrift für Südosteuropa* 6. évf. p. 145—150.; *Mitteilungen d. Öst. Instituts f. Geschichtsforschung* 54. k. p. 546—547.
754. HUBER, NICOLAUS: Prinz Eugen, Feldherr und Staatsmann der Deutschen. Zur 225-Jahrfeier der Rückeroberung von Stadt und Festung Temeschburg. — *Volk im Osten* 2. évf. 13—14. füzet p. 19—25.
755. WOLF, HANS: Prinz Eugen und Graf Mercy. *Volk im Osten* 8. évf. 13—14. füzet p. 26—28.
756. KÓSA, JEAN: Politique hongroise au XVIIIe siècle. *Nouvelle Revue de Hongrie* 34. (10.) évf. 65. k. p. 322—328.
757. GOGOLÁK LAJOS: Nagy Péter. *Tükör* 9. évf. p. 66—69. 1 kép.
758. KRETSCHMAYR, HEINRICH: Maria Theresia. — Leipzig: Staackmann. 1940. 313, 1 p. 16 t.
759. PÓKA-PIVNY ALADÁR: A Hungarian under Washington. — Budapest: Society of the Hungarian Quarterly. 8 p.
Kny.: *The Hungarian Quarterly* 7. k.
760. TABA, STEPHEN: Hungarian pioneers in Amerika. *The Hungarian Quarterly* 7. k. p. 46—55.
761. BALLA ANTAL: Az Északamerikai Egyesült Államok története. — Budapest: Athenaeum. 158 [2] p. [Bibliográfia: p. 159.]
Athenaeum Olvasótára.
762. DIENES ANDOR: A Grewen-huszárok emlékirata az 1790—91. évi magyar országgyűlés előtt. *Magyar Katonai Szemle* 11. évf. 12. sz. p. 719—724.
763. MAYR, KARL JOSEF: Wien im Zeitalter Napoleons. Staatsfinanzen, Lebensverhältnisse, Beamte und Militär. — Wien: Gottlieb Gistel & Cie, in Kommission bei Gerold Cie. 1940. 246 p.
Ism.: F. Reinöhl, *Historische Zeitschrift* 166 k. p. 374—375.
764. FISHER, H. A. L.: Európa története. 3. A liberális kísérlet. Ford. BENEDEK MARCELL. Átnézte LUKINICH IMRE. [A Magyarország története és Az egyetemes és magyar történet vázlata 1914—1939. c. részeket írta BALLA ANTAL.] — Budapest: Singer—Wolfner. 508 p.
V. ö. 1939: 240, 1940: 244.
765. HORVÁTH JENŐ: A modern világ története. 1815—1941. 4. kiad. — Budapest: Pfeifer. 144 p.
766. LENGYEL, THOMAS: La Hongrie entre l'Orient et l'Occident de 1815 à 1914. *Nouvelle Revue de Hongrie* 34. (10.) évf. 65. k. p. 458—467.
767. FITTBOGEN, GOTTFRIED: Friedrich List in Ungarn. *Ungarn* 2. évf. p. 279—283.

768. LIESZ, OTTO: Stephan Ludwig Roth. Ein Vorkämpfer des deutschen Gedankes im Südosten. *Volk im Osten* 2. évf. 11–12. füzet p. 37–43.
769. FITTBOGEN, GOTTFRIED: Stephan Ludwig Roth und die Augsburger „Allgemeine Zeitung“. *Nation und Staat* 14. évf. p. 368–378.
770. FITTBOGEN, GOTTFRIED: Stephan Ludwig Roths Kolonisationsversuch im zeitgeschichtlichen Zusammenhang. *Südost Forschungen* 6. évf. p. 283–352.
771. FOLBERTH, OTTO: Stefan Ludwig Roth, luptător pentru drepturile sociale românești. [Roth, a román szociális jogok előharcosa.] — Bukarest. 13 p.
Kny.: *Omagiul prof. Ioan Lupas*.
-
772. ÖSTÖR JÓZSEF: Az újabb Széchenyi-irodalom. *Magyar Szemle* 41. k. p. 233–240.
773. HEGEDÜS LORÁNT: Gróf Széchenyi István regénye és éjszakája. 2. jav. kiad. — Budapest: Athenaeum. 304 [2] p. 13 t.
774. CZAKÓ ELEMÉR: Széchenyi a legnagyobb és leghívebb magyar. — Budapest: Székesfőváros. 4° 253 [2] p. [Bibliográfia: p. 249.]
775. GESZTELYI NAGY LÁSZLÓ: Széchenyi születésének 150-ik évfordulója alkalmából. — Kecskemét: Kecskeméti ny. 174 [2] p.
776. CSAPODI CSABA: A legnagyobb magyar. — Budapest: [Stádium ny.] 124 [4] p.
Nemzeti Könyvtár, 38–39.
777. SÁRKÁNY JÓZSEF: Gróf Széchenyi István élete és eszméi. Gróf Széchenyi István születésének 150-ik évfordulójára. — Budapest: Széchenyi Munkaközösség. 64 p. 5 t.
A Széchenyi Munkaközösség kiadása, 3.
Ism.: -e. -f. *Társadalomtudomány* 21. évf. p. 579.
778. SATERNUS, ARTHUR: Der grösste Ungar. Gegenwartseindrücke von der Persönlichkeit und vom Werk Stefan Széchenyis. Seine Begegnung mit Friedrich List. — Budapest: [Pester Lloyd.] 56 p.
Kny.: *Pester Lloyd*.
779. IMRE SÁNDOR: Széchenyi születésének 150 éves évfordulójára. — Budapest: Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje. 53 [3] p.
Ism.: -e. -f. *Társadalomtudomány* 21. évf. p. 578–579.
780. KARÁCSONY SÁNDOR: Széchenyi és Katona. Két évforduló. — Budapest: Exodus. 44 [4] p.
A tartalomról: Széchenyi. p. 5–22.
Ism.: Szombatfalvy Gy. *Társadalomtudomány* 21. évf. p. 583–585.
781. KARÁCSONY SÁNDOR: Széchenyi. 2. kiad. — Budapest: Exodus. 16° 23 p.
Exodus Füzetek.

782. WIEDER GYÖRGY: Az igazi Széchenyi. — Budapest: Máté ny. 16 p.
Kny.: *Nevelés* 11. évf.
Ism.: Váradi J. *Magyar Paedagogia* 50. évf. p. 263—264.
783. PRESZLY ELEMÉR: Gróf Széchenyi István emlékezete. — Budapest: [Hellas ny.] 14 [2] p.
784. BALOGH JENŐ: A legnagyobb magyar. *Akadémiai Értesítő* 51. k. p. 214—245. és *Budapesti Szemle* 261. k. p. 321—340, 410—425.
785. DOMANOVSKY SÁNDOR: Széchenyi. Elnöki megnyitó beszéd az 1941 december 11-én Széchenyi emlékére tartott ünnepi ülésen. *Századok* 75. évf. p. 337—343.
786. PRESZLY ELEMÉR: Széchenyi István. *Katolikus Szemle* 55. évf. p. 193—199.
787. VASADY BÉLA: A magyar önismeret profétája. Gróf Széchenyi István születésének másfélszázados fordulójára. *Protestáns Szemle* 50. évf. p. 321—324.
788. NEMES CZIKE GÁBOR: Széchenyi István. *Magyar Kultúra* 28. évf. 56. k. p. 85—87, 105—107.
789. BABITS MIHÁLY: A legnagyobb magyar. (Töredék Széchenyiről.) *Jelenkor* 3. évf. 18. sz. p. 7—8.
790. CSAPODI, CSABA: Graf Stefan Széchenyi. *Das Schaffende Ungarn* 2. évf. 9. füz. p. 2—6. 1 t. [5 kép.]
791. BÁRDOSSY, LADISLAS: Le Comte Etienne Széchenyi. *Nouvelle Revue de Hongrie* 34. (10.) évf. 65. k. p. 209—215.
792. JOÓ, TIBERIO: Stefano Széchenyi, „il piu grande ungherese“. Nel 150. mo anniversario della nascita. *Corvina* 4. évf. p. 350—357.
793. KORNIS GYULA: Az örök Széchenyi. *Budapesti Szemle* 261. k. p. 257—279.
794. MACHER EMANUEL: Az örök Széchenyi. *Pannonhalmi Szemle* 16. évf. p. 284—287.
795. IMRE SÁNDOR: Széchenyi nem a múlté. *Társadalomtudomány* 21. évf. p. 475—482.
796. FÖLDES FERENC: Az élő Széchenyi. — Budapest: Egyetemi ny. 106 p.
797. ÖSTÖR JÓZSEF: Az élő Széchenyi. *Tükör* 9. évf. p. 408—412. 4 kép.
798. BAJCSY-ZSILINSZKY, ANDREW: Stephen Széchenyi redivivus. (On the hundred-andfiftieth anniversary of his birth.) *Danubian Review* 9. k. 5 sz. p. 1—5.
799. SZEKFÜ GYULA: Széchenyi mai jelentősége. *Jelenkor* 3. évf. 17. sz. p. 1—2.
800. TÖRÖK ISTVÁN: Széchenyi és mi. — Pápa: [Főiskolai ny.] 14 [2] p.
A Pápai Református Theológiai Akadémia Kiadványai, 40.
801. IMRE SÁNDOR: Széchenyi és jövőnk. — Budapest: Egyetemi ny. 8 p.
Kny.: *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny* 74. évf.

802. TAKÁCS ELVIRA: Gróf Széchenyi István magyarsága. *Magyar Családtörténeti Szemle* 7. évf. p. 268—269. 1 t.
803. SIMÉN DÁNIEL: Széchenyi magyar hite. *Keresztény Magvető* 73. évf. p. 245—253.
804. HEGYALJAI-KISS, GÉZA: Auf den Spuren des „Grössten Ungarn“ in Wien. *Ungarn* 2. évf. p. 621—625. 2 t.
805. BÁRÓ VILLANI LAJOS: Széchenyi Olaszországban. *Tükör* 9. évf. p. 413—418.
806. MIHÁLY LÁSZLÓ: Széchenyi Olaszországban. *Forum* 2. évf. p. 437—439.
807. BOROS, FRANCESCO: Il Conte Stefano Széchenyi e l'Italia. *Corvina* 4. évf. p. 639—648.
808. GÁL ISTVÁN: A fiatal Széchenyi Angliában. *Páosztörtész* 27. évf. p. 486—489. 2 kép.
809. PRESZLY ELEMÉR: A Hiteltől a Nagy Magyar Szatíráig. Harminc év Széchenyi István életéből. — Budapest: Szent István Társulat. 178 [2] p.
810. NÉMETH LÁSZLÓ: Széchenyi Döblingben. *Magyar Csillag* 1. évf. p. 129—136.
811. KOVRIG BÉLA: Széchenyi szelleme. *Hitel* p. 234—246.
812. GRUBER MIKLÓS: Széchenyi István eszmévilágának romantikus gyökerei. — Budapest: Stephaneum ny. 22 [2] p.
Kny.: *Theologia* 8. k.
813. SCHWENK, H.: Graf Stephan Széchenyis politisches Ideen. *Deutschtum im Ausland* 1941. évf. 11—12. füzet.
Ism.: St. B. *Ungarische Jahrbücher* 22. k. p. 351.
814. VITÉZ HORTHY ISTVÁN: Széchenyi, a reálpolitikus. *Magyar Közlekedési Szemle* 3. évf. 7—8. sz. p. 1—5.
815. ÖSTÖR JÓZSEF: Széchenyi és vármegyéje. — Sopron: Röttig-Romwalter ny. 20 p.
Kny.: *Soproni Szemle* 5. évf. — A Soproni Szemle Kiadványai, 127.
816. ÖSTÖR JÓZSEF: Széchenyi magyar fajvédelme. — Budapest: Franklin. 36 p.
Az Országos Nemzeti Klub Kiadványai, 38.
817. ÖSTÖR JÓZSEF: A magyarság védelme Széchenyi műveiben. *Budapesti Szemle* 261. k. p. 193—222.
818. JOÓ TIBOR: Széchenyi nemzetiségsszemlélete. *Láthatár* 9. évf. p. 273—281.
819. ÓKÉRI POLZOVICS IVÁN: Széchenyi nemzetiségi politikája. *Kisebbségvédelem* 4. évf. 5—6. sz. p. 14—25.
820. VÁRADI JÓZSEF: Széchenyi nemzetiségpolitikája. *Társadalomtudomány* 21. évf. p. 550—560.
821. BÉDI IMRE: Széchenyi és a nemzetiségi kérdés. *Kisebbségi Körlevél* 5. évf. p. 331—337.
822. CSUKA ZOLTÁN: Széchenyi és Magyarország nemzetiségei. *Külügyi Szemle* 18. évf. p. 530—534.
823. HORVÁTH JENŐ: Széchenyi diplomáciája. *Külügyi Szemle* 18. évf. p. 527—530.

824. VITÉZ AGGHÁZY KAMILL: Széchenyi, mint katona. *Tükör* 9. évf. p. 424—426.
825. VITÉZ AGGHÁZY, KAMILL: Széchenyi als Soldat. *Ungarn* 2. évf. p. 750—755. I t.
826. VARGA JÓZSEF: Gróf Széchenyi István, a nemzet „tanácsadó mérnöke“. *Budapesti Szemle* 261. k. p. 351—361. és *Magyar Közlekedési Szemle* 3. évf. 6. sz. p. 9—14.
827. VARGA JÓZSEF: Gróf Széchenyi István, a nemzet „tanácsadó mérnöke“. *Technika* XXII. évf. p. 335—338.
828. ROHRINGER SÁNDOR: Gróf Széchenyi István műalkotásai. — Budapest: Egyetemi ny. 22 [2] p.
Az Országos Nemzeti Klub Kiadványai, 51.
829. JUHÁSZ ISTVÁN: A Kelet népe. *Hitel* p. 103—112.
830. P. SZALÓCZI PELBÁRT: Széchenyi István: A kelet népe. *Katolikus Szemle* 55. évf. p. 388—392.
831. HALÁSZ GÁBOR: A naplóíró Széchenyi. *Századok* 75. évf. p. 278—285.
832. SZIKLAI JÁNOS: Széchenyi mint hírlapíró. *A Sajtó* 15. évf. p. 1—2.
833. GESZTELYI NAGY LÁSZLÓ: Gróf Széchenyi István és a népszerűség. *Budapesti Szemle* 261. k. p. 280—293.
834. HEGEDÜS LÓRÁNT: Széchenyi, Kossuth, Tisza. — Budapest: Athenaeum. 69 p.
835. HEGEDÜS LÓRÁNT: Kossuth Lajos, a legendák hőse. — Budapest: Athenaeum. 316 [2] p. 13 t.
836. VÉRTES ISTVÁN: Kossuth Lajos hírlapírói pályája. — Budapest: A Sajtó. 24 p.
Kny.: *A Sajtó* 15. évf.
Ism.: St. B. *Ungarische Jahrbücher* 22. k. p. 353.
-
837. Handbuch der Geschichte Österreichs und seiner Nachbarländer Böhmen und Ungarn. Begonnen von Karl Uhlirz. II. Bd. 2. Teil: 1848—1914. Bearbeitet von MATHILDE UHLIRZ. — Graz: Leuschner und Lubensky. p. 702—1143.
Ism.: L. Bittner, *Historische Zeitschrift* 166. k. p. 605—607.; H. Aubin, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 35. évf. p. 85—86.
V. ö. 1939: 819.
838. GÁL ISTVÁN (összeáll.): Híradó 1848 március 15-ről. *Pásztor-tűz* 27. évf. p. 133—141.
839. LADES, HANS: Die Nationalitätenfrage im Karpatenraum. Der österreichische Ordnungsversuch 1848—49. — Wien: Wiener Verlagsgesellschaft. 222 p.
Volkstum im Südosten.
Ism.: B. H. Zimmermann, *Deutsche Forschungen in Ungarn* 6. évf. p. 403—404.; St. B. *Ungarische Jahrbücher* 22. k. p. 358.; M. L. Thomé, *Karpathenland* 12. évf. p. 111—113.; Benda K. *Századok* 76. évf. p. 492—494.
840. TAFFERNER, ANTON: Zur 90-ten Wiederkehr der Erbringung des ersten Nationalitätengesetzes Ungarns, nebst der erst-

- maligen Veröffentlichung seines deutschen Textes aus der unveröffentlichten Handschrift seines Urhebers: Szemere Bertalan. *Deutsche Forschungen in Ungarn* 1939. 4. évf. p. 118—124. 2 t.
841. KAUSCH, MICHAEL: Das Deutschtum Südungarns und die ungarische Revolution 1848—49. — *Volk im Osten* 2. évf. 9. füzet p. 11—16.
842. PROKOPY IMRE: Az 1848—49. évi szerb felkelés. *Magyar Szemle* 40. k. p. 252—255.
843. KERTÉSZ PÁL: Emlékezés Gonczeczky János szatmáregyház-megyei papról, 1848—49. szabadságharcunk vértanújáról. — Budapest: Stephaneum ny. 44 p.
844. KORNIS GYULA: Az aradi vértanúk. *Budapesti Szemle* 261. k. p. 341—350.
845. VALJAVEC, FRITZ: Ungarn und die Frage des österreichischen Gesamtstaates zu Beginn des Jahres 1849. *Historische Zeitschrift* 165. k. p. 81—98.
846. MÁTHÉ ELEK: Kossuth útja Angliában és Amerikában. *Magyar Szemle* 41. k. p. 392—399.
847. SOMOGYI IMRE: Kossuth Amerikában. — Budapest: [Baltha ny. Mezőberény.] 12 p.
848. JÁNOSSY, DENIS: Kossuth and the presidential election, 1852. *The Hungarian Quarterly* 7. k. p. 105—111.
849. GÁL ISTVÁN: Kossuth, Amerika és a dunai állameszme. *Láthatár* 9. évf. 298—306.
850. KÓSA, JEAN: The early emigrants. Hungarians in the United States in the nineteenth century. *The Hungarian Quarterly* 7. k. p. 247—253.
851. SEBESTYÉN, ENDRE: The magyars in America. *The Hungarian Quarterly* 7. k. p. 228—246.
852. ÁCS TIVADAR: New-Buda. — Budapest: [Kertész ny. Karcag.] 323 p.
Ism.: Rédey M. *Budapesti Szemle* 263. k. p. 59—64.
853. ÁCS TIVADAR: Délamerika két magyar Mayerja. *Láthatár* 9. évf. p. 25—27.
854. LENGYEL, THOMAS: La mission parisienne du comte Ladislas Teleki. *Nouvelle Revue de Hongrie* 34. (10.) évf. 64. k. p. 109—117.
855. KÓSA, JEAN: Irányi et les émigrés hongrois en France. *Nouvelle Revue de Hongrie* 34. (10.) évf. 64. k. p. 216—223.
856. JANKOVICS MARCELL: Kossuth Lajosnál Turinban. *Koszorú* 7. k. p. 156—165.
857. DÁNYI KÁROLY: Kossuth és a Deák-párt hírlapi vitája 1867-ben. — Kolozsvár: [Minerva.] 136 p.
858. EGRY IRÉN: Deák Ferenc. Történeti arckép. — Budapest: Singer és Wolfner. 280 p.
Ism.: Balogh J. *Budapesti Szemle* 261. k. p. 223—235.; Parajdi Incze L. *Erdélyi Helikon* 14. évf. p. 478—479.; — rf. — *Katolikus Szemle* 55. évf. p. 251.; Balla A. *Új Idők* 47. évf. 2. k. p. 38.

859. SZENDE ZOLTÁN: Ferenc József. *Jelenkor* 3. évf. 24. sz. p. 18—19.
860. GRONEWEG, BARBARA: Die Anfänge der volkspolitischen Arbeit Edmund Steinackers 1867—1892. — München: Schick. 96 p.
Veröffentlichungen des Südostinstituts München, 25.
Ism.: G. Gündisch, *Deutsche Forschung im Südosten* 1. évf. p. 118—120.
861. HÜGEL, KASPAR: Adam Müller-Guttenbrunn als politischer Kämpfer. — *Volk im Osten* 2. évf. 8. füzet, p. 36—41.
862. GOLAN, KAROL: Príspevok k vývoju slovenskej politickej myslienky. [Adalék a szlovák politikai gondolat kifejlődéséhez.] *Časopis Slovenskej Učenej Spoločnosti III. Historica Slovaca I—II.* p. 270—277.
863. ORMIS, V. JÁN: Uhorský sudca, ktorý spieval Hej, Slováci! [Magyar bíró, aki a „Hej Slováci“-t (nemzeti himnusz) énekelte.] *Sborník Matice Slovenskej. Historia XVIII.* évf. p. 273—279.
864. SLADKOVIČ, ANDREJ: Slovenské národné zhromaždenie v Turčianskom Sv. Martine 1861. [A turócszentmártoni szlovák nemzetgyűlés 1861-ben.] — Turč. Sv. Martin: Matica slovenska. 300 p.
Ism.: J. Irmner, *Leipziger Vierteljahrsschrift für Südsteuropa* 6. évf. p. 153—154.
865. RAPANT, DANIEL: Slovenské memorandum z r. 1861. [A szlovák emlékirat az 1861. évből.] „80 rokov slovenských zápasov“ p. 13—22.
866. ČULEN, K.: Memorandum naroda slovenského z roku 1861. [A szlovák nemzet emlékirata 1861. évből.] — Turčiansky Sv. Martin: Nová Knihtlačiareu. 61 p.
867. GREČO, MARTIN: Martinska deklarácia. [A turócszentmártoni nyilatkozat.] — Bratislava: Slovenska Liga. 1939. 209 p.
868. Osudy memoranda. Tri príspevky DANIELA RAPANTA—FRANTIŠKA HRUŠOVSKÉHO a FRANTIŠKA BOKESA. [Az emlékirat sorsa. Rapant Dániel, Hrusovský Ferenc és Bokes Ferenc három adaléka.] — T. Sv. Martine: V grafickej úprave Dr. Jozefa Ancika vydalos Matisa slovenská. 90 p.
869. BOKES, FRANTIŠEK: Madarské prejavy protimemorandové r. 1861. [Magyar memorandumellenes megnyilatkozások 1861. évben.] *Časopis Slovenskej Učenej Spoločnosti III. Historica Slovaca I—II.* p. 278—286.
870. BOKES, FRANTIŠEK: Pokusy o slovensko-maďarské vyrovnanie v rokoch 1861—1868. [Szlovák-magyar kiegyezési kísérletek az 1861—1868. években.] — T. Sv. Martine: Vyšlo náhľadom Matice Slovenskej. 234 p.
871. Osem desiat' rokov slovenských zápasov. „Slovák“ k oslavám Memoranda 1941. [Nyolcvan esztendő a szlovák küzdelmekből. A „Szlovák“ az 1941. évi emlékirati ünnepségekhez.] — Bratislava: Typ. Andreja. 4° 72 p.

872. FALL, ANDREW: The struggle between illyrism and the pan-serb idea. *Danubian Review* 9. k. 2. sz. p. 8—16.
873. BOLOGA, VALERIU L.: Ajutorul Românilor ardeleni pentru răniții războiului independentei. [A függetlenségi harc sebesültejeinek segítése az erdélyi románok részéről.] — Hermannstadt: Dacia Traiană S. A. 23 p.
874. HACMAN, MAX: Problema naționalităților in Transilvania până la unire, în lumina documentelor germane. [Erdély nemzetiségi problémái az egyesülésig német okmányok tükrében.] *Transilvania* 72. évf. p. 371—383.
875. KEMÉNY GÁBOR: Ez a föld Magyarország! Bartha Miklós nemzetiségi cikkei. — Pécs: M. Kir. Erzsébet Tudományegyetemi Kisebbségi Intézet. 40 p.
A Pécsi M. Kir. Erzsébet Tudományegyetem Kisebbségi Intézetének Kiadványai, 13.
Ism.: Tóth L. *Századok* 76. évf. p. 495—496.
876. KEMÉNY GÁBOR: Bartha Miklós nemzetiségi cikkei. *Kisebbségi Körlevél* 5. évf. p. 128—159.
877. BAJZA JÓZSEF: A horvát kérdés. Válogatott tanulmányok. Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Tóth László. — Budapest: Egyetemi ny. 529 p. 1 t.
Ism.: St. B. *Ungarische Jahrbücher* 22. k. p. 356—357.; Hadrovics L. *Századok* 76. évf. p. 355—358.; Danczi V. *Pannonhalmi Szemle* 17. évf. p. 299—300.
878. BOSNYÁK ZOLTÁN: Istóczy György élete és küzdelmei. — Budapest: Könyv- és lapkiadó rt. 1940. 93 p.
879. CSERY-CLAUSER MIHÁLY: Madách Imre a politikus. — Balassagyarmat: [Hollósy ny.] 24 p.
880. ZICHY PALLAVICINI, COMTESSE EDINA: Le Marquis Jean Pallavicini (1848—1911). Diplomates Hongrois. *Nouvelle Revue de Hongrie* 34 (10.) évf. 65. k. p. 144—155. 1 t., p. 244—262.
881. THEWREWK-PALLAGHY ATTILA: Magyar érdekek érvényesülése a hatvanhetes kiegyezés korának külpolitikájában. — Budapest: M. Kir. Állami ny. 4° 12 p.
Kny.: *Közigazgatásunk nemzetközi kapcsolatai*.
882. ANGYAL DÁVID: Gróf Andrássy Gyula (1823—1890). — Budapest: Magyar Tudományos Akadémia. 79 p.
Értekezések a történeti tudományok köréből, XXV. 11.
Ism.: Balanyi Gy. *Katolikus Szemle* 55. évf. p. 464.
883. ANGYAL DÁVID: Gróf Andrássy Gyula emlékezete (1823—1890). *Budapesti Szemle* 260 k. p. 65—86, 160—182, 223—255.
884. KOVÁTS ANNA: Az 1870—71. évi francia-porosz háború hatása Magyarországon. — Pécs: Dunántúl ny. 34 [2] p.
A Történelmi Intézet Értekezései, 23. — Specimina Diss. Fac. Phil. Reg. Hung. Univ. Elisabethinae Quinqueecclesiensis, 220.
885. TÓTH, LADISLAO: Il congresso di Berlino nel 1878. *Corvina* 4. évf. p. 89—99.

886. RONNEBERGER, FRANZ: Bismarck und Südosteuropa. — Berlin: Junker und Dünhaupt. 138 p.
Veröffentlichungen des Deutschen Auslandswissenschaftlichen Instituts, 9.
Ism.: Kosáry D. *Századok* 76. évf. p. 494—495.
887. TÓTH, LADISLAUS: Bismarck und Ungarn. *Ungarn* 2. évf. p. 321—330. 3 t.
888. TÓTH, LADISLAUS: Moltke in Ungarn. *Ungarn* 2. évf. p. 718—726.
889. RICHTER, WERNER: Kronprinz Rudolf von Österreich. — Erlenbach—Zürich u. Leipzig: Reutsch. 355 p. 5 t.
890. SZILÁGYI M. DÓZSA: Jellemvonások és tanulások Apponyiról. — Nagyvárad: Szent László ny. 16 p.
891. HEGEDÜS LÓRÁNT: Két Andrássy és két Tisza. 2. átnézett kiad. — Budapest: Athenaeum. 360 [3] p. 14 t.
892. GRÓF BETHLEN GYÖRGY: Emlékezés gróf Tisza Istvánra. — Budapest: [Franklin ny.] 8 p.
Kny.: *Budapesti Szemle* 261. k.
893. HEGEDÜS, LAURENT: Ady et Tisza. *Nouvelle Revue de Hongrie* 34. (10.) évf. 64. k. p. 302—308.
894. GÁLDI LÁSZLÓ: Goga pesti évei és a „Luceafarul”. — Budapest: [Egyetemi ny.] 28 p.
Kny.: *Egyetemes Philologiai Közlöny* 65. évf.
895. SUHAY IMRE: Thallóczy Lajos mint a megszállt Szerbia országos polgári biztosa. — Budapest: Thallóczy Lajos-Társaság. 20 p. A Thallóczy Lajos-Társaság Kiadványai, 11.
896. LAJTOR LÁSZLÓ: A Wall Streettől a Fehér Házig. — Budapest: Faust. 76 p.
Ism.: Váli F. *Külügyi Szemle* 18. évf. p. 59.
897. HORVÁTH ISTVÁN: A savojai állam kialakulása és geopolitikája. *Forum* 1940. 1. évf. 2. sz. p. 31—38.
898. GOGOLÁK LAJOS: Állam és nemzet a Balkán népei közt. *Kisebbségvédelem* 4. évf. 3—4. sz. p. 22—32.
899. GOSZTONYI, PAUL: „Culture politique” des Etats balkaniques. *Nouvelle Revue de Hongrie* 34. (10.) évf. 65. k. p. 358—365.
900. CVETKOV LÁZÁR: Bulgária joga Macedoniához és Tráciához. *Turán* 24. évf. p. 57—64.
901. BÖDFY, J. KOLOMAN: Mazedonien in der Geschichte Bulgariens. *Donauropa* 1. évf. p. 180—185.
902. SZÁVA ISTVÁN: Az Ozmán birodalomtól a török köztársaságig. — Budapest: Szociáldemokrata Párt. 32 p.
-
903. MISKOLCZY, AUGUSTE: Panslavisme et bolchévisme. *Nouvelle Revue de Hongrie* 34. (10.) évf. 65. k. p. 305—311.
904. MISKOLCZY, AUGUSTE: Le rôle du Komintern dans le destin de l'Europe. *Nouvelle Revue de Hongrie* 34. (10.) évf. 65. k. p. 3—9.
905. KERECSENY JÁNOS: A vörös 140 millió... A bécsi nagy kaland. Vér, terror, ellenforradalom. A kommunizmus története. — [Budapest: Stádium.] 61 p.
Nemzeti Könyvtár, 57.

906. SZENDE, ZOLTÁN: Le bolchévisme en Hongrie. Printemps et été rouges en Hongrie. — 1919 —. *Nouvelle Revue de Hongrie* 34. (10.) évf. 65. k. p. 95—106.
907. MISKOLCZY, AUGUSTE: Histoire de la révolution communiste en Hongrie. *Nouvelle Revue de Hongrie* 34. (10.) évf. 65. k. p. 129—135.
908. KOVACH, JOHN: The story of the bolshevik revolution in Hungary. *Danubian Review* 9. k. 3. sz. p. 15—22.
909. DOBLHOFF LILY: Horthy Miklós. 3. kiad. — [Budapest:] Athenaeum. 322 p.
910. HORVÁTH JENŐ: Az országgyarapítás története 1920—1941. — Budapest: Magyar Külügyi Társaság. 160 p.
911. TÓTH LÁSZLÓ: Magyar vártán. — Budapest: Szent István Társulat kiadása. 368 p.
Ism.: Macher E. *Pannonhalmi Szemle* 17. évf. p. 298.
912. PÁRDÁNYI MIKLÓS: Kisebbségi problémák a nyugateurópai államokban. *Láthatár* 9. évf. p. 213—221.
913. RADISICS ELEMÉR: A Népszövetség utolsó órái. A nemzetiségi kérdés fejlődése Magyarországon. — Budapest: Kis Akadémia. 68 p.
A Kis Akadémia Könyvtára, 47.
914. PÁC LISANU, Z.: Der Ausrottungskampf Ungarns gegen seine nationalen Minderheiten. — Bukarest: Dacia-Bücher. 204 p.
915. BORSODY, ETIENNE: Les Tchèques entre l'Orient et l'Occident. *Nouvelle Revue de Hongrie* 34. (10.) évf. 65. k. p. 468—481.
916. KOVÁCS ENDRE: Prága—Pozsony—Budapest. — Budapest: Magyar Élet kiadása. 182 p.
917. JANKOVICS MARCEL: Húsz esztendő Pozsonyban. 2 k. — [Budapest:] Franklin. 134, 303 p.
A Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Területi Szövetségének Könyvtára.
918. ORTUTAY TIVADAR: Cseh világ a Kárpátokban. — Ungvár: Saját kiad. [Kapisztrán ny. Vác.] 254 p. 16 t.
Ism.: Tóth L. *Századok* 75. évf. p. 463—464.
919. MORAVEC, EMANUEL: Das Ende der Benesch-Republik. Die tschecho-slowakische Krise. 1938. Übersetzung aus dem Tschechischen. [1940.] 2. Aufl. — Prag: Orbis Verl. 403 [2] p.
920. PETRES, JOHANN: Die Slovakei in Umbruch. — Turčiansky Svätý Martin: Knihtlačiarňa uč. spol. 195 p.
921. BREZOVSKÝ, JÁN: Cesta k samostatnosti. Na okraj Tukovej tvorby. [Út a függetlenség felé. Tuka alkotásainak margójára.] — Bratislava: Universum. 96 p.
922. RÉVAY ISTVÁN: A belvederi magyar-szlovák nyelvhatár. — Budapest: Magyar Statisztikai Társaság. 62 p. 3 térk.
Magyar Statisztikai Társaság Kiadványai, 14.
Ism.: Sziklay L. *Debreceni Szemle* 15. évf. p. 147—148.; Sziklay F. *Láthatár* 9. évf. p. 133—135.; Tóth L. *Katolikus Szemle* 55. évf. p. 241—243.
923. RÉVAY, ETIENNE: La frontière meridionale de la Slovaquie. *Nouvelle Revue de Hongrie* 34. (10.) évf. 65. k. p. 312—321.

924. FALL, ANDREW: Political, cultural, and economic situation of serbs in Hungary. *Danubian Review* 9. k. 3. sz. p. 1—14.
925. PROKOPY IMRE: A jugoszláv irredenta magyarellen es jog-címei. *Magyar Szemle* 40. k. p. 355—363.
926. Der Kampf Belgrads gegen das Ungartum der Südmarken. — Budapest: [Pester Lloyd ny.] 32 p.
Ungarische Schicksalsfragen.
927. A délvidéki magyarság élete az elszakítás alatt. — Budapest: Pesti Lloyd ny. 27 p.
Magyar Sorskérdések.
Ism.: R. Gy. *Magyar Statisztikai Szemle* 19. évf. p. 822.
928. A jugoszláviai magyarság helyzete. — Budapest: [Stádium.] 20 [4] p. 1 t.
Magyar Sorskérdések.
Ism.: *Magyar Statisztikai Szemle* 19. évf. p. 822—823.
929. Die Lage der Ungarn in Jugoslawien. — Budapest: [Stádium.] 21 [3] p.
Ungarische Schicksalsfragen.
930. Ungarisches Minderheitenschicksal in Jugoslawien. — Budapest: [Pester Lloyd ny.] 26 p.
Ungarische Schicksalsfragen.
931. SINKAY, LADISLAO: Ungheresi in Jugoslawia. *Corvina* 4. évf. p. 283—293.
932. A jugoszláviai magyar kisebbség iskolaviszonyai. *Kisebbségi Körlevél* 5. évf. p. 71—82.
933. PROKOPY IMRE: Egy jugoszláv határrevízió története. *Magyar Szemle* 41. k. p. 83—88.
934. A szerb-horvát ellentétek Jugoszlávia születésétől felbomlásáig. — Budapest: [Pesti Lloyd ny.] 24 p.
Magyar Sorskérdések.
935. Der kroatische Freiheitskampf 1918—1941. — Budapest: [Pester Lloyd ny.] 29 [3] p.
Ungarische Schicksalsfragen.
936. FALL ENDRE: Jugoszlávia összeomlása. A Délvidék visszatérése. — Budapest: Magyar Revíziós Liga. 182 p. 3 t. [Bibliográfia p. 179—182.]
Ism.: *Danubian Review* 9. k. 2. sz. p. 33—37.; Bodó J. *Donau-europa* 1. évf. p. 446—447.; G. G. *Magyar Statisztikai Szemle* 19. évf. p. 821—822.
937. CSUKA ZOLTÁN (szerk.): A visszatért Délvidék. — Budapest: Halász. 538, 142 p. 11 t.
A tartalomról: *Deák Leó*: Magyar iskolaügyünk a jugoszláv uralom idején. p. 27—36. — *Bácskai Lajos*: A római katolikusok. p. 37—42. — *Prokopy Imre*: A jugoszláviai magyar kisebbség védelmében a népszövetségi Tanácshoz intézett panasziratok sorsa. p. 67—80. — *Völgyi János*: A tegnapi és a mai Szabadka. p. 81—85. — *Csuka János*: Szabadka. p. 87—105. — *Csuka Zoltán*: Újvidék. p. 125—146. — *Gombos György*: Bácska otthonát adott a bukóinak székelyeknek. p. 147—155. — *Kiss Lajos*: A Délvidék zenei élete. p. 157—162. — *Kührner Béla*: Zombor.

- p. 163—183. — *Balázs G. Árpád*: A Délvidék képzőművészete. p. 185—190. — *Draskóczy Ede*: Óbecse. p. 191—201. — *Batta Péter*: Nagykanizsa. p. 207—218. — *Garay Béla*: A Délvidék magyar színjátszói. p. 239—250. — *Zenta*. p. 267—273. — *Molnár István*: A visszatért baranyai háromszög. p. 275—283. — *Szabó Péter*: A visszatért Muramellék és Muraköz. p. 285—292. — *Nyigri Imre*: A visszatért Délvidék nemzetiségi képe. p. 293—537.
938. LÁSZLÓ JENŐ: Erdély sorsa az Uniótól Trianonig. — Budapest: [Tábori ny.] 1940. 280 p.
939. SZÁSZ ZSOMBOR: A román változás. *Magyar Szemle* 40. k. p. 9—15.
940. TÓTH SÁNDOR: Erdély 22 éves rabsága. — Budapest: „Magyar Gényusz”. 418 p.
941. MIKÓ IMRE: Huszonkét év. Az erdélyi magyarság története 1918. december 1-től 1940. augusztus 30-ig. Budapest: Studium. 326 [2] p. 1 t.
942. BALOGH ARTUR: A magyar kisebbség a román uralom alatt. *Kisebbségi Körlevél* 5. évf. p. 19—26.
943. KOVÁCS, ALOYS: Les Hongrois de Transylvanie et la statistique roumaine. *Journal de la Société Hongroise de Statistique* 18 évf. p. 15—36.
944. VENCZEL JÓZSEF: Erdély és az erdélyi román földreform. *Hitel* p. 258—276.
945. SCHEFFLER JÁNOS: Az „Erdélyi Katolikus Státusz” küzdelmes húsz éve. *Magyar Szemle* 40. k. p. 299—310.
946. SZÁSZ ZSOMBOR: Titulescu. *Magyar Szemle* 40. k. p. 310—316.
947. MATOLAY GÉZA: Gróf Csáky István élete és munkássága a magyar revízió szolgálatában. — Budapest: Halász. 434 p. 12 t.
948. MATOLAY GÉZA: Gróf Teleki Pál élete és munkássága a magyar revízió szolgálatában. [Az életrajzi részt összeállította és részben írta: MUDRINSZKY RÓZSA.] Összeáll.: —. Budapest: Halász. 267 [3], 27 [5] p. 16 t.
949. Teleki Pál emlékezete. [BÁRDOSY LÁSZLÓ m. kir. miniszterelnök beszéde gróf Teleki Pál ravatalánál.] — [Budapest: Magyar Élet Pártja.] 16 p.
950. BÁRDOSY LÁSZLÓ: Gróf Teleki Pál. [Az Országgházban tartott gyászbeszéd.] *Külgügyi Szemle* 18. évf. p. 209—211.
951. RÓNAI ANDRÁS: Teleki Pál. *Magyar Szemle* 40. k. p. 281—284.
952. PRAZNOVSZKY, IVÁN: Le délégué de paix. [gróf Teleki Pál.] *Nouvelle Revue de Hongrie* 34. (10.) évf. 64. k. p. 392—397.
953. T. Gy.: Széki gróf Teleki Pál. 1879—1941. *Társadalomtudomány* 21. évf. p. 173—174.
954. FALUHELYI FERENC: Gróf Teleki Pál. *Kisebbségi Körlevél* 5. évf. p. 127—128.
955. MÁTYÁS ERNŐ: Gróf Teleki Pál. [Nekrológ.] — Sárospatak: Kisfaludy ny. 8 p.
956. TASNÁDI NAGY, ANDREAS von: Graf Paul Teleki. [Nekrológ.] *Ungarn* 2. évf. p. 257—260.

957. ZICHY PALLAVICINI, COMTESSE EDINA: L'homme. [Gróf Teleki Pál.] *Nouvelle Revue de Hongrie* 34. (10.) évf. 64. k. p. 398—401. 1 t.
958. KÁLLAY, NICOLAS: L'homme d'Etat. [Gróf Teleki Pál.] *Nouvelle Revue de Hongrie* 34. (10.) évf. 64. k. p. 402—405.
959. Paolo Teleki. [Nekrológ.] *Corvina* 4. évf. p. 169—173. 1 kép.
960. PRESZLY ELEMÉR: Teleki Pál lelkivilága. *Katolikus Szemle* 55. évf. p. 257—261.
961. FODOR FERENC: Teleki Pál geopolitikája. *Magyar Szemle* 40. k. p. 337—343.
962. ESTERHÁZY, COMTE MAURICE: Le comte Paul Teleki et la Nouvelle Revue de Hongrie. *Nouvelle Revue de Hongrie* 34. (10.) évf. 64. k. p. 387—392. 1 t.
- Ld. 1337.

Hadtörténet.

963. BANFI FLORIO: Báthory István és Domenico Ridolfino. *Hadtörténelmi Közlemények* 42. évf. p. 22—37.
964. BAUMGARTEN, ALEXANDRE: Le comte Henri du Val de Dampierre. *Nouvelle Revue de Hongrie* 34. (10.) évf. 64. k. p. 441—448. 1 t.
965. DOBERDÓI BÁNLAKY JÓZSEF: A magyarnemzet hadtörténelme. 18. rész. II. Rákóczi Ferenc nemzeti fölkelése. 1701—1714. 19. rész. III. Károly, Mária Terézia és II. József kora. 1716—1790. — Budapest: Grill. 888 p. 27 mell., 320 p. 26 mell. [Bibliográfia: p. 881—883. 315—316, V. ö. 1940: 711.]
966. KALMÁR, JOHANN: Die Waffen des ungarischen Husaren-tourniers. *Das Schaffende Ungarn* 2. évf. 12. füz. p. 33—35. 2 t. [8 kép.]
967. KUNNERT, HEINRICH: Verzeichniss der Schäden der Kuruzzen-einfälle 1704—1711 in der Steiermark. *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark* 34. évf. p. 122—157.
968. OBETKÓ DEZSŐ: Az 1717-i tatárbetörés. *Hadtörténelmi Közlemények* 42. évf. p. 193—210. 1 t.
969. MARKÓ ÁRPÁD: Insurrectio és állandó hadsereg. *Magyar Művelődéstörténet* 4. k. p. 249—277.
970. LONCAREVIČ-SYPOSS NÁNDOR: A régi hadsereg legrégibb katonaiskolája. — Budapest: [Madách ny.] 16 p. Kny.: *Magyar Katonai Szemle* 11. évf.
971. TÖVISHÁZY-FERJENTSIK, OTTO: Der Husar. Zur Geschichte der leichten ungarischen Reiterei. *Das Schaffende Ungarn* 2. évf. 11. füz. p. 20—23.
972. CSASZKÓCZY EMIL: Huszárok a külföldi hadseregekben. *Magyar Katonai Szemle* 11. évf. 7. sz. p. 198—212.
973. SUHAY, EMERICH von: Ungarische Husaren in ausländischen Dienste. *Ungarn* 2. évf. p. 593—596.
974. G. TAKÁCS JÓZSEF: Simonyi óbester a legvitézebb huszár. — Budapest: Stádium ny. 64 p.

Nemzeti Könyvtár, 23.

975. MARKÓ ÁRPÁD: Hadik András ezredes egy lovasdandá: élén a németalföldi harcokban 1746-ban. *Magyar Katonai Szemle* 11. évf. 10. sz. p. 192—203. 1 vázlat.
976. MARKÓ ÁRPÁD: Hadik András altábornagy berlini vállalkozása 1757. október 10—23-ig. — [Pécs: Dunántúl ny.] 58 p. 3 térk.
Kny.: *Hadtörténelmi Közlemények* 42. évf.
977. OREND, MISCH: Die siebenbürgische Militärgrenze. *Volk im Osten* 2. évf. 13—14. füzet, p. 47—53.
978. Az egykori székely határőrvidék intézménye. Közli a m. kir. Hadilevéltár. *Magyar Katonai Szemle* 11. évf. 3. sz. p. 822—844.
979. RÉDVAJ, STEFAN: Székler Grenzwache an den Südost-karpathen. *Ungarn* 2. évf. p. 449—456.
980. GÖRGEY ALADÁR: Magyar hős sírja egy veronai templomban. *Forum* 2. évf. p. 202—204.
981. LUKÁCS JÓZSEF: Új adatok Kónyi János életéhez és munkásságához. *Honvéd altiszti folyóirat* 8. évf. p. 86—91.
982. DOBLER GÉZA: Jean Baptiste Rousseau és a magyarországi török háborúk. *Debreceni Szemle* 15. évf. p. 98—99.
983. BÁRÓ SZALAY GÁBOR: Katonaélet a napoleoni időkben. — Budapest: Madách ny. 20 p.
Kny.: *Magyar Katonai Szemle* 11. évf.
984. MARKÓ ÁRPÁD: Deutsch-ungarische Kampfgemeinschaft in der Napoleonszeit. *Ungarn* 2. évf. p. 385—395.
985. BAY FERENC: Napoleon Magyarországon. A császár és katonái Győr városában. — Budapest: Officina ny. 177 [9] p. 8 t. — [Bibliográfia: p. (178—180.)]
Ism.: Szabady B. *Győri Szemle* 12. évf. p. 213—214.; Markó Á. *Hadtörténelmi Közlemények* 42. évf. p. 263—264.; *Magyar Katonai Szemle* 11. évf. 11. sz. p. 510.
986. A Reichstadti herceg mint magyar ezred tisztje. Közli: M. Kir. Hadilevéltár. *Magyar Katonai Szemle* 11. évf. 6. sz. p. 742—749.
987. GÖMÖRY-LAIML LÁSZLÓ: Fegyveres közbelépésünk a keleti kérdésben 1840—41-ben. — Budapest: Egyetemi ny. 14 p.
988. RÉDVAJ ISTVÁN: Huszáraink hazatérése 1848—49-ben. — Budapest: Vitézi Rend Zrínyi Csoportja. 143 p.
Ism.: Ajtay E. *Hadtörténelmi Közlemények* 42. évf. p. 126—128.; *Magyar Katonai Szemle* 11. évf. 6. sz. p. 801—802.
989. GÖRGEY ALADÁR: Görgey Artúr hírlapi cikke az 1848—49-iki honvédtiszti egyenruháról. *Magyar Katonai Szemle* 11. évf. 11. sz. p. 483—485.
990. AGGHÁZY KAMIL: A honvédtájszólók. [1848—49.] *Magyar Szemle* 40. k. p. 316—321.
991. vitéz AGGHÁZY KAMIL: A szabadságharc honvédtájszólói. *Tükör* 9. évf. p. 330—335. 13 kép.
992. vitéz BÉKEY BÉLÁNÉ: Emlékeim Görgei Artúrról. *Tükör* 9. évf. p. 381—384. 4 kép.

993. VIDOS GÉZA: A magyarság szerepe az Osztrák-Magyar Monarchia katonai műszaki szervezetének keretében. *Hadtörténeti Közlemények* 42. évf. p. 135—172.
994. DERNYEY (SZLAVNICH) GYÖRGY: Vilmos a Német Birodalom trónörököse és Poroszország trónörökösének nevét viselő cs. és kir. jász-kun 13. huszárezred története. 1859—1918. — Budapest: Az Ezred Történeti Bizottsága. 380 [2] p.
995. DESEŐ LAJOS: A m. kir. besztercebányai 16. honvéd gyalogezred története. — Budapest: A volt ezred Bajtársi Szövetsége. 368 p. 54 vázlat.
Ism.: Cs. *Magyar Katonai Szemle* 11. évf. 5. sz. p. 540—541.
996. DE SGARDELLI CAESAR (szerk.): A Felvidék és Kárpátalja hadtörténete 1914—1918. Munkatársak ALTDORFFER ISTVÁN, vitéz BECKSEHÁZY BOTKÓ SÁNDOR stb. — [Budapest: Athenaeum]. 4° 492 p. 1 t., 8 p. 3 t.
997. vitéz DESEŐ LAJOS (szerk.): Erdélyi ezredek a világháborúban. A II. rész szerk. ARDÓI GYULA. — Budapest: Árdói könyvkiadó váll. 4° 336 p. 54, [2], 54, 125 p.
A tartalomról: *Nyári István*: Brassói cs. és kir. 2. gyalogezred. p. 7—23. — *Szentkereszthegyi Kratochvil Károly*: M. kir. nagyvárad 4. honvéd gyalogezred. p. 24—44. — *Ajtay Endre*: Szatmári cs. és kir. 5. gyalogezred. p. 45—60. — vitéz *Deseő Lajos*: M. kir. szatmári 12. honvéd gyalogezred. p. 61—68. — *Körmendy Géza*: M. kir. kolozsvári 21. honvéd gyalogezred. p. 89—106. — *Nyári Iván*: M. kir. marosvásárhelyi 22. honvéd gyalogezred. p. 107—123. — vitéz *Németh Lajos*: Marosvásárhelyi cs. és kir. 23. tábori vadászszázalóalj. p. 124—129. — *Ajtay Endre*: M. kir. brassói 24. honvéd gyalogezred. p. 130—145. — *Gyurócsik-Jászai Mihály*: M. kir. dési 32. honvéd gyalogezred. p. 146—162. — *Büttő Dezső*: Nagyvárad 4. honvéd gyalogezred. p. 163—178. — *Tordek Henrik* feljegyzései és a „Világháború“ stb. alapján: Kolozsvári cs. és kir. 51. gyalogezred. p. 179—196. — vitéz *Kamarácssy Jenő* irataiból sajtó alá rendezte vitéz *Kamarácssy Egon*: Marosvásárhelyi cs. és kir. 62. gyalogezred. p. 197—212. — Hadilevéltár iratai és *Tordek Henrik* adatai alapján: Marosvásárhelyi cs. és kir. 63. gyalogezred. p. 213—228. — A 82-es Bajtársi Szövetség által kiadott Ezredtörténet (Bp. 1931) alapján: Székelyudvarhelyi cs. és kir. 82. székely gyalogezred. p. 229—244. — vitéz *Pávai Mátyás Sándor*: Máramaros-ugocsai cs. és kir. 85. gyalogezred. p. 245—261. — A Hadilevéltár iratai és v. Péczely József cikkei alapján: Az erdélyi huszárok. p. 262—278. — vitéz *Solth Imre*: Tüzércink. p. 279—295. — vitéz *Deseő Lajos*: Az erdélyi román háború. p. 296—312. — szentkereszthegyi *Kratochvil Károly*: Székely hadosztály. Az 1918—19. évi erdélyi katonai kerületi parancsnokság alá rendelt csapatok harcái a románok ellen. p. 313—328. — *Gyulai Zoltán*: Hadifoglyainkról. p. 329—330. Ism.: Cs. *Magyar Katonai Szemle* 11. évf. 8. sz. p. 541—542.
998. vitéz pávai MÁTYÁS SÁNDOR: A Máramaros—Ugocsa megyei 85-ik gyalogezred története 1914—1918. Eredeti harctéri naplók, hadműveleti intézkedések, parancsok, harcjelentések és okmányok alapján. — Budapest: Szerző, Stádium ny. 848 p.

- Ism.: *Magyar Katonai Szemle* 11. évf. 9. sz. p. 788—790.
999. A magyar hadviselt zsidók aranyalbuma az 1914—1918-as világháború emlékére. Szerk. HEGEDŰS MÁRTON a szerkesztőbizottság közreműködésével. — Budapest: [Hungária ny.] 4° 384, 56, 64, 48 p. Pótfüzet: 32, 14 [3] p.
1000. VIDOS GÉZA: Nemescsói Török Ignác tábornok. — Székesfehérvár: Szerző. 60 p.
Ism.: Ajtay E. *Hadtörténelmi Közlemények* 42. évf. p. 128—130.; *Magyar Katonai Szemle* 11. évf. 6. sz. p. 800—801.
1001. SELÉNDY ANDOR: Magyarok Tsingtauban. — *Magyar Katonai Szemle* 11. évf. 1. sz. p. 237—244.
1002. vitéz GÁTFÖLDY EGON: A XIII. hadtest az első Drinamenti csatában. *Magyar Katonai Szemle* 11. évf. 4. sz. p. 100—111. 2 vázlat.
1003. A drinavidéki Kuliste-tető elfoglalása (1914. szept. 14.). Közli: M. Kir. Hadilevéltár. *Magyar Katonai Szemle* 11. évf. 10. sz. p. 56—70. 3 vázlat.
1004. A Sandomierzi hídfőbe történt betörés kivédése. Közli: M. Kir. Hadilevéltár. *Magyar Katonai Szemle* 11. évf. 9. sz. p. 613—631. 4 vázlat.
1005. Vitéz nagyselymeczi MÉREY LÁSZLÓ: Treue Kameradschaft bezwang den übermächtigen Feind. Ungarische und deutsche Truppen in der Abwehrschlacht von Siemikowce 1915. *Das Schaffende Ungarn* 2. évf. 4. füz. p. 23—27.
1006. NYÁRY IVÁN: A 41. honvéd hadosztály a Stochod mellett. (1916). *Hadtörténelmi Közlemények* 42. évf. p. 181—192. 1 mell.
1007. MIERKA, ALFRED V.: Aus gemeinsamen Kämpfen. Hohe deutsche Befehlshaber über die Leistungen der K. Ung. Honvéd im Feldzug in Siebenbürgen im Jahre 1916. *Das Schaffende Ungarn* 2. évf. 2. sz. p. 5—10.
1008. Kostanjerica visszafoglalása 1917 május 23. Közli: M. Kir. Hadilevéltár. *Magyar Katonai Szemle* 11. évf. 5. sz. p. 308—320. 5 vázlat.
1009. SUHAY IMRE: Tüzérségünk szerepe az uscieczkói hídsánc védelmében. *Hadtörténelmi Közlemények* 42. évf. p. 93—102. 1 kép, 1 mell.
1010. LUKÁCS JÓZSEF: Tábori újságok az 1914—18. évi világháború alatt. *Magyar Katonai Szemle* 11. évf. 11. sz. p. 450—460. 2 kép
1011. A székely hadosztály 1918—19. évi bolsevistaellenes és ellenforradalmi harcai a székely dicsőségért, Erdélyért, Magyarország területi épségéért és Európáért. 1 k. [2. kiad.]. Okmányok alapján írta szentkereszthegyi KRATOCHVIL KÁROLY. — Budapest: Székely Hadosztály Egyesület. 134 p.
1012. Vitézi Rend története, szervezete és tagjainak névkönyve. Összeáll. a szerk. bizotts. közreműködésével tiszabeői HELLEBRONTH KÁLMÁN. — Budapest: [ny. n.] 350 p. 1 t. [Bibliográfia: p. 347.]

1013. VITÉZ VÁSÁRHELYI ANDOR: A Kárpátaljáért Ungvár és Uzsok közt lefolyt harcok. *Magyar Katonai Szemle* 11. évf. 6. sz. p. 563—578. 3 vázlat.

Alkotmány-, jog- és közigazgatástörténet.

1014. NÉMETH LÁSZLÓ: A Regnum Marianum állameszme a magyar katolikus megújulás korában. — Budapest: Stephaneum ny. 76 p. [Bibliográfia: p. 71—75.] Kny.: *Regnum* 1940—1941. évf.
1015. ROTH, ALFRED: Die staatspolitische Bedeutung der Erhebung Siebenbürgens zum Grossfürstentum. *Leipziger Vierteljahrschrift für Südosteuropa* 5. évf. p. 223—229. Lsm.: H. Klima, *Deutsche Forschung in Südosten* 1. évf. p. 483.
1016. NAGY ERNŐ: Werbőczy és a felvilágosodás. — Szeged: [Juhász ny.] 121 [3] p. Palaestra Calasactiana, 35.
1017. ECKHART FERENC: A praecedentia kérdése a magyar rendi országgyűlésen [Latin kivonattal.] *Notter Antal Emlékkönyv* p. 172—179. [1141.]
1018. BÖLÖNY JÓZSEF: Történelmi alkotmányunk és a 48-as fejlődés. — Budapest: Magyar Közigazgatás. 24 p. Magyar Közigazgatás Könyvtára, 14.
-
1019. REXA DEZSŐ: Vármegyei börtönök. *Tükör* 9. évf. p. 514—516. 3 kép.
1020. RÁ CZ, GEORGES: La constitution. L'évolution du droit en Hongrie: 1920—1940. *Nouvelle Revue de Hongrie* 34. (10.) évf. 64. k. p. 118—129
1021. RÁ CZ, GEORGES: Le droit civil hongrois. L'évolution du droit en Hongrie: 1920—1940. *Nouvelle Revue de Hongrie* 34. (10.) évf. 64. k. p. 309—320.
1022. RÁ CZ, GEORGES: Le droit pénal hongrois. L'évolution du droit en Hongrie: 1920—1940. *Nouvelle Revue de Hongrie* 34. (10.) évf. 64. k. p. 208—215.
1023. MARKOS OLIVÉR: Tanulmányok a közlekedési jog köréből. Gróf Széchenyi István korának közlekedési joga. A vasúti személyfuvarozási jog elmélete. Problémák a vasúti áru-fuvarozási jog köréből. — Budapest: Magy. Közlekedéstudományi Társaság. 100 p. A Magyar Közlekedéstudományi Társaság Kiadványai, 1.
1024. MARKOS OLIVÉR: Széchenyi korának közlekedési joga. *Magyar Közlekedési Szemle* 3. évf. 3—4. sz. p. 5—15.
1025. JESZENSZKY ANTAL: A Duna nemzetközi jogviszonyai. *Külügyi Szemle* 18. évf. p. 38—49.
1026. CSIZMADIA ANDOR: A városi jog a XVIII. század derekán. Budapest: Szföv. Háziny. 28 p. Kny.: *Városi Szemle* 27. évf.

1027. DEGRÉ ALAJOS: A magyarországi szentszékek gyakorlata a protestánsok köteléki pereiben 1786-ig. — Budapest: Stephaneum ny. 14 [2] p.
Kny.: *Notter Antal Emlékkönyv*.
1028. BERESZTÓCZY MIKLÓS: A Hercegprimási Főszentszék. [Latin kivonattal.] *Notter Antal Emlékkönyv* p. 75—87. [1137—1138.]
-
1029. FEKETE LAJOS: Párhuzam az isztambuli és budai török hivatali ügyvitel között. — [Budapest: Sárkány ny.] 16 p.
Kny.: *Levéltári Közlemények* 18—19. évf.
1030. WELLMANN IMRE: Rendi állás és hivatali rang a XVIII. század-eleji kormányhatóságokban. *Levéltári Közlemények* 18—19. évf. p. 250—303.
1031. BARACZKA ISTVÁN: Óbuda közigazgatásának húsz éve (1746—1766). *Tanulmányok Budapest Multjából*, 9. p. 142—175.
Budapest Székesfőváros Várostitörténeti Monográfiái, 13.
1032. CSIZMADIA ANDOR: A magyar városi jog. Reformtörékvések a magyar városi közigazgatásban. — Kolozsvár: Szerző. 228 p.
Ism. G. E. *Magyar Statisztikai Szemle* 19. évf. p. 119.; Degré A. *Századok* 76. évf. p. 233—236.

Gazdaság- és társadalomtörténet.

1033. MIHALIK GUSZTÁV: A könyvnyomtatás jelentősége és szerepe gazdasági életünkben. — Budapest: Szfőv. Háziny. 30 p.
Kny.: *Városi Szemle* 27. évf.
1034. BARTA ISTVÁN: Pécs gazdasági élete a XVIII. században. Pécs: Dunántúl ny. 60 [2] p.
A Történeti Intézet Értekezései, 22. — Specimina Diss. Fac. Phil. Reg. Hung. Univ. Elisabethinae Quinqueecclesiensis, 22.
1035. KISLÉGI NAGY DÉNES: Széchenyi gazdaságpolitikája. *Társadalomtudomány* 21. évf. p. 538—549.
1036. KÓSA JÁNOS: Széchenyi gazdaságpolitikája. *Jelenkor* 3. évf. 17. sz. p. 7—8.
1037. ECKHART FERENC: A magyar közigazdaság száz éve. 1841—1941. — Budapest: Posner ny. 4° 342 p. [Bibliográfia: p. 323—337.]
1038. BAROSS, GABRIEL von: Wandlungen der Wirtschaftsauffassung in Ungarn 1840—1940. *Ungarn* 2. évf. p. 606—620.
-
1039. GÖRZSÖNYI VARGHA ZOLTÁN: Adalék az acsádi közbirtokosság történetéhez. *Magyar Családtörténeti Szemle* 7. évf. p. 133—140.

1040. G. VARGHA ZOLTÁN: Adalék a szilasbalhási közbirtokosság történetéhez. *Magyar Családtörténeti Szemle* 7. évf. p. 107—112. 1 t.
1041. BIRÓ SÁNDOR: A csíki magánjavak. *Magyar Szemle* 41. k. p. 182—188.
1042. BAKÁCS ISTVÁN JÁNOS: Mezőgazdasági fejlődés [A barokk korban.] *Magyar Művelődéstörténet* 4. k. p. 191—212.
1043. PENYIGÉY M. DÉNES: Adatok a vetési varjak XVIII. századvégi és XIX. századeleji telepes fészkeléseihez és kártételeihez Debrecen sz. kir. város levéltárából. — Debrecen: [Városi ny.] 4 p.
Kny.: *Debreceni Szemle* 15. évf.
1044. Gesztelyi NAGY LÁSZLÓ: Gróf Széchenyi István agrárpolitikája. — Budapest: [Városi ny. Szeged.] 36 p.
Kny.: *Közgazdasági Szemle* 65. évf.
1045. RÉVÉSZ LÁSZLÓ: Széchenyi földbirtokpolitikája. *Társadalomtudomány* 21. évf. p. 504—537.
1046. VÁRY ISTVÁN: Mathiász János. — Kecskemét: Város. 240 p. 4 t. [Bibliográfia: p. 214—226.]
A kecskeméti homok művesei, II.
1047. BEVILAQUA BORSODY BÉLA: Pestbudai bor. *Tükör* 9. évf. p. 555—561. 9 kép.
1048. Cs. K.: A Városi Múzeum soproni borászati emlékei. *Soproni Szemle* 5. évf. p. 129—132. 6 kép.
1049. PENYIGÉY M. DÉNES: A vadászat és gubacszedetés, mint mellékhaszonvételek Debrecen város régi erdőgazdálkodásában. *Debreceni Szemle* 15. évf. p. 149—154, 204—209.
-
1050. LÉDERER EMMA: Iparunk és kereskedelmünk a merkantilizmus korában. *Magyar Művelődéstörténet*. 4. k. p. 213—247.
1051. VILKOVSKY JÓZSEF: Széchenyi, a kereskedelem és az ipar. — Kassa: Grafika ny. 18 [2] p.
1052. TAHY ISTVÁN: A magyar kézművesipar története. Jelen helyzete és fejlődési irányai. — Budapest: Merkantil ny. 344 p. [Bibliográfia: p. 337—339.]
1053. BRUCKNER GYÖZŐ: A késmárki céhek jog- és művelődéstörténeti jelentősége. Okirattárral. (1517—1757.) — Miskolc: Ludvig ny. 373 [3] p.
A Tiszai Evangélikus Egyházkerület Miskolci Jogakadémia Tudományos Értekezéseinek Tára, 45.
1054. THIRRING GUSZTÁV: Adatok a soproni céhekről a XIX. század első felében. — Sopron: Röttig-Romwalter ny. 4 p.
Kny.: *Soproni Szemle* 5. évf. — A Soproni Szemle kiadványai, 120.
1055. RICHTER M. ISTVÁN: Az inas a céhvilágban. [Német kivenet.] *Ethnographia-Népélet* 52. évf. p. 218—229.
1056. CSIPKÉS KÁLMÁN: Céhedényeink. *Soproni Szemle* 5. évf. p. 223—233.

1057. OREND, MISCH: Krüge und Teller. Deutsche Töpferwaren aus Siebenbürgen. 2. Auflage. — Hermannstadt: Hauptverlag der Deutschen Volksgruppe in Rumänien Krafft & Drotleff. 21 p. és 123 kép.
Ism.: J. Bielz, *Deutsche Forschung im Südosten* 1. évf. p. 121.
1058. BEDY VINCE: Adalékok a győri ipar történetéhez. *Győri Szemle* 12. évf. p. 108—119, 182—188.
1059. ETHEY, JULIUS: Z minulosti mlynov na Slovensku. [A szlovenszkói malmok multjából] *Časopis Slovenskej Učenej Spoločnosti III. Historica Slovaca I—II.* p. 244—247.
1060. ZSEMLEY OSZKÁR: A magyar sütő-, cukrász- és mézeskalácsos ipar története. — Budapest. 428, 73 p.
Ism.: R. *Deutsche Forschungen in Ungarn* 6. évf. p. 132—133.
1061. BEVILAQUA BORSODY BÉLA: Régi budai cukrossütő mesterek. *Tükör* 9. évf. p. 373—377. 8 kép.
1062. CSATKAI ENDRE: Az első soproni (Rupprecht-féle) cukorgyár sorsa. *Soproni Szemle* 5. évf. p. 244—245.
1063. CSATKAI ENDRE: A soproni szappanosok és gyertyamártók története. A 150 éves „Első Soproni Szappan- és Gyertyagyár Kremser Károly” cég emlékfüzete. — Sopron: Kremser Jenő. 16 p.
1064. NAGY, LÁSZLÓ: Die Flaschendreher von Veszprém. Aus der Geschichte einer untergegangenen Kriegsindustrie. *Das Schaffende Ungarn* 2. évf. 1 sz. p. 27—29.
1065. KRONFUSS, WILHELM junior: Die hundertjährige Herender Porzellanmanufaktur und die Vorgeschichte des ungarischen Porzellans. *Deutsche Forschungen in Ungarn*. 6. évf. p. 73—91.
1066. BUD MELITTA: A Valero selyemgyár. Az első pesti gyár története. — Budapest: ifj. Kellner ny. 80 p. 11 t.
1067. THIEL, VIKTOR: Geschichte der Papiererzeugung im Donauraum. — Biberach a. d. Riss: Günther-Staib. 1940. XVI, 189 p. 102 kép és 3 t.
Ism.: L. Gross, *Historische Zeitschrift* 165. k. p. 395—396.
1068. A Hungária műtrágya, kénsav- és vegyipar rt. 50 éve. 1890—1940. — Budapest: Athenaeum irodalmi és nyomdai rt. 4° 102 p. 5 t.
1069. LECHNER LAJOS: Debrecen és vidéke ipartestület 40 éves története. — Debrecen: Tiszántúli kiadó 4° 140 p.
-
1070. ORTNER, E.: Geschichte der Fugger. — München: Kösel, Pustet. 1939—1940.
1071. KALLBRUNNER, JOSEF: Jakob Fugger in den Bergstätten. *Karpathenland* 12. évf. p. 128—134.
1072. GÜNDISCH, G.: Die siebenbürgische Unternehmung der Fugger 1528—1531. — Bukarest. 20 p.
Kny.: *Omagiul Prof. Ioan Lupas*.
Ism.: *Historische Zeitschrift* 166. k. p. 436.; A. Arz, *Deutsche Forschung im Südosten* 1. évf. p. 118—119.

1073. FALLER JENŐ: Adatok a bányaszállítás történetéhez. — [Budapest: Pallas ny.] 8 p.
Kny.: *Bányászati és Kohászati Lapok* 74. évf.
1074. FALLER JENŐ: A robbantómunka fejlődéstörténetéhez. *Bányászati és Kohászati Lapok* 74. évf. p. 373—377.
1075. TÁRCZY-HORNOCH ANTAL: A robbantásról felvett 1627. évi selmeci bányabíróági jegyzőkönyv történetéhez. *Bányászati és Kohászati Lapok* 74. évf. p. 438—439.
1076. SARLAY SOMA: Aranymíves családok a XVIII. században. *Magyar Családtörténeti Szemle* 7. évf. p. 269—270.
-
1077. BOROTVÁS-NAGY, ALEXANDER: Ein ungarischer Plan des osteuropäischen Kanalsystems. [Gregor von Berzeviczy (1763—1822).] *Ungarn* 2. évf. p. 284—290. 2 t.
1078. WULFF OLAF: Széchenyi mint a magyar közlekedés megalapítója. *Magyar Közlekedési Szemle* 3. évf. 3—4. sz. p. 1—4.
1079. VERESS GÁBOR: Széchenyi közlekedéspolitikai működése. — Budapest: [Városi ny. Szeged.] 28 p.
Kny.: *Közgazdasági Szemle* 65. évf.
1080. VITÉZ VÁSÁRHELYI BOLDIZSÁR: Széchenyi tevékenysége a magyar közlekedési pályák kialakítása terén. *Magyar Közlekedési Szemle* 3. évf. 3—4. sz. p. 20—29. 1 t.
1081. BOKES, FRANTIŠEK: Prvý dopravný plán uhorský a madarizácia. [Az első vasúthálózati terv és a magyarosítás.] *Sborník Matice Slovenskej. Historia* XVIII. évf. (1940.) p. 235—247.
1082. VERESS GÁBOR: Széchenyi és az államvasúti rendszer. *Magyar Közlekedési Szemle* 3. évf. 3—4. sz. p. 16—19.
1083. MESTERHÁZY JENŐ: A százéves Lánchíd. *Búvár* 7. évf. p. 87—90. 4 kép.
1084. MLADIÁTA A. JÁNOS: Széchenyi géniusza és a magyar hajózás. [Német kivonattal.] *A Tenger* XXXI. évf. p. 41—58. 2 kép.
1085. ROHRINGER SÁNDOR: Széchenyi alkotásai: a Vaskapu és a Tisza szabályozása. *Magyar Közlekedési Szemle* 3. évf. 3—4. sz. p. 30—39.
1086. VAJNA ISTVÁN: Széchenyi és a magyar gőzhajózás. *Magyar Közlekedési Szemle* 3. évf. 3—4. sz. p. 40—45.
1087. SZABÓ ZOLTÁN: A százéves levélbélyeg. — Budapest: Eggenberger. 128 p. [Bibliográfia: p. 125—127.]
1088. FEKETE, LUDWIG: Ofener Kaufleute zur Zeit der Türkenherrschaft. — Berlin: Harrassowitz (Leipzig). p. 98—108.
Kny.: *Die Welt des Islams*.
-
1089. TAKÁCS JÁNOS: Közteherviselés II. Rákóczi Ferenc korában. — Zalaegerszeg: Pannonia ny. 332 [3] p.
1090. GÖNCZI FERENC: 1759. évbeli statutum a verébfekkel való adózásról. *Ethnographia-Népélet* 52. évf. p. 279—280.

1091. ÉBER ANTAL: Széchenyi és a pénzügyek. — Budapest: Gergely. 22 p.
Kny.: *Közgazdasági Szemle* 65. évf.
1092. JUHÁSZ LAJOS: Lónyay Menyhért közös pénzügyminisztersége. 1870—71. *Századok* 75. évf. p. 363—404.
1093. JIRKOVSKY SÁNDOR: Jegybank-politikánk fejlődése. *Buda-pesti Szemle* 261. k. p. 145—165.
1094. A százéves Pesti Magyar Kereskedelmi Bank története. 1841—1941. — Budapest: Posner Grafikai Műint. Rt. 253, 6, 57, 2 p. 3 t.
1095. Banque Commerciale Hongroise de Pest. 1841—1941. Souvenirs d'un siècle. — Budapest: [Pesti Magyar Kereskedelmi Bank]. 4° 70 lev. 2 t. 3 térk.
1096. LÁSZLÓ ENDRE: A „Transilvania“ Bank Rt. Kolozsvár 22 évi működésének története. (1918 július—1940 augusztus 30). — Kolozsvár: Minerva. 27 [3] p.
-
1097. KORNIS GYULA: A társadalmi lélek és a tudomány a romantika tükrében. *Társadalomtudomány* 21. évf. p. 29.
1098. CSAPODI CSABA: Társadalmi kérdés és katolicizmus Magyarországon. — Budapest: Balassi Bálint Könyvtár. 58 p. *Ism.: Péta. Pannonhalmi Szemle* 17. évf. p. 304.
1099. CSAPODI CSABA: Állam és társadalom a magyar barokk korban. *Katolikus Szemle* 55. évf. p. 1—7.
1100. EMBER GYÖZÖ: A barokk rendi társadalom. *Magyar Művelődéstörténet* 4. k. p. 137—165.
1101. WELLMANN IMRE: Az udvari ember. *Magyar Művelődéstörténet* 4. k. p. 279—306.
1102. GÁRDONYI ALBERT: A vármegye és a város társadalma. *Magyar Művelődéstörténet* 4. k. p. 307—347.
1103. SCHIERER FERENC: Békés vármegye társadalma. 1695—1848. — Gyula: Városi Múzeum. 48 p. *Gyulai Dolgozatok*, 3.
1104. ENTZ, GÉZA: Les prélats hongrois et leur oeuvre d'urbanisme au cours du XVIIIe siècle. *Nouvelle Revue de Hongrie* 34. (10.) évf. 65. k. p. 345—357.
1105. CSAPODI CSABA: A falu élete. *Magyar Művelődéstörténet* 4. k. p. 349—368.
1106. SZABÓ ISTVÁN: A jobbágy megnevelése. [Német kivonattal.] *Turul* 55. k. p. 11—21. [42.]
1107. BAÁN KÁLMÁN: Jobbágyszabadítás. *Magyar Családtörténeti Szemle* 7. évf. p. 251—253.
1108. ZIMMERMANN, JOHANN: Die Urbarialverhältnisse der Untertanen des Marktes Ragendorf zur erzherzoglichen Grundherrschaft im Jahre 1773. *Deutsche Forschungen in Ungarn* 1939. 4. évf. p. 50—71.
1109. SOÓS IMRE: Az úrbéri birtokrendezések eredményei Sopron-megyében. — Sopron: Székely és Társa. 88 p. *Ism.: Váczy P. Századok* 75. évf. p. 459.

1110. BERLÁSZ JENŐ: Az erdélyi úrbérrendezés problémái. (1770—1780.) *Századok* 75. évf. p. 236—277, 344—362.
1111. MIŠIANIK, JÁN: Spišský zápis o sedliackom povstaní v Odorine z r. 1831. [Szepeességi feljegyzés az 1831. évi parasztlázadásról Szepesedelényben]. 12 p.
Kny.: *Sbornik matice Slovenskej* VII. évf.
1112. VÉRTES ISTVÁN: Széchenyi társadalompolitikája. *Jelenkor* 3. évf. p. 17.
1113. DÉKÁNY ISTVÁN: Széchenyi elit-öntudata. *Társadalomtudomány* 21. évf. p. 483—503.
1114. TÖRÖK PÁL: Széchenyi és az „úriember“ fénykora. *Magyar Szemle* 41. k. p. 311—315.
1115. GRÓF SZÉCHENYI VIKTOR: Széchenyi István és a Nemzeti Casino. — Budapest: Szerző [Franklin ny.] 22 p.
1116. ÓZ PÉTER: Széchenyi és középosztályunk. *Társadalomtudomány* 21. évf. p. 560—563.
1117. REMÉNYI VIKTOR: Brennbergbánya szociális fejlődése. *Soproni Szemle* 5. évf. p. 1—14. 6 kép, 1 t.
1118. DVIHALY GÉZA: (szerk.): Rerum novarum. XIII. Leo pápa szociális és társadalomújító szövegének hatása Szent István magyar birodalmában 1891—1941. — [Budapest:] Rerum Novarum Emlékbizottság. 4° 144 p. 1 t.
1119. RÉZLER GYULA: A magyar társadalomleírás kialakulása az elmúlt évtizedben. — Szeged: Városi ny. 38, 2 p.
Kny. *Közgazdasági Szemle*.

Népiség-, település- és helytörténet.*

1120. AUBIN, HERMANN: Geschichtlicher Aufriss des Ostraumes. — Berlin: Hans v. Hugo. 1940. 55 p.
Ism.: A. Helbok, *Leipziger Vierteljahrsschrift für Südost-europa* 5. évf. p. 307.
1121. AUBIN, HERMANN: Die geschichtliche Kräfte der Neuaufbau im mitteldeutschen Osten. — Berlin: Hans von Hugo Verlag. 1940. 39 p.
1122. ALDOBOLYI NAGY MIKLÓS: Magyar népszámlálások. *Búvár* 7. évf. p. 41—44. 2 kép.
1123. PÁLFFY ILONA: A népszámlálás hajdan és ma. *Magyar Szemle* 40. k. p. 137—142.
1124. TABA ISTVÁN: Baranya megye népessége a XVII. század végén. — Pécs: Baranya Vármegye Közönsége. 64 p. 1 térk.
1125. BOKES, FRANTIŠEK: Obyvateľstvo Slovenska na konci 18. storocia. [Szlovénkö lakossága a 18. század végén.] *Sbornik Muzealnej Slovenskej Spoločnosti* XXXIV—XXXV. évf. p. 1—18.

* Ld. az 542. 1. jegyzetét. V. ö. a középkori részben felsorolt címeket is.

1126. MORARIU, T.: Entwicklung der Bevölkerungsdichtigkeit Siebenbürgens während der Jahre 1840—1930. — Bukarest: Staatsdruckerei. 1940. 102 p. 1 t.
Ism.: R. Kutschera, *Siebenbürgische Vierteljahrsschrift* 64. évf. p. 283.
1127. TRANSYLVANUS: Ordeal in Transylvania. *Jornal of Central European Affairs* 1941. ápr. p. 18—27.
Ism.: Rónay A. *Századok* 76. évf. p. 108—112.
1128. WINKLER, JULIUS: Die Bevölkerungsentwicklung des Bakonyer Waldes im Spiegel der Statistik. *Deutsche Forschungen in Ungarn* 6. évf. p. 209—234.
1129. WIRTHOVEN, ANTON FRANZ CHRISTIAN: Entgegnung auf die Einwendungen gegen 700.000 Deutsche in Ungarn. *Deutsche Forschungen in Ungarn* 4. évf. p. 94—104.
1130. THIRRING, LOUIS: Le tableau demographique d'un pays demembré. La Hongrie de 1919—1938, telle qu'elle a été délimitée par le traité de Trianon. Avec des remarques sur la question du surpeuplement. *Journal de la Société Hongroise de Statistique* 18. évf. p. 205—233.
1131. SZABÓ ISTVÁN: A nemzetiségek térnyerése és a magyarság. *Magyar Művelődéstörténet* 4. k. p. 109—136.
Ld.: 1081.
1132. NÉMEDI LAJOS: „Milyen a magyar?“ Rónay Jácint magyarságképe 1847-ből. *Magyar Szemle* 40. k. p. 104—110.
1133. DUKA ZÓLYOMI NORBERT: Szórványmagyarok. *Magyar Szemle* 40. k. p. 343—346.
1134. ARANY A. LÁSZLÓ: A szlovákiai magyarság néprajza. — Bratislava: Litera. 16 p.
Szlovákiai magyar művelődési könyvtár.
1135. MIKECS LÁSZLÓ: Csángók. — [Budapest:] Bolyai Akadémia. 412 p. 4 t. 5 ték.
Bolyai Könyvek.
Ism.: L. Gáldi, *Archivum Europae Centro-Orientalis* 7. k. p. 549—551.
1136. KOVALOVSKY MIKLÓS: A csángó-kérdés. *Magyar Szemle* 40. k. p. 169—176.
1137. DOMOKOS PÁL PÉTER: A moldvai magyarság. 3. bővített kiadás. — Kolozsvár: Glória ny. 599 p. [Bibliográfia p. 7—18.]
1138. HALÁSZ ANTAL: A hazatértek. A bukovinai magyarok kétszáz esztendeje. — Nagyvárad: Szerző, Grafika ny. 120 p. 3 t.
1139. SZALMÁSY LAJOS: A bukovinai magyarság. *Kisebbségi Körlevél* 5. évf. p. 304—311.
1140. KIS-VÁRDAY GYULA: A bukovinai csángók. *Magyar Kultúra* 28. évf. 56. k. p. 44—46.
1141. TAFFERNER, ANTON: Die volksdeutsche Lage im Hinblick auf die Pest-Ofner Hochwasserkatastrophe von 1838. *Deutsche Forschungen in Ungarn* 1939. 4. évf. p. 23—49. 6 t.

1142. BRANDSCH, RUDOLF: Die deutsche Bewegung im Vorkriegs-ungarn 1907—1914. — *Volk im Osten* 2. évf. 6. füzet p. 27—37.
1143. HAUSMANN, W.: Die Sathmarschwaben. *Zeitschrift für Erdkunde* 9. évf. p. 393—402.
1144. PAUL, A.: 150 Jahre Deutschtum im Buchenland. *Deutschtum im Ausland* 24. évf. p. 105—111.
1145. SCHWARZ, OTTO: Die Realteilung bei den Deutschen in Rumänien und ihre Folgen. *Volk im Osten* 2. évf. 8. füzet p. 16—20.
1146. LIPTÁK, JOHANN: Volkstumbewusstsein und Umvolkungsvorgänge in Slowakeideutschtum. *Karpathenland* 12. évf. p. 250—262.
1147. BRAUNER, HEINZ: Schlesien und die Slowakei. *Karpathenland* 12. évf. p. 263—274.
1148. WEIDLEIN, JOHANN: Ungarländisch-deutsche Dörfer in slawischer Nachbarschaft. *Deutsche Forschungen in Ungarn* 4. évf. p. 17—22.
1149. LENDL, EGON: Das Deutschtum in der Ilowasenke. — Leipzig: Hirzel. 4° 55 p.
Deutsche Schriften zur Landes- und Volksforschung, 9. Ism.: F. Lotz, *Deutsche Forschungen in Ungarn* 6. évf. p. 411—412.
1150. BRAUNER, HEINZ: Der deutsche Einfluss auf die Entstehung des slowakischen Nationalgefühls. *Karpathenland* 12. évf. p. 43—56.
1151. BRAUNER, H.: Die Volkwerdung der Slowaken. *Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung* V. 1. füzet p. 96—112.
1152. BEDNARIK, JOZEF: Slovenske pohrebne zvyky. [Szlovák temetési szokások.] — Turč. Sv. Martin: Matica Slovenska. 1939. 39 p.
1153. JÓCSIK, LUDWIG: Die ungarisch-slovakische Volksgrenze. *Ungarn* 2. évf. p. 360—367.
1154. GÁLDI LÁSZLÓ: A magyar-szlovák határ kérdéséhez. *Magyar Szemle* 41. k. p. 281—285.
1155. MIKOLA S.: A magyarországi vendek. *Kisebbségi Körlevél* 5. évf. p. 232—239.
1156. SLADOVIĆ, EUGEN VON: Die kroatischen Grenz-Vermögensgemeinden. *Leipziger Vierteljahrsschrift für Südosteuropa* 5. évf. p. 241—270.
1157. VÁCZ ELEMÉR: A zsidóság elszaporodása Szabolcs vármegyében. — Nyíregyháza: Kétz Géza kny. 1940. 17 p.
Kny.: *Szabolcsi Szemle*. — A Bessenyei-Társaság kiadványai, 1.
1158. Dezséri BACHÓ LÁSZLÓ: A zsidóság térfoglalása Gyöngyösön 1919-ig. Adalékok a magyarországi zsidóság történetéhez. — Gyöngyös: [Kapisztrán ny. Vác.] 160 p.

1159. MENDÖL TIBOR: Az új települési rend. [A barokk korban.] *Magyar Művelődéstörténet* 4. k. p. 167—189.
1160. A magyarság települési viszonyai a megszállt Délvidéken. — Budapest: [Pesti Lloyd ny.] 40 p.
Magyar Sorskérdések.
Ism.: R. Gy. *Magyar Statisztikai Szemle* 19. évf. p. 822.
1161. Die Siedlungsverhältnisse des Ungartums im besetzten Südungarn. — Budapest: [Pester Lloyd ny.] 44 p.
Ungarische Schicksalsfragen.
1162. HÄSSLER, JOSEF: Ungarnwanderer und ihre alte Heimat. *Deutsche Forschungen in Ungarn* 4. évf. p. 242—247.
1163. JOHNER, MORITZ: Ungarnwanderer. Auszüge aus den Matrikeln im Oberamt Ravensburg. *Deutsche Forschungen in Ungarn* 4. évf. p. 298.
1164. KLASTER, L.: Die Auswanderung der Durlacher nach Siebenbürgen. *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde* 50. évf. p. 90—148.
1165. HÄSSLER, JOSEPH: Ungarische Kolonistenwerbung in Mittelbaden. *Deutsche Forschungen in Ungarn* 4. évf. p. 90—94., 6. évf. p. 383—384.
1166. HARTMANN, RUDOLF: Urkunden aus der Ansiedlungszeit. Ein Brief aus einem Hessendorf der Schwäbischen Türkei. *Deutsche Forschungen in Ungarn* 4. évf. p. 298—300.
1167. PFRENZINGER, ALFONS: Die mainfränkische Auswanderung nach Ungarn und den österreichischen Erbländern im 18. Jahrhundert. — Wien. 193 p.
Ism.: J. Kallbrunner, *Karpathenland* 12. évf. p. 358—386.
1168. REISER, GEORG: Ungarländische Ortsnamen in Mainfränkischen Archivalien. *Deutsche Forschungen in Ungarn* 6. évf. p. 362—370.
1169. LOTZ, FRIEDRICH: Die deutsche Besiedlung der Gemeinde Dárda in der Südbaranya. *Deutsche Forschungen in Ungarn* 6. évf. p. 247—265.
1170. KUSZTER, M. L.: Volkkundliche Beobachtungen in der Rhön-Siedlung Feked (Baranya). — Szeged: 1939. 88 p.
Germanistische Hefte, Reihe 2.
Ism.: J. Weidlein, *Deutsche Forschungen in Ungarn* 4. évf. p. 306—307.
1171. BRANDTNER, PAUL: Beitrag zur Geschichte der Transmigration inner- und oberösterreichischer Protestanten nach Ungarn. — Iklad und Keresztúr. *Deutsche Forschungen in Ungarn* 1939. 4. évf. p. 71—85.
1172. SEEMÜLLER, JULIUS: Beiträge zur Siedlungsgeschichte der Gemeinde Deutschdörferl-Nagytevel in Bakonyer Wald. — Budapest: [Dunántúl ny. Péc.] 12 p.
Kny.: *Deutsche Forschungen in Ungarn* 4. évf.
1173. TAFFERNER, ANTON: Urkunden aus der Ansiedlungszeit Deutsch-Mokras im Karpathenland. *Deutsche Forschungen in Ungarn* 6. évf. p. 99—109.

1174. WEIDLEIN, JOHANN: Von Frankenstein bis Szebény. Urkunden aus der späten Einwanderungszeit. *Deutsche Forschungen in Ungarn* 4. évf. p. 85—90. 2 t.
1175. KUNNERT, HEINRICH: Beiträge zur Geschichte der Habanersiedlung St. Johann a. d. March. *Karpathenland* 12. évf. p. 292—305.
1176. SACERDOTEANU, A.: Colonizare germană la 1860. *Revista arhivelor* IV, 1. (1940) p. 154—156.
1177. GOLOPENTIA, A.: A fost Transilvania în veacul al 18-lea tîntă sau punct de plecare de migrațiuni românești? [Erdély célja vagy kiindulási pontja volt-e a XVIII. századi román vándorlásoknak?]. *Geopolitica și Istoria* 1. évf. p. 90—97.
1178. FEKETE LAJOS: A Bácska tegnapi arca. *Tükör* 9. évf. p. 249—253. 10 kép.
1179. IORGA, NICOLAE: Observații și problema bănățene. [Bánáti megjegyzések és problémák.] — Bukarest: Mon. Official. 1940. 119 p. 22 t.
1180. KÓCAY PÁL: A hűséges Szatmár. *Erdélyi Helikon* XIV. évf. p. 15—20.
1181. FITTBOGEN, GOTTFRIED: Ein Besuch der Hohen Tatra vor hundert Jahren. *Südost Forschungen* 6. évf. p. 627—635.
1182. BONOMI, EUGEN: Die Nachtwächter im Ofner Bergland. *Südost Forschungen* 6. évf. p. 273—277.
1183. BONOMI, EUGEN: Deutsche Schützengesellschaften im Ofner Bergland. *Deutsche Forschungen in Ungarn* 6. évf. p. 17—35.
1184. BONOMI, EUGEN: Wachsofnergaben und ihre Hersteller im Ofner Bergland. *Deutsche Forschungen in Ungarn* 6. évf. p. 352—362. 4 t.
1185. BONOMI, EUGEN: Die Pest im Ofner Bergland. *Südost Forschungen* 6. évf. p. 498—535.
1186. EPERJESSY KÁLMÁN: Városmonográfiák. *Magyar Szemle* 41. k. p. 417—422.
1187. EPERJESSY, COLOMAN: Les types des villages hongrois. *Nouvelle Revue de Hongrie* 34. (10.) évf. 64. k. p. 502—512. Ld.: 1039.
1188. LENGYEL ALFRÉD: A bácsai boszorkányper. *Győri Szemle* 12. évf. p. 143—150. Ld.: 1117.
1189. MARKOS JÁNOS: Négy falu élete számokban. [Balony, Medve, Nyárad, Szap] *Győri Szemle* 12. évf. p. 39—43. Ld.: 1314.
1190. JAUTZ M. FLAMINA: *Budakeszi*. Földrajzi tanulmány. — Szeged. 1939. 103 p. Ism.: F. Riedl, *Deutsche Forschungen in Ungarn* 6. évf. p. 391—396.
1191. IVÁNYI BÉLA: Buda és Pest sorsdöntő évei (1526—1541). *Tanulmányok Budapest Multjából*, 9. p. 32—84. Budapest Székesfőváros Várostörténeti Monográfiái, 13.

1192. JOÓ TIBOR: Budavár 1541. *Tükör* 9. évf. p. 431—433. 5 kép.
1193. hollósi SOMOGYI JÓZSEF: Buda török emlékei. *Turán* 24. évf. p. 127—136.
Ld.: 1259, 1031, 1061.
1194. HÄCKEL, ERNST: Der Hausbesitz im alten Pest. (Fortsetzung). *Südost Forschungen* 6. évf. p. 381—407. 1 t.
V. ö.: 1940: 1131.
1195. RADÓ RICHARD: Pest-budai emlékek a XIX. századból. — Budapest: Rózsavölgyi. 264 p.
Ism.: Szabó J. *Erdélyi Helikon* 14. évf. p. 748—749.
Ld.: 1047, 1066.
1196. GÁRDONYI ALBERT: Széchenyi István szerepe Budapest fővárossá fejlesztésében. *Tanulmányok Budapest Multjából*, 9. p. 1—31.
Budapest Székesfőváros Várostitörténeti Monográfiái, 13.
1197. HARRER FERENC: Széchenyi és a főváros. — Budapest: [Városi ny. Szeged.] 20 p.
Kny.: *Közgazdasági Szemle* 65. évf.
Ld.: 1083.
1198. PÁLFFY ILONA: Buda-Pest Széchenyi István polgárrá választásakor. *Közgazdasági Szemle* 65. évf. p. 256—269.
Ld.: 1141.
1199. BAÁN KÁLMÁN: Adatok *Bükkzsérc* magyarságáról. *Magyar Családtörténeti Szemle* 7. évf. p. 193—203. 2 t.
1200. OLLRAM FERENC: *Csorna* település- és gazdaságföldrajza. — Győr: Győregyházmegyei Alap ny. 42 p. 1 térk.
Geographia Pannonica, 42. — *Specimina Diss. Fac. Phil. Reg. Hung. Univ. Elisabethinae Quinqueecclesiensis*, 206.
Ism.: rg. *Soproni Szemle* 5. évf. p. 68—69.
1201. ERDŐS JENŐ: Dolmányos *Debrecen*. *Tükör* 9. évf. p. 62—65. 7 kép.
Ld.: 1043, 1049, 1069, 1309.
1202. FARKAS LÁSZLÓ: *Detta* magyarsága a bánsági magyarság sorskérdéseinek tükrében. *Magyar Kisebbség* 20. [évf.] p. 328—346.
1203. HORVÁTH ISTVÁN: *Gödöllő* a felszabadítástól II. Józsefig. — Szeged: Dunántúl ny. (Pécs.) VI, 66 p.
1204. Dezséri BACHÓ LÁSZLÓ: *Gyöngyös* város a török hódoltság idejében. — Gyöngyös: Gyöngyös Város. 304 p.
1205. Dezséri BACHÓ LÁSZLÓ: A gyöngyösi önkéntes tűzoltó- és mentőegyesület története. 1890—1940. — Gyöngyös: [Herzog ny.] 128 p.
Ld.: 183, 1058.
1206. IORGA, N.: *Condica Hațegului 1725—1847*. [Hátszegi várospolitikai 1725—1847.] — Bukarest: Mon. Oficial. 131 p. és 9 t.
1207. SIKURA, JAN: Z minulosti *Jahodnik* [Jahodnik multjából. Turóc vm.] *Sbornik Muzealneje slovenskeje spoločnosti* XXXII—XXXIII. évf. p. 143—145.

1208. VÁVRA, JÁN: Z minulosti obce Jasenovaj. [*Jaszenova mult-jából*] *Sbornik muzealneje slovenskeje spolocnosti* XXXIV—XXXV. évf. p. 140—148.
1209. WICK BÉLA: *Kassa története és műemlékei*. — Kassa: Wiko kő- és könyvnyomdai műintézet. 446, 1 p. 27 t.
1210. Kassa. Kiadja a Kassai Kazinczy Társaság. — [Budapest: Athenaeum.] 92 p.
A tartalomból: Wick Béla: *Kassa története*. p. 9—21. — Barta István: *Kassa és a magyar mult*. p. 22—29. — Gróf Révay István: *Kassa magyarsága*. p. 30—37. — Sziklay Ferenc: *Kassa magyarsága a 20 cseh év alatt*. p. 38—50.
Ism.: Bogdányi P. *Láthatár* 9. évf. p. 110.
1211. KOVÁCS ILONA: Adatok Kassa településföldrajzához. — Pécs: [Ábrahám ny. Budapest.] 44 p.
Geographia Pannonica. — Specimina Diss. Fac. Phil. Reg. Hung. Univ. Elisabethinae Quinqueecclesiensis.
Ld.: 1306.
1212. NYÁRÁDY MIHÁLY: *Kék község történelmi földrajza*. — Nyiregyháza: [Orosz K. ny.] 73 [3] p.
Kny.: *Szabolcsi Szemle*, 8. évf. — A Bessenyei Társaság kiadványai, 5.
Ld.: 1053.
1213. GRUSZECKI, O.: Eisenstadt im Burgenlande. (*Kismarton*.) *Unsere Heimat* 14. évf. p. 179—196.
Ld.: 224.
1214. BARLA SZABÓ JENŐ: *A Kisujszállási Kaszinó Egylet száz éves története*. 1841—1941. — Kisujszállás: Lading ny. 48 p.
1215. FÉL EDIT: *Kocs* 1936-ban. (Tanya, falu, mezőváros I.) — Budapest: A Kir. M. Pázmány Péter Tudományegyetem Magyarástudományi Intézete. IX, 228 p.
Ism.: Sinkovics I. *Századok* 75. évf. p. 224.
1216. BIRÓ JÓZSEF: *Kolozsvár* in Bildern. — Budapest: Officina. 27, 11 p. 16 t.
Officina Hungarica.
1217. VITA ZSIGMOND: *Kolozsvár a mult század első felében*. *Erdélyi Helikon* 14. évf. p. 597—606.
1218. FÜLÖP ZSIGMOND: *Komárom*. Sajtó alá rendezte Baranyay József. — Komárom: Unio ny. 88 p.
1219. KOLB JENŐ: *A kőszegi múzeum régi kártyái*. — Szombathely: Martineum ny. 11 p.
Kny.: *Dunántúli Szemle* 8. évf.
- Ld.: 720, 226, 225.
1220. KOSZTA ISTVÁN: *Magyarrégen* eredete és a magyarrégeni református egyházközség áttekintő története. — [Marosvásárhely:] Református Nőszövetség. 24 p.
Ld.: 1189.
1221. REISER, GEORG: Die Mercydorfer Feldbesitzer im Jahre 1774. *Deutsche Forschungen in Ungarn* 6. évf. p. 36—46.
1222. KERTÉSZ JÁNOS: Széchenyi faluja, *Nagycenk*. Függelék: Gróf Széchenyi István születésének 150-ik évfordulója

- alkalmából megjelent tanulmányok könyvészete. — Budapest: Vármegyei Monográfiák Kiadóhivatala. 24 p.
1223. SZÉLL SÁNDOR: *Nagyvárad*. — Budapest: Officina. 27 [5] p. 16 t. Officina Hungarica.
1224. ADORJÁN PÉTER: A halott város. (Nagyvárad 1940. IX. 6-ika előtt.) Urbanisztikai és szociográfiai tanulmány. — Budapest: Cserépfalvi. 136 p. [Bibliográfia: p. 132—136.]
1225. HLATKY ENDRE: Olasz vonatkozások Nagyvárad multjában. *Katolikus Szemle* 55. évf. p. 334—338.
1226. HLATKY ENDRE: Az ismeretlen Nagyvárad. *Tükör* 9. évf. p. 135—138. 7 kép.
- Ld.: 1189.
1227. KOVÁTS FERENC (közli): *Pápa városának jegyzőkönyveivől*. (Orsz. Lt.) [Német kivonattal.] *Nép és Nyelv* 1. évf. p. 84—87.
1228. VÖRÖS MÁRTON: *Pécs*. — Budapest: Officina. 35 [5] p. 12 t. Officina Képeskönyvek, 35.
1229. SZABÓ PÁL ZOLTÁN: A török Pécs 1543—1686. A város korrajza. — Pécs: Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai R. t. 118 p. 12 t.
- Ld.: 1034, 1524.
1230. VÖRÖS MÁRTON: Pécsi tűzoltóság a XVIII. században. *Pécs szab. kir. város „Majorossy Múzeumának 1939—40. évi Értesítője* p. 70—85.
1231. KARÁCSONYI SÁNDOR: *Pér* község és plébánia története. — Győr: Győregyházmegyei Alap ny. IV, 290 p. 19 t. Ism.: Vanyó T. *Katolikus Szemle* 56. évf. p. 224; Szabady B. *Győri Szemle* 13. évf. p. 55.
1232. KEMÉNY LAJOS: Az érsekprímások alkotásai *Pozsonyban*. — Pozsony: Toldy-Kör. 32 [4] p. [Bibliográfia: p. 3.] Bibliotheca Istropolitana.
1233. FRANZ, ANTON RICHARD: Die Epitaphien im Pressburger Dom. *Karpathenland* 12. évf. p. 36—42.
1234. AIXNER LÁSZLÓ: A Pozsonyi Hajósegylet története. — Bratislava: Litera 192 p.
1235. KAVULJAK, ANDREJ: Rajecký kraj. Historicko-hospodarska štúdia. [Rajec védéke. Gazdaságtörténelmi tanulmány.] *Sborník muzeálnej slovenskej spoločnosti XXXIV—XXXV*. évf. p. 18—44.
1236. BÁNKUTI FERENC: *Sátoraljaújhely* földrajza. — Szeged: Ablaka ny.] 44 [6] p. 4 t. [Bibliográfia: p. 43—44.]
- Ld. 1075, 1525.
1237. THIRRING GUSZTÁV: *Sopron házai és háztulajdonosai. 1734—1939*. — Sopron: Sopron Város. XVIII, 293 [3] p. Ism.: G. G. *Magyar Statisztikai Szemle* 19. évf. p. 728.; L—r E—ö. *Soproni Szemle* 5. évf. p. 329—331.
1238. KERESZTURY DEZSŐ: Sopron múzeumai. *Tükör* 9. évf. p. 256—259. 5 kép.
- Ld. 1048.

1239. Cs. E.: Szent László király ereklyéje Sopronban. *Soproni Szemle* 5. évf. p. 324.
1240. Cs. E.: Laudon tábornagyszernagy Sopronban. *Soproni Szemle* 5. évf. p. 146.
1241. ZIMMERMANN, BERNHARD: Der Ödenburger Musikverein im Jahre 1835. Ein Beitrag zum deutschen Vereinswesen im vormärzlichen Ungarn. *Südost Forschungen* 6. évf. p. 623—627.
- Ld. 133, 227, 1054, 1062, 1063.
1242. ZOTZ, LOTHAR: Straže, der germanische Königshof im Waagtal. *Karpathenland* 12. évf. p. 21—30.
1243. SCHLITT, ADAM: Das Sagethaler [Szakadát] Stammbaubuch aus den 60-er Jahren des 18. Jahrhunderts. *Deutsche Forschungen in Ungarn* 6. évf. p. 92—98. 2 t.
1244. SIMOVIČ, LADISLAV: Z knih mesta Skalice zo XVI. a XVII. storočia. [Szakolca XVI. és XVII. századi városkönyveiből.] *Acta eruditae societatis Slovacae. Linguistica Slovaca III.* p. 134—147.
- Ld. 1189.
1245. CRISTEA, A.: Românii în Sibiul anului 1826. [A románok Szebenben 1826-ban.] *Transilvania* 72. évf. p. 718—723.
1246. FORRAY JÓZSEF SÁNDOR: Szemelvények Szegvár multjából, a község kétszázéves fennállása alkalmából. — Szeged: Ablaka ny. 61 p.
- Ld. 228.
1247. vitéz VENDEL ISTVÁN: Szekszárd megyei város monografiája. — Szekszárd: [Molnár ny.] 364 p.
Ism.: Fekete Nagy A. *Századok* 76. évf. p. 371—373.
1248. VENCKO, JÁN: Z dejín okolia Spišského hradu. [Szepes vára környékének történetéből.] — Sp. Podhradie. XII, 384 p.
- Ld. 1040.
1249. BOTÁR IMRE: Szolnok települési, népesedési és gazdasági viszonyai a XVIII. században. — Szolnok. 72 p. 5 t.
A Szolnoki Könyvtár- és Múzeumegyesület, valamint Szolnok Megyei Város Közkönyvtárának és Múzeumi Gyűjtőhelyének kiadványai, 4.
Ism.: Kring M. *Századok* 76. évf. p. 365—366.
1250. SCHIFF BÉLA: A „Temeschburg“ [Temesvár] név a történelem megvilágításában. *Magyar Kisebbség* 20. [évf.] p. 247—253.
1251. BONOMI, EUGEN: Serben in Grossturwal — Törökbálint. *Deutsche Forschungen in Ungarn* 6. évf. p. 190—208.
- Ld. 1297.
1252. STAJIČ, VASA: Privreda Novoga Sada 1748—1880. [Ujvidék gazdaságtörténete 1748—1880.] — Novi Sad: (Városi kiadás.) 3, 404 p.
1253. NAGY TIBOR: Ungvár, az ország kapuja. *Tükör* 9. évf. p. 98—101. 5 kép.
- Ld. 1064.

1254. CS. BOGÁTS DÉNES (közli): *Zágon* 1690. évi feldulása és következményei. — Kolozsvár: Minerva. 26 [2] p.
Kny.: *Erdélyi Múzeum* 46. k. — Székely Nemzeti Múzeum Kiadványai, 3.

Művelődéstörténet.

1. Általában.

1255. SCHLEICHER PÁL: Oláh Miklós és Erasmus. — Budapest: Dunántúl ny. Pécs. 72. p.
Értekezések a Magyarországi Latinság Köréből, 3.
1256. GÁBRIEL, ASZTRIK: Blaise de Várda, humaniste hongrois à Paris. *Archivum Europae Centro-Orientalis* 7. k. p. 527—540.
1257. SCHULLER, HERMANN: Johannes Sommer (1542—1574), Leben und Wirken eines südosstdeutschen Humanisten. *Siebenbürgische Vierteljahrsschrift* 64. évf. p. 38—60, 126—135, 205—233.
1258. RÉVÉSZ MÁRIA: Néhány adat Philippus Beroaldus maior magyar összeköttetéseihez. [Olasz kivonattal.] *Egyetemes Philologiai Közlöny* 65. évf. p. 164—166.
1259. FEKETE LAJOS: Mohamedán vallási és szellemi élet a török-kori Budán. *Tanulmányok Budapest Multjából*, 9. p. 119—141.
Budapest Székesfőváros Vároستörténeti Monográfiái, 13.
1260. BAÁN KÁLMÁN: A Czobor-család fegyverei és könyvei. *Magyar Családtörténeti Szemle* 7. évf. p. 265—268.
1261. BÁRÓ NYÁRY PÁL: Draskovich György bíboros ingóságai. *Magyar Családtörténeti Szemle* 7. évf. p. 185—186.
1262. BÁRÓ NYÁRY PÁL: Jákóffy Ferenc hagyatéka. *Magyar Családtörténeti Szemle* 7. évf. p. 203—214.
1263. WELLMANN IMRE: Barokk és felvilágosodás. *Magyar Művelődéstörténet* 4. k. p. 5—107.
1264. UNDI MÁRIA: Úri és népviselet a barokk korban. *Magyar Művelődéstörténet* 4. k. p. 369—393.
1265. GECSŐ SÁNDORNÉ: Korok és divatok. *Tükör* 9. évf. p. 357—361. 8 kép.
1266. PANGE, JEAN DE: Un voyage de Mme de Staël en Europe Centrale. *Nouvelle Revue de Hongrie* 34. (10.) évf. 64. k. p. 330—335.
1267. TOLNAI GÁBOR: Egy erdélyi mágnás utazásai. [XVIII. sz. Gróf Teleki József.] *Erdélyi Helikon* 14. évf. p. 705—712.
1268. VITA ZSIGMOND: Erdélyi művelődési törekvések száz évvel ezelőtt. *Magyar Kisebbség* 20. [évf.] p. 14—28.
1269. BALOGH KÁROLY: Bérczy Károly életéből. Pesti biedermaier családi kör az ötvenes, hatvanas években. *Budapesti Szemle* 261. k. p. 294—310.
1270. VERBÉNYI LÁSZLÓ: Adalék a francia műveltség terjedésére Sopronban. *Soproni Szemle* 5. évf. p. 245—246.

1271. KÓSA JÁNOS: Francia könyvek sorsa Magyarországon. [Francia kivonattal.] *Egyetemes Philologiai Közlöny* 65. évf. p. 66—72.
1272. KOZMA ANTAL: Pázmándy, Saissy, Riedl és a magyar szellemi élet francia szócsové. — Debrecen: Városi ny. 12 p. Kny.: *Debreceni Szemle* 15. évf.
1273. VIRÁNYI ELEMÉR: Az észti nép művelődési törekvései a XIX. században. *Turán* 24. évf. p. 103—115.
1274. PAUL, KAREL: B. Kopitar a slovaci. K dejinám kulturní vzájemnosti slovensko-juhoslovanske. [Kopitár Bertalan és a szlovákok. — A szlovák-jugoszláv kulturális kapcsolatok történetéhez.] *Acta eruditae societatis Slovacae I. Linguistica Slovaca I—II.* p. 292—298.
1275. CSUKA ZOLTÁN: Magyar irodalom és művelődés Jugoszláviában. *Kisebbségi Körlevél* 5. évf. p. 83—91.
1276. ALSZEGHY ZSOLT: A könyv és olvasója. *Magyar Művelődéstörténet* 4. k. p. 483—516.
1277. TRÓCSÁNYI ZOLTÁN: A XVIII. század magyar könyveinek olvasóközönsége és példányszáma. [Német kivonattal.] *Magyar Könyvszemle* 3. folyam 65. év p. 22—37. [177.]
1278. GÁRDONYI ALBERT: A XVIII. század legkeresettebb könyve. [Német kivonattal.] *Magyar Könyvszemle* 3. folyam 65. év. p. 232—244. [309.]
1279. TOLNAI GÁBOR: Két erdélyi könyvkötő a XVIII. század elején. (Szent Györgyi Mihály és Compactor Farkas.) — Budapest: Egyetemi ny. 14 [2] p. 1 t. Kny.: *Magyar Könyvszemle* 3. folyam 65. év.
1280. SÁRKÁNY OSZKÁR: Könyvkötések árai a múlt század elején. *Magyar Könyvszemle* 3. folyam 65. év p. 398.
1281. KNER IMRE: A Kner-nyomda épületeinek, gépeinek és betűinek története. A vállalat fennállásának hatvanadik évfordulójára. — [Gyoma: Kner ny.] 21 [3] p.
1282. DEZSÉNYI BÉLA: A magyar hírlapirodalom első százada. (1705—1805.) — Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára. 66 [2] p. Magyarország Időszaki Sajtójának Könyvészete, 1. Ism.: Clauser K. *Katolikus Szemle* 55. évf. p. 316.; Szemző P. *Magyar Könyvszemle* 3. folyam 65. év p. 300—303.; Baráth T. *Századok* 76. évf. p. 240—242.
1283. ZIMMERMANN, BERNHARD HANS: Matthias Rath der Begründer des madjarischen Zeitungswesens. (1749—1810). *Südost Forschungen* 6. évf. p. 256—263.
1284. DEZSÉNYI BÉLA: Kovacsóczy Mihály és az első magyar napilap terve. — Budapest: Magyar Irodalomtörténeti Társ. 8 p. Irodalomtörténeti Füzetek, 4.
1285. RAPANT, DANIEL: Štúrove Slovenskje Národňje Novini Zápas a ich povolenie. [Stúr „Szlovák Nemzeti Újság“-ja

- Küzdelmek és engedélyezése.] — Bratislava: Universum. 1939. 24 p.
Kny.: *Elán*.
1286. BIRÓ SÁNDOR: A román politikai sajtó születése és fejlődése Magyarországon. *Erdélyi Múzeum* 46. k. p. 145—182.
1287. BIRÓ SÁNDOR: A Tribuna és a magyarországi román közvélemény. — Kolozsvár: Minerva. 98 [2] p.
Erdélyi Tudományos Füzetek, 128.
Ism.: Tóth Z. *Századok* 76. évf. p. 242—245.
1288. DEZSÉNYI BÉLA: Magyar hivatalos közlöny százéves terve. *Magyar Könyvszemle* 3. folyam 65. év p. 289—292.
1289. DEZSÉNYI BÉLA: Nemzeti Újság 1840—1848. Nyolc év egy konzervatív hírlap életéből. — Budapest. [Stephaneum ny.] 46 p.
Kny.: *Regnum* 1940—41. évf.
1290. SZEMZŐ PIROSKA: A „Pester Zeitung“. Egy XIX-ik századbeli kormánylap története. — Budapest: Széchényi Könyvtár. 40 p. 1 t.
Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai, 13.
1291. KÓSA JÁNOS: A Neuer Kurir története. [Német kivonattal.] *Magyar Könyvszemle* 3. folyam 65. év p. 150—166. [209.]
1292. KRISTÓF GYÖRGY: Az abszolutizmus korának erdélyi magyar hírlapirodalma. *Erdélyi Múzeum* 46. k. p. 20—29.
1293. [LUKÁCS JÓZSEF:] Katonai hírlapok a magyar honvédség felállításáig. — [Budapest: Egyetemi ny.] 8 p.
Kny.: *Magyar Könyvszemle* 65. évf.
1294. WIRTHOVEN, ANTON FRANZ CHRISTIAN: Die ersten Anfänge der volksdeutschen Presse im Nachkriegsungarn. *Deutsche Forschungen in Ungarn* 6. évf. p. 1—16.
1295. BALLA ANTAL: Hatvan esztendő. A Magyar Hírlapírók Országos Nyugdíjintézetének története 1881—1941. — Budapest: Stádium. 132 p.
Országos Magyar Sajtókamara könyvtára, 4.
1296. MÁTRAI JÁNOS: Dr. Szabóky Adolf. A katolikus Legényegylet alapítása 120 éves évfordulójára. — [Budapest:] Országos Központi Katolikus Legényegylet. 12 p.
1297. GERGYESSY LÁSZLÓ: Beszámoló az Újpesti Katolikus Legényegylet 50 éves működéséről. — [Újpest: Grafika ny.] 30 [2] p.

2. Oktatás- és tudománytörténet.

1298. GYENIS ANDRÁS: Az első római Collegium Hungaricum alapítója. (P. Szántó István 1541—1612.) *Magyar Kultúra* 28. évf. 56. k. p. 46—48.
1299. FORCHIELLI, GIUSEPPE: Il collegio ungaro-illirico di Bologna. — [Budapest: Stephaneum.] 16 p.
Kny.: *Notter Antal Emlékkönyv*.
1300. MAGYARY-KOSSA GYULA: Olasz egyetemen járt magyar tanulók. (1721—1846.) *Orvosi Hetilap* 85. évf. p. 624.

1301. REIMESCH, FRIEDRICH: Siebenbürgisch-deutsche Studierende an der Universität zu Rostock und Altdorf. *Siebenbürgische Vierteljahrsschrift* 64. évf. p. 73—75.
1302. KRAMM, HEINRICH: Wittenberg und das Auslandsdeutschtum im Lichte älterer Hochschulschriften. — Leipzig: Harrassowitz. XVI, 169 p.
Ism.: Bucsay M. *Theologia* 8. évf. p. 253—256.
1303. PROHÁSZKA LAJOS: Az apró munka a nevelésben. (Megemlékezés a Jézus-társaság alapításának 400 éves és Herbart halálának 100 éves fordulója alkalmából.) *Magyar Paedagogia* 50. évf. p. 144—159.
1304. CSÓKA J. LAJOS: A ratio educationis korszaka. *Magyar Művelődéstörténet* 4. k. p. 453—481.
1305. GÁLDI, LADISLAUS: Simeon Magyar, ein rumänischer Pionier der Josephinischen Schulreform. — Budapest: [Sárkány ny.] 38 [2] p.
Kny.: *Archivum Europae Centro-Orientalis*. — Études sur l'Europe Centre-Orientale, 34.
1306. MESZLÉNYI ANTAL: Kánoni látogatás a kassai jezsuita egyetemen. — Budapest: Stephaneum ny. 40 p.
Kny.: *Theologia* 8. k.
Ism.: Hegyi D. *Pannonhalmi Szemle* 17. évf. p. 379.
1307. VÁRADI JÓZSEF: Széchenyi nacionalizmusa és ennek neveléstörténeti jelentősége. *Magyar Paedagogia* 50. évf. p. 129—143.
1308. Erdély magyar egyeteme. Az erdélyi egyetemi gondolat és a m. kir. Ferenc József Tudományegyetem története. — Kolozsvár: Erdélyi Tudományos Intézet. 4° 470 p. 4 t., VII, II, I p.
A tartalomról: *Bisztray Gyula*: Az erdélyi tudományos élet és egyetemi gondolat. p. 25—138. — *Szabó T. Attila*: Az Erdélyi Múzeum Egyesület története. p. 139—152. — *Makkai László*: A kolozsvári m. kir. Ferenc József Tudományegyetem története 1872—1919. p. 153—186. — *Mátrai László*: A kolozsvári egyetem és az európai tudományosság. p. 187—206. — *György Lajos*: Az erdélyi könyvtárügy és a kolozsvári egyetemi könyvtár. p. 207—246. — *Szabó T. Attila*: A Ferenc József Tudományegyetem építkezéseinek története. p. 247—268. — *Rudai Rezső*: Diákjóléti munka a Ferenc József Tudományegyetemen. p. 269—284. — *Gáldi László*: Az erdélyi magyar tudományosság és a kolozsvári egyetem hatása a román tudományra. p. 285—304. — *Biró Sándor*: A kolozsvári egyetem a román uralom alatt. p. 305—332. — *vitéz Nagy Iván*: A száműzetés évei Szegeden 1920—1940. p. 333—368.
1309. PAP KÁROLY: A négyszázéves debreceni kollégium. *Koszorú* 7. k. p. 193—215.
1310. ÁRPÁSSY GYULA: A XIX. század magyar tanítóképzőinek értékes munkásai. — Budapest: [Sárkány ny.] 18 [2] p.
Kny.: *Magyar Tanítóképző* 54. évf.
1311. CSIKI LÁSZLÓ: Mezőgazdasági szakoktatásunk kialakulása, fejlődése és mai helyzete. — Budapest: Pátria. 152, 3 p. 18 t.

1312. HÉVEY, LÁSZLÓ: Le istituzioni della cultura agraria in Ungheria. — Budapest: St. Universita. 27 p. Pubblicazioni sull'Ungheria.
1313. KAMPIS ANTAL: A hatvanéves iparművészeti iskola. [Német és olasz kivonattal.] *Szépművészet* 2. évf. p. 224—226. [234] 2 t. [10 kép.]
1314. DAVID, RUDOLF: 100 Jahre Kronstädter Deutsche Gremial-handelsschule 1841—1941. — Kronstadt: Druck von Buchdruckerei Johann Göts Sohn. 231 p.
1315. SZIMONIDESZ LAJOS: Gutgesell Dávid iskolakönyv-kiadványai Bártfán 1579-ig. *Magyar Könyvszemle* 3. folyam 65. év p. 389—390.
1316. BIRÓ SÁNDOR: Az erdélyi magyar iskola keresztútja. *Magyar Szemle* 40. k. p. 27—35.
1317. BIRÓ SÁNDOR: Magyar tanárok és tanulók Romániában. *Magyar Szemle* 40. k. p. 67—75.
1318. SCHLEICH LAJOS: A győri kir. kat. tanítóképzőintézet története a reformkorban. IV. 1827—1847. — Győr: Egyházmegyei Alap ny. 124 p. Kny.: *Győri Kir. Kat. Líceum és Tanítóképzőintézet Évkönyve*.
1319. SCHLEICH LAJOS: Győr sz. kir. város és az önálló leányiskola. *Győri Szemle* 12. évf. p. 164—167.
1320. VITA ZSIGMOND: A „Kolosvári Nevelői Kör“ története. *Magyar Kisebbség* 20. [évf.] p. 131—137, 158—169.
1321. KOC SIS LENÁRD: Adatok a főiskola történetéhez az 1917/18—1940/41-i tanévekben. — Pannonhalma: [Stephaneum ny. Budapest.] [2] 14 p. Kny.: *Pannonhalmi Főapátsági Főiskola Évkönyve*.
1322. VERBÉNYI LÁSZLÓ: A testületi nevelés nyomai *Sopronban* a kereskedelmi tanonciskolák megindulása előtt. — Sopron: Röttig-Romwalter ny. 6 [2] p. Kny.: *Soproni Szemle* 5. évf. — A Soproni Szemle kiadványai, 108.
1323. VERBÉNYI LÁSZLÓ: A soproni ev. líceum bezárása 1849-ben. (Adalék a Haynau-korszak nevelésügyének történetéhez.) *Soproni Szemle* 5. évf. p. 243—244.
1324. NÉMETH SÁMUEL: A soproni evangélikus líceum küzdelme a magyar tannyelvért a Bach-korszakban. *A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület Soproni Líceumának 1939—40. tanévi Évkönyve*. p. 10—35. Ism.: Farkas L. *Századok* 76. évf. p. 245.
1325. NYERS LAJOS: A *veszprémi* piarista gimnázium tanárai (1721—30). — Veszprém: Egyházmegyei Könyvny. p. 11—27. Kny.: *A Veszprémi Kegyes-tanítórendi Gimnázium Évkönyve*.
1326. ECKHARDT SÁNDOR: La Bruyère, a magyar történelem tanára. [Francia kivonattal.] *Égyetemes Philologiai Közöny* 65. évf. p. 174—180.

1327. JUHÁSZ GÉZA: Budai Ézsaiás. *Protestáns Szemle* 50. évf. p. 422—428.
1328. BALANYI GYÖRGY: Dugonics András, az egyetemi tanár. *Búvár* 7. évf. p. 345—350. 1 kép.
1329. NÉMETH SÁMUEL: Fridelius János. *Soproni Szemle* 5. évf. p. 238—239.
1330. NÉMETH SÁMUEL: Hajnóczi Dániel. *Soproni Szemle* 5. évf. p. 234—238.
1331. REINERTH, KARL: Johannes Höchsmann. Zur 100-jährigen Wiederkehr seines Geburtstages. *Siebenbürgische Vierteljahrsschrift* 64. évf. p. 239—246. — [Bibliographie von EDDA SCHWARZ, p. 244—246.]
1332. BÍRÓ LAJOS: Kézdiszentkereszti Király Lajos, a nagy székelv nevelő. — Székelyudvarhely: Petőfi ny. 46 [2] p. Kny.: *Hargita*.
1333. MEGYER JÁNOS: Kisparti János. — Szeged: [Juhász ny.] 8 p. Kny.: *Szegedi Piarista Gimnázium Évkönyve*. 17.
1334. BALANYI GYÖRGY: Kisparti János emlékezete. — Budapest: [Buschmann ny.] 12 p. Kny.: *Budapesti Piarista Diákszövetség Évkönyve*, 17.
1335. BAUMGARTEN SÁNDOR: Mislin Jakab „honfitársunk”. *Debreceni Szemle* 15. évf. p. 99—100.
1336. NÉMETH SÁMUEL: Ribini János 1722—1758, a soproni evangimnázium rektora 1747—1758. *Soproni Szemle* 5. évf. p. 321—324. 2 kép.
1337. SIK, ALEXANDRE: Le scout. [Gróf Teleki Pál.] *Nouvelle Revue de Hongrie* 34. (10.) évf. 64. k. p. 414—423.
1338. JANCsó ELEMÉR: A magyar tudományos élet Erdélyben. 1918—1940. *Kisebbségi Körlevél* 5. évf. p. 26—34.
1339. GÁL ISTVÁN: Bulgária a magyar tudományban. *Erdélyi Helikon* 14. évf. p. 554—557.
1340. FLOREK, PAVOL: Muzejníctvo v živote nášho národa. (Na 100. výročie narodenin Andreja Kmetá.) [A múzeumügy nemzetünk életében; Kmety András születésének 100. fordulójára.] — *Sborník muzealnej slovenskej spoločnosti*. XXXIV—XXXV. évf. p. 148—150.
1341. KÖRÖSI NAGY LAJOS: A szalontai Arany-Múzeum. *Tükör* 9. évf. p. 390—392.
1342. HEREFEI JÁNOS: A Székely Nemzeti Múzeum és feladatai. *Páztörtűz* 27. évf. p. 370—376. 4 kép.
1343. VISZOTA GYULA: Visszapillantás a Szent István Akadémia 25 éves multjára. — Budapest: Stephaneum ny. 8 p. 2 t. Kny.: *Szent István Akadémia Értesítője*, 25. k.
1344. A Magyar Kulturális Egyesületek száz esztendeje. — Budapest: Hellas ny. 33 [!] p.
1345. OSUSKÝ, SAMUEL ŠTEFAN: Prvé slovenské dejiny filozofie. — [A bölcselet első szlovák története.] — Lipt. Sv. Mikuláš: Tranoscius. 1939. 430 p.

1346. ČIŽEVSKIJ, DIMITRIJ: Štúrová filozofia zivota. Kapitola z dejin slovenskej filozofie. [Stúr életbölcslete. Fejezet a szlovák bölcsélet történetéből.] — Bratislava: Slovenska Učená Spoločnosť. Knihtl. uč. sp. 4° 122 p.
1347. ZIMMERMANN LAJOS: A negyvenéves Magyar Numizmatikai Társulat. — Budapest: Stádium ny. 4° 16 p.
Kny.: *Numizmatikai Közöny* 40. évf.
1348. BALASSA JÓZSEF: A Magyar Nyelvőr története (1872—1940). — Budapest: Országos Néptanulmányi Egyesület. 64 p.
Ism.: Elek O. *Budapesti Szemle* 261. k. p. 316—319.
1349. Ötven esztendő. [Az Irodalomtörténeti Közlemények ötven esztendeje.] *Irodalomtörténeti Közlemények* 51. évf. p. 329—335.
1350. EGYED ISTVÁN: Apponyi mint közjogász. — Budapest: Stephaneum ny. 54 p.
A Szent István Akadémia Történelem-, Jog- és Társadalomtudományi Osztályának Értekezései, II. 10.
Ism.: Horváth J. *Külügyi Szemle* 18. évf. p. 613.
1351. JANKOVITS MIKLÓS: Fináczy Ernő. (1860—1935.) *Nevelés* 11. évf. p. 49—56.
1352. FELVINCZI TAKÁTS ZOLTÁN: Kőrösi Csoma Sándor tragédiája. [Német kivonattal.] *Nép és Nyelv* 1. évf. p. 129—138, 161—171.
1353. SZABÓ T. ATTILA: Csüry Bálint emlékezete. Csüry Bálint munkásságának jegyzékét összeállította BALASSA IVÁN. — Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság. 16 p.
A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai, 56.
1354. SZABÓ T. ATTILA: Csüry Bálint. 1886. február 13.—1941. február 13. *Magyar Nyelv* 37. évf. p. 65—72.
1355. SZTA. [Szabó T. Attila]: Dr. Csüry Bálint. 1886—1941. *Erdélyi Múzeum* 46. k. p. 282—284.
1356. VÉGH JÓZSEF: Csüry Bálint. 1886—1941. *Ethnographia—Népelet* 52. évf. p. 159—161.
1357. GUNDA BÉLA: Csüry Bálint. 1886—1941. — Budapest: [Kertész ny. Karag.] 4 p.
Kny.: *Ethnographia—Népelet* 52. évf.
- Ld.: 1360.
1358. KLEIN, KARL KURT: Universitätsprofessor dr. Richard Huss zum Gedächtnis. 2. Februar 1885. — 14. Februar 1941. *Deutsche Forschungen in Ungarn* 6. évf. p. 143—168.
1359. IFJ. ENTZ GÉZA: Klimó György, mint Janus Pannonius-kutató. *Regnum*. 1940—41. évf. p. 303—312. 1 t.
1360. POLNER ÖDÖN: Három magyar közjogász. Nagy Ernő, Ferdinandy Géza, Réz Mihály. — Budapest: Magyar Tudományos Akadémia. 50 [2.] p.
A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek, XXIII. 10.
1361. PÉTER LAJOS: Emlékezés Orbán Balázsra. *Keresztény Magvető*. 73. évf. p. 8—17.
1362. LUGASI GYÖRGY: A filozófus Prohászka. — Szeged: (Dunántúl ny. Pécs.) 80 [2.] p.

- A M. kir. Horthy Miklós Tudományegyetem filozófiai intézetének közleményei, 3.
1363. [KORNIS GYULA:] Gróf Teleki Pál. Elnöki megnyitó a Magyar Tudományos Akadémia 2. osztályának 1941. ápr. 7-én tartott ülésén. — Budapest: [Franklin ny.] 12 p. Kny.: *Budapesti Szemle* 260. k.
1364. FODOR FERENC: Gróf Teleki Pál dr. (1879—1941) rendes tag emlékezete. — Budapest: Stephaneum ny. 26 p. 1 t. A Szent István Akadémia Emlékbeszédei, III. 7.
1365. CHOLNOKY JENŐ: Teleki Pál gróf. [Elnöki megnyitó a Magyar Földrajzi Társaság közgyűlésén.] *Földrajzi Közlemények* 69. k. p. 63—71.
1366. CHOLNOKY JENŐ: Gróf Teleki Pál. *Földrajzi Értesítő* 6. évf. p. 1—3.
1367. GUNDA BÉLA: Gróf Teleki Pál. 1879—1941. [Francia kivonattal.] — Budapest: Kertész ny. Karcag. 4 p. Kny.: *Ethnographia—Népélet* 52. évf.
1368. RÓNAI, ANDRÉ: Le professeur. [gróf Teleki Pál.] *Nouvelle Revue de Hongrie* 34. (10.) évf. 64. k. p. 424—429.
1369. CHOLNOKY, EUGÈNE: Le géographe. [gróf Teleki Pál.] *Nouvelle Revue de Hongrie* 34. (10.) évf. 64. k. p. 406—414.
1370. RÓNAI, ANDREW: The work of a scientist and statesman. Count Paul Teleki: 1879—1941. *The Hungarian Quarterly* 7. k. p. 254—258.
1371. HEIMLER KÁROLY: Thirring Gusztáv és munkássága. — Sopron: Röttig-Romwalter ny. 16 p. Kny.: *Soproni Szemle* 5. évf. — A Soproni Szemle kiadványai, III.
1372. KOVÁCS ALAJOS: Thirring Gusztáv emlékezete. *Magyar Statisztikai Szemle* 19. évf. p. 714—719.
1373. KOVÁCS, ALOIS: Gustav Thirring zum Gedächtnis (1861—1941). *Journal de la Société Hongroise de Statistique* 19. évf. p. 2—14.
1374. SCHNELLER KÁROLY: Thirring Gusztáv. 1861—1941. — Miskolc: Ludvig ny. 8 p. A Miskolci Jogászelet Könyvtára. Új sorozat, 62.
1375. RÉTHLY ANTAL: Thirring Gusztáv. (1861—1941.) *Földrajzi Közlemények* 69. k. p. 72—78.
1376. GUNDA BÉLA: Thirring Gusztáv. 1861—1941. — Budapest: Kertész ny. Karcag. 4 p. Kny.: *Ethnographia—Népélet*, 52. évf.
1377. [GOMBÁS, GÉZA:] Bibliographie. Die literarische Tätigkeit des Dr. Gustav Thirring. *Journal de la Société Hongroise de Statistique*. 19. évf. p. 15—21.
1378. FINKEY FERENC: Vargha Ferenc emlékezete. — Budapest: Attila ny. 52 p. Kny.: *Magyar Jogászegyleti Értekezések* 9. évf.

1379. KORBULY GYÖRGY: Az állami egészségvédelem felé. [Barokk-kor.] *Magyar Művelődéstörténet* 4. k. p. 395—418.
1380. BARTH, PETER: Die deutsche Apotheke im Ostraum und ihre Arbeit. — *Der südosddeutsche Apotheker* 1. Folge 2. p. 29—32.
1381. DIÓSAI ELEKES GYÖRGY: Tóthpápay Mihály iskolaorvos a tizenennyolcadik század végén. — [Budapest: Athenaeum.] 6 [2] p.
Kny.: *Orvosi Hetilap*, 85. k.
1382. FERENCZY KÁROLY: Egykorú feljegyzések az 1831-i koleráról. *Debreceni Szemle* 15. évf. p. 281—286.
1383. VAJKAI AURÉL: Hiedelmek egy kéziratot orvosló könyvben. — Budapest: Kertész ny. Karcag. p. 111—118.
Kny.: *Ethnographia*—*Népelet* 52. évf.
1384. SZENTKLÁRAY JÁNOS: A Szent Erzsébet apácarend női kórháza. *Magyar Kórház* 10. évf. p. 291—299. 7 kép.
1385. ZSINDELY SÁNDOR: A hetvenöt éves Bethesda. *Magyar Kórház* 10. évf. p. 87—96. 7 kép.
1386. A Bethesda diakonissza közkórház 75 éve. — Budapest: Sylvester ny. 106 p.
1387. A 60 éves magyar Vöröskereszt. Magyar Vöröskereszt a világháborúban. — [Budapest: Merkantil ny.] 4° 251 [3] p. 34 t.
1388. DARÁNYI GYULA: Ádám professzor emlékezete. *Orvosképzés* 31. évf. p. 5—6.
1389. HAINISS ÉLEMÉR: Czerny Albert. *Orvosi Hetilap* 85. évf. p. 648.
1390. VÁMOSSY: Fuszek Rezső. *Orvosi Hetilap* 85. évf. p. 324.
1391. IMRE JÓZSEF: Grósz Emil. *Orvosi Hetilap* 85. évf. p. 651.
1392. HEIMLER KÁROLY: Loew András. *Soproni Szemle* 5. évf. p. 138—139.
1393. HEIMLER KÁROLY: Loew (Loevius) Károly Frigyes. *Soproni Szemle* 5. évf. p. 139—140.
1394. SCHIMANSKI, K. STEPHEN: Ignaz Philip Semmelweis. *The Hungarian Quarterly* 7. k. p. 112—123. 1 t.
1395. ALAPY HENRIK: Semmelweis serlegbeszéd. — Budapest: Általános ny. 8 p.
1396. LŐRINCZ FERENC: Vásárhelyi János (1901—1941) *Orvosi Hetilap* 85. évf. p. 485.
1397. [MATOLAY GYÖRGY:] Verebély Tibor. 1875—1941. — [Budapest: Franklin ny.] 4 p. 1 t.
Kny.: *Orvosképzés* 85. k.

Irodalomtörténet.*

1398. PITROFF PÁL: Tinódi Sebestyén eszmevilága. *Katolikus Szemle* 55. évf. p. 438—442.
1399. JENEI FERENC (közli): Draskovich György bíboros. Régi győri írók. *Győri Szemle* 12. évf. p. 87—89.

* V. ö. fentebb az 545. 1. jegyzetét.

1400. DANCZI VILLEBALD: Pázmány Péter hatása a szlovák irodalomra. *Pannonhalmi Szemle* 16. évf. p. 278—283.
1401. KULCSÁR ADORJÁN: Kónyi Demokritusának ismeretlen kiadása. *Magyar Könyvszemle* 3. folyam 65. év p. 189—190.
1402. KORNIS GYULA: Széchenyi és a magyar költészet. — [Budapest:] Franklin. 282 [2] p.
Ism.: Gyulai Á. *Magyar Paedagogia* 50. évf. p. 381—386.;
-e. *Társadalomtudomány* 21. évf. p. 572—578.
1403. BÓKA LÁSZLÓ: Széchenyi az író. *Tükör* 9. évf. p. 438—440.
1404. BÓKA, LADISLAO: Széchenyi e la letteratura ungherese. *Corvina* 4. évf. p. 358—366.
1405. HANKISS JÁNOS: Liszt Ferenc, a romantikus író. *Buda-pesti Szemle* 260. k. p. 334—346.
1406. HANKISS JÁNOS: Liszt Ferenc az író. Írta és a szemelvényeket fordította — Budapest: Rózsavölgyi. 284 p. 8 t.
Ism.: Lakatos I. *Erdélyi Helikon* 14. évf. p. 616—617.; Bereczik Á. *Irodalomtörténeti Közlemények* 51. évf. p. 402—403.
1407. HARASZTI, EMIL: Die Autorschaft der literarischen Werke Franz Liszts. *Ungarische Jahrbücher* 21. k. p. 173—236.
1408. SZIKLAY, LADISLAUS: Die Entwicklung der slowakischen Literatur. *Ungarische Jahrbücher* 21. k. p. 98—135.

Művészettörténet.

1. Színészet és zenetörténet.

1409. NAGY ADORJÁN: Thália számvetése. *Magyar Szemle* 40. k. p. 255—261.
1410. ZIMÁNDI PIUS: Apróságok színészetünk hőskorából. *Élet* 32. évf. p. 250—252. 5 kép.
1411. REXA DEZSŐ: A székesfehérvári nemzeti színjátszók Pesten és Budán 1819—1828. *Tanulmányok Budapest Multjából*, 9. p. 85—118. 7 [1—6/b] kép.
Budapest Székesfőváros Várostarténeti Monográfiái, 13.
1412. KOCH LAJOS: Kacsóh Pongrác „János vitéz“-e. Adalék a budapesti színjátszás történetéhez. [Német kivonattal.] *A Fővárosi Könyvtár Évkönyve* XI. p. 143—172.
1413. JANOVICS JENŐ: A Farkas-utcai színház. — Budapest: Singer és Wolfner. 316 [2] p. 14 t.
Ism.: Zimándi P. *Magyar Kultúra* 28. évf. 56. k. p. 30.; Kárpáti A. *Új Idők* 47. évf. 1. k. p. 554—555.
1414. LAKATOS ISTVÁN: A dalmű sorsa Kolozsváron. *Erdélyi Helikon* 14. évf. p. 675—677.
1415. BARANYAI JÓZSEF: A komáromi magyar színészet története. 1811—1941. — Komárom: Unio ny. 84 p.
Kny.: *Komáromi Lapok* 62. évf.
1416. GANTNER ANTAL: A soproni színház és színészet története. — Sopron: Szerző. 88 p.

1417. CSATKAI ENDRE: Színháztörténeti adatok soproni anyakönyvekben. *Soproni Szemle* 5. évf. p. 326—327.
 1418. BERECS DEZSŐ: Frankenburg Adolf harmadik felesége. [Carina Anna.] — Sopron: Röttig-Romvalter. 12 p. 1 kép. Kny.: *Soproni Szemle* 5. évf. — A Soproni Szemle kiadványai, 129.
 1419. SZÁSZ KÁROLY: Kaméliás hölgyek. Színházi emlékeimből. *Tükör* 9. évf. p. 213—216. 4 kép.
 1420. HESZKE BÉLA: A francia színház két háború között. *Páztortűz* 27. évf. p. 393—402. 12 kép.
-
1421. BRODSZKY, FERENC: Ungarische Musik in deutschen Aufzeichnungen und Bearbeitungen. Vom Heiduckentanz bis zum modernen Musikstil. *Das Schaffende Ungarn* 2. évf. 2. füzet p. 24—29.
 1422. HARASZTI EMIL: Tympanum. (1600.) A magyar vitézség dicsérete. *A Zene* 22. évf. p. 39—44.
 1423. HARASZTI EMIL: A barokk zene. *Magyar Művelődéstörténet* 4. k. p. 609—632.
Ld. 1604, 1606.
 1424. HARASZTI, EMILIO: Opere italiane nei castelli dell'aristocrazia ungherese. *Corvina* 4. évf. p. 120—127.
 1425. HÁRICH, JÁNOS: Die Fürsten Esterházy und die ungarische Musikkultur. *Das Schaffende Ungarn* 2. évf. 6. füz. p. 30—31.
 1426. HARASZTI, EMIL: Die Entstehung des Rákóczimarsches. *Ungarn* 2. évf. p. 46—54. 1 kép.
 1427. VITÉZ BERKÓ, STEPHAN VON BÁT: Militärmärsche ungarischer Truppenkörper. *Ungarn* 2. évf. p. 655—660.
 1428. SEBESTYÉN EDE: Budapest nagy hangversenyei a XIX. század első felében. — Budapest: Szfőv. Háziny. 35 p. Kny.: *Tanulmányok Budapest Multjából*, VIII.
 1429. HARASZTI, EMILIO: Mattia Corvino, protagonista di un'opera italiana. *Corvina* 4. évf. p. 709—717.
 1430. KAZACSAY TIBOR: Magyarország zeneiskolái a multban és a jelenben. *Magyar Zenei Szemle* 1. évf. p. 25—29.
 1431. LAKATOS ISTVÁN: Az első magyar zenekonzervatorium alapítása Kolozsvárott. *Magyar Zenei Szemle* 1. évf. p. 22—24.
 1432. BRANDSCH, GOTTLIEB—WEISSKIRCHER, RICHARD: Musikpflege in Siebenbürgen um 1800. *Siebenbürgische Vierteljahrsschrift* 64. évf. p. 136—154.
 1433. ZAGIBA, FRANTIŠEK: Hudobné pamiatky františkánskych kláštorov a východnom Slovensku. [A kelet-szlovenszkói ferencrendi kolostorok zenei emlékei.] — Praha: Slovanský Ústav. 1940. p. 424—484.
Kny.: *Carpatica*.
 1434. HUDEC, KONŠTANTÍN: O hudbe o Banskej Bystricy. [A zenéről Besztercebányán.] — Rózsahegy: Tranoscus. 4° 210 p.

1435. ISOZ KÁLMÁN: Zeneműkereskedelem és kiadás a régi Pest-Budán. *Magyar Zenei Szemle* 1. évf. p. 117—137, 145—168.
1436. CSATKAI E.: Adat Csorna zenei multjához. *Soproni Szemle* 5. évf. p. 147.
1437. BRODSZKY FERENC: Veszprémvármegyei Zenetársaság. 1823—1832. (Folytatás.) [Német kivonattal.] *Dunántúli Szemle* 1941. 8. évf. p. 33—42, 4 kép, p. 122—136, 3 kép.
1438. BRODSZKY FERENC: A Veszprémvármegyei Zenetársaság (1823—1832). — Veszprém: Veszprémvármegyei Múzeum. 48 p.
Publicationes Veszprémienses, 5.
Ism.: Lakatos I. *Páosztörtézet* 27. évf. p. 430.
V. ö. 1940: 1413, 1941: 1437.
1439. Cs. E.: Az első magyar nyelvű szereplés a Liszt Ferenc Zeneegyesületben. *Soproni Szemle* 5. évf. p. 63.
1440. KOCH LAJOS: Allaga Géza. Születése 100. évfordulójára. — Budapest: Hollóssy ny. 16 p.
Kny.: *A Zene* 22. évf. — A Zene Könyvtára, 2.
1441. LAKATOS ISTVÁN: Brassai Sámuel és a muzsika. — Kolozsvár: Pallas ny. 64 p.
Kny.: *Keresztény Magvető* 73. évf. — A Keresztény Magvető füzetek, 37.
1442. KOCH LAJOS: Buttykay Ákos. (Születésének 70. évfordulója alkalmából.) *Magyar Zenei Szemle* 1. évf. p. 212—216.
1443. KARÁCSONYI ISTVÁN: Erkel Ferenc, a magyar opera megteremtője. — Budapest: Kis Akadémia. 23 p.
A Kis Akadémia Könyvtára, 44.
1444. Cs. E.: Egy zenei csodagyermek az 1840-es években. [Kern Janka.] *Soproni Szemle* 5. évf. p. 66.
1445. TAKÁCS MENYHÉRT: Liszt Ferenc érzelmi világa. Lélektani adalékok a romantikus zene esztétikájához. — Budapest: Orsz. Széchényi Könyvtár 207. p. [Bibliográfia: p. 204—206.]
Musicologia Hungarica, IV.
Ism.: Lakatos I. *Erdélyi Helikon* 14. évf. p. 671.; H. S. P. *Magyar Zenei Szemle* 1. évf. p. 302—303.
1446. WALTER TERÉZ (PULSZKY FERENCNÉ): Liszt Ferenc árvízi hangversenyei Bécsben. 1838—39. — naplójából. Ford. és magyarázó szövegét írta CSUKA BÉLA. — Budapest: Liszt Ferenc Társaság. 70 [10] p.
1447. MÁTEKA BÉLA: Mit tett Liszt Ferenc az árvízkarosultakért? *A Zene* 22. évf. p. 221—224.
1448. KERESZTY ISTVÁN (közli): Liszt Ferencről száz évvel ezelőtt. *A Zene* 22. évf. p. 12—14, 26, 62—63.
1449. GAUSS-HERDT, BARBARA: Zur Theorie von der kroatischen Abstammung des Tondichters Franz Liszt. *Deutsche Forschungen in Ungarn* 6. évf. p. 345—351.
1450. HARASZTI EMIL: Liszt Ferenc édesanyja. *A Zene* 22. évf. p. 231—236.

1451. HORUSITZKY ZOLTÁN: Liszt és az olasz művészet. *A Zene* 22. évf. p. 5—10.
1452. HORUSITZKY, ZOLTÁN: Francesco Liszt e l'Italia. *Corvina* 4. évf. p. 670—679.
1453. SONKOLY ISTVÁN: Mosonyi Mihály egyházi zenéje. — Eger: Egri ny. 7 p.
Kny.: *Katolikus Kántor* 28. és 29. évf.
V. ö. 1940: 1439.
1454. BONOMI, EUGEN: Der Werschetzer Volksänger Josef Ostheimer. *Deutsche Forschungen in Ungarn* 6. évf. p. 109—113.
1455. CSATKAI ENDRE: Richter Antal levele 1852-ből. *Győri Szemle* 12. évf. p. 167—168.
1456. LAKATOS, STEFAN: Ein vergessener Wiener Musiker in Siebenbürgen. [Georg Ruzitska.] *Ungarn* 2. évf. p. 300—303.
1457. HODOSSY BÉLA: Simonffy Kálmán. *Zeneközlöny* 15. évf. p. 36—37.
1458. FARAGÓNÉ POLGÁR MARGIT: Unger Sabatier Karolina. — Budapest: [Danubia.] 220 p. 1 t.
Minerva-Könyvtár, 142.
1459. SZABOLCSI BENCE: A zene Bibliája. [Bach János Sebestyén.] *Új Idők* 47. évf. 1. k. p. 460—462. 1 kép.
1460. PATAKY, MÁRIA: Beethoven und Ungarn. *Ungarn* 2. évf. p. 641—650. 4 t.
1461. HARASZTI EMIL: François Couperin: a rokokó zenésze. *A Zene* 22. évf. p. 190—192, 203—205.
1462. VAJKAY AURÉL: Antonin Dvořák. (Születésének századik évfordulójára.) *Magyar Zenei Szemle* 1. évf. p. 195—198.
1463. KERÉNYI GYÖRGY: Morelly Ferenc és a magyar zene. *A Zene* 22. évf. p. 24—25.
1464. TÓTH ALADÁR és SZABOLCSI BENCE: Mozart élete és művei. — Budapest: Győző. 186 p. 16 t. [Bibliográfia: p. 163—186.]
1465. SZENTKUTHY MIKLÓS: Mozart. 1756—1791. *Magyar Csillag* 1. évf. p. 156—163.
1466. WAGNER JÓZSEF: Mozart műhelyéből. *Tükör* 9. évf. p. 587—588.
1467. SEBESTYÉN EDE: Mozart és Magyarország. — Budapest: Officina. 40 p. 10 t.
Officina Képeskönyvek, 37.
1468. KÁLMÁN, MÁRIA: Mozart und Ungarn. *Ungarn* 2. évf. p. 756—763.
1469. SEBESTYÉN EDE: Mozart. — Arckép magyar keretben. *Magyar Zenei Szemle* 1. évf. p. 278—289.
1470. KLEMPA KÁROLY: Mozart a premontreiek körében. [Német kivonattal.] — Keszthely: Sujánszky ny. 10 p.
1471. LAKATOS ISTVÁN: Mozart művei Erdélyben. *Erdélyi Helikon* 14. évf. p. 740—744.
1472. LAKATOS ISTVÁN: Mozart művei Erdélyben és a Bánátban. *Magyar Zenei Szemle* 1. évf. p. 293—296.

1473. LAKATOS, STEPHAN: Mozart-Musik in Siebenbürgen und im Banat. *Ungarn* 2. évf. p. 764–770. 1 t.
1474. LAKATOS ISTVÁN: Mozart művészete Kolozsváron. *Pásztortűz* 27. évf. p. 237–238.
1475. A. BALOGH PÁL: Mozart színpada. *Magyar Zenei Szemle* 1. évf. p. 290–293.
1476. BARTHA DÉNES: Mozart zongoraműveiről. *Magyar Zenei Szemle* 1. évf. p. 265–277.
1477. LAKATOS ISTVÁN: Paderewszki. [Nekrológ.] *Pásztortűz* 27. évf. p. 368–369.
1478. SERVOLINI LUIGI: Respighi. *Magyar Szemle* 41. k. p. 316–319.
1479. MESZLÉNYI RÓBERT: Schubert. — Budapest: Rózsavölgyi. 212 p. 8 t.
1480. FALK GÉZA: Verdi élete és művei. — Budapest: Rózsavölgyi. 238 p. 6 t.
1481. TÓTH ALADÁR: Verdi művészi hitvallása. — Budapest: [Hollósy ny.] 16 p.
Kny.: *A Zene* 22. évf. — *A Zene Könyvtára*, 1.
1482. HANKISS SZILÁRDNÉ: Verdi. Halálának 40-ik évfordulójára. *Tükör* 9. évf. p. 198–199.
1483. FAILONI, SERGIO: Verdi e il verdismo. *Corvina* 4. évf. p. 427–432.
1484. HARASZTI, EMILIO: Il Garibaldi della musica. Nel 40mo anniversario della morte di Giuseppe Verdi. *Corvina* 4. évf. p. 174–182.
1485. LAKATOS ISTVÁN: Verdi művei Erdélyben és Bánátban. (Halála 40 éves évfordulója alkalmából.) *Pásztortűz* 27. évf. p. 427–429. 1 kép.
1486. AMBRUS TIBOR: A bolgár zene. *Turán* 24. évf. p. 73–75.

2. A képzőművészetek története.*

1487. KAPOSSY JÁNOS: Magyar művészeti akadémia terve a XVIII. században. — Budapest: Sárkány ny. 14 p.
Kny.: *Levéltári Közlemények* 18–19. évf.
1488. GÜNTHEROVÁ-MAYEROVA, ALŽBETA: O význame umeleckých sbierok na Slovensku a zpráva o neznámych dielach slovenských umelcov v Národnej galérii slovenskej. [A művészeti gyűjtemények jelentőségéről és jelentés a szlovák művészeknek a Szlovák Nemzeti Galériába levő műveiről.] *Časopis Muzeálnej slovenskej spoločnosti* XXXI. évf. 1940. p. 1–9.
1489. CSERNYÁNSZKY MÁRIA: A Valero-család a régi Pest művészet-történetében. *Tanulmányok Budapest Multjából*, 9. p. 194–213. 17 [8–25.] kép.
Budapest Székesfőváros Várostarténeti Monográfiái, 13.

* V. ö. fentebb az 545. l. jegyzetét.

1490. GÜNTHEROVÁ-MAYEROVA, ALŽBETA: Príspevky k dejinám výtvarného umenia v Turci. [Adalékok Turóc vármegye művészettörténetéhez.] *Sborník muzealnej slovenskej spoločnosti XXXIV—XXX.* évf. p. 44—77.
1491. SIČNÍSKÝJ, VLADIMIR: Dřevěné stavby v karpatské oblasti. [Faépitmények a Kárpátok vidékén.] — Praha: Slovanský Ústav. 216 p. 17 t. Carpatica, III. k.
1492. BOKES, FRANTIŠEK: Rozsirenie murovaných a drevených stavieb v Liptovskej kotline. [A fa és tégláépítkezés elterjedése a Liptói-medencében.] *Sborník múzeálnej slovenskej spoločnosti XXXIV—XXXV.* évf. p. 81—89.
- Ld. 1209.
1493. FRANZ, A. R.: Georg Raphael Donner in Pressburg. *Karpathenland* 12. évf. p. 156—170, 275—291.
1494. CINCÍK, JOZEF: K otázke freska byv. seminára Sv. Stefana v Trnave. [A nagyszombati volt Szent István szeminárium freskójának kérdéséhez.] *Sborník Matice Slovenskej. Historia XVIII.* évf. p. 225—234., 6 képmelléklet.
1495. SPIRKO, JOZEF: Novoodhalené freská v. Zehre. [Újra feltárt freskók Zsigrán.] *Časopis Slovenskej Učenej Spoločnosti III. Historica Slovaca I—II.* p. 248—249.
1496. CINCÍK, JOZEF dr.: Stari slovenskí grafici. [Régi szlovák grafikuskok.] — Turč. Sv. Martin. 25 p. Kny.: *Slovenský Typograf.*
1497. O(ROSLÁN) Z(OLTÁN): A nyolevanéves Képzőművészeti Társulat. *Szép művészet* 2. évf. p. 101—103.

Egyháztörténet.

1498. BUCKO, VOJTECH: Visitatio Zathayana in comitatu Zoliensi a. 1561. Príspevok k dejinám naboženských pomerov vo Zvolenskej okolo r. 1560. [Adalék Zólyom vármegye vallási viszonyainak történetéhez 1560 körül.] Bratislava. 17 p. Kny.: *Theologia Catholica Slovaca I.*
1499. HERMANN EGYED: A vallásos ember a barokk korban. *Magyar Művelődéstörténet* 4. k. p. 419—452.
1500. NYIRI SÁNDOR: A nagybirtok vallásügyi magatartása a XVIII. században. — Budapest: [Sylvester.] 89 [3] p.
1501. BONOMI, EUGEN: Glaubenswechsel in Mór in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts. *Deutsche Forschungen in Ungarn* 6. évf. p. 370—377.
1502. RUH GYÖRGY: Változások Európa népességének felekezeti megoszlásában 1830 és 1930 között, különös tekintettel Magyarországra. [Magyar-francia.] — Budapest: Hornyánszky ny. 8 p. Kny.: *Magyar Statisztikai Szemle* 19. évf.
1503. GESZTELYI NAGY LÁSZLÓ: Gróf Széchenyi István és a reverzális-kérdés. *Protestáns Szemle* 50. évf. p. 325—331.

1. Katolikus egyház.

1504. IJJAS ANTAL: Az egyház és az uralkodói abszolutizmus. — Budapest: Pázmány Péter Irodalmi Társaság. 120 p. 4 t. A Keresztény Egyház Története, VII. 1.
1505. MESZLÉNYI ANTAL: Az egyház a forradalmak korában. [Borítékcím: Az egyház és a francia forradalom.] — Budapest: Pázmány Péter Irodalmi Társaság. 239 p. 4 t. A Keresztény Egyház Története, VII. 2.
Ism.: Fiala F. *Magyar Kultúra* 28. évf. 55. k. p. 93.
1506. IJJAS ANTAL: A jelenkor egyháztörténete. (Az egyházi főhatalom fénykora.) — Budapest: Pázmány Péter Irodalmi Társaság. 271 p. 6 t. A Keresztény Egyház Története, VIII.
Ism.: Fiala F. *Magyar Kultúra* 28. évf. 55. k. p. 93.
1507. KATONA JENŐ: A Vatikán a népek között. *Magyar Szemle* 40. k. p. 1—8.
1508. KATONA JENŐ: A Vatikán politikája. *Katolikus Írók Új Magyar Kalauza* p. 517—539.
Ism.: Kollár G. *Pannonhalmi Szemle* 6. évf. p. 144.
1509. VÁLI FERENC: A Szentszék, a Vatikánváros és a háború. [Latin kivonattal.] *Notter Antal Emlékkönyv* p. 1069—1087.
1510. ERVIN GÁBOR: XIII. Leó. *Jelenkor* 3. évf. 9. sz. p. 1—2.
1511. BARÁTH BÉLA: Az ötvenéves Rerum Novarum. *Magyar Kultúra* 28. évf. 55. k. p. 167—169.
1512. LUTTER JÁNOS: A lateráni megegyezés. — Budapest: Stephaneum ny. 21 [3] p.
Kny.: *Notter Antal Emlékkönyv*.
1513. DÉR IVÁN: A malinesi megbeszélések. Mercier bíboros kísérletei az anglikán és a katolikus egyház egyesítése érdekében 1921—1925. — Budapest: [Kapisztrán ny. Vác.] 64 p.
A Budapesti Kir. M. Pázmány Péter Tudományegyetem Egyháztörténeti Szemináriumának kiadványai, 5.
1514. SCHERMANN EGYED: Az egyházi könyvtáralom néhány kérdése. [Latin kivonattal.] *Notter Antal Emlékkönyv* p. 985—992. [1158.]
1515. VÁRDAI BÉA: A négyszázéves jezsuita rend. *A Szent István Akadémia Értesítője* 26. k. p. 67—70.
1516. PATAKY ARNOLD: A négyszázévesztendős jezsuita rend. *A Szent István Akadémia Értesítője* 26. k. p. 32—36.
1517. KELEMEN KRIZOSZTOM: A jubiláló Jézus-társaság. *Pannonhalmi Szemle* 16. évf. p. 1—4.
1518. SZÉKELY MENYHÉRT: A Jezsuita-Rend és a tudomány. *Búvár* 7. évf. p. 185—187.
1519. GYENIS ANDRÁS (szerk.): Száz jezsuita arcél. 3 k. — Budapest: Fővárosi ny. 515 p. 26 t., 547 p. 26 t., 504 p. 28 t. Tartalom: *Gyenis András*: Inigo de Loyola. 1491—1556. p. 9—45. — *Hajdók János*: Francisco de Xavier. 1506—1552. p. 46—63. — *Müller Lajos*: Francisco de Borja. 1510—1572. p. 64—89. — *Szentiványi Róbert*: Alfonso Salmerin. 1515—1585.

- p. 90—112. — *Meszlényi Antal*: Canisius Pieter van Hondt. 1521—1597. p. 113—157. — *Hamar Zoltán*: Alfonso Rodriguez. 1531—1617. p. 158—171. — *Kelényi B. Otto*: Antonio Possevino. 1533—1611. p. 172—200. — *Szentiványi Róbert*: Juan Maldonado. 1533—1583. p. 201—212. — *Kákonyi István*: José Anchieta. 1534—1595. p. 213—240. — *Gerendás Ernő*: Szántó (Arator) István. 1541—1612. p. 241—285. — *Gyenis András*: Claudio Acquaviva. 1543—1615. p. 286—314. — *Borbély István*: Francisco Suarez. 1548—1617. p. 315—350. — *Frideczky József*: Matteo Ricci. 1552—1610. p. 351—379. — *Kelényi B. Otto*: Alfonso Carrillo. 1553—1618. p. 380—405. — *Borbély István*: Leonard Leys (Lessius). 1554—1623. p. 406—484. — *Rab Pál*: Bento de Goes. 1561—1605. p. 485—497. — *Veress Endre*: Giovanni Argenti. 1561—1626. p. 498—514. 2. k. *Szentiványi Róbert*: Cornelius a Lapide. 1567—1637. p. 3—12. — *Clauser Mihály*: Pázmány Péter. 1570—1637. p. 13—35. — *Pallós Kornél*: Káldi György. 1572—1634. p. 36—47. — *Frideczky József*: Roberto de Nobili. 1577—1656. p. 48—67. — *Jablonkay Gábor*: Huszonegy angol jezsuita vértanu. p. 68—124. — *Clauser Mihály*: Hajnal Mátyás. 1578—1644. p. 125—134. — *Endrődy László*: Louis Lallemant. 1578—1635. p. 135—155. — *Kerkai György*: Pedro Claver. 1581—1654. p. 156—172. — *Gyenis András*: Juan de Lugo. 1583—1660. p. 173—189. — *Frideczky József*: Silvestro Pietrasanta. 1590—1648. p. 190—215. — *Gyenis András*: Andrzej Bobola. 1591—1637. p. 216—231. — *Vajda Tibor*: Johann Adam Schall von Bell. 1592—1660. p. 232—250. — *Kerkai György*: Étienne Le Fèvre. 1598—1659. p. 251—269. — *Németh Ferenc*: Athanasius Kircher. 1601—1680. p. 270—295. — *Hajdók János*: Jakob Balde. 1604—1668. p. 296—316. — *Kovács Jenő*: Antonio Vieira. 1608—1697. p. 317—328. — *Vajda Tibor*: Pierre Chaumonot. 1611—1693. p. 329—342. — *Gyenis András*: Sámbar Mátyás. 1618—1685. p. 343—352. — *Gyenis András*: Johann Grueber. 1623—1680. p. 353—364. — *Loschert Kázmér*: Paolo Segneri. 1624—1694. p. 365—387. — *Frideczky József*: François d'Aix de la Chaise. 1624—1709. p. 388—410. — *Frideczky József*: Carlo Maurizio Vota. 1629—1715. p. 411—428. — *Frideczky József*: Jacques Marquette. 1637—1675. p. 429—449. — *Gerendás Ernő*: Hevenesi Gábor. 1656—1715. p. 450—469. — *Gálos László*: Cienfuegos Alvarez. 1657—1738. p. 470—490. — *Clauser Mihály*: Taksonyi János. 1679—1746. p. 491—503. — *Kelényi B. Otto*: Kögl Ádám. 1707—1771. p. 504—525. — *Lischerong Gáspár*: Pray György. 1723—1801. p. 526—537. — *Pinzger Ferenc*: Mitterpacher Lajos. 1734—1814. p. 538—546. 3. k. *Dénes Tibor*: Pierre Joseph de Clorivière. 1735—1820. p. 3—37. — *János Imre*: Giuseppe Pignatelli. 1737—1811. p. 38—64. — *Gerendás Ernő*: Carlo Odescalchi. 1785—1841. p. 65—92. — *Varsányi Miklós*: 1793—1862. p. 93—95. — *Kovács Jenő*: Xavier de Ravignan. 1795—1858. p. 96—121. — *Szentiványi Róbert*: Francesco Patrizi. 1797—1881. p. 122—133. — *Kovács Jenő*: Pierre Olivaint. 1816—1871. p. 134—157. — *Tibor Mátyás*: Angelo Secchi. 1818—1878. p. 158—173. — *Irinyi József*: Adolphe Petit. 1822—1914. p. 174—203. — *Sonkoly István*: Hennig Alajos. 1826—1902. p. 204—222. — *Frideczky József*: Tóth Mike. 1838—1932. p. 223—249. —

- Frideczky József*: Franz Ehrle. 1845—1934. p. 250—287. — *Terkán Lajos*: Fényi Gyula. 1845—1927. p. 288—297. — *Szentiványi Róbert*: Louis Billot. 1846—1931. p. 298—308. — *Gyenis András*: Bernard Vaughan. 1847—1922. p. 309—338. — *Gyenis András*: Velics László. 1852—1923. p. 339—355. — *Frideczky József*: Constantin Lievens. 1856—1893. p. 356—378. — *Vajda Tibor*: Léon Ignace Mangin. 1857—1900. p. 379—391. — *Hamar Zoltán*: Erich Wasmann. 1859—1931. p. 392—410. — *Ján Popluhár*: Stanislaus Dunin Borkowski. 1864—1934. p. 411—422. — *Gyenis András*: Andrej Čambál. 1867—1934. p. 423—426. — *Petruch Antal*: Biró Ferenc. 1869—1938. p. 427—447. — *Gyenis András*: Bangha Béla. 1880—1940. p. 448—457. — *Irinyi József*: Kaszap István. 1916—1935. p. 458—489.
1520. GYENIS ANDRÁS: A jezsuita rend hazánkban. Rendtörténeti vázlat. — [Rákospalota:] Szalézi Művek. 62 [2] p. Isten nagyobb dicsőségére, 2. *Ism.: Magyar Kultúra* 28. évf. 56. k. p. 80.
1521. GRUBER MIKLÓS: A jezsuita rend és hazánk. *Magyar Kultúra* 28. évf. 55. k. p. 110—112.
1522. GYENIS ANDRÁS: Ki volt az első magyar jezsuita? (Emlékezés P. Hernáth Péterre.) *Magyar Kultúra* 28. évf. 56. k. p. 18—19.
1523. GYENIS ANDRÁS: Régi magyar jezsuita rendházak. Központi rendi kormányzat. — [Rákospalota:] Szalézi Művek. 90 [4] p. Isten nagyobb dicsőségére, 4. *Ism.: Magyar Kultúra* 28. évf. 56. k. p. 112.
1524. PINZGER FERENC: Régi jezsuiták Pécssett. A pécsi jezsuiták a török hódoltság alatt. — Pécs: Dunántúl ny. p. 5—38. Kny.: *A Pécsi Pius Gimnázium Évkönyve*.
1525. JANKOVIČ, VENDELIN: Dejiny Jezuitov v Banskej Štiavnici. [A jezsuiták története Selmechányán.] — Bratislava: Universum. 141 p. Spisy Fil. fak. Slov. univ v Bratislave, XXXI. Ld. 1303.
1526. GALLA FERENC: A pálosrend reformálása a XVII. században. — Budapest: [Stephaneum ny.] 110 [2] p. Kny.: *Regnum*. 1940—41. évf. *Ism.: Félégyházy J. Katolikus Szemle* 56. évf. p. 284—285.
1527. ČÍK, KSAVÉR-STANISLAV: Niečo k osvetleniu národnostnej stránky uhorských pavlínov. [Valami a magyar pálosok nemzetiségi kérdésének megvilágításához.] *Kultúra* XII. évf. 1940. p. 427—430.
1528. GÉCZY MÁRIA IMMACULATA: A Miasszonyunkról nevezett szegény iskolánővérek rendjének története és nevelési rendszere. — Szeged: Szegedi Új Nemzedék ny. 78 [2] p. A M. Kir. Horthy Miklós Tudományegyetem Pedagógiai Intézetének Kiadványai, 2.
1529. P. FEHÉR MÁTYÁS O. P.: Egy győri dominikánus a XVI. században. *Győri Szemle* 12. évf. p. 120—128.

1530. PEISCH ALAJOS: Monoszlóy András (1552—1601). — Budapest: Szerző. 79 p. [Bibliográfia: p. 78—79.]
1531. ERDŐS, MATHIAS: Pázmányos Hodeogus. Methode und Bedeutung. — Esztergom: Buzárovits. VIII, 99 p.
Ism.: Hegyi D. *Pannonhalmi Szemle* 16. évf. p. 302—303.
1532. BIRÓ VENCEL—BOROS FORTUNÁT: Erdélyi katolikus vagyok. Kolozsvár: Szent Bonaventura nyomda. 191 p.
Ism.: Karl J. *Katolikus Szemle* 56. évf. p. 190.
1533. JÓZSA JÁNOS: Újabb adalékok a moldovai katolicizmus történetéhez. Csángómagyar levél a XVII. századból. Magyar jezsuiták a moldovai misszióban. *Magyar Kisebbség* 20. [évf.] p. 300—305.
1534. GALLA FERENC: Simándi István választott erdélyi püspök pápai kinevezésének ügye. — Budapest: Stephaneum ny. 30 [2] p.
Kny.: *Notter Antal Emlékkönyv*.
1535. NAGY J. GYŐZŐ—KLEKNER TIBOR: A két Althann váci püspöksége. 1718—1756. — Vác: [Kapisztrán ny.] 133 p. Vácgyházmegye Multjából, 1.
Ism.: *Jelenkor* 3. évf. 21. sz. p. 12.; Meszlényi A. *Magyar Kultúra* 28. évf. 56. k. p. 155—156.; Vanyó T. *Pannonhalmi Szemle* 16. évf. p. 394.; Bakács I. J. *Századok* 76. évf. p. 491.
1536. PÁKAY ZSOLT: A veszprémi káptalan a XVIII. században. — [Budapest: Stephaneum ny.] 10 p.
Kny.: *Regnum*. 1940—41. évf.
1537. BIRÓ VENCEL: Gr. Battyány Ignác. 1741—1798. Emlékezés születésének kétszázéves évfordulóján. — Kolozsvár: Minerva. 14 p. 1 t.
Kny.: *Erdélyi Múzeum* 46. k. — Erdélyi Tudományos Füzetek, 127.
1538. MESZLÉNYI ANTAL: Gróf Zichy Domonkos veszprémi püspök (1842—1849) egyházlátogatása 1845—46-ban. — Veszprém: [Egyházmegyei ny.] 160 p. 1 t.
A Veszprémi Egyházmegye Multjából, 7.
Ism.: Géfin Gy. *Dunántúli Szemle* 8. évf. p. 417—418.; Clauser M. *Katolikus Szemle* 55. évf. p. 350.; Félégyházy J. *Magyar Kultúra* 28. évf. 56. k. p. 110—111.; Tóth L. *Századok* 75 évf. p. 461—462.; Mihályi E. *Pannonhalmi Szemle* 17. évf. p. 66—67.
1539. TÖRÖK JENŐ: Eötvös József báró, a katolikus kezdeményező. *Katolikus Szemle* 55. évf. p. 273—282.
1540. TÖRÖK JENŐ: A katolikus autonomia-mozgalom 1848—1871. Adalékok a magyar liberális-katolicizmus történetéhez. — Budapest: Stephaneum ny. 360 p.
Palaestra Calasactiana, 33.
1541. ĎUROVIČ, JAN P.: Duchovná poczia slovenská pred Tranovským I. [Szlovák egyházi költészet Tranovský előtt.] Lipt. Sv. Mikuláš: Tranoscius. 385 p.
1542. VÁJLOK SÁNDOR: Katolikus szlovák kultúrmunka Magyarországon. (A Szent Adalbert Társulat 70 éves jubileumára.) *Katolikus Szemle* 55. évf. p. 18—21.

1543. TÓTH LÁSZLÓ: Erdély nagy magyar főpapja: Haynald Lajos. *Jelenkor* 3. évf. 21. sz. p. 5–6.
1544. TÓTH, LADISLAS: Le cardinal Haynald. *Nouvelle Revue de Hongrie* 34. (10.) évf. 64. k. p. 11–19. 1 t.
1545. SALACZ GÁBOR: Az Agliardi-affaire. *Regnum* 1940–41. évf. p. 357–429.
1546. HUSZÁR ELEMÉR: Egyházi diplomácia. [Latin kivonattal.] *Notter Antal Emlékkönyv* p. 621–633. [1148.]
1547. BÁNK JÓZSEF: A címzetes apátok és prépostok újabb jogi helyzete Magyarországon. [Latin kivonattal.] *Notter Antal Emlékkönyv* p. 18–74. [1136–1137.]
1548. HOFMEISTER, PHILIPP: Staatskirchenrechtliche Einflüsse auf die Ablegung der Ordensgelübde. [Latin kivonattal.] *Notter Antal Emlékkönyv* p. 600–620. [1147–1148.]
1549. HORVÁTH TIBOR ANTAL: A horpácsi prépostság. — Sopron: Röttig-Romwalter ny. 6 [2] p.
Kny.: *Soproni Szemle* 5. évf. — A Soproni Szemle Kiadványai, 110.
1550. PELLER KÁROLY: A nagyharsányi katolikus mozgalmak története. — [Nagybánya:] Róm. Kat. Egyházközség. 47 p.
1551. PFEIFFER JÁNOS: A nagykanizsai világi plébánia szervezésének története. — Veszprém: Egyházmegyei ny. 21 p.
1552. P. ALFONZ O. CARM.: A sárfenéki kármelita remeteség. *Győri Szemle* 12. évf. p. 33–38.
1553. KOVÁCS LAJOS: A premontreiek trianoni sorsa Váradon. — Gödöllő: Dunántúl ny. [Pécs.] 19 p.
Kny.: *A Gödöllői Szent Norbert Gimnázium Évkönyve*.
1554. CSABA JENŐ: A piaristák Zemplénben. (1727–1940.) — Sátoraljaújhely: Pávay ny. p. 10–25.
Kny.: *A Sátoraljaújhelyi Kegyetanítórendi Gimnázium Évkönyve*.
1555. NYISZTOR ZOLTÁN: Bangha Béla élete és műve. — Budapest: Pázmány Péter Irodalmi Társaság. 417 [3] p. 6 t.
Ism.: Kúhár F. *Katolikus Szemle* 55. évf. p. 214–216.; ROZVÁNYI V. *Magyar Kultúra* 28. évf. 55. k. p. 140–142.; REZSEK S. R. *Pannonhalmi Szemle* 16. évf. p. 396.
1556. NYISZTOR ZOLTÁN: Bangha Béla első lapalapítása. *Magyar Kultúra* 28. évf. 55. k. p. 87–89.
1557. BURKA KELEMEN: Buttykay P. Antal O. F. M. (1875–1940.) — Pápa: Szent Antal hitbuzgalmi folyóirat. 363 [3] p.
Ism.: Nyisztor Z. *Magyar Kultúra* 28. évf. 56. k. p. 173.
1558. ENDRÓDY LÁSZLÓ: Életet Krisztusért. Kaszap István élete. (1916–1935.) 3. bőv. kiad. — [Budapest:] Manréza. 337 [3] p. 7 t.
1559. ENDRÓDY, LADISLAS: Etienne Kaszap (1916–1935). Un jéne héros de la souffrance et de l'amour divin. *Nouvelle Revue de Hongrie* 34. (10.) évf. 64. k. p. 130–136, 224–235.

1560. ENDRÓDY LÁSZLÓ: Egy hősi élet emlékezete. Kaszap István 1916—1935. — Szeged: [Új Nemzedék Lapvállalat ny.] 4° 4 p.
Kny.: *Katolikus Alföld*.
1561. ERŐSS ALFRÉD: A lélek püspöke. Mailáth érsek emlékezete. *Hitel* p. 68—71.
Ld. 1362.
1562. ZAKAR ANDRÁS: Tihamér püspök élete, ahogyan kortársai látták. — Budapest: Egyetemi ny. 438 p. 9 t.
Ism.: Kúhár F. *Katolikus Szemle* 55. évf. p. 214—216.; Boér M. *Magyar Kultúra* 28. évf. 55. k. p. 156—157.
1563. KOMÓCSY ISTVÁN: A szent élet hírében elhunyt volt szakadati plébánosnak, később pécsi nagyobb szeminárium spirituálisnak, majd pécsi praelatuskanonoknak, Wajdits Gyulának emlékezete. — Pécs: Egyházmegyei papok missziós Egyesülete. 92 [4] p.
1564. GOLÁŇ, KAROL: Príspevok k životopisu Jonása Záborského. [Adalék Záborsky Jónás életrajzához.] *Sborník Matice Slovenskej. Historia* XVIII. évf. p. 248—257.
1565. TÖRÖK JENŐ: Zimányi Gyula. — Vác: [Kapisztrán ny.] 8 p. 1 t.
Kny.: *A váci kegyestanítórendi gimnázium Évkönyve*.
1566. KERTÉSZ JÁNOS: Magyar zarándok-helyek. — Budapest: Szent Imre herceg kiadóváll. 24 p. [Bibliográfia: p. 20—24.]
1567. BONOMI, EUGEN: Kirchtagsnamen und Kirchtagsspeisen im Ofner Bergland. *Südost Forschungen* 6. évf. p. 655—657.
1568. KÚN-MOLNÁR SÁNDOR: A dunántúli Szent Vendel-kultuszról. *Dunántúli Szemle* 8. évf. p. 94—97.
1569. PERESZLÉNYI MÁRIA: Adatok a csatkaí búcsúhoz. *Ethnographia-Népélet* 52. évf. p. 284—285.
1570. BONOMI, EUGEN: Der Wallfahrtsort Csobánka. *Deutsche Forschungen in Ungarn* 6. évf. p. 287—302. 2 t.
1571. BÁLINT SÁNDOR: Magyar búcsújáróhelyek: Kolozsvár. *Jelenkor* 3. évf. 2. sz. p. 8.
1572. BÁLINT SÁNDOR: Magyar búcsújáróhelyek: Máriakönyve. *Jelenkor* 3. évf. 13. sz. p. 11.
1573. MÁRIAPÓCS. A kegyhely történetének rövid ismertetése. 3. kiad. — Máriapócs: Szent Bazil-rend. 24 p.
1574. BONOMI, EUGEN: Die Kultstätte der vierzehn Nothelfer in Pilisvörösvár. *Deutsche Forschungen in Ungarn* 4. évf. p. 290—296. 2 t.
1575. NAGY TIBOR: Magyar búcsújáróhelyek: Ungvár—Ceholnya. *Jelenkor* 3. évf. 24. sz. p. 14.
1576. GYENIS ANDRÁS: A hitvédők fejedelme. Bellarmino Szent Róbert élete. — Budapest: Szent István Társulat. 307 p.
Ism.: Hegyi D. *Pannonhalmi Szemle* 17. évf. p. 143—144.
1577. LUKÁCS ISTVÁN: Százéves Don Bosco nevelési rendszere. *Magyar Kultúra* 28. évf. 56. k. p. 163—164.

1578. BALANYI GYÖRGY: Kalazanci Szent József élete. Függelék: *Walter János*: A kalazanciusi törzs új hajtásai. — Budapest: Szent István Társulat. 237 [3] p.
Piarista Könyvek, 1.
1579. P. STANISLAV: Kármel angyala. Jézus szívééről nevezett Szent Terézia Margit. Előszót írta P. Ernestus a S. Teresia. — Budapest: Karmelita Atyák. 176 p. 8 t.
1580. Szent Pelletier Mária Eufráziának az Angers-i Jó Pásztor Apácák alapítónőjének élete. — Budapest: Jó Pásztor Apácák. 32. p.
1581. SINOR DÉNES: A katolicizmus Kínában. *Katolikus Szemle* 55. évf. p. 453—459.
1582. CSER LÁSZLÓ: Castiglione testvér. *Magyar Kultúra* 28. évf. 56. k. p. 44.

2. Keleti egyház.

1583. MOSOLYGÓ JÓZSEF: A keleti egyház Magyarországon. Nemzetiségi tanulmány. — Miskolc: Ludvig ny. 145 p.
Ism.: Ivánka E. *Jelenkor* 3. évf. 13. sz. p. 10—11.; Meszlényi A. *Katolikus Szemle* 55. évf. p. 244—245.
1584. PLURIMUS: A keleti ortodoxia Magyarországon. *Magyar Szemle* 40. k. p. 285—291.
1585. PÁL, ALEXANDRE: Les orthodoxes de Hongrie. *Nouvelle Revue de Hongrie* 34. (10.) k. 65. k. p. 216—225.
1586. PAPP GYÖRGY: Az ungvári unió időpontja. — Miskolc: Ludvig ny. 13, 3 p.
1587. KLIMA, HELMUT: Die Union der Siebenbürger Rumänen und der Wiener Staatsrat im thesesianischen Zeitalter. *Südost Forschungen* 6. évf. p. 249—256.
1588. PAPP GYÖRGY: Adalékok De Camillis József munkácsi püspök működéséhez. — Miskolc: Ludvig ny. 18 p.
Kny.: *Keleti Egyház* 8. évf.
1589. KÉRÉSZY ZOLTÁN: Újabb egyházrendezési feladatok Magyarországon. [Latin kivonattal.] *Notter Antal Emlékkönyv* p. 650—670. [1149—1150.]

3. Protestáns egyházak.

1590. GÁLDI, LADISLAUS: Die Kulturarbeit der siebenbürgischen Reformation in Südosteuropa. *Donaueuropa* 1. évf. p. 165—179.
1591. JUHÁSZ ISTVÁN: A reformáció az erdélyi románok között. — Kolozsvár: Grafika ny. 276 p.
Ism.: *Donaueuropa* 1. évf. p. 143; Jakó Zs. *Századok* 75. évf. p. 299.
1592. SZÁSZ, ZSOMBOR DE: Protestantion and the rumanians. *Danubian Review* 9. k. 4. sz. p. 6—13.
1593. CSINÁDY GERŐ: A Délvidék protestánsai. *Protestáns Szemle* 50. évf. p. 193—196.
1594. PÁKOZDY LÁSZLÓ: A reformátori kor bibliaórái Zürichben. *Theologia* 8. évf. p. 106—108.

1595. SZABÓ, GÉZA: Geschichte des Ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg. 1555—1613. — Halle a. d. Saale: Akademischer Verlag. 158 p.
Bibliothek des Protestantismus im Mittleren Donauraum, II. Ism.: Kulcsár B. *Irodalomtörténeti Közlemények* 51. évf. p. 310—311.; Harsányi A. *Magyar Könyvszemle* 3. folyam 65. év, p. 195—197.; Szenes A. *Magyar Paedagógia* 50. évf. p. 103—110.; J. Hahn *Südost Forschungen* 6. évf. p. 692—694; Szabó G. *Theologia* 8. évf. p. 61—62.; K. P. *Ungarische Jahrbücher* 22. k. p. 351—352.
1596. HARSÁNYI ANDRÁS: Sylvester János. *Protestáns Szemle* 50. évf. p. 174—182.
1597. ADAMIČ, JULIUS: Pamätajte. 150. výročie zákonného článku XXVI. z. r. 1791. [Emlékezzünk! Az 1791 : 26. t.-c. 150. évfordulója.] — Lipt. Sv. Mikuláš: Tranoscius. 53 p. Z našej stariny sv. 3.
1598. CSEKEY SÁNDOR: Evangélizáció a dunamelléki egyházkerületben 1880-tól napjainkig. — Budapest: [Franklin ny.] 14 p.
Kny.: *És lőn világosság* c. emlékkönyvből.
1599. SÓLYOM JENŐ: A vizsolyi Biblia jubileumi irodalmához. *Protestáns Szemle* 50. évf. p. 257—262.
1600. ĐUROVIČ, JAN: Evanjelická literatura do tolerance. [Az evangélikus irodalom a toleranciáig.] — Turč. Sv. Martin: Matica Slov. 1940. 418 p.
Slovenské písomníctvo 5.
1601. ZOVÁNYI JENŐ: Ki írta a Bártfai Lénárt egyháztörténetet? *Magyar Könyvszemle* 3. folyam 65. év p. 184.
1602. JÁNOSI FERENC: A sárospataki Református Főiskola irodalmi élete 1800—1868-ig. — Debrecen: A Debreceni Református Kollégium Tanárképző Intézete. 62 [2] p.
Kny.: *A Debreceni Református Kollégium Tanárképző-Intézetének Dolgozatai*, 22.
1603. HANDZO, CTIBOR JAN: Dejiny ev. a. v. cirkevného sboru v Ľubietovej. [Alibetbánya evangélikus testület története.] — Ľubietová: Nákl. evang. a. v. cirkvi typ. Kníhtlač. úč. spol. v. Turč. Sv. Martine. 212 p.
1604. HODOSSY BÉLA: A magyar református egyházi ének és zene fejlődésének útjai. *Zeneközlöny* 15. évf. p. 9—11.
1605. KARDOS ISTVÁN (közli): Harc a ref. énekeskönyv körül 1699-ben. *Zeneközlöny* 15. évf. p. 5—6.
1606. SZABÓ GYULA: Hajdúsági papok és kántorok szerepe a magyar református egyház zene történetében. *Zeneközlöny* 15. évf. p. 92—101.
1607. ILLYÉS ENDRE: Egyházfegyelem a magyar református egyházban. (XVI—XIX. sz.) — Debrecen: [Debreceni Városi ny.] 196 [4] p.
1608. Szentpéteri KUN BÉLA: A református presbiter. [Latin kivonattal.] *Notter Antal Emlékkönyv* p. 712—719. [1151.]

1609. BRUCKNER GYÖZÖ: A magyarhoni ev. egyházjog fejlődésének legújabb vezérelvei az 1934—37-iki egyházi törvényekben. [Latin kivonattal.] *Notter Antal Emlékkönyv* p. 113—146. [1140.]
1610. SÍPOS JÓZSEF: A szatmári református egyházmegye 40 éves története. A Sipos József életére és működésére vonatkozó részt írta TÖRÖK JÓZSEF. 2 k. — Budapest: Balázs ny. 429, 456 p.
1611. ALDOBOLYI NAGY MIKLÓS: Egy református szigettáj. *Protestáns Szemle* 50. évf. p. 395—404.
1612. KOVÁCS LÁSZLÓ: A dési református egyházközség rövid története. — Kolozsvár: Minerva. 24 p. Kny.: *Erdélyi Magyar Református Naptár*.
1613. HERPEI JÁNOS: A dési református iskola XVII. és XVIII. századbeli igazgatói és tanítói. *Erdélyi Múzeum* 46. k. p. 215—234.
1614. PÉNTEK ÁRPÁD: A karánsebesi régi és új református egyházközség és temploma. *Magyar Kisebbség* 20. [évf.] p. 267—273.
1615. A kerekestelepi református gyülekezet tizenöt éves története. 1926—1941. — Debrecen: Nagy K. ny. 16 p. Ld. 1220.
1616. FÖNYAD DEZSŐ: Emlékezzél meg az ősidőkről . . . A monori református anyaszentegyház története. — Budapest: Bethlen ny. 64 p. Ism.: BAÁN K. *Magyar Családtörténeti Szemle* 7. évf. p. 289.
1617. TÓTH ENDRE: A pápai református egyház története. — Pápa: Főiskolai ny. 294 [2] p. 4 t.
1618. Az első 25 év. A Pestszentimrei református egyház története 1916—1941. Budapest: Bethlen ny. 60 p.
1619. ESZE TAMÁS: Jeltelen sírok. Levéltári adatok református lelkipásztorok életéhez 1638—1708. — Debrecen: Bethlen Gábor irodalmi és nyomdai r. t. 14 p. Kny.: *A Csikesz Sándor Emlékkönyvek* 2. k. — Theológiai tanulmányok 69.
1620. ZOVÁNYI JENŐ: Helyesbítések Csúzi Cseh Jakab életrajzában. (Adattár.) *Irodalomtörténeti Közlemények* 51. évf. p. 281—283.
1621. ZOVÁNYI JENŐ: Tévedések a Drégelypalánki Jánosról szóló adatokban. (Adattár.) *Irodalomtörténeti Közlemények* 51. évf. p. 390—392.
1622. ESZE TAMÁS: A református Esze Tamás. — Budapest: Sylvester Rt. 23 p.
1623. ZOVÁNYI JENŐ: Adatok Mikolai Hegedüs János életéhez. *Irodalomtörténeti Közlemények* 51. évf. p. 86—87.
1624. ZOVÁNYI JENŐ: Pathai István halálának éve. *Irodalomtörténeti Közlemények* 51. évf. p. 287—288.
1625. ZOVÁNYI JENŐ: Adatok Prágai András életéhez és működéséhez. *Irodalomtörténeti Közlemények* 51. évf. p. 180—182.

1626. ZOVÁNYI JENŐ: Egy és más a Szokolyai Anderko Istvánt illető adatokról. *Irodalomtörténeti Közlemények* 51. évf. p. 284—286.
1627. BRADÁČ, JAN: Prednáška o superintendentovi Danielovi Krmanovi 1740—1940. [Előadás Krman Dániel superintendentensről 1740—1940.] — Myjava. 1940. 46 p.
1628. LENGYEL IMRE: Fäsi János Henrik élete és működése hazánkban (1801—1807). Adalék a svájci-magyar művelődési kapcsolatok történetéhez. — Debrecen: [Magyar Nemzeti Kiadó.] 49 [3] p.
Ism.: B. Kozmutza Livia *Magyar Családtörténeti Szemle* 17. évf. p. 168.; Dezsényi B. *Századok* 75. évf. p. 319—320.; Szabó G. *Theologia* 8. évf. p. 257.
1629. HAMAR GYULA: Gamauf Teofil feljegyzései Kis Jánosról. [Német kivonattal.] *Soproni Szemle* 5. évf. p. 291—299.
1630. HARSÁNYI ANDRÁS: Az idősebb Révész Imre. *Protestáns Szemle* 50. évf. p. 414—421.
1631. G. VARGHA ZOLTÁN (közli): Szász Károly ref. püspök bibliája. *Irodalomtörténeti Közlemények* 51. évf. p. 393—396.
1632. És lön világosság. Emlékkönyv Ravasz László hatvanadik életére és a Dunamelléki püspökségének huszadik évfordulója alkalmából. Írták tanítványai és munkatársai. — Budapest: Franklin ny. 542 p. 1 t.
1633. FORGÁCS GYULA: A százéves skót misszió. — Budapest: [Franklin ny.] 20 p.
Kny.: *És lön világosság* c. emlékkönyvből.
1634. Jelentés a Hallei Egyetemi Magyar és Délkeleteurópai Egyházi Kutatóállomás működésének első szakaszáról. 1938. május 15—1940. március 31. Beterjeszti BUCSAY MIHÁLY. [Szlovák nyelvű kivonattal.] — Budapest: Sylvester ny. 22 p.
A Középdunai Protestantizmus Könyvtára, A. 2.
Magyar és Szlovák Sorozat, 2.
Ism.: G. *Donauropa* 1. évf. p. 303—304.; Harsányi A. *Magyar Könyvszemle* 3. folyam 65. év p. 417—418.
1635. SZEBERÉNYI LAJOS Zs.: A dán keresztyénység rövid átnézetes története. — Békéscsaba: Evang. Egyh. Könyvkereskedés. 89 [2] p.
1636. FERENCZ JÓZSEF: Unitárius kis tükör. Az unitárius egyház történelme, hitelvei, szertartásai és alkotmánya. Átdolgozta VÁRI ALBERT. — [Kolozsvár: Erzsébet ny.] 160 p.
1637. PÉTER LAJOS: A Székelykeresztúri Unitárius Gimnázium rövid története különös tekintettel a román megszállás éveire. — Székelykeresztúr: Az Iskola Igazgatósága. 16 p.
1638. TÓTH GYÖRGY: Az unitárius egyház zsinattartási joga. [Latin kivonattal.] *Notter Antal Emlékkönyv* p. 1050—1063. [1160.]

Névmutató

- Ács Tivadar 852, 853
 Adamič, Julius 1597
 Adorján Péter 1224
 Ady László 225
 Aggházy Kamill 824, 825, 990, 991
 Aixner László 1234
 Ajtay Endre 997
 Alapy-Henrik 1395
 Áldásy Antal 146
 P. Alfonz O. Carm. 1552
 Alföldi András 5, 355, 449, 474, 476, 503
 Alszegehy Zsolt 1276
 Altdorffer István 996
 Ambrus Tibor 1486
 Anghi Csaba Geyza 288
 Angyal Dávid 882, 883
 Angyal Pál 400, 590
 Arany A. László 1134
 Ardói Gyula 997
 Árpácssy Gyula 1310
 Artner Edgár 457
 Aubin, Hermann 1120, 1121

 Baán Kálmán 96, 115, 119, 136, 1107, 1199, 1260
 Babits Mihály 789
 Bachó László, dezséri 1158, 1204, 1205
 Bácskai Lajos 937
 Bajcsy-Zsilinszky Endre 798
 Bajza József 339, 877
 Bakács István János 4, 87, 1042
 Balanyi György 237, 547, 699, 1328, 1334, 1578
 Balassa Iván 1353
 Balassa József 1348
 Balázs G. Árpád 937
 Balázs János 671
 Bálint Alajos 180
 Bálint Sándor 1571, 1572
 Balla Antal 761, 764, 1295
 Balogh Artur 362, 942
 Balogh István 403
 Balogh Jenő 784
 Balogh Károly 1269
 A. Balogh Pál 1475
 Balotá, A. 495
 Bándy Vilmos 296
 Bánffy Miklós gróf 743
 Banfi, Florio 569, 706, 963
 Bánk József 1547
 Bánkúti Ferenc 1236

 Bánlaky József, doberdói 965
 Banner János 6, 409, 414, 416—419, 421, 424, 506
 Baraczkza István 1031
 Barankay Lajos 663
 Bárányné Oberschall Magda 459
 Baranyai József 1415
 Baranyai Jusztin 400
 Baráth Béla 1511
 Baráth Tibor 280, 281
 Bárdossy László 791, 949, 950
 Barkóczy László 477
 Barla Szabó Jenő 1214
 Baross Gábor 1038
 Barta István 338, 1034, 1210
 Bartal Aurél 130, 643
 Barth, Peter 1380
 Bartha Dénes 1476
 Basch Franz 231
 Batta Péter 937
 Baumgarten Sándor 198, 964, 1335
 Bay Ferenc 25, 985
 Bédi Imre 821
 Bednarik, Jozef 1152
 Bedy Vince 1058
 Beke Ödön 208, 219, 226, 746
 Békey Béláné, vitéz 992
 Belitzky János 639
 Bendefy László 285, 525, 530, 696
 Benedek András 35
 Benedek Marcell 764
 Benkő István 385
 Beranek, J. Franz 623
 Berciu, D. 426
 Berecz Dezső 1418
 Beresztóczy Miklós 1028
 Berkó István, vitéz báti 1427
 Berkovits Ilona 55, 676, 677
 Berlász Jenő 82, 1110
 Béry László, vitéz 358
 Berzeviczy Albert 564
 Bethlen György gróf 892
 Beyer, H. J. 298
 Bevilaqua Borsody Béla 1047, 1061
 Bibl, Viktor 752
 Bidner Ákos 749
 Bierbauer Virgil 306
 Bíró József 1216
 Bíró Lajos 1332

- Biró Sándor 355, 1041, 1286,
 1287, 1308, 1316, 1317
 Biró Vencel 708, 723, 724, 1532,
 1537
 Bisztray Gyula 1308
 Bittó Dezső 997
 Blazovich Jákó 687
 Botkó Sándor, becskeházi 996
 Boccini, Luciano 377
 Bochán Béla 345
 Bodnár Remig 245
 B. Boér Géza 116, 125
 Boér Miklós 686
 Cs. Bogáts Dénes 1254
 Bogdan, N. 632
 Bogyai Tamás 154
 Bóka László 1403, 1404
 Bokes, František 868—870,
 1081, 1125, 1492
 Bologa, Valeriu 873
 Bónis György 249
 Bonomi, Eugen 1182—1185,
 1251, 1454, 1501, 1567, 1570,
 1574
 Borbély István 1519
 Borkovsky, Ivan 407
 Boros Ferenc 807
 Boros Fortunát 1532
 Borotvás-Nagy Sándor 1077
 Borsody István 322, 325, 915
 Bosnyák Zoltán 878
 Botár Imre 1249
 Bottló Béla 4, 65, 151
 Bottyán Árpád 185
 Bödey J. Kálmán 901
 Bölöny József 1018
 Bradač, Ján 1627
 Brandsch, Gottlieb 1432
 Brandsch, Rudolf 1142
 Brandtner, Paul 1171
 Brauner, Heinz 1147, 1150, 1151
 Brezovsky, Ján 921
 Brodszky Ferenc 1421, 1437,
 1438
 Brogyán Kálmán 23
 Bruckner Győző 1053, 1609
 Bucko, Vojtech 1498
 Bucsay Mihály 43, 49, 1634
 Bud Melitta 1066
 Bulányi György 393
 Burka Kelemen 1557
 Büchler, Alexander 634
 Cholnoky Jenő 354, 358, 1365,
 1366, 1369
 Čik, Ksavér Stanislav 1527
 Cincik, Jozef 1494, 1496
 Číževsky, Dimitrij 1346
 Clopotel, Ion 367
 Conrad-Hauer Arnold báró 124
 Cristea, A. 1245
 Crouy-Chanel Katalin gróf 250
 Cucchetti, Gino 357
 Čulen, K. 866
 Cvetkov Lázár 900
 Czakó Elemér 774
 Czakó Károly 110
 Czebe Jenő 600
 Cziike Gábor, nemes 788
 Czobor Alfréd 84, 146
 Csaba Jenő 1554
 Csabai István 147
 Csallány Dezső 508, 510, 514
 Csallány Gábor 440, 509,
 512, 524
 Csallner Emil 629, 714
 Csalog József 410, 422, 467, 482
 Csapodi Csaba 776, 790, 1098,
 1099, 1105
 Csaszkcózy Emil 972
 Csatkai Endre 1062, 1063, 1417,
 1436, 1455
 Csekey Sándor 1598
 Csemegi József 647
 Cser László 1582
 Cseresnyés Iván 633, 635
 Csernyánszky Mária 1489
 Csery-Clauser Mihály 879, 1519
 Csiki László 1311
 Csinády Gerő 1593
 Csipkés Kálmán 1056
 Csizmadia Andor 1026, 1032
 Csóka J. Lajos 1304
 Csonkás Mihály 228
 Csuka Béla 1446
 Csuka János 937
 Csuka Zoltán 822, 937, 1275
 Csűrös Lajos 382
 Dabinović, Antun 340
 Daicovicu, C. 490, 496
 Dampierre, Robert le comte
 380
 Danczi Villebald 60, 395, 1400
 Dányi Károly 857
 Darányi Gyula 1388
 David, Rudolf 1314
 Deák Leó 937
 Deér József 555, 579
 Degré Alajos 1027
 Dékány István 271, 1113

- Delmár Emil 670
 Dénes Tibor 1519
 Dér István 1513
 Deresényi Dezső 156, 560
 Dernyey (Szlavnich) György 994
 Descó Lajos, vitéz 995, 997
 De Sgardelli Caesar 996
 Dessewffy Sándor 117
 Deutsch, Wilhelm 558
 Dezsény Miklós 471
 Dezsényi Béla 1282, 1284, 1288, 1289
 Dickenmann, Ernst 220
 Dienes Andor 762
 Dobler Géza 982
 Doblhoff Lily 909
 Domanovszky Sándor 564, 565, 785
 Dombay János 177
 Domokos Pál Péter 1137
 Donászy Ferenc 141
 Draskóczy Ede 937
 Droszt Olga 1
 Dubovitz István 14
 Duka-Zólyomi Norbert 1133
 Durovič, Jan 1541, 1600
 Dvihally Géza 1118
 Éber Antal 1091
 Eckhardt Sándor 295, 1326
 Eckhart Ferenc 243, 578, 584, 1017, 1037
 Egry Irén 858
 Egyed István 1350
 Eichmann, Edward 582
 Eisner, Jan 182, 516, 520
 Elekes Dezső 283
 Elekes György, diósadi 1381
 Elekes Lajos 77, 355, 369, 559, 611
 Ember Győző 71, 1100
 Endrődy László 1519, 1558—1560
 Entz Géza 1104, 1359
 Eötvös József báró 735
 Eperjessy Kálmán 1186, 1187
 Erdélyi Gizella 155
 Erdélyi Gyula 572
 Erdélyi László 545, 610, 707
 Erdélyi M. 140
 Erdős Jenő 1201
 Erdős Mátyás 1531
 Erőss Alfréd 1561
 Ervin Gábor 1510
 Esterházy Mór gróf 273, 296
 Esze Tamás 172, 1619, 1622
 Etthey Gyula 101, 148, 620, 1059
 Failoni, Sergio 1483
 Falk Géza 1480
 Fall Endre 872, 924, 936
 Faller Jenő 1073, 1074
 Faluhelyi Ferenc 954
 Faragóné Polgár Margit 1458
 Farkas László 1202
 P. Fehér Mátyás 1529
 Fekete Lajos 1029, 1088, 1259
 Fekete Lajos 1178
 Fekete Nagy Antal 86, 355, 536, 619, 630, 631
 Fél Edit 1215
 Félegyházy József 528
 Ferdinándy Mihály 284, 329, 330, 341, 552, 678
 Ferencz József 1636
 Ferenczi István 463
 Ferenczy Károly 1382
 Fest Sándor 589, 699
 Fettich Nándor 195, 502
 Fiala Endre 556
 Finkey Ferenc 1378
 Fisher, H. A. L. 764
 Fittbogen, Gottfried 767, 769, 770, 1181
 Fitz József 653
 Floca, O. 194, 491
 Florescu, G. R. 494
 Florek, Pavol 650, 1340
 Fodor Ferenc 961, 1364
 Folberth, Otto 771
 Foltinyi István 423, 434
 Főnyad Dezső 1616
 Forchielli, Giuseppe 1299
 Forgács Gyula 1633
 Forray József Sándor 1246
 Földes Ferenc 796
 Franek, Ludovit 326
 Franz, Anton Richard 1233, 1493
 Frideczky József 1519
 Fügedi Erik 233
 Fülöp Zsigmond 1218
 Gábel Asztrik 658, 661, 700, 703, 1256
 Gácsér Imre 203, 204
 Gajdos, Vsevlad J. 214
 Gajzágó László 289
 Gál István 808, 838, 849, 1339
 Gáldi László 201, 205, 210, 232,

241, 242, 355, 369, 372, 376,
498, 536, 630, 631, 894, 1154,
1305, 1308, 1590
Galla Ferenc 1526, 1534
Gálos László 1519
Gálos Rezső 709
Gantner Antal 1416
Garády Sándor 566
Gárdonyi Albert 636, 655, 1102,
1196, 1278
Gáspár Margit 30, 32
Gátföldy Egon, vitéz 1002
Gauss-Herdt, Barbara 1449
Géczy Mária Immaculata 1528
Gecső Sándorné 1265
Géfin Gyula 649
Geopoliticus 464, 466
Gerendás Ernő 1519
Gerevich Tibor 669
Gergyessy László 1297
Gerő József 102
Glaser Lajos 72
Gogolák Lajos 329—331, 757,
898
Golaň, Karol 862, 1564
Golopenția, A. 1177
Gombás Géza 22, 1377
Gombás György 937
Gosztonyi Gyula 262, 485—487,
646
Gosztonyi Pál 899
Gömöry-Laiml László 987
Gönczi Ferenc 1090
Görgey Aladár 980, 989
Graf András 554
Gréco, Martin 867
Groneweg, Barbara 860
Gruber Miklós 812, 1521
Gruenberg, L. 309
Gruszecki, O. 1213
Guberina, Ivo 549
Gulyás Pál 44
Gunda Béla 1357, 1367, 1376
Gündisch, Gustav 698, 1072
Güntherova—Mayerova, Alž-
beta 675, 1488, 1490

Gyallay Domokos 355
Gyalui Farkas 731
Gyenis András 1298, 1519, 1520,
1522, 1523, 1576
Györfy György 355
György Lajos 34, 1308
Gyulai Zoltán 997
Gyurócsik-Jászai Mihály 997

Hacmann, Hans 874
Hadvics László 328, 333, 550
Hainiss Elemér 1389
Hajdók János 1519
Hajnal István 608
Halász Antal 1138
Halász Gábor 831
Haller, H. 351
Halmágyi László 297
Haltenberger Mihály 370
Hamar Gyula 1629
Hamar Zoltán 1519
Handzo, Ctibor Jan 1603
Hankiss János 1405, 1406
Hankiss Szilárdné 1482
Hankó Béla 605
Hanzó Lajos 599
Haraszthy Gyula 33
Haraszti Emil 1407, 1422—
1424, 1426, 1429, 1450, 1461,
1484
Hárich János 1425
Harmatta János 454
Harrer Ferenc 1197
Harsany, Zoltan 750
Harsányi András 29, 35a, 36,
38, 1596, 1630
Hartmann, Rudolf 1166
Hartung, Fritz 581
Hausmann, W. 1143
Häckel, Ernst 1194
Hässler, Joseph 1162, 1165
Házi Jenő, vitéz 609
Hegedüs József 592
Hegedüs Loránt 773, 834, 835
891, 893
Hegedüs Márton 999
Hegyi László 665
Heimler Károly 1371, 1392,
1393
Hellebronth Kálmán, tiszabeői
1012
Herczeg Ferenc 564
Herepei János 166, 1342, 1613
Hermann Egyed 699, 1499
Heszke Béla 1420
Hévey László 1312
Hidegkuti Mihály 672
Hlatky Endre 1225, 1226
Hocks, Else 705
Hodossy Béla 1457, 1604
Hofmeister, Philipp 1548
Hóman Bálint 278, 313, 314,
381, 540, 543, 564
Hont Ferenc 664
Horánszky Lajos 244

- Horánszky Pál, vitéz 97
 Horedt, Kurt 501, 576, 577
 Horn, Emanuel 406
 Horniak, Pavol 48
 Horthy István, vitéz 814
 Horusitzky Zoltán 1451, 1452
 Horváth István 897, 1203
 Horváth János, ifj. 531
 Horváth Jenő 286, 397, 751, 765, 823, 910
 Horváth Miklós 384
 Horváth Tibor Antal 1549
 Houdek, Ivan 221
 Hrušovský, František 868
 Huber, Nicolaus 754
 Hudec, Konštantín 1434
 Huščava, Alexander 93, 697
 Huszár Elemér 1546
 Huszár Lajos 159, 168, 170, 174, 176, 190
 Huszti Dénes 602
 Hügel, Gaspar 861
 Ibrányi Ferenc 699
 Ijjas Antal 1504, 1506
 Ila Bálint 595
 Illés József 591
 Illyés Endre 1607
 Imre József 1391
 Imre Sándor 779, 795, 801
 Iorga, Nicolae 1179, 1206
 Irinyi József 1519
 Isbert, Otto Albrecht 279
 Isoz Kálmán 1435
 Istványi Géza 150, 563, 585, 596
 Ivánka Endre 583
 Iványi Béla 109, 206, 1191
 Jablonkay Gábor 1519
 Jakó Zsigmond 78, 355
 Jancsó Elemér 248, 361, 1338
 Jankovič, Vendelin 68, 1525
 Jankovics Marcel 856, 917
 Jankovits Miklós 1351
 János Imre 1519
 Jánosi Ferenc 1602
 Jánosi Gyula 356
 Jánossy Dénes 62, 63, 848
 Janovics Jenő 1413
 Jautz M. Flamina 1190
 Jenei Ferenc 725, 1399
 Jeršova, Mária 69, 80, 95
 Jeszenszky Antal 1025
 Jeszenszky Géza 167
 Jirkovský Sándor 1093
 Jócsik, Ludwig 1153
 Johner, Moritz 713, 1163
 Joó Tibor 274, 390, 557, 792, 818, 1192
 Józsa János 1533
 József kir. herceg 359, 360
 Juhász Géza 1327
 Juhász István 369, 829, 1591
 Juhász Kálmán 691
 Juhász Lajos 1092
 Kádár László 197
 Kádár Zoltán 488
 Kákonyi István 1519
 Kállay Miklós 958
 Kallbrunner, Josef 1071
 Kálmán Mária 1468
 Kalmár Gusztáv 199
 Kalmár János 287, 966
 Kamarássy Jenő 997
 Kampis Antal 1313
 Kapossy János 1487
 Karácsony Sándor 780, 781
 Karácsonyi István 1443
 Karácsonyi Sándor 1231
 Kardos István 1605
 Kardos Tibor 343, 568, 651, 708
 Károly Miklós 389
 Karpát, Jozef 580
 Kárpáthy Emil 739
 Kasiske, Karl 622
 Katona Jenő 1507, 1508
 Kausch, Michael 841
 Kavuljak, Andrej 1235
 Kazacsay Tibor 1430
 Kelemen Krizosztom 1517
 Kelényi B. Ottó 1519
 Kemény Gábor 875, 876
 Kemény Lajos 1232
 Kerecseny János 905
 Kerekesházy József 745
 Kerényi András 163
 Kerényi György 1463
 Keresztury Dezső 1238
 Kereszty István 1448
 Kérészy Zoltán 1589
 Kerkai György 1519
 Kertész Árpád 654
 Kertész János 11, 12, 15, 648, 1222, 1566
 Kertész Pál 843
 Keyser, Erich 308
 Kisch, Gustav 626
 Kiss Géza, hegyaljai 804
 Kiss Lajos 411, 937

- Kis-Várday Gyula 1140
 Kloster, L. 1164
 Klebel, E. 621
 Klebelsberg Kunó gróf 564
 Klein, Karl Kurt 1358
 Klekner Tibor 1535
 Klempa Károly 1470
 Klima, Helmut 1587
 Klocke, Friedrich 311
 Kner Imre 1281
 Kniewald, Dragutin 53, 54
 Knieszsa István 323, 324, 355
 Kócsay Pál 1180
 Koch Lajos 1412, 1440, 1442
 Kocsis Lenárd 1321
 Kolb Jenő 1219
 Koltay-Kastner Jenő 378
 Komlóssy Ede 529
 Komócsy István 1563
 Koppány István 704
 Korbuly György 1379
 Kornis Gyula 564, 793, 844, 1097, 1363, 1402
 Kósa János 127, 254, 652, 756, 850, 855, 1036, 1271, 1291
 Kossányi Béla 73, 75
 Koszta István 1220
 Kotvan, Imrih 215
 Kovách János 908
 Kovács Alajos 943, 1372, 1373
 Kovács Endre 916
 Kovács Ilona 1211
 Kovács István 160
 Kovács Jenő 1519
 Kovács Lajos 1553
 Kovács László 1612
 Kovalovszky Miklós 113, 1136
 Kováts Anna 884
 Kováts Ferenc 538, 1227
 Kovrig Béla 811
 Kozma Antal 1272
 B. Kozmutza Livia 99, 108
 Kozocsa Sándor 17, 18, 358, 727
 Kögl J. Severin 61
 Körmendy Géza 997
 Kötzschke, Rudolf 291
 Kramm, Heinrich 1302
 Kraskovská, L. 179
 Kratochvill Károly, szentkereszthegyi 997, 1011
 Kretschmayr, Heinrich 758
 Kring Miklós 261
 Kristóf György 1292
 Križek, František 480
 Kronfuss, Wilhelm 1065
 Kulesár Adorján 1401
 Kumorovitz L. Bernát 94, 144, 292
 Kun Béla, szentpéteri 1608
 Kun-Molnár Sándor 1568
 Kunnert, Heinrich 967, 1175
 Kušik, Michal 164
 Kuszter, M. L. 1170
 Kúhár Flóris 53, 396, 690, 699
 Kührner Béla 937
 Lades, Hans 839
 Lajtor László 896
 Lakatos István 19, 1414, 1431, 1441, 1456, 1471—1474, 1477, 1485
 Lakner Marion Éva 544
 Lakos János 162
 Lakosné Sellye Ibolya 481
 Lang, Grete 628
 László Endre 1096
 László Gyula 196, 435, 504, 511, 515, 638
 László Jenő 938
 Lázár Jenő 420, 431
 Lechner Lajos 1069
 Léderer Emma 1050
 Leicht, Pier Silverio 685
 Lendl, Egon 318, 1149
 Lengyel Alfréd 1188
 Lengyel Imre 1628
 Lengyel Tamás 766, 854
 Leszih Andor 171, 451
 Levárdy Rezső 153
 Liesz, Otto 768
 Lipták, Johann 319, 1146
 Lischerong Gáspár 1519
 Litványi László 40
 Lobmayer Iván 334, 551
 Loisch János 222
 Loncaveriő-Syposs Nándor 970
 Lónyay Ferenc 134
 Loschert Kázmér 1519
 Lotz, Friedrich 1169
 Lovas Elemér 183, 429, 441, 701
 Lovass Gyula 699
 Lőrincz Ferenc 1396
 Lugasi György 1362
 Lukács István 1577
 Lukács József 981, 1010, 1293
 Lukinich Imre 235a, 246, 247, 257, 536, 712, 732, 735, 764
 Lupes, Ioan 398, 719
 Lutter János 1512
 Lükő Gábor 403

- Macher Emánuel 794
 Macrea, M. 165
 Madzsar Imre 265
 Magvary-Kossa Gyula 1300
 Makkai László 369, 375, 536, 630, 631, 708, 1308
 Makkai Sándor 571
 Maksay Ferenc 355
 Malaschowsky, Alfred 200
 Mályusz Elemér 355, 606, 607, 612, 616
 Marjay, Friedrich 553
 Markó Árpád 209, 252, 315, 721, 969, 975, 976, 984
 Markos János 1189
 Markos Olivér 1023, 1024
 Márkus István 561, 562, 744
 Marton Ernő 388
 Mátéka Béla 1447
 Máthé Elek 846
 Mathia Károly 10
 Matolay Géza 947, 948
 Matolay György 1397
 Mátrai János 1296
 Mátrai László 1308
 Mátyás Ernő 955
 Mátyás Sándor, vitéz pávai 997, 998
 May István 212
 Mayer, Herbert 627
 Mayr, Karl Josef 763
 Megyer János 1333
 Mendöl Tibor 295, 1159
 Mérey Andor 161
 Mérey László, vitéz nagy-selymeci 1005
 Mesterházy Jenő 1083
 Mészáros Ede, vitéz 456
 Mészáros Gyula 460
 Meszlényi Antal 368, 699, 1306, 1505, 1519, 1538
 Meszlényi Róbert 1479
 Mészöly Gedeon 532, 533
 Mierka, Alfred v. 1007
 Mihalik Gusztáv 1033
 Mihalik Sándor 640
 Mihály László 806
 Mihályi Ernő 152
 Mikecs László 1135
 Miklósy Zoltán 660, 692
 Mikó Imre 941
 Mikó Tibor 7
 Mikola Sándor 1155
 Miletich, Svetozar 399
 Mišianik, Ján 1111
 Miskolczy Ágost 903, 904, 907
 Mithay Sándor 185, 428
 Mladiata A. János 1084
 Moga, Ion 234
 Mokesay Júlia 1, 21
 Mollay Károly 123,
 Molnár Ernő 699
 Molnár István 937
 Molnár József 104, 111, 137
 Monoki István 2
 Móra Mihály 293, 400
 Morariu, T. 1126
 Moravec, Emanuel 919
 Moser, Hugo 13, 223
 Mosolygó József 1583
 Mozsolics Amália 191, 430, 438
 Mudrinszky Rózsa 948
 Müller, Friedrich 365
 Müller, Georg 294
 Müller Lajos 1519
 Nagy Adorján 1409
 Nagy András, tasnádi 956
 Nagy Dénes, kislégi 1035
 Nagy Ernő 1016
 Nagy Géza 717
 Nagy J. Győző 1535
 Nagy Iván, vitéz 1308
 Nagy Lajos 473
 Nagy Lajos, körösi 1341
 Nagy László 439, 1064
 Nagy László, gesztelyi 775, 833, 1044, 1503
 Nagy Miklós, aldobolyi 1122, 1611
 Nagy Tibor 468, 469, 483, 1253, 1575
 Nagy Vilmos, nagy-baczoni 358
 Nagyfalusy Lajos 505, 694
 Naszályi Emil 266
 Némédi Lajos 8, 312, 1132
 Nemes Jenő György 567
 Németh Endre 28
 Németh Ferenc 1519
 Németh Gyula 618
 Németh Lajos 997
 Németh László 810, 1014
 Németh Sámuel 255, 1324, 1329, 1330, 1336
 Nesselhauf, H. 461
 Neustupny, Jiří 427
 Nistor, Ion I. 373, 442, 489, 499
 Novák, Ludovit 92
 Nyárády Mihály 1212
 Nyári István 997
 Nyáry Iván 997, 1006,

Nyáry Pál, báró 114, 138, 142,
722, 1261, 1262,
Nyers Lajos 1325
Nyigri Imre 937
Nyíri Sándor 1500
Nyíry László 573
Nyisztor Zoltán 1555, 1556

Obetkó Dezső 968
Oehler, H. 753
Ollram Ferenc 1200
Ondrouch, Vojtech 479
Opuštil, A. 189
Orend, Misch 741, 977, 1057
Ormis, V. Ján 863
Oroszlán Zoltán 1497
Ortner, E. 1070
Ortutay Tivadar 918
Osuský, Samuel Štefan 1345
Oszvald Arisztid 394, 603

Östör József 772, 797, 815—817
Öz Péter 1116

Páclisanu, Z. 914
Pais László 715, 716
Pákay Zsolt 1536
Pákozdy László 1594
Pál Sándor 1585
Pálffy Ilona 79, 1123, 1198
Pálfi Károly 541
Pall, Fr. 575
Páll Miklós 282
Pallós Kornél 1519
Palóczy Edgár 641
Pange, Jean de 1266
Pap Károly 1309
Papp György 1586, 1588
Párdányi Miklós 912
Párducz Mihály 187, 443, 445—
449, 521
Pásztor Lajos 688
Pásztoryné Alesuti Katalin 673
Pataki Vidor 522
Pataky Arnold 1516
Pataky Mária 1460
Patay Pál 412, 432
Paul, A. 1144
Paul, Karel 1274
Peéry Rezső 307
Peisch Alajos 1530
Peller Károly 1550
Péntek Árpád 1614
Penyigey M. Dénes 100, 1043,
1049
Pereszlenyi Mária 1569

Péter Lajos 1361, 1637
Petranu, Coriolan 269
Petres, Johann 920
Petrichevich-Horváth Emil báró
120, 535, 710
Petró Sándor 666
Petróczy József 413
Petruch Antal 1519
Pfeiffer János 1551
Pfrenzing, Alfons 1167
Pinzger Ferenc 1519, 1524
Pitroff Pál 1398
Pittioni, R. 405
Plurimus 1584
Pogorielov, V. 352
Póka-Pivny Aladár 759
Polla, Belo 81
Polner Ödön 270, 1360
Polónyi Nóra 369
Polzovics Iván, ókéri 819
Popa-Lisseanu, G. 497
Popluhár, Ján 1519
Popović L. Milán 332
Porter, J. Caroline 391
Praznovszky Iván 952
Preszly Elemér 783, 786, 809,
960
Pridavok, Anton 517
Prohászka Lajos 1303
Prokopy Imre 842, 925, 933,
937
Prox, Alfred 366
Pukánszky Béla 355, 364
Pukánszky Kádár Jolán 728
Puscariu, Sextil 374

Rab Pál 1519
Rác György 392, 593, 1020—
1022
Rác István 526
Rác József 353
Radisics Elemér 913
Radnóti Aladár 193, 465, 475
Radó István 41
Radó Polikárp 52, 56, 57, 58,
396, 682
Radó Richárd 1195
Radonitch, Jovan 348
Raffay Sándor 387
Rajeczky Benjamin 667, 668
Rapant, Daniel 519, 865, 868,
1285
Rátz Kálmán 320
Ravasz László 363, 564, 708
Rédey Tivadar 26
Rédvay István 316, 979, 988

- Reimesch, Friedrich 1301
 Reinerth, Karl 689, 1331
 Reiser, Georg 1168, 1221
 Reiszig Ede 129, 597
 Relkovič Nédá 534
 Reményi Viktor 1117
 Repp, Friedrich 537
 Réthly Antal 1375
 Révay István 922, 923, 1210
 Révay József 349, 452, 455
 Révész Imre 268
 Révész László 1045
 Révész Mária 1258
 Rexa Dezső 1019, 1411
 Rézler Gyula 1119
 Richter M. István 1055
 Richter, Werner 889
 Riedl, Franz 317
 Rohringer Sándor 828, 1085
 Rónai András 951, 1368, 1370
 Rónay György 684, 699
 Ronneberger, Franz 886
 Roska Márton 175, 184, 425, 436, 437
 Roth, Alfred 1015
 Rózsás József, vitéz 358
 Rudai Rezső 1308
 Ruh György 1502
 Ruggiero, Giuseppe 342
 Russu, I. I. 188, 500
- Sacerdoteanu, A. 1176
 Salacz Gábor 1545
 Salamon Henrik 149, 570
 Sintay Mária 493
 Santi Bartoli, Pietro 462
 Sirkány József 777
 Sirkány Oszkár 27, 39, 1280
 Sarlay Soma 121, 131, 1076
 Sasvári Dezső 50, 51
 Saternus, Arthur 778
 Scheffler János 945
 Scherer Ferenc 1103
 Schermann Egyed 1514
 Schiff Béla 42, 1250
 Schimanski, K. Stephen 1394
 Schleich Lajos 693, 1318, 1319
 Schleicher Pál 1255
 Schlitt, Adam 8, 1243
 Schneider Miklós 98
 Schneller Károly 1374
 Schulek Alfréd 169
 Schulek János 192
 Schuller, Hermann 1257
 Schwarz, Edda 1331
 Schwarz, Otto 1145
- Schwenk, H. 813
 Sebestyén Ede 1428, 1467, 1469
 Sebestyén Endre 851
 Cs. Sebestyén Károly 507
 Seemüller, Julius 1172
 Seléndy Andor 1001
 Semjén Béla 539
 Semmer, Viktor 181
 Szerédi Jusztinián 548, 564
 Seregély Emma 3, 4
 Servolini, Luigi 1478
 Ščirákij, Vladimir 1491
 Sik Sándor 1337
 Sikura, Ian 1207
 Simén Dániel 803
 Simovič, Ladislav 1244
 Simu, Traian 598
 Sinkay László 931
 Sinkovics István 64, 295
 Sinor Dénes 1581
 Sipos József 1610
 Šiadkovič, Andrej 864
 Sladovič, Eugen 1156
 Sokhegyi Béla 720
 Solth Imre, vitéz 997
 Sólyom Jenő 1599
 Someșan, Laurian 604
 Sommer, Stefan 656
 Somogyi Imre 847
 Somogyi József, hollósi 1193
 Sonkoly István 1453, 1519
 Soós Imre 1109
 Soós Károly, vitéz 574
 Sőregi János 403
 Sötér István 299, 379
 Spilka Lőrinc 644
 Spirko, Jozef 1495
 Stadtmüller, Georg
 Stajič, Vasa 1252
 P. Stanislav 1579
 Stanislav, Jan 518, 683
 Stojadinovič, Dušan 702
 Stolpa József 681
 Stolte István Miklós 740
 Storno Miksa 478
 Suhay Imre 726, 895, 973, 1009
 Sulyok István 358
 Supka Ervin 20
 Sümeghy Mihály 304
- Szabady Béla 256
 Szabó Adorján 695
 Szabó Elek 657, 662
 Szabó Géza 1595
 Szabó Gyula 1606

- Szabó István 66, 83, 295, 613,
 1106, 1131
 Szabó Kálmán 450, 513
 Cs. Szabó László 708
 Szabó Pál Zoltán 645, 1229
 Szabó Péter 937
 Szabó T. Attila 59, 213, 718,
 1308, 1353—1355
 Szabó Zoltán 1087
 Szabolesi Bence 1459, 1464
 Szádeczky-Kardoss Sámuel 453
 Szalay Gábor báró 983
 Szalay István 444
 Szalmásky Lajos 1139
 P. Szalóczi Pelbárt 830
 Szappanos Sándor 135
 Szász Károly 1419
 Szász Zsombor 371, 939, 946,
 1592
 Száva István 902
 Szeberényi Lajos Zs. 1635
 Széchényi Viktor gróf 1115
 Székely Menyhért 1518
 Szekfű Gyula 267, 540, 586,
 614, 615, 699, 799
 Széll Márta 542, 637
 Széll Sándor 145, 1223
 Szemere Bertalan 729
 Szemző Piroška 1290
 Szende Zoltán 859, 906
 Szenes Magdolna 404
 Szentiványi Róbert 1519
 Szentkláray János 1384
 Szentkuthy Miklós 1465
 P. Szentmártoni Kálmán 742
 Szent-Miklós László, szekef-
 falvi 106, 107
 Szentpétery Imre 89, 91
 Szerémi György 707
 Sziklay Ferenc 1210
 Sziklay János 832
 Sziklay László 1408
 Szilády Zoltán 617
 Szilágyi János 470, 472
 Szilágyi Loránd 594
 Szilágyi M. Dózsa 890
 Szily Kálmán 564
 Simonidesz Lajos 45, 46, 47,
 1315
 Szollár István 344
 Szollás Ella 1,
 Szőke Béla 523
 Szőke Sándor 31
 Szöllősy Sándor 733
 Szunyogh X. Ferenc 396
 Szűts Iván 729
 Taba István 760, 1124
 Tafferner, Anton 216—218, 253,
 730, 840, 1141, 1173
 Tahy István 1052
 Takács Elvira 802
 Takács János 1089
 G. Takács József 974
 Takács Menyhért 1445
 Takács Zoltán, felvinczi 1352
 Tálasi István 207
 Tárczy-Hornoch Antal 1075
 Tary László 521
 Tasnádi Nagy András 956
 Teleki Pál gróf 564
 Teller Frigyes 699
 Terkán Lajos 1519
 Terstyéni Cz. Ferenc 202
 Thewrewk-Pallaghy Attila 881
 Thiel, Viktor 1067
 Thierry Herbert báró 9
 Thirring Gusztáv 1054, 1237
 Thirring Lajos 1130
 Thurzó Gábor 699
 Tibor Mátyás 1519
 Timon Béla, vitéz 260
 Tirscher Jolán 85
 Tolnai Gábor 711, 747, 1267,
 1279
 Tompa Ferenc 415
 Tonelli Sándor 738
 Tordek Henrik 997
 Tóth Aladár 1464, 1481
 Tóth András, ifj. 67, 369
 Tóth Endre 1617
 Tóth György 1638
 Tóth László 90, 128, 235, 252,
 258, 259, 680, 877, 885, 887,
 888, 1543, 1544
 Tóth László 911
 Tóth Sándor 940
 Tóth Zoltán 240, 369
 Török Gyula 408, 484
 Török István 800
 Török Jenő 1539, 1540, 1565
 Török József 1610
 Török Pál 736, 1114
 Tövisházy-Ferjentsik Ottó 971
 Transylvanus 1127
 Trócsányi Zoltán 211, 1277
 Tudor, D. 492
 Uhlirz, Mathilde 837
 Újfalvi Sándor, mezőkövesdi 731
 Undi Mária 1264
 Urbánszky Andor 350
 Urmánczy Antal 383

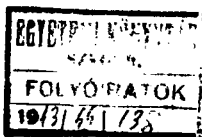
- Vác Elemér 1157
Váczy Péter 143, 527, 546, 588, 679
Vajda Tibor 1519
Vajkai Aurél 1383, 1462
Vájlok Sándor 321, 1542
Vajna István 1086
Vajta Ferenc 277
Valentiny Antal 4
Váli Ferenc 1509
Valjavec, Fritz 229, 310, 845
Valkó Arisztid 433
Vámosy Zoltán 1390
Vanyó Tihamér 236, 263, 264
Váradi József 820, 1307
Várdai Béla 1515
T. Varga Anna 224
Varga Endre 70
Varga József 826, 827
Varga Sándor Frigyes 29
Vargha Zoltán, görzsönyi 103, 105, 122, 132, 1039, 1040, 1631
Vári Albert 1636
Varjú Elemér 699
Várkonyi Nándor 300
Varsányi Miklós 1519
Varsik, Branislav 642
Váry István 1046
Vasady Béla 787
Vásárhelyi Andor, vitéz 1013
Vásárhelyi Boldizsár, vitéz 1080
Vavra, Jan 1208
Vayer Lajos, ifj. 157, 173
Végh József 1356
Vencko, Ján 1248
Venczel József 944
Vendel István, vitéz 1247
Verbényi László 133, 227, 1270 1322, 1323
Veress Endre 659, 1519
Veress Gábor 1079, 1082
Vernadsky, George 458
Vértés István 836, 1112
Vidos Géza 993, 1000
Vilkovszky József 1051
Villani Lajos báró 601, 805
Virányi Elemér 1273
Viszota Gyula 1343
Vita Zsigmond 24, 1217, 1268, 1320
Völgyi János 937
Vörös Márton 1228, 1230
Wagner József 1466
Wagner, Wladimir 674
Walter János 1578
Wallner Ernő 303
Walter Teréz 1446
Weidlein, Johann 1148, 1174
Weinelt, Herbert 624
Weisskirchner, Richard 1432
Weizsäcker, Wilhelm 290
Wellmann Imre 238, 748, 1030, 1101, 1263
Wick Béla 1209, 1210
Wieder György 782
Willvonseder, Kurt 186
Winkler, Julius 1128
Wirthoven, Anton Franz Christian 230, 1129, 1294
Witzmann Gyula 402
Wolf, Hans 755
Wulff Olaf 1078
Zadányi Éva 251
Zagiba, František 1433
Zakár András 1562
Zaleski, Zbigniew 112
Zathureczky Miklós 139
Zichy István gróf 239
Zichy Pallavicini Edina grófnő 880, 957
Zimándi Pius 1410
Zimmermann, Bernhard Hans 1241, 1283
Zimmermann, Johann 1108
Zimmermann Lajos 1347
Zombory Géza 118
Zotz, Lothar 1242
Zoványi Jenő 1601, 1620, 1621 1623—1626
Zsemley Oszkár 1060
Zsindely Sándor 1385
Zsirai Miklós 272
Zsuffa Sándor, nemes-dedinai 386

Tartalommutató.

I. Források, segédtudományok, általános munkák	Lap
Bibliográfia, könyvtárügy	501
Kéziratok, elbeszélő források	505
Levéltárügy	505
Írástörténet, oklevéltan, pecséttan	507
Családtörténet, címertan	507
Történeti ikonográfia	510
Éremtan	511
Ásatások, leletek	512
Történeti földrajz	513
Nyelvtörténet	514
A történettudomány története, történeti módszertan, történetfilozófia	516
Általános és gyűjteményes munkák	518
II. Őskor	527
III. Ókor	530
A római-kori és népvándorláskori Magyarország	531
IV. Középkor	
Források	535
Általános és politikai történet	537
Hadtörténet	539
Alkotmány-, jog- és közigazgatástörténet	539
Gazdaság- és társadalomtörténet	541
Népesség-, település- és helytörténet	542
Művelődés- és művészettörténet	545
Egyháztörténet	547
V. Újkor és legújabb kor	
Források	549
Általános és politikai történet	552
Hadtörténet	565
Alkotmány-, jog- és közigazgatástörténet	569
Gazdaság- és társadalomtörténet	570
Népesség-, település- és helytörténet	575
Művelődéstörténet:	
1. általában	584
2. oktatás- és tudománytörténet	586
Irodalomtörténet	592
Művészettörténet:	
1. színészet- és zenetörténet	593
2. a képzőművészetek története	597
Egyháztörténet	598
1. katolikus egyház	599
2. keleti egyház	605
3. protestáns egyházak	605
Névmutató	609

A kiadásért felelős: Dr. Domanovszky Sándor.

42. 805. — Kir. Magy. Egyetemi Nyomda, Budapest VIII Múzeum-körút 6. (F.: Thiering R.)

A Magyar Történelmi Társulat kapható kiadványainak jegyzéke.

	Bolti ár	Tagok részére
	pengő	
I. Századok 1901—1920. és 1923—1942. évf. à	16.—	10.—
Váczi E.: A Századok 1917—1936. évf. tartalom-mutatója.....	3.—	2.30
Magyar Történelmi Bibliográfia az 1936, 1937. évről à	2.50	2.—
A Századok Pótfüzetei 1933—1938 à	5.—	3.60
A Századok Pótfüzetei 1939—1941 à	2.50	2.—
II. Történelmi Tár 1891—1911. évf. à	10.—	8.—
III. Magyar Történelmi Életrajzok:		
Bodnár I.—Gárdonyi A.: Bezerédj István, I—II. k. .	40.—	30.—
Császár E.: Ányos Pál.....	12.—	9.—
Décsi L.: Bárány Jósika Miklós.....	20.—	15.—
Décsi L.: Tinódi Sebestyén.....	8.—	6.—
Ferenczi Z.: Rimay János.....	12.—	9.—
Fest A.: Bárány Dévény Pál.....	20.—	15.—
Kretschmayr A.: Gritti Lajos.....	8.—	6.—
Márki S.: Dózsa György.....	20.—	15.—
—: Horváth Mihály.....	20.—	15.—
—: II. Rákóczi Ferenc, csak II. és III. k.	40.—	30.—
Meller S.: Ferenczy István.....	12.—	9.—
Ortvay T.: Mária, II. Lajos király neje.....	20.—	15.—
Széchy K.: Gr. Zrínyi Miklós, csak II. és III. k. ..	24.—	18.—
Tóth-Szabó P.: Szathmáry György.....	12.—	9.—
Veress E.: Berzeviczy Márton.....	8.—	6.—
Vértesy J.: Kölcsey Ferenc.....	8.—	6.—
IV. Magyarország újkori történetének forrásai:		
Viszota Gy.: Gr. Széchenyi István naplói I—IV. k. à	25.—	18.—
—: Gr. Széchenyi István írói és hírlapi vitája		
Kossuth Lajossal, I—II. k.	65.—	48.—
Tolnai V.: Gr. Széchenyi I. döblingi irodalmi hagyatéka, csak III. k.	25.—	18.—
Ferenczi Z.: Gr. Széchenyi István: A Kelet népe ...	25.—	18.—
Idányi-Grünwald B.: Gr. Széchenyi István: Hitel ...	25.—	18.—
Domanovszky S.: József nádor iratai, II—IV. k. . à	25.—	18.—
Lukinich I.: A szatmári béke története.....	25.—	18.—
Mályusz E.: Sándor Lipót főherceg nádor iratai ...	25.—	18.—
Miskolczy Gy.: A horvát kérdés története, I—II. k.	40.—	32.—
Hajnal I.: A Kossuth-emigráció Törökországban, I. k.	25.—	18.—
Szekfü Gy.: Iratok a magyar államnyelv történetéhez	25.—	18.—
Steiner L.: Beniczky Lajos visszaemlékezései.....	25.—	18.—
Madzsar I.: Farádi Vörös Ignác naplója.....	10.—	8.—
Wlassics Gy.: Csengery Antal hátrahagyott iratai ..	20.—	16.—
Angyal D.: Falk M. és Kecskeméthy A. levelezése	25.—	18.—
Szabó D.: A magyarországi úrbérrendezés története		
Mária Terézia korában, I. k.	25.—	18.—
Károlyi Á.: Batthyány Lajos gr. főbenjáró pere, I—II. k.	40.—	32.—
—: Az 1848. évi törvények a bécsi udvar előtt	12.—	8.—
Steier L.: A tót nemzetiségi kérdés 1848—49-ben, I—II. k.	40.—	32.—
Thim J.: Az 1848—49. évi szerb felkelés, I—III. k.	75.—	54.—
Pukánszky B.-né: A Nemzeti Színház története, I—II. k.	50.—	36.—
Jánossy D.: A Kossuth-emigráció Amerikában és Angliában, I. k.	25.—	18.—
Czeke M.: Brunszvik Teréz grófnő naplói.....	25.—	18.—
Gávai Gábor J.: Élmények és tanulságok.....	25.—	18.—
V. Magyarország török kori történetének forrásai:		
Lukinich I.: Auer János Ferdinánd naplója.....	9.—	6.—

	Bolti ár	Tagok részére
	pengő	
VI. A Magyar Történettudomány Kézikönyve:		
<i>Kornis Gy.</i> : Történetfilozófia (I. 1.)	6.—	4.—
<i>Dékány I.</i> : A történettudomány módszertana (I. 2.)	3.—	2.—
<i>Hóman B.</i> : A forráskutatás története (I. 3a)	1.50	1.—
<i>Szentpétery I.</i> : Chronologia (II. 5)	1.50	1.—
<i>Aldásy A.</i> : Címertan (II. 6.)	2.—	1.—
<i>Révész I.</i> : A m. protestantizmus története (III. 4.)	2.50	1.60
<i>Aldásy—Fejérpataky</i> : Pápai oklevelek (II. 4.)	3.—	2.—
<i>Dézi L.</i> : Történeti tárgyú szépirodalom (I. 4b)	5.—	3.50
<i>Gárdonyi A.</i> : A tört. segédtudományok története (II. 1.)	1.60	1.—
<i>Aldásy A.</i> : A XV. század nyugati elbeszélő forrásai (I. 7c)	1.50	1.—
<i>Bartonic E.</i> : Magyar történeti forráskiadványok (I. 3b)	6.—	4.—
<i>Szentpétery I.</i> : Magyar oklevéltan (II. 3.)	10.—	7.—
<i>Moravcsik Gy.</i> : A magyar történet bizánci forrásai (I. 6b)	12.—	8.—
VII. Okmánytárak:		
<i>Gergely S.</i> : Teleki Mihály levelezése. I.—VII. k. à	12.—	8.—
VIII. k.	18.—	12.—
A gr. Zichy család id. ágának oklevéltára, csak VII/1, VII/3, X. és XI. k. à	12.—	8.—
<i>Barabás S.</i> : A széki gr. Teleki család levéltára, I.—II. k.	21.—	14.—
VIII. Vegyesek.		
<i>Szerémi—Ernyey I.</i> : A Majthényiak és a Felvidék..	12.—	10.—
<i>Károlyi Árpád</i> Emlékkönyv	25.—	18.—

A Magyar Történelmi Társulat Könyveinek eddigi kötetei

GYALÓKAY JENŐ: Az erdélyi hadjárat 1849 nyarán
MISKOLCZY GYULA: A „kamarilla“ a reformkorban
FARKAS GYULA: Az asszimiláció kora a magyar irodalomban
BARTONIEK EMMA: A magyar királykoronázások története
TOLNAI GÁBOR: Régi magyar főurak
 A románok története, szerk.: **GÁLDI LÁSZLÓ** és **MAKKAI LÁSZLÓ**
KARDOS TIBOR: Középkori kultúra, középkori költészet
SZABÓ ISTVÁN: A magyarság életrajza

Legújabban megjelent:

ANGYAL DÁVID:

AZ IFJÚ FERENC JÓZSEF

Történetíróink doyenje a férfivá serdülő utolsó nagy Habsburg-uralkodó lelki fejlődésének adja plasztikus rajzát. Az osztrák és cseh forradalom, az olasz és a magyar szabadságharc viharos háttéréből művészi megjelenítő erővel domborítja elének a józan és hívős szellemű, polgári erényekkel ékeskedő, de egyszersmind mélyen átértzett hatalmi öntudattól fűtött fiatal főhercegnek alakját, ezt a szinte testet öltött uralkodói eszményképet.

A FRANKLIN-TÁRSULAT kiadása

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖNYVEIT a Társulat tagjai 25%-os kedvezménytel rendelhetik meg a titkári hivatalban (Budapest I, Bécsikapu-tér 4).